

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Анатолій Загнітко, Михайло Вінтонів, Любомир Сегін

УКРАЇНСЬКИЙ СИНТАКСИС:
НАВЧАЛЬНО-ПРАКТИЧНИЙ КОМПЛЕКС
Навчальний посібник

*Для студентів денної та безвідривної форм навчання спеціальності
"українська мова та література", "прикладна лінгвістика"*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих
навчальних закладів
(Лист від 28.10.09 № 1/11-8817)

ДОНЕЦЬК-СЛОВ'ЯНСЬК: ДонНУ, 2011

Зшнітко Л. П. Український синтаксис: навчально-ірактичний комплекс: [в 2 ч].
/ А, П. (агпїтко, М. О. ВІНТОНІВ, Л. В. Сегін .- 2-ге вид., доповн. - Донецьк-
Слов'янськ: ДонНУ, 2011.- 652 с.

У посібнику подано перелік важливих для засвоєння курсу тем і планів до них, ОПИСОК літератури, зразки тестів, а також систему практичних завдань, які дають МОЖЛИВІСТЬ Орг*НІзу»ПТИ Студентів для самостійної роботи, допоможуть їм закріпити її удосконалити практичні навички аналізу синтаксичних явищ. Поряд з Традиційними Завданнями запропоновано вправи з таких тем, як нове вчення про другорядні члени речення, структурна схема речення, лінгвістика тексту тощо. Пропонуються схеми розбору словосполученні, простого неускладненого і простого ускладненого речення, складних конструкцій, наводяться зразки аналізу тих чи інших структур.

Для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів.

Рецензенти: К. Ф. Шульжук, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови (Рівненський гуманітарний університет);
Н. Л. Іваїгицька, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри романського і слов'янського мовознавства Інституту іноземних мов (Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського).

Відповідальний редактор: М. Г. Сенів, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри класичних мов та зарубіжної літератури (Донецький національний університет).

І8В1Ч 978-966-639-466-1

©ЗагніткоА.И., 2011;
© Вінтонів М.О., 2011;
© Сегін Л.В.,2011

ЧАСТИНА І.	7
УКРАЇНСЬКИЙ СИНТАКСИС: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ	
ВСТУП	7
РОЗДІЛ І. МОДУЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ	9
РОЗДІЛ ІІ. СХЕМИ АНАЛІЗУ	15
(хема аналізу словосполучення	15
< Іхема аналізу простого неускладненого речення	16
(ІХСМ8 аналізу простого ускладненого речення	17
('хема аналізу складного речення	18
РОЗДІЛ ІІІ. ЗМІСТ АУДИТОРНОЇ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	•
ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	20
ІМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. СИНТАКСИС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ	20
ІІ. Типологія синтаксичних зв'язків.	20
І.2. Словосполучення як синтаксична одиниця	22
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. СИНТАКСИС ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ	25
2.1. Класифікація речень у сучасній українській мові.	25
2.2. І раматична основа простого речення	27
'.'.'І Підмет як один з головних членів речення	27
'.'.' І Рисудок як один з головних членів речення	29
2.3. Традиційне вчення про другорядні члени речення	32
2.4. І Іовс вчення про другорядні члени речення	35
2.5. І Іроблема односкладного речення в сучасній українській мові	38
'.'.' І Іюнї та неповні речення	41
).Л. (Ірукїурна схема простого речення	43
ІМК' ІОВИЙ МОДУЛЬ 3. СИНТАКСИС ПРОСТОГО	45
\ (К НАДІПКНОГО РЕЧЕННЯ	45
ІМК Т< ШИЙ МОДУЛЬ 4. СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ	53
І І < 'юіадносурядне речення	57
4.2 < кїіаднопідрядне речення	60
І.' І)Іої іко-і раматичний принцип класифікації	60
4.2.;' (Іруктурно-семантичний принцип класифікації	61
І ' І Складнопідрядне з кількома підрядними	66
І і Бекіполучникове складне речення	68
І І (Ікладні речення з різними видами зв'язку	71
ІМІСТОВИЙ М<)ДУЛЬ 5. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ	74
• і ІвКСІ Основні одиниці тексту	74
І ' Іц НМІ передачі чужого мовлення	79
• і Нові явний а синтаксисі	88
КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК	98
< Піп. ті НІ словосполучення і простого речення	98
('ї • ПІ Іі« > ні- складного речення	137
РОЗДІЛ ІV. НІЗАННЯ ДО ІСПИТУ ІЗ СИНТАКСИСУ	178
Р< >ЗДІЛ V. ЗРАЗКИ ВАРІАНТІВ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ .	181
ІІ КОМІ ІДОПАПА ЛІТЕРАТУРА	184
ІІ РМІНОЛОІ ІЧІПІЙ МІНІМУМ	190

ЧАСТИНА п. ХРЕСТОМАТІЯ	194
ВСТУП	194
<i>ІМНітко А. П.</i> Лк і упш.ні проблеми сучасної граматики	194
ТЕМА І. СИНТАКСИС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ	200
м ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ	200
<i>Іо.іііііііі І //</i> ТИПОЛОГІЇ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	200
<i>Вихованець! /'</i> граматичні вияви керування	208
<i>КумьбабсьКіі 0 В,</i> ТИПИ предикації І сучасній українській мові.	212
<i>Мчішшшшш.ііі А Я УГОДЖЕКІІІ</i> присудка і однорідними підметами	215
<i>ШрЧьНКО М. П. СИМОТРИЧІ</i> предикати її українській мові	224
І.2. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ	230
<i>Загнітко А. П.</i> ПИТАННЯ про оспонпу синтаксичну одиницю	230
<i>Балко М. В.</i> Еволюція ПОЛЯДІВ на статус і Структуру цілісних словосполучень сучасної української мови	231
<i>Вінтонів М. О.</i> До питання про керування як тип підрядного прислівного синтаксичного зв'язку	236
<i>Богдан М. М.</i> Значення і синтаксичні функції родового присубстантивного відмінка (безприменникові конструкції)	244
<i>Павлович М. В.</i> Безприменникове керування	254
ТЕМА П. СИНТАКСИС ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ	257
П. 1. КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕНЬ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	257
<i>Загнітко А. П.</i> Сучасна українська синтаксична класифікація	257
<i>Дудик П. С.</i> Синтаксично нерозкладні речення, що виражають емоції	267
11.2. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ	273
<i>Загнітко А. П.</i> Актуальні проблеми аналізу СИНТАКСИЧНИХ категорій	274
<i>Іваницька Н.Л.</i> Взаємна зумовленість форм головних членів двоскладного речення	277
11.2.1. ПІДМЕТ ЯК ОДИН З ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ	282
<i>Козачук Г. О.</i> Підмети, виражені словосполученням	283
<i>Скаб М. С.</i> Підмет апеляції у синтаксичних конструкціях української мови	287
П.2.2. ПРИСУДОК ЯК ОДИН З ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ.	297
<i>Іваницька Н. Л.</i> Складений присудок	297
<i>Сич В. Ф.</i> Синтаксичні функції інфінітива	303
П.3. ТРАДИЦІЙНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ	310
<i>Межов О. Г.</i> Суб'єктні синтаксеми у позиціях другорядних членів речення	310
<i>Сидоренко В. С.</i> Обставини та способи вираження їх	315
П.4. НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ.	317
<i>Вихованець І. Р.</i> Нові підходи до класифікації членів речення	317
<i>Загнітко А. П.</i> Нове вчення про другорядні члени речення	319
<i>ШитикЛ. В.</i> До проблеми синкретизму семантико-синтаксичних відношень	322

П. 5. ПРОБЛЕМА ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	326
<i>Брицин В. М.</i> Односкладні речення в українській мові. До питання методології їхнього дослідження	326
<i>Єрмакова С. Д.</i> Про однорідність головних членів у односкладних реченнях	333
<i>Загнітко А. П.</i> Проблема односкладного речення в сучасній лінгвістиці .	336
<i>Зайко Л. В.</i> Безосові речення в контексті мовного розвитку	343
11.6. ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ	349
<i>Вінтонів М. О.</i> Функціонування нерозчленованих речень-висловлень з нульовою темою у поезії В. Стуса.	349
<i>Голоух В. І.</i> Еліптичні речення з невербалізованими головними членами .	353
<i>Довженко Г. Я.</i> Неповні речення і другорядні члени речення, виражені порівняльними конструкціями	359
11.7. СТРУКТУРНА СХЕМА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ .	362
<i>Загнітко А. П.</i> Поняття парадигми речення: два підходи до аналізу	362
<i>Вінтонів М. О.</i> Дискусійні питання мовознавчої інтерпретації і Грухі урної схеми простого речення	364
<i>/ \ііішюк Н. В.</i> Функціональна транспозиція в синтаксисі	368
ТЕМА ІІІ. КОМУНІКАТИВНА ГРАМАТИКА	375
<i>Іагнітш А. П.</i> Висловлення: з історії дослідження речення у комунікативному аспекті	375
<i>ВШтоНів М. О.</i> Речення-висловлення з фокусом контрасту в Сучасній українській мові	376
<i>Вінтонів М. О.</i> Видільні частки в комунікативному аспекті речення	383
<i>Т.ІІІ.ІМІЩ Н ІІ</i> Модусно-диктумна структура детермінантних . . . . ШОПІдрядїїїх речеш, й особливості її співвідношення із	386
<i>іАКОНОМІрНОі і йми актуального членування цих конструкцій і)>. \іні ІІ ІІ</i> Ашуа....е членування з'ясувальних складнопідрядних речень і ПОСПЮЗИПІВНОЮ підрядною частиною	392
ТЕМА ІV. СИНТАКСИС ПРОСТОГО ФОРМАЛЬНО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ	399
<i>і тими І І</i> Речення з однорідними членами	399
<i>Кучергіко І А</i> Речення з кількома присудками	408
<i>1.1 НІМКО І ІІ</i> Гипбіпа пставленості у структурі сучасного українського речення	418
ТЕМА V, < ИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ	427
<i>(Ми її. < 'тоцький С.</i> Сполука речень	427
У.2 (ІК НАДІ К)І ПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	433
<i>Кротввич (. ІІ</i> Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові	433
<i>ПоСПСЯОв М. (. І</i> Складнопідрядне речення і основні особливості понібудОВИ	456

<i>Мельничук О. С.</i> Про природу складнопідрядних речень та принципи їх класифікації	463
<i>Мукан Г. М.</i> Складні речення з підрядними підметовими і присудковими	475
<i>Лабунець Н. Ф.</i> Розпізнавання означальних речень серед інших підрядних	483
<i>Семенюченко М. Л.</i> Розмежування часових і умовних підрядних речень	490
<i>Голоух В. Ф.</i> Роль співвідносних слів у складнопідрядних реченнях	494
<i>Герман К. Ф.</i> Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів	502
<i>Слинько І. І.</i> Сполучник чи сполучне слово?	506
<i>Городенська К. Г.</i> Асемантичні підрядні сполучники у сфері об'єктних семантико-синтаксичних відношень	511
<i>Дорошенко С. І.</i> Розширення ряду сполучних виразів у складнопідрядних реченнях в сучасній українській мові	520
<i>Богдан М. М.</i> Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення	522
<i>Медушеєвський А. П.</i> Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень	530
<i>Кучеренко І. К.</i> Складнопідрядні речення з кількома підрядними	534
У.З. БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ РЕЧЕННЯ	543
<i>Дорошенко С. І.</i> Безсполучникові складні речення	543
<i>Крітська А. А.</i> Про синтаксичні відношення у безсполучникових складних реченнях	551
<i>Дорошенко С. І.</i> СПІВВІДНОСНІСТЬ безсполучникових і СПОЛУЧНИКОВИХ складних речеш,	560
У. ! СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ	565
<i>Кучеренко І. К.</i> Складні речення з сурядністю і підрядністю	565
<i>Шульжук К. Ф.</i> Складні багатоконпонентні конструкції у системі речення	572
ТЕМА VI. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ	582
<i>Загітко А. П.</i> Структурні компоненти тексту. Членування текстових величин	582
<i>Загітко А. П.</i> Засоби актуалізації поетичного змісту в ліричних текстах	583
<i>Загітко А. П.</i> Закономірності і напрями внутрішньореченнєвої актуалізації	598
<i>Загітко А. П.</i> Актуальні проблеми текстової лінгвістики: закономірності внутрішньотекстової організації	605
<i>Загітко А. П.</i> Функції тексту. Адресант і адресат. Текст і висловлення. Основні компоненти тексту	617
<i>Загітко А. П.</i> Закономірності тема-рема-тичного членування тексту	630

ВСТУП

Актуальним завданням сучасної освіти є залучення молоді до національної культури на основі рідної мови. Корекція соціолінгвістичних і загальнокультурних підходів до вивчення державної української мови (від 1989 року) зумовлює посилення уваги до фахової підготовки майбутніх учителів-словесників.

Посібник, адаптований до вимог кредитно-модульної системи, складається з двох частин. У першому розділі першої частини вміщено навчальну і робочу програми, описано структуру залікового кредиту. У другому розділі подано схеми синтаксичного аналізу словосполучення, простого неускладненого, формально ускладненого та складного речень. Третій розділ складається з двох підрозділів: теоретичний і практичний блок та блок контрольних робіт. У першому підрозділі запропоновано теми лекційних та практичних занять і плани до них. Практичні заняття допоможуть студентам закріпити й удосконалити практичні навички аналізу синтаксичних явищ та охоплюють теми, необхідні майбутньому вчителю в його педагогічній роботі, оскільки вони входять до шкільної програми з української мови. Поряд з традиційними завданнями запропоновано вправи з таких тем, як нове вчення про другорядні члени речення, структурна схема речення, лінгвістика тексту тощо. Після кожної теми подано список літератури. Пропонуючи літературу, автори подбали про те, щоб допомогти студентам поглибити свої знання теоретичного матеріалу, а окремі питання самостійно опрацювати. Саме для цього рекомендовано основну літературу, додаткову й літературу для самостійного опрацювання. Після кожної теми наведено запитання для самоконтролю, що значною мірою активізує науково-пошукову діяльність студентів. Після вивчення словосполучення та різних типів речень подано зразок синтаксичного розбору. У третьому підрозділі запропоновано варіанти індивідуальних тематичних контрольних робіт. Четвертий розділ містить питання до іспиту. У п'ятому розділі запропоновано зразки варіантів **ПОВИХ** завдань, у шостому - список рекомендованої літератури, у якому подано підручники, посібники, монографії, статті та довідкову літературу.

Передумовою формування належного якісно-фахового рівня теоретичних знань і практичних навичок є форми контролю. Оцінювання знань проводиться за такими ріннями: поточний - відповідь на теоретичні питання та вміння застосувати теорію в рспі'яянп практичних вправ, оперування основними положеннями літератури для • їм.н і йНОГО опрацювання, тематичний - відповіді на тестові завдання та виконання її... ідуальних контрольних робіт.

Друці частина - це хрестоматія, у якій вміщено наукові статті та уривки з іраМіТІ...их праць, що виявляють основні етапи становлення українського '...імчи у і яка допоможе тим, хто цікавиться історією синтаксису, основними •Тілами його динаміки, особливостями постання логічного, формального, і руктурного, аналогового, комунікативного, ідеографічного, когнітивного та інших Іюі о ІСПСі Ів та прагне осмислити його сучасний стан.

РОЗДІЛ I. МОДУЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ

1.1. Пояснювальна записка

Курс "Сучасна українська літературна мова. Синтаксис" посідає важливе місце серед фундаментальних дисциплін університетів щодо підготовки висококваліфікованих фахівців.

Основна мета курсу "Сучасна українська літературна мова. Синтаксис" - навчити студентів розмежовувати синтаксичні одиниці, аналізувати різні синтаксичні явища, розрізнити основні тенденції в українському синтаксисі, знати досягнення різних синтаксичних напрямків та шкіл, володіти навиками синтаксичного аналізу словосполучення, речення та тексту.

Вивчивши курс синтаксису, студенти повинні знати:

- головні ідеї провідних українських і зарубіжних синтаксистів XIX і XX ст.;
- основні поняття історії лінгвістичних синтаксичних учень (школа, напрям, лінгвістична традиція);
- визначальні особливості синтаксису української мови;
- чинники синтаксичної еволюції та основні еволюційні періоди синтаксису;
- типи синтаксичних одиниць, їхні диференційні ознаки;
- синтаксичні категорії, особливості їхнього співвідношення з відповідними рівнями;
- різновиди синтаксичних зв'язків і смислових відношень;
- синтаксичні реченнєві і текстові категорії, їхню ієрархію, особливості будови;
- рівневу будову тексту і функції тексту;
- закономірності варіацій, модифікацій і трансформацій синтаксичних одиниць; формалі.по-іраграматичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний і комунікації і юний потекти реченні вої будови.

Студенти повинні мати:

- знати і розуміти основні фізично осмислювати науково-теоретичні та науково прикладні роботи і мовознавстві
- вміти набувати теоретичні і науково-прикладні досягнення лінгвістичних синтаксичних напрямів, синтаксичних шкіл;
- застосувати методи синтаксичного аналізу;
- давати типологічну характеристику синтаксичним явищам;
- вміти та аналізувати синтаксеми, словосполучення, речення, складні синтаксичні конструкції з опертям нарізні синтаксичні теорії;
- простежувати співвідношення/неспіввідношення формально-граматичної, семантико-синтаксичної, власне-семантичної і комунікативної будови речення;
- членувати текст на його структурні компоненти, простежувати особливості будови надфразної єдності з визначенням зачину, композиції і висновків;
- виявляти особливості внутрішньотекстових міжреченнєвих синтаксичних зв'язків;
- простежувати співвідношення складного синтаксичного цілого (надфразної єдності) й абзацу;
- аналізувати речення у формально-граматичному, семантико-синтаксичному і комунікативному аспектах;
- диференціювати логіко-граматичний, формально-граматичний і семантико-синтаксичний підходи до аналізу складнопідрядного і складносурядного речення;
- виявляти закономірності міжсхемних і міжрівневих трансформацій зі встановленням відповідних перехідних площин.

Методика організації роботи під час вивчення курсу синтаксису сучасної української літературної мови складається з двох взаємопов'язаних аспектів: роботи викладача і роботи студента.

Форми роботи викладача такі:

- проведення лекційних і практичних занять;
- контроль за читанням науково-теоретичної і науково-прикладної літератури, опрацюванням статей з певних проблем синтаксису;
- організація підготовки студентів до практичних занять, бесід;
- проведення колоквиумів з найбільш складних тем синтаксису - складнопідрядного речення і семантико-синтаксичної будови речення;
- організація і проведення тестування, проблемних ситуацій;
- організація і контроль за самостійною роботою студентів;
- консультування студентів;
- проведення міні-контрольних робіт, опитування;
- організація і проведення заліку та іспиту.

Форми роботи студента:

- опрацювання теоретичного матеріалу;
- читання та аналіз науково-теоретичної і науково-прикладної літератури;
- конспектування статей і монографій із синтаксису, тем, винесених на самостійне вивчення;
- підготовка до практичних занять, бесід, колоквиумів, проблемних ситуацій, міні-контрольних робіт;
- складання тестових завдань, таблиць, схем;
- консультування з викладачем;
- підготовка до складання заліку, іспиту.

1.2. Програма дисципліни

Вступ

Предмет і завдання синтаксису, зв'язок з іншими дисциплінами. Співвідношення наукової парадигми і синтаксичної проблематики. Система синтаксичних одиниць.

Змістовий модуль 1. *Синтаксис словосполучення*

1. *Типологія синтаксичних зв'язків.*

Неоднорідність зв'язку на різних рівнях синтаксичної системи. Види підрядного зв'язку у словосполученні: узгодження, кореляція, керування, прилягання, інтеграція. Види синтаксичних зв'язків у реченні: реченнєвотвірні: предикативний (форми координації, взаємовияву, співположення), сурядний, підрядний, педиференційований; реченнєвомодифікаційні: сурядний, підрядний опосередкований, підрядний подвійний, підрядний детермінантний, на II і в іредикативний, інтродуктивний.

2. *Словосполучення як синтаксична одиниця.*

Словосполучення в системі синтаксичних одиниць: слово і словосполучення, оіопосполучення і речення. Типи словосполучень за будовою. Типи словосполучень III морфологічним вираженням головного слова. Типи словосполучень за типом синтаксичного зв'язку. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями (особливості атрибутивних, об'єктних, обставинних, суб'єктних,

комплетивних, апозитивних відношень). Типи словосполучень за ступенем злитості їхніх компонентів.

Змістовий модуль 2. Синтаксис простого речення

1. Класифікація речень у сучасній українській мові.

Сучасна українська синтаксична класифікація. Класифікація речень за структурою. Типи речень за модальністю. Типи речень за експресією. Класифікація речень за співвідношенням із судженнями. Прагматичні типи речень.

2. Граматична основа простого речення. Підмет як один з головних членів речення.

Порядок слів у простому реченні. Прямий і непрямий порядок слів. Граматичні й емоційно-змістові функції порядку слів у реченні. Ознаки речення. Граматичні категорії речення. Кваліфікаційні і класифікаційні знаки підмета. Особливості реалізації підмета.

3. Присудок як один з головних членів речення.

Присудок як граматична категорія. Різновиди присудка: простий присудок, його вираження; ускладнені форми простого присудка; складений присудок: іменний і дієслівний; зв'язка як компонент складеного присудка, різні її типи; способи вираження іменного складеного присудка; питання про іменний присудок з нульовою зв'язкою; дієслівний складений присудок, характер зв'язки в ньому; ускладнені форми дієслівного складеного присудка; питання про складний присудок; синоніміка різних форм присудка; координація простого і складного присудка з підметом.

4. Традиційне вчення про другорядні члени речення.

Основні підходи до аналізу другорядних членів речення. Проблема кваліфікації другорядних членів речення. Основні етапи вивчення другорядних членів речення. Традиційна класифікація другорядних членів речення: означення як синтаксичне вираження атрибута; узгоджені й неузгоджені означення, способи їхнього вираження; розмежування неузгоджених означень і додатків, залежних від іменників; вираження неузгодженню означення словосполученням; означення при особових займенниках; прикладка як особлива форма означення; місце прикладок та їхні ЗМІСЛОВІ функції у відношенні до означуваного слова. Додаток як синтаксичне вираження об'єкта; прямий і непрямий додаток; придієслівні й приіменні додатки; додатки при словах категорії стану; вираження додатка нерозкладним сполученням слів. Обставини як синтаксичне вираження різних ознак і відношень дії або стану; типи обставин за значенням і способом їхнього вираження окремими словами і сполученнями слів; роль обставин у формуванні структури простого речення. Синкретичні члени речення.

5. Нове вчення про другорядні члени речення.

Основні підходи до аналізу другорядних членів речення і головних членів речення в межах нового вчення про другорядні члени речення. Обов'язкові та необов'язкові члени речення, валентнозумовлені члени речення. Детермінанти. Фонові детермінанти. Детермінанти зумовленості. Детермінанти з характеризувальним значенням. Дуплексиви.

6. Проблема односкладного речення в сучасній українській мові

Поняття про односкладні речення. Характер єдиного головного члена в них. Характеристика структурних типів односкладних речень: означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових, інфінітивних, номінативних, вокативних, генітивних.

7. Повні та неповні речення.

Статус неповних речень у системі синтаксичних одиниць. Загальна характеристика неповних речень. Типи неповних речень.

8. Структурна схема простого речення.

Поняття структурної схеми речення. Компоненти структурної схеми простого речення. Типи структурних схем простого речення. Типи поширювачів структурних схем простого речення.

Змістовий модуль 3. Синтаксис простого ускладненого речення

Поняття про синтаксичне ускладнення простого речення. Семантична складність речення і формальне ускладнення простого речення. Типи формального ускладнення простого речення: речення з однорідними членами; способи вираження означення та їхні відмінності від неоднорідних; узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами; синтаксична роль узагальнювальних слів і словосполучень. Речення з відокремленими членами; поняття про відокремлення; основні умови відокремлення другорядних членів речення; синонімія відокремлених і невідокремлених членів; відокремлення означень; узгоджені відокремлені означення; дієприкметникові й прикметникові звороти як типи поширеного відокремленого означення; синонімічність названих зворотів і підрядних присубстантивно-атрибутивних речень; неузгоджені відокремлені означення; пунктуація при відокремлених означеннях. Відокремлення прикладок. Відокремлення обставин. Вставні слова і словосполучення. Типи вставних слів і словосполучень за походженням, будовою і значенням. Вставлені компоненти речення. Глибина вставлення у реченні. Звертання. Значення і способи їхнього вираження. Вокативні речення.

Змістовий модуль 4. Синтаксис складного речення

1. Поняття про складне речення.

Поняття про складне речення. Визначальні структурно-семантичні ознаки складного речення в сучасній українській мові. Змістова та інтонаційна єдність частин складного речення. Особливості організації складного речення. Засоби зв'язку частин складного речення: сполучники, сполучні слова, інтонація, порядок частин, співвідносність форм дієслів-присудків тощо. Граматичне значення складного речення. Основні різновиди складних речень. Сурядність і підрядність у складному реченні. Перехідні випадки між сурядністю і підрядністю, між простими і складними реченнями. Шляхи утворення складного речення.

2. Складносурядне речення.

Поняття про складносурядне речення, його структура та місце в системі мови. Засоби організації складносурядних речень як цілісної структури. Сурядні сполучники як один із засобів вираження синтаксичних і смислових відношень між компонентами складносурядного речення. Смислові відношення між частинами складносурядного речення: єднальні, зіставні, протиставні, обмежувальні, приєднувальні, пояснювальні, розділові й градаційні. Синонімія й омонімія сполучників сурядності. Особливості пунктуації на межі частин складносурядного речення.

3. Поняття про складнопідрядне речення.

Поняття про складнопідрядне речення. Етапи становлення та еволюція поглядів. Синтаксичне значення термінів "головна частина" і "підрядна частина". Засоби організації складнопідрядного речення як цілісної структури: функції сполучних слів і сполучників у складнопідрядному реченні, їхня синонімічність та омонімічність;

вказівні слова як факультативні й облігаторні компоненти в головній частині; співвідношення форм дієслів-присудків головної і підрядної частин як синтаксична ознака складнопідрядного речення тощо. Місце підрядної та головної частин у складному реченні. Підрядні, що залежать від головної частини загалом або від окремих його членів. Питання про принципи класифікації складнопідрядних речень у лінгвістичній літературі. Формально-граматичний принцип класифікації складнопідрядних речень. Особливості синтаксичних зв'язків у складнопідрядному реченні.

4. Логіко-граматичний принцип класифікації складнопідрядних речень.

Витоки та сутність логіко-граматичної класифікації складнопідрядних речень. Складнопідрядні речення з підрядними підметовими частинами. Складнопідрядні речення з підрядними присудковими частинами. Складнопідрядні речення з підрядними додатковими частинами. Складнопідрядні речення з підрядними означальними. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними: місця, часу, умови, мети, допусту, причини, наслідку, способу дії, порівняльні, супровідні.

5. Структурно-семантичний принцип класифікації складнопідрядних речень.

Суть та підходи в межах структурно-семантичної класифікації. Складнопідрядні речення розчленованого типу: детермінантні, відносно-поширювальні; зумовленості, темпоральні, порівняння, відповідності; причини, умови, мети, допусту, наслідку, місця. Складнопідрядні речення нерозчленованого типу: прислівні, займенниково-співвідносні; симетричної структури: субстанціональні, атрибутивні, адвербіальні; несиметричної структури, несиметричної структури з компонентом *те*.

6. Складнопідрядні речення з кількома підрядними.

Багаточленні складнопідрядні речення з послідовною підрядністю. Конструкції із супідрядністю. Складнопідрядні речення змішаного типу.

7. Безсполучникове складне речення.

Грамматичне значення і граматична форма безсполучникового складного речення. Типологія поглядів на формально-синтаксичну і структурно-семантичну організацію безсполучникового складного речення. Основні семантичні і структурні різновиди безсполучникового складного речення.

8. Складні речення з різними видами зв'язку.

Складні речення з сурядністю і підрядністю. Конструкції із сурядним і безсполучниковим зв'язком. Підрядний і безсполучниковий зв'язок у складному реченні. Складні речення із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

Змістовий модуль 5. Лінгвістика тексту

Текст. Грамматичні категорії тексту. Текст, контекст і текстуалітет. Функції тексту. Міжреченнєві внутрішньотекстові синтаксичні зв'язки. Міжреченнєві внутрішньотекстові смислові відношення. Актуалізація на рівні тексту: основні закономірності. Українська синтаксична поетика. Період. Складне синтаксичне ціле: структура. Абзац. Період в українській мові; його структурні типи, особливості інтонації. Надфразні єдності як синтаксично-стилістичні одиниці літературної мови. Пряма, непряма і невласне-пряма мова. Співвідношення форм прямої і непрямої мови. Різні типи зв'язку прямої мови з непрямою. Заміна прямої мови непрямою і навпаки. Невласне пряма мова, її структурні особливості й застосування. Нові явища в синтаксисі: закономірності парцелювання, сегментації, синтаксичного паралелізму, синтаксичного повтору та ін.

1.3. Структура залікового кредиту курсу

Курс: підготовка (бакалаврів, магістрів, підвищення кваліфікації)	Напрямок, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів, відповідник ЕСТ8: 9 кредитів	Шифр та назва напрямку: 0203 Філологія 0101 Педагогічна освіта	Обсяг 'язкова Рік підготовки: 3-4 Семестр: 6-7
Модуль: 2	Шифр та назва спеціальності: 6.020303 Українська мова та література; 6.010100 Педагогіка і методика середньої освіти. Українська мова та література	Лекції: 110 год. Практичні: 112 год. Самостійна робота: 60 год.
Змістових модулів: 5	Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	Види контролю: залік, екзамен
Загальна кількість годин: 270		
Тижневих годин: 5		

1.4. Робоча програма із синтаксису сучасної української літературної мови

№ п/п	Назви тем	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота	Контрольні заходи
Вступ					
Змістовий модуль 1. Синтаксис словосполучення					
1.	Типологія синтаксичних зв'язків	4	4	3	
2.	Словосполучення як синтаксична одиниця	6	6	2	к/р
Змістовий модуль 2. Синтаксис простого речення					
1.	Класифікація речень в сучасній українській мові	4	4	2	
2.	Грамматична основа простого речення. Підмет як один з головних членів речення	4	4	3	
3.	Присудок як один з головних членів речення	4	4	4	

4.	Традиційне вчення про другорядні члени речення	4	4	3	
5.	Нове вчення про другорядні члени речення	4	4	2	
6.	Проблема односкладного речення в сучасній українській мові	6	6	4	
7.	Повні та неповні речення	4	4	3	
8.	Структурна схема простого речення	4	4	3	к/р
Змістовий модуль 3. Синтаксис простого ускладненого речення		4	4	2	к/р
Змістовий модуль 4. Синтаксис складного речення					
1.	Поняття про складне речення	2	2		
2.	Складносурядне речення	4	4	2	
3.	Поняття про складнопідрядне речення	2	2	5	
4.	Логіко-граматичний принцип класифікації	4	4	3	
5.	Структурно-семантичний принцип класифікації	6	6	2	
6.	Складнопідрядні речення з кількома підрядними	4	4	2	
7.	Безсполучникове складне речення	4	4	2	
8.	Складне речення з різними видами зв'язку	4	4	2	к/р
Змістовий модуль 5. Лінгвістика тексту					
1.	Текст. Основні одиниці тексту	6	6	4	
2.	Засоби передачі чужого мовлення	2	2	1	
3.	Невласне-пряма мова	2	2	1	
4.	Складні форми синтаксичної організації мовлення	4	4	1	
5.	Нові явища в синтаксисі	4	4	2	к/р
Усього		110	112	60	

РОЗДІЛ II. СХЕМИ АНАЛІЗУ

I. СХЕМА АНАЛІЗУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. Виписати словосполучення.
2. Початкова форма.
3. Структурний тип:
  - 3.1. просте;
  - 3.2. складне (якщо складне, то вичленувати прості);
  - 3.3. комбіноване.
4. Лексико-граматичні типи:
  - 4.1. за морфологічним вираженням головного компонента:
    - 4.1.1. дієслівне;
    - 4.1.2. іменне;
    - 4.1.3. прислівникове;
  - 4.2. за морфологічним вираженням головного та залежного компонентів:
    - 4.2.1. дієслівно-іменне;
    - 4.2.2. дієслівно-адвербіальне;
    - 4.2.3. дієслівно-інфінітивне;
    - 4.2.4. іменниково-іменникове;
    - 4.2.5. іменниково-прикметникове;
    - 4.2.6. іменниково-прислівникове;
    - 4.2.7. іменниково-інфінітивне;
    - 4.2.8. прислівниково-іменне;
    - 4.2.9. адвербіально-інфінітивне;
    - 4.2.10. адвербіально-адвербіальне;
5. За злитістю компонентів (вільне / зв'язане).
6. Структурна схема (символічний запис).
7. Графічна схема.
8. За граматичним значенням (синтаксичними відношеннями):
  - 8.1. атрибутивні;
  - 8.2. апозитивні;
  - 8.3. об'єктні;
  - 8.4. суб'єктні;
  - 8.5. комплетивні;
  - 8.6. обставинні.
9. За типом прислівного підрядного зв'язку:
  - 9.1. узгодження:
    - 9.1.1. повне/ неповне;
    - 9.1.2. власне-граматичне / смислове / умовно-граматичне / асоціативно-граматичне;
  - 9.2. кореляція: (повна / неповна);
  - 9.3. керування:
    - 9.3.1. безпосереднє / опосередковане;
    - 9.3.2. сильне / напівсильне / слабе;
    - 9.3.3. варіативне / неваріативне;
  - 9.4. прилягання:
    - 9.4.1. власне-прилягання;
    - 9.4.2. відмінкове прилягання;
    - 9.4.3. безприйменникове / прийменникове.
10. Граматичні засоби зв'язку:

- 10.1. форма слова;
- 10.2. прийменник;
- 10.3. співположення.

II. СХЕМА АНАЛІЗУ ПРОСТОГО НЕУСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

1. За метою висловлювання: розповідне, питальне чи спонукальне.
2. За емоційно-експресивним забарвленням: окличне чи неокличне.
3. За характером вираження відношення до дійсності: стверджувальне, заперечне чи стверджувально-заперечне.
4. За членованістю: членоване чи нечленоване.
5. За способом вираження предикативності: односкладне чи двоскладне (якщо односкладне, то: означено-, неозначено- чи узагальнено-особове; безособове; інфінітивне; генітивне; номінативне).
6. За поширеністю: поширене чи непоширене (якщо поширене, то чим: прислівними поширювачами (другорядними членами) чи причеченневими (детермінантами)).
7. За наявністю / відсутністю необхідних членів для розкриття його змісту: повне, неповне (контекстуальне чи ситуативне), еліптичне, парцельоване, приєднувальна конструкція.
8. Назвати предикативну основу (якщо наявна, то: групу підмета, групу присудка двоскладного речення; групу головного члена односкладного речення).
9. Характеристика головних і другорядних членів: а) підмет - 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо присудка (препозитивний / постпозитивний); 4) за типом синтаксичного зв'язку з присудком (координація, співв'яз, співположення); б) присудок - 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), подвійний, складений (дієслівний чи іменний), складний (двох-, трьох- чи чотирьохелементний); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо підмета (препозитивний / постпозитивний); 4) за типом синтаксичного зв'язку з підметом (координація, співв'яз, співположення); в) єдиний головний член односкладного речення - 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений); 2) за морфологічним вираженням; г) додаток - 1) за структурою (простий чи складений); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо головного компонента (препозитивний / постпозитивний); 4) за типом підрядного зв'язку; 5) прямий чи непрямий; г) означення - 1) за поширеністю (поширене чи непоширене); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивне / постпозитивне); 4) за типом підрядного зв'язку; 5) за узгодженістю / неузгодженістю з головним компонентом (узгоджене чи неузгоджене); д) прикладка - 1) за поширеністю (поширена чи непоширена); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна); 4) за типом підрядного зв'язку; е) обставина - 1) за поширеністю (поширена чи непоширена); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна); 4) за типом підрядного зв'язку; 5) за значенням; є) детермінант - 1) за поширеністю (поширений чи непоширений); 2) за морфологічним вираженням; 3)

за місцем розташування щодо предикативної основи; 4) за формою синтаксичного зв'язку.

III. СХЕМА АНАЛІЗУ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

1. За метою висловлювання: розповідне, питальне чи спонукальне.
2. За емоційно-експресивним забарвленням: окличне чи неокличне.
3. За характером вираження відношення до дійсності: стверджувальне, заперечне чи стверджувально-заперечне.
4. За членованістю: членоване чи нечленоване.
5. За способом вираження предикативності: односкладне чи двоскладне (якщо односкладне, то: означено-, неозначено- чи узагальнено-особове; безособове; інфінітивне; Генітивне; номінативне; вокативне).
6. За поширеністю: поширене чи непоширене (якщо поширене, то чим: прислівними поширювачами (другорядними членами) чи причеченневими (детермінантами)).
7. За наявністю / відсутністю необхідних членів для розкриття його змісту: повне, неповне (контекстуальне чи ситуативне), еліптичне, парцельоване, приєднувальна конструкція.
8. Назвати предикативну основу (якщо наявна, то: групу підмета, групу присудка двоскладного речення; групу єдиного головного члена односкладного речення).
9. Характеристика головних і другорядних членів: а) підмет - 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складний); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо присудка (препозитивний / постпозитивний); 4) за формою синтаксичного зв'язку з присудком (координація, співв'яз, співположення); б) присудок - 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), подвійний, складений (дієслівний чи іменний), складний (двох-, трьох- чи чотирьохелементний); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо підмета (препозитивний / постпозитивний); 4) за типом синтаксичного зв'язку з підметом (координація, співв'яз, співположення); в) додаток - 1) за структурою (простий чи складений); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо головного компонента (препозитивний / постпозитивний); 4) за формою підрядного зв'язку; 5) прямий чи непрямий; г) означення - 1) за поширеністю (поширене чи непоширене); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивне / постпозитивне); 4) за типом підрядного зв'язку, 5) за узгодженістю / неузгодженістю з головним компонентом (узгоджене чи неузгоджене); г) прикладка - 1) за поширеністю (поширена чи непоширена); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна); 4) за формою підрядного зв'язку; д) обставина - 1) за поширеністю (поширена чи непоширена); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна); 4) за формою підрядного зв'язку; 5) за значенням; є) детермінант - 1) за поширеністю (поширений чи непоширений); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо предикативної основи; 4) за формою синтаксичного зв'язку. Якщо просте речення ускладненого типу, то ускладнювальні компоненти аналізуються за такою схемою: а) однорідні члени - 1) вказати кількість рядів; 2) які члени речення виступають однорідними; 3) за структурою; 4) за морфологічним

вираженням; 5) за поширеністю; 6) за місцем розташування щодо означуваного компонента (назвати його, якщо це узагальнювальний елемент, то вказати, яке поняття означає (широке родове, найближче родове, ціле в його відношенні до складників); 7) за типом синтаксичного зв'язку з означуваним і між собою; б) відокремлені члени - 1) за поширеністю; 2) за місцем розташування щодо головного компонента (препозитивний / постпозитивний); 3) за морфологічним вираженням; 4) за типом синтаксичного зв'язку; 5) назвати умови і засоби відокремлення; в) уточнювальні члени — 1) за поширеністю; 2) за місцем розташування щодо уточнюваного (назвати і вказати, яке поняття він виражає); 3) за морфологічним вираженням; 4) за типом синтаксичного зв'язку; 5) назвати умови і засоби відокремлення; г) вставні й вставлені компоненти - 1) за структурою (за обсягом); 2) за походженням; 3) за значенням; 4) за способом включення в основне речення (сполучниковий чи безсполучниковий); 5) за місцем у реченні; г) звертання - 1) за структурою; 2) за емоційним забарвленням; 3) за способом вираження; 4) за поширеністю; 5) за місцем у реченні.

IV. СХЕМА АНАЛІЗУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

I. Визначити тип речення за метою висловлювання (розповідне / питальне / спонукальне).

II. За емоційно-експресивним забарвленням (окличне / неокличне).

III. За характером відношення до дійсності (стверджувальне / заперечне / стверджувально-заперечне).

IV. Встановити тип речення за наявністю / відсутністю сполучникових засобів (сполучникове / безсполучникове).

V. Якщо сполучникове, то сурядне чи підрядне.

VI. Послідовність аналізу речень із сурядним типом зв'язку:

1. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).

2. Семантико-синтаксичні відношення між частинами.

3. За формальним виявом: формально елементарне / формально неелементарне.

4. За семантичним виявом: семантично елементарне / семантично неелементарне.

5. Засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами (сполучники, видо-часові, способів форми дієслів-присудків чи головних членів, лексичні засоби тощо).

6. Порядок частин (вільний / фіксований).

7. Аналіз кожної предикативної частини за схемою простого речення.

8. Пунктуація.

VII. Послідовність аналізу речень із підрядним типом зв'язку.

1. За кількістю частин (двокомпонентне / багатоконпонентне (вказати різновид: супідрядність (однорідна / неоднорідна) чи послідовна підрядність)).

2. Тип синтаксичного зв'язку між головною та підрядною частинами (прислівний, детермінантний).

3. Позиція підрядної частини щодо головної (чого стосується підрядна частина: одного члена речення, словосполучення чи всього змісту головної і визначення на основі цього типу структурної взаємодії- членованої / нечленованої структури).

3. За формальним виявом: формально елементарне / формально неелементарне.

4. За семантичним виявом: семантично елементарне / семантично неелементарне.

5. На яке питання відповідає підрядна частина.

7. Вид підрядної частини за чотирма принципами.

8. Засоби поєднання підрядної та головної частини.

9. Місце підрядної частини в складнопідрядному реченні.

10. Аналіз кожної частини (головної та підрядної) за схемою простого речення.

11. Пунктуація.

VIII. Послідовність аналізу речень із безсполучниковим типом зв'язку:

1. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).

2. Кваліфікація зв'язку між частинами та їх змістових відношень (однотипні / різнотипні).

3. За формальним виявом: формально елементарне / формально неелементарне.

4. За семантичним виявом: семантично елементарне / семантично неелементарне.

5. Засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами безсполучникового речення.

6. Аналіз кожної частини за схемою простого речення.

7. Пунктуація.

IX. Послідовність аналізу речень із різними типами зв'язку:

1. Кількість частин / компонентів / блоків (виокремити їх, охарактеризувати тип зв'язку на зовнішньому рівні членування).

2. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).

3. Частини речення із сурядним типом взаємовідношень, засоби їхнього поєднання.

4. Змістові відношення між сурядними частинами.

5. Частини речення із безсполучниковим типом взаємовідношень, засоби їхнього поєднання.

6. Кваліфікація зв'язку між частинами та їхніх змістових відношень (однотипні / різнотипні).

7. Кваліфікація підрядних частин і встановлення їхнього зв'язку з головною.

8. Місце підрядної частини в складнопідрядному реченні.

9. Аналіз кожної частини за схемою простого речення.

10. Пунктуація.

РОЗДІЛ III. ЗМІСТ АУДИТОРНОЇ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРАКТИЧНИЙ БЛОК
ТЕМА I. СИНТАКСИС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ
1.1. ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

План

1. Неоднорідність зв'язку на різних рівнях синтаксичної системи.
2. Види підрядного зв'язку у словосполученні.
3. Види синтаксичних зв'язків в реченні.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983. - С. 9 - 25.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонДУ, 2001. - 662 с.
3. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1994. - 670 с.
4. Русская грамматика. - М.: Наука, 1980. - Т.2. - С. 13-25.

б) для самостійного конспектування

1. Вихованець І.Р. Граматичні вияви керування // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип.2. -Донецьк: ДонДУ, 1996. - С. 9 - 14.
2. Вінтонів М.О. Проблеми визначення зв'язку між головними членами речення // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 2. - Донецьк: ДонДУ, 1996. - С. 91 - 94.
3. Глушкова Г.М. Структура категорії сурядності // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 1. - Донецьк: ДонДУ, 1994. - С. 64 - 68.
4. Шведова Н.Ю. Согласование и координация: их сходство и различия // Проблемы истории и диалектологии славянских языков: Сб. к 70-летию чл.-кор. АН СССР В.И.Борковского. - М.: Наука, 1971. - С. 312 - 319.

в) додаткова

1. Городенська К. Симетрія та асиметрія між'ярусних співвідношень // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 4. - Донецьк: ДонДУ, 1998. - С. 6 - 12.
2. Давнюк С.В. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення в складних конструкціях з сурядністю і підрядністю // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип.2. -Донецьк: ДонДУ, 1996. - С. 46 - 50.
3. Пац Л. Недиференційований зв'язок у складному безсполучниковому реченні // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 11. - Донецьк: ДонДУ, 2003. - Ч. 1. - С. 221 -227.

Завдання I.

З поданих речень виділіть можливі словосполучення і вкажіть тип підрядного прислівного синтаксичного зв'язку.

Вони кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою (Г. Косинка). Вона йшла поруч, оддыхаючи, і не вгавала мені дякувати (В. Підмогильний). Черниш уже не бачив нічого, окрім протилежного берега, завихреного вогнями (О. Гончар). Туди мене хтось ненастанно кличе, Вистелює блакитом шемну путь, Так, ніби прагне в сяйво таємниче Душі моєї подих обернуть (Д. Павличко).

Завдання II.

Визначте тип синтаксичного зв'язку між: головними членами речення.

Вона була при зброї: у руках Був заступ гострий, а в кишені куля, набитая знадобом розривним (Леся Українка). Цвинтар - невеселе місце в нашій республіці (М. Хвильовий). Кров горить на наших прапорах, Наша кров (В. Еллан-Блакитний). Марія не могла ходити і лежала з обв'язаною головою (У. Самчук). Він саме в цій хвилині стояв нахилений до Зоні і слухав уважно, що вона йому говорила (О. Кобилянська). А жінка - ранній птах: ще сонце у колисці, а вона на ногах (М. Стельмах). Любить свій край - це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (В. Сосюра).

Завдання III.

Виділіть речення вомодифікаційні зв'язки та вкажіть їхні типи.

Чи слізьми розіллуюсь, мов сирітська дитина, - Чим тебе заспокою я - бідна людина, - Скажи, моя люба Вкраїно, Вкраїно моя! (П. Тичина). Здавалось, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке, зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом (Є. Гуцало). Переборюючи легкий острах у грудях, обережно ступаючи по принишклій землі, наближаєшся до першого-ліпшого соняшника, простягаєш руку, повертаєш його бліде обличчя до свого - і вражено й трохи безпорадно відповідаєш усмішкою на потемнілу, на пригаслу усмішку соняшника, на його широкий і якийсь наче аж докірливий погляд (Є. Гуцало). Однак Абдурахман не проминув жодного - всіх почаствував, окрім Звенигори, котрого боявся поки що чіпати, не знаючи, як подивиться на це паша (В. Малик).

Завдання IV.

У поданих реченнях прокоментуйте вживання розділових знаків, визначте всі види синтаксичних зв'язків.

Величний і грізний, він втрачає свої ведмежі обриси, коли наближаєшся в човні до берега, й ти вже не бачиш ні простягнутих уперед лап, на яких у сонному супокі лежить ведмежа гостра морда, не бачиш і могутнього горбатого хребта, а тільки - гористий берег, що круча за кручею спинається до гори, а на кручах живими зморшками брижиться ліс, який тут, унизу, з первозданною ніжністю зеленіє шелюгою по білих піщаних обмілинах, де в святкових веселошах грає риба й де чайки літають і плачуть, мов неприкаяні душі померлих (Є. Гуцало). А в татарському броді глухо бухикають весла: похилі, неначе давнина, діди ледь-ледь снують на човнах-душогубках, і не знати, що вони виловлюють - рибу чи далеку минувшину, бо тут, над берегом, і соняшники, немов щити, бо тут, над водою, і комар дзвенить, як ординська стріла, бо тут і досі хвиля вимиває зотлілий посів зотлілого часу: чийсь талари, чийсь шерблені стріли і шерблені кості (М. Стельмах). Викликав на диспут Адама Киселя, хоч і знав, що він далеко й прибути довго сюди не зможе, а коли й прибуде, то ще не знати, чи впусять його кияни в свій город, тому став дивитися, кого б з моїх козаків перевдягти в Киселя й поставити своїм опонентом (П. Загребельний).

Запитання для самоперевірки

1. Дати визначення понять:
  - а) реченневотвірні синтаксичні зв'язки;
  - б) реченневомодифікаційні синтаксичні зв'язки;

- в) словосполученнєвотвірні синтаксичні зв'язки.
- Охарактеризувати основні категорії предикативності та форми вияву предикативного зв'язку.
  - Проаналізувати основні типи синтаксичних зв'язків на рівні складного речення.
  - Вмотивувати основні різновиди реченнєвомодифікаційних синтаксичних зв'язків.
  - Висвітлити основні різновиди словосполученнєвотвірних синтаксичних зв'язків.
  - Розмежувати поняття передбачуваності / непередбачуваності та обов'язковості / необов'язковості на рівні словосполучення та речення.

1.2. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

План

- Питання про основну одиницю синтаксису.
- Словосполучення - номінативна синтаксична одиниця. Слово і словосполучення, словосполучення і речення.
- Граматична форма і граматичне значення словосполучення.
- Типи словосполучень: а) за характером смислових відношень між компонентами; б) за видом синтаксичного зв'язку; в) за морфологічним вираженням головного і залежного компонентів; г) за будовою; г) злитістю.

Рекомендована література

а) основна

- Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983.-С. 9-17.
- Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.
- Загнітко Л. Дієслівні конструкції з об'єкними семантичними відношеннями у східностепових говірках // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 10. - Донецьк: ДонНУ, 2002. - С. 182 - 189.
- Грамматика современного русского литературного языка. - М.: Наука, 1970. - С. 486 - 539.

б) для самостійного конспектування

- Балко М. Еволюція поглядів на статус і структуру цілісних словосполучень сучасної української мови // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 10. - Донецьк: ДонНУ, 2002. - С. 32 - 37.
- Филиппов Л.К. Многочленные субстантивные словосочетания // Русский язык в школе. - 1973. - № 4. - С. 83 - 85.
- Фоменко Ю.В. Типы синтаксически неразложимых словосочетаний в русском языке // Русский язык в школе. - 1981.-Ма 1.-С. 92 - 100.

в) додаткова

- Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Грамматика української мови. - К.:Рад. шк., 1982.-С. 150-158.
- Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Ч.ІІ. - К: Рад. шк., 1965.-С. 10-32.
- Русская грамматика. - М.: Наука, 1980. - Т. 2. - С. 8 - 41.
- Балко М. Цілісні словосполучення сучасної української мови у світлі теорії валентності // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 11. - Донецьк: ДонНУ, 2003.-Ч. 1.-С.96-101.

- Лук'янчук Т. Термінологічні словосполучення в мові юридичної літератури // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 8. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 273 - 280.
- Овчаренко Н.І. Структурні різновиди номінативних словосполучень (на матеріалі мінералогічної термінології) // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 1. -Донецьк: ДонДУ, 1994. - С. 120-126.
- Оліфіренко Л. Мовна естетика метафоричних словосполучень дієслівного, іменникового та прикметникового типів поетичного дискурсу Василя Стуса // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 7. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 120 - 126.
- Петрова О. Функціональні особливості деяких ідіоматичних словосполучень // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 8. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 76 - 82.
- Черненко І. Терміни-словосполучення туризму в сучасній українській мові // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 11. - Донецьк: ДонНУ, 2003. - Ч. 2. - С. 469-476.

Завдання І.

Визначте різновиди словосполучень за морфологічним вираженням головного слова.

Широкий в плечах; байдужий до всього; два вікна; дехто в білому; по-зимовому холодно; задовго до сесії; далеко в ліс; відчинити вікно; дехто з присутніх; радіючі від щастя; студент-відмінник.

Завдання ІІ.

Охарактеризуйте словосполучення за злитістю компонентів.

Щось приємне; берег Десни; ірпа студентів; хлопець з дівчиною; один з них; шовкові трави; з Києва до Донецька; гетьманське серце; простягається аж до Сейму; початок весни; підпав під владу; наказав виконати; переходив Десну; дивився на переправу; може спізнитися.

Завдання ІІІ.

Визначте смислові відношення між головним та залежним словами.

У козацькому житті; потоне разом з людьми; закінчив вчитувати; гілка калини; прихід весни; запропонував відпочити; будинок над морем; прагнення перемогти; отаборився в Горках; білизна снігу; сидів на коні; готовий до праці; летіти над землею; ввійти в річку; міг здатися.

Завдання ІV.

Охарактеризуйте тип прислівного синтаксичного зв'язку між: головним та залежним словами.

Влетіти крізь вікно; навішувати на ялинку; читання вголос; командир загону; щось тривожне; наказ директора; червоні троянди; почати працювати; вартій уваги; ранкові тумани; писати олівцем; дівчина-інженер; йти годину; зустріч на майдані; наш плакса; нова УРП; швидко біг; привіз братові; написав твір; не випив соку.

Завдання V.

З поданих речень вичленуйте словосполучення, подайте їх моделі, визначте тип синтаксичного зв'язку.

Як добре те, що смерті не боюся я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті невідомих верст,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражданням і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюся
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюся.
(В. Стус)

Завдання VI.

Із запропонованих речень вичленуйте всі можливі словосполучення, зробіть їхній повний синтаксичний розбір.

П'яниючи отруйним чадом ночей сріблених і гірких, дивлюся в місяця свічадо крізь шибку, повну світляних, холодних, синіх і тремких далеких відблисків світів, що, кинуті у тьму, горять самітні, горді, золоті, немов знаків санскритських ряд, які прадавнім сном дзвенять і перешіптуються із дна, загубленого в морок дня, слова старої ворожби в ім'я землі, в ім'я вогню (Богдан-Ігор Антонич).

Зразок розбору словосполучення

Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою.

По рідній землі (по землі якій? по рідній) - рідна земля, словосполучення, просте, субстантивне, субстантивно-ад'єктивне, вільне, (по) ІЧ, Асі, атрибутивні синтаксичні відношення, узгодження, повне, власне граматичне. Засоби зв'язку: прийменник, флексія М.в.

Запитання для самоперевірки

1. Навести різні погляди на словосполучення в лінгвістичній літературі.
2. Охарактеризувати спільне та відмінне між словом і словосполученням, словосполученням та реченням.
3. Дати визначення словосполучення, усталене в сучасній вишівській практиці, перерахувати його диференційні ознаки.
4. Висвітлити структурні типи словосполучення.
5. Охарактеризувати типи словосполучень за морфологічною природою опорного компонента.
6. Вмотивувати основні моделі зв'язаних словосполучень.
7. Вияскривити критерії розмежування атрибутивних та об'єктних відношень.
8. Визначити моделі сильного керування.
9. Подати моделі відмінкового прилягання.

ТЕМА II. СИНТАКСИС ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

II.1. КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕНЬ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

План

1. Типи речень за структурою.
2. Типи речень за модальністю і функціональна класифікація речень.
3. Типи речень за експресією.
4. Особливості ускладнення простого речення і типи мовленнєвої членованості / нечленованості, повноти / неповноти речень.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І. Поняття елементарності синтаксичних одиниць // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 6. - Донецьк: ДонДУ, 2000. - С. 17-20.
2. Вихованець І. Про одну характерологічну синтаксичну ознаку української мови // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 6. - Донецьк: ДонДУ, 2000. - С. 20 - 22.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонДУ, 2001. - 662 с.
4. Плющ Н.П. Про один із засобів вираження суб'єктивної модальності речення // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 12. - С. 45 - 52.
5. Русанівський В.М. Форма умовного способу і вираження значення умови в реченні // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 6. - С. 42 - 48.
6. Слинько І.І., Гуївнюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1994. - 670 с.

б) для самостійного конспектування

1. Загнітко А.П. Граматичний аналітизм і реченнєва структура // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 1. - Донецьк: ДонДУ, 1994. - С. 41 - 64.
2. Кононенко В.І. Нові тенденції у розвитку сучасного синтаксису // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 1. - С. 19 - 27.
3. Дудик П.С. Спонукальні речення і слова-речення // Українська мова і література в школі. - 1971. - № 9. - С. 30 - 35.

Завдання I.

Визначте тип речень за комунікативною настановою.

Наказ дано (коротко й суворо): Вдарити й розбити ворогів (В. Еллан-Блакитний). Хто звів семибрамні Фіви? (П. Загребельний). Хоч би схлипнула чи зітхнула, одразу полегшало б (Є. Гуцало). Та що зробиш, як нема де дітись од самого себе? (Є. Гуцало). Може, воно ще там не дитина, а булька, - і вбивати?! (Є. Гуцало). Батькові наливали в рот чорти гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері (О. Довженко).

Завдання II.

Охарактеризуйте речення за емоційним забарвленням та за відношенням до дійсності.

Я голубе платтячко, бачте, наділа дівочьке, косу по-скромному заплела - заговіла, а ви такий бідний та самітний, що й сьогодні не розговієтеся (М. Куліш). Куди б не йшли, де б не спинились, Порожне поле у очах, Щоб серце судорожніш билось По непереспаних ночах, Щоб серце свій передчувало Останній скорч. А мертвий зір Все бачитиме: даль, навалу і нерозкаяний простір (Є. Маланюк). Правда,

він не дуже був схожий на нашого діда, бо був голий, як у бані, і борода була в нього не біла, а руда, присмалена вогнем, а волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в полум'ї (О. Довженко). Я поспішаю, щоб уже ніколи більше не розлучитися з тобою, щоб навки назвати своєю і назавжди поєднати наші долі! (В. Малик). Звичайно, не боки облежувати та саламаху їсти, а теж нести військову службу (В. Малик). От тільки як же ви тепер? (В. Малик).

Завдання III.

Визначте тип речення за членованістю / нечленованістю та за характером предикативної основи.

Мово рідна! Колискова Материнська ніжна мово! Мово сили й простоти, - Гей, яка ж прекрасна Ти! (І. Багрянний). Ти велична і проста. Ти стара і вічно нова. Ти могутня, рідна мово! Мово - пісня колискова. Мова - матері уста (І. Багрянний). Слухаю. Добрий день... Так. Ви правильно назвали моє прізвище... (В. Савченко). Доброго ранку, шановні народні депутати!; Джмелі спросоння - буц! - лобами! Попадали, ревуть в траві. І задзвонили над джмелями Дзвінки-дзвіночки лісові (М. Вінграновський).

Завдання IV.

Розставте розділові знаки, визначте тип речення за формальною елементарністю I неелементарністю та за семантичною елементарністю / неелементарністю.

Станція де я вийшов була маленька старенька як старовинна дерев'яна сільська церковця. На станційному подвір'ї чекали пасажирів фурмани. Вони подивились на мене байдужими очима зробивши мені цим тайну втіху.

Я вийшов у поле і з полегшенням провів поглядом поїзд що тікав у жовто-синю далечинь. Тепер принаймні на цю ніч можна було бути спокійним її я постановив провести в першому селі в якій-небудь клуні на весняному запашному як чай сіні про себе показуючи язика всім тим кому дуже хотілося знати де я.

Дорога майнувши сірим хвостом безшумно сховалася в зелені хлібів. Над мою головою вирисовуючи незримі вісімки кружляла зграя веселих вечірніх мушок. Десь збоку внизу сочно чиркала коса і звідти віяло вогким густим духом свіжокошеного сіна.

Я веселіше підтягнув на плечі клунок поправив солдатського картуза якого на мене начепили для поважнішої конспірації і стараючись ступати в такт косі бадьоро пішов уперед.

Несподівано сажнів за п'ятнадцять переді мною я побачив чоловіка. Де він був досі я не міг збагнути дорога ніби весь час була порожня.

Подорожній щось робив ідучи витирався чи сякався безперестанку. Посувався він помалу ступаючи важко й розмірене немов несучи на плечах відро з водою. Часом він устромлявся в кругле червоне лице місяця що сховався над далекою смугою лісу й був подібний до червонопикої баби яка цікаво приглядається до чогось з-за свого тину. Тоді контури подорожнього ставали чіткими й темними (В. Винниченко "Терень").

Запитання для самоперевірки

1. Зіставити типології простих речень у вишівських посібниках та у шкільній практиці. Охарактеризувати основні відмінності, навести приклади таких речень.

2. Які речення називають різнофункціональними? Навести приклади.
3. Перерахувати основні засоби вираження питальності, спонукальності, бажальності, емоційності.
4. Проаналізувати заперечні речення.
5. Охарактеризувати членовані та нечленовані структури.

**II. 2. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ
II.2.1. ПІДМЕТ ЯК ОДИН З ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ**

План

1. Підмет як один з головних членів речення.
2. Структурні вияви підмета.
3. Особливості реалізації підмета

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник.- К.: Либідь, 1993.-368 с.
2. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.
3. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1994. - 670 с.

б) для самостійного конспектування

1. Вихованець І.Р. Називний, орудний і знахідний відмінки у функції присудка // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 8. - С. 23-33.
2. Вихованець І.Р. Прийменниковий давальний у структурі словосполучення і речення // Синтаксис словосполучення і простого речення. Синтаксичні категорії і зв'язки. - К.: Наук, думка, 1975. - С. 85 - 108.
3. Іваницька Н.Л. Взаємна зумовленість форм головних членів двоскладного речення // Українська мова і література в школі. - 1979. - № 10. - С. 28 - 34.
4. Іваницька Н.Л. Складений присудок як синтаксична структура // Синтаксис словосполучення і простого речення. Синтаксичні категорії і зв'язки. - К.: Наук, думка, 1975.-С. 59-85.
5. Іваницька Н.Л. Трьохелементний присудок в українській мові // Українська мова і література в школі. - 1973. -№ 1.-С. 16-24.
6. Москаленко Н.А. Підмети, виражені словосполученням // Українська мова і література в школі. - 1970. - № 9. - С. 23-33.

в) додаткова

1. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. - М.: Высш. шк, 1977. - С. 99-116.
2. Грамматика современного русского литературного языка. - М.: Наука, 1970. - С. 541-559.
3. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. - К.: Вища шк., 1985.-С. 29-62.

Завдання I.

У наведених реченнях підкреслити підмети, вказати їхнє морфологічне вираження.

Залишу довірливий доні Слова, що од віку правдиві, Любов у сльозині солоній, Сльозу у любові шасливій (Г. Чубач). Так хутко згасло сяйво слави, Так коротко

тривала мста (Є. Маланюк). І багато ще всяких мудрих і святих слів (Г. Хоткевич). Це - так, Як Вашингтонові французи Допомогали (В. Сосюра). Застугоніли армії галопи, І їх натхненники, вчуваючи кінець, Серця перекопали на окопи І захищаються з покопаних сердець!.. (М. Вінграновський). ... бо зрада - це лише початок вірша, і обереги котяться, мов крила, біліє живота стареча ніша, що для меча героїку розкрила (І. Андрусак).

Завдання II.

У наведених реченнях підкреслити підмети, визначити їхні структурний тип.

Тисячі очей дивилися, і тисячі сердець билися, чекаючи великих божих слів, великих божих діл (Г. Хоткевич). Великий єсть Господь Бог Ізраїля! (Г. Хоткевич). А в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О. Довженко). І сльози добрі, перла многоцінні, Живущою, зцілюшою водою Лились, природи дар святий, безцінний, І обіймалася сестра з сестрою...(П. Куліш). Незнаний нам початок і кінець, Не розуміємо тасемну віру, Коли життя сплітає у вінець В незнаний черзі віру і зневіру (О. Теліга). В горах, де ближче сонця, перший раз приглянувся небу, тоді щось дивне й незнане пробудилося у мені, і піднеслася голова, й слова прийшли до уст зелені (Богдан-Ігор Антонич).

Завдання III.

У наведених реченнях підкреслити підмети, виписати речення з простим інфінітивним підметом, обґрунтувати свою відповідь.

Перше слово - крик любови, Сміх і радість немовляти - Неповторне слово "Мати" - Про життя найперше слово...(І. Багрянний). Яке то щастя - свій народ у світлі бачити! (Д. Павличко). Як мало кожен з нас життям оддати встиг! (П. Карманський). Поезія не може жити на смітнику (М. Коцюбинський). Бити по кишені - це завдавати кому-небудь певних матеріальних уірат, шкоди; їй страшно навіть вимовити (В. Барка). Керувати - це передбачати; Ах, яке це щастя і яка це все-таки розкіш - карцер! (І. Багрянний).

Завдання IV.

У наведених реченнях охарактеризуйте семантичні вияви складених підметів.

Став у церкві батько з сином. Церкву вже кінчали: Засклепили, побілили, Олтар прибивали (П. Глазовий). Здається, він з нами йде У гуркоті, у диму, Ракети сяйво біде Стелять до ніг йому (О. Гончар). Але ми з тобою ... ми не вічні, ми з тобою просто - ти і я (В. Симоненко). Єффай розбив їх і захопив переправу через Йордан, і коли хтось із уцілілих єфремлян просив пропустити його додому через переправу, воїни Єффая запитували, чи не єфремлянин він (Г. Сковорода). Блискає за вибалком місяця підкова (А. Малишко). Дві хмароньки пливли кудись В убранні золотім І мовчки зупинилися Над краєм чарівним (Олександр Олесь). Іван Франко цікавився не тільки французькими класиками і романтиками, але й символістами (М. Рильський). Мало прожити життя - треба життя зрозуміти (Є. Плужник). Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі (М. Коцюбинський). Ти гарантуєш, що хтось із них не видасть мене поліції? (В. Винниченко). Раптом рівна піднятість юрби сколихується. Щось нове влітає в крики (В. Винниченко).

Запитання для самоперевірки

1. Визначити диференційні ознаки підмета.

2. Проаналізувати морфологічні вияви простого підмета в сучасній українській мові.
3. Обґрунтувати типи та підтипи складного / складеного підмета, навести приклади кожної із моделей.
4. З'ясувати критерії щодо встановлення межі підмета у структурі речення.
5. Сформулювати погляди щодо статусу підмета у структурі речення.

II.2.2. ПРИСУДОК ЯК ОДИН З ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

План

1. Присудок як граматична категорія речення.
2. Структурні різновиди присудка.
3. Морфологічні та семантичні вияви присудка.
4. Особливості аналітизму в сучасній українській мові.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993.-368 с.
2. Загіяtko А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): Навч. посібник-К.: ІЗМН, 1996. - Ч. 1. -202 с.
3. іаїнііко А.П. Граматичний аналітизм і реченнева структура // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 1. - Донецьк: ДонДУ, 1994. - С. 41 - 64.
4. СЛИНЬКО І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1994. - 670 с.

б) для самостійного конспектування

1. Веселая Н. Именительный падеж существительного как неморфологизированное сказуемое // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 11.- Донецьк: ДонДУ, 2003,- Ч. 1.-С. 107-117.
2. Вихованець І.Р. Називний, орудний і знахідний відмінки у функції присудка // Українська мова і література в школі. - 1973. — № 8. - С. 23 -33.
3. Вихованець І.Р. Прийменниковий давальний у структурі словосполучення і речення // Синтаксис словосполучення і простого речення. Синтаксичні категорії і зв'язки. - К.: Наук, думка, 1975. - С. 85 - 108.
4. Вінтонів М. Моделі складеного іменного присудка в сучасній українській мові (II) // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 4. - Донецьк: ДонДУ, 1998. - С. 24 - 30.
5. Вінтонів М. Питання межі складеного дієслівного присудка в сучасній українській мові // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 8. - Донецьк: ДонДУ, 2001.-С. 72-76.
6. Вінтонів М.О. Функціонально-семантичні вияви предикатів дії в сучасній українській мові // Лінгвістичні студії. 36. наук, праць. Вип. 5. - Донецьк: ДонДУ, 1999.-С. 103-111.
7. Іваницька Н.Л. Взаємна зумовленість форм головних членів двоскладного речення // Українська мова і література в школі. - 1979. - № 10. - С. 28 - 34.
8. Іваницька Н.Л. Складений присудок як синтаксична структура // Синтаксис словосполучення і простого речення. Синтаксичні категорії і зв'язки. - К.: Наук, думка, 1975.-С. 59-85.

- Іваницька Н.Л. Трьохелементний присудок в українській мові // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 1. - С. 16 - 24.

е) додаткова

- Белашапова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. - М.: Высш шк, 1977. - С. 99-116.
- Вінтонів М.О. Місце присудка у структурі речення // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 2. - Донецьк: ДонДУ, 1996. - С. 38 - 40.
- Каломцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. - К.: Вища шк., 1985.-С. 29-62.
- Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. - М.: Высш. шк., 1976. - 141 с.
- Русская грамматика. - М.: Наука, 1980. - Т.2. - С. 83 - 159, 237 - 268, 278 - 315, 422-461.

Завдання I.

У наведених реченнях підкресліть присудки, вкажіть різновиди простого присудка.

На мостах калинових калинові знамена (Д. Білоус). Не довго йому лишалося топтати ряст (М. Стельмах). Знаєш, Марку, коли б я був знав те, що тепер знаю, я був би не скомпанував тих повітальних віршів... (А. Чайковський). Під морозним вітром - біла тризна, Сніг сліпить, вирує рівнина, - То встає озимина залізна, Крізь крижаний сніг - озимина (Є. Маланюк). Оксен блись одного в вухо, блись другого, до дверей і - кричи, свисти! (Г. Тютюнник). Перестріла мене Галя на вулиці та давай розпитувати про тебе (О. Довженко). Моя любове! Я перед тобою (Л. Костенко). Він першого ж дня нагнав страху на прочан (М. Стельмах).

Завдання II.

Визначте структурні різновиди присудка.

Він їхав, їхав, а полю не було кінця (О. Гончар). Альтов захотів зробити хлопчині щось приємне, щоб потім той мав розповідати що своїм товаришам... (Є. Гуцало). Неспроможний передати велич і красу найбільшого константинопольського храму, він намагався приголомшити хоч лічбами...(П. Загребельний). Узявся він рани душевні зцілити і ліки змінив на перо: Розгублений батько, знедолені діти Знайшли в його слові добро (М. Тарновський). Благородно, в романтичному дусі поводить він себе в останні години життя, відмовляється врятуватися ціною смерті Кирила Тура, який прийшов визволити його із в'язниці (В. Неділько). Не бажаю, щоб ти, доню, Тут лишилась сиротою, — Бо нема на світі гірше, Як убогій сиротині (Ю. Тарнавський). А ми живі, нам треба поспішати (Л. Костенко). Повітря зробилося прозорим (М. Коцюбинський). Любить свій край - це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (В. Сосюра).

Завдання III.

Підкреслити присудки, охарактеризувати допоміжні компоненти складеного дієслівного присудка.

Прозрінь не бійся, бо вони як ліки (Л. Костенко). Ти не дивись, що дівчинка сумна ця (Л. Костенко). Вона росте ще, завтра буде вишенька (Л. Костенко). Відважний і великодушний, він ладен віддати життя за бойове побратимство, козацькі звичаї (В. Неділько). Рад я знати, чия перша рука підійметься на мене (І. Франко). І то чому: бо любить іншу дівчину, а вірність має душу неподільчиву

(Л. Костенко). Тоді ми, вряда, упевнившись на ділі, що Гриць умер, отруєний, в четвер, предать землі звеліли до неділі, прийнявши справу криміналітер (Л. Костенко). А степама будуть груди пекти ті залишені в полі гранати, те покиддя війни на грузьких слідах череди (Л. Костенко). Під горою стояла вагітна, як поле, мати (Л. Костенко). Не допусти, щоб світ зійшовся клином, і не присни, для чого я живу (Л. Костенко). І жадний примус, жадне зло їх не примусило скоритися ! (Є. Маланюк). А дівчата бояться ламати калину, кажуть, що то твої руки...(В. Голобородько). Ти зовсім мене не кохала, А я був повинен забуть... (Олександр Олесь).

Завдання IV.

Підкресліть присудки, визначте тип зв'язки складеного іменного присудка.

Літери - круглі, Мова - чітка. Мати - помалу читає (Г. Чубач). Хмара над верховиною, гора стала рости й рости, дим почав обгортати всю гору, закриваючи сонце, і нараз розітнулося громове голосіння труб, мов тисячу їх було сховано в хмарі і трубили в них велетні (Г. Хоткевич). Його ж ти зрадила і степом Пішла рабинею Петра (В. Сосюра). Його життя розширив обрій з життям безперестанний бій, Щоб знявсь він птахом до зірок. Та жаль, в Січі нема жінок (В. Сосюра). Доріг багато, але шлях один! (М. Вінграновський). Може, ми квітками, може, васильками станем - я і ти (В. Сосюра). Не бажаю, щоб ти, доню, Тут лишилась сиротою... (Ю. Тарнавський).

Завдання V.

Прокоментуйте розділові знаки, охарактеризуйте головні члени речення.

Століття твоєї боротьби, грім твоєї славетної зброї, десятиліття тяжких поразок, іспитів, ошадності, збирання сил, твоя вперта невтомність, шляхетна сувора брутальність, твоя кров, піт, наука, праця - все кінець кінцем утворило Мертенса! (В. Винниченко). Ну, не пустити погрітися - гріх (Є. Гуцало). Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка - коричнева, як гречаний мед чи стара халя (О. Довженко). Один був інженер, один (що вже й зовсім незвично) - поет, один - лікар, четвертий - Отава (П. Загребельний). Набити руку - це не означає побити руки (Гр. Тютюнник). Зідул і бабуся - це тільки варіації одного і того ж типу (М. Хвильовий).

Запитання для самоперевірки

- Визначити диференційні ознаки присудка.
- Проаналізувати морфологічні вияви присудка в сучасній українській мові.
- Охарактеризувати допоміжні компоненти складеного дієслівного присудка.
- Розмежувати типи зв'язок складеного іменного присудка.
- З'ясувати морфологічні вияви іменної частини присудка.
- Вияскривити критерії щодо встановлення межі присудка у структурі речення.
- Сформулювати погляди щодо статусу присудка в структурі речення.

II.3. ТРАДИЦІЙНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ
СТРУКТУРА ПОШИРЕНОГО ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

План

1. Причини перегляду традиційного вчення про другорядні члени речення.
2. Проблема кваліфікації членів речення.
3. Періодизація вивчення членів речення.
4. Граматичні категорії другорядних членів речення.
5. Обов'язкові й факультативні члени речення.
6. Семантико-граматичні ознаки другорядних членів речення.
  - 6.1. Означення.
    - 6.1.1. Узгоджене означення.
    - 6.1.2. Неузгоджене означення.
    - 6.1.3. Прикладка.
  - 6.2. Додаток.
    - 6.2.1. Прямий додаток.
    - 6.2.2. Непрямий додаток.
    - 6.2.3. Інфінітивний додаток.
  - 6.3. Обставини.
    - 6.3.1. Обставини способу дії.
    - 6.3.2. Обставини міри і ступеня дії.
    - 6.3.3. Обставини місця.
    - 6.3.4. Обставини часу.
    - 6.3.5. Обставини причини.
    - 6.3.6. Обставини мети.
    - 6.3.7. Обставини умови.
    - 6.3.8. Обставини допусту.
    - 6.3.9. Обставини наслідку.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. - К.: Либідь, 1993. - 368 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.
3. Межов О. Суб'єктні синтаксеми у позиціях другорядних членів речення // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 7. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С 150 - 155.

б) для самостійного конспектування

1. Безпояско О.К. Інфінітив у функції другорядних членів речення // Українська мова і література в школі. - 1984. - № 3. - С. 51 - 53.
2. Богдан М.М. Значення і синтаксичні функції родового присубстантивного відмінка (безприйменникові конструкції) // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 6. - С. 35-45.
3. Ключковський Б.Г. Прикладка і сполучення неприкладкового характеру // Українська мова і література в школі. - 1976. - № 12. - С. 20 - 29.
4. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // Українська мова і література в школі. - 1972. - № 3. - С. 24 - 30.

в) додаткова

1. Груздева С.И. Второстепенные члены предложения // Русский язык в школе. - 1966. - № 2. - С. 93-100.

2. Мигирин В.Н. Принципы изучения членов предложения // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. - 1961. - № 3. - С. 41 - 48.
3. Никитин В.М. Разряды обстоятельств в современном русском языке: Пособие по спецкурсу. - Рязань: Ряз. пед. ин-т, 1973. - 118 с.
4. Троицкий С.Г. Роль глагола в развитии коммуникативной перспективы предложения. - Калинин: Калинин. пед.ин-т, 1977. - 84 с.

Завдання I.

Знайдіть у реченні прямі та непрямі додатки, вкажіть їхнє морфологічне вираження.

Не з китайських казок і не з пагод Тибету - він знявся десь з громохкого центру країни "чудес", вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... (І. Багрянний). Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усіх синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали, поки ще він живий (І. Багрянний). Казкою видається повість про давні часи і давніх людей (І. Франко). Черниш наказав розвантажити коней і відправити їх назад з двома бійцями (О. Гончар). Осріблені місяцем гори блищать, їм кедри і сосни казки шелестять, і дивні пісні їм співають вітри, Що нишком підслухали в моря з гори (Олександр Олесь). Тут Іван сів одпочити (М. Коцюбинський). Мені видно, як їм важко, як мороз забиває їм дух: кожен видих висить сивим ковтком у повітрі, і я очима допомагаю нести відро води, мисчину товченої картоплі з половою, подумки хукаючи на бабусині руки, щоб не були такі холодні, аж сині (Б. Харчук).

Завдання II.

Знайдіть у реченні узгоджені означення і вкажіть їхнє морфологічне вираження.

Вони купчилися отарами, зігнані в великі купи, мов вівці, і, оточені шпалерами варті, тупо дивилися вперед - на сиву пустелю, в заткане легким туманом безмежжя (І. Багрянний). Постріл прогрімів такий, що мав би самим своїм гуком скинути білотіле дівча в море, але дівча, в чужих шовках, загрозливо чипіло над самим дельфінів один, вражений, може, й у саме серце, шезнув у глибині, його товариші кинулися за ним, щоб порятувати, але, безсилі, знов виринули і віддалилися від кадриги так само швидко, як допіру наближалися до неї, а той, поцілений, вражений, вбитий і ще не добитий, зненацька виринув майже коло самої корми, зблиснув у прозорій воді білим, темний хребет тяжко перевалився через буруни, конаючи ширина аж припадала до дерев'яного тіла кадриги, і гребці занесли весла, тримали їх, не вмочаючи в воду, щоб не зачепити дельфіна, за яким, ніби червоне руно, тягнулася багряна смуга крові (П. Загребельний).

Завдання III.

Визначте, в якій з наведених конструкцій залежне слово с неузгодженим означенням, а в якій - додатком.

Околичні вулиці степового райцентру були без хат і дерев - купи цегли, та ГЛИНИ, та уламків (М. Вінграновський). Тут він сів і почав діставати з пазухи пачки перев'язаних грошей (М. Вінграновський). А ти шукай - червону тінь калини на чорних водах - тінь її шукай, де жменька нас (В. Стус). І куди не йду, куди не прагну смерк сосновий мерзне угорі. Виглядаю долю довгождану, а не діжду - вибуду із

іри (В. Стус). Невже ти народився, чоловіче, щоб зазирати в келію мою? (В. Стус). Радісним буремним громом спадають з неба блискавиці, Тарасові провісні птиці - слова шугають над Дніпром (В. Стус). Ще давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір, окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки, - тепер вони, мов сніг на сонці, стопилися, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лісі облази; інде знов із них остоялися лише пообсмалювані пеньки, а з-між них де-не-де несміло виростає нужденна смережина або ще нужденніший яловець (І. Франко).

Завдання IV.

Знайдіть у реченні приклади і поясніть правила їхнього написання.

Уночі в своєму ліжку Задрімав старик, А вона у шприц отрути Та під ребра - штрик! Стариган урізав дуба, А вона - ха-ха! - Підшукала молодого Хлопця-жениха...(П. Глазовий). Уже дорослим я бачив у бабусі мої малюнки, малюнки дворічного художника-початківця (В. Сосюра). На бунтівливій оболоні Живуть там бурєю яркою, І золоті зорі долоні Тремтять над синьою рікою, Мов хочуть впасти в сребро... І зветься та ріка Дніпро (В. Сосюра). І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! Уперше йому було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови (І. Багряний). Місто-жебрак... Жодних нових Будівель (І. Багряний). Довкола палацу лежав пустир - смуга нічиєї землі, якою місто Визим ось уже шість років відгороджувалось од небезпечного місця, не лишаючи поблизу нічого, окрім руїн, струхлявілих балок та шербатого частоколу, який, очевидно, не веліли розбирати й переносити на нове місце (А. Сапковський). А он же, он, у сутінку вишень - такий чорнявий хлопець-хорошень! (Л. Костенко). Далі хлопець-школяр не знає, що писати (І. Багряний). Вінтер, секретар Мертенса, високий, тонкий, з підібганим животом і довгою фізіономією хорта, безшумно й легко то входить, то виходить із дверей кабінету, подібних до царських церковних врат (В. Винниченко).

Завдання V.

Підкресліть члени речення, визначте семантичні типи обставин.

Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, поірясаючи ревом пустелі і нетра і вогненным хвостом замітаючи слід, летів дракон (І. Багряний). На околиці міста, в долині, виднівся серед квадратних ліп'янок пофарбований у зелений колір фасад будинку, від якого в обидва боки тягнулися високі кам'яні стіни, обгороджуючи просторий двір (Р. Іваничук). Гість, молодий, високий панок із блідим, млявим лицем і з жовтяками під очима, приїхав позичити жатку, але Самоцвіт послав прикажчика на село, й видати її нема кому (В. Винниченко). Черниш зупинив коня і пішов до струмка напиться (О. Гончар). Іван теж кував коня, шукав вина і потім поїхав доганяти своїх (О. Гончар). Ви можете думати, що я прийшла випитати у вас, де Руді, і видати його й вас поліції? (В. Винниченко). І вже мовчки пішов твій двожилий Гарасько поволі розкручувати назад своє вічне, терпляче намотане коло... (О. Гончар).

Завдання VI.

Підкресліть члени речення, прокоментуйте синтаксичні функції інфінітива.

Та хіба ждати - це для Заболотного, хіба ви не знаєте його вдачі? (О. Гончар). Бути чабаном - це не просто прогулюватись з гирлигою до степу та їсти кашу чабанську. Чабан - це той, хто все життя на ногах, кого спека прудоблює і осінні мряки пронизують до кісток і, коли інші ще сплять, ви вже з отарами виходите з кошар у мокрі поля, на свої цілоденні вахти..." (О. Гончар). ...бо не завернути, мовляв, до чабана - це образити його, адже людина одна-однісінька в степу цілий день, живе слово хоче почути... (О. Гончар). Десь я читав про генерала, що після відставки пішов працювати директором радгоспу (О. Гончар). Старший лейтенант наказав відповідати всяким фіалкам, що його... нема (О. Гончар). Черниш поставив заряджаючим іншого бійця, а Блаженкові наказав іти в бліндаж (О. Гончар).

Заяпитання для самоперевірки

1. Охарактеризувати явище синкретизму на рівні другорядних членів речення.
2. Сформулювати критерії розмежування додатка та означення.
3. Описати способи розмежування додатка та обставини.
4. Проаналізувати синтаксичні функції інфінітива.
5. Вияскривити основні моделі синтаксично зв'язаних словосполучень, які виконують функцію другорядних членів речення.

III.4. НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

План

1. Синкретичні члени речення.
2. Нове вчення про другорядні члени речення.
  - 2.1. Детермінанти.
    - 2.1.1. Фонові детермінанти.
    - 2.1.2. Детермінанти зумовленості.
    - 2.1.3. Характеризувальні детермінанти.
  - 2.2. Дуплексиви.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993. - 368 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонДУ, 2001. - 662 с.
3. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972. - С. 179-223.
4. Томусяк Л., Руснак Н. Дуплексне як компонент пропозиції // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 5. - Донецьк: ДонДУ, 1999. - С. 179 - 181.

б) для самостійного опрацювання

1. Попович М. Тлумачення категоріального змісту поняття "детермінованість" // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 6. - Донецьк: ДонДУ, 2000. - С. 25 - 30.
2. Межов О. Суб'єктні синтаксеми у позиціях другорядних членів речення // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 7. - Донецьк: ДонДУ, 2001. - С. 150 - 155.
3. Наливайко Ю. Предикативне означення: синкретизм семантики чи синкретизм функції//Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 11. -Донецьк: ДонДУ, 2003. - Ч. 1.-С. 205-211.

4. Наливайко Ю. Співвідношення означально-обставинного синкретизму членів речення і підрядних частин (на матеріалі простого і складнопідрядного речень з допустовою семантикою) // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 10. - Донецьк: ДонНУ, 2002. - С. 53 - 58.

Завдання I.

Підкресліть члени речення, виділіть фонові детермінанти та вкажіть їхні різновиди.

Ночами довкола гуртожитку відбувалось якесь життя (Ю. Андрухович). Над Києвом - золотий го́мін, і голуби, і сонце! Внизу - Дніпро торкає струни... (П. Тичина). Через цю дірку в стіні і винесли надвір тіло Анта (С. Складенко). Останнім часом на пиво слід ходити з власними слоїками (Ю. Андрухович). Надвечір в хаті потепліло (Є. Гуцало). Десь далеко цвітуть мандарини і задумано хвилі шумлять (В. Сосюра). У Львові ти зрозумів, що в напрямку Чортополя відбувається мало не паломництво (Ю. Андрухович). А тим часом із діброви козак виїжджає (Т. Шевченко). Край лісу на темному небі трошки прояснилося (І. Нечуй-Левицький). У відсвіті блискавиць Феофано побачила перекошене від муки, сухе безбородє обличчя постільничого (С. Складенко).

Завдання II.

Підкресліть члени речення, виділіть детермінанти зумовленості, вкажіть їхні різновиди.

Твоїм будучим душу я тривожу, Від сорому, який нашадків пізних Палитиме, заснути я не можу (І. Франко). Тоді у лісі було темно (Є. Гуцало). Од вітрових ударів тільки важко поскрипують снасті та зростають навкруги світло-сині снігові дюни (І. Кириленко). Від люті став він червоний як рак (І. Нехода). Не знайшовши броду, не лізь у воду (Нар. тв.). Опівночі айстри в саду розцвіли (Олександр Олесь). А княгиня Ольга вигнала його з Києва, разом із сестрою послала до Будутина (С. Складенко). Днів через три вони в тому ж гаю Справдили вигадку свою (Л. Глібов). Скоро буде вечір і в тихій кімнаті зазвучать, зарідають солов'ї поцілунків (В. Сосюра).

Завдання III.

Підкресліть члени речення, виділіть детермінанти з характеризувальним значенням, вкажіть їхні різновиди.

Спокійно шуміла вода, підмиваючи береги (Є. Гуцало). Від прудкої ходи Остапові зробилося душно (М. Коцюбинський). Трохи вірить серце в забобони, логікам усім наперекір (М. Рильський).

Через те, куди б Ярина не йшла і що б не робила, завжди брала з собою тільки Малушу (С. Складенко). В небі осіннім хрести (В. Сосюра). Давно у пазусі під боком Мазепа гадину зогрів, Та Кочубей орлячим оком Ту злість гадючу прослідив (Є. Гребінка). Отам проходила, на галяві заснула, І біля неї тихо скорбна мати сіла (О.Зуевський). Між багнетами йду і мовчу (В. Сосюра). Давно за синю хмару сонце впало (Т. Осьмачка). В неділеньку вранці ідуть новобранці (Ю. Федькович).

Завдання IV.

Підкресліть члени речення, виділіть дуплексиви.

Яблуні стояли байдужі, вишні - заспані (Є. Гуцало). Тільки Галя стояла засмучена (Є. Гуцало). Дім стоїть порожній (В. Винниченко). Втративши самовладання, не тямлячись, завклубом хутко пройшов у кімнату, де було складено

всі весільні подарунки, де на лавах стояли наготовлені драгли, капуста, м'ясо куряче та свиняче, і, побачивши скрипку - лежала в кутку, недбало кинута на купу одягу, - схопив її різким розпачливим рухом і вдарив об скриню (Є. Гуцало). Муляри, що стояли схилені над камінними брилами та з розмахом ценькали о твердий пішаник, аж час від часу іскри пирскали з-під оскарба, тепер, покинувши свої прилади, випростовували крижі і роздоймали широко руки, щоби захопити якнайбільше воздуха в груди (І. Франко).

Завдання V.

Перекладіть текст, підкресліть члени речення, виділіть детермінанти та вкажіть їхні типи.

В зтот ночной час в нижней квартире домохозяина, инженера Василия Ивановича Лисовича, была полная тишина, и только мшь в маленькой столовой нарушала ее по временам. Мшь грызла и грызла, назойливо и деловито, в буфете старую корку сыра, проклиная скупость супруги инженера, Ванды Михайловны. Проклинаемая костлявая и ревнивая Ванда глубоко спала во тме спаленки прохладной и сырой квартиры. Сам же инженер бодрствовал и находился в своем тесно заставленном, занавешенном, набитом книгами и, вследствие этого, чрезвычайно уютном кабинетике. Стоячая лампа, изображающая египетскую царевну, прикритуя зеленым зонтиком с цветами, красила всю комнату нежно и таинственно, и сам инженер быч таинствен в глубоком кожаном кресле. Тайна и двойственность зыбкого времени выражалась прежде всего в том, что быч человек в кресле вовсе не Василий Иванович Лисович, а Василиса... То есть сам-то он называл себя - Лисович, многие люди, с которыми он сталкивался, звали его Василием Ивановичем, но исключительно в упор. За глаза же, в третьем лице, никто не называл инженера иначе, как Василиса (М. Булгаков).

Запитання для самоперевірки

1. Висвітлити етапи вивчення членів речення.
2. Розкрити основні причини перегляду традиційного вчення про другорядні члени речення.
3. Охарактеризувати основні напрямки вивчення детермінанта в лінгвістичній літературі.
4. Визначити поняття детермінантного зв'язку.
5. Проаналізувати статус дуплексива у структурі речення, особливості його зв'язку з предикативною основою речення.

Н.5. ПРОБЛЕМА ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

План

1. Проблема односкладного речення у сучасній українській мові.
  2. Типи односкладних речень. Односкладні речення дієслівного типу та їхні особливості.
  3. Односкладні речення іменного типу та їхні особливості.
- Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993. - 368 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонДУ, 2001. - 662 с.
3. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. - К.: Вища шк., 1986. - С. 14-29.
4. Слинько ІХ, Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1994. - 670 с.
5. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972. - С. 232 - 309.

б) для самостійного конспектування

1. Дудик П.С. Питальні речення і питальні слова-речення // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 1. - С. 26-36.
2. Загнітко А. Проблема односкладного речення у сучасній лінгвістиці // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 3. - Донецьк: ДонДУ, 1997. - С. 17 - 27.
3. Загнітко Л. Семантика і функції безособових речень у говірках Донеччини // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 8. - Донецьк: ДонДУ, 2001. - С. 221 - 225.
4. Курмакаева Н. Функционально-грамматическое поле безличности в русском языке (к постановке вопроса) // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 11. - Донецьк: ДонДУ, 2003. - Ч. 1. - С. 63- 68.
5. Слинько І.І. Типи простих речень // Українська мова і література в школі. - 1977. - № 9. - С. 51-59.
6. Слинько І.І. Чи є односкладні речення? // Мовознавство. - 1985. - № 4. - С. 48 - 53.
7. Чирва Г.М. Безособові речення // Українська мова і література в школі. - 1974. - № 3. - С. 22-34.

в) додаткова

1. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. - М.: Просвещение, 1968. - С. 30 - 45.
2. Баган М. Семантико-синтаксична структура безособових генітивних-заперечних речень // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 7. - Донецьк: ДонДУ, 2001. - С. 126-131.
3. Горяний В.Д. Односкладні речення в українській мові. - К.: Рад. школа, 1983. - С. 41-65.
4. Рабанюк Л., Романюк Т. Семантична структура генітивних речень // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 5. - Донецьк: ДонДУ, 1999. - С. 169 - 173.

5. Шевцова А.А. Неполные предложения в современном русском языке. - Донецк: Изд-во Донецк. ун-та, 1978. - 124 с.
6. Сушинська І. Ланцюжки номінативних речень у сучасній українській мові // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 4. - Донецьк: ДонДУ, 1998. - С. 44 - 48.
7. Сушинська І. Функціональні різновиди буттєвих номінативних речень // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 5. - Донецьк: ДонДУ, 1999. - С. 173 - 179.

Завдання І.

Підкресліть головні члени речення, охарактеризуйте морфологічне вираження головного члена означено-особових односкладних речень.

А робиш так, щоб знову тебе туди загнали! (В. Шевчук). Живете де? (В. Шевчук). Вставите в якусь поему, може? (В. Шевчук). Побережемо добро казенне (В. Шевчук). Де б я не був, а все ж думками лечу в Донеччину свою (В. Сосюра). Любив Україну він душею і зрадником не був для неї (В. Сосюра). У цій глухій норі, де ніколи не розвидняється й куди ні разу не проникало сонячне світло, просидів уже чимало (С. Гуцало). Сутеніло. За деревами кишляку сквапно сідало на заході сонце, й у повітрі вже чути було перших москітів (Б. Антоненко-Давидович). Вітай життя! (Богдан-Ігор Антонич). Говори! Твоя справа на місяці показана (В. Барка).

Завдання ІІ.

Підкресліть головні члени речення, охарактеризуйте морфологічне вираження головного члена узагальнено-особових односкладних речень.

Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води, в годину щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди! (В. Сосюра). А пошлемо їм молодих наших луїарів та охочих, самі ж зостанемося тут (П. Загребельний). Вельми дивувався нашим голеним головам і оселедцям, ми дивувалися його парикові, а Сірко навіть не втерпів і поспитав, чи не тому принца звать великим Конде, що в нього такий великий парик (П. Загребельний). Що маємо - не даємо, а втративши - плачем (Нар. тв.). Удосвіта встанеш - більше діла зробиш (Нар. тв.). Не знайшовши броду, не лізь у воду (Нар. тв.).

Завдання ІІІ.

Підкресліть головні члени речення, охарактеризуйте морфологічне вираження головного члена неозначено-особових односкладних речень.

До того всього, сказали, видадуть переогодом ще сірі шинелі з солдатського сукна і шапки (Гр. Тютюнник). Потім подали друге - чай в алюмінієвих кухлях (Гр. Тютюнник). Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою (Г. Хоткевич). Я схожий був на отшельників, які твердо й безумно вірять, що в печерах своїх рано чи пізно узрять Бога (П. Загребельний). Але вони сміються, мов вві сні, і погляд мій приковують до себе. Нагадують розкоші весняні і кажуть про тепло, про радощі, про тебе (Олександр Олесь). Не задержать нам хвилі (Богдан-Ігор Антонич). Враження буденності підсилено, бо небритий: в неділю схопили нагло (В. Барка). І показав зубило, тримаючи його посередині двома пальцями, як цяцьку (Гр. Тютюнник).

Завдання IV.

Підкресліть головні члени речення, охарактеризуйте морфологічне вираження головного члена безособових односкладних речень.

Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околиць селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чюрила з Палійчуків (М. Коцюбинський). От і вівтарі (Г. Хоткевич). Душа моя - пуста холодна й німа... Нічого в тій пустці самотній нема: То вітер розвіяв, то хвилі зірвали, То, граючись, діти малі розібрали (Олександр Олесь). Наказ дано (коротко й суворо): Вдарити й розбити ворогів (В. Еллан-Блакитний). Так на минулого й майбутнього раменах повішено, мов плахту, долю нашу (Богдан-Ігор Антонич). Віддати треба нам життя шомога, а треба кожному, ще поки молодий (Богдан-Ігор Антонич).

Завдання V.

Підкресліть головні члени речення, визначте різновиди інфінітивних односкладних речень.

Покласти б голову в коліна... Відчути б руку на чолі... (В. Еллан-Блакитний). А знов лихо: повели чоловіка в сільраду (В. Барка). Намагається поміж ними влопити бадилину (В. Барка). Арештувати, хто порушить тишину! (В. Барка). Та краще пальці свої гризти, ніж за таку плату робити... (В. Винниченко). Не оживить, не запалить, Не випростать зігнуті крижі (Є. Маланюк). З нори вилазити не хотілося, а тут заболіло вухо, наче нічого було тому вухові зараз робити, - але заболіло (М. Вінграновський).

Завдання VI.

Підкресліть головні члени речення, визначте тип дієслівних односкладних речень.

Взявся за гуж - не кажи, що не дуж (Нар. тв.). Набити руку - це не означало побити руки... Йоду в нас нема (Гр. Тютюнник). Йому скажуть, що він приїхав учитись... (В. Підмогильний). Але що є правда і як творити суд, коли все більше й більше ведуть до княжого двору людей, коли ллється кров на українрах Русі і в самому стольному городі Києві?! (С. Скляренко). Гречку сійте, коли жито гарно зацвітає (Нар. тв.). Зробили тризну? (С. Скляренко). Що скажете про потреби ваші? (С. Скляренко). - І ще про одно прошу тебе, Добрине: коли сумніватиметься Володимир - порадь йому, важко буде - допоможи, небезпека - захисти (С. Скляренко). Надворі було ясно (Г. Тютюнник). - Ач, прокляті! - сказав ображено і навіть гнівно, так наче йому вкрай треба було набрати тієї води... (Г. Тютюнник).

Завдання VII.

Підкресліть головні члени речення, визначте різновиди номінативних односкладних речень.

Солов'їні далі, далі солов'їні...(В. Сосюра). У росі фіалки, ріки у тумані...(В. Сосюра). Весняний сад, квітки барвисті, пісні пташині в вишині, і ти у сьайві і намисті подібна сонцю і весні (В. Сосюра). Підкинуло. Здригнулось. Зашкребло. Затнувся подих. Оберт. Шарудіння (М. Бажан). Тиша і пуста (М. Коцюбинський). Ні слова про втому! Ні слова про спокій! (В. Еллан-Блакитний). У батьків мабуть питають про Тернопіль. Дубно. Борислав (Дзвін). На шию почепив тугого, також татарського, лука, в зуби взяв стрілу. Лише одну (Дзвін). Ось краса! (В. Винниченко). Велике ательє; в лівій стіні заду - двері в кімнату Рити (В. Винниченко). Це Білий Медведик (В. Винниченко).

Завдання VIII.

Підкресліть члени речення, визначте типи односкладних речень.

Його помітили не зразу (Є. Гуцало). Поживився скибкою, як собака мухою (І. Карпенко-Карий). Йому дуже кортіло бути там, де робилося кіно (Є. Гуцало). Хліба нема: вже забрано (В. Барка). Зоре моя вечірняя, Зійди над горою, Поговорим тихесенько в неволі з тобою (Т. Шевченко). Початок осені - вересень (Д. Чередниченко). Старого горобця на полові не обдуриш (Нар. тв.). Силуваним волон багато не виореш (І. Нечуй-Левицький). Тиша. Така тиша, що в нього задзвеніло у вухах (О. Довженко). Мені треба побачити Микиту Івановича (В. Винниченко). Арештувати їх (В. Винниченко). Наснилося, з розлуки наверхлося, з морозу склякло, з туги - аж лящить (В. Стус).

Заяпитання для самоперевірки

1. Вияскравити внесок формально-граматичного напрямку у вивченні односкладного речення.
2. Проаналізувати досягнення структурно-семантичної о напрямку у вивчення односкладного речення.
3. Охарактеризувати функціонально-синтаксичний аспект у вивченні односкладних речень.
4. Проаналізувати критерії щодо розмежування називного теми та називного уявлення.
5. Висвітлити явище омонімії та синонімії на рівні односкладного речення.
6. З'ясувати погляди щодо генітивних односкладних речень у лінгвістиці.
7. Порівняти вишівську та шкільну класифікацію односкладних речень, вказати основні відмінності, навести приклади.

П.6. ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

План

1. Неповні речення в лінгвістичній науці.
2. Загальна характеристика неповних речень.
3. Типи неповних речень.
4. Аналоги неповних речень.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993.-368 с.
2. Довженко Г.Я. Неповні підрядні речення і другорядні члени речення, виражені порівняльними конструкціями // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 6.-С. 31-35.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.
4. Загнітко А. Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 11. - Донецьк: ДонНУ, 2003.-Ч. 1.-С. 135-148.
5. Слинько І.І., Гуїванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1994. - 670 с.

б) для самостійного конспектування

1. Вінтонів М. Функціонування нерозчленованих речень-висловлень з нульовою темою у поезії В.Стуса // Лінгвістичні студії: 36. наук. праць. Вип. 9. - Донецьк: ДонНУ, 2002. - С. 46 - 50.
2. Шульжук К.Ф. Повні і неповні речення // Українська мова і література в школі. - 1971. - № 6. - С. 25 - 30.
3. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. - К.: Наук. думка, 1972. - С. 262 - 283.

в) додаткова

1. Каранська МУ. Синтаксис сучасної української літературної мови. - К.: НМК ВО, 1992.-С. 150-156.
2. Сазикіна Т. Деякі синтаксичні структури простого нееліптичного речення в англійській та українській мовах // Лінгвістичні студії: 36. наук. праць. Вип. 8. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 88 - 93.
3. Шевцова А.А. Неполные предложения в современном русском языке. - Донецк: Изд-во Донецк. ун-та, 1978. - С. 31 - 117.

Завдання І.

Підкресліть члени речення, зробіть повний синтаксичний розбір контекстуально та ситуативно неповних речень.

Тихе батьківське поле за поліським селом розляглося. Все чекає когось, не діждеться когось (М. Сингаївський). Сім десятків дідові старому, Сам незчувсь, коли і відгуло (В. Симоненко). Йде Данило хутко, бо високий на зріст і цибатий, як лелека (Гр. Тютюнник). Віктор прийшов у суботу. В кепці набакир, у начищених до блиску хромовиках, вродливий і прилизаний, мов плакат (В. Симоненко). Микола підводиться з лавки, робить для розминки кілька вільних помахів руками, потім каже задумливо:

- На добраніч тобі, Вірунько. Вітаю твоє класичне чекання. Вітаю в тобі Ярославну, що сумувала колись на валу.
- Тобі все жарти.
- Ніяких жартів. Жінки, по-моєму, перевершують чоловіків відвагою почуття і його красою... Коли я бачу жінку в любові, у святості чекання, мені хочеться вклонитися їй! (О. Гончар).

Завдання ІІ.

Підкресліть члени речення, зробіть повний синтаксичний розбір еліптичних речень.

Навколо - хаші й печеніги, А в кельї - тиші ніжний спів, Реторти, циркуль, колби, книги, І Ви - алхімік мудрих слів (Є. Маланюк). В сльозах, як в жемчугах, мій сміх (Олександр Олесь). Сьогодні ж теплінь, і понова, І проріст грав, і день ясний... (Олександр Олесь). Моя любов! Я перед тобою (Л. Костенко). Дорога до лісу низова, де-не-де перелита повинню, хоч і не глибоко (Гр. Тютюнник). Аж ось і ліс (Гр. Тютюнник). Федір Несторович зупинився, ...обізвався весело і рушив далі, уважно дивлячись під ноги. Край селища звернув у вуличку, заслану димом - палили огудиння на грядках - і зупинився (Гр. Тютюнник).

Завдання ІІІ.

Підкресліть члени речення, визначте структурний тип речень.

А там, а там... (Л. Костенко). Трое їх, пастушків. Павло, Сашко і Степан. Розбирали гранату (Л. Костенко). Попід руки держала отих матерів рідня. А одна

розродилась, і стала ушосте - мати (Л. Костенко). Інколи його за груди хапав довгий і тягучий кашель. Від куріння (В. Симоненко). Україні (В. Симоненко). Ти щось мені говориш. Твоя краса цвіте в моїх очах. Але скажи: чи ти зі мною поруч Пройдеш безтрепетно по схрещених мечях? (В. Симоненко). Всі ми німці тепер, Тетяно, он що. І діти наші теж пропали (О. Довженко). І робітників охопив жах. І ще когось (Київ). Декілька разів пройшовся з ними по хаті, порипуючи і сколупуючи долівку (Гр. Тютюнник).

Завдання ІV.

Перекладіть текст, визначте типи неповних речень.

- Здравствуйте, братья-товарищи!
- Будь здоров, пан философ! - отвечали некоторые из казаков (Н. Гоголь).

На стенах - сабли, нагайки, сетки для птиц, невода и ружья, хитро обделанный рог для пороха, золотая уздечка на коня и пути с серебряными бляхами. Окна в светлице были маленькие, с круглыми тусклыми стеклами, какие встречаются ныне только в старинных церквах, сквозь которые иначе нельзя было глядеть, как приподняв надвижное стекло. Вокруг окон и дверей были красные отводы. На полках по углам стояли кувшины, бутылки и флажки зеленого и синего стекла, резные серебряные кубки, позолоченные чарки всякой работы: венецейской, турецкой, черкесской, зашедшие в светлицу Бульбы всякими путями, через третьи и четвертые руки, что было весьма обыкновенно в те удалые времена. Берестовые скамьи вокруг всей комнаты; огромный стол под образами в парадном углу; широкая печь с запечьями, уступами и выступами, покрытая цветными пестрыми изразцами, - все это было очень знакомо нашим двум молодцам, приходившим каждый год домой на каникулярное время; приходившим потому, что у них не было еще коней, и потому, что не в обычае было позволять школярам ездить верхом. У них были только длинные чубы, за которые мог выдрать их всякий козак, носивший оружие. Бульба только при выпуске их послал им из табуна своего пару молодых жеребцов (Н. Гоголь).

Запитання для самоперевірки

1. Охарактеризувати основні етапи вивчення неповних речень.
2. Висвітлити основні погляди у лінгвістичній літературі щодо еліпсиса у структурі речення.
3. Встановити формальні показники еліпсиса присудка у структурі речення.
4. Охарактеризувати аналоги неповних речень.

ІІ.7. СТРУКТУРНА СХЕМА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття структурної схеми. Основні підходи до визначення структурної схеми простого речення: внутрішньо-предикативний і номінативно-предикативний.
2. Компоненти структурної схеми простого речення.
3. Типи поширювачів структурних схем простого речення.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993.-368 с.

2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.

б) для самостійного конспектування

1. Вінтонів М. Дискусійні питання мовознавчої інтерпретації структурної схеми простого речення // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 7. - Донецьк: ДонНУ, 2001.-С. 57-60.
2. Мурзіна Л. Позиційна структура речення і похідні іменники зі значенням інструментальності // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 3. - Донецьк: ДонДУ, 1997.- С. 45-50.
3. Городенська К. Симетрія та асиметрія між'ярусних відношень // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 4. - Донецьк: ДонДУ, 1998. - С. 6 - 12.
4. Даскалюк О. Специфіка імперативної парадигми // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 11. - Донецьк: ДонНУ, 2003. - Ч. 1. - С. 38 - 43.

в) додаткова

1. Малявін А. Про парадигму речень із значенням обумовлення // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 6. - Донецьк: ДонДУ, 2000. - С. 30 - 37.
2. Піддубська І. Модальна транспозиція дієслівних форм дійсного способу // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 6. - Донецьк: ДонДУ, 2000. - С. 103 — 111.
3. Піддубська І. Функціональна периферія дієслівних форм теперішнього часу // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 4. - Донецьк: ДонДУ, 1998. С. 102 — 111.
4. Скаб М. Парадигма речень апеляції // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 11. - Донецьк: ДонНУ, 2003. - Ч. 1. - С. 236 - 240.

Завдання I.

Визначте тип речення за метою висловлення, за емоційним забарвленням, за відношенням до дійсності, за членованістю і нечленованістю.

О, знав-таки мудрий, що каже, що так загаратав Напаснику в очі - на двадцять потомних віків!.. (О. Забужко). При чім же тут тіло?! (О. Забужко). Здоров'я князю і княгині! (В. Малик). Не маршрута, а хлопці-провідники в тому винуваті (Б. Лепкий). Ніколи не забуду, як він Лягеркрона шукати пішов (Б. Лепкий). Добрий вечір, добрі люди! (В. Малик). Коморники скакали поперед безкінечної валки, щоб на княжих осадах зготувати належний нічліг для княжни Євпраксії (П. Загребельний). Що то за земля, де вона й коли була така, - хто ж то відав? (П. Загребельний).

Завдання II.

Визначте типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю /відсутністю необхідних членів речення.

Були й з поповичів гетьмани.

- Хто? — зіпонув батько.

- Самойлович...

- Згинув у Сибіру, й слава по ньому запала (Ю. Мушкетик).

Золотий порошок над майданом (О. Ольжич). Це - сонцеїсти (В. Винниченко).

Вікна позачинювані, штори позапінані, холодники провівають і холодять повітря, але обличчя червоні, пітні, гарячі не сонячним палом (В. Винниченко). А який дивний степ уночі! (Г. Косинка). Вчи жінку без дітей, а дітей - без людей (Нар. тв.). Із-за дальніх одрогів виринає місяць. Потім плыв по тихих голубих потоках,

одкидаючи лимонні бризки (М. Хвильовий). І схована карта остання - В кишені його револьвер (О. Ольжич).

Завдання III.

Підкресліть члени речення, подайте структурні схеми наведених речень.

Оте його "пу-гу" серед темної весняної ночі миліше мені від пісні солов'їної (В. Гжицький). Сьогодні - навпаки мені було приємно думати, що я цим розкішним лісом іду до життя, що я спочиваю в цій гостині у природи, щоб з новими силами вернутися до життєвої праці (М. Грушевський). Яке то шастя - свій народ у світлі бачити! (Д. Павличко). Як мало кожен з нас життю оддати встиг! (П. Карманський). Чимало літ перевернулось, води чимало утекло (Т. Шевченко). Звіреницький владика Ольша з вагагою хлопців закінчував рубати дерево на нові засідки (Н. Королева). Благородно, в романтичному дусі поводить він себе в останні години життя, відмовляється врятуватися ціною смерті Кирила Тура, який прийшов визволити його із в'язниці (В. Неділько).

Завдання IV.

За поданими схемами складіть речення, підкресліть члени речення.

1. $i - \hat{i}_2 U e p i_2;$

2. $P r o p_i S o r g A a y;$

3. $N.. N_{8,5} U_{r_{1,3}}; I n \Gamma I p i;$

4. $P r o p, z C o p, p i z \hat{i}_{15};$

5. $N.. I^*, *, I, ,;$

6. $K ш п з i N 5, C o p_{r_{1,3}} A c Y_{51/52};$

7. $I n \Gamma N 5/5 C o p_{r_{1,3}} A a y - o;$

8. $N.. C o r g I n \Gamma N, 2;$

9. $M p, , Y_{r_1} M.$

Запитання для самоперевірки

1. Систематизувати основні підходи щодо аналізу структурних схем речення.
2. Дати визначення мінімальної структурної схеми речення.
3. Описати основні моделі двокомпонентних та однокомпонентних структурних схем речення.
4. З'ясувати поняття розширеної структурної схеми речення.
5. Охарактеризувати поняття номінативного мінімуму речення.

ТЕМА III. СИНТАКСИС ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про синтаксичне ускладнення речення.
2. Семантичне і формальне ускладнення простого речення.
3. Семантична складність простого речення.
4. Типи формального ускладнення простого речення:
  - 4.1. Відокремлені члени речення.
  - 4.2. Однорідні члени речення.
  - 4.3. Речення із звертаннями.
  - 4.4. Опосередковані компоненти.
  - 4.5. Вставні і вставлені слова і словосполучення.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І.Г. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - С. 35 - 41.
2. Загнітко А.П. Типологія мовних форм і граматичних значень // Парадигматика і синтагматика граматичних структур. - К.: НМК ВО, 1992. - С. 3 - 21.
3. Загнітко А.П. Граматична форма та її зміст // Парадигматика і синтагматика граматичних структур. - К.: НМК ВО, 1992. - С. 66 - 75.
4. Загнітко А.П. Рівні граматичних категорій дієслова // Структура і функції граматичних і лексичних одиниць. - К.: НМК ВО, 1992. - С. 7 - 37.
5. Загнітко А.П. Методичні вказівки до самостійної роботи з синтаксису словосполучення та простого речення. - Донецьк: Вид-во Донецьк, ун-ту, 1988. - С. 68-73.
6. Кононенко В.І. Подвійні синтаксичні зв'язки // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 11. - С. 31 - 42.

б) для самостійного конспектування

1. Рогаль М.С. Відокремлені додатки // Українська мова і література в школі. - 1974. - № 1. - с. 71-72.
2. Війтик О.М. Однорідні і неоднорідні означення // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 3. - С. 58-62.
3. Івашенко Д.П. Відокремлені означення // Українська мова і література в школі. - 1972. - № 9. - С. 50-52.

б) додаткова

1. Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. - М.: Высш. шк., 1990. - 176 с.
2. Камьшина А.А. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. — М.: Высш. шк., 1983. - С. 25-72.
3. Ковтунова И.И. Позитический синтаксис. - М.: Наука, 1986. - С. 42-91.
4. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови. - К.: Вища шк., 1991. - 77 с.

Завдання I.

З художньої літератури випишіть речення, які б відповідали таким структурним схемам:

1. >₁, зватися / називатися ІЧ₁,²; 2. М₁,¹ звати / називати М₁,²; 3. моє / її / його ім'я - Н₁,²; 4. Ргоп₁ ІЧ₁,²; 5. То / це - N₁,²; 6. Рі-оп¹ І4₁,¹ - >І₁,²; 7. ІЧ₁,¹ Н. [аеіегт. роя.] ; 8. ІЧ₁,¹ уІМ₁,³ ІМ₁,²; 9. І4₁,¹ І² + аеіегт. Іс\уат.

Завдання II.

Підкресліть однорідні члени. Визначте засоби поєднання однорідних членів речення, їхні синтаксичні функції та частини мови вираження.

Заплющував очі й бачив личко з чорною цяткою над верхньою губою та смоляними бровами, довгими віями, бистринь у очах (Ю. Мушкетик). Завжди серце лине до матері, до рідного дому, яблунь і вишень у цвіту, журливої річечки, запашного луку, першої стежини (І. Вихованець). В дворі стояли гомін, пересміхи, перегуки (Ю. Мушкетик). Мати народила нас, навчила говорити і запалила в серці вічне світло пісні (І. Вихованець). За кілька кроків від себе я побачив дорідну, немолоду, але ще не зовсім зів'ялу красиву жінку в дорогому парчевому кораблику, зі складеними на грудях руками (Ю. Мушкетик). Вона посміхалася гордовито й зачудовано (Ю. Мушкетик). Ставши на старому валу, можна побачити більшість

чернігівських церков: соборну Преображення Господнього, Архістратиґа Михаїла, Чудотворця Миколи, Богоявлення Господнього, Святої Великомучениці Катерини та Воздвиження Животворного Хреста, Стрітення Господнього, Вознесіння Господнього, Жон-мироносиць (Ю. Мушкетик).

Завдання III.

Підкресліть члени речення. Виконайте повний синтаксичний розбір наведених речень.

Співають, плачуть слів'ї І б'ють піснями в груди ... (Олександр Олесь). Душа, недавно дика і пуста, Знов жити і любити хоче (М. Приходько). Можу ярмом її звати, Можу її проклинати, Але й прокляту народність Не перестану кохати (А. Кримський). Несказане, невимовне Кобза промовляє І святими почуттями Серце надихає (П. Куліш). Хотіла б я піснею стати У сюю хвилину ясну (Леся Українка). Молодий я, молодий, Повний сили та одваги (П. Тичина). Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі (М. Міхновський). Більш, ніж меч, і огонь, і стріла, і коса, Небезпечне оружжя - жіноча краса (І. Франко). Дзвін шабель, пісні, походи, Воля соколина, Тихі зорі, ясні води - Моя Україна (В. Сосюра).

Завдання IV.

У наведених реченнях підкресліть члени речення, поясніть розділові знаки між означеннями.

Над баштами і куремен стояв молочний надшерблений місяць (Гр. Тютюнник). Вона раз у раз загашувалася червоними блискавицями, а трохи перегадом над стернями прокочувався грім - глухий далекий і нестрашний (Гр. Тютюнник). Сонце вже сховалося за вільшечки, пустило крізь листя тонкі рожеві стріли (Гр. Тютюнник). З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист (Гр. Тютюнник). В кімнаті стояв густий передсвітанковий морок (Гр. Тютюнник). П'яніючи отруйним чадом ночей сріблених і гірких, дивлюся в місяця свічадо крізь шибку повну світляних холодних синіх і тремких далеких відблисків світлів, що кинуті у тьму горять самітні горді золоті немов знаків санскритських ряд, які прадавнім сном дзвенять і перешіптують із дна загубленого в морок дня слова старої ворожби в ім'я землі, в ім'я вогню (Богдан-Ігор Антонич). Тяжко було дивитися на спустошене, витолочене, покручене вітром і негодою привілля, що курилося на сонці, мов пожарище (Д. Ткач).

Завдання V.

Підкресліть члени речення, виділяючи однорідні обставини, поясніть розділові знаки.

Вилзли тіні з садів, з-під стріх, із-за повіток (А. Головка). Гнали корів високо в гори, на полонину (М. Коцюбинський). Антон Безбородько не раз бував і на коні і під конем (М. Стельмах). Хлопці, щоб не заважати і хаті вчилися або в клуні, або в садку чи деінде (М. Коцюбинський). Прокинувся чоловік ні світ ні зоря (Ю. Збанацький). І сміх і гріх було дивитися на цю недоладну постать, натоптану злобою і болем (М. Стельмах). На ослонях, на столі та припідку - скрізь напоставлено немилого начиння: горщиків, мисок, ложок (М. Коцюбинський). Любо та кохано Прийшли, взяли сіромаху Та й повезли з дому (Т. Шевченко). Скрізь червоно: на небі, і на узгір'ях, і на горі (Марко Вовчок). Лиш небо гуде неокрає, та сім'я журавлина на крилах весну підіймає, та якими ночами зорі світять мечами на Дону, на Дніпрі, на Дунаї (А. Малишко).

Завдання VI.

Вкажіть, які члени речення не слід відносити до однорідних.

Летіли гуси рядом, рядом, вдарили дзвоном разом, разом (Нар. тв.). Ше не вмерла Україна, і слава і воля, Ше нам, браття молодії, усміхнеться доля (П. Чубинський). Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води (В. Сосюра). Ой, скачу, скачу, бо гроші бачу! (Нар. тв.). Остап сидів поночі у кімнаті і не запаливав світло (В. Підмогильний). Ой повішу колисочку у поли, у поли, будуть дитя колисати соколи, соколи (Нар. тв.). Запашна, співуча, гнучка і милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів - рідна мова (О. Гончар). Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом - вона здавалася русалкою (Панас Мирний). Ніхто і ніде мене не чекає (М. Хвильовий). Хлопець стріляв швидко, хоча й не точно (В. Підмогильний).

Завдання VII.

Визначте смислові відношення між: однорідними компонентами.

Дивиться мудрими очима вічність і промовляє до нас зелен-травою, яблунево-цвітною весною, червоним осіннім зойком клена і ніжністю слова (І. Вихованець). У науковому середовищі Кракова - як у Ягелонському університеті, так і в Польській академії знання знайшло вияв живе й усебічне зацікавлення південносхідним регіоном слов'янського світу, тобто українською літературою, мовою та загальною культурою (Б. Зінкевич-Томанек). Всі троє мовчки йшли так верстви зо дві, то спускаючись, то дряпаючись по горбах (М. Коцюбинський). Краківська україністика здобула високу позицію і користується популярністю серед випускників середніх шкіл не тільки з півдня Польщі, але й навіть із віддалених північних регіонів (Б. Зінкевич-Томанек). Є човни легенькі й в'юнкі, але є важкі та незграбні (А. Дімаров). У геополітичний ландшафт роману рельєфно вписалися різні національні стихії середньовічної Європи і Азії, та водночас картина історії (І. Дзюба). Знадвору увійшла Одарка вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками (Гр. Тютюнник). Мати - це усе: життя, вірність, працелюбність, святість, вічність (І. Вихованець). Рух зоряних тіл, обертання землі і течія рік, шум лісів і гамір натовпів, народження і вмирання, геній і нищість, благородство й підступність - хіба це не час і не саме життя? (П. Загребельний). Все мені важке: і торба з харчами, і ноги, і плечі, навіть кастур (Г Тютюнник). День був ясний, сонячний, проте холодний (Ю. Мушкетик).

Завдання VIII.

Розподіліть вставні слова за значенням, за походженням, складіть з ними речення.

Безсумнівно, ймовірно, як на біду, само собою, звісно, на думку, взагалі, правда, м'яко кажучи, уявіть собі, ніде правди діти, на диво, отже, наприклад, по-перше, природно, мабуть.

Завдання IX.

Складіть речення з омонімічними вставними словами і членами речення: дійсно, звичайно, здається, безперечно, навпаки, значить. Прокоментуйте свою відповідь.

Завдання X.

Підкресліть члени речення, поставте розділові знаки, виділіть вставні слова,

вставні конструкції, поясніть їхнє походження та розділові знаки.

А тут не тобі кажучи ростуть груші, яблука, сливи, як на дріжджах (Нар. тв.). Либонь уже десяте літо, як дав я людям "кобзаря" (Т. Шевченко). Не було здається такої хати, біля якої не кущувала б калина (В. Скуратівський). А Федько справді щось незвичайне виробляв на річці (В. Винниченко). Мабуть таке ж небо в космосі: чорне, непривітне, і мабуть так само має в собі щось затаєно-грізне (О. Гончар). Спала й виглядала козаченька молодого, що торік покинув. Обіцявся вернутися, та мабуть і загинув (Т. Шевченко). Згодом на полігоні настали видно канікули, літаки не з'являлися (М. Вінграновський). Брат став упівголоса згадувати якогось лютчика, певне близького йому (О. Гончар). Може ще раз сонце правди хоч крізь сон побачу (Т. Шевченко). Ще певно я не дуже відвикла від гірського повітря, бо іноді мені його не дуже вистачає (Л. Костенко). Все може так, а може все інак (Л. Костенко).

Завдання XI.

Підкресліть члени речення, прокоментуйте синтаксичну функцію порівняльних звертнів.

Сонце розпливеться коло обрју, як рана. У кабінет тоді заглядав хтось із канцелярії, але зараз же вискакував, як чумовий чорт, маючи намір винести бідну голову. Тоді, як ніч розсипала на небі золоте просо й вітер куйовдив гриви коней, - товариш гнав свою тінь аж до станції. Коли край неба загориться, як каже пожежник, і сторожі на скверах поставлять коло себе пилу стовпи, працюючи довгими мітлами, - місто прокидається. Як передати такі хвилини, коли нічого не говориться? Як тихо не їхав машиніст, а Матте відчув це якимсь інстинктом. Можна було дивуватися тільки, як не позривалися із місця гармати! Він підкинув праву руку й пробив кулею хоробре комротівське серце, як картоплю (Ю. Яновським).

Завдання XII.

Підкресліть члени речення, розставте та прокоментуйте розділові знаки при звертаннях.

Ой де ж бо ти воле ти зоре таємна? Чому ж ти не зійдеш на землю із неба? (Леся Українка). Ой скажіть мені, скажіть любі мої сестри браття: що в житті вас так гнітить? (Петро Панч). Покажуйся батьків сину, який ти виріс уже! (А. Головка). О давня юності пора і ти моя дорого по хвилях сивого Дніпра, ревучого, старого (Л. Первомайський).

Завдання XIII.

Охарактеризуйте звертання за морфологічним вираженням, за будовою, за місцем у структурі речення.

Одягни й ти, Іване, козацького кунтуша (Ю. Мушкетик). Безсмертна мова! Ти смієшся гірко (Л. Костенко). Спи, мій малесенький, спи, мій синок (Олександр Олесь). Любове світла! Чорна моя муко! І радосте безрадїсна моя! Бери мене у материнські руки (В. Симоненко). Порятуй від болю, смертньоко моя! (Л. Костенко) Надїє, зраднице! Окрасо днів моїх, ти чуєш в поклику моїм палке благання?! (Олександр Олесь) А ти за них, Полтаво, помолись (Л. Костенко). О, ви, що там не чули зради і проливали братню кров (Олександр Олесь). А як подумать, дівчинко моя ти, то хто із нас на світі не розп'ятий? (Л. Костенко) Земле рідна! Мозок мій світліє (В. Симоненко). Тільки ти стоїш, Українонько (Олександр Олесь).

Завдання XIV.

Напишіть мімі-твір на тему "Про що думають дощові хмари", у якому б було п'ять речень з відокремленими додатками у поєднанні з прийменниками: зокрема, щодо, крім, за винятком, окрім.

Завдання XV.

Підкресліть члени речення, виділяючи відокремлені уточнювальні обставини, вкажіть їхні типи.

Там, за річкою, стелилися парубочі дзвінки, розгонисті, гарячі голоси (М. Рильський). Там, далеко, на Україні, сяє сонечко ясне (П. Грабовський). Рано, за холоду, добре жати (І. Франко). Коло самого дому, під вікнами, росли куші дикої акації (І. Нечуй-Левицький). І сьогодні, в цей вир іскристий, не забудь мені слів тих твоїх (В. Сосюра). Розсвітай же, слово, і в родині, і у школі, й на заводі, і у полі, пречудесно, пречудово - розсвітай же, слово! (П. Тичина). Повечерявши, полягали спати (Панас Мирний). Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (М. Коцюбинський). Семен стояв ні всіх ні в тих, тримаючи в руках торбинку (М. Коцюбинський). Люблю я тебе і вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний).

Завдання XVI.

З художньої літератури підберіть речення, структура яких ускладнена: а) відокремленим присубстантивним поширювачем означального типу (дісприкетниковим зворотом); б) однорідними поширювачами обставинного типу; в) сурядним рядом звертань; г) уточнювальним відокремленим членом обставинного значення (детермінант причини; х) присудковою конструкцією.

Завдання XVII.

Підкресліть члени речення, поясніть розділові знаки при уточнювальних членах речення.

Гомер наш польовий, славетний Вересай, у Петербурзі мав співати на концерті (М. Рильський). Останній сніг, там бурий і блакитний, іще лежить в окопах і ярах (М. Рильський). У глибині двору, на східцях веранди, сидить і сама чабаниха Дорошенчиха (О. Гончар). Тоня неодмінно прибіжить на картину, адже вона вбігає на всі фільми підряд - гарний він чи поганий (О. Гончар). Ніщо мені не пахне так, як наш степ, - каже молодий Горпищенко, приїжджаючи до батька-чабана у відпустку (О. Гончар). Погляд матері раз у раз звертається туди, в бік полігону, який давно вже став часткою чабанського життя (О. Гончар) Всі - навіть і стоїчно-сувора тьотя Варя - всміхнулися (О. Гончар). Кирило лишився сам і байдужно дивився, як ніч обгортала садок - чорна, густа, й тепла (М. Коцюбинський). Площа та була величезна, - ціле поле, - і широченною горою збігала в долину аж до самої річки (В. Винниченко). А хто отой - суворий, довговусий, убраний просто, з шрамом на лиці? (І. Кочерга). Поганенька та була вуличка - вузенька, заросла будяками та бур'янами, ні одна хата лицем до неї не стояла і ніхто нею ніколи не їздив (В. Винниченко).

Завдання XVIII.

З художньої літератури доберіть речення: а) структура якого ускладнена відокремленим прислівним поширювачем обставинного типу; б) однорідним поширювачем об'єктного типу; в) сурядним рядом присудків; г) уточнювальним відокремленим поширювачем означального типу; Т) структура якого ускладнена

вставним словом, що виражає недовіру.

Завдання XIX.

Перекладіть текст українською мовою.

Ему не хватало не только Ольги, не только Веры Николаевны, зтой в большинстве молчаливою с ним, старой, привыкшей к определенному стилю жизни женщины, его тещи, с которой он так и не сумел, как ему казалось, наладить отношений, и не только Евдокии, которая будила его по утрам и подавала завтрак, но не хватало того гостиного мира, тех собравшихся в его доме людей, которых он хотя и презирал, но которые, как он думал теперь, были все же людьми искусства, были тем обществом, без которого невозможна была бы, как убеждала его Ольга, творческая связь поколений; и он, всегда в душе смеявшийся над этой ее фразой, теперь, в отдалении от Песчаногорья, глядявываясь в то прошлое и видя его уже не таким, как все было на самом деле, испытывал чувство, будто его не то что обманули, но что по глупости и незнанию он обманулся сам, долгое время называя оригинал копией и не признавая его (А. Ананьев).

Завдання XX.

Виконайте синтаксичний розбір простих ускладнених речень.

Майбутні медсестри та фельдшериці, роз'їдуться вони хто куди, одна радіє призначенню, а друга засмучується, ця виходить від комісії з усмішкою, а та - в чорних сльозах (туш із вій ручаями тече) (О. Гончар). Росли дикі груші не тільки по городах, але й у лісах, на полях, біля печиш (В. Скуратівський). Вся ця відбита у біляків територія з селами Софіївкою, Любимівкою, Великою і Малою Каховками, з нивами й придніпровськими виноградниками, степовими могилами й то тут, то там розкиданими по полю снопастими полукіпками - звється плацдарм (О. Гончар). Моя княгиня! Ти ідеш вмирати, піднявши вгору стомлене лице (Л. Костенко). Десь лютують епідемії, шторми ревуть, розтрощуючи кораблі, а тут така тиша, така сліпучість (О. Гончар). Може, я вже й занадто напускаю туманів про своїх колегантів, було ж бо серед них чимало люду розважливого відданого науці... (Ю. Мушкетик).

Зразок синтаксичного розбору простого ускладненого речення

Вона посміхалася гордовито й зачудовано (Ю. Мушкетик)

1. Речення розповідне, неокличне, стверджувальне, членоване, поширене, повне.
2. Підмет "вона" простий, препозитивний, виражений формою Н. в. однини займенника. Присудок "посміхалася" простий постпозитивний, виражений дієсловом. Між підметом і присудком наявний предикативний зв'язок в основній формі вияву - координації. Обставини "гордовито", "зачудовано" виражена прислівником і вказує на спосіб дії.
3. Речення ускладнене однорідними обставинами, які залежать від присудка, обставини поєднані сполучниковим зв'язком, єднальні відношення, відкритий ряд.

Запитання для самоперевірки

1. Визначити характерні ознаки простого ускладненого речення
2. Висвітлити поняття ряду, сурядності, однорідності
3. Назвати типи формального та семантичного ускладнення простого речення.
4. Охарактеризувати статус однорідних присудків у лінгвістичній літературі.

5. Проаналізувати основні типи реченнєвомодифікаційного синтаксичного зв'язку
6. Розмежувати типи смислових відношень між однорідними членами речення.

ТЕМА IV. ПОНЯТТЯ ПРО СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про складне речення.
2. Основні різновиди складного речення.
3. Історія вивчення складних речень в лінгвістиці.
4. Питання про граматичну природу речень з однорідними присудками.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993. - С. 279 - 297.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 319 - 337.
3. Гепнер Ю. Р. Сложное предложение и принципы его изучения. - Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1963. - 156 с.

б) додаткова

1. Луценко Н. А. О слоях в семантике предложения // Семантика имени, глагола, предложения: Сб. науч. тр. - Донецк: ДонГУ, 1993. - С. 39 - 54.

Завдання I.

У поданих реченнях підкресліть предикативні основи. Визначте види складних речень і якими засобами виражаються семантико-синтаксичні відношення між частинами.

І він робив це потай від богів, щоб вони навіть не бачили (С. Скляренко). Коли засинав, навкруги було досить тихо, зате де-не-де прохоплювались постріли понад Россю, а вгорі вітерець злегка шарудів, колихав верхів'яттям дерев десь аж біля непорушних (О. Гончар). Ніхто навіть не підійшов до середнього, ніхто не гукнув, знову усі йшли розмірено і рівно (М. Йогансен). У вухах зринала нічна соната Бетховена, а серце стискалося, охоплене бурею (І. Багрянний). Навряд чи могла тепер Ярина відповісти на це, бо кожен вік має свою надію, бо немає в світі людини, яка б не надіялась (С. Скляренко). Але попри все Малуша побачила й інше: княгиня Ольга зовні здавалася ласкавою й теплою, але насправді вона була холодна і жорстока (С. Скляренко). А коли вогненні стовпи досягли зеніту й витягнули за собою з потойбіччя червоні кружала сонць, на Солтисовій горі першим гласом зататакав кулемет, йому глухою терцією відповіло торохтіння з Царини, й злетів з гори бджолиний рій у наступ на село (Р. Іваничук).

Завдання II.

Перекладіть текст, охарактеризуйте типи зв'язку між частинами складного речення.

Если бы не рев воды, если бы не ударн грома, которье, казалось, грозили расплотить крышу дворца, если бы не стук града, молотившего по ступеням балкона, можно было бы расслышать, что прокуратор что-то бормочет, разговаривая сам с собой. И если бы нестойкое трепетание небесного огня превратилось бы в постоянный свет, наблюдатель мог бы видеть, что лицо

прокуратора с воспаленными последними бессонницами и вином глазами выражает нетерпение, что прокуратор не только глядит на две бельё розы, утонувшие в красной луже, но постоянно поворачивает лицо к саду навстречу водяной пыли и песку, что он кого-то ждёт, нетерпеливо ждёт (М. Булгаков).

Зпитання для самоперевірки

1. Дати визначення поняттю "складне речення".
2. Охарактеризувати спільне і відмінне між простим і складним реченням.
3. Визначити диференційні ознаки складного речення.
4. Перерахувати основні засоби вираження семантико-синтаксичних відношень.
5. Висвітлити етапи вивчення складного речення.

IV.!. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про складносурядне речення.
2. Смислові відношення між частинами складносурядного речення.
3. Формальні типи складносурядних речень (речення відкритої і закритої структури).
4. Розділові знаки в складносурядному реченні.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993. - С. 297-312.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 338 - 353.
3. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. - К.: Наук, думка, 1969. - 156 с.
4. Мельничук О. С Розвиток структури слов'янського речення. - К.: Наук, думка, 1966. - 324 с.

б) для конспектування

1. Герман К. Ф. Складносурядні речення з градаційними сполучниками // Українська мова і література в школі. - 1972. - № 1. - С. 28 - 30.

в) додаткова

1. Д'якова Т. Семантичні типи протиставних відношень у складних реченнях зі сполучниками але, проте, однак // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. - Вип. 11. - Донецьк: ДонНУ, 2003. - 4. 1. - С. 129 - 135.
2. Глушкова Г. До питання про сурядні сполучники // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. - Вип. 7. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 60 - 64.
3. Мельничайко В. Я. Про вивчення складносурядних речень // Українська мова і література в школі. - 1977. - № 9. - С. 44 - 51.

Завдання I.

Серед поданих речень визначте, які з них є прості ускладнені, а які складносурядні.

Робити на свята було гріх, і через те ніхто з гусятинців відкопуватись і не збирався (М. Вінграновський). Запливти - і цяточкою стати (Л. Костенко). Дула польських гармат, а з ними і драгуни, і гусари, і жовніри дивилися на причаєну чорну

долину (М. Вінграновський). Вогненні стовпи виростили й дивували світ небувалим двоїнням, а заметене снігами село завмерло в напруженій тиші перед боєм (Р. Іваничук). Пастухи привели мене до ярка, до свого куреня, й дали попити якогось зеленого настою, а тоді скип'ятили в казанку води й запарили якогось зеленого зілля та дали напитися ще раз (Ю. Мушкетик). Мій недостатньо розвинений розум був, мабуть, досить відчутно спаралізований тривалим виконанням несправедливих, а іноді й просто злочинних наказів, та душа ще зберігала свою природну незіпсованість, і тому звичайнісіньке почуття сорому примусило мене зробити крок назад... (П. Загребельний). А все ж ключниця приголубила саме Малушу, повірила їй, а відтак зробила й своєю помічницею (С. Скляренко). Змахнув пужалном, і віз поторохтів із дворища (В. Шевчук).

Завдання II.

*Придумайте по два речення зі сполучниками **або**, **та**, **чи**, **і**, **де б** в одному реченні сполучник поєднував однорідні члени речення, а в другому - частини складносурядного речення.*

Завдання III.

Визначте засоби організації складносурядного речення як цілісної структури.

Я тільки пішла до Дніпра разом з усіма на Купала, і Купало відвів мене від вогнів до темного берега, і там я побачила княжича Святослава (С. Скляренко). Вже всі заснули, і тільки Андрій все думав про Катерину (І. Багряний). Здадуть ось останні екзамени - і відкриється перед ними літо, вільне, смагляве (О. Гончар). Вони пішли на фронт добровольцями, і притому в їх серцях горіла жага до помсти (О. Довженко). Приходько й усі інші знали ситуацію краще від нього, але вибрали такий шлях дійсно свідомо (І. Багряний). Не лише вона займала його думки, а й зовсім незнайомі жінки постійно перебували в його голові (Г. Тютюнник). Під Києвом стоять печеніги, тобто кожного дня вони можуть з'явитися і біля Будутина (С. Скляренко).

Завдання IV.

Визначте типи і підтипи смислових відношень між частинами складносурядного речення.

Зеленіють жита, і любов одцвіта, і волошки у полі синіють (В. Сосюра). Чи то він сам десь з'явився і поскладав свою одежу, чи то хтось приніс її сюди і склав усе старанно (Ю. Покальчук). Не тільки тінь була від столу і до печі, але й лампадка тінь кидала навкруги (Л. Костенко). Петра Сашкове захоплення не цікавило, та й решту сільських хлопців так само (О. Денисенко). Крикне ворон - і бринить його крик довго-довго, і не в силах загасити його степова безвість (Г. Тютюнник). Чернишеві на час артпідготовки випало бути старшим, тобто командувати з'єднаним вогнем усіх трьох мірот (О. Гончар). Не чуть пашок, і тільки смутно вітер мелодії осінні навіва (В. Сосюра). Минула ніч, і сонце білогриве несе на тросі огню день (В. Симоненко). То малий проколів ногу сухою гілкою, наступивши босо, то перекинувся казан із кашею, то довелося перев'язати і перетягувати в'юки з хатнім скарбом (Ю. Покальчук). Моя любов чолом сягала небо, а Гриць ходив ногами по землі (Л. Костенко). Йому вже давно нічого не снилось, але, здається, вчора раптом приснилось (О. Лишега). Багато людей я зустрічав на своєму недовгому віку, але в пам'яті моєї назавжди залишився один чоловік, і я його не

забуду ніколи (Г. Тютюнник). Яблуні в саду росли невисокі, але вони були розлогі і завжди щедро плодоносили (В. Габор). Улітку в містечку збирали вишні, сливи та яблука, і тоді пахло на базарах забутою старовиною (М. Хвильовий). Волин обійняв її, і п'янка млість заструменіла в його тілі (Ю. Покальчук).

Завдання V.

Розставте розділові знаки в складносурядному реченні. Відповідь обгрунтуйте.

Випав сніг і все навколо повеселішало (Г. Тютюнник). Десь коні ржуть і глухо грають сурми (Л. Костенко). Вже череда пройшла і тільки шляхом плуганились дві корови (М. Коцюбинський). Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кушиться пахучий чебрець (О. Гончар). Чекай і ти свого діждешся (В. Сосюра). Потім хмари застигли перестали рухатися і сторожке мовчання оволоділо небом і землею і так продовжувалося хвилину-дві ... (Г. Тютюнник). Отак ми їхали то з насадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку а потім з правого і гори злітали увись із святковою легкістю (Є. Гуцало).

Завдання VI.

Добудуйте складносурядні речення з максимально можливою кількістю смислових відношень. Визначте смислові відношення і тип структури.

... ти у вічі дивився мені ...

... і співає скрипка ...

... я цілувала його вічєнки ...

... пройшли роки ...

... на шибках потріскував мороз...

Завдання VII.

Придумайте речення за поданими схемами.

[ ], зате[ ] - протиставно-компенсаційні відношення

[ ] > [ ] > і [ ] - еднальні відношення (послідовність)

[ ], тобто [ ] - пояснювальні відношення

[ ], але й [ ] - градаційні відношення

[ ] > і [ ] ~ причинно-наслідкові відношення

[ ], або [ ], або [ ] - розділові відношення (взаємовиключення)

Завдання VIII.

Визначте смислові відношення між частинами складносурядного речення і тип структури.

Повітря медом лине в груди, і грає зорями блакить (В. Сосюра). Ти заспівала б, і покращало б мені (Л. Костенко). В цей час Остап був уже у восьмому класі гімназії, а Андрій, скінчивши школу, працював у містечковій кузні (М. Хвильовий). Прокинувся Волин важко, проте він був майже цілком здоровий (Ю. Покальчук). Нехай твої прив'ялі трохи шоки, а ти все ж та для мене молода (В. Сосюра). Він почекав Леу під їхнім уже звичним деревом, і вона повела його до гурту (Ю. Покальчук). Все спить, однак я очі не зімкнула (Л. Костенко). А ти прийшла - і серце розцвіло (В. Сосюра). Сон зморював озерних мешканців лише над ранок, та й то ненадовго (Ю. Покальчук). Під зорями то схлипує вода, то з просоння озиваються качки (М. Стельмах). Нас тут небагато, але не так вже й мало (Ю. Покальчук). Писар Виговський сидів над листами поточними, тобто він справу важливу мав

(Л. Костенко). Ту ж мить кожному воскресало первісне голе життя, і тільки легкі купальні костюми нагадували за тисячоліття (П. Загребельний). У старій господині не було кому збирати урожай, і тому й відпускала людям за невелику платню яблука (В. Габор). Волин нічого не казав, але був смутний, і його настрої передавав іншими (Ю. Покальчук).

Завдання IX.

Виконайте повний синтаксичний розбір речень.

То вітер гонить хмари пелехаті, то сонце не виходить на поклін (Л. Костенко). Стрільби не було, проте раптом за річкою серед полудневої тиші прогрімів далекий, приглушений відстанню, вибух (О. Гончар). І увесь цей час у світлиці було тихо, і тільки Ярина все ходила туди й назад (С. Скляренко). Цвіте шпориш, і заростає стежка (Л. Костенко). Бій тривав всю ніч, зате на ранок болгарські вої склали зброю (С. Скляренко).

Запитання для самоперевірки

1. Назвати основні засоби зв'язку сурядних частин.
2. Як розглядаються складносурядні речення у слов'янських граматиках?
3. Розмежувати поняття формально-елементарне / неелементарне, семантично-елементарне / неелементарне речення.
4. Проаналізувати основні типи смислових відношень у складносурядному реченні.
5. Які смислові відношення в межах складносурядного речення вивчають у школі?

Зразок синтаксичного розбору складносурядного речення

Місяць був красень, і день видався гожий (Ю. Покальчук)

1. Речення розповідне, неокличне, стверджувальне, формально елементарне, семантично елементарне.
2. Речення складне, сполучникове, складносурядне.
3. Складносурядне речення складається з двох частин:
  - а) місяць був красень;
  - б) день видався гожий.
4. Між предикативними частинами реалізуються єднальні (послідовність) смислові відношення, відкрита структура.
5. Засобами вираження смислових і синтаксичних зв'язків між частинами виступає асемантичний сполучник і форми дієслів-присудків.
6. Порядок частин у складносурядному реченні фіксований.
7. Перша частина "місяць був красень" двоскладна, повна, непоширена, формально елементарна, семантично елементарна.

Підмет "місяць" простий, виражений формою називного відмінка однини іменника, препозитивний.

Присудок "був красень" складений іменний, який складається з спеціалізованого допоміжного дієслова "був", виражене формою чоловічого роду минулого часу дієслова недокожаного виду, неперехідна форма, позастанове, та іменної частини, вираженої формою називного відмінка однини іменника, постпозитивний.

Між підметом і присудком наявний предикативний зв'язок в основній формі вияву - взаємозалежній координації.

8. Друга частина "день видався гожий" двоскладна, повна, непоширена, формально елементарна, семантично елементарна.

Підмет "день" простий, виражений формою називного відмінка однини іменника, препозитивний.

Присудок "видався гожий" складений іменний, який складається з напівспеціалізованого допоміжного дієслова "видався", виражене формою чоловічого роду минулого часу дієслова докожаного виду, неперехідна форма, позастанове, та іменної частини, вираженої формою називного відмінка однини прикметника.

Між підметом і присудком наявний предикативний зв'язок в основній формі вияву - взаємозалежній координації.

9. Предикативні частини відділяються між собою комою.

10. Схема: горизонтальна: [ ], і [ ]; вертикальна: П—•

ІУ.2. ПОНЯТТЯ ПРО СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про складнопірядне речення.
2. Особливості синтаксичного зв'язку у складнопірядних реченнях.
3. Основні принципи класифікації складнопірядних речень:
  - а) формально-граматична класифікація складнопірядних речень;
  - б) критерії розмежування сполучників і сполучних слів.

Рекомендована література

а) основна

1. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 354 - 366, 383 - 384.
2. Вихованець І. Р. Граматики української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993.-С. 313-322.
3. Слинко І.І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1994. - С. 424 - 446.
4. Кротевич Є. В. Будова складнопірядного речення в сучасній українській мові // Українська мова і література в школі. - 1952. - № 1. - С. 17 - 23.
5. Чередниченко І. Г. До питання про будову складнопірядного речення // Українська мова і література в школі. - 1952. - № 4. - С. 22 - 31.

б) для конспектування

1. Поспелов М. С. Складнопірядне речення і основні особливості його будови // Українська мова і література в школі. - 1953. - № 1. - С. 23 - 28.
2. Герман К. Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // Українська мова і література в школі. - 1970. - № 5. - С. 54 - 56.
3. Дорошенко С. Розширення ряду сполучних виразів у складнопірядних реченнях в сучасній українській мові // Функціонально-комунікативні аспекти граматики тексту / Збірник наукових праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, академіка АН ВШ України, завідувача кафедри української мови ДонНУ Загнітка Анатолія Панасовича. - Донецьк: ДонНУ, 2004. - С. 36 - 38.
4. Мельничук О. С. Про природу складнопірядних речень та принципи їх класифікації // Українська мова і література в школі. - 1953. - № 2. - С. 25 - 36.

5. Слинко І.І. Сполучник чи сполучне слово // Українська мова і література в школі. - 1987. - № 4. - С. 31 - 36.

в) додаткова

1. Маргітич Г. М. Загальне поняття про складнопідрядне речення // Українська мова і література в школі. - 1969. - № 8. - С. 75 - 79.
2. Богдан М. М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // Українська мова і література в школі. - 1979. - № 1.-С. 69-75.
3. Гмир І. С. Розрізнення сполучників від однозвучних сполучень слів // Українська мова і література в школі. - 1972. - № 3. - С. 54 - 56.

Завдання I.

Визначте засоби організації складнопідрядного речення як цілісної структури.

Князь Святослав не знав про випадок у Константинополі, хоча до нього доходили вісті з Переяслава (С. Скляренко). Ми перейшли по льоду Бистрицю, що добігала до Дністра, який полишився від нас ліворуч...(Р. Іваничук). Іноді ж княгиню вражало й те, що Святослав зненацька міг сказати різке слово, вихопитись із власною думкою поперед старших (С. Скляренко). З'ясує стисло свідкам звинувачення, щоб не збивали суд на манівці (Л. Костенко). І зорі галактик із глибин всесвіту цілу ніч прислухаються, як зачіпляє коники цвірчать (О. Гончар). Чужинці й Мирон із Йосафатом стояли закам'янілі, бо таку жорстокість важко було осмислити...(Р. Іваничук). Якщо медикам ми ввіряємо наше здоров'я, то вихователям ввіряємо моральність і розум дітей наших (К. Ушинський). Перший поверх, куди через високий ганок входили просто з двору, мав сіни і великий покой (С. Скляренко).

Завдання II.

У поданих складнопідрядних реченнях з'ясуйте, в яких із них підрядна частина поєднана з головною прислівником зв'язком, а в яких детермінантним.

Тюремник вніс у вузлик одежу, щоб я назавтра в чисте одяглась (Л. Костенко). Було в ній щось таке, що змушувало навіть зчерствілих і давно втрачених для любовців чоловіків відчуті палкі вибухи крові, наче гарячі хвилі молодильного вина штовхали в гріх сторч головою (В. Даниленко). Наш батько - з тих, що умирили перші (Л. Костенко). А глухоти не зможу перенести, бо не вкладе ніхто в печальні жести шум Черемоша, співи солов'я (Д. Павличко). Це було на острові Цейлоні, де цвітуть веселкою гаї (В. Сосюра). І хто тільки не приставав до неї, всім вона люб'язно давала три запитання, на які ніхто не міг відповісти (В. Даниленко). На одній з водяних лисин він побачив гурт диких качок, що плавали поміж очеретом і шулькотіли плескатими носами в куширях (Г. Тютюнник). Волин зібрав рештки своїх сил і піднісся вгору якраз тоді, коли вовкулака стрибнув на нього (Ю. Покальчук). Сама від себе ще така далека, немов оце приніс мене лелека (Л. Костенко).

Завдання III.

З поданих речень випишіть займенниково- та прислівно-кореляційні складнопідрядні речення.

Пир цей князь велів почати вранці й закінчити до смерку, щоб не палити проти ночі в дерев'яному городі вогнів (С. Скляренко). Останніми трьома тижнями мело й позамітало так, що Гусятин засів у снігах не те що по вікна, а й по димарі

(М. Вінграновський). Не так ті кулі козаку страшні, як це щоденне пекло метушні (Л. Костенко). Не злякають вас нікого, холодні сніги, бо розтопе вас сонце блискуче (Олександр Олесь). В сийві добре було видно обличчя князя Святослава, котрий трохи стомлений, блідий, тримаючись правою рукою за порічні столу, стояв перед мужами города (С. Скляренко). Коли не клює, діда краще не чіпай (О. Гончар). Коли крізь розпач випнуть надії і загудуть на вітрі степовім, Я тоді твоїм ім'ям радію і сумую іменем твоїм (В. Симоненко). Компанія ніяк не зреагувала на цю думку, бо розвинути її генерал не зумів (Р. Іваничук). А на самому Степові не було вже вільного місця, де б не ступало копито чужого коня чи ратиця корови...(М. Вінграновський). Мати жадливо схлинула, наче їй забракло повітря, схопилася за серце й подалася всім тілом до дверей (І. Багрянний).

Завдання IV.

З'ясуйте, в яких конструкціях частини складнопідрядного речення поєднані сполучником, а в яких сполучним словом. Відповідь обґрунтувати.

За Россю печеніги покрадьки стежили за княжими посланцями, що бігли слідом 38 Перуном (П. Загребельний). Як поле чекає на сівача, так дівоче серце на любов (Нар. гв). За столом заворушилися чоловічі тіла, наче розгойдували важкий дух пасхальних СВІЧОК (В. Даниленко). Все, чим образили поета, акумулюється в слова (Л. Костенко). Слова самі на голос наvertsались, як сльози наvertsаються на очі (Л. Костенко) Л я прийшла сюди аж з Балаклеї, хоч я людина вже не при здоров'ю (П. Костенко). Слухай, як сумно у тиші прозорій ступає серце в холодне вікно (В. СоСЮра). Як ви забули Корсунь і Пиляву, як вам на греця слава Жовтих Вод, то ІФОМНХІте славу на халяву, і засміється сам Іскаріот (Л. Костенко). Ми хвилі побачимо знову, де Лавра стоїть на горі (В. Сосюра). Коли ж забудеш рідну мову, загубиш душу ти свою (В. Сосюра). Волин зібрав рештки своїх сил і піднісся в гору якраз тоді, коли вовкулака стрибнув на нього (Ю. Покальчук). Певди в брехні не розмішуй, бо на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (В. Симоненко). Я обламаю хвилинам пальці, щоб не сплітались в печаль годин (Л. Костенко). Ніколи не знаєш, як підступитися до високих жінок (П. Загребельний). Краще мовчати, чим говорити про те, чого не знаєш (У. Самчук). Хлопці, уговор такий: що б там не трапилось, один на одного не гавкати (Г. Тютюнник).

Завдання V.

Придумайте по три речення, частини яких поєднані тільки сполучниками, сполучними словами та сполучними засобами, які в одних випадках виступають сполучниками, а в інших - сполучними словами.

Завдання VI.

Придумайте речення, в яких частини в одних випадках поєднувались би сполучниками, а в інших - сполученням слів.

Запитання для самоперевірки

1. Назвати засоби поєднання частин складнопідрядного речення.
2. Проаналізувати основні типи синтаксичних зв'язків у складнопідрядних реченнях.

- У чому полягає особливість формально-граматичної класифікації складнопідрядних речень?
- Вияскравити критерії розмежування сполучників і сполучних слів.

ІУ.2.1. СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ ЛОПКО-ГРАМАТИЧНИЙ ПРИНЦИП КЛАСИФІКАЦІЇ

План

- Складнопідрядні речення з підрядними підметовими і присудковими.
- Складнопідрядні речення з підрядними додатковими та означальними.
- Складнопідрядні речення з підрядними обставинними.

Рекомендована література

а) основна

- Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 366 - 383.
- Мукан Г. М. Складні речення з підрядними підметовими і присудковими // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 10. - С. 31 - 38.

б) для конспектування

- Семенюченко М. Л. Розмежування часових і умовних підрядних речень // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 2. - С. 34 - 37.
- Лабунець Н. Ф. Розпізнавання означальних речень серед інших підрядних // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 2. - С. 17 - 23.

в) додаткова

- Куглер Н. Типи допустових відношень // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. - Вип. 11. - Донецьк: ДонНУ, 2002.-4.1.-С. 153-158.
- Квашук А. Г. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 8. - С. 44 - 51.

Завдання I.

Підкресліть граматичну основу речень. Визначте типи складнопідрядних речень за логіко-граматичною класифікацією. Накресліть горизонтальну та вертикальну схеми.

Природа відмірила йому усе пропорційно, що важко було б говорити тут про якусь незграбність (Ю. Покальчук). Але тут йому здалося, що за папороттю щось забіліло і ген пропливло (О. Жовна). Коли потяг у даль загуркоче, пригадається знову мені дзвін гітари у місячні ночі, поцілунки й жоржини сумні (В. Сосюра). Але ця думка швидко минула, бо враз за нею виринув спогад про Леу (Ю. Покальчук). У лісі звучала музика, чарівна мелодія, від якої в мене уві сні зашеміло серце (О. Жовна). Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов (В. Сосюра). Та ж там котрогось просто підкупили, щоб учинив оцей розгартіяш (Л. Костенко). До вечора вони не розмовляли між собою, хоч і бачилися в польовому таборі під час обідньої перерви (Г. Тютюнник). Та найбільш за все йому хотілось якимсь чином підслухати або перехопити листа й дізнатись, що вона його любить (Є. Кононенко). Коли ж забудеш рідну мову, загубиш душу ти свою (В. Сосюра). Яюсь так виходило, що ми бачились останнім часом рідко (О. Лишега). Максим навіть не образився, чим ще більш звеселив сусіда (П. Загребельний). Хай буде так, як я собі вело (Л. Костенко). Тут колись був банк, де служив батько його гімназійного друга (П. Загребельний). За столом заворушилися чоловічі тіла, наче розгойдували важкий дух поминальних свічок (В. Даниленко). Щастя, що люди добрі привели її додому (В. Габор).

Завдання II.

Додайте до кожної поданої частини головну або підрядну і за допомогою сполучних засобів утворіть складнопідрядні речення з максимально можливою кількістю підрядних різних видів.

- ... в її очах була байдужість...
- ... віє в серці весною...
- ... мені примарилася повінь...
- ... соняшники високо піднімали свої жовті голови...

Завдання III.

Визначте різновиди складнопідрядних речень, частини яких поєднані сполучними засобами щоб, де, коли, як.

І не можу ніяк я забути, як співав молотком коваль (В. Сосюра). Найліпше любитись в надрання, як никне нічна каламуть, як сон переходить в кохання, і крила на плечах ростуть (Д. Павличко). Малуша, як швидко переконалася княгиня, виявилася доброю помічницею (С. Скляренко). Як без снігу зима, то влітку врожаю нема (Нар. тв.). Я так люблю той час без краю, коли над квіткою зітхає липневий вітер у саду (В. Сосюра). Коли б був я вітром буйним, я б розгонив чорні хмари, щоб від хмар не слались тіні, щоб сміялось завжди сонце (Олександр Олесь). Коли гагарам брешуть мої очі, ніхто не бачить, як тремтять уста (Л. Костенко). А ти лежиш на цвинтарі старому, де ще ніхто з козацтва не поліг (Л. Костенко). Якби я ЛИШ, де ти живеш, дивився б крізь вікно знадвору, як ти виходиш із одєж і входиш в мрію снів прозору (Д. Павличко). Дикими, незаними речами Марить брама у тривожнім сні, де сторожа брязкає ключами і скриплять ворота затісні (В. Симоненко). Ганна потім сказала, коли Пилип її покинув (Р. Іванчук).

Завдання IV.

Придумайте речення за поданими схемами.

- [..така], (що) - підрядне присудкове
- [, (як)] - підрядне додаткове
- [..., (що),] - підрядне означальне
- (хоч), [ ] - підрядне допусту
- [ ]. ( ) ~ підрядне супровідне

Запитання для самоперевірки

- Назвати засадничі принципи логіко-граматичної класифікації складнопідрядних речень.
- Які типи підрядних частин розрізняють?
- Назвати різновиди підрядних підметових компенсуючого характеру.
- Назвати закономірності приєднання підрядних додаткових до семантичних груп дієслів.

ІУ.2.2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ ПРИНЦИП КЛАСИФІКАЦІЇ

План

- Складнопідрядні речення членованої структури.
- Складнопідрядні речення нечленованої структури.
- Шкільна класифікація складнопідрядних речень.

Рекомендована література

а) основна

1. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. -Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 384-418.
2. Вихованець І. Р. Граматики української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993. - С. 323 - 340.

б) для конспектування

1. Медушевський А. П. Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень // Українська мова і література в школі. - 1974. - № 10. - С. 83 - 85.

в) додаткова

1. Горяня Г. М., Горяний В. Д. Вивчення складнопідрядних речень з підрядними означальними та з'ясувальними // Українська мова і література в школі. - 1974. - № 10.-С. 71-74.
2. Пономарьова Л. Диференційні та кваліфікаційні ознаки складнопідрядних речень прислівного типу // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. - Вип. 8. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 82 - 88.

Завдання I.

У поданих реченнях з'ясуйте, до чого відноситься підрядна частина.

Так палко вміють цілувати лиш ті, що перший раз цілують (Б.-І. Антонич). В ній голова моя зігрита, неначе в мареві гора (Д. Павличко). Тож доторкнися до сивизни, Що очі молоді пече (Д. Павличко). Він [лист] ішов через поля замріяні, Через ріки дальні і мости, Щоб слова, розлукою нав'яні, Хлопцю в гуртожиток принести...(В. Симоненко). Я думаю про тих, що народитись мали Із плоті вбитих вимоги, про добробут руських людей, про честь Київського столу (С. Скляренко). А Йосафат ще спав і додивлявся сон, що ніби безкінечний телесеріал включався для нього вряди-годи по ночах, видобуваючи з підсвідомості забуті в денній суєті картини...(Р. Іваничук).

Завдання II.

Визначте, які складнопідрядні речення с членованими, а які печленованими.

Костянтин одірвав погляд від блискучого лона моря, над яким, схиляючись до обрїю, світив великий червонкуватий місяць (С. Скляренко). Коли мені не допоможуть вірші, То не допоможуть лікарі (Д. Павличко). Де я в молодому безмежжі Під руками твоїми горів, Там світять зоряні вежі Найкращих моїх вечорів (Д. Павличко). Закрив я очі в радості німій, Щоб у вогні твого сяйного тіла Не спопелів гріховний погляд мій (Д. Павличко). Коли мечами злоба небо крає І крушить твою вроду вікову, Я тоді з твоїм ім'ям вмираю І в твоєму імені живу! (В. Симоненко). І на те питання не відповіла відразу, бо перед нею відчинилося вікно і побачила освітлене яскравим ранішнім сонцем убоге мешкання своє...(В. Шевчук). А ще мені було страшенно шкода бандури, яку розлютовані господарі потовкли на тріски...(Ю. Мушкетик).

Завдання III.

Визначте типи складнопідрядних речень за структурно-семантичним принципом класифікації.

Данько гарячково схопився і ледве стримав себе, щоб не побігти (М. Йогансен). Той тільки серцем сивіє, хто у житті не любив (В. Сосюра). Ми хвили побачимо знову, де Лавра стоїть на горі (В. Сосюра). Коли мені не допоможуть вірші, то вже не

допоможуть лікарі (Д. Павличко). Коли в похід виходила батава, її піснями плакала Полтава (Л. Костенко). Чим більше я зближався з ним, тим більше тривожне хвилювання наростало в мені (О. Жовна). Гурт цей збирався так швидко, що Волин не встиг опам'ятатись (Ю. Покальчук). Дош у Зінкові випав менший, так що ледве прибав пилюку (Г. Тютюнник). Сьогодні вранці мороз був такий, що трава посивіла (Г. Тютюнник). Хочу я, щоб в коханні з тобою усміхалась нам вічна весна (В. Сосюра). Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі трепетні ліси, де дуби мовчали величаво у краплинах ранньої роси (В. Симоненко). Я зірвав цей цвіток, бо його пелюстки нагадали мені твої губи (В. Сосюра). Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе (В. Симоненко). У сутінках Інна здавалася красивішою, ніж її холодне відображення у воді (О. Гончар).

Завдання IV.

З-поміж поданих речень випишіть складнопідрядні підметові та присудкові речення. Проаналізуйте їх за структурно-семантичною класифікацією.

Я був такий молодий, що не знав ще відчаю (П. Заїребельний). Такої кривди парубок накоїв, що не могло це скінчитись добром (Л. Костенко). Хто зустрічався з поглядом дівчини, назавжди лишався в'язнем своїх жаж (В. Даниленко). Зійшло над нами кохання сонце, що місяченьком в піснях зовуть (В. Сосюра). Шкода тільки, що й нашу силу підсік ти на корені в переддень страшного лихоліття (В. Малик). Сонце не переставало пекти, хоча його закрила сіра степова імла (В. Малик). Йому здалося, що він назавжди втратив Альчесту...(М. Йогансен). Подаючи страви й приймаючи посуд, Малуша спочатку відчувала на собі гострий погляд княгині Ольги, розуміла, що вона слідкує за нею (С. Скляренко). В неї очі, як чисті плеса Росі (В. Малик). Я виїхав до Дніпра там, де впадала в нього Стугна (П. Загребельний). Княгиню Ольгу здивувало, що ця визначна особа імперії - права рука імператора, перший його боярин і воєвода - розмовляє з нею руською мовою...(С. Скляренко).

Завдання V.

Підкресліть члени речення і визначте тип підрядної частини за шкільною класифікацією. Накресліть горизонтальну і вертикальну схеми.

Співала так, як лиш вона уміла! (Л. Костенко). Я дивлюсь на тебе і не знаю, чому я любив ці очі і волосся це!?! (В. Сосюра). Тепер його ніхто не бачив, бо він був сам на сам із річкою (Г. Тютюнник). День, що минув, був таким чудовим (О. Жовна). Дзвонять радістю далі туманні, мов перейдені весни й літа (В. Симоненко). Не бійся смутків, хоч вони як ріки (Л. Костенко). Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов (В. Сосюра). Черевань одним прищомком осушив келиха й розповідав, як йому не таланило з жінками (В. Даниленко). Вони проснулися, коли сонце вже котилося на захід (Ю. Покальчук). Там, де гуляє вітрової, цвіте краса-країна з дивним ім'ям Сльозолий (В. Симоненко). Якщо Гаркуша прийде у синцях, вона знову буде плакати (О. Гончар). Коли б усі одурені прозріли, то небо, від прокльонів посіріле, напевне б ренуло від сорому й хули (В. Симоненко).

Завдання VI.

Дайте характеристику складнопідрядним реченням за чотирма принципами (формально-граматичним, логіко-граматичним, структурно-семантичним і шкільним). Накресліть горизонтальну і вертикальну схеми.

Цього разу сонце було таке величезне і яєсь войовничо червоне, що Волин у його важкій червонястості вчув неспокій завтрашнього дня, нові загрози, нові омани,

нові принади (Ю. Покальчук). Я так люблю той час без краю і землю теплу й молоду, коли над квіткою зітхає липневий вітер у саду (В. Сосюра). Коли познайомились, вона їхала зі снопом диких маків (О. Лишега). І сниться їй, що та сіренька пташка, той соловей до неї прилетів (В. Сосюра). Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм було нічого боятися (Г. Тютюнник). Ростуть вони так густо, що у лісі навіть у день завжди панує напівморок (О. Жовна). Наловлену Волином рибу поклали у воду, аби взяти з собою в дорогу (Ю. Покальчук). Тимко був настроєний на думи і згадував тепер тільки те, що було близько його серцю (Г. Тютюнник). Куди б мене в житті не прихилило, а все одно до тебе я вернусь (Л. Костенко). Оскільки Перелесник обіцяв з'явитися сьогодні знову, то день мав бути теплий (Ю. Покальчук). Стара покручена яблуна росла біля нього настільки близько, що, відчинивши вікно, яблука можна було б зірвати, не виходячи з кімнати (О. Жовна). Та краще вже самому задавитись, ніж побачити дівчину в петлі (Л. Костенко). Кризь розчинені двері видно було, як зійшов на небо повний місяць (Ю. Покальчук).

Завдання VII.

Визначте різновиди складнопідрядних речень за класифікацією І.І.Слинька.

В родині Кушніруків угарзд й не пригадували, звідки саме й коли взялася в хаті ота скрипка (Ю. Покальчук). В хаті було так жарко, що кухарі працювали в одних сорочках (Г. Тютюнник). Й коли ми закінчили перший курс, я відчув пекучу потребу напитися води з рідних джерел (Р. Іваничук). В ту ж мить Орель відчув біль коло серця і навіть бачив стрілу, що впилася йому в груди (С. Скляренко). Якщо дівчина мала вибір і віддалася за багатого, вона не цінуватиме те багатство й своє заможне життя, зітхатиме увесь вік по втраченому коханню... (Ю. Мушкетик). Хто свого шукає, той знайде (Г. Тютюнник). Малуша нічого їй не відповіла, бо з стравниці до кухні раптом вбігла ключниця Ярина (С. Скляренко). Якраз там, може, лавку спорудив, де прашури колись сиділи на колодах (О. Гончар). Всі вони благословляли любов і не знали про те, що нею можна жити і в хвилі проклинати її (Ю. Мушкетик). Чоловік з жінкою сиділи так, наче прожили разом довге й терпке життя (Я. Лижник). Той зосереджено-гохмурий вигляд, що був на обличчях у бійців, передавався і на троянівців... (Г. Тютюнник). Чи думав про Марусині пісні такі по Україні голосні, що й сам не раз в поході їх співав (Л. Костенко).

Завдання VIII.

Виконайте повний синтаксичний розбір складнопідрядних речень.

А щастям нашим стане та підкова, де золотом написано "прости" (Г. Лиса). Коли сумовитим дзвоном осіння блакить загуде, те полум'я стане червоним і тихо на землю впаде (Д. Павличко). Ти в поцілунках така невсипуша, як у роботі бджола золота (Д. Павличко). Щастя можна здобути, якщо знайдеш квіт папороті в ніч на Купайла (О. Жовна). Ти знов прийшла, щоб кинуть на поталу весь світ чуттів і дум моїх (В. Симоненко).

Запитання для самоперевірки

1. У чому полягають особливості структурно-семантичного погляду на складнопідрядні речення?
2. Чим відрізняється шкільна класифікація структурно-семантична від наукової?
3. Назвіть диференційні ознаки членованих і нечленованих речень.
4. Назвіть різновиди членованих і нечленованих речень.

Зразок синтаксичного розбору складнопідрядного речення
Мені часто здається, що сестра змалювала мені райський сад (В. Габор)

1. Речення складне, сполучникове, складнопідрядне, розповідне, неокличне, стверджувальне, формально елементарне, семантично елементарне.

2. Речення складається з двох частин, одна з яких:

а) головна: мені часто здається;

б) підрядна: що сестра змалювала мені райський сад.

Між ними наявний передбачуваний, обов'язковий, прислівний реченневотвірний синтаксичний зв'язок.

3. Підрядна частина стосується дієслова "здається" і відповідає на питання що саме?

4. Тип підрядної частини за 1) формально-граматичною класифікацією - підрядна частина поєднується з головною за допомогою сполучника що; 2) логіко-граматичною класифікацією - підрядна частина належить до підрядних підметових компенсуючого характеру; 3) структурно-семантичною класифікацією - складнопідрядне речення нечленованої структури, прислівного типу, валентно-гумовленс, з'ясувально-об'єктне; 4) шкільною класифікацією - підрядне з'ясувальне.

5. Головна частина "мені часто здається" односкладна (безособове), повна, поширена, формально елементарна, семантично елементарна.

Головний член "здається" безособового односкладного речення виражений формою однини теперішнього часу дієслова недоконаного виду, неперехідна форма, позастанове.

Додаток "мені" простий, препозитивний, непрямий, виражений формою давального відмінка однини займенника і позначає семантику суб'єкта.

Обставина "часто" із значенням міри й ступеня, непоширена, препозитивна до головного компонента і виражена прислівником.

6. Підрядна частина "що сестра змалювала мені райський сад" двоскладна, повна, поширена, формально елементарна, семантично елементарна.

Підмет "сестра" простий, виражений формою називного відмінка однини іменника жіночого роду, препозитивний.

Присудок "змалювала" простий дієслівний, виражений формою жіночого роду минулого часу дієслова доконаного виду, перехідна форма, активний стан.

Додаток "сад" простий, постпозитивний до головного компонента, прямий, виражений формою знахідного відмінка однини іменника і позначає семантику об'єкта.

Додаток "мені" простий, постпозитивний до головного компонента, непрямий, виражений формою давального відмінка однини займенника і позначає семантику об'єкта.

Означення "райський" непоширене, препозитивне до означуваного слова, узгоджене, виражене формою знахідного відмінка однини прикметника і вказує на ознаку за місцем розташування, препозитивне.

7. Головна і підрядна частини відділяються між собою комою.

8. Схеми: горизонтальна: [ ], (що); вертикальна:

УІ.2.3. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

План

1. Багаточленні складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.
2. Конструкції із супідрядністю.
3. Складнопідрядні речення змішаного типу.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець Т. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993. - С. 340 - 344.
2. Шульжук К. Ф. Складні речення з супідрядністю // Українське мовознавство. - 1985.-Вин. 13. - С. 69-76.
3. Кузьмич О. О. Про довжину конструкцій з послідовною підрядністю // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. - Вип. 2. - Донецьк: ДонНУ, 1996. - С. 64 - 68.
4. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні конструкції в системі речення // Мовознавство. - 1986. - № 6. - С. 24 - 32.

б) для конспектування

1. Кучеренко І. К. Складнопідрядні речення з кількома підрядними // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 5. - С. 30 - 39.

в) додаткова

1. Шульжук К. Ф. Семантична структура складного багатокомпонентного речення // Мовознавство. - 1987. - № 6. - С. 24 - 32.
2. Козіцька О. А. Особливості структури контамінованих складнопідрядних багатокомпонентних речень // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. - Донецьк: ДонДУ, 1998. - Вип. 4. - С. 62 - 65.
3. Козіцька О. А. Складнопідрядні речення з однорідною і послідовною підрядністю // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія "Філологія". - Вінниця, 1999. - № 1. - С. 117-120.

Завдання І.

Дайте характеристику реченням за чотирма принципами. Накресліть горизонтальну та вертикальну схеми

І здавалося матері, що кожного разу після мандрів до лісу і озера, приносячи додому ягід та грибів, свіжої риби, яку ловив як ніхто скритно, він виглядає ще гарнішим (Ю. Покальчук). Відчула, як загоряються чотирнадцять очей, як у невидиму чергу шикуються тіні, як приречено ловлять ніздрі млосний подих розчахнутої землі, як чіткими обіймами обіймає кожного і під лопатками пружинить тугий глей (В. Даниленко). Коли я йшов, Марусю, у повстання, я твердо знав, що ти уже моя, що це любов і перша, і остання, що не знесе ніяка течія мене убик (Л. Костенко). Ходила гадка, що був він колись одним із тих, хто в палкому коханні, в захопленні відчайдушному і безмежному своєю коханою, кинувся у прірву після її смерті, аби не розлучитися з нею, і перетворився в зірку, що падає інколи небосхилом, наближаючись до коханої (Ю. Покальчук). Будь уважний! Бо той, хто втратить власне "я", потім довго змушений буде шукати його, аж доки не віднайде шляху, яким зможе добутися до найпотаємніших закутків бугя, в яких має бути віконце до самого себе (Ю. Покальчук). Скільки б не судилося страждати, все одно

благословляю завжди день, коли мене родила мати для життя, для щастя, для біди (В. Симоненко). Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси. (О. Довженко). Ти пахнеш, як племін живиці, як біленький дзвінок медуниці, як вулик, де сховане сонце, як маминих мрій волоконце (Д. Павличко). Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причайлись, коли не знаєш з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись (Л. Костенко). Ця традиція установилася ще тоді, коли покріпачені селяни, які тікали на Запорожжя від своїх панів, не хотіли, щоб навіть тут їх знали під їхніми справжніми прізвищами, щоб панові чи урядовцям короля, коли б вони виявили втікача, можна було сказати, що це не той, кого вони розшукують, що це зовсім інша людина, навіть прізвище у неї інше (В. Малик).

Завдання II.

Накресліть горизонтальну і вертикальну схеми.

Де немов з бавовни білі хмари,
Де стоять як велетні чинари,
Де не мовкне пісня соловейка,
Де вогнем ферганська тубетейка
Прикрашає коси незчисленні,
Де співці у вічному натхненні,
Де сліди старого Алішера,
Де Зухра (по-нашому Венера)
Смажить шашлики, розклавши ватру
В центрі міста, в затишку театру,
Де у кожнім винограднім гронці
Стільки є наснаги, як у сонці,
Де, як бубон, сонце золотаве,
Стелить звук-проміння на отави,
Де Тімура мури мармурові
Увібрали силу сліз і крові,
Де стихає в надвечір'ї спека,
Де рясніють зорі Улугбека,
Де вода народжується з льоду,
Там, де невмирущий дух народу, -
Там я був і щастя називаю
День узбецького ясного краю.
(Д. Павличко)

Завдання III.

Доповніть речення так, щоб вони стали складнопідрядними з: а) послідовною підрядністю; б) однорідною та неоднорідною супідрядністю; в) послідовною підрядністю та супідрядністю.

Вона була сумна й надзвичайно гарна...
У цю мить його пройняла згадка...
Жаль стискав Василькове серце...
Вона стогнала від прагнення чоловічої близькості...

Завдання IV.

Придумайте речення за такими схемами.

- [, (який), (шо),], ( )
 (коли), [ ], (шо), ( )
 [ ], (ШО), (шо), (як)
 [ ], ( ), ( ), ( )

Завдання V.

Виконайте повний синтаксичний розбір поданих речень.

Мені хотілося піти прич з цього села, піти світ за очі, туди, де немає кривди, закланності, бідності, де за тобою не стежать недовірливі недобрі очі, де ніщо не стискає твою душу й не гнітить думку, де немає лихих людей і лихих вчинків, де люди добрі, співчутливі й тихі (Ю. Мушкетик). Мене Цариця заворожила, щоб я ніколи вже не любила, щоб я стояла й на сонці мліла, щоб сохло з туги дівоче тіло, щоб не могла я дійти до річки, де веселяться мої сестрички (В. Симоненко). Якби я знав, де ти живеш, дивився б крізь вікно знадвору, як ти виходиш із одеж і входиш в мрію снів прозору (Д. Павличко). Я жду, що милий скоро прилине, щоб обійняти свою дівчину (В. Симоненко).

Запитання для самоперевірки

1. Охарактеризувати складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.
2. Розмежувати складнопідрядні речення з однорідною і неоднорідною супідрядністю.

ІV.3. БЕЗПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Граматичне значення і граматична форма безполучникового складного речення.
2. Типологія поглядів на формально-синтаксичну і структурно-семантичну організацію безполучникового складного речення.
3. Основні різновиди безполучникового складного речення.
4. Розділові знаки в безполучниковому складному реченні.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993.-С. 347-351.
2. Дорошенко С. І. Складні безполучникові конструкції в сучасній українській мові. - Харків: Вища шк., 1980. - 151 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 419 - 432.
4. Слинко І.І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1994. - С. 635 - 656.

б) для конспектування

1. Бронська А. А. Про синтаксичні відношення у безполучникових складних реченнях // Мовознавство. — 1973. — № 6. — С. 56 — 63.
2. Рожило Л. П. Співвідносність сполучникових і безполучникових складних речень // Українська мова і література в школі. - 1972.-№ 10. - С. 59-63.

в) додаткова

1. Пац Л. Недиференційований зв'язок у складному безполучниковому реченні // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. - Вип. 11.- Донецьк: ДонНУ, 2003. - 4.1. - С. 221-227.
2. Силіна В. І. Вивчення безполучникових складних речень // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 11. - С. 79 - 83

Завдання I.

Визначте засоби поєднання предикативних частин у безполучниковому складному реченні.

Собаки завалували дужче, вони аж хрипіли з люті, гавкіт наближався, незабаром з п'яними випірнула важка, загадкова постать (Ю. Мушкетик). Гомін хресного ходу проникав крізь розріджене на морозі повітря: виразно чувся молитовний спів священника, лунко звучав злагоджений хор страждених...(Р. Іваничук). Згодом на 10 березня факультети почали виносити вінки й обклали пагорба з пам'ятником поета зусбіч - такого в Києві давно не було, згодом ця акція кілька разів повторилася (В. Шевчук). У 1962 році влітку я багато їздив, спершу з кінорежисером І. Грабовським у Чернівці, Вижницю, Розтоки, Ужгород, Львів, удруге - з В. Дроздом в Ужгород та Львів, на Закарпаття ми їздили із П. Скунцем; у Львові познайомилися з львівською інтелігенцією, зокрема з братами Горинями (В. Шевчук).

Завдання II.

Визначте смислові відношення між частинами безполучникового складного речення.

І назустріч весні я вікно відчинив - стало сонячно й тихо в кімнаті (В. Сосюра). Здушили сльози - не виходь на люди (Л. Костенко). Одгриміла гроза, теплий дощ одшумів, одцвіли блискавиці крилаті (В. Сосюра). В високій вазі в'януть твої квіти, в моїй душі минаєш біллю ти (Г. Лиса). Наснився мені чудернацький базар: під небом, у чистому полі, для різних людей, для щедрих скнар, продавалися різні Доли (Л. Костенко). Сліпці із нею зрячими були, без неї зрячі темнота остання (Д. Павличко). Іноді з левад долітають приглушені вибухи - то тріскається лід на річці (Г. Тютюнник). Вона в житті зіткнулась з неприємністю: хлопчина їй не відповів взаємністю (Л. Костенко). Я вірю: весною ми будем з тобою (В. Сосюра). Нехай намарне все життя злетить - його моє кохання переважить (Л. Красицька). Передайте наказ: нікому не говорити про моє поранення (Г. Тютюнник). Приїхали до лісу - зійшло сонце (Г. Тютюнник). Наше становище можна було б коротко охарактеризувати в такий спосіб: нас женуть і гнатимуть аж до ночі (М. Йогансен). Оленко, а йди-но сюди, я покажу тобі німецький крокіс (Ю. Мушкетик). Промчався вершник по німій Полтаві - у серці міста громом віддалось (Л. Костенко). Він тобі про щось шепоче, ти всміхаєшся йому (В. Сосюра).

Завдання III.

Поставте розділові знаки. Відповідь обґрунтуйте.

Надвоє баба ворожила або вмре або буде жила (Нар. тв.). Болить душа не виявляй на вид (Л. Костенко). Він глянув на сонце йому лишилося їти ще п'ять годин (М. Йогансен). І вони [дівчата] завжди дивували своєю особливою степовою красою всі були грудасті, тугі, сильні і дикоокі, з густим вишневим розливом на щоках (Г. Тютюнник). Пройшовши по небу тепла тиха червона ніч стала оволодівати і землею безмежний степ вшухав корився ніжнішав і м'якшав від її пестоців трохи

затухали і згорнувши потомлені за день крильця сідали на м'які гніздечка перепели хававками то там то там перекликаючись один з одним як бадьористи не сплячі сторожі одноманітно безугавно рішучо кричав десь в улоговині деркач (Г. Тютюнник). Продають хвалять купують гудять (Нар. тв.). А ще й таку я вирізблю картину зі всіх дворів збігається рідня (Л. Костенко). Говорить шовком вишиває (Нар. тв.).

Завдання IV.

Замініть складносурядні і складнопідрядні речення на безсполучникові. Поставте розділові знаки. Визначте смислові відношення.

Багатою і діти чорт колише, а бідному і янгол не рідня (Л. Костенко). Й кризь ридання чув я невимовно, як ридала за стіною ти (В. Сосюра). На світанку наш взвод вирушив, і за ним потяглися інші підрозділи (О. Гончар). Несказаний жах обійняв Соломію, коли вона побачила наступаючі буруни вогняного моря (М. Коцюбинський). Печалей я мав багато, але мудрості вони мені не принесли (Ю. Мушкетик). Всі вони благословляли любов і не знали про те, що нею можна жити і в хвилі проклинати її (Ю. Мушкетик).

Завдання V.

Придумайте речення за поданими схемами. Визначте смислові відношення.

I }•/],[ ];[ ]
[ ],[ ],[ ]-[ ]
М Л И]
[ ], [ ]; [ ]: [ ]

Завдання VI.

Виконайте повний синтаксичний розбір безсполучникових речень.

Ще трава на толоці зелена, не надокучив ще осінній дощ (Г. Лиса). Дзвенить у зорях небо чисте, палає синім льодом шлях (Д. Павличко). Наперед передбачаю: ця любов - полинь гірка (Г. Лиса). О серце розквітле, зів'янь: фіалок не треба нікому! (Олександр Олесь). Ображайся на мене як хочеш і презирством убий мене - все одно я люблю твої очі і волосся твоє сумне (В. Симоненко).

Заяпитання для самоперевірки

1. Дати визначення безсполучниковому складному реченню.
2. Назвати засоби зв'язку предикативних частин безсполучникових складних речень.
3. Охарактеризувати типи смислових відношень у безсполучниковому складному реченні.
4. Які типи складних безсполучникових речень виділяють у шкільній практиці?

Схема синтаксичного розбору безсполучникового складного речення

Почав накрапувати дощ, відтак пішла злива (В. Габор)

1. Розповідне, неокличне, стверджувальне, формально елементарне, семантично елементарне
2. Безсполучникове, бо засобом зв'язку предикативних частин є інтонація.
3. Речення складається з двох предикативних частин:
  - а) почав накрапувати дощ;
  - б) відтак пішла злива.

4. Між предикативними частинами реалізуються часові відношення (послідовність).
5. Предикативні частини з'єднані між собою, крім інтонації, співвідношенням видо-способових форм дієслів-присудків.
6. Перша частина "почав накрапувати дощ" двоскладна, повна, непоширена, формально елементарна, семантично елементарна. Підмет "дощ" простий, виражений формою називного відмінка однини іменника чоловічого роду, постпозитивний. Присудок "почав накрапувати" складений дієслівний, який складається зі спеціалізованого допоміжного дієслова "почав", виражене формою чоловічого роду минулого часу та дієслівної частини, вираженої інфінітивом (недок. вид), препозитивний.
7. Друга частина "відтак пішла злива" (аналіз за схемою простого речення).
8. Предикативні частини відділяються між собою комою.
9. Схема: горизонтальна: [ ], [ ]; вертикальна: • , •

V. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

План

1. Складні речення з сурядним і підрядним зв'язком.
2. Конструкції з сурядним і безсполучниковим зв'язком.
3. Підрядний і безсполучниковий зв'язок у складному реченні.
4. Складні речення з сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

Рекомендована література

а) основна

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993.-С. 351-354.

б) для самостійного конспектування

1. Шульжук К. Ф. Складні речення з різними видами зв'язку // Українська мова і література в школі. - 1987. -№ 7. -С. 44-48.
2. Кучеренко І. К. Складні речення з сурядністю і підрядністю // Українська мова і література в школі. - 1973. -№ 11. -С. 27-33.

в) додаткова

1. Шульжук К. Структурно-семантичні особливості сполучниково-безсполучникових конструкцій // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту / Збірник наукових праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, академіка АН ВШ України, завідувача кафедри української мови ДонНУ Загнітка Анатолія Панасовича. - Донецьк: ДонНУ, 2004.-С. 111-114.

Завдання I.

Зробіть повний аналіз складних речень з різними видами зв'язку (у безсполучниковому - смислові відношення, тип зв'язку; у складносурядному - смислові відношення, тип структури, тип сполучного засобу; у складнопідрядному - аналіз за 4 принципами). Накресліть горизонтальну і вертикальну схеми.

А може, то й не так важливо: любила ти чи ні, бо найважливіше, можливо, що й досі ти живеш в мені, хоч ти загубилася в літах, немов русалка у житах (М. Сіренко). Він відчував, що від оцієї хвили, на оцьому самому місці вона вже зробилася для нього чужою, що вони зараз розлучаться, і вона буде жити якимось своїм, не відомим

для нього життям, а він буде жити своїм, і що на відстані навряд чи зможуть вони перемовлятися серцями так, як би при тій умові, коли б вони були разом (Г. Тютюнник). В нього зараз була одна мета - дістатись до заповітного місця і зірвати квітку, яка означала для нього рятунок (Ю. Покальчук). Пообідавши, дядько Щерба не встає з-за столу відразу, а якийсь час сидить, випроставшись, у тихій тиші, мовби продовжує розмову з усіма тими односельцями, яких ніні бачив, коли косив за тином: і зі Степаном Галайдою, комбайнером, котрий навідувався в поле подивитися, яка там пшениця дозріває, який врожай доведеться збирати; і з балакучою та дорідною Стефкою, котра ніколи мимо не пройде, щоб не зачепити, і з забудькуватим Миколкою, якому, звісно, ще не раз заманеться скуштувати черешень; і з літньою сусідкою Марусиною, що виглядає сина - хай би дочекалась, хоч тоді вже не покличе дядька Щербу косити лужок, син сам упорається (Є. Гуцало). Напевно, це були літні яблука, вони нагадували білий налив, але я ніколи такого не бачив, щоб літні яблука могли достояти до пізньої осені, коли вже вечорами небо затягували брунатні снігові хмари, а холод пробирав до кісток, і здавалося, що ось-ось сипоне снігом, і він вкриє плоди на деревах і землі (В. Габор). Все змінювалося на землі з приходом ночі і робилося таємничим і загадковим, прихованим, особливо відчутним і особливо сприйнятливим для всього живого: з луговини тягло теплим вологим відпаром, і холодні трави зараз же відчули його, і стали покриватися щедрою росою і різкіше запахи, і серед тих запахів особливо виділявся своїм гірким, чадним смородом полин та волохатий, червоний, з медвяним душком придорожній будяк; і з далекого степу горнуло густим духом скошеного жита, що пахло свіжоспеченою паляницею і трішечки солодом (Г. Тютюнник). Скрізь, де з'являвся князь, приєднувалися до нього кінецькі старости з тисяцькими й сотникам; якщо Ярослав хотів що-небудь спитати в робочих людей, поперед нього миттю вискакував староста або тисяцький і випереджував князя в його намірі; Костянтин непомітно посміхався під пишним руським усом, а Ярослав ще більше темнів лицем (П. Загребельний). Нині я знаю, що кохання - це мить і, здебільшого, омана душі, хоч в той же час воно найбільше, що послано людині небом, воно підносить нас під хмари й кидає в діл, і, вже пом'яті, з гулями та синцями, покійно прошкуємо туди, куди призначено йти од народження - до свого останнього дня (Ю. Мушкетик).

Завдання II.

У поданих реченнях поставте розділові знаки, визначте смислові відношення та види підрядних речень.

Гетьман вдачі плохोї лагідної полохливої та й було чого полохатися на його пам'яті одна віхола замела слід від саней що повезли до Сибіру гетьмана Многогрішного друга за саннями не менш вірного й догідливого цареві Самойловича а третя вимела з України разом з Мазепою пів війська козацького (Ю. Мушкетик). Якщо людина самотня якщо в неї нікого немає вона шкодує на свою самотність на те що ні з ким перемовитися словом що ніхто їй не поспівчуває а їй самій немає ким клопотатися якщо ж вона обтяжена сім'єю і їй потрібно годувати дітей а також інших членів сім'ї дружини старих батьків турботи про хвороби покладені на її плечі вона в глибині душі а то й у голос скаржиться на долю проклинає світ і годину в яку вона народилася (Ю. Мушкетик). Василько вибіг з хати й пірнув у сумерк що сизів від морозу перед сходом місяця сумерк кришився на лютому холоді й липнув памороззю до нізднів стягував щоки до задубілого мов кістка підборіддя перед Васильком

зачорнів немов велика клітка ліс де зачайлися дикі звірі готові кинутися на нього й роздерти він бачив колись як дресирувальник ненажерних хижаків безстрашно входив у вольєри до тигрів та левів і не може такого бути щоб не боявся проте так здавлював у собі страх що здавався безстрашним і звірі тулячись до ґрат німіли перед його відвагою головним було для нього не подати знаку що боїться й тоді страх перемінювався на хоробрість (Р. Іванчук).

Завдання III.

За поданими схемами складіть речення. Поясніть смислові відношення.

[, ( ) ,] , [ ] , [ ]
 [ ] і [ ] , і [ ] ( ) ( )
 [ ] , [ ] , а [ ]
 [ ] , і [ ] 1 ( ) . ( )
 [ ] і [ ] . (бо)

Завдання IV.

Придумайте складне речення, в якому були б наявні всі види підрядних речень за логіко-граматичною класифікацією.

Завдання V.

Виконайте повний синтаксичний розбір поданих речень.

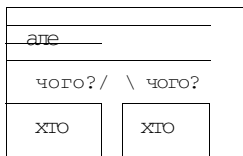
Пилип просив, щоб мельник розрахувався з ним, нагадавши домову, що працюватиме, скільки сам захоче, однак мельник почав м'ятися, збавляти ціну, божитися, що при ньому грошей нема, що всі гроші кум повіз у село, й тоді Миля ухопив дишель старого млина, яким вітряк повертають до вітру, й сказав, що зараз перекине його (Ю. Мушкетик). Єпіфаній пробирався туди з усіх сил, полковник Ніс упізнав служителя Покровської церкви і кивнув йому; в душі Єпіфанія настала дивна переміна, коли він опинився перед двоповерховим будинком на площі, яка була вщерть залоднена (Р. Іванчук). Коли зійшло сонце, коли небо освітілося ясно й погожо, уже горіли мохнатими і червоними шапками будяки, луг посвітлішав і прихорошився: шілими озерами поміж зелених трав білили соромливі невісточки в жовтих шапочках і білих віночках з пелюсток навколо голівок (Г. Тютюнник). Коли вчився в Чернігівській колегії, Полуботок не вибував з походів, пам'ятаю лишень, як одного разу він від'їздив на війну з турками, і ми співали в церкві напутній молебень; полковник їхав попереду козаків на вороному коні, покритому шовковою попоною, дзвеніли литаври, сурмили сурми, майоріли на вітрі прапори та значки, він видався надто грізним, надто суворим, я малів перед ним і пишався перед іншими бурсаками (Ю. Мушкетик).

Зразок розбору складного речення з різними видами зв'язку

Я в серці чув небесний шем,
 Але не відаю донині,
 Хто там ховався за кущем,
 Хто нас лякав о тій хвилині!
 (Д.Павличко)

1. Речення розповідне, окличне, стверджувальне.
2. Багатокомпонентне складне речення, де на зовнішньому рівні членування між частиною та блоком наявний сурядний зв'язок. Формально неелементарне, семантично неелементарне.
3. Речення складається з чотирьох предикативних частин:
  - 1) я в серці чув небесний шем;
  - 2) але не відаю донині;

- 3) хто там ховався за кушем;
- 4) хто нас лякав о тій хвилині.
4. Перші дві предикативні частини (я в серці чув небесний шем, але не відаю донині) з'єднані сурядним зв'язком (протиставні смислові відношення (протиставно-допустові), засобом вираження смислових і синтаксичних зв'язків між частинами виступає семантичний сполучник але, речення закритої структури).
5. Друга, третя і четверта предикативні частини поєднані підрядним зв'язком, одна з яких головна (не відаю донині) та дві залежні: а) хто там ховався за кушем; б) хто нас лякав о тій хвилині. Це складнопідрядне речення з двома підрядними (однорідна супідрядність).
6. Тип підрядних частин за 1) формально-граматичною класифікацією - підрядні частини поєднуються з головною за допомогою сполучного слова хто; 2) логіко-іраміатичною класифікацією - підрядні частини належать до підрядних додаткових; 3) структурно-семантичною класифікацією - нечленованої структури прислівного типу, власне-прислівні, валентно-зумовлені, з'ясувальні, з'ясувально-об'єктні; 4) шкільною класифікацією - підрядні з'ясувальні.
7. Перша предикативна частина (я в серці чув небесний шем) двоскладна, повна поширена, формально елементарна, семантично елементарна. Підмет "я" простий, виражений формою називного відмінка однини займенника, препозитивний. Присудок "чув" простий дієслівний, виражений формою чоловічого роду минулого часу дієслова недоконаного виду, перехідна форма, активний стан, постпозитивний. Додаток "шем" простий, постпозитивний до головного компонента, прямий, виражений формою знахідного відмінка однини іменника. Означення "небесний" непоширене, препозитивне до означуваного слова, узгоджене, виражене формою знахідного відмінка однини прикметника. Обставина "в серці" із значенням місця, непоширена, препозитивна до головного компонента, виражена прийменниково-іменниковою формою. Аналогічно аналізуються друга, третя і четверта предикативні частини.
8. Предикативні частини відділяються між собою комами.
9. Схеми (вертикальна / горизонтальна):

[ ], але [ ], (хто...), (хто ...)

ТЕМА V. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

У.1. ТЕКСТ. ОСНОВНІ ОДИНИЦІ ТЕКСТУ

План

1. Текст як лінгвістична категорія.
2. Структурні компоненти тексту. Членування текстових величин.

3. Функції тексту.
4. Особливості конструювання тексту.

Рекомендована література

а) основна

1. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 433 - 507.
2. Загнітко А. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. - Донецьк: ДонНУ, 2006. - 289 с.
3. Кочан І. Лінгвістичний аналіз тексту: Навч. посіб. - 2-ге вид., переробл. і доп. - К.: Знання, 2008. - 423 с.

б) для конспектування

1. Кирпичникова Н.В. О способах соединения предложений в связной речи // Русский язык в школе. - 1960. - № 5. - С. 34 - 38.
2. Пац Л. Функціонально-семантичні вияви категорії зв'язності в художньому тексті // Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. - Донецьк: ДонНУ, 2007. - Вип. 15. - С. 453-457.
3. Мельничайко В.Я. Період // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 7. - С. 61-68.

в) додаткова

1. Горняний В.Д. Стилїстична роль абзаца // Українська мова і література в школі. - 1971. - № 10. - С. 56-59.
2. Сиротіна В.О. Системні зв'язки слів в художньому тексті // Мовознавство. - 1972. - № 3. - С. 52-60.

Завдання І.

Прочитайте наведені фрагменти і визначте, чи кожен з них є текстом. Відповідь обґрунтуйте.

І. Українські козаки в годину війни були воїнами, у мирний час - поетами й музикантами. Як говорили сучасники, запорожці дуже любили і поспівати, і пограти, і потанцювати. Грали запорожці на усіляких інструментах: кобзах, лірах, скрипках, ваганах, басах, цимбалах, сопілках... З-поміж усіх музичних інструментів найулюбленишим, а тому й найпоширенішим була в козаків кобза. Кобзу, як вважали козаки, вигадав сам Бог та його святі, тому вони її так шанували. Дія самотнього запорожця, який часто поневірявся по безлюдних степах і не мав можливості протягом багатьох днів нікому й слова промовити, кобза була ширим другом, дружиною вірною, на якій він проганяв свою тугу.

І в душі, і в дійсності поети та музики, козаки майже всі вміли фати на кобзах. Та власне професійними музикантами були в них сліпці-кобзарі, які втратили зір чи то при народженні, чи то у зрілому віці, чи то в турецькій неволі.

ІІ. Українська народна пісня, ввібравши в себе і грозивий, і барвінковий ласкавий світ, історію й побут, болючі роздуми і найніжніші почуття, воїстину геніально поєднала пристрасне і емоційне слово з незбагненним чаром, з незбагненними таємницями мелосу... Наддніпрянські легенди стверджують, що перші люди-велетні з'явилися на берегах могутньої ріки, що несла свої води крізь болота, ліси, гори і степи ще до створення сонця. Як і все народне мистецтво, наш фольклор і декор наших рушників перейняті з діда-прадіда волелюбним характером. Є поети, у яких пісенне кожне слово.

Завдання II.

Подані речення розташуйте так, щоб вони склали текст.

Божнички прикрашали різьбою, розписами, рушниками. У найтеплішому кутку за піччю ставили ліжко. Майже четверту частину хати займала піч, розташована праворуч або ліворуч од дверей. Рухомих меблів було мало: стіл, ослін, скриня, коликса тощо. У печі готували страви, на печі відпочивали, лікувались. У різних районах України печі були різної конструкції, по-різному оздоблювали їх ліпленими деталями, розписами. Як і все східнослов'янське житло, українська хата в минулому мала нерухомі меблі: під, лавки, полиці, жердки, які виготовлялись одночасно з хатою і становили одне ціле. Зокрема побутували прикмети і повір'я, пов'язані з піччю при переході в нову хату. Кожний її член мав своє місце. У парадній частині, яка краще освітлювалась, на покуті, на полицках-божничках ставили ікони. У хаті жила, працювала і відпочивала сім'я. Якщо вогонь, запалений вперше, горів ясно, то й життя буде веселе, якщо тьмяно і дим ішов на хату, то це до сварки.

Завдання III.

До кожного з нижченаведених уривків доберіть заголовок.

I. ...Надворі здійнялася завірюха, вітер налігав на дерева й хати, задирав стріхи, гнав дорогами білих зміїв, завивав у димарях. Але тепло й затишно було того різдвяного вечора в оселі Квіток. За різьбленим липовим столом, застеленим узорчастим обрусом, зібралася вся сім'я й гості. На столі - пухкі калачі, полив'яна миска з кутею, таріль горіхів, всілякі найдки, кварта горілки з перцем, варенуха, домашні наливки...

У грубі, облицьованій зеленими кахлями, палахкотів вогонь. ...Точилася тепла розмова, всі були збуджені, перебирали останні новини, хвалилися своїми намірами на новий рік. Ждали колядників.

Ось під вікном зарипів сніг, затупотів дружній хор парубків і дівчат.

Родину Квіток поважали, бо не погорджували вони простими людьми і народними звичаями (І. Ільєнко).

II. Вгорі чисте, по-весняному лунке небо; крикне ворон - і бринить його крик довго-довго, і не в силах загасити його степова безвість. Полетить угору, гойдається у сліпучих потоках сонця в ніжній синяві крила мие, даленіе чорною цяточкою, доки і зовсім шезне. Зеленіє обабіч дороги перша ніжна весняна травичка, молодесенька, тендітна, ше не налита густим соком; дикі груші, що стоять на пагорбках ше тільки брунькуються, ше не випустили своїх листочків, гілки їх чорні ніби викувані із заліза. Але вже струмлять по них весняні соки, уже вирує приховане від людських очей життя. Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів, привільний, широкий і безконечний, навіває на людину віковичне почуття ше більшої жадоби до життя.

Добре людині серед цієї краси: легке тіло, радісні думки, веселі надії - все навіяне природою (Г. Тютюнник).

Завдання IV.

У наведеному тексті поставте розділові знаки, поділіть текст на абзаци і визначте тему, мікротему, тези і аргументи до тез.

Батьківська хата це те що завжди згадується сниться що ніколи не забувається і гріє теплом спогадів вона була світом наших предків які тут народжувалися і все життя тяжко гарували добуваючи кусень хліба традиційна українська хата воістину коліска нашого народу в ній жили і вмирали цілі покоління сподіваючись на крашу

долю кожна українська господиня дбайливо доглядала своє житло тому в хаті завжди було чисто вибілено розмальовано кольоровою глиною уतिकано квітами пахучими травами українська хата оригінальний твір народу самобутне явище в історії архітектури в інтер'єрі хати у всій організації внутрішнього її простору відбиваються багаточисленні українські народні традиції символи життєві правила звичаї і обряди хата дає селянину надійний захист оберігає від незгод дарує світ який бажає собі господаря ці властивості дому відбиваються в ряді прислів'їв та повір'їв.

Завдання V.

Визначте тему та засоби внутрішньотекстового зв'язку.

її чутно у голосі синиці
і в криках круків у височині,
вона в останній заметілі сниться,
її угадуєш по довгим дні.
Вона - в бруньках блискучих на каштані,
в снігу рудому, у струмках брудних,
що чистим сріблом грають у тумані,
мов бруд ніколи й не торкався їх.
Вона - у краплях що спадають дзвінко
із голих віт які стрясає птах,
вона - підсніжній зелені барвінку,
в сережках на березових гілках.

Завдання VI.

За різними ознаками (тема, особливості синтаксичних конструкцій та ін.) спробуйте визначити, хто є автором тексту і назву твору.

I. На Новий старий рік припадає свято Василя, який вважався покровителем землеробства. Ось чому вдосвіта годилося засіяти збіжжям оселі. Здебільшого це робили підлітки. У тих селах, де була церква, засівали після ранкової відправи, а де не було - вдосвіта. Батьки будили своїх синів (традиційно засівали тільки хлопчики, а дівчатка лише шедрували). Зодягшись, дітлахи брали спеціально виплетену рукавицю, наповнювали її житнім чи пшеничним зерном і, ставши перед образами, засівали власну хату:

- На щастя, на здоров'я! Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю. Батьки ошедровували хлопців грішми, і тоді вони, починаючи з крайньої хати, оббігали сусідські оселі. Кожен намагався щонайпершим засіяти і отримати найкращий подарунок.

II. Височенна, чотирирярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. Не шелесне лист, не ворухнеться гілка. Сорокаметрові кедри, випередивши всіх у змаганні до сонця, вигнались рудими, голими стовбурами з долішнього хаосу геть, десь під небо, і заступили його коронами. Там по них ходило сонце і пливли над ними білі осики та інші листаті гіганти, що, будши нижчі за кедри, творили другий ярус. Потім височенна ліщина колючого горіха, ялини, де-не-де берізки, берестина, черемха, перевиті ліанами дикого винограду та в'юнів, ішли вгору третім ярусом. А внизу - в четвертому ярусі - суцільний хаос. Місцями густа, мов щітка, звичайна ліщина, височенні трави й бур'яни.

III. Жінка, також лежачи на спині, відпочиває, її рука плаває по тобі, і якийсь той рух її руки - наче поза її свідомістю, наче то потреба самої руки плавати по тобі, і тобі приємні доторки її пальців, її долоні, доторки її ліктя. Ось вона розплющується, в неї великі очі, притомлені, з легесенькою тінню смутної радості в олійних зіницях, але якісь дивно вивільнені. Так, дивно вивільнені, мовби позбулися якогось тягаря, - й ти міркуєш: якого ж саме тягаря? А-а, здогадуєшся, позбулися тягаря бажання, тягаря прагнення насолоди, тягаря очікування злиття і вибуху, - тепер усе позаду, тому-то в очах віддзеркалюється оце внутрішнє вивільнення її душі, тепер її душа спокійна й вдоволена, трохи навіть зажурена.

Завдання VII.

Розставте розділові знаки, поділіть тексти на абзаци та визначте, якими засобами досягається взаємозв'язаність речень у поданих текстах.

I. Вишивка поширений вид декоративно-прикладного мистецтва в якому узір та зображення виконується ручним або машинним способом на різних тканинах шкірі повсті та інших матеріалах лляними бавовняними шовковими вовняними нитками а також бісером перлами коштовним камінням лелітками цей вид мистецтва виник давно корені його сягають у глибину віків мабуть ніколи ми не зможемо довідатися хто і коли вперше здогадався втілити в узорний мотив красу рідної природи свої переживання та відчуття бо з огляду на недовговічність тканини та ниток наука позбавлена можливості точно визначити час виникнення цього мистецтва адже зразки найдавнішої вишивки збереглися лише за кілька останніх століть найбільше в музеях вишивок XIX століття вишиванням на Україні займалися майже виключно жінки для цієї роботи використовувалась кожна зручна нагода досвітки та вечорниці на які дівчата збиралися довгими осінніми та зимовими вечорами і в години відпочинку від польових робіт навесні та взимку готуючись вийти заміж кожна дівчина як правило повинна була мати багато різних вишиванок більш заможні дівчата готували собі по 50 80 а іноді й понад 100 сорочок з тонко виробленого і вибіленого полотна для буденної роботи свята посагу на весілля навіть на смерть тобто для потреб протягом усього життя (О. Гасцк, М. Степан).

II. Визначаючи дослідний об'єкт мовознавства Ф. де Соссюр уперше розмежував два фундаментальні поняття мова суспільний фактор соціальне явище абстрактна система що існує лише в мовцях і мовлення властивість індивідуальної особистості згодом виникло поняття культура мовлення що має два значення по-перше ним позначають дотримання усталених мовних норм усної і писемної літературної мови а також цілеспрямоване майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети та обставин спілкування по-друге цей термін позначає розділ мовознавства що досліджує проблеми нормалізації мови отже зрозуміло що кожна людина повинна дбати про культуру власного мовлення бути вкрай чуйною до Слова бо рівень розвитку кожної мови залежить від рівня індивідуального мовлення тисяч її мовців дбати про культуру власного мовлення означає бути постійно дуже уважним до власної мови наголосу до лексики до сполучуваності слів до морфології та синтаксису до стилістики та терміносистем (О. Сербенська, М. Волошак).

Запитання для самоперевірки

1. Дати визначення тексту.
2. Висвітлити проблемність питання.

3. Назвати зовнішні і внутрішні ознаки тексту.
4. Які категорії реалізуються в тексті?
5. Назвати складові компоненти тексту.
6. Охарактеризувати види внутрішньотекстового зв'язку.

\\I. ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

План

1. Поняття про чужу мову і засоби її передачі.
2. Пряма мова та способи її вираження в тексті.
3. Невласне-пряма мова.
4. Цитата та засоби її передачі.
5. Складні форми синтаксичної організації мовлення

Рекомендована література

1. Галас А. М. Структурні і функціональні особливості періоду в українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - Ужгород, 1997. - 23 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.
3. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні конструкції в системі речення // Мовознавство. - 1986. - № 6. - С. 24 - 32.
4. Шульжук К. Ф. Семантична структура складного багатокомпонентного речення // Мовознавство. - 1987. - № 6. - С. 11 - 16.

Завдання I.

Простежте особливість розділових знаків при прямій мові і прокоментуйте структурну специфіку слів автора. Подайте відповідні схеми. Встановіть тип прямої мови та її жанрову приналежність.

"Нащо ж ти запалив мою душу карими очима?" - промовила Марина жалібно, обертаючись до Миколи і ламаючи руки (І. Нечуй-Левицький). Ой у полі могила з вітром говорила: "Повій, вітре, ти на мене, щоб я не чорніла, щоб я не чорніла, щоб я не марніла, щоб на мені трава росла, да ще й зеленіла" (Іст. пісня). І я повторюю своє: - Спасибі, друзі, що ви є, і що до вас я у дорозі (В. Мелешенко). "Мені мати - не рідня, мені батько - не рідня, мені - теща родина: мені жінку родила", - виспівували на весіллі свашки, щоб образу замирити тещу і зятя (Г. Бондаренко). "Від грому битви, - воям мовив князь, - Німеччина сьогодні затряслась. Бо добрі вої родяться в краю, Що німцям землю не віддасть свою" (М. Бажан). - Учителю, я каюсь, що не послухав тебе, - промовив князь тихо, з боєм. - Але є каяття, та нема вороття (В. Малик). - Ходім, - сказав він і спитав: - Чого ж ти мовчиш? Людей зібрали після й мовили: - На розстріл всіх вас привели. - В людців пошаді ми не молимо. Вам відомстять, - відповіли (В. Мелешенко). "А в тебе земля ще десь є?" - "Ні, нема". - "А хата є?" - "Є." (Панас Мирний). "Куди ви нас везете?" - питає звільнена бранка. "На тихі води, на ясні зорі, у мир хрещений, у край веселий, молодичко", - підморгує Савка (З. Тулуб). Проня. Рекомендую Вам мого хорошого знакового. Голохвостий. Свирид Петрович Голохвастов з собственною персоною. Позвольте до ручки? (Цілує). Явдокія Пилипівна. Дуже раді! Вас уже так хвалили дочка наша, Проня Прокоповна... Дуже раді, просимо! Проня. От кресло: прошу, мусью! (М. Старицький).

- Сказав би, та руки скручені!.. (А. Кичинський).
- Осіння ніч... Коротка, як і влітку...
- Ніщо не вдієш, дівчино, прощай!
- Я буду ждати. Повернешся ти швидко? Я буду вірною!.. Не забувай!.. (Л. Мосендз).

3. Вибираю місце поблизу старих коряг, чіпляю на гачок велику чорну п'явку... і кажу другові-приятелю:

- На, закидай під отой корч.. Тільки не лови гав, бо окунь тут здоровий і може вудку викрасти.

Не встиг я наживити другого гачка, коли чую:

- Ой!

- Що там таке? - питаю.

- Ой, почепилося щось важке!..

Підбігаю, хочу взяти з його рук вудочку, але він не дає.

- Почекай, - кричить, - дай я сам!

- Так ти не спіши, - раджу йому, - томи рибу, але не пускай під корч, бо заплутаетесь і обірветься.

Не скажу вже - дійшла моя порада до його свідомості чи не дійшла, але він зробив якийсь одчайдушний ривок, - і здоровенний окунище, описавши в повітрі кульбіту, гепнувся біля його ніг на пісок.

(Ф. Маківчук).

4. **Оксана.** Се ти, Степане? Бач, мені приснилось, що місяць ясно-ясно засвітив у батьковім садочку... Степан. Місяць, люба? Се дивно, бо якраз на тебе сонце! **Оксана.** Що ж, може, там ясніше світить місяць, ніж ту та сонце... **Степан.** Не журись, Оксано, ось хутко знов побачим, як там світить і сонечко, і місяць на Україні. **Оксана.** Се ж як? Хіба умру? Тоді запевне душа полине... **Степан.** Бог з тобою, люба! Чи я ж би про таке тобі казав? Надумав я поїхати з тобою в гостину до твоїх. **Оксана (іронічно).** Велике диво, що ти надумав! Цар думки заверне. **Степан.** Цар пустить. Вже ж тепер на Україні утихомирилося. **Оксана (гостро).** Як ти кажеш? Утихомирилось? Зломилася воля, Україна лягла Москві під ноги, се мир по-твоему - ота руїна?. А я дивую, ти з яким лицем збираєшся з'являтися на Україні! І Сидівсидів у запічку московськім, поки лилася кров, поки змагання... велося за життя там, на Україні, - тепер, як "втихомирилось", ти їдеш... (Леся Українка).

Завдання VII.

Прочитайте уривки з художніх творів. Визначте, в яких із них є невласне пряма мова. Поясніть її особливості.

1. ...Потім Андрюша підходить до мене й наївно-печально каже:

- Слухай, друже! Одпусти мене! Я:

- Куди? Андрюша:

- На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе. Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає "своє право" купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

- Ви забуваєтесь! Чуєте? Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю (М. Хвильовий).

2. ... Я наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: "Не плач, не все пропало. Ще у нас будуть...". А, підлість. Як може родитися така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, се не може бути... се дико... се безглуздо... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?.. Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий?.. Мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Яка-то вона тепер, моя маленька донечка! Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклати? Яка вона тепер? ... Я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несучу в хату... Я обкладаю її цвітом яблуні з усіх боків, засипаючи тими квітами, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина (М. Коцюбинський).

3. Дивлюсь і слухаю... Тоді чую якийсь гамір великий, якийсь далекий шум і рев, наче повинь іде... Бийте в дзвін, бийте в дзвін на тривогу, щоб збудивсь малий і великий, щоб до праці метнувся усякий, щоб не було на рятунок пізно, - бийте в дзвін, бийте в дзвін на тривогу! Гать будуйте кріпку і високу, щоб нас море грізне не залляло, щоб ми у багні не застрягли та щоб внуки дідів не прокляли, що не вміли краю боронити; гать будуйте кріпку і високу!.. Чую гам, і шум, і рев скажений (Б. Лепкий).

4. В його голосі дзвеніла урочиста впевненість. Він говорив про себе. Він говорив про свою вірність. Хай усі покинуть Його, Ісуса, тільки він, Петро, лишиться вірним йому до кінця! Тільки він не продасть, не зрадить, не зречеться Його! Він ладен іти з Ним разом на голод, на вигнання, навіть на смерть! Він, Петро, - камінь! Він лишиться твердий, як камінь. І Ісус дивився на цього рвучкого чоловіка, немов бачив його вперше, і мовчав. Мовчав довго!.. Потім обережно урвав мовчання і неквапливо сказав: - Правдиво кажу тобі, Петре, що сьогодні півень не проспівав тричі, як ти тричі зречешся мене (В. Петров).

5. Щоправда, коли б сьогодні хтось нагадав про це Петрові, він з обуренням рішуче заявив би, що він завжди з огидою ставився до приятної посмішки Юди, завжди ненавидів солодкаву його послужність, і якщо їх і бачили разом, коли вони вдвох пили вино і їли овечий сир, то це він зробив тільки для того, щоб не спускати ока з Юди, в якому він від самого початку вчував зрадника. І Петро, говорячи так, примружив би очі, хитро поглядаючи на співрозмовника з-під чорних навислих брів. Він широко вірив би в сказане і здався б собі дуже, дуже обачним, проникливим і надзвичайно обережним (В. Петров).

6. Чи не має цей несамолюбивий хаотичний Петро рації? Може, й справді він не вірить? Але якщо він не вірить, то чому ж він іде разом з іншими, з Ісусом, разом з ним же, таким бурхливим і рвучким Петром, іде вперед назустріч своїй хисткій і непевній долі і, може, навіть назустріч своїй загибелі? (В. Петров).

7. "Несталий..." Хіба для них він може бути сталий? Хіба вони можуть забути про те?.. І потім це українство, що воно їм, їм, для яких не було ні Солониці, ні Берестечка, ні Полтави, ні навіть Круг! Для яких уся історія - тільки вічна боротьба кляс... Ах, які вони все ж таки доктринери!.. (Б. Антоненко-Давидович).

Завдання VIII.

Перепишіть, поясніть розділові знаки при цитатах. Визначте випадки, коли цитати подано у вигляді прямої мови, а коли - непрямої.

Польський часопис у Варшаві у статті К. Теплиця обережно, та все ж досить виразно зазначив, що Довженкові "не дали розвинути повністю", що його змусили замовчати і що "великий поет України, творець мистецтва так сильно національного, що аж вселюдського, замовк у половині слова, залишаючи, однак, по собі кілька

творів, які назавжди; залишаться в історії фільмового мистецтва як явище неповторне і велике" (Ю. Лавріненко). Тадей Рильський ... постійно жив у селі Романівка, де одружився з простою селянською дівчиною, оставшись на все життя вірний ідеї "прекрасної авантюри своєї молодості" (М. Рильський). Лятуринська - це втілена в творчість історична пам'ять народу і "органічно зв'язана з національно-народною творчістю" (О. Ольжич). Сам письменник [Улас Самчук] якось твердив, що йому доля судила "бачити, чути й переживати більше, ніж можна було сподіватися протягом життя одної людини" (Г. Костюк). Ніколи не забуду резюме проф. В. Сімовича, який ... сказав про неї [повість "Старший боярин"] таке: „Від часів Гоголя українська природа не найшла величнішого поета, ніж Тодось Осьмачка" (Ю. Стефанік). Сергій Єфремов не вагався написати про Осьмачку таке: "Суворий, дійсно біблійної простоти дух, якась нерозгадана глибіння образів і разом блискуча народна мова та епічний стиль дум з чисто народними способами виражають з поезії Осьмачки" (Ю. Стефанік). Відомий літературознавець Юрій Бойко зауважив: "Оксана Лятуринська є поетка Божою ласкою, і тільки жалюгідні еміграційні умови винні в тому, що вона досі не стала славною і широко званою ... скрізь" (П. Кононенко). У книжці писанок і поезій "Великодній передзвін" авторка (Лятуринська) зауважувала: "Писанка наш предківський карб, мов жива, конче мусить промовляти, як із давен-давна, до кожного з нас про весну, про онову, про перемогу добра і світла" (П. Кононенко). Чи не два десятиліття тому переповіли мені фразу відомого поета: він засуджував Ліну Костенко за непримиренність, за небажання йти на найменші компроміси з видавцями (В. Базилевський). Хтось говорив, що рецензувати поезію, значить цитувати її (В. Симоненко). А щоб пізнати поета, радив колись мудрий Гете, треба піти в його країну (І. Дзюба). Жан-Поль Сартр пише, що людина стала цілком вільною і мусить сама себе вигадати та вирисувати собі значення свого життя, бо тільки їй призначено визначити свою власну сутність та істотність (О. Черненко).

Завдання IX.

Знайдіть речення, в яких чуже мовлення передається більш-менш дослівно, відтворюється в загальних рисах.

Автор першої української граматики О. Павловський підкреслює, що треба негайно записати зразки живої української мови, бо скоро вона відіме. Проте мова українська подолала всі перешкоди, збереглася і розцвіла пишним квітом (М. Грушевський). Адже не даремно образно кажуть про словник, що це світ, розташований за алфавітом (Л. Паламарчук). На думку В. Ужченка, фразеологізми - іскрометні скарби мовної образності - передають найтонші відтінки душевних порухів, обарвлюють висловлене в національний колорит (3 книги). Г. Бейль казав, що мова - це остання твердина волі, а творчість - єдина, невідчужена відчуженню. Мова - останнє пристановище волі. Це її в слово закував Т. Шевченко (П. Мовчан). Михайло Коцюбинський володіє, як вважала дослідниця Людмила Старицька-Черняхівська, великим достоїнством, яке властиве справжнім митцям, - оригінальним стилем. Його стиль - не тільки мистецький і витончений, але він має свій особливий характер, властивий лише йому, що характеризує його як українського письменника (Є. Федоренко). А.Шамрай .. стверджував, що в творчості В. Винниченка ніби синтезується досягнення в царині повістярської літератури початку ХХ століття (Г. Костюк). Кажуть, що своїми крилами, опущеними донизу, веселка забирає воду з річок і ставків (3 газети).

Завдання X.

Введіть у речення цитати за допомогою слів автора, поставте відповідні розділові знаки.

Все життя гумористом! Господи! Збожеволіти можна від суму! (Остап Вишня). То ми зараз і питаємо, хто ж тоді є письменником нашої обдертої і поневоленої України? І відповімо - знову-таки Винниченко. Він найбільший між усіма нашими прозаїками і найбільший письменник гайдамацьких нащадків! Він стоїть на порозі 20-х років цього сторіччя - кидає тінь від своєї постаті аж до наших днів (Т. Осьмачка). Письменнику треба знати фарби, як і художникові; а для цього треба бути художником. Це б йому багато допомагало розбиратися в загальній кольоровій стихії і сприяло б утворенню гармонійного цілого з психологією моменту дії. Так би мовити, щоб фарби приходили на допомогу слову (М. Коцюбинський). Поведінка - це дзеркало, в якому кожен показує своє обличчя (Г. Гете). Розумні люди говорять тому, що мають що сказати, дурні - тому, що їм хочеться щось сказати (Платон). Лінощі - це звичка відпочивати раніше, ніж людина втомилася (Ж. Ренар). Мало хто жалкує, що сказав мало, але багато хто жалкує, що сказав багато (Ж. де Лабрюйєр). Людині потрібно два роки, щоб навчитися говорити, і 60 років, щоб навчитися тримати язик за зубами (Л. Фейхтвангер). Лірична пісня - це душа народу, це безмежне поле, засіяне зернами історії і завітчане людськими надіями, це незміряна, воістину народна любов до своєї дізидни і ненависть до її ворогів, це достойна людська гідність і людське страждання, це стихійний блиск селянської коси над одичалою панською головою, і квиління чайки-небоги над тяжким шляхом життя, і чиста сльоза на віях дівочих, це муки матері на чужій землі і цнотлива вечірня усмішка на устах нареченої (М. Стельмах). Довженко пише в "Автобіографії" про те, що сталося з ним після випуску "Землі": "Радість творчого успіху була жорстоко подавлена страховинним... фейлетоном Дем'яна Бедного... Я буквально посивів і постарів за кілька днів. Це була справжня психічна травма. Спочатку я хотів був умерти" (Ю. Лавріненко). "З любов'ю до народної творчості я, здається, і вродився", - пише М. Рильський у нарисі "Із спогадів" (Ю. Лавріненко). У своєму споміні В. Сосюра пише: "Приїхав 3-й гайдамацький полк, розстрілює козаків, роззброює, як це впливає на київського хлопця, що, начитавшись Гоголя й Кашенка, змалку марив громовими образами козачими. А тут вона жива: Воскресла моя синя омріяна Україна, махнула клинками, зацвіла земля козацькими шликами!.. І записався я в цей полк..." (В. Тришко).

Завдання XI.

Поміркуйте, чи можна вважати кожний з наведених уривків текстом. Обґрунтуйте свою думку.

НОВЕ ЖИТТЯ СТАРОЇ ШКОЛИ

19 вересня 1991 року було відроджено найславніший навчальний заклад, який колись існував на території України - Києво-Могилянську академію. Ще у XVII ст. він був потужним центром розвитку освіти, науки, культури, оберегом історичної пам'яті та духовності нашого народу. У стінах Академії вперше була вихована і сформована національна, політична, духовна та культурна еліта України.

А починалася Могилянська з Братської школи, заснованої 1615 року за заповітом знатної шляхтянки Галшки Гулевичівни. Школа розвивала освітні ідеї, започатковані

в Острозькій академії 1576 -1636. Невдовзі вона здобула статус колегіуму 1632, а ще через чверть століття стала академією.

1817 року рішенням Священного Синоду її було перетворено на Духовну академію, і в такому статусі вона проіснувала до 1919 року.

Академія, найдавніший вищий навчальний заклад не лише України, а й усієї Східної Європи, виховала в своїх стінах найвидатніших людей того часу. Стіни цього навчального закладу пам'ятають усіх гетьманів України, філософів Г. Сковороду, Ф. Прокоповича, філологів та поетів М. Смотрицького, К. Саковича, композиторів М. Березовського та А. Веделя, істориків П. Симоновського, М. Бантиш-Каменського та ін.

Сьогодні академія є сучасним університетом, який увібрав у себе найкращі досягнення як минулого, так і сучасного. Основою навчального процесу є північноамериканська та європейська система вільного творчого вибору, адаптована до вітчизняного ґрунту, з урахуванням потреб і специфіки нашої країни (І. Белишко).

Завдання XII.

Прочитайте текст, визначте лексичні засоби зв'язку речень у ньому. Визначте міжреченнєві внутрішньотекстові синтаксичні зв'язки.

ЛІТОПИСЕЦЬ ТРИВОГ І НАДІЙ

Широко відомо, що літописання становило собою одну з найяскравіших ланок літературного набутку нашого народу. Жодна інша європейська країна (за винятком Візантії) не мала такої блискучої історіографічної спадщини, репрезентованої цілою плеядою визначних імен. І серед них Нестору належить чільне місце.

У нашій уяві образ літописця здебільшого вимальовується у вигляді мудрого старця - сивовологого, з опасистою бородою, - що в тиші келії, відгородженої від життя монастирським муром, добро і зло сприймаючи байдуже, складає беззастережний і вільний від емоцій "ізвіт нащадкам". Та Нестор аж ніяк не пасує до такого еталона. Він не був спокійним та байдужим спостерігачем того, що відбувалося довкола нього. Бути ченцем до середньовіччя зовсім не означало відгородитися від світу. Київські монахи брали активну участь у тогочасному житті. Вони засновували бібліотеки, навчальні заклади, шпитали та інші сіруктури, націлені на забезпечення тих чи інших суспільних потреб, насамперед, у сфері духовного життя.

Отож, "Повість временних літ" - зовсім не холодний ізвіт наступним поколінням, а твір письменника з гострим темпераментом та емоційним обдаруванням. Це літописне зведення, написане майже десять століть тому, для нас — глибока, незапам'ятна старовина, але для громадян Київської Русі то була книга про сучасність і сучасників (М. Брайчевський).

Завдання XIII.

Перепишіть текст, визначте, якими морфологічними засобами досягається взаємопов'язаність речень.

ПЕРУНОВЕ ПРОКЛЯТТЯ

... Тіло Перунового жерця стрімголов полетіло з кручі, широко розкидаючи руки, немов у останнє власною кров'ю... кроплячи своїх вершників.

Рев ошалілого від насолоди і знищення натовпу злився з тріскотінням вогню. Полум'я охопило Перунів храм. Вогнений язик висунувся з-під стріхи. Лизнув

різьблений, дубовий гзимс, немов пробуючи свою здобич. І уже нестримно, квапливо ковтав, швидко та часто облизуючись, як голодний пес смачну поживу.

Раптом з оглушуючим гуркотінням завалився дах Перунового храму, обсіпаючи люд дощем іскор. Натовп витверезився. І несподівано стало жаль старої святині. Кожний зник до неї з дитячих літ. І порожнеча на Перуновому холмі відбилась у серці болісною раною (Н. Королева).

Завдання XIV.

Знайдіть у тексті міжфразові засоби зв'язку, що створюють паралелізм структури речень. Простежте особливості структурної будови міжфразової єдності.

Мовна культура - культура нації. Історія української мови - це історія нашого народу, який споконвіку жив на тій території, де існував величний культурний центр

Київ, де народилася славна слов'янська література IX - X століть. Болгарський письменник, чернець Хоробрий залишив згадку про те, що до прийняття християнства на Русі писали чергами і різамі. І коли Кирило створював азбуку для святого письма, він запозичав для деяких звуків, яких не було у грецькій мові, букви з руської (української) азбуки.

У радянському мовознавстві панувала одна теорія походження східнослов'янських мов - української, російської, білоруської, їм було приписано починатися із спільної колиски - давньоруської мови. Отож, вести свою історію українська мова могла тільки з XIV ст. Тим часом писемні пам'ятки засвідчують ознаки української мови від другої половини XI ст. Коли ж йдеться про живу розмовну мову, то її український характер відбито в народній творчості. Зокрема веснянки, колядки, щедрівки донесли до наших часів ті самі реалії, поняття, світ давніх дохристиянських вірувань, який сприймають і сучасні українці.

Прикмети побутової культури, відбиті в мові, доносять до нас риси духовного і матеріального світу українців ще з VI століття, коли вже була українська мова. А те, що в княжому Києві існувала ще й інша мова, запозичена у болгарів, церковнослов'янська, або старослов'янська, зовсім не заперечує існування народної мови, її територіальних говорів. Згадаймо, що в середні віки Європа знала одну писемно-літературну мову - латинську. Та проте це не означало, що не було італійської, французької, німецької мов.

Живучи на просторах від Закарпаття до Дону і від Прип'яті до Чорного моря, українці чуються одним народом, і спільного в їхній мові більше, ніж відмінного в територіальних говорах. Особливо допомагає відчувати українцям свою єдність літературна мова. Це мова шліфована, плекана, мова, якою створюються художні твори, пишуться наукові праці, яка побутує у засобах масової інформації, офіційно-новому спілкуванні. Тільки державний статус національної забезпечує повнокровне життя літературної мови, її високу культуру, бо тільки держава дбає про впровадження літературної мови в освіту, науку, в театр, у виробничу сферу (Г. Сроменко).

Зпитання для самоперевірки

1. Як може передаватися чуже мовлення?
2. Що називають прямою мовою?
3. Якими способами може виділятися в тексті пряма мова?
4. Від чого залежать розділові знаки в реченнях з прямою мовою?

5. Як відбувається заміна прямої мови непрямою? З якою метою використовується невласне-пряма мова?

У.3 НОВІ ЯВИЩА В СИНТАКСИСІ

План

1. Сегментація: основні підходи до аналізу.
  2. Парцеляція та приєднання: спільне та відмінне.
  3. Називний теми.
  4. Лексичний повтор із синтаксичним поширенням
- Рекомендована література

а) основна

1. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.
2. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. - М.: Высш.шк., 1990.-168 с.

б) додаткова

1. Гуц Л.М. Синтаксична синоніміка як один із засобів мовної експресії // Укр. мова і літ. в шк. - 1973. -№ 6. -С.35 -41.
2. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. - М.: Изд-во АН СССР, 1958. - С1 19 - 132.

Завдання І.

У наведеному тексті виявити вставлені конструкції, з'ясувати ступінь вставленості.

Леді й джентельмени, я вже бачу той змуджений вираз, що малюється на ваших обличчях, ви вже поставили подумки діагноз, кеугеге рфусолоґіскал ргоБіетз* з обох сторін - націонал-мазохістка (хоча з таким діагнозом ви, напевно, не знайомі...) й аутичний маньяк (тут простіше, бо, крім суто комунікативних негараздів, неконтактності отої, чи як воно там зветься, можна б випімнути й дрібніші, клінічно промовистіші симптоми - приміром, його повну неспроможність бодай на мить вдержати в голові телефонний номер перш ніж записати, і особливо характерне, дивно курлапе письмо - несподівані пропуски літер, а то враз посеред речення слово з великої, або заблукале з сусідніх абеток "з" чи "j", мовби на те, щоб рядок краще стулявся графічно, - нехороші речі, тривожні, а коли ще згадати оті його підозрілі мігрени, од яких, хвалився, непритомнів, бувало, то й геть кепська картина складається), що ж тут заперечиш, це гарне, похапне слівце - ргоБіетв, воно означає і математичну задачу, і рак грудей, і втрату любові, в кожному випадку десь завше існує хтось, спроможний зарадити, професор, лікар, психоаналітик, - якщо, звичайно маєте чим заплатити, а якщо не маєте, то вже якось поувихайтесь, нашкрібть по засіках борошечця, нічого не вдієш, життя - штука коштовна: оно Розі, Маркова дружина, сьомий рік поспіль вчащає до психоаналітика, два сеанси на тиждень, чоґо сердега Марк, кроткий гладкий школяр побільшеного формату, не бувши навіть повним професором, оплатити, звісно, негоден, так що від часу до часу, кількамісячними нападами, Розі - сорокарічна дівчинка, мати дорослої дочки, і така ж маленька, худенька, як горобчик (крутозадий горобчик із відмацьки зрослими на переніссі бровами), незмінно чи то перестуджена, чи перегріта на сонці, чи принаймні перевтомлена (рука на чолі, як у колгоспної жниці, зібгана мокра грудочка "Клінексу" коло носа) змушена підшукувати собі якусь працю, і знаходить, і щось

ТМ4 робить місяць, і два, або навіть три, - і все на те, аби мати змогу й далі двічі на Тиждень лягати на ту саму канапку й оповідати комусь, хто її слухає. Яка вона нещаслива, - на шостий рік вони з Марком перестали трахатися, і це очевидне зрушення: тепер обоє скрегочуть зубами од абсистенції, сварки спалахують з голодним тріском, як добре підсушений хмиз, на кожний словесний доторк, і, схоже, доведеться збільшити число сеансів: ргоБіетв є ргоБіетя, і суспільство велить їх розв'язувати, згідно з чотирма арифметичними діями: дано А, дано В, їх можна додавати, множити, ділити, переставляти місцями, і все то в надії добути якусь третю величину. Всепоглинаюче заняття! - десь у кінці задачника міститься відповідь, набрана петитом, маймо терпець, коли-небудь нам її покажуть (О. Забужко).

Завдання ІІ.

Визначте структурні і семантичні особливості вставлених конструкцій у наведених текстах і встановіть тип вставленої конструкції за логічним, функціональній-семантичним критеріями.

Моєї мови не жахайтесь (Бо нею управляв Зевес) і зараз з військом одправляйтесь **Брать** город... (І. Котляревський) - ... з Дніпра повіринали малі діти, сміючись. "Ходімо грітись! - кричали, - Зійшло вже сонце!" (Голі скрізь; 3 осоки коси, бо дівчата) (Т. Шевченко). Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмало тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала (Я себе ловлю, що до сонця звертаюся, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує ГОвариства людей?) (М. Коцюбинський). Звідкись згори, як зі стелі, хтось начеб гукнув мені в вухо (може, то був голос самої долі!); плюгавче й заздріснику, перед тобою відхилилася завіса любові, радій, що це побачив (Б. Харчук). Може, саме тому поет не боїться бути самотнім наодинці зі світом (і читачем), що цей світ для нього єдиний і неповторний... (Н. Білаш). І, мабуть, пізніше цю формулу життя добре усвідомлять малюки, котрі поки що неохоче слухають правду з вуст сивого дідуся (а це ж і є казка без кінця!), що не може не пам'ятати: "Вибух. Дорога. Вітер. Сльози. Жінки. Війна..." (О. Логвиненко). Готую зараз до друку книжку, якій віддав усі своє творче життя (тобто, це має бути своєрідне вибране, яке б вмістило кращі з написаних віршів) (М. Петренко). І смеркалося, а в Чигирині, Як у домовині. Сумно-сумно. (Отак було По всій Україні Проти ночі Маковія, Як ножи святости) (Т. Шевченко). ... А з Чигирина й з Батурина в тумані (Козацьке сонце тільки випливає) два гетьмани виходять мертві й п'яні, І кожен довго плаче і співає (Є. Маланюк). То я йому - галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки - їж, Карпе! (Гр. Тютюнник). Зараз ви можете будь-коли приїхати у військову частину, де служить ваш син (а служить він тепер дома, в Україні, часто в своїй області, а то й районі), провідати його, поговорити (Літературна Україна. - 1996. - 15.02). Марія уважно подивилася на сина і відчула щось непевне в його поведінці (Вона як мати часто передбачала зміни в його настрої, але сьогодні щось трапилось інше, бо перед нею стояла наче зовсім чужа людина) (А. Яна). Учені досить швидко прийшли до висновку про необхідність синтезу віднайдених речовин (Такий синтез водночас слід було проводити в абсолютно нових лабораторних умовах, які тільки-тільки починали опрацьовуватись і на сьогодні не давали якогось відчутного результату) (Україна молода. - 2991. - 14 квітня). Поводяться невимушено, розкуто: жартують (хоч того ранку було їм не до жартів), сміються й перемовляються) (Сизоненко О. "І це був сум, і це була краса..." // Літературна Україна. - 2001. - 26 квітня. - С. 4). І знову перед очима постала постать матері такої рідної і близької

(такою він пам'ятав ще з дитинства, і її з'ява збурювала у ньому щось нове, що часто дозволяло уникати на роботі несподіваних кроків) (А. Яна). Вони відзначали, що за зовнішніми структурами (які включають не лише питання ідеології, а й взагалі сферу соціальних викладок, програм тощо і, зокрема, умовності, а саме - літературні умовності романтизму) існують значно важливіші глибинні структури (Г. Грабович). Якщо визначити модель відносин в оповідних творах (відкрити й очевидну в ліричних та "політичних" поезіях), то стає зрозумілим, що така маргінальність притаманна для кожного кроку людського життя (Г. Грабович). У вірші "Якби тобі довелося..." поет з самого початку показує селянського юнака, що вбиває пана за те, що той намагається звалтувати сільську дівчину (ситуація, аналогічна тій, що знаходимо у "Варнаку", "Буває, в неволі іноді згадаю..." і, в поширеному вигляді, у "Гайдамаках"), як "святого" месника, а його заслання в Сибір - як форму мучеництва (Г. Грабович). Брехт тут достачає особливо вдячний матеріал - не лише власне-художніми, а, ще більше, теоретичними текстами, в яких охоче, розлого й багатослівно рефлектує над своїм методом (ІЧВ: цей останній термін упроваджено в обіг марксистською естетикою - на місце "напряму" чи, скажімо, "стилю": соціальні теорії також по-фрейдівському "прохоплюються" про свої істинні наміри отакими термінологічними обмовками, і за названою - "метод" замість "стилю" - легко прочитується принципово антиромантичне, раціоналістичне розуміння мистецтва як галузі індивідуального виробництва зі своєю специфічною технологією, "ноу-хау", котрим треба тільки поправно оволодіти, щоб законно й підставно здобути кваліфікацію - я замалим не сказала "диплом" - "інженера людських душ") (О. Забужко). Події розгорталися навдивовижу швидко: розвінчували ще вчора поціновувани авторитети (нині їх уже ніхто навіть не згадував), заперечували будь-яку вартість протижогого, більше того - навіть відкритого (О. Забужко). Марія стояла стривожена (ця тривожність йшла звідкись зсередини і була вона якась дітклива, незрозуміла, якось душа боліла) (А. Яна). Поема "Катерина" Т. Шевченка (її розгляд мотивований не тільки особливостями стилістики, але й образною системою) належить до тих творів, через призму яких можна розглядати долю не тільки жінки, але й усієї України (М. Шевченко). Заспокоївшись, було, на тому, що тоталітаризм убиває літературу асі аейпіііоп, силою тої простої обставини, що перебиває на всіх рівнях, канали для незалежного індивідуального помислу, і що, відтак, залишена нам у спадок чисельно величезна література (чи "паралітература") 30-50-х років є немовби, послуговуючись перифразом із Орвелла, бібліотекою "не книжок", тобто книжок, які, хоч фізично й існують, але в читацькій свідомості, на правах духовної реальності не існували ніколи, ми волиємо, власного душевного спокою ради, заплющувати очі на той дражливий (і на позір непояснений!) факт, що деяким літературним явищам - не тільки поодиноким творам, і не тільки поодиноким авторам, а радше повному різновидові авторів - таки вдалося "проскочити" крізь хай щільне сито естетико-ідеологічної "докси" соцреалізму без видимої шкоди для мистецької вартості їхніх творів (дарма що свого часу Ч. Мілош, у тих розділах "Поневоленого розуму", де проаналізовано чотири письменницькі долі й відповідно чотири типи мистецького сам поневолення, з відчайдушністю гравця-ризикатна поривався довести якраз протилежне) (О. Забужко). Сьогодні ні для кого не дивина, що професія фітодизайнера (спеціаліст у галузі облаштування ландшафту) набуває все більшої популярності (Голос України. - 2001. - 12 вересня). Комунікативна структура речення (організація речення з урахуванням підпорядкування його частин

ситуативно-комунікативним завданням) певною мірою співвіднесена з формально-граматичною і семантико-синтаксичною його будовою (І. Вихованець). Українська ментальність (поняття з'явилося в активі на початку 80-х років) включає не тільки тип мислення, але й увесь комплекс національно-світоглядних орієнтацій (А. Яна). Поширення прецедентних імен в семантично неелементарних простих реченнях значною мірою співвіднесене із стильовою диференціацією і стильовим закріпленням речень: в науковому стилі набули активізації речення з прецедентними іменами в суб'єктній позиції (37,5 % від загального числа), а в публіцистичному вони можуть займати поряд із суб'єктною й об'єктну позицію (33 % і 12,4 % відповідно) (Т. Мачай). В той час, як душа поета тяжіє до сфери сакрального, писання філософів та учених, яких поет зневажливо прирівнює до "куцоного німця узлуватого" ("І мертвим, і живим..."), належать до сфери чужого й профанного (Г. Грабович). Брехт може слугувати тут за модельний взірць - порівняно з Маяковським чи навіть Галчинським (не кажучи вже про Кочергу) він просто щасливчик, ніби самим провидінням призначений на свою роль у драмі великого гріхопадіння світової літератури 20-го століття (О. Забужко). "Дивна війна", яка відбувається в Україні, є наслідком того, що - визнаємо ми це чи ні - у нас не була здійснена українська "оксамитова революція", що певним чином ще існує "УРСР" та "СРСР" (День. - 2001. - 19 січня. - С. 21). Випадок кохається з Долею - і все взаємно, гармонійно (алгеброю не перевіриш), хоча й фрагментарно, бо екзистенція загалом фрагментарна. Отож (І. Павлюк. Олюднення горизонту // Літературна Україна. - 2001. - 22 лютого. - С. 3). Поезія - це обіцянка визволення (ні в якому разі нехай не думає читач, що всезагального): вона дарує людині надію, що життя "в принципі", засадничо може бути опановане - хай не цілком, хай би лише в своїх най значущіших хвилинних проблисках (звісно, це також ілюзія, адже, хоч як ревно силкуємося вполювати ті самоцвітні хвилини в словесний невід, здебільшого вони нам гаки вислизують...) (О. Забужко). АЧ (актуальне членування) речення перебуває в полі зору лінгвістів із самого початку ХХ століття (А. Яна). Слова, що прості і суворі (А інші - негідні слова). Як їхні децизії скорі, Як величність того Різдва (О. Ольжич).

Завдання III.

У наведених реченнях визначте закономірності парцелювання, доведіть, що перед вами парцеляти.

Як умру, то поховайте / Мене на могилі, / Серед степу широкого, / На Україні милій. // Шоб лани широкополі, / І Дніпро, і кручі / Було видно, було чути, / Як реве ревучий (Т. Шевченко). Сусіда його хропив безпробудним сном, уживши найшаленішого снодійного - кілька пляшок "оболонського" змішаних з "алко"; провалений за межі бугтя, він не чув, як друга розчинив вікно і також виліз, ставши на межу.

Бо Нуся.

Бо Вадя:

"Нусю, той, оце. Словом..." (Б. Жолдак. Як один те, а другий інше).

Навесні на його місці молодий буде лист, зелений, він з вітром розмовлятиме, хапатиме жилками своїми сонячний промінь, під дощем купатиметься й росою умиватиметься...

Щоб потім умерти... (Остап Вишня).

Суттєвим постає те, що сьогодні ми розв'язуємо питання майбутнього входження України у Північний Альянс. Бо майбутні покоління оцінюватимуть нас за наслідками такого входження (Українське слово. - 2002. - 16 вересня). Мода на позичене слово іноді набуває смішних форм. Бо, наприклад, що означає **єврокухня** чи **євроодяг?** (О. Сербенська, М. Волошак). Почну з анекдота. Вашого. Польського (Є. Дудар). Почну з анекдота. Вашого. Польського. Який за владарювання Владислава Гомулки побутував у Варшаві ... (Є. Дудар). Одначе голод є голод. Та ще тайговий, вовчий (І. Багрянний).

Завдання IV.

Проаналізуйте наведений текст і визначте особливості обірваних речень, парцельованих одиниць в їхній структурі, прокоментувавши статус парцелятивів щодо реченнєвих структур і встановивши їхнє функціональне навантаження.

Мороз і вітер, що вже третій день вигулювалися на європейських просторах, увірвалися вночі й на терени України. А тут уже пустилися на цілого... Вони товклися по дворі, як перепилі гості, то стогнучи і бормочучи щось нісенітне, то тихо наспівуючи. Або починали горланити і гримати у двері та вікна, вимагаючи продовження забави та по частунку... І все це під акомпанемент дикої, розгульної метелиці, яку від душі шкварив невидимий оркестр під керуванням зими. Лежачи з заплющеними очима, легко було вгадати, коли вступають у гру цимбали, а коли лиш бубон піддає жару невгамовним танцюристам.

У хаті ж було студено і тихо. Так тихо, що, зваблена цією тишею, висунулася з нірки мишача голівка, і чорні намистини очей сторожко розгледілися по кімнаті. Особливо уважно приглядаючись до купи перин і кожухів на ліжку обабіч печі. Саме звідти час од часу долинали покректування й сухий надсадний кашель. Але зараз тиша була цілковита. Осміліла миша викуркнула з нірки і подріботіла до ліжка, знаючи, що лиш там ще можна знайти крихти їжі.

Вторуючи хуртовині, надворі завилала, знявшись у небо, ракета хімічної тривоги, хтось десь щось горланів... Село продовжувало відзначати прихід нового тисячоліття, перший справжній сніг, планове вимкнення електроенергії, подорожчання американської та усіх інших валют відносно національної, нестачу товарного зерна... Одне слово, селяни раділи зимі. Тому, що в черговий раз, незважаючи на все і всіх, зуміли дотягнути до неї і свят. Тому, що до весни їм не треба зриватися з ліжка вдосвіта, раніше, ніж заграє гімн, що трохи відпочинуть від роботи м'язи і розігнеться спина. Що в погребі є картопля й солені огірки, що зароблена пшениця змелена на муку, що добре викисла розчина, що... Агії! Чи ж то мало є причин для радощів? Особливо в українського селянина? От і гуляє село! Хоч і холодно, хоч і без світла, хоча в борг...

Ну й нехай, мишці то байдуже. Але новий, геть несподіваний звук таки спинив її на півдорозі. Вона не одразу й збагнула, що це зарипіли, відчиняючись, сінешні двері.

Почувши, як у хату хтось увійшов, Богдан насилу вивільнив голову з-під кожуха і ледь чутию прохрипів:

-Я тут..

Пара, вихопилася при цьому з рота, нараз закрила від очей двері, і він якийсь час не міг зрозуміти, що то не пара, а просто до хати увійшов хтось запорошений снігом. Принаймні так видавалося на перший погляд. Богдан мимохіть зробив спробу підвестися і зручніше вмотистися, але лиш зі стоном безсило випростався, часто закліпав повіками, бажаючи ліпше роздивитися постать, що все ще мовчазно

бовваніла біля порога. А потім якось раптово, одним невловимим рухом опинилася поруч і виявилася молодю незнайомою жінкою у весільній сукні.

"Хто ж це і піст вінчається" - устиг ще здивуватися хворий, а жінка вже нахилилася над ним і, лагідно усміхаючись, прошепотіла:

- Час, Богдане... Час...

І тієї ж миті хворий з безжальною ясністю збагнув, що за гостя завітала до його хати і що час справді настав. Але не хотілося. Попри всю підготовленість, попри усвідомлення власної приреченості - як не хотілося!

- Вже?!

Жінка осудливо похитала головою.

- Кожного разу одне і те ж... проклинаєте своє життя на всі заставки, скаржитесь, а прийду - бідаєтеся, що завчасу. А чим нинішній день гірший за завтрашній?

- Одним днем життя!

- Пфу! Мигне і не помітиш. А потім знову скиглитимеш... Що такого можна встигнути за одну добу, чого до сьогодні не зробив? Учили ж вас - живіть так, наче плануєте бути тут вічно, а померти можете завтра.

- Перше пам'ятав, а от далі... Суета сует, всячеська суета і томління духу... Попрошатися б хоч... Не шануємо ми за життя рідних своїх, гриземось, наче пси за кістку, а потім - жалкуємо. Так нікому вже вислухати... Розумієш?

- Розумію. Але на те й дана вам воля вибору, аби ви самі несли свій хрест. І не моя провина в тім, що замість полегшувати ношу, ви ще й каміння за пазуху складається.

- То хоч молитву змовити дозволь? - нелюдським зусиллям хворий спромігся витягнути з-за пазухи хрестика і безвольно приклав, як ударив, до пошерхлих уст.

- Вважаєш, що багато согрішив? - осудливо поцікавилася Смерть.

- Та ж не святий, живий чоловік... Свідомо кривди не чинив нікому, але й чужі помисли виїце за власні не клав.

- Ну, молися... - погодилася. - Не перешкоджатиму. Але покпався, чого вже там... Хвилиною не надихаєшся. А якщо життя з глупоти власної чи пихи жадоби змарнував, то за день-два, однак, не поправиш. Хоч би й даровані вони тобі були. Сам маєш розуміти...

- Істинно так, - похилив голову хворий і звернувся помислами до того, перед ким мав невдовзі постати з усім тягарем прожитих літ.

- Отче наш...

(О. Говда. Бо прийдуть до тебе // Нічний гість: Збірник. - Львів: ЛА „Піраміда", 2001. - С. 161-162).

***

Завдання V.

Прочитайте увалено наведений уривок, визначте особливості нових явищ у реченнєвих структур, розмежовуючи доцентрові і відцентрові тенденції у формально-граматичному і семантико-синтаксичному аспектах. Простежте співвідношення / неспіввідношення закономірностей актуального членування і формально-граматичної будови речення.

Оцю рецензію я написав спеціально для журналу "Дніпро", членом редколегії якого був. Одніс до редакції, коли вже розгорнувся шабаш на адресу роману Загребельного, в надії, що там вистачить мужності надрукувати думку письменника,

що не збігається з думкою прокурорського клану, який дружно став на захист "честі мундира".

Рецензію мені повернули, і вона так і пролежала до цього часу ненадрукованою. Та я не дуже гнівався на тогочасних працівників журналу "Дніпро". Де б вони опинилися, коли б надрукували цю рецензію?

І нічого, крім правди

Писатиму трохи хаотично, а часом і безладно, як вся ота розбурханість думок, що спалахувала в мені під час прочитання "Південного комфорту". Писатиму безоглядно широко, як безоглядно шире письмо в цьому романі.

Павло Загребельний ніколи на гнався за легкістю викладу, за карколомністю сюжету. Бо легкість облітає, як пух під вітром серйозної критики, а сюжет, в який баранячий ріг він не був би закручений, сам собою нічого не важить. Тож полишимо оту легкість безжурну, ту сюжетність загострену авторам легковагомих пригодницьких шкіців ("Поденка - век короткий" - точніше, здається, не скажеш, хоч стосується назва цієї прекрасної повісті зовсім іншого явища), полишимо такому ж невибагливому, до примітиву доведеному споживачеві пригодницької лише продукції - цій нещасній дитині зацивілізованої нашої епохи, та й звернемося до прози серйозної, прози глибокої, яка, відколи й появилась на світ, намагається відповісти на одне й те ж питання: людину, хто ти еси? Для чого з'явилася на цей білий світ?

Павло Загребельний ніколи не може писати спокійно і розважливо, а тим більш - помірковано. Він до нестями, до болю проймається тим, про що пише, він страждає і мучиться, як страждають і мучаться всі герої його, а може, ще й більше, може, ще й глибше; він ніколи не судить, як судять іноді, розсудливо й холодно, деякі забронзовілі літературні боги, він спалює себе всього на безжальному вогнищі творчості - до самоспустощення, до повного виснаження, і вся ота напруга нелюдська, вся ота самовідача шалена лишається потім на сторінках його книг, в абзацах та реченнях, часто зовні хаотичних, невпорядкованих, як хаотичне й невпорядковане, на перший погляд, життя, що нас обіймає, і читач обпикатиметься об ті сторінки, пройматиметься тим же гнівом і тією ж любов'ю, йому так же болітимуть всі проблеми, породжувані щоденно життям і без яких життя взагалі не можливе, - де тут уже спокій, де тут уже споживання бездумне, на м'якенькій канапі, під абажуром модерним, де тут уже той душевний комфорт, що його, власне, й покліканий руйнувати новий роман Павла Загребельного!

Загребельний уже брався писати роман чисто пригодницький ("Добрий диявол"), але нічого з того не вийшло. Бо він стільки вкладає - в події, у образи, в авторські відступи - соціального заряду, що його б вистачило на добрий десяток книжок; бо оті загальнолюдські проблеми так гарячково пульсують на сторінках його творів, що читач забуває і про сюжет, і про найнеймовірніші пригоди; для нього єдино цікавими, єдино хвилюючими стають оці вічні питання, які не втомлюються ставити перед нами життя і на які кожен з нас змушений відповідати теж протягом усіх своїх днів, - своїми вчинками, своєю поведінкою, своєю, зрештою, совістю. Тож і новий роман Павла Загребельного, незважаючи на всі атрибути пригодницької повісті (і слідчий - головний герой цього твору, і викриття злочинів, хай і не завжди кримінальних), не є романом пригодницьким.

Але що ж тоді це? Роман - сатира? Роман - памфлет? Полишаю літературознавцям визначити належність цього твору до того чи іншого жанру, бо особисто для себе я вже визначив твердо: це - роман-біль. Біль за все, що не розквітло з тих чи інших причин, за втрачені можливості, за приспані душі, за отого

хить-похить, гойдь-погодь хлопчика, який, обділений батьківською любов'ю та ласкою, самотній щодня вирушає київськими вулицями до дитячого садочка (одна з найближкучіших знахідок письменника), навіть за тих, кого він таврує, з кого кепкує, з кого готовий здерти мішанську їхню шкіру, але не знушається, жорстоко й холодно; біль за всі наші помилки, навіть найменші, наші недогляди; біль за нашу іноді черствість і байдужість, за нашу неувважність, хай до найнесуттєвішого, найдрібнішого на перший погляд, бо дрібниць взагалі не існує, бо з дрібного частогусто виростає велике, як з макового зерняти проростає дивовижне й прекрасне суцвіття.

Отже - роман-біль. Роман-заклик не проходить мимо, заклик не плакатний, які нам так приїлись і які вже ні на кого не діють, а втілений в живих, повнокровних героях, в їхні вчинки, в їхні роздуми й прагнення.

І тут перш за все треба згадати Твердохліба. Федора Федоровича Твердохліба, слідчого прокуратури.

Серед загальновідомих літературних героїв, які завоювали читацькі симпатії, появилася людина така несподівано шира, така цільна й чиста духовно, така непохитно рішуча, коли йдеться про зло, і така дитинно ніжна й дитинно беззахисна, коли йдеться про добро, така непристосована до службових драбин (в чисто мішанському розумінні цього слова) й така спрагла до простих стосунків людських, така некомфортна душевно, така непоступлива там, де мішанська ганчір'яна культура непомітно засмоктує в себе, така глекувата й неоковирна на перший погляд, така по-селянському неповоротка й тугодумна (бо вріс же у землю, як камінь!), така добра й чула, що цей Твердохліб віднині назавжди лишається з нами.

Федір Федорович. Федя Федькович.

Позитивний герой, герой нашого часу. Не вірець для піснотубої критики, не той ідеальний герой, од якого нудить, не ікона, яку тільки й вішають на покуті, а живий, повнокровний герой, яким може стати кожен із нас: на будь-якій посаді, хай навіть найнепомітніший, бо не посади визначають лице людини, а той духовний неспокій, те горіння, що вона його несе у собі.

Заради одного Твердохліба треба було писати цей роман.

А їх же, позитивних героїв, не так і мало в цій книзі. Як, до речі, і в житті. Вони світять нам з кожного розділу, чи то пак - глави, так незвично найменованих: "Прислівник", "Прикметник", "Дієслово"... Граматика стосунків людських, морфологія душ.

И обертаються на житейських орбітах своїх не в безповітряному просторі. Стикаються з добром і злом, і якщо добро захищають, то із злом борються нещадно й рішуче. І безкомпромісно. Разом із автором. Не даремно ж роман весь наповнений авторськими відступами, що сприймаються нами як голос ще однієї дійової особи, і ми не можемо не прислухатися до нього.

Весь свій гнів, весь свій сарказм, весь свій уїдливий дотеп спрямовує Павло Загребельний супроти тих, хто не тільки несе на собі печать посередності, але намагається все підігнати під оцю посередність. Хто міряє своїм сирим аршином все наше життя і прагне від нього лише особистої вигоди.

Великий законознавець і не менший словоблуд, закамфльований в тогу вченого мішанин Андрій Ярославич Ольжич - Предславський.

Його донечка Мальвина, яблуко од яблуні, яка з нами всіма, з усім нашим світом існує лише паралельно (а паралелі, як відомо, ніколи й ніде не стикаються: ні в часі, ні в просторі), новітня хижачка з пережитками явно не дрібнобуржуазними. Не даремно ж автор з таким сарказмом говорить про тих, хто всі наші негативні явища

списує на дрібнобуржуазні пережитки. Що, звісно, найлегше: питаєте з проклятої буржуазії, а не з нас.

Савочка Федоськович, він же й Феодосія Саввіна, якийсь дивовижний бюрократичний гібрид, що давно втратив не тільки стать, а й подобу людську, - шось раблеанське, шось до болю смішне, шось до відрази огидне в цьому опудалі. Та якби ж тільки смішне! Якби ж тільки огидне! Згадаймо засторогу Володимира Ілліча Леніна про бюрократію, яка може поглинути радянську владу. Не дарма ж автор так часто й доречно цитує Леніна і Маркса.

Нечиталюк, оцей потирач рук, слизький, наче в'юн, чоловічок, здатний підставити ніжку найближчому другові (та й чи є в нього друзі, в цього плюгавця, що кланяється у дружбі першому стрічному?).

І ще, і ще, і ще...

Й блискучі, які поціляють несхибна, описи їхніх діянь.

"В понеділок у Савочки була нарада. Твердохліб подумав: для з'ясування, хто коли йде в відпустку, щоб згодом усім усе перекапустити, попсувати, того затримати, того відпустити передчасно, того не відкликати.

Як завжди, він не вгадав. Та й хто може розгадати Савочку?

Була вузько губа усмішка, дарована щедро кожному зосібно, було вузькооке змовницьке підморгування так само всім і кожному зосібно, ні про які справи не говорилося, бо справи - це рутинна, а в Савочки - свобода, ініціатива, самодіяльність, хоч і без самовольства і самоуправства.

- Значить так, - промовило начальство ласкаво, - з чого почнемо? Почнемо з інформачії для розгляди. До прокуратури пробився автор проектів, як порятувати Венецію від затоплення, як випрямити Пізанську Башту, як вивести корову з овечою вовною, як здобувати автомобіль без двигуна і як відкрити формулу вічного миру. Нам він не допоможе? Як, Нечиталюк?

- У нас складніше.

- Що на порядку деннім?

Об'єднання "Імпульс".

- Які пропозиції?

- Треба створити групи. Для одиниці тут - труба.

- Кого курівником?

Всі спектаклі тут ставились тільки одним режисером, режисера звали Савочка, постановки завжди відзначалися бездоганністю.

Отже, за режисерським задумом Савочка мав запитувати про кандидатуру керівника слідчої групи, а Нечиталюк - безрадно розводити руками: мовляв, це вже діло не наше. За тим же задумом запитання слід було повторити, і воно повторилося:

Кого курівником?

Ще енергійніше розведення Нечиталюкових рук, тривала пауза, потрібна начальству для мислення і прийняття рішення, тоді добродушне помлякування губ і ще добріший вияв верховної волі:

- Немає думок? Ну, ну... Можна було сподіватися... Можна, можна... А як у нас товариш Твердохліб? Не завантажений?

- Вроді ні, - швиденько підіграв Нечиталюк.

- То, може, й благословимо? Як, товаришу Твердохліб?

- Старий, - нахилився до Твердохліба Нечиталюк, - вітаю і поздоровляю! Пішли наші вгору!" < ... >

(А. Дімаров // Літературна Україна. - 12 грудня. - 2003 року).

Завдання VI.

Проаналізуйте наведені речення і встановіть закономірності і шляхи контамінації.

Ми продовжували робити що хотіли і думати що хотіли (О. Слісаренко). Гости обідали чим було (А. Яна). Садівникам - добрі саджанці і продуктивні промислові сорти. У мокроступах - за імперською величчю (Українське слово. - 2002. - Ч. 24); Зараз - Молдова (Українське слово. - 2002. - Ч. 23). Не забудь взяти в школу зошит, бо тоді не матимеш в чому виконувати контрольну роботу. Пенсіонерам - пристойну пенсію. Гірникам - зарплату вчасно. Я завжди знав Ольгу скромною і мовчазною (І. Вільде); І померла в гризоті вона молодою, залишився назавжди без матері я (Д. Павличко). Темнооким чудесним гостем я чекала тебе з доріг (Л. Костенко) (пор.: Темнооким чудесним гостем я чекала тебе з доріг = *Я чекала тебе з доріг + *Була я гостем + *Гість чудесний +* Гість мовчазний). Учні в класі зчинили такий галас, все летіло вгору, ніхто навіть не звернув уваги на появу нового вчителя і всі продовжували робити що хотіли (А. Яна). Справжнє щастя - це коли на пасіці бджоли літають і мед носять. І коли ліс духмяніє (А. Яна). Перша ознака повного краху підприємства - це коли люди йдуть з нього, навіть не отримавши зарплати (Українське слово. - 2001. - Ч. 32); Криза сьогоднішньої влади в Україні - це коли народ починає її боятися, але не усвідомлено, а на рівні підсвідомості (Голос України. - 2001. - 16 листопада). Сьогодні все більше живемо за принципом "що хочемо, те й робимо" (Голос України. - 2001. - 13 січня); А як повертається додому хто хоче того, батько чи діти зі школи, здалеку почують і з веселим гавканням біжать далеко в поле назустріч (С. Денисенко).

Завдання VII.

У наведених реченнях встановити наявність фразеологізованих утворень, прокоментувати особливості їхніх моделей і вияви структурних схем.

Що маємо, те маємо. Як було, так було. Все нічого, але шось. - Життя як життя. Коли й доречуть тобі до живого, а потім глянеш... твою ж таки роботу видно... (О. Гончар).

Запитання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте поняття сигментації.
2. Приєднувальні конструкції: еволюція поглядів.
3. Подайте типологію парцельованих структур.
4. Прокоментуйте поняття емоційності, експресивності, емотивності.

БЛОК КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Завдання контрольної роботи однотипні для всіх варіантів

СИНТАКСИС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Варіант 1

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Летіли гуси рядом, разом, вдарили дзвоном разом, разом (Нар. тв.); Ще не вмерла Україна, і слава і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля (П. Чубинський); Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води (В. Сосюра); Коли край неба загориться, як каже пожежник, і сторожі на скверах поставлять коло себе пилу стовпи, працюючи довгими мітлами, - місто прокидається (Ю. Яновський).

Завдання II.

З поезії Володимира Сосюри виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна). Подати моделі виписаних словосполучень.

Завдання III.

З поезії Володимира Сосюри виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

^ А ф р ь І п т ^ К ш т и . ^ , , ; N, N2; У, ! M₃

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

Літа минають, нанизуючи нові події, вчинки, враження, роздуми (3 журн.). Прости мені, Коханий, За те, Чого не буде У цім житті Між нами (О. Петрусяк). У нас по селах палять печі, щоб зварити їжу і зігріти тіло, там, у Канаді, ми розклали вогонь, щоб гріти душу (В. Дідула). Вхопивши розхитану лавку, неначе сідло, вишкварює дощ, мій добряга, гадавши, що плачу (Т. Зарівна). Зневірившись, чи майже зневірившись, задаєшся питанням: що його, врешті, робити ? (3 журн.).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

Чужинець. Далекий-далекій чужинець. Чужак... (І. Багрянний). Словом, треба було вести широку гру, бо й ставка була велика (Г. Хоткевич). Тільки їй (Гафійці) волі, поки в мамі та в тата (М. Коцюбинський). Найкрайніший край землі,

заповідність, чистота... (О. Гончар). Одинок чаїка голосно квиліла і падала до води. Вільна безтурботна чаїка (В. Кучер). І серцю солодко без краю (Олександр Олесь).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з вставним компонентом.

За волю кожен з нас поляже (Олександр Олесь). Яке то щастя - свій народ у світлі бачити! (Д. Павличко). Вільні співи, гучні, голосні, в ріднім краю чути бажаю (Леся Українка). Невже кров Гонти в наших рабських жилах не має сили вдруге закипіти? (П. Карманський). Люди, люди! Я ваш брат, я для вас рад жити, серця свого кров'ю рад ваше горе змити (І. Франко). Чи, може, упав ти на груди століттям У водах своїх освятити час? (М. Вінграновський).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти у художній літературі речення:

^ r _ 2 У, r _ 1 i, P r o p _ 3 1 , C o r g A a _ y; N3, з N, 5 У, r _ 3 3; Іпг Іпг; P r o p _ 3 3 , C o r _ r _ 3 3 N, 1 м .

Варіант 2

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Тоді, як ніч розсипала на небі золоте просо й вітер куйовдив гриви коней, - товариш гнав свою тінь аж до станції (Ю. Яновський); Од явора снується довга тінь, І вечір ліг, як воїн на привалі (А. Малишко); Сіяло сонце, в небесах - ані хмариночки, та тихо, Та любо, як у раї (Т. Шевченко); Харитя опинилася наче на дні в морі (М. Коцюбинський);

Завдання II.

З поезії Максима Рильського виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягатія і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З поезії Максима Рильського виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий і необов'язковий, передбачуваний і непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

У т ' Я ^ Щ ; Ш т ^ р , ; Ш А с Ь г Ра г Ш з .

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. Оглядаючи з високих київських пагорбів далекі простори поза Дніпром, дослуховуючись голосу віків, мимоволі замислюєшся: звідки ми пішли і чиї ми діти? (Р. Радішевський). 2. Такі дні бувають лише серед літа, у перших числах липня, коли природа сама не розуміє, що з нею робиться, бо всього в неї повно - і дня, і сили, і тепла, і молодості... (С. Пушкін). 3. Їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою усі свої скарби великі - така вона скупа була, що ніколи не розлучалася з тими скарбами своїми ні вдень, ні вночі... (Марко Вовчок). 4. Не знаю, чи справді воно так, чи то мені приснилось, чи, може, сні переплелись із спогадами і спогадами про спогади - вже не пригадаю (О. Довженко). 5. Отже, вони вже живуть на нашій землі, ті жінки, що не є вже ані рабинями, ані амазонками! (О. Теліга).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

Уже завчоріло. Широкі тіні простягає і мережили степ (О. Стороженко). 2. Не забудь, не забудь юних днів, днів весни (І. Франко). 3. Як ошпарена вибігла Катря із школи (А. Головка). 4. Все більше світало (О. Гончар). 5. Ані квітки, ані пташиного співу (3 журн.). 6. Тісніше станьте, сильні духом, під прапором одним! (П. Тичина).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з прикладкою.

Навряд чи хто з друзів дивився отак на місто (М. Олійник). 2. Бабуся Віра Іванівна була черкешенкою по жіночій лінії, а по чоловічій - росіянка (В. Сосюра). 3. Кожен з нас повинен дбати про мову, бо «мова - це спадщина, нагромаджена для нас десятиками поколінь» (П. Чураков). 4. Як гул століть, як шум віків, Як бурі подих - рідна мова, Вишневих ніжність пелюстків... (М. Рильський). 5. Кругом хати снують бджоли, бо кругом хати квіти (І. Багряний). 6. Кожен має право вільно збирати, використовувати інформацію усно, письмово або в іншій спосіб - на свій вибір (З Конституції України).

Завдання VIII.

Знайти у художній літературі речення за поданими схемами:

Щ і УГі N2,oc; N,I Cop_{г8} A^_{г11/5}; N_гI Cop_г N_г/5; ІпГ У_г; Уьз/п.

Варіант 3

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Природа була ніби в змові з подіями і попереджала нас своїми грізними знаками (О. Довженко); О незвичайна чародійна мова, Хоч пронеслася молодість громово, Твій звук у мене в серці не затих (Д. Павличко); Гей ви далі солов'їні, дальні весни сині, - одцвіли ви, облетіли цвітом на калині (І. Гончаренко); О Львове, батьку мій камінний, знаю, Як мучила тебе страшна жада В бою, Коли напасницька орда Топтала й роздирала Русь безкраю (Д. Павличко).

Завдання II.

З поезії Олександра Олеся виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З поезії Олександра Олеся виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

ІМ_г, А4]рi; УсN5; Ниптса^i; ІпПЧ_г; №§ ІпГN2.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

Крім того, потрібно мати на увазі, що основний ударний загін українських політичних сил формувався із галичан та політичних емігрантів (3 журн.). 2. Ти плачеш? Плач. А за сльозою трава, роса, дитячий слід, який байдужою стопою ще не затоптаний, як світ (Л. Талалай). 3. Вибухай вогонь в надрах сфер, непідвладних нікому. Де ти виписав крапку - Господь виправляє на кому (Т. Зарівна). 4. Хвилі набігали, охолоджуючи приємно підшови (рятуючись од сонця, яке вчора так познушалось над нами, ми були вдягнені), хвилі плескались ласкаво, перебираючи різнокольорове каміння, що вслало весь берег... (О. Дімаров).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

Не хотілось рухати ні рукою, ні ногою. Не хотілось думати (І. Багряний). Щоранку стоїш віч-на-віч із сонцем - ти по цей бік моря, воно - по той бік, - робиш свою студентську фіззарядку... (О. Гончар). 3. Ні грач, ні помігач (Нар. тв.). 4. Кинь ячмінь в болото - вбере тебе в золото (Нар. тв.). 5. Зрідка озираючись, бачили вдалині полк (О. Гончар). 6. Ось вам моя Мадонна (О. Гончар).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з підметом, вираженням інфінітивом.

1. Вміти творити - це не означає вміти лише добре малювати чи добре ліпити (О. Довженко). 2. Яке то щастя - свій народ у світлі бачити! (Д. Павличко). Тільки «так» чи «ні», «за» чи «проти» мало сьогодні сенс (П. Загребельний). Як мало кожен з нас життю оддати встиг! (П. Карманський). 5. Коло млина, коло броду два голуби пили воду (Нар. тв.). 6. Поезія не може жити на смітнику (М. Коцюбинський).

Завдання VIII.

Знайти у художній літературі речення за поданими схемами:

N5I Ум ; ІпГ Cop_{г5} M_{2pr} / Ад ; Cop_гN_г; У_{г83/г} ; Ир_г, Cop_гK_пi_{1/5}.

Варіант 4

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Орачу мій, господарю великий, Гостило в тебе сонце за столом (М. Стельмах); Як передати такі хвилини, коли нічого не говориться? (Ю. Яновський); Немає ще праці, в якій би було проаналізовано думку Сквороди на тлі всієї сучасної йому і минулої філософії (І. Дзюба); Душа, недавно дика і пуста, Знов жити і любити хоче (М. Приходько).

Завдання II.

З поезії Дмитра Павличка виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З поезії Дмитра Павличка виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

V, -N5; Шт_{світ} K|_p i; Тп" AA\; Рагі I₅; Ргоп>4,.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. Отже, збереження та розвиток мови народу, який відшукав (чи шукає) дорогу із рабства - це інтегральний показник його духовних, інтелектуальних, культурно-освітніх, наукових, соціально-економічних та інших творчих потенцій здобути і відстояти державну незалежність... (С. Вовканич). 2. Там, у відкритому морі, між двома маяками, темніє острів Березань, на якому спалахує на мить і згасає надовго блакитний вогник навігаційного маяка-блимавки (О. Сизоненко). 3. За хатами, на загулінках, гамірно, старе й мале вийшло кожне на свою нивку і щось копає, перекопає, садить, сіє, закриває, підгортає, скородить (В. Дідула). 4. Відомо, посправжньому цінять лише втрачене (В. Дідула).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Річ у тім, що в селі Яструбичі почали чинитися дивні речі (В. Шевчук). 2. Літо видалося того року красне, пахуче, тепле (О. Яворська). 3. Довго шукала святкову одягу. Вбралася в вишневу шовкову сукню з червоними трояндами (О. Яворська). 4. Людей багато з клунками ходило. Плакали, питали за рідними, та все даремно (О. Яворська). 5. Кажуть, нас тільки й можна - жаліть (Г.Лютий). 6. Воїстину - «шукай жінку!» (М. Кодак).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення зі складеним дієслівним присудком.

А хіба ж ми з вами не в казці живемо? (Леся Українка). 2. Йшли та зупинились три тополі в головах братів своїх (Б. Олійник). 3. Тільки людина може здійснити неможливе (О. Довженко). 4. І був той ліс мені як рідна мати (І. Франко). 5. Хтось у гаю за дзеркалом-ставком махнув, як птиця, білим рукавом (М. Рильський). 6. Прийшла моя пора тебе зустріти, Ступить на твій клекочучий поріг! (М. Вінграновський).

Завдання VIII.

Знайти у художній літературі речення за поданими схемами:

Ргоп_n Сор₁ M₈ / ; N, I Сорс Асу_{8i} / 5; У_г і з; ІпГ СорпН₁, ^ ; ІЧ_п, Угі ^ к » •

Варіант 5

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Можу ярмом її звати, Можу її проклинати, Але й прокляту народність Не перестану кохати (А. Кримський); Несказане, невимовне Кобза промовляє І святими почуттями Серце надихає (П. Куліш); Хотіла б я піснею стати У сюю хвилину ясну (Леся Українка); Але, вважаючи на далеку майбутність цієї системи, ми мусимо до того часу пристати на пропозицію товариша Мокія (М. Куліш).

Завдання II.

З поезії Ліни Костенко виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З поезії Ліни Костенко виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

N^1 Афр.; Мит^ТЧірі; НУГ АЙУ; ІпПЧ₆; Ао\< N4.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

Притишено плине осінній Донець, мазками на синє лягає багрець, від берега тень, як висока стіна, пірнувши, її не пробить головою, а там за стіною така глибина... (Л. Талалай). 2. Певно, на голівці русокосії Ще немає сніжних поршин: До мужчин раніш приходять осінь, Як сніги в Карпатах до вершин. (С. Антонішин). 3. Здавалося б, мені, громадянину, сам Бог велів покладатись на добру волю речників національної ідеї: жити у вільній і квітучій державі, в злагоді з сусідами (3 журн.). 4. На думку одних, історію творять народні маси; на думку інших - суспільні верстви, нарешті, на думку третіх, ціла світова історія - це лише історія великих одиниць

(О. Теліга). 5. Річка широка та глибока, а вода синя та чиста; і котиться вона, виблискуючи та шумуючи (Марко Вовчок).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. І все минає. Спека. Холоди (С. Антонішин). 2. До самих же Миколки й Петрика не можна було протиснутися (О. Дмитренко). 3. Навкруг - ні душі (В. Ілляшенко). 4. Смутно було дивитись (полковникові) Шрамові на тії признаки пожежі (П. Куліш). 5. Нетрі. Несходимі, незміряні (І. Багрянний). 6. Цілу добу пливли без відпочинку (В. Малик).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з неузгодженим означенням.

1. У розмові виявляється передусім бажання цікаво про щось розповісти і розважити присутніх (І. Томан). 2. Ти будь співцем, ти будь пророком минулих і майбутніх днів! (Д. Загул). 3. Чубенко там за старшого (Ю. Яновський). 4. А який дивний степ уночі! (Г. Косинка). 5. Чи, може, упав ти на груди століттям У водах своїх освятити час? (М. Вінграновський). 6. Ми серцями і любов'ю вірні (А. Малишко).

Завдання VIII.

Знайти у художній літературі речення за подібними схемами:

$N_5, + N, Y_{TP}; \text{Iпг СоргНн/5; Acl}_1, \hat{\text{I}}_{\text{п1}}, \text{Cор}_n \wedge, \text{I/5}; \hat{\text{I}}_{\text{п1}}, Y_{TP}, \text{Iпг}; \text{№} \S \setminus \text{.}$

Варіант 6

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Наприклад, коли кум писатиме, що там у них мануфактури хоч завались, то значить, що я маю йому вислати на пару костюмів чи з десяток квітчастих хусток (Д. Гуменна); Обговорення, яке тут проводимо в друкованій формі, відбулось після відкриття виставки славнозвісної картини Леонарда да Вінчі (І. Керницький); Довідався оце я, що виконком не в силах заборонити кумові нашому тікати (М. Куліш).

Завдання II.

З поезії Павла Тичини виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З поезії Павла Тичини виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

УК₉; ППГА<ІУ; Рагі N5; ІпШ₆; АОУ АСІУ

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. І кожен рік звучав на інший тон, На кожнім дні своя печать лежала, І доля, бачилось, така тривала, Не знатиме кінця і перепон (М. Зеров). 2. Але закордон ще приїде до Вас, мамо Маріє, приїде подивитися на вашу піч під небом, на сухенькі од пристріту гвоздики в печурці, на ваш пам'ятник, і, якщо є на світі хоч краплина сумління, він поклониться вашій красі... (О.Довженко). 3. Давно колись, грозового літа, грім ударив у біле серце тополі, але не розбив її, а лише відчухнув величезну гілляку (І. Цюпа). 4. Набравши повен поставець ключової живиці, він (Твердохліб) жадібно пив, і була та вода солодшою за медовицю (І. Цюпа). 5. Було, ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені сниться моя мати такою, як собі її пригадувала (І. Нечуй-Левицький).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Вчи жінку без дітей, а дітей - без людей (Нар. тв.). 2. Летим. Дивлюся, аж світає... (Т.Шевченко). 3. Біль. І радість. І натхнення. (Д.Білоус). 4. Перед хатою плай (І. Багрянний). 5. Із-за дальніх одрогів виринає місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки (М. Хвильовий). 6. Про що Вам написати? Про дальній шум акацій, про білі пелюстки, розвіяні кругом?... (В. Сосюра).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з одним головним членом речення.

1. Моє життя для тебе незбагненне (В. Стус). 2. Одвечоріло. Тиша ніби скло (Б. Олійник). 3. Сонце і море наперейми намагались розгорнути перед ним всі свої дива (М.Коцюбинський). 4. З журбою радість обнялась... (Олександр Олесь). 5. Мама наказала йому не виходити до вуличних хлопців (В. Винниченко). 6. Для мене ви були немов святиня (Леся Українка).

Завдання VIII.

Знайти у художній літературі речення за поданими схемами:

$\text{Ч}, \text{I} Y_{TP}; \text{I}_3; \text{M}_{\text{п1}}, Y_{TP}; \text{I}_1, \text{PГОПІ} Y_{\text{ш}}, \text{Cор}_{\text{TP}/\text{ш}}, \text{Pгаесі} \text{„} \text{ш} \text{"/} \text{„} \text{ш} \text{”}; \text{N..} Y_{\text{TP}} - \text{N}, \text{I} Y_{\text{TP}}; \text{Pгоп}_{\text{ш1}} \text{Iпг} V, \text{.}$

Варіант 7

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Вони кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою (Г. Косинка); Вона йшла поруч, оддыхаючи, і не вгавала мені дякувати (В. Підмогильний); Черниш уже не бачив нічого, окрім протилежного берега, завихреного вогняни (О. Гончар); Туди мене хтось ненастанно кличе, Вистелю блакитно щемну путь, Так, ніби прагне в сяйво таємниче Душі моєї подих обернуть (Д. Павличко).

Завдання II.

З поезії Миколи Вінграновського виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З поезії Миколи Вінграновського виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

$\langle X \setminus AA \rangle$; $Ini\text{Ш}$; $\text{Ш} \text{т} \wedge \text{р}$, ; $N,14,;$; $\text{Pari } N5$.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. Крізь далекі дівочі співи, що тихо бринять десь у сріблястому сяйві, здається, ніби чути, як росте трава, огірки, як десь у таємничій паркій тьмі довшає огудина гарбузів, чіпляючись вусами за тин... (О.Довженко). 2. Праворуч голі скелі, вони інколи нависають над доріжкою так, що закривають небо, інколи десь там, угорі, з'являється світле пасмочко (3 журн.). 3. Не з словників люблю я мову. Плинку, як пісня у маю, її, чарівну і казкову, я із джерел народних п'ю (Ю. Петренко). 4. Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій, теж дуже старий, але через відсутність бороди позбавлений божественних рис чоловік (О. Довженко). 5. Униз, до великого ставу, спускаються три алеї, обсажені кущами калини (3 журн.).

Завдання VI.

З'ясувати типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Хотіла розбудити, але й жаль було будити (А. Головка). 2. Швидко темніло (3 журн.). 3. Три явори посадила сестра при долині... А дівчина заручена - червону калину (Т. Шевченко). 4. Будьте ж самобутні, будьте незалежні! Волею залізни, духом м'ятежні! (П. Тичина). 5. Та ось і село (М. Коцюбинський). 6. Пташкою хочу линуть в даль голубу, безкраю (Л. Забашта).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення із звертанням.

1. О земле вічна, ти - одна на світі! (Є. Маланюк). 2. Люди - прекрасні. Земля - мов казка (В. Симоненко). 3. Кожний день був для мене шаблем до нових, до невідомих тайн (Б.-І. Антонич). 4. Лети мріями - думами, куди несуть крила людських надій (М. Сингаївський). 5. Далі став помалу й дощик накрапати... (Леся Українка). 6. В цих грудях серце ще не перестало битись! (Олександр Олесь).

Завдання VIII.

Знайти у художній літературі речення за поданими схемами:

$\text{ШтИр}_{2,2}$ $\text{Соре } N$, ; $\text{№} \text{ § } N,2$, $\text{№} \text{ § } \text{ТЧ}_{82}$; $\text{У}_{\text{Гр}1}$; $\text{K}_{\text{р}1}$, $\text{Сор}_{\text{Гр},3}$ $\text{Аау-о } \text{Ас}i_{\text{р}1}$ $^{\text{r},5}$; $\text{M}_{\text{S}1}$ $\text{Сор}_{\text{р}}$

$\text{Pair}_{\text{S}1/5}$.

Варіант 8

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Квіти, які вони так плекали, прив'яли, деякі схилили пуп'янки й голівки, хоч їм би ще цвісти та цвісти (І. Цюпа); Сьогодні - навпаки, мені було приємно думати, що я цим розкішним лісом іду до життя, що я спочиваю в цій гостині у природи, щоб з новими силами вернутися до життєвої праці (М. Грушевський); Після дев'ятої вечора місто завмирало, і ніхто, окрім німців, не мав права з'являтися на вулицях (О. Гончар).

Завдання II.

З творів Івана Драча виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Івана Драча виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

$\text{M}_{\text{р}1}$ Ааірі ; $\text{M} \text{А} \text{ау}$; $\text{Pari } N5$; $\text{Iп } \text{Ш}_6$; $\text{Сор } \text{IпГ}$.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

А потім сонце почало вочевидь червоніти, набрякати, ніби котилось-котилось по небу та й наштиркнулось на скабку, запахло димом, назустріч плотові по річищу Шилки повзла сіра, їдка мля (В. Дрозд). 2. Бігла, поспішала до океану, обдираючи об гостре прибережне каміння своє гнучке тіло, вода, бігли назустріч воді зелені сопки, покриті лісом, небо, високе, яскравих, чистих кольорів, велично кружляло, ніби снилось... (В. Дрозд). 3. Линь, моя пісне, як чайка прудкая, - вона не боїться, що в

морі загине (Леся Українка). 4. Я, було, дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: якби була жива моя мати, вона б мене пожалувала... (І. Нечуй-Левицький). 5. Серед нас знайдуться ще, на жаль, варвари, які злочинно ставляться до землі (І. Цюпа).

Завдання VI.

З'ясувати типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

Такий учительці, як наша, низько вклонитися треба (Остап Вишня). 2. Цілу добу пливли без відпочинку (В. Малик). 3. Навіть на віддалі було чути, як смачно пахне риба (В. Малик). 4. За одного битого двох небитих дають (Нар. тв.). 5. Світове горе велике. Він надивився на нього. І вдома, і по світах (М. Коцюбинський). 6. Жити я хочу. Радості, боротьби, любові, взаємності, роботи! (Олександр Олесь).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Викопати повний синтаксичний аналіз речення з однорідними членами речення.

Одвічне прагнення пізнати навколишній світ, найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення дали поштовх для зародження й розвитку роздумів про сенс життя, роль і місце в ньому людини (М. Стельмахович). 2. Була ця подорож моя мандрівкою в казку (М. Рильський). 3. Кожна пісня моя - віку мого день (І. Франко). 4. Пісні мої гіркі, мережані тоскою, напоені слізьми незмірної любові! (П. Карманський). 5. Ви - ночі тьма, ми - сонця люди (В. Сосюра).

Завдання VIII.

Знайти у художній літературі речення за поданими схемами:

Угз і У_{г,5}, де Сор и ІпГ N5, ; Кит М_p|₂ №§ У_{г,13}; Проп №§ Pre(i тГ ;>),, Сорп N51 ; ІпГ Сор ІпГ.

Варіант 9

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

В тій хвилі Бантромій нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван не думав навіть, щоби в його старих ногах було ще стільки сили (І. Франко); І якщо зараз з-поміж молодих, які зібрались на палубі, теж є такі, що вміють кроїти й шити і озброювати паруси, то це тому, що з ними був Ягнич-майстер: він їх цього діла навчив! (О. Гончар); Іди ж, знов міряй шлях далекий свій І знов марнуй життя своє злиденне... (М. Вороний).

Завдання II.

З творів Любові Забашти виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Любові Забашти виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні.

Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

Уг^; Кит_{сат} Н_{1р}і; Ра П^; шГМ₆; Іев Іпга₂.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

Та шлях до правди торний і крутий, і я, напевно, також пам'ятаю, що білий світ не тільки з доброти, що руки і руйнують, і стріляють (Г. Чубач). 2. Поки батько (Хмельницький) там зводить торги з ляхами, дай, думаю, вискочу подихати волею козацькою (Я. Качура). 3. Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв як укопаний...(Панас Мирний). 4. Новорічне свято вважалося чарівним часом, коли присутні душі померлих родичів, небо відчинено і до Бога можна звертатися з будь-яким проханням (Т. Зеленченко). 5. Магічна сила лісу силувала їх клубитися над його понурим верхом, а, між тим, їх тягнуло в далечінь (О. Кобилянська).

Завдання VI.

З'ясувати типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

М'яким силуетом проступає із неба собор. Стоїть на далекому небосхилі, повитий прозоро-синьою млою відстані (О. Гончар). 2. Я п'ю за життя. За його радощі і муки! За вічно нову його казку! (Олександр Олесь). 3. Блакитний вечір. Шум акацій (В. Сосюра). 4. Роботящим рукам перелого орать (Т. Шевченко). 5. Немає мудріших, ніж народ учителів (М. Рильський). 6. Чесне діло роби сміло (Нар. тв.).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати синтаксичний аналіз речення з соціативним підметом.

1. Три дні Лукія була сама не своя...(О. Довженко). 2. Вийду на помостя виждати гостя (О.Лятуринська). 3. Був і я щаслив і юн колись (Б. Олійник). 4. Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М. Рильський). 5. Найчистіша душа незрадлива (В. Симоненко). 6. Ніч - мов криниця без дна (М. Рильський).

Завдання VIII.

Знайти у художній літературі речення за поданими схемами:

І.!*, , і^р,, Н,, ;2. Мит,, Н,, Сор_{г,3} Ш,и\$; 3. шф І^ Сор_{г,1} АІУ-О ;4.N,1 Сор_r ІпГ N₂; 5.М_{рп} У_{г,1} юф.

Варіант 10

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Крім вищого начальства, маршруту полку ніхто не знав (О. Гончар); Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднімалася рука

(О. Довженко); Проводжає мати сина захищати рідний край (В. Сосюра); Розвивайся й далі, мово наша рідна, і про нас нащадкам вістку донеси (О. Підсуха); Назриваю в гаю запашного листя, запашного зілля, вибуялих трав; з ясена та кленів нарубаю гілля; лепехи нарвати побіжу на став (В. Чумак).

Завдання II.

З творів Володимира Забаштонського виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Володимира Забаштонського виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

У {NI, Шігіса^рі; Іпі АОУ; Рарі N5; І ш ^ .

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

Колись він, як світанок, входив у її життя, а тепер перед нею стояв надламаний вечір людини (М. Стельмах). 2. Велике покликання матері народити дитину, але найвеличніше - народити й виховати не вовка, а друга, не хижака, а брата (О. Довженко). 3. Зараз вона ішла з весілля, каючись, що ізгаляла собі день, який могла побути із соняшниками та із ним... (М. Яворівський). 4. Ан, було, її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість (І. Нечуй-Левицький). 5. На стіні книгарні, знадвору, прикріплювався список найважливіших творів, які можна було тут придбати (3 журн.).

Завдання VI.

З'ясувати типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

Од ставка запахло осокою (М. Хвильовий). 2. Не забувайте незабутнє (Л. Костенко). 3. Хвались собою, а не батьком (Нар.тв.). 4. Мовчи! Почують - будеш битий! (Є. Гребінка). 5. Праворуч - комора з омшаником, повітка для коней, корівник, стіжок сина, обгороджений латами (І. Багряний). 6. Вечір. А потім - ніч (М. Хвильовий).

Завдання VII.

Визначити типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати синтаксичний аналіз речення з простим підметом.

Але любити ворогів, Пробач мені, я не навчуся... (Н. Лівичька-Холодна). 2. В краю придніпровським ми стрілись з тобою, веселко моя золота (А. Малишко). 3. Мислити і творити, творити і мислити - це для письменника його фах, його

повсякденність (О. Гончар). 4. Чимало бур так прогуло (Б.-І. Антонич). 5. Біліють храми беріз (Л. Костенко). 6. Ми з матір'ю вертаємо в село... (Б. Олійник).

Завдання VIII.

Знайти у художній літературі речення за поданими схемами:

І.Ргоп У_{Г83}; М_рц N₂; Сорг_з АсУ_{р1,5}; >Іит N_{3,2} У₁; Ргоп_рц зН₅ У_{Г83}; К_{р1}, Сор, Іпї\

Варіант 11

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

І все то те, вся країна, повита красою, зеленіє, вмивається дрібною росою, споконвіку вмивається, сонце зустрічає (Т. Шевченко); По-весняному перегукувалися в гаю пташки, струмок, збігаючи в долину з кручі видзвонював золотом, земля пахла зерном і перетлілим листям...(Ю. Збанацький); Вона раз у раз заюшувалася червоними блискавицями, а трохи переогодом над стернями прокочувався грім - глухий далекий і нестрашний (Гр. Тютюнник).

Завдання II.

З творів Івана Франка виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Івана Франка виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

N_{3,1} АсЦрі; ІпШ₄; К и ш ^ р і; N₁N₂; ІПГАСІУ.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, - і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна... (Олександр Олесь). 2. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко). 3. Ріка мов пояс; лісу смуга; мов повінь, трави обнялись (Б.-І. Антонич). 4. Як ватра, сонце догоріло, пожаром очі обпекло (Б.-І. Антонич). 5. Віддалена від мене на сімсот тридцять чотири дні, на сімсот тридцять чотири "зрастуй", скажи, що ти мене любиш (В. Стус). 6. Ось він, Дніпро, величний і древній, народна українська ріка! (Ю. Яновський).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної особи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Ліси й ліси... Ні поглядом осягнути, ні пройти (М. Олійник). 2. А сталося так, що, крім школи, довелося допомагати разом із Федором матерям (М. Міщенко). 3. Жодного пострілу. Жодного вибуху (О. Гончар). 4. Там - зелений рай. Там її дім, її отчина! (Р. Іванченко). 5. На вістрі шаблі сховано Всі вольності й права (І. Драч). 6. Нічого там нема. То тобі здалося (О. Довженко).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з додатком, вираженим інфінітивом.

1. Свіжий перший сніг украв гори й долини ніби тонким дорогим полотном (І. Нечуй-Левицький). 2. Білим, несканомно чистим цвітком урочисто квітують вишневі садки (В. Козаченко). 3. Я вас благаю вислухати мене (Леся Українка). 4. Будь вічним, вічним, прагнення майстрів, - За мить життя зуміти все пізнати (М. Нагнибіда). 5. І тільки зорі - сторожі нас в полі вартували (А. Малишко). 6. Він нас учив найглибше поважати святиню роботящої руки (М. Рильський).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

1. $\text{Проп}_i \text{ N}_1 \text{ Сор, Іпг}; 2. \text{N}_1 \text{ У}_r \text{ Асі}, \dots; 3. \text{Іпг Сор}_{\text{ГІЗ}} \text{ ІЧГ}_{\text{ЗР}}; 4. \text{T}\text{Г}_{\text{Р}} \text{ У}_{\text{ГР}'}; 5. \text{N}_1 \text{ Сор}_{\text{ГІ}} \text{ АСІУ}.$

Варіант 12

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

На тихім озері, де мріють верболози, давно приборкані, і влітку, й восени то плюскоталися, то плавали вони, і шії гнулися у них, як буйні лози (М. Драй-Хмара); Я понесу в серці звуки народних пісень, що віками не змовкали над землею, зберігаючи в безіменних творіннях пульс безсмертя, що протидіяли всім спробам темряви задушити прагнення до світла й поступу розуму (О. Бердник).

Завдання II.

З творів Євгена Гуцала виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Євгена Гуцала виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий і необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

$\text{ІпГАу}; \text{ГпПЧ}_i; \text{№}\text{§ ГпШ}_i; \text{Агіу}^* ; \text{Prea Іпг}.$

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. Як рожеві птахи, зашуміли, заспівали примороззю підкучерявлені очерети, і їхній пух полетів у святешну далечінь, де злегка поскрипував мороз чи земля... (М. Стельмах). 2. Семен заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишею, що буває виповнена новими звуками... (М. Коцюбинський). 3. Правда, колись він бачив далекі краї, де сонце і море наперейми намагались розгорнути перед ним свої дива, але то було давно... (М. Коцюбинський). 4. Хто ж забуде край свій рідний, так про нього і пиши: то такий, як старець бідний, і нема в його душі (Г. Чупринка). 5. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки; на заході вставало щось грізне, і росло, і сварилось (М. Коцюбинський). 6. Спати, по суті, багато не приходилось: роботи було сила, і він ледве встигав виконувати (М. Хвильовий).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Нічого не знайдено, крім спустошення і загибелі цвіту людського (О. Довженко). 2. Стріляли з гармати - Ніде й ночувати (О. Довженко). 3. Київ. Літня ніч 1185 року. Дерев'яний боярський дім (В. Малик). 4. Як же далеко я від'їхав! І що дали, тим цікавіше (3 журн.). 5. Вольський - хороший чоловік, і головне - витриманий (М. Хвильовий). 6. З лісу шепче гілка, 3 жита - перепілка, 3-за широкого лиману Журиться сопілка (А. Малишко).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з обставиною, вираженою інфінітивом.

1. Красивим доля не поспішає важити щастя (М. Стельмах). 2. І слово правда стало ділом, і стала дійсністю краса (М. Рильський). 3. Сто друзів - це мало, один ворог - це багато (М. Стельмах). 4. Я любив зустрічати вечірні перельоти на цьому озері (М. Хвильовий). 5. Ой піду я степом-лугом та розважу свою тугу (Т. Шевченко). 6. Вийшли в поле косарі косить ранком на зорі (Нар. тв.).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

$\text{Сорг Іпг}^i \text{ N55; N5, V}_i \text{- Аді}_i \text{ i/5, Аді}_i \text{ i/5; Н, і N}_1 \text{ Сор}_{\text{ГІ}} \text{ №іт M}_i; \text{Ргоп}_{\text{Р}} \text{ У}_{\text{ГР}} \text{ іЗ}; \text{ІпГ N}^3 \text{ Сор}_{\text{З}} \text{ N}_1 \text{ i/5}.$

Варіант 13

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

І якщо зараз з-поміж молодих, які зібрались на палубі, теж є такі, що вміють кроїти й шити і озброювати паруси, то це тому, що з ними був Ягнич-майстер: він їх цього діла навчив! (О. Гончар); Бо пам'ятайте, що на цій планеті, відколи сотворив її Пан-Бог, ще не було епохи для поетів, але були поети для епох (Л. Костенко); Він розповідав їм, що бачать у снах квіти, як вони перешіптуються з сивими зорями, вигадували казки про дивовижні краї, де квіти не тільки пахнуть, але й розмовляють (В. Симоненко).

Завдання II.

З творів Василя Симоненка виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє й опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Василя Симоненка виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

V, N5; M и т ^ і рі; Paгі N5; Pгоп N1; Cop ІпГ.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. Щасливий, хто малим задовольняється, нещасний, хто не знає меж! (М. Зеров). 2. Поглянь, як сонце світить над безлистим гаєм, от-от наче вискочать бруньки (І. Франко). 3. Ранні іречки біліють, як клапті снігу, пізні - тільки вилазять, і на листочках в них мокра земля, яку вони ледве пробіли (М. Коцюбинський). 4. О, бідний той, хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без мети... (М. Рильський). 5. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат (М Коцюбинський). 6. В повітрі дощ, і гречка пахне тепло, немов розлився бурштиновий мед (М. Рильський).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю /відсутністю необхідних членів речення.

1. Тихо. Зорі потопують в океані хмар і ночі (П. Карманський). 2. Треба жити повно! Треба любити радісно! (Олександр Олесь). 3. Провалля і кручі. Горби і горби (В. Стус). 4. А кругом широколисті тополі, а там і ліс, і ліс, і поле, і сині гори за Дніпром (Т. Шевченко). 5. Ясно та тепло було надворі (І. Нечуй-Левицький). 6. По селах святкують обжинки (П. Воронько).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з підметом, вираженим інфінітивом.

1. Щасливий той, чий труді Лягли в родючу землю зерном і урожаєм не мізерним, А у сто крат дали плоди (Г. Гордасевич). 2. Сумна помилка - прийняти за людину її словесний автопортрет (В. Брюгген). 3. Вулиці були змиті, але з дерев уже встигло нападати листя (В. Шевчук). 5. І допоки життя горітиме в нас, доти звучатиме "Ой зійди, зійди, ясен місяцю"... (М. Сингаївський). 6. Уранці світ здається ширшим і доступнішим (М. Іщенко).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

N5,-це Cop_r H,, N,,2; N5, Ke§Cop_{r13} птГ;Pгоп₃₁ Cop_{r53} Іпг і птГ;H_pі Cop_{r53} па N56 ;
Pгоп із Aoіріг Y_{r13} .

Варіант 14

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Коли б не вчитель, що бере кожного з нас за руку і веде, переборюючи нашу полохливість, невіру у власні сили, а часом упертість і лінощі, вперед до знань, ніхто з нас не став би тим, ким він став (Д. Ікрамі); Флегматично зима тротуаром поскрипує, Фантастичні плете казки, Позіхне десь під білою липою, На шибки покладе мазки (В. Симоненко).

Завдання II.

З творів Василя Стуса виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Василя Стуса виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

Ірірі A4i_{ri}; Cop ІпГ; ACIV k&l; Pтей ІпГ; ШA&ч.

Завдання V.

визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях:

1. Він заграв — і з перших звуків усі збагнули, що він був майстром своєї справи (Марко Вовчок). 2. Григорій Косинка ніби напився з потоку Стефаніка суворой, і іркої і терпкої правди життя, і відкрилося йому, як треба цінити слово (З газ). 3. Древа стоять похнюповившись, і чути, як падають їхні сльози на землю (В. Підмогильний).4. Він зупинився: перед його очима, на заході, бризнуло востанне •Огненним серпом сонце (Г. Косинка). 5. Та скажи мені, друже, нащо все в житті приходить тільки тоді, коли ми перестаємо бажати цього? (Ю. Яновський). 6. Ідуть старі гайдамаки, ідучи співають (Т. Шевченко).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення:

1. Той монастир недавно збудували (Л. Костенко). 2. В ріднім краї панувати не дамо нікому (П. Чубинський). 3. Як повіяло свіжістю надворі! (М. Зеров). 4. Високі •ЙСтрИ, небо сине, твій погляд, милий і ясний... (М. Рильський). 5. Шторм шаленіє. Викручує, трясє, шматує дамбу (О. Гончар). 6. Навкруги була пустка, самотній ліс і пе нидію було живої душі (М. Коцюбинський).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з означенням, вираженим інфінітивом.

1. Кожен згук, навіть найзвичайнісінький, був такий любий, і все зробилось таким близьким і дорогим (М. Горюн). 2. Першим ступив на берег Макарій (П. Утевська). 3. Не було б перемоги без віри у безсмертя людського добра (Т. Масенко). 4. Команда шикуватись вивела Маковея з важкого забуття (О. Гончар). 5. Червоніло ціле море колосків пшениці (М. Коцюбинський). 6. Я безмежно щасливий в цю мить (Ю. Збанацький).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

Сорї ГГ; АаІ8ІШ СорШе§№1; СорПпг; №§ УгрІЗ Кр11; №1 Сор АФ1/5.

Варіант 15

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

По лісах дрімучих, темних, з луком пращур наш ішов, з рисем, лосем і ведмедем Він боровся і боров (Олександр Олесь); Академіки кажуть, що, очевидно, чухраїнці накривали глечики з молоком поезією - настільки в них була розвинена вже тоді культура (Остап Вишня);

Завдання II.

З творів Володимира Винниченка виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Володимира Винниченка виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий і необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

\\Ш; ІпГ Аау; Іпї ІМ; АаЧ- N4; N. N6.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях

1. Сплітаючись гіллям, стоять дуби зелені, свіжолисті (М. Рильський). 2. Гори, снігами сповиті, бори, морозом побиті, вбрала ти, весно, в зелені, пишні шати, як маги (В. Шурат). 3. Є в житті людини, і в житті цілих народів така межа, за яку їм не можна відступати, не втративши гідності (В. Козаченко). 4. Коли вийшли за село, потяглися степи аж до самого неба, рівні, довгі та широкі (Г. Григоренко). 5. Високі ідеали людини, що живуть в Шевченковій поезії, близькі нам, людям двадцятого віку (О. Гончар). 6. Вітер вив, мов дикий звір, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх догори, до білих хмар, що низько повисли над землею (М. Коцюбинський).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. У вечірній тиші степу далеко чути перестук кінських копит (Р. Іванченко). 2. До жодного народу в світі зла не маю (М. Вінграновський). 3. Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озиралась, глянула на хлопця веселими очима, усміхнулась свіжим, молодим личком (Панас Мирний). 4. Мабуть, ніде в світі немає таких долин, як на Україні (Ю. Мушкетик). 5. Легкий пил під ногами. Роса на траві (О. Довженко). 6. Як тут чудово! (О. Олійник).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати новий синтаксичний аналіз речення з підметом, вираженим інфінітивом.

1. Пливе овець отара в білім молоці своєї вовни (Б.-І. Антонич). 2. Тяжко - важко умирати у чужому краю! (Т. Шевченко). 3. Одягати зелену одягу. І шуміти моє призначення (Г. Гордасевич). 4. Шевченкова поезія стала синтезом всього найкращого, століттями набутою демократичною українською культурою (О. Гончар). 5. Згубне прагнення ставити останні крапки (В. Брюллен). 6. Низькі двері хатини були розчинені (В. Малик).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

N.. з N,5 УГ_{p1}; Ш ш_{p12} И_{p12} УГ_{p1}; Мит_{s1} N.. УШ_{s3}; Ргоп_{s1} УГ; Ргоп_{s2} СорПпС

Варіант 16

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

П'яніючи отруйним чадом ночей сріблених і гірких, дивлюся в місяця свічадо крізь шибку, повну світляних, холодних, синіх і тремких далеких відблисків світлів, що, кинуті у тьму, горять самітні, горді, золоті, немов знаків санскритських ряд, які прадавнім сном дзвенять і перешіптуються із дна, загубленого в морок дня, слова Старої ворожби в ім'я землі, в ім'я вогню (Б.-І. Антонич).

Завдання II.

З творів Григорія Тютюнника виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Григорія Тютюнника виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

ІпгК₄; 1Чит_{сат}М_рі; N,N2; Рагі І₃; Ргоп N..

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. Чи ж у собі те слово я б знайшла, щоб так, як блискавка з неба, впало і нас, людей, умить би поєднало, немов єдиним помахом крила? (М. Чумарна). 2. В небі мла, а сонце гляне, - мла розтане вмить (Олександр Олесь). 3. Хор цвіркунів м'яко сюрчав в сухій траві, а один, з них, покриваючи все дзвінко, тягнув свою ноту, наче між землею і небом... (М. Коцюбинський). 4. Ми, як могли, боролися з крилами, але вони нас погнали туди, де вже й море, і небо, і темінь... (М. Стельмах). 5. Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти ліворуч... (М. Коцюбинський). 6. Біліє ліляя, ваблячи своєю дивовижною чистотою (О. Гончар).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Пахло охолодженою за ніч землею (О. Коцюба). 2. Треба вам ставати на велику прю, багато ворогів понизити довкола себе (Ф. Іванченко). 3. Ось і сонце (Ю. Збанацький). 4. Минуло не вернуть, не витравить минуло (В. Симоненко). 5. Розкажу тобі думу таємну (Л. Костенко). 6. І зійшлися тоді дві сили: одна сила юнакова, а друга - вовча (М. Хвильовий).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з обставиною способу дії.

1. Чи можем побачити в полі Великого вітру обрис. Відчути жагу тополі, Яка поспішає за обрій? (Г. Гайдасевич). 2. Я смутна стою (А. Кримський). 3. Цупкі покручені куші винограду безладно розповзлись по вогкій землі (М. Коцюбинський). 4. минуло ще кілька сонцеворотів (Р. Іванченко). 5. Океан, зачерпнутий в склянку, - Просто солоня вода (Г. Гордасевич). 6. Українські Карпати становлять частину Східних Карпат (Н. Яришева).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

Ргоп₅₁ Сор₁ ІпГ; N5, №§ Сор₃ Н[^]; N₃₃І №§ УГ_{р33}; N3, СорГ₅₃ А[^]₅і₅; М_{рм} УГ_р.

Варіант 17

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Явори в левадах сріблились листям, поміж якого вже траплялося і приблякле, - явори в левадах стояли вічними багатирями, здається, і справді чекали на молодше покоління нсселотернівчан, щоб здиралось догори, ближче до синіх високоостей, щоб намагалось зазирнути за обрій - а чи не наближаються звідти жар-птиці мрій? (Є. Гуцало); Лісовик веде чоловіка вночі по лісі так, що той чоловік ніяк не знайде дороги і не вибереться з лісу, аж поки ірети півні заспівають (В. Гнатюк).

Завдання II.

З творів Юрія Федьковича виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), і) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Юрія Федьковича виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

КшПсаДірі; АСІУ АаУ; ІпГІ₆; Іе§ піП[^]; АА\ ІЧ₄.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. Тебе люди поважають, — Добрий голос маєм; Співай же їм, мій голубе... (Т. Шевченко). 2. Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю (Панас Мирний). 3. У лісі сумно, але я люблю цей смак, бо він близький душі моєї (В. Гжицький). 4. Прекрасний ліс навесні, коли вкриваються салатно-зеленими, ніжними листочками; казково-чарівний взимку, закутаний в сніжні завої, незрівнянний восени (В. Гжицький). 5. Вітер, гострий, мов наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одно зливалось із диханням гір, і гордість обняла Іванову душу (М. Коцюбинський). 6. Лежав при відчиненім вікні, і зорі заглядали йому в душу (Б. Лепкий).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. І все на світі треба пережити (Л. Костенко). 2. Усе бракує мені одваги йти в широкий світ (Леся Українка). 3. З ставка повіяло холодом (І. Нечуй-Левицький). 4. В своїй хаті своя правда, і сила, і воля (Т. Шевченко). 5. У перспективі - дорога. Праворуч, ліворуч - акварелі. Далеко - ліс (М. Хвильовий). 6. Пахне грибами й медом (М. Рильський).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних та другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з підметом, вираженим займенником у 2 особі однини.

1. Батьківщина - це, можливо, передовсім мова (О. Гончар). 2. Дівчатка переймали науку від матері, баби - училися прясти, вишивати, ткати, розписувати писанки (Л. Орел). 3. В життю мене ти знаєш не знаєш. Ідеш по вулиці - минаєш (І. Франко). 4. Можеш вибирати друзів і дружину, Вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко). 5. Вона прийшла непрохана й неждана, А я її зустріти не зумів (В. Симоненко). 6. Людей мільярди, і мільярди слів, а ти їх маєш вимовити вперше! (Л. Костенко).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

N₆ Сор_г N₁; N¹ Ke§ У_г; Ишти, N5, У_г; Ргоп_с, Сор_гАа[^]; У_г и У_г.

Варіант 18

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Михайло сидів, угрузнувши в кріслі, і йому здавалося, що він потрапив у гротескову залу, де все настільки нормальне, що перестає бути нормальним (В. Шевчук); Щоправда, коли б сьогодні хтось нагадав про це Петрові, він з обуренням рішуче заявив би, що він завжди з огидою ставився до приязної посмішки Юди, і якщо їх і бачили разом, коли вони вдвох пили вино, то це він робив для того, щоб не спускати ока з Юди (В. Петров).

Завдання II.

З творів Ліни Костенко виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Ліни Костенко виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

N₆, I Aa¹; Cop Іпг; Pаrі N5; Precі Іпг; N, ^N6,

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. «Мій лицарю любий пане, хай впаде на зраду ганьба, слави ж маєте доволі: ви обранець королівни» (Леся Українка). 2. Не знаю, скільки пройде весен, але тебе несучу в серці (Олександр Олесь). 3. Я зірвав для тебе золоті майори, в них осіння барва, тепла і густа... (Т. Масенко). 4. Ті сині далекі гори, та синя далеч чогось тягне до

себе душу, як щось невідоме, невидане, як мрія (І. Нечуй-Левицький). 5. Тихо на річкою, ніченька темная, спить зачарований ліс (С. Черкасенко). 6. Україні, її люду хочу вірно я служити (П. Тичина).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. На гірському схилі посаджено молодий яловий ліс (3 газ). 2. Як же його у неволі жити без надії? (Т. Шевченко). 3. Славу! Назвемо слівце так (В. Малик). 4. Усім планетам, всім сонцям свобода, рівність і братерство (П. Тичина). 5. Софія Київська... Чудове творіння народного генія, свідок високої культури і героїчного минулого (С. Висоцький). 6. Хотілось лежати й лежати. Вічність лежати так (І. Багрянний).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних та другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення із звертанням.

1. Щодня дивитися на труд обнови, Та материнської не чути мови - Ото була б загибель - смерть моя (Д. Павличко). 2. На Аскольдовій могилі Поховали їх - Тридцять учнів українців, Славних, молодих... (П. Тичина). 3. Бажав би я, мій рідний краю, щоб ти на волю здобувавсь (П. Грабовський). 4. Мистецтво виготовлення рушників досить давнє на Україні (В. Скуратівський). 5. Могутність всю свою заготіла показати природа і заставила кожний крок столітніми смерками (Г. Хоткевич). 6. Поле жовте, аж очам боляче (3 журн.).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

Іпг Іпг; У_г; Кп У_г; Сор Ш_г; У_г.

Варіант 19

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Але людина шукає правди, яка може бути підпорядкована реальності, що її людина розуміє (Ю. Тарнавський); І тим часом як удень здається, що не маєм минулого, ввечері певний, що майбутнє не існує (В. Підмогильний); Боже, коли ти еси на небі, коли твій могутній й весільний дух витає над землею і бачить все, що твориться тут, коли тільки від твого погляду летять громи і двигтять земля і трепече все живе і мертве створіння - зглянься надо мною (І. Сенченко).

Завдання II.

З творів М. Сингаївського виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів М. Сингаївського виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні.

Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

У[^]I, Ш т ^ р , ; ІпгАЙУ; ІпШ₆; РГОП Л.

Завдання V.

Визначити всі види синтаксичних зв'язків у поданих реченнях.

1. Сьогодні все навкруги було іншим, неповторним, фантастично прекрасним (О. Гончар). 2. За правду, за волю все може знести (Б. Грінченко). 3. Немов шалені то припадали до хвиль, то шугали вгору прудкі буревісники (Ю. Збанацький). 4.1 срібна ніч, серпанками прикрита, дріма і слуха солов'я (Олександр Олесь). 5. Правду кажучи, йому і самому кортіло довантажити підводи ще бодай сотнею мін (О. Гончар). 6. День кінчався, уступаючи дорогу вечорові, що вже ховався у довгих тінях дубів, серед кушів ліщини, наче соромлячись сонця (В. Гжицький).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! (П. Куліш). 2. Над пам'яттю простягнуло мости... (М. Рильський). 3. Ніколи не збудуєш словом, коли те саме руйнуватимеш ділом (Нар. тв.). 4. Час правді дати дорогу, слову - звук (В. Уляненко). 5. Бо тут треба було певної вже кваліфікації, а найголовніше - поважності (Остап Вишня). 6. Сержант випустив повід цяцькованої вуздечки і неохоче сплигнув з коня. - Сідай, младшой! - гукнув козакові Чернишеві. - А я собі зараз добуду! (О. Гончар).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення зі складеним дієслівним присудком.

1. Як хороше мандрувати літом по Україні! (І. Цюпа). 2. Кожна нація і народ створили десятки тисяч слів (В. Симоненко). 3. Мабуть, людині не можна відриватися від рідного берега (Ю. Мушкетик). 4. Справді, я кріпшаю, почувши голос музики (О. Кобилянська). 5. Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, його теж можна розтривожити (О. Гончар). 6. Бережімо честь народу - найкоштовнішу перлину (П. Тичина).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

Ргогш Со_рга_{51/5}; ІпГСорШ_{51/5}; Ке₈ Уг; ІМ_м \&& Ч; СорГРарі_{51/5}.

Варіант 20

Завдання I.

Із запропонованих речень вичлеювати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Шипшини куш у мене під вікном цвіте блідо-рожевим скромним цвітом (М. Рильський); На леваді вже темніли й зростали дерева, під ногами перехитувалася роса й туман, а над усім світом стояла така тиша, що було чути, як плакала надламана гілка (М. Стельмах); Тут, у відкритім південнім степу, збиралася восени сила-лисенна птахів (О. Гончар); Високо вгорі дзвінким передзвоном курличуть трикутники журавлів (О. Копиленко).

Завдання II.

З творів Андрія Малишка виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Андрія Малишка виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний і непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

АСІУ АСІУ; Сор Іпг; М ^ ; АСІУ N4; Іпг АСІУ.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язків у поданих реченнях.

1. Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча (І. Котляревський). 2. Чом не співа душа про сонце, квіти і про Дністр, що води каламутні аж з-під Карпат несе? (М. Драй-Хмара). 3. Не говори печальними очима те, що бояться вимовить слова (Л. Костенко). 4. Почало смеркатись, коли з-за пагорба повільно виповзла важка, чорна хмара (О. Довженко). 5. Кожне дерево, зрубане на землі, показує, що щось природне піднято вже і в людській душі (В. Підмогильний). 6. У сміх, і плач - се рідні два брати, аж від болю серце рветься (М. Вороний).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Ах! - і руку до грудей, а другу - до бинди голубої на голові (А. Головка). 2. Тиша у військах. Жайворонки над військами. І ось нарешті 6.00 (О. Гончар). 3. З нудьгою себе знову вислизаю, як равлик із палаючої хати (І. Малкович). 4. Ідеш отак у доброму козарським товаристві і бачиш, ідучи, й вечірне небо, і ясну зорю (О. Довженко). 5. Доведеться мені їхати (3 жури). 6. Все можна виправдати високою метою — та тільки не порожнечу душі (П. Тичина).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речення з обставиною, вираженою інфінітивом.

1. Викладання мови - це майстерність творення людської душі (В. Сухомлинський). 2. Не гідна ти дочкою лісу зватись, бо в тебе дух не вільний,

лісовий, а хатній, рабський (Леся Українка). 3. Вечір - зорі - трави - срібні роси (Леся Українка). 4. Мені здається, що жила я завжди (Леся Українка). 5. Знай, що в світі найтяжче - це серце носити студене! (М. Рильський). 6. І виходить русалочка в поле виглядати, чи не вийде її милий на лан жито жати (Леся Українка).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

МСорПпГ; NIII N₂ №§ УГ_{р13}; І п Т ^ СорГ₈₃ АСІУ-О; N.. Мі Ш_щ; Ргоп_{р13} УГ_{р13}.

Варіант 21

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Гола земля, бита кригами вітру, безнадійно сіріла під олов'яним небом (М. Коцюбинський); Тихий він із себе: височенький, сухорлявий (М. Коцюбинський); Куші, вмиті вранішньою росою, ніжно посміхалися і здавалися казковими (О. Слісаренко); Ген килим, витканий із птахів, летить над полем (Л. Костенко); В хаті світилось маленьке, сіре, заплакане віконце (М. Коцюбинський).

Завдання II.

З творів Семена Скляренка виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Семена Скляренка виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

^ , АсЦрЬ Іпг АСІУ; Рарі N5; І п г ^ ; №§ ІпШ₂.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язку в поданих реченнях.

1. Відомо, що поганий той школяр, який учителя не переважить (Леся Українка). 2. Людям потрібне лише те слово художника, яке чарує, яке бентежить, яке здатне сколихнути і серце, і розум (О. Гончар). 3. Дорога круто завертала вбік, у долину, де тьмяно блищало озеро (М. Трублаїні). 4. Гей, степе мій, підперти ріками моря, щоб не схитнулися вони на ниви хлібороба (Т. Осьмачка). 5. Ось послухай: десть за гаєм соловей заплакав враз (Олександр Олесь). 6. День згаса за обрієм, ліг туман долиною, і зоря в небі скоро спалахне (Д. Луценко).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Якби знову на світ народитися знав би, як не старитися (Нар. тв.). 2. У тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, інших забрали в город (М. Коцюбинський). 3. Гірко заробиш, солодко з'їси (Нар. тв.). 4. Провесна (І. Вільде).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Я люблю, як, буває, осінню пахне яблуками в хаті (А. Малишко). 2. Знаю, як мало людей треба (Є. Плужник). 3. О, не дивуйсь, що ніч така блакитна (Олександр Олесь). 4. Він певний був, що йде боротись за щось світле й справедливе (М. Хвильовий). 5. Це був тільки сон, що ледь торкнувся пам'яті вустами (Л. Костенко). 6. І буде дума вічно простувати до мрії, що мені життя дала (Т. Осьмачка).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

Ргоп із Афрі УГ₈₃; СорПпг; N₁, з N,5 У_{р1}; N У і ^ Іос; У£_{53/н}

Варіант 22

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Він підкинув праву руку й пробив кулею хоробре комротівське серце, як картоплю (Ю. Яновський); Сонна, напівпритомна Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє острі, щоб зготувати Андрієві вечерю (М. Коцюбинський); За галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що вже стирали біду усмішку царинок (М. Коцюбинський).

Завдання II.

З творів Олесь Гончара виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Олесь Гончара виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

Ь н ^ ; Нипт-а^ірЬ Ай\ АСІУ; NN2; ІПГАСІУ.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язку в поданих реченнях.

1. Сльози радості від зустрічі з незабутнім застилають очі, але зір душі - чистий, всевидючий - помічає всі зміни, що сталися за час розлуки з усім, чим вони снили

(В. Речмедін). 2. У весняному сумі ночей Я чекаю тебе, моя мила, щоби полум'ям синіх очей Ти тривогу мою погасила (В. Симоненко). 3. До речі, випадок у моєму житті завжди грав велику роль (Г. Косинка). 4. Батько хотів ще щось промовити, та в хаті, коли почули, що я прийшов, заголосили жінки - матеріні сестри (Г. Косинка). 5. Усе створено природною для її власного самовдоволення, вона - велика егоїстка - сама себе і народжує, і любить, і нищить... (Р. Іваничук).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Він подивився і глянув на річку: води не побільшало (Б. Грінченко). 2. Дивись й не надивись, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям (І. Нечуй-Левицький). 3. Не судилось Мотрі шастя (Панас Мирний). 4. Продавав Сверид не все, що мав приробленого (Г. Тютюнник). 5. Ми з кумом на зарані підготовані позиції - в погрібник (Остап Вишня). 6. Облизався неборака та меншого в пузо — аж загуло (Т. Шевченко).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Гостя треба добре приймати, бо честь по світу славу розносить... (С. Пушкін). 2. Вийшли ми орати перемоги і снопи в'язати золоті (А. М'ястківський). 3. Хлопчик Юрчик разом з дідом та бабусею приїхав з міста на дачу відпочивати (Н. Забіла). 4. Зірваної квітки вода не лікує, а проваджує її муки (І. Вільде). 5. Хотіла б я піснею стати у щюю хвилинку ясну (Леся Українка). 6. Ти зрікса мови рідної. Тобі твоя земля родити перестане (Д. Павличко).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

УГ_{рв}; ІпГСорШ_{зрг}/Асі; ІпГ УГ; Ргop_{рм} з Ргop_{кз/5} Сор_р, >і_{ц/5}; N, I УГ_и.

Варіант 23

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Худий і тонкий, він ходив по селу і щось бурмотів про смерть і пожари (В. Сосюра); Поміщик, низенький, гостроносий і тихий, іноді сходив з гори своєї величі і розмовляв з нами (В. Сосюра); Червоні й бородаті обличчя стоять переді мною з розтуленим і дзвенячим обличчям від пісень ротами, а повні жінки, рум'яні і пишнощокі, підперли підборіддя руками, тонко й журливо врізували свої глоси в гримливі басы довговусих чоловіків (В. Сосюра).

Завдання II.

З творів Івана Багряного виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Івана Багряного виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

ІПТАЙУ; ІпГІЧ; N_{1,2,3,4,5,6}; ІПГАСІУ; А С І У ^.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язків у поданих реченнях.

1. Я охоплюю обома руками березку, притуляючись вухом до неї, але вона мовчить, бо ще не розмерзся під корою сік, ще мертво в лісі (М. Стельмах). 2. Я знаю: мова мамина - свята, в ній вічний, незнищений дух свободи (М. Адаменко). 3. Пильно, пильно подивились - сльози покотились (Т. Шевченко). 4. Воздвиженський почав дуже часто записуватися в лавру, в печери, щоб показати ректорові свою силу у віру (І. Нечуй-Левицький). 5. Без кореня, як риба без води, слово не може існувати (І. Вихованець). 6. Там, у царині, стрівали їх люди, і кожне своїх овець залучало додому (Панас Мирний).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Поважай чужі смаки, чужий погляд, навіть, якщо з ним і не згоден (3 журн.). 2. Чи не краще сісти тихенько й заплосити очі? (М. Коцюбинський). 3. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути (М. Коцюбинський). 4. Вночі прокидаюся, сідаю на ліжку і напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок (М. Коцюбинський). 5. Потім йдемо до хати (В. Скуратівський). 6. Було стемніло, знову видніє (С. Васильченко).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Днина така тиха, спокійна! (О. Кобилянська). 2. Освіта, наука, мистецтво, театр... пов'язані з мовним вихованням (3 журн.). 3. Одного вечора Кармелиха прилягла у своїй хаточці спочивать (Марко Вовчок). 4. Стає реальністю мрія багатьох віків (3 газ). 5. Ряд засобів художнього вираження допомагає виявити благородні риси козацької вдачі (3 журн.). 6. Усе довкола живе неньчиною присутністю (В. Скуратівський).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

Сорт_{1,2,3}; ТпГСор ІпГ; Ргop N_{1,2} УГ_{р1}; И₈₁ СорГ Аіі_{1/5}; СорГ_{р13} Аіі_{Г_р}.

Варіант 24

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Яка ж красива ти - уквітчана весною, Провіщана ключами журавлів, Розбуджена бурхливою грозою І пориванням річок до морів (М. Нагнибіда); 3 путі далекої вернувся машиніст, Укритий порохом, увесь пропахлий димом, - До виноградинка! (М. Рильський); Лисніє липовий, липневий линець, липучий і лискучий в білім збанку (Б.-І. Антонич); Сумно в хаті було (П. Грабовський).

Завдання II.

З творів Михайла Коцюбинського виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягаюча і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Михайла Коцюбинського виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

І^рі Афр.; РагШ₃; АСІУ АСІУ; №§ Іпі N2; Сор ІпГ.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язку в поданих реченнях.

1. Вересень був сльотливим, похмурим, як сьогодні, наче б то був не початок осені, а її кінець (О. Жовна). 2. Дівчина, як перепілка, знялася - і помчалась вповодж ниви (Панас Мирний). 3. ...Раптом чує: недалеко, з-за жита, хтось співає (Панас Мирний). 4. Парубок стояв, мов зачарований (Панас Мирний). 5. Вони, ці будівничі, малювали на стінах святих (О. Слісаренко). 6. Коли шторм почав вшухати і вітер перемінився, підняли клівер і помалу допливли до свого острова (М. Трублаїні).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю і відсутністю необхідних членів речення.

1. А як поводитися, щоб не бути безтактним? (3 журн.). 2. Бійся в собі душевної глухоти (3 журн.). 3. Се вони (жайворонки), невидимі, кидають з неба на поле свою свердлярчу пісню. Дзвінку, металеву й капризну (М. Коцюбинський). 4. Тяжко було сеї весни (О. Кобилянська). 5. Пісенні, мальовничі й чарівні Карпати (С. Пушик). 6. Ледь-ледь збиралось на досвіт, і мати, вмившись зодягали чисту сорочку... (В. Скуратівський).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Ну що ж - кожному своє... (Ю. Збанацький). 2. Парубок плівся повагам, позакладавши руки поза себе (Панас Мирний). 3. Василині давно вже хотілося танцювати, та вона сама якось не сміла виступати перед паничами (І. Нечуй-Левицький). 4. До нашого часу дійшло небагато творів давнього українського

малярства (3 журн.). 5. Всі тут були по-своєму надзвичайні, й про кожного з них можна багато... сказати (І. Багряним). 6. Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та матір'ю вже й пообідали (І. Нечуй-Левицький).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

N₁ УГ; N₁ Сор₃; як К₈і; Уірі; СорШ_р; ІпгСорГ>}_{др}/Ай).

Варіант 25

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Сонечко світить у небі, скошене різнотрав'я під променями в'яне, і пахощі його міняться - стають журливо-гіркуваті; бджоли та джмелі над квітами з пониклими головками провозять свою гуркотливу музику так, наче везуть її на запряжених кіньми возах; а дядько Щерба стоїть собі й стоїть біля тину, до хати не йде, й на дядьковому чолі голубим маком переблискує дрібний піг (Є. Гуцало).

Завдання II.

З творів Василя Стефаника виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Василя Стефаника виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий і необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

Шт_{сат} К_{1р}і; ІпгАСІУ; АСІУ N4; Бі_рі ІЧ_б; У_{оіі} N₄.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язку в поданих реченнях.

1. Вода ж тут, самі бачите, яка: в ній сила земна і сила сонця (І. Цюпа). 2. Здавалося, швидка, поспіхом, двохлична розмова тривала довго-довго і почалась - не пригадати коли (Ю. Смолич). 3. Був зорепад і зелен сад, і ми були у парі (В. Кудрявцев). 4. Чи дорогу тобі, може хтось перебіг, чи тебе забарили вітри норовисті (М. Ткач). 5. Я піду дорогою тією, на якій страждав Ісус від крові, і нехай глумляться фарисеї! (Ю. Дмитренко). 6. Так мокро горить, як нині тягнеться день, туркочуть горлиці, розморені спекою (Є. Гуцало).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Не пишеться... А сон до віч не йде... (Є. Летюк). 2. Хотів тих піль, тих нив, тих лісів набрати якнайбільше в свої очі (Б. Лепкий). 3. Тиша. Тиша. Вітер жито колише (В. Швець). 4. Поклич мене. Я по тонкім льоду до тебе знов дорогу віднайду (С. Пушик). 5. Діалогу не відбулося, і печалі ніхто не втишив (Т. Севернюк). 6. Не хоче півень на чуже весілля, та несуть (Нар. тв.).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Той чумак дививсь-дививсь, далі як ухопить спис (Нар. тв.). 2. Лише на добро земля обізветься добром (М. Сингаївський). 3. Хто ви, звідки і як зоветься (Б. Олійник). 4. Сашко був один у матері та батька (М. Чабанівський). 5. Ніколи я співати не покину про землю, повну щастя і краси (В. Сосюра). 6. Як гарно вернутись по довгій дорозі додому (Т. Севернюк).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

ІпГ СорГ₃₃ ^ ІпГ; М₃₃, УГ_{рв}; СорГ_{р1} ІМ_{2...р} /Аоу_{р1}; N3, N₂ СорГ ІпГ; N₁, N₂, N₃, УГ_{р13}.

Варіант 26

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

В тій хвилі Бантромій нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван не думав навіть, щоби в його старих ногах було ще стільки сили (І. Франко); На тихім озері, де мріють верболози, давно приборкані, і влітку, й восени то плюскоталися, то плавали вони, і шиї гнулися у них, як буйні лози (М. Драй-Хмара); Здобути волю - то мій рай (П. Грабовський).

Завдання II.

З творів Бориса Олійника виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабке, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Бориса Олійника виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

У₁К₅; Ра« N5; ІпШ₆; Ргоп N₅ N1И₆.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язків у поданих реченнях.

1. З одного місця переходили люде на друге, шукаючи волі (Панас Мирний). 2. І радуга стоїть, повірте, на півсвіта, В семицвітах, ярих, як молоде дівча (А. Малишко). 3. Можливо, вся у тому її суть, Що люди в даль гуртом ідуть, Та кожен має власну пугь здобутків і нестям (С. Голованівський). 4. То мати гукає, то мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу (П. Воронько). 5. Оце все разом і є для мене любов. І кращого я навіть не хочу (М. Стельмах). 6. Сьогодні день прекрасний: я - в Карпатах (С. Галябарда).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Хто ж є на світі, щоб був без гріха? (І. Котляревський). 2. Від совісті не втечеш (Нар. тв.). 3. Така мальована хата. Ще й дві яблуні поруч. На правій - цвіт красивий, На лівій - черлений овоч (В. Свідзинський). 4. А чи радість буває гіркою? Буває. Як приходить запізно (О. Підсуха). 5. Як у світі і нелегко, і непросто. Кожну мить по-справжньому прожить (В. Кушнір). 6. Я без тебе всі дні у полоні печалі (В. Івасюк).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Сава біжить до майстерні взяти потрібні запасні частини для потерпілого трактора (О. Гончар). 2. Нам треба вчити людину дожити життям - дорожити людиною, берегти людину, оберігати життя (В. Сухомлинський). 3. Але в мене не було часу роздумувати (Ю. Збанацький). 4. Карлос вибрав шлях направо, Гвідо вибрав шлях наліво (Леся Українка). 5. Посмертного життя не хочу я собі (Леся Українка). 6. Може, хто з ваших знайомих теж причиниться до доброго діла (М. Коцюбинський).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

М₃, СорШ_{рв} /АоЧ; г_{4...я} УГ_{р13}; ГпГСорГІпГ; УГ_{3/п}; Л₃, Уі.

Варіант 27

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках зінківський бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть від морозу (Г. Тютюнник); Обсіли мороки-химери, Снується сутінь спроквола... Тужавіє драгліста мла (І. Світличний); Ми ж - вищим розумом озброєні створіння (М. Рильський).

Завдання II.

З творів Євгена Гребінки виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Євгена Гребінки виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний і непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

ІпГ АСІУ; N_m1 Асу_m; У_ГК₃; Соп ІпГ; Преі ІпГ.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язків у поданих реченнях.

1. Ось тут і виріс він, Василь Голобородько, найсхідніший поет України (Г. Гайворонська). 2. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, молодому, в цій світі де є зорі, і добрі люди, і тихі вогники, і щедри вечори (М. Стельмах). 3. Любімо світ цей шохвилинний він неповторний, як і ми (А. Демиденко). 4. Як був я багат, всяк був мені рад (М. Чернявський). 5. Люби, як світ і світло, Україну, допоки твій світильник не погас (Б. Чепурко). 6. Гей, юнаки, гей, молодь світу, доля планети у ваших руках (І. Нехода).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Людині властиво помилятися (3 часопису). 2. Благословіть мене на щастя, хай часто зустрічається, благословіть мене на горе, хай швидко забувається (Л. Талалай). 3. Коли цінуєш кожну мить, то й час тоді тебе цінує (М. Сингаївський). 4. Знать за плечима не носити (Нар. тв.). 5. Піски та піски. Ані деревця, ані зеленого кущика (О. Іваненко). 6. Заболю, затужу, заридаю..., в собі закурличу (Б. Олійник).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Ой мамо моя! Станьте ж хоч ви їм за рідну матір (І. Нечуй-Левицький). 2. І я не я, і ти мені не ти (Л. Костенко). 3. Трактором орати не лопатою копати (Нар. тв.). 4. Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі (М. Коцюбинський). 5. Веснянка-дівчина зі степом вінчена. Віночок - райдуга, музика - грім (В. Василенко). 6. А люди - володарі степу, задумали виростить сад (В. Терен).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:
С_оГ_рга_р,_п; ІпГУГ; N_{..} СопГ_нН_{..} А4і_{..}; УГ₈₃; N_{..} СопГМ_{2р}/АСІУ.

Варіант 28

Завдання I.

Із запропонованих речень вичленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Ярослав Мудрий в ім'я честі, культури народу не тільки зводив міста, творив закони, будував незрівнянну Софію Київську, а й збирав книжників, створював бібліотеки, сприяв розвитку писемності (П. Кононенко); Втрата ця не є тільки втратою "літературною", але й втратою соціально-політичного порядку (Ю. Смолич); Не тільки злива лила в ту ніч, а й блискавки шмагали потріскані від спеки поля (З газети).

Завдання II.

З творів Миколи Вороного виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Миколи Вороного виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий і необов'язковий, передбачуваний і непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

гпШ₃; Митарі; N_{..}N₂; ІпГ АСІУ; АСІУ АСІУ.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язків у поданих реченнях.

1. Стану я, гляну я - скрізь весна запашна, квітами, перлинами закосичена (П. Тичина). 2. Усі матері чимось схожі, як і їхні долі, вічні турботи про дітей своїх, якими б вони не були - дорослими чи малими, героями чи звичайними людьми (З часопису). 3. Я печу раків і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди (М. Стельмах). 4. Різні бувають сприйняття - раптові, запізнілі (Є. Божик). 5. Де ти, милий, чорнобривий? Де ти? - озовися (І. Котляревський). 6. Кажуть, що перше кохання завжди нещасливе (М. Чабанівський).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Мало прожити життя - треба життя зрозуміти (Є. Плужник). 2. Нічого кращого за траву і наївні веселі кульбабки (Г. Тарасюк). 3. Полиняло, оджовтіло, зголубіло. Всі печалі мої встигли на експрес (Б. Олійник). 4. Духовне майбутнє України - в руках жінок у першу чергу (З часопису). 5. - Ти, кажуть, філософ. У чому суть твого вчення? - У безкінечному вдосконаленні душі й серця (І. Сенченко). 6. Забудь себе - хай щастя мають люди (Л. Забашта).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Морозною, сніговою була зима сорок першого року (3 часопису). 2. Боярине, прошу захити з нами хліба-солі (Леся Українка). 3. Та ми ж з тобою колись були товариші (Леся Українка). 4. Безбережне наше поле, світла наша доля (Б. Лагода). 5. Я знову думаю про право підводити сонця з імлі (В. Коротич). 6. В першу мить його охопило бажання хутко причинити двері і піти назад (А. Хорунжий).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

Сорі; З/п Праеа.^./...; ІпгСорПпг; Іч_п Уір_п; N.. СоргАаіг_{51/5}; Уі_ш ,УГ_{53/п} , Уі_{53/п}.

Варіант 29

Завдання I.

Із запропонованих речень виленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Можна було дивуватися тільки, як не позривалися із місця гармати! (Ю. Яновський); А Мотря все дивилась на його і теж прислухалась, як щось давило-щеміло на серці (В. Винниченко); Та прийде час, і ти огнистим видом Засяєш у народів вольних колі (І. Франко); Леся Українка і багато інших - поети не тільки свого народу, а вони поети всіх народів, всього людства (Остап Вишня).

Завдання II.

З творів Миколи Хвильового виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Миколи Хвильового виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

Мит_{ст} М,рі; Іп Ш₆; №§ Іп Ш₂; Сор Іпг; Агіу N4.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язків у поданих реченнях.

1. Душа, як день, також розвидняється, бо ми зіткані із сонця (Р. Дідула). 2. Так для сонечка осінь убралася у свято врочище (Леся Українка). 3. Як іноді просте, звичайне слово, сказане доречно, уміє людину зробити щасливою (Є. Божик). 4. Ніхто не годен віші барви вбити, даровані мені святим чуттям (Т. Севернюк). 5. Вечір лагідний, свіжий (Є. Гуцало). 6. Стежка стелеться бита поміж трав, серед жита (Л. Первомайський).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Він рибу варить. Лина, що спіймав уранці! Такого ситого! (М. Коцюбинський). 2. У хірурга є скальпель, у маляра - кельма, у художника - пензель (3 часопису). 3. Нам вічно треба небом жить... (М. Вінграновський). 4. Не обіцяй в біді згадати друга, А просто другом будь йому завжди (М. Карпенко). 5. Нахмарило, мабуть, дощ буде (І. Карпенко-Карий). 6. Поживемо - побачимо (Нар. тв.).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Полетіла звістка із Карпат в Полтаву (Т. Севернюк). 2. Ти їдеш по землі (Т. Севернюк). 3. По забутих стежках ти приходиш до мене (В. Івасюк). 4. День мій буде сповнений до краю (В. Губарець). 5. Але що то були за люди! (Ю. Смолич). 6. Скільки літ пролетіло (М. Сингаївський).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

СорШ₈₁; ГпГСорг№_п/А(іі; Ш З/п; Ргоп^Ут^; МшпК_{р12}Кє8 УтГгоп₂.

Варіант 30

Завдання I.

Із запропонованих речень виленувати всі можливі словосполучення. Зробити їх повний синтаксичний розбір.

Коли він казав про мечі, які треба освятити, та про кров, якою треба принести жертву, в очах йому запалювався вогонь дикий, кулаки стискувались і кийок високо піднімався над землею (В. Підмогильний); Іван Франко цікавився не тільки французькими класиками і романтиками, але й символістами (М. Рильський); Не позичай вогню у сусідів, а вмій запалити своє вогнище (В. Земляк).

Завдання II.

З творів Миколи Куліша виписати по 5 прикладів: 1) узгодження (повне і неповне), 2) керування (сильне і слабе, безпосереднє і опосередковане), 3) прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання), 4) кореляція (повна і неповна).

Завдання III.

З творів Миколи Куліша виписати по 5 прикладів на кожен тип смислових відношень: 1) атрибутивні; 2) об'єктні; 3) суб'єктні; 4) обставинні; 5) апозитивні. Також: вказати тип синтаксичного зв'язку: обов'язковий / необов'язковий, передбачуваний / непередбачуваний.

Завдання IV.

Скласти словосполучення за поданою моделлю, зробити повний синтаксичний розбір.

И.р, Абі,ь УГМ₂; Штса^ір,; ІпГ АСІУ; Рарі N5.

Завдання V.

Визначити всі види зв'язків у поданих реченнях.

1. А вдома десь - сім'я, хатина і клаптик поля край села (Д. Фальківський). 2. Я казками снити захотів, небо найнялось, напевне, плакать... (М. Хвильовий). 3. Сучасний учень той, хто не копіює, а продовжує свого вчителя (З часопису). 4. І передчуваючи велику користь, Сафар радісно всімався (З. Тулуб). 5. В полі, мамо, з пісні проросло жито (М. Ткач). 6. Рано, разом з сонцем, прокинулась і Харитя (М. Коцюбинський).

Завдання VI.

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

1. Соломчина хата - через вузьку трав'янисту вуличку (М. Кравчук). 2. Сліди розпушеного сіна у яблуневому садку (І. Муратов). 3. Хотів би тогі чічки позбирати, вітрові не дати, в садочку посадити (М. Черемшина). 4. Поганий посуд не б'ється (Нар. тв.). 5. Тільки щастя нам дано багато... (А.Малишко). 6. Навколо було надзвичайно тихо (С. Скляренко).

Завдання VII.

З'ясувати типи головних і другорядних членів речення та способи їх вираження. Виконати повний синтаксичний аналіз речень.

1. Люди, в радості, в горі ми так потрібні одне одному... (М. Томенко). 2. Озвався співом день грядущий (Т. Севернюк). 3. Смерекова хата - батьківський поріг. Смерекова хата на крутій горі (М. Бакай). 4. Але в мене не було часу роздумувати (Ю. Збанацький). 5. Петро з старостами сидів на лаві (М. Коцюбинський). 6. А Іван Ігнатович візьми та й покажи улов на свою голову (З часопису).

Завдання VIII.

За поданими схемами знайти речення у художній літературі:

Грoпй У£й Сор_{р1} N2. _{рr} / Аaу_{рr}; Іпi У_i_{рr}; УГ_{р13}; ІЧ_н С o p Ш ^ .

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 2
СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ
Варіант 1

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Діти сплять, але Фріц, не можучи ніде знайти так дуже потрібної книжки, забігає також до спальні (В. Винниченко); Пере Ганна сорочку, а син купається, пірнає, бр'юхається, хлюпається, як та риба, в чистій воді (І. Нечуй-Левицький); Собаки крутнули хвостами і, обминувши повалену стіну, підбігли до зачинених дверей, сперлися на них і почали дряпатись, тихенько скавулячи (Є. Гуцало); Жать удень душно, а вночі кусаються комарі (Укр. нар. пр. та прик.); Вчителі перезирнулися між собою, і найстарша з них, повновидна сива жінка, запитала (О. Гончар); В кінці греблі шумлять верби, А лист опадає (П. Чубинський); Округ мене то жито половіє, а в житі купа льону голубо цвіте; ячмінь колоситься; оддалеки гайок синіє (Марко Вовчок); Як прялось, так спалось, а як перестала прясти, то не хочеться й спати (Укр. нар. пр. та прик.); Як я була дівочкою, до мене ходили з горілочкою, а як я стала молодницею, перестали ходити і з водицею (Укр. нар. пр. та прик.); Тим часом і Гайка-Хвіст перестав садити кулаками в стіну і, повернувшись до загального гамору, дивився з божевільною напругою запальними очима (Т. Осьмачка).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Не зважала на те, що валилися кам'яниці і могли мене завалити (В. Вовк); Сократ посміхнувся і стратег побачив, що посмішка та була щирою, майже дружньою (Ю. Мушкетик); А глухоти не зможу перенести, Бо не вкляде ніхто в печальні жести Шум Черемоша, співи солов'я (Д. Павличко); Ти кинув серце, що в тернах Омилось кровію любові, На жертovníк світобудови (Г. Чупринка); Далеко видніється місто, таке невеличке, що скоріше б можна назвати його великим селом (В. Винниченко); Читаємо списки розстріляних і дивуємося, що на провінції погроми (П. Тичина); Ти до кінця плекаєш любий сон В борні незламного самурая, Що всі думки твої бере в полон (Ю. Клен); Ти не дивися на те, Що нивонька твоя, Як полотно ляне, коротка і вузька! (Б. Лепкий); Я радий, що не бачив лихоліття (Леся Українка); Розумієш тепер, що в нас у квартири робиться! (М. Куліш).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Здавалося б, що таке роса? (М. Стельмах); На стерні впало моє жниво, Що раз дозріло на віку (М. Стельмах); Так боюся, що між кущів речень крихітку любові загублю... (В. Підпалій); Прокидаюся на світанні, коли гаснуть зорі останні (Г. Гордасевич); Ніхто не знав, коли й де побудовано цю шхуну (М. Трубаїні).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

(Як тільки...), [...].
[...], (де...).
[...], (дарма що...).
[...], (бо...).
(Щоб...), [...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Втративши самовладання, не тямлячись, завклубом хутко пройшов у кімнату, де було складено всі весільні подарунки, де на лавах стояли наготовлені драгли, капуста, м'ясо куряче та свиняче, і, побачивши скрипку - лежала в кутку, недбало кинута на купу одягу, - схопив її різким розпачливим рухом і вдарив об скриню (Є. Гуцало); Яка журба тобі, що я поїду на чужину з розбитим серцем, що коханий спогад про зустріч мило обиле отрута? (Леся Українка); Не сіпай хоть ти мене, бо ми жите посіпало, що ледве на ногах стою (В. Стефанік); Я мрію так життя прожити, щоб кров і піт віддять землі своїй, щоб у плодах мої хилились віти, щоб розроставсь в глибинах корінь мій (М. Стельмах); На тихім озері, де мріють верболози, давно приборкані, і влітку, й восени, то плавали вони, і шії гнулися у них, як буйні лози (М. Драй-Хмара).

Варіант 2**Завдання I.**

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Адже ціле літо тут вогонь, босою ногою в пісок не ступнеш, і лише лоза виноградна якимось чудом все ж приживляється під Оксаниним доглядом, звідкись соки бере, розвивається (О. Гончар); Я на повнім ході стрибав з поїзда, а деякі бояться (О. Гончар); Молодиці й собі почали плакати, неначе в хаті лежав на лаві мрець, а вони сходились на похорони (І. Нечуй-Левицький); Гризельді стало невимовно жаль Єремеї, і вона почала тихо плакати (І. Нечуй-Левицький); Знайшов сигарету, почав прикурювати, сірники в його руці обламувалися один за одним, ледь спалахнувши, і видно було, як тремтять його руки, аж Порфир не втримався (О. Гончар); Горщечники кивають на рибарів, а ті погрожують поперекидати ятки з череп'ям (Ю. Мушкетик); Мелькають червоні жупани, Вирує, кипить Дніпро, І Байда стріляє в султана, Підвішений за ребро (В. Симоненко); Сонце зійде - я нуджуся, І заходить - плачу: Котру люблю дівчиноньку, Тієї не бачу (Усна нар. тв.).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Все село знало, що діялось у панотця (А. Свидницький); Якби не Бог поміг мені, То душа б живая Во тьмі ада потонула, Проклялась на світі (Т. Шевченко); Слово, чому ти не твердая криця, Що серед бою так ясно іскриться? (Леся Українка); Ти ще не знаєш, як війна змінила їх (М. Стельмах); Може бути, що мене не буде,

Перебутній час я перебув... (М. Вінграновський); Академіки кажуть, що, очевидно, чухраїнци накривали глечики з молоком поезією - настільки в них була розвинена вже тоді культура (Остап Вишня); Часом Десна розливалася так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси (О. Довженко); Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмре, не здобувши нового добра (Леся Українка); Для того, щоб любити власний народ, не треба нам ненавидіти інший народ (О. Кобилянська); Щоб себе беріг, Він наказ мені (М. Рильський).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Ти слово куй, як я гарячу сталь, Щоб серце в ньому плакало й раділо (Д. Луценко); Гей, вівчарику мій на далекій ген-ген полонині! Заграй мені пісню таку, щоби вчули верхи темно-сині (О. Луцький); Не дай, щоб у серці постаріла мрія, Складаючи крила в журбі (М. Ткач); І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла (Т. Шевченко); Там, де втомно в темні тоне Кучерявий вечір, Хтось невтомним дзвоном дзвонить Про чарівні речі (Д. Загуг).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[..., (наякому ...), ...].
[...], (так що ...).
(Куди...), [...].
[...], (неначе...).
[•••], (незважаючи на те що ...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

В тій хвилі Бантроній нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван не думав навіть, щоби в його старих ногах було ще стільки сили (І. Франко); І якщо зараз з-поміж молодих, які зібрались на палубі, теж є такі, що вміють кроїти й шити і озброювати паруси, то це тому, що з ними був Ягнич-майстер: він їх цього діла навчив! (О. Гончар); І стегна розкувано виділялись у жінки, неначе одштовхувались од стану, але вся її постать була сповнена такою своєрідністю і жіночою принадою, що мало хто не заглядався на неї (М. Стельмах); На тихім озері, де мріють верболози, давно приборкані, і влітку, й восени, то плюскоталися, то плавали вони, і шії гнулися у них, як буйні лози (М. Драй-Хмара).

Варіант 3**Завдання I.**

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Князь Єремія хоче сватати свою дочку, а я оце взявся бути за свата: як буде діло? (І. Нечуй-Левицький); Той за начальника біля самісінської пічки, і Ілько вже не відчував тієї неприємної самотності, яку переживають на роботі в перший день (Петро Панч); Він непотрібний і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благанням й надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки

(М. Кошубинський); Працювати ж фізично не дозволяла гордість, "мужицький" труд був для неї принизливим, і ця "шляхтянка" закінчує життя самогубством (Н. Гаєвська); Обидва ж вони політируються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають (П. Куліш); Ідуть хлопці, позгорблювалися; в очах безнадія світиться та переполох, а в душі дрижаки скачуть (А. Свидницький); Широка річка темним люстром чорніє, в неї під ногами, то там, то тут тремтять у ній рідкі зблідлі зорі; прозорий місяць ледве хилитається в глибині, а далі на схід річка вже яснішає світлою просторою дорогою, з відбитими торочками зелених берегів, з темними плямами заснулих, нерухомих барок, з вітрилом раннього човна, що біліло в імлістій далечині (М. Старицький); Гляне Шрам, аж сидять на траві під липою і божий чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень (П. Куліш); Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева та став навпроти Череваня (П. Куліш); Більше вона ні слова не сказала матері, а, наклавши на плечі гору прання, пішла розвішувати його на тину (Г. Тютюнник).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Серденько вже знає, що я тебе послідній раз оце виражаю (Ю. Федькович); І служитиму і далі, щоб марно я жила (П. Тичина); Не видно думки - блискавки, що бігає на високи (Д. Павличко); Свою любов, голубку швидкокрилу, давно я випустив на білий світ, аби вона будила сонце в морі, воркуючи ім'я лише Беатріче (Т. Осьмачка); Він знову рученьки згинає, неначе стримує коня (Олександр Олесь); Перед нею лежав не той ... козак, якого вона (Ніна) часто бачила в сідлі на вороному коні (І. Цюпа); Щоб, розбалакавшись, не влізти в "проволочку", Я швидше ставлю точку (Л. Глібов); Думав, що баба з могили, або щось лихе приверзлося (І. Драч); Бачачи, що вже переборшив, він притих (Б. Грінченко).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

То гріх - тоді кохать, як поруч хтось кона, Як спів, палких надій і радощі оті Так гріко відчува чиясь душа смутна... (Х. Алчевська); Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі? (П. Тичина); Зупинюся у вечоровій тиші, ввслушаюся, як дихає земля (М. Луків); Не можу пригадати, кого я ждав на вулиці старого міста (Т. Осьмачка); Мого життя не вистачить мені для діл, що їх у спогадах ледю (Високий замок); Чує він кризь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню (І. Нечуй-Левицький).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

(Хто...), [той...].

(Де...), [там...].

[... в поле.], (де...).

(Доки...), [доти...].

[... , (що ...), ...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Досунувся він, що от-от зайця спіймати, вже й руку простягнув, щоб за лапу взяти, та заєць сповзнув і панотець дригнувся ... (А. Свидницький); Вона жила в наймах, а як уже зовсім занедужала мати, то довелось їй свою хазяйку кинути, щоб хвору доглядати (Б. Грінченко); Так тихо, що він почав побоюватися, щоб не трісли йому від перенапруги слухові перетинки ... (В. Шевчук); Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках зінківський бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть від морозу (Гр. Тютюнник).

Варіант 4

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Пилипко їхав поруч із командиром, і той усе розпитував: чи багачко німців, де стоять (А. Головка); Тихо погойдувався крихітний, на одну людину, човник, і очерет своїм шарудінням присипляв воду (М. Стельмах); Але проповідь непротивленства Гітлерові і любові до нього не припала до серця катованим народам, і вони продовжували боротися проти тиранії (Ярослав Галан); Марко хотів розплюшити повіки, але тепер для нього це було непосильною роботою (М. Стельмах); Мудрим людям достаються поцілунки, лаври, квіти, а поету на потіху все криваві самоцвіти (Леся Українка); То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс і грудкою впаде в сити землю (Г. Тютюнник); Хіба що собаки ліниво перегукуються по дворах, чи зарипить звід десь від колодязя, чи зареве худоба (А. Головка); Ні хмари немає на небі, ні дощ не йде, ні вітерець не колихне повітря (М. Стельмах); Сичі в гаю перекликалися, та ясен раз у раз скрипів (Т. Шевченко); Ім'я співака знають у всіх куточках нашої Батьківщини, та й за кордоном багато людей зачаровані українською піснею, яку почувли з Миколиних уст (Олексій Білаш).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Від робітника Андрій узнав, що один брат уже орденоносець (І. Багрянний); Зіграй усе, що я тебе прошу (Л. Костенко); Вони летять на верхогір'я, Щоб сонце вдосвіта зустріть (Олександр Олесь); Писав чомусь про смерть, неначе знав, що ось-ось серед плиткого камінчастого броду земля розкохиться (І. Франко); І тремтять "намісники Ісуса", Бо чекає кара їх страшна (Д. Павличко); Нема краси другої в світі, як починаєш ти ходити (П. Тичина); Брат садився з тим парубком, що його так широко дожидав коло самих дверей (Ю. Федькович);

В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає (Т. Шевченко); Усі таємні свої скарби я повинна віддати І килим, що виткали мрії, під ноги тобі простелити (Леся Українка).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Я з тих країв, де в сині оболоні гарячі персні розкидає день (А. Малишко); Ми підем, де трави похили, де зорі в ясній даліні (А. Малишко); Бачу за морями золоті дороги, де припав до неба синьоокий степ (В. Сосюра); Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки! (І. Нечуй-Левицький); Недалекий той час, коли чесність зійде зі списку парадних чеснот, настільки вона стане звичайною в нашій дійсності (І. Вільде).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[...], (тому що ...).

[... так], (що ...).

[Кожний, (хто ...), ...].

[Скрізь, (куди...), ...].

(Якщо ...), [то...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Сонечко світить у небі, скошене різнотрав'я під променями в'яне, і пахощі його міняться - стають журливо-гіркуваті; бджоли та джмелі над квітами з пониклими головками провозять свою гуркотливу музику так, наче везуть її на запряжених кіньми возах; а дядько Шерба стоїть собі й стоїть біля тину, до хати не йде, й на дядьковому чолі голубим маком переблискує дрібний піт (Є. Гуцало); Згадай, як у день ми стояли з тобою На скелі гарячій, на кручі стрімкій, Я вчилася пісні з морського прибою, А ти прислухалась, який в ньому стрій (Леся Українка); Співати про хату малу, небагату, де добре є брату, де радісно жить (Б.-І. Антонич); Я понесу в серці звуки народних пісень, що віками не змовкали над землею, зберігаючи в безіменних творіннях пульс безсмертя, що протидіяли всім спробам темряви задушити прагнення до світла й поступу розуму (О. Бердник).

Варіант 5

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Отам проходила, на галяві заснула, І біля неї тихо скорбна мати сіла (О. Зуєвський); Ні один невірний філософ, ні письменник не переконав мене глибше, як новий Завіт, і я б не могла дати свого чудового, великого Бога за будь-яку гіпотезу (В. Вовк); Я випив горя у проваллі Другої війни, і сумніви зайшли до мене (Б. Бойчук); Здебільшого товпляться довкола возів молоді люди, але є поміж них і поважні громадяни (Ю. Мушкетик); Він виливався із слова, як тісто, і його кожного разу бігали шукати в небі і на землі (Е. Андієвська); Приходить зима з дощами і з теплим воском відлиг, і вже гумовими полами, а не крилом, б'є ніч у шибку вікна (Ю. Тарнавський); І з неблаганними очима Ти йдеш вічністю і кризь мить, І темінь в тебе за плечима, Й поперед тебе мла-темнина, Й тобі нічого не болить! (М. Вінграновський); І я буду старіти, а ти справді залишатимешся молодою (Є. Гуцало).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Слабка людина, не втерплю, щоб пальцями не зачепити струни Сузір'я Ліри (С. Гуцало); Зелень розливається всіма відтінками, навколо - первісний дикий ліс, де заходить тільки нога землеміра, взута в гумові чоботи (Д. Гуменна); Немає ще праці, в якій би було проаналізовано думку Сковороди на тлі всієї сучасної йому і минулої філософії (І. Дзюба); Щоб корабель не став за домовину, візьми благословення - і Лвти (І. Дзюба); Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижих і на шиї (О.Довженко); Сивоок злякався, що пропустить, може, єдину нагоду, мерщій проштовхався наперед, став коло мішила (П. Загребельний); А тепер його порух, мов камінь, наче кара від ночі, мстиг, Щоб майнути у темі сторінками Дорогих непрочитаних книг (О. Зуєвський); Більше десяти років тому приїхав сюди, щоб намалювати ці скелі,- і пропав (Р. Іванчук); Той смерть свою навіки поборов, хто на її ненависть мав любов (Д. Павличко); Та в порожнечі нам блукати доти, Аж доки ми тягар того хреста донесемо до нашої Голґоти (І. Качуровський).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

У слові рідному велика сила є, що розбива іраніт і золото кує (М. Рильський); А ХЮ сказав, що щастя тільки в щасті (О. Слоньовська); Любить людей мене навчила мати і рідну землю, що б там не було (В. Симоненко); Так тихо-тихо скрізь, що ледве чути відгомони (П. Тичина); Розлюбіть себе, щоб зрозуміти, як мало вас можуть побити інші (В. Брюгген).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

(Якби...), [то...].

[...], (як...)

(Коли...), [...].

[...], (тому що ...)

(Кому...), [тому...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Одним блиском думки переплигнув Олесь сорок п'ять років назад, у своє власне дитинство, коли ще сам був таким бальбасом, як Юрчик, а, може, за рік старшеньким, коли з "газетою" в штанях гарцював на верб'яному "конику" по запорошеній, вибоїстій дорозі (І. Керницький); Гармошка вже позвала іншу мелодію, шпаркішу й завзятішу, а дівчата, водячи в танці одна одну, безоглядніше закрутились у вирі - Чоботи й черевки якщо не згоріли на їхніх ногах, то ось-ось згорять, обернувшись на куряву та дим; довгі спідниці й плаття в'ються довкола ніг так швидко, наче Намагаються порятуватися од невидимого вогню, який схований десь у тому

шаленому русі; пташки усмішок на губах хоч і притомились, хоч і прибідли, та ще не відлетіли й не скоро відлетять; очі грають карими, синіми, чорними поглядами, а над тими поглядами шнурками, ключами підносились дівочі брови (Є. Гуцало); Бо пам'ятайте, що на цій планеті, від коли сотворив її Пан-Бог, ще не було епохи для поетів, але були поети для епох (Л. Костенко); Благослови, Господь, державний Київ, Що на горі над голубим Дніпром Пильнує мир і всі труди людської, Що їх живить земля своїм трудом (І. Кочерга).

Варіант 6

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Поснідавши, батько йшов на роботу, а я, підсукавши колоші, біг на кінець городу, щоб наламати широких капустяних листків (В. Скуратівський); Ягоди вже прихопив морозець, від того вони солодшають (В. Чухліб); У неї було дуже багато іграшок, але вона поводитися з ними не так, як деякі інші діти (Н. Забіла); Привчав мене батько трудитись до поту, а мати - любити пісні (П. Воронько); Жenu від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні (М. Коцюбинський); Потім хмари затихли, перестали рухатися, і сторожке мовчання оволоділо небом і землею (Г. Тютюнник); Ось чому ваша інтелігентність так часто впадає в жорстоку брутальність, і ви вчиняєте тоді зі своїми солдатами огидні злочинства (О. Довженко); Дніпро спокійно шумить і реве, і хвиля берег мие (О. Довженко).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Вона вже любить батька, бо, коли він вривається в кімнату з чергової поїздки, вона вся починає світитися, бігає, метушиться (В. Шевчук); Він горів до всього, що працювало на майбутнє народу (В. Яременко); Се дідусь слабосилий, Що без роду, без стад і жінок Сам стоїть край могили (І. Франко); Але він був потрібен письменникові-імпресіоністові, щоб викликати сильне контрастне враження, душевне чуття огиди (Є. Федоренко); Той смерть свою навіки поборов, Хто рівня їй, але у силі добрій (Д. Павличко); Я думаю про щось чуже, стороннє, неважнє, а проте тямлю, що я не забув свого горя (М. Коцюбинський); Як би таких було між нами менше, що, дома чесний статок прочесавши, понадились на соболі московські та руки простягли до тієї "казни", як кажуть москалі (Леся Українка); Се, може, станеться пізніше, коли всі зобачуть у ній те, чим вона була (Д. Донцов); Характерною прикметою його вдачі був несилуваний, природний і бистрий дотеп, який свідчив про незвичайний розум і притаманну цьому сумному письменникові веселість (В. Яременко); Пішов своєю дорогою, як птах, що своїх крил на собі не чує (В. Стефаник).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

І я щасливий, що себе знайшов, що не сконав у бездуховнім вирі (М. Руденко); Знай, що в світі найтяжче - серце носити студене! (М. Рильський); Я люблю, як, буває, осінню пахне яблуками в хаті (А. Малишко); Як заплачу на малу хвилинку, то мусить хтось сміятися до смерті! (Леся Українка); Ось чутно, як несе вітер якусь покину з далекого лісу... (М. Коцюбинський).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[...], (немов...).
 (Коли...), [то ...].
 [...з того], (що...).
 (Хоч...), [та...].
 [...], (якщо ...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Коли в монастирях був папірсу брак, Ченці з рукопису старе письмо змивали, щоб написати знов тропар або кондак, І палімпсестом той рукопис називали (М. Вороний); Українську мову і літературу викладав Омелян Огоновський, який головну увагу приділяв граматиці в студіях з літератури, як зазначав іше Іван Франко, який свого часу теж слухав його лекції, виходив не з самостійної вартості того чи іншого твору, а намагався цей твір "вперти в одну з тих схоластичних шухлядок, по яких порядковано твори поетичні в шкільних читанках" (М. Ільницький); Колисав мою коліску Звук підгірської трембіти, Що від неї зорі меркнуть І росою плачуть квіти (Б. Лепкий); Будемо сподіватися, що до нашого поета парки будуть ласкавіші і пісні його лунатимуть ще довго (М. Грушевський).

Варіант 7

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Смикнула телицю за нашійник, та подалися вдвох за ворота (Є. Гуцало); Чи колектив тобі наш набрид, чи чистолобство тебе зайло (Ю. Збанацький); Сказав старий, що всі трое разом зарадили (Т. Шевченко); Та прийде час, і ти огнистим видом Засяєш у народів вольних колі (І. Франко); Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь (М. Коцюбинський); І будень без нього не будень, і свято без нього не свято (В. Земляк); То ж він татар на поміч приєднав і платить їм ясиром християнським (Леся Українка); Чорними долонями струшували піт з чола і великими руками ловилися землі (В. Стефаник); Ти, хлопе, землю край І в землю зерно сій (Б. Лепкий); Не слів мені, а іскр блискучих і палких ! (Олександр Олесь).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Здалося, примарилось мені, наче ти печальною ходою десь пройшла у білому вбранні (В. Сосюра); Вона побігла до шинку, бо мала заплачене на цілий тиждень

наперед снідання (І. Франко); Хай полотном простелеться дорога, Що повела науку по землі (Д. Павличко); В юрті сидів я на килимі в гостях у столітнього окна у Джамбула, коли раптом прийшла новоприбула рада гостя з телеграмою в руках (П. Тичина); Брат узяв чудотворник у руки та читає коло стола на голос, бо неня дуже любила слухати його (Ю. Федькович); Я дивився і радів, що минула зима, Що весна наближається, літо ... (Олександр Олесь); Чатує вітер на останнє листя старого дуба, що своїм корінням тримає схили урвища (Л. Костенко); Вони поїхали до ливарні, що маячила за міським парканом (І. Багрянний); Годі з певністю сказати, як то там було з цим моїм родом "по мечу", тобто по батькові (Г. Журба); Вихована в польській культурі, вже з юнацьких років нав'язала зразок з народом і повернулася до українства, що його віднайшла по лінії маминого роду (Ю. Тарнавський).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Я не хочу, щоб ви були сьогодні, як завжди, засмучені (Олександр Олесь); Зерно в землю теж кладуть, щоб воно воскресло в житі (Б. Олійник); Щоб жить - я всі кайдани розірву (П. Тичина); Море так бадьоро хлюпає у човни, що аж слухати люблю (М. Коцюбинський); Пахне хлібом земля, що дала мені сонце й крила (Д. Павличко).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[... так], (щоб...).

[..., (що...), ...].

(Де...), [там...].

(Доки...), [доки...].

[...], (хоча...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Тоді йому вдавало, що є на світі бездонні криниці, та каламутна срібло-сіра топіль, котра розливалась перед ним в невідомість, і друга, десь там у ньому, темна, скаламучена криниця (Г. Журба); Інший фейлетон викпинав договори з чужими державами - уряд УНР за те, що не бачив за гарними словами чужих дипломатів зневаги самостійності України, а чужі держави за те, що за кам'янецькою УНР не бачать 40-мільйонної непідлеглої нації (Ю. Лавріненко); Оце невеличкі замітки, що їх нема в жодній історії України і, які я хочу нагадати, щоб їх не забули (Остап Вишня); І в римах він намагається буги канонічним, а все-таки припускає модерні рими, що ігнорують післянаголосові приголосні (Ю. Шерех).

Варіант 8

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Своє набуте, як і тінь, не чує, та без нього ми ніщо (Т. Осьмачка); І, може, тут сидів так само, Чекаючи вістей із Ясс, І крізь вікно він бачив браму І вулицю в цей самий час (Є. Маланюк); На гору доступитися нелегко, зате з гори зручніше

боронитися (Леся Українка); Чи то води весняні шуміли, чи то бриніла десь з далеку пісня (О. Іваненко); І рука її нічого не стиснула, а впала додолу в'яло й безсило (Л. Мосендз); Я не знаю, хто кого морочить, але я б нагана в руки взяв (В. Сосюра); Напишеш, рвеш ... і пишеш знову! І знову не так ... і знов не те (Є. Плужник); Від «ТО» смерділо людськими екскрементами, і довгий понурий м'ясний ряд скидався на перекинуті кінські кістяки (Б. Антоненко-Давидович); Вони кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою (Г. Косинка); Вона йшла поруч, **ОДДИХАЮЧИ**, і не вгавала мені дякувати (В. Підмогильний).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Хлоп'я очей не зводить з коней, хоч сон його вже обхопив (Олександр Олесь); Але казка, яка то вона вже за себе з роду вигадлива та химерна вдалася, знає кожному раду і причину (Ю. Федькович); Нема сильніш од землетрусу, як потрясать серця людей (П. Тичина); Я вас люблю великою любов'ю, Бо добре знаю вашу міць і твердь (Д. Павличко); Ганна вдарила Фрузю в груди так сильно, що ся відразу звалилася з ніг (І. Франко); Я скажу йому, що ходжу в райшколу, що до нього тільки думи мої летять (В. Сосюра); Благословен, хто вигадав маяк. Цей промінь, що спалахує над морем Десь там, де пішли його і всі інші брати й сестри, понісши в офіру свої м'язи й мізок (І. Багрянний); В долині Тигра і Євфрата, котру заносить жовтий мул, поблякне слава І ерострата перед твоєю, місто УР! (Л. Костенко); Пам'ятаю я, що, незважаючи на свою ультрарадемократичність, бабуня все була горда, що в нашому роді не було попів і жидів (Л. Мосендз).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Пахне хлібом трава, що купала мене з дитяти (Д. Павличко); Я збагнув, що забуття не суджено мені (Леся Українка); І було їх, тих книг, у шафах стільки, що такої кількості за свій короткий вік він [Лисогор] ше ніколи й не бачив (В. Козаченко); Коли ти любиш рідний край, гори, палай! (М. Вороний); Коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви (М. Коцюбинський).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[Все, (що...), ...].

[...], (чи...)

[... настільки ...], (щоб ...)

[...], (дарма що...)

(Якщо...), [то ...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Вода мерехтіла, вода світилась різними барвами, вода міняла настроїв, де всміхалася по-дитячому широко, а де стриманіше, вода наче пісно співала весь час, пісню, в якій вона жила так само, як у річці, авжеж, так само, бо линула вона в пісню

прямісінько з оцих деснянських берегів, линула, линула (Є. Гуцало); Не знаю, що питав у неї і що казала вона мені, а тільки пам'ятаю, як буйно захвилювалися жита, затремтіли від радості льон і гарячий вітер припав грудьми до землі (Г. Косинка); Вслухаєшся в музику слів, кожне з них звучить по-своєму, проникаєш у смисл і, здається, повністю вслухавшись, повністю проникнувши, однаково до кінця не осягнув, не все збагнув, бо начебто в простому і ясному - Розлоге! Бір! Дубове! - зостається стільки незвіданості, загадки, таємниці (Є. Гуцало); Пообідавши, дядько Щерба не встає з-за столу відразу, а якийсь час сидить, випроставшись, у тихій тиші (Є. Гуцало); Правда, на це щастя можна по-різному дивитися, але я наперед кажу, що не належу ні до філософів, ні до людей з ідеалами (і порожніми кишеньками), що все критикують і врешті дохнуть під тинами і парканами (І. Сенченко).

Варіант 9

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Чи голоси у нас не ослабі? Чи не потонуть у вітрах простору? Чи сприймуть велич нової краси? (Л. Костенко); І в твоїх зінцях, повних мети, Бачу міст задимлені скилети І, мов коні, здіблені мости (Д. Павличко); Лице йому зблідло, очі були напружені, й губи кривавились од якоїсь тужливої радості (В. Винниченко); Той ліс зашумить, і ті сни ізійдуть (М. Вінграновський); Поля до сонця пнуть зелені пальці - а я ж на них по-своєму дивлюсь (П. Тичина); Сам Іван ніколи не говорив про се, але хтось із його сторін приніс сю вість до Борислава (І. Франко); Ліхтарів проміння простяглася і в вікні задумано цвіте, а мені здається: то волосся, то твоє волосся золоте (В. Сосюра); Вибухає ніч громами, і земля дрижить у дзвоні (І. Багряний); Яка чума, яка біда мене косила, а сила знову розцвіла (П. Тичина); Там уже я збирав війська, аж землі важко, і вибивав ворога у чужі городи (О. Довженко).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Дарма що стояло тихо, сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху (Ю. Смолич); Відчув у роті солодкий смак води з джерел, що б'ють у березі в його селі й ніколи, скільки він пам'ятає, не висихали й не вичерпувалися (В. Шевчук); Здавши документи в штаб, Черниш, перш ніж іти в батальйон, з'явився, за офіцерським звичаєм, відрекомендуватися командирові полку (О. Гончар); Поволі звик я до цієї картини, як солдат на війні поступово звикає до грому гармат (О. Довженко); Ніхто не бачив, як я переставляв на ділянках таблички (Ю. Збанацький); Зараз додому, добре виспатися, щоб завтра біля власного верстата бути вправним, зосередженим (В. Собко); І кожний знає з нас, для чого він живе (В. Сосюра); Щасливий, хто сни має милі (Леся Українка); Туманом і сирістю потягло справа, де протікала річка (Петро Панч); Коли б можна, побігла б туди, в лікарню, де лежить він (І. Цюпа).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною

класифікацією.

Повела житами стежка неширока в поле, де тополя мріє одинока (В. Симоненко); Там, де ти колись ішла, тиха стежка зацвіла вечоровою матіолою, житом-долею світанковою (Б. Олійник); Забудь усе й лети, куди життя несе в огні гряда (В. Сосюра); Колисав мою колиску звук підгірської трембіти, що від неї зорі меркнуть і росою плачуть квіти (Б. Лепкий); Я так тебе люблю, що стримати не в силі захоплених пісень, що ллються через край (В. Сосюра).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[Такий...], (неначе...).

[Так...], (що...).

[...], (про що ...).

(Як...), [тоді...].

(Якби...), [тоді...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

В пам'яті одразу виникла зачарована скеля, про яку вже й забули, примітивна кузня, якою починалося будівництво (Ян Баш); Потім хлопечь кинув погляд навкруги і побачив кухаря, що поливав водою капітана вартового, що стовбичив з почепленим на раменах автоматом (С. Скляренко); Виявилося, що вони проходять повз маленький острівець, яких тут немало в Азовському морі (О. Гончар); Погортайте сторінки сивих віків, і вам відкриється багато таємниць, і ви почуєте голоси творців, імена яких так розгубила історія, що вже навряд чи знайдемо багатьох сячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує й сьогодні на нашій ниві (М. Стельмах).

Варіант 10

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Так: десь дім стояв - а може й не стояв (Б. Бойчук); Час цідить пісок з долоні в долоню, І смерть може стукнути об шибку Гілкою чорних акацій (В. Вовк); йй нічого робити, співає, а я тчу тині з трави (В. Голобородько); Він вилізав на грушу І в пазуху рвав гнилиці, і купався коло млина, І лежав у піску (І. Драч); Чи то праця задавила молоду силу, чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила (Т. Шевченко); Холодно, але все зеленіє (П. Загребельний); Ліс стояв мовчки, та проте смереки шепочуть щось (О. Кобилянська); Кладе вінок на щедрий сплеск коси І зором воскрешати світ уміє (О. Зуевський); Данило розтебнув Ярицю на грудях, присів на колодку й тоді побачив за ватрою жінку в кольчугі (Р. Іванчук); Та й до мене колись солодко посміхнулася під церквою в Пасейську одна Мона, та й от з того часу бідний чоловік уже близько пістволіття в неволі крипірує (І. Керницький).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Сила в нас така, що доріг в житті мені замало (А. Малишко); Люблю народ, якого силу ніхто не зломить (П. Воронько); Добре б було, коли б саме тепер хтось заглянув до нас в гості чи хоча б мама почала співати (М. Стельмах); В веснянім я чую повороті, що іде, надходить людськості весна! (М. Рильський); А він забув про весло, що лежало під ногами (Гр. Тютюнник); Якщо прийде весна, то не думай її Розвести у веселощах бучних (Леся Українка); Куди не гляну,— літо спом'яну (І. Гнатюк); В цих дотепних словах - найгірша суть процесів, що відбуваються в сусідній з нами...(Л. Коханець); Як б'ється серце в хвилюванні, Співай про згублений свій рай (Гр. Чупринка).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

І кожен з нас те знав, що слави нам не буде (І. Франко); Золотисті лани пшениці такі, що їм кінця-краю не видно (В. Гжицький); А на тому боці - там живе Марічка в хаті, що сховалась у зелений бір (М. Ткач); Я не маю наміру розповідати вам, яке це щастя - справжня дружба (Марко Вовчок); Я знаю, знаю, що не мови на світі людей поділили на злих і добрих (Д. Павличко).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією,

- [...,(яку...),...].
- [...], (якою ...).
- [...]. (щоб...).
- (Коли...), [...].
- (Поки...), [...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Мовби продовжує розмову з усіма тими односельцями, яких нині бачив, коли косив за тином: і зі Степаном Галайдою, комбайнером, котрий навідувався в поле подивитись, яка там пшениця дозріває, який врожай доведеться збирати; і з балакучою та дорідною Стефкою, котра ніколи мимо не пройде, щоб не зачепити, і з забудькуватим Миколою, якому, звісно, ще не раз заманеться скуштувати черешень; і з літньою сусідкою Марусиною, що виглядає сина - хай би дочекалась, хоч тоді вже не покличе дядька Щербу косити лужок, син сам упорється (Є. Гуцало); І нечуване, предивне почуття охопило хлопця - йому привиділося, що ціле сузір'я сунуло на нього, і він у цьому розсипищі іскрявому розтопився (М. Понеділок); Застерігає доля нас зарання, що калинова кров - така густа, така крута, як кров у наших жилах (В. Стус); У цих людей були інші прегарні світи, і вони знали, що їм треба повернутися туди, де їх справжній дім (Ю. Тарнавський).

Варіант II

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Я для неї хмар не розвію І дощами землі не заллю (В. Симоненко); А єдиних слів, на жаль, було не сказано, А для чого ці слова, як плаче музика ? (Б. Олійник); І купався коло млина, і лежав у піску, І стріляв горобців із рогатки (І. Драч); Та не дай Боже, та не дай нікому, як оцьому народоньку молодому! (М. Вінграновський); Вона звалилася на хвилі, потонула, а пліт поплив собі й поплив (Є. Гуцало); Або вільний вітер пронесеться, або мороз ударить (Марко Вовчок); І вже нема ні щастя, ні біди, а ТІЛЬКИ світ, тугим поінтий гудом (В. Стус); Потахне світ наш, гей потахне, по собі не полише й крихт - і ми відлинемо, як птахи, хоча без крил, хоча без крил (І. Калинець); Корови безгучно ступали по пухкій дорозі, і їхні очі були заплюшені (В. Шевчук); Білий кінч підвів голову і жалібно глянув на Степана великими водянистими очима (В. Дрозд); Не то осінні води шуміли, не то вітер бився в заламах провалля (М. Коцюбинський).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Зіграй усе, що я тебе прошу (Л. Костенко); Це коротке оповідання, мов біблійна розповідь, про те, як колись давно був собі світ і у цей світ прийшло одного ранку двоє людей (Ю. Тарнавський); Горіти нам, щоб іскра ад'ютанта Жевріла для майбутніх поколінь (Л. Храплива); Коли б кохана та весна у лузі - тоді б я сам заповнив "Новий Обрій" (Г. Чорнобицька); Кімната, де жив Всеволод, виглядала веселіше, і в ній, як завжди, панував нелад (В. Шевчук); Коли Іван Оскарович у супроводі господарів оглядав брилу, його відрекомендували художникам (О. Гончар); Чи не буде знову недомови Там, де в ніч майнула черга днів? (О. Зуєвський); Я заздрих тим нелюдяно-апатичним жінкам, які дримали (В. Вовк); Дош - це дівчина, що чеше в присмерк мокрі коси (Б. Бойчук); На одну мить стало так порожньо, так зловісно, аж чорна хвиля потьмарила Тімасєві свідомість (Ю. Мушкетик).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Кожне дерево, зрубане на землі, показує, що щось природне підтяго вже і в людській душі (В. Підмогильний); Так вдало маскував свої думки, що ніхто їх не помічав (В. Брюгген); Надворі прегарна, ясна, зориста ніч, що своїм чарівним спокоєм викликає дивну тугу з усіх закутків серця (О. Кобилянська); Немає в світі бурі, щоб огонь могла задути вічний та правдивий (І. Кочерга); Живи так, щоб закон твого життя міг бути законом для всіх (В. Винниченко).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

- [Всі...], (чого ...).
- [Той...], (хто...).
- (Яка ...), [такий ...].
- (Що ...), [то...].
- (Чим...), [тим...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Куди б не йшла вона, куди б не обернулася,- здала або зблизька, все бачила Єгоханана, що ніби навіть і не звертав на неї жодної уваги, немов лише випадково опинився на очах (Л. Мосендз); Якби я втратив очі, Україно, То зміг би жить, не бачачи ланів, Поліських плес, Подільських ясенів, Дніпра, що стелить хвилі, наче сіно (Д. Павличко); Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою (Л. Костенко); Росу в росинку забивають клином, І ниткою живою крильця бабок Виносить хвилями із грядок бобу, Що вивісив стручки - жаровні соку, Бо лійки скрізь, листки з кришталю саклі, Й лежать у ватянках від тьми помору Водоймища, і хаші, і примари (Е. Андіївська).

Варіант 12

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між: частинами складносурядного речення.

Це ж усі ці новелки хоч і українські, але американського походження (Д. Гуменна); До яру підійшли, і одностайно тіні погнулися від їхніх тіл назад (М. Бажан); Ясеновий гай під мурами і алея високих ялин за мурами (У. Самчук); Поцілуеш різко і суворо, А в очах - морозяна блакить, А в очах - розриви і простори (О. Ольжич); Хай кружляє, мов невтомний сокіл, І зриває рідних і охочих ! (О. Теліга); Вибухає ніч громами, І земля дрижить у дзвони (І. Багрянний); Поема Божа, і в ній закон, ясний, але і таємничий: як в сонці (В. Барка); І в дорогу далеко ти мене на зорі проводжала, І рушник вишиваний на щастя дала (А. Малишко); Він переможець, а вона хіба ж не рівня йому? (О. Гончар); І ця голова камінна, І погляду мертвий жаль, І сірі, як глей коліна, і нігтів цупка емаль (О. Зуевський).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) вставити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

У сивині прожитих літ моїй весні я шлю привіт, заводові, що в нім я зріс, де з цементом я ноші ніс (В. Сосюра); Я чую їх, далекі голоси дівчат, що не весільної співали, коли у хвилі русої коси з червоним чорне поруч заплітали (М. Рильський); Я мрію так життя прожити, щоб кров і піт віддять землі своїй, щоб у плодах моїх хилились віти, щоб розроставсь в глибинах корінь мій (М. Стельмах); Нехай не знає втоми та рука, що добре зерно в добру землю сіє, що зневажає чорні суховії (М. Рильський); Над усім світом стояла така тиша, що було чути, як плакала надламана гілка (М. Стельмах); Правди в брехні не розмішуй, бо на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (В. Симоненко); І ми шукаємо тих, що йдуть з нами, що свідомі своєї високої мети, що так високо тримають наш прапор (С. Складаренко); Людина йде по рідних вулицях, де пройшло її дитинство, де буяла молодість, де проходили найкращі роки життя (Ян Баш); Тихо розмовляли, наказували, як бути з хлібом, що треба продати, що купити, чим засіяти пар і що сіяти по озимі (С. Складаренко).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Коли сонечко пригріє, Потечуть струмки (Олександр Олесь); Навесні, коли цвітуть білі та сині кетяги, здається, немов важка непорушна хвиля бузкового цвіту вінком оточила цегляний будиночок (Є. Гуцало); Як же гарно, що в дружбу ти віриш, віриш в нашу любов (А. Пашко); Біде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечінь (М. Коцюбинський); Я так люблю життя, що хотів би прожити його ДО останньої хвилини (Олександр Олесь).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

(Як тільки...), [...].
[..., (наякому...), ...].
(Хто...), [той...].
[...], (тому що ...).
(Якби...), [то ...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

І треба так довго йти в непросто янім промінні, і в пустинях німих самоти собі говорити тіні, і падати в тьми обрив, де овоч і ангел падав, щоб у тінях, що ти освятив, зацвіла промениста зрада (Б. Рубчак); Люди стільки понавигдували, щоб себе дурити, але все це омана (В. Шевчук); Сонце сіло, луки димчасто синіли, а над лісом беззвучно, загрозливо росла кошлата грива невидимого вороного, що застиг перед велетенським стрибком на небо (В. Дрозд); Коли ми пройшли через випробування й насолоду твору, можна спробувати здати собі звіт з того, що ми прочитали (Ю. Шерех).

Варіант 13

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між: частинами складносурядного речення.

Микола спитав Андрія: "Чи ніхто не бачив мене, чи нічого такого підозрілого немає?" (І. Багрянний); Над славою полків в знаменах вітер віє, хати біленькі знов суворий бачить зір, але так мало їх лиш на снігу чорніє, лиш попіл на снігу в холоднім сьйві зір (В. Сосюра); Сам Іван нікому не говорив про се, але хтось із його сторін приніс сю вість до Борислава (І. Франко); І розправляться зморшки від тої води, І сивину мою на берег озеро викине (Д. Павличко); До сина мати припадає, І сльози курячі біжать (Олександр Олесь); Гойдаються березові хрустальці, а я ж того бажання аж боюсь (П. Тичина); І очі молодой зливи, І тьохкіт серця у ночі (М. Вінграновський); Співав і я на хорах і на криласі, і знаю світський і духовний спів (Л. Костенко); Тетяна підійшла до нар і хотіла покласти його та накрити кожухом, але він захиркав, запавав ногами, і знов на очах заблищали сльози (В. Винниченко); Знов ріг мисливський грає над борами І кидає в небо тріумфальний клич (М. Рильський).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Подивився на портрет батька, повернувся й пішов так, наче й не було Андрія (І. Багряний); Скрізь, де оком не кинь, неосяжна й завжди молода нам скарби віддає Батьківщина по знаку труда (В. Сосюра); Хоч як не бігла вона, але наздогнати хлопця не змогла (І. Франко); Я знаю, що за правду ви готові Самі піти на муки і на смерть (Д. Павличко); Вони летять на верхогір'я, Щоб сонце вдосвіта зустріть (Олександр Олесь); Сконайте, здохніть у пивних, щоб ваші й кості перетрухли й поцвіли (П. Тичина); Не зачіпай його, малого, Не бий його і не пали, Бо перед ним іще дорога ... (М. Вінграновський); Вона була така гарна, що всі хлопці задивлялися на неї (Н. Королева); Тільки не думай, що я набиваюсь, абошо! (В. Винниченко).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Ніхто не порятує тебе, якщо ти сам не врятуєшся власними силами (П. Загребельний); Як маємо жити в ганебній неволі, хай смертна темнота нам очі застеле! (Леся Українка); Немає гірше, як у неволі про волю згадувати (Т. Шевченко); Залазити в чужу душу - це таке ж злодійство, як залазити в чужу комору (М. Стельмах); Уночі, як Чумацький Шлях срібlistу куряву простеле, вийди на Дніпро! (П. Тичина).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[...], (де...).

[...], (так що ...).

[...], (на якому...), ...].

[Той...], (хто...).

[...], (якою ...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Під вікном моїм жовтий буркун Сумував, що вечір прийшов, Що день віддає ключі (В. Свідзинський); Зупинилася я умисне на декількох цих постатях, таких притаманних кольоритові тієї доби, та на цих прізвищах, що говорять проречисто самі за себе, як чисто українські, хоча й зодягнуті у чужу поволоку (Г. Журба); Якби зірким спромігся оком ти в докінченості цілість охопити, то знав би, що прямуєш до мети, яка у вічності буде світити (Ю. Клен); Коли ж невідклично зрозумів, що лише наємними гляядяторами є ті, що б'ються не за свою справу, а за справу нової Москви,- став "морітурісом" (Д. Донцов).

Варіант 14

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Лиш один з-поміж сеї юрби У шатрі дрімає І на крилах думок і журби Поза гори літає (І. Франко); За чорними вінками лежить світ, затоплений пичю, а моя хата здається мені каютою корабля (М. Коцюбинський); Тут жінки зап'яті, а ми бач, не криваємо обличчя (Леся Українка); Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз (В. Стефаник); Ловить рибку на гачок І скидає одвічальність (М. Вороний); Або колись (коли, хто може знати?), на струнку тополіу гляне хлопець умний, або дівчина вродлива коло його, і гадки їх полинуть високо, наче віти од сеї тополі (Б. Лепкий); А ранок стрівав їх холодним дощем, і плакав десь вітер в саду за кушем (Олександр Олесь); Розкрилися, і блеск їх заяснів, І сявом заграла позолота (В. Пачовський); Я йому плюю в морду, і піду до його, і буду ходити (В. Винниченко); Я завіявся в сніжний дим І за сіткою колихкою Уздрів потаєний дим (В. Свідзинський).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Веде вас у світі ясне зусір'я Ліри, де пінить океан кипучого життя (М. Драй-Хмара); В широкий світ непереможно звать, де йде життя і довгу ниву оре (М. Зеров); Але хіба то є жертва, коли звір звіра їсть? (П. Тичина); Була їх горстка двадцять два, але, мов та жоства, яку нам при дорозі не злічити (Ю. Клен); Я зрозумів, де я і чого прийшов, повернувся назад, питаю і чую свій голос (М. Куліш); Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину (М. Хвильовий); Найменше б я хотів дожити до такого моменту, коли після хоча й нелюдськи тяжкої, але переможної війни кожна наша ганчірка перетворилася б у священну реліквію (О. Довженко); Як тюльпан, що в Гаарлемі подорожньому киває крізь засніжене вікно,- крізь імлу життя людського червоне творчий задум у поетовій душі (М. Рильський); Хто його зна, де й шукати вже,- кажуть,- воїна Зіновія (Т. Осьмачка); Тоді кожен огляне і зрозуміє, Що ця хата, цей шлях і цей обрій - це Мати-Земля (Є. Маланюк).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Подай душі убогій силу, щоб огненно заговорила, щоб слово пломенем взялось, щоб людям серце розтопило... (Т. Шевченко); Немає в світі бурі, щоб огонь могла задути вічний та правдивий (І. Кочерга); Він знав тепер, що червона барва означає кохання й милосердя (П. Загребельний); Антонич настільки оригінальний, що порівнювання його з іншими поетами при допущенні найменшої необережності може обернутися глумом (Д. Павличко); Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями (С. Васильченко).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[...], (ЩО...).

[...], (кого...).

[... так], (що...).

[... вітер, (що ...), ...].
[Туди, (де...), ...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Бо коли знявся великий вихор життєвих обставин, що змагався змести дівчину, то вона не обернулася до нього відважно-рішучим обличчям, а лише покійно підставила жалібно скулену спину (Л. Мосендз); Критики, навчаючи поета, залюбки розводяться про те, як писати мусить він, щоб Лета років з п'ять проміння золоте на труні у нього не змивала (Є. Плужник); Я ненавиджу його за те, що він був мій батько, і вдячний йому, що його тепер нема (Б. Антоненко-Давидович); Розкажу, але не зараз, бо в житах заїбулася моя доля, і мені хочеться плакати, мов дитині, або співати, як співають старі, коли згадають молодість, а ще хочу співати (Г. Косинка).

Варіант 15

Завдання I,

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Розгладжує мати папірець рукою, а сама дивиться на свічку (І. Багрянний); З вітром шепечуть квітки, пісня дзвенить про любов, і над свічадом ріки місяць примарний зійшов (В. Сосюра); Ані Ганка, ані нікто інший не згадував ніколи про Фрузю, і Іван також забув про неї (І. Франко); Вони вели розмову, А як вернувся я, Мені сказала мати - Оце судьба твоя (Д. Павличко); Метелики, комашечки Почнуть свої танки, І повні меду чашечки розкриють їм квітки (Олександр Олесь); Нас ні бурі не зламали, ані шторми не взяли (П. Тичина); Ще заплаче ночами Барбара Над сполученим сином моїм, І розірветься серце, як хмара, Від даремних за мене молінь (М. Вінграновський); Моя любов чолом сягала неба, а Гриць ходив ногами по землі (Л. Костенко); Той, може, тепер десь на роботі когось уже облопошив, а я казуюсь (В. Винниченко); Плекаю я в своїх кімнатах слухняні кльумби порядку, а під теплими листвами ребер серце, пласке, як блощиця (Ю. Тарнавський).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

А проте угіхи не несли мені сьогодні ні течія полів на обрій, де юга тремтіла (М. Зеров); Не знаю, як це почалося (О. Лятуринська); Велетенський хаос, який опанував землю, був як море (Ю. Яновський); Вже не було халамида на плечах, а був найтісніший светр, що тріщав, здається, по всіх швах (Д. Гуменна); І знаєте добре сліпецькі путі, Що я їх ніколи не визнаю, не зміряю (М. Бажан); Але в 1920 році, коли я був у третій класі вищепочаткової школи, всі ці школи поляки нам закрили (Улас Самчук); Ширше груди! Повніше серця, Бо згориш від чекання, згориш! (О. Ольжич); І ми в останній раз Все, що дає життя іскристе і багате, Мов медоносний сік, збираємо для вас (О. Теліга); І яких бракувало ще Юдиних сил, щоб і кості дідівські піднесли з могил й перемішали з костями онуків?! (І. Багрянний); Не буде хліва і загону вселенського, що городять,- не буде (В. Барка).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії (Б. Харчук); Коли зробиш кому бодай маленьке добро, як стає на душі легко, чисто (О. Гончар); Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого, на Україні милій (Т. Шевченко); Іванова хата виповнилась сміхом та піснею, як гай навесні пташиним співом (М. Коцюбинський); Зоріти ніч, і бути з вами, холодно-росяні поля, і слухать, як гуде з нестями і стугонить вночі земля (М. Драй-Хмара).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[... так], (щоб...).
[..., (що ...), ...].
(Де...), [там...].
(Доки ...), [доти ...].
[...], (хоча...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Якщо ви прожили в Америці десять років, то не здивуєтесь, коли я скажу, що мої давні сусіди вже три рази переїжджали до Каліфорнії й звідти назад (Д. Гуменна); Ми підем, де трави похилі, Де зорі в ясній далині, І карії очі, і рученьки білі Ночами насняться мені (А. Малишко); І, як той дивовижний сліпець, Що чужим очам вірить, Все не доходить не там, куди йшла, В те трафля, в що не мірить (І. Франко); Коли ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову (М. Коцюбинський).

Варіант 16

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Я завжди був з нею, а вона зі мною (О. Бердник); Схиляється на цембрину, й душа її блакитна і біла здається чиста й тиха вся (Б.-І. Антонич); Та камінь часом ожива Колись, а ніч до себе кличе - На жнива (Е. Андіївська); І їв скибку нового врожаю не з борщом, а окремо, саму, посолівши її зернистою нетовченою сіллю (О. Бердник); Я йшов (зі мною поруч ніч) і по коліна груз в темноті (Б. Бойчук); Мені треба самою ходити по вечірніх горах, Хоч мої уста різьблені на срібнокутий сміх, І мої руки мають стільки дорогого тепла (В. Вовк); І набрав повну пазуху маленьких глечиків, повних меду, і поніс, підстрибуючи, у Круглик (В. Голобородько); Чи то так сонечко сяло, чи так чого мені було? (Т. Шевченко); І візьму за лапу Велику Ведмедицю й приведу До вас в кімнату (Є. Гуцало); Нафта тече рурами до збірників, а звідти до рафінарень Едмонтону (Д. Гуменна).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-

граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Він підняв руку і помахав нею, Щоб стати (В. Винниченко); Коли ж вона його причарувала, він як сказився, геть одбився од рук (Л. Костенко); Та і тоді не проклянем ми долю, Коли й побачимо в кривавиці за волю народ наш (М. Вінграновський); Лиш те на ній од смерті виживає, що має силу життяну в собі (П. Тичина); Сам я бачив, як гриміли Сірі камені в яри (Олександр Олесь); До сина, що поліг у дні війни, вона прийшла, як пісня колицьова (Д. Павличко); Вона заснула аж над ранком, коли на дворі почало сіріти (І. Франко); У дні пожежі світової, коли в крові конала мля, ти санітаркою-сестрою в Червону Армію пішла (В. Сосюра); Коли Андрій завагався, тоді сержант узявся за кабуру пістолета (І. Багряний); Я славлю сонце над землею, що сяє тисяччю огнів (В. Сосюра).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Скажі ж мені, Дніпре, які вітровії Все кличуть тебе крізь степи і гаї? (М. Вінграновський); Ви знаєте, як пахне хліб? (Л. Забашта); Знову ас оточує чарівна краса, яка владно заповнює очі і серце (Т. Масенко); З околиці села видно, як далі, у бік річки, лютує стихія (О. Гончар); Про що тобі я зможу повісти, як стрінемось при зустрічі при нашій? (В. Стус).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

(Якби...), [то...].
[...], (як...).
(Коли...), [...].
[...], (тому що...).
(Кому...), [тому...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Для них він не підлягає знесенню, бо він прийнятий ними у цінності життя, так само, як від народження прийнята синява Дніпра, і багряна велич нічного неба над заводами, і постать революційного Титана, що для юних поколінь прийшов десь уже ніби з вічності (О. Гончар); Коли шось було не так і чоловік сердився, то він енергійно махав ногами, неначе їхав на велосипеді (Є. Гуцало); Тільки не пройшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили зі всіх боків і вбили, бо він був лев (О. Довженко); Ярослав вирішив поки що втриматися, глянути, що з того вийде, він мов би передчував, що змагатися йому з цими малими киянами не виходить і не личить, терпляче ждав, коли з'явиться з-під отих малячих рук перші ліплення й перші різьблення (П. Загребельний).

Варіант 17

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Запізнилися, та шлях був далекий (І. Багряний); Хтось шарпнув за двері і вони розчинилися навстіж (В. Сосюра); Вона була мокра і тряслася з холоду, але проте пересердя взяло верх (І. Франко); А я кажу, що у бою Не згнули танкісти, А стали плазнями тоді Прислужники Батісти (Д. Павличко); В росі сріблився сизий лан, І на верхів'ях лісу сонце гріло (Олександр Олесь); Ми сидимо, схилившись над удками, і тільки тиша й небо понад нами (П. Тичина); Я вас веду - і воля нам горить (М. Вінграновський); Ці барви черлені і жовтогарячі, а люди бредуть і бредуть, як незрячі (Л. Костенко); Навкруги після галасу зробилося наче ще тихіше, тільки десь далеко-далеко загавкали собаки та вітер злегка шелестів соломною (В. Винниченко); Я вже повертаюся з своєї спекулянтської подорожі, але сумний мій поворот (В. Підмогильний).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

І ось уже видно руки загорілі, що довершують свою снопаству працю (О. Гончар); Тут межа нашої надії з мертвим краєм, Де шляхи нездійснені лежать (О. Зуєвський); Її дерев'яний стилевий дім стояв серед тої гори, яку полощуть три потоки (В. Вовк); Йшли ті, яких ламали грати (Б. Бойчук); Серце било лунко, так лунко, що ті удари, либонь, чув навіть вартовий за дверима (Ю. Мушкетик); Коли помер кривавий Торквемадо, Пішли по всій Іспанії ченці (Д. Павличко); Я сповідую віру, у якій оточують німбом не святих, не пророків, а просто шасливих людей (Л. Костенко); Він пішов, узяв на руки ріку і приніс усю ріку на стіл, бо йому було шкода відривати від неї шматочки води (Е. Андєвська); З нею я ділити завжди буду Радощі, турботи і жалі, Бо у мене стукотить у грудях Грудочка любимої землі (В. Симоненко); Що ж розкажеш про нас по мандрюванню довгому, коли ввійдеш, одна, у свій опромінений дім ? (Б. Рубчак);

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Ще те не вродилось гострее залізо, щоб ним правду й волю самодур зарівав (І. Франко); Щоб тихим деревам солодко спалося, Пухові перини послала зима (Г. Гердасевич); Не прийде спокуса, Як сам не покличеш (А. Листопад); Я серцем чув, як страждав народ (П. Тичина); І сил ще таких і нема, й не було, щоб мужність правдиву збороли (Б. Грінченко).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[..., (наякому...), ...].
[...], (так що...).
[..., (що...), ...].
(Доки...), [доки ...].
[...], (хоча...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Лупила на нього баньки, намагаючись збагнути, що це за проява залізла під міст, а коли зрозуміла, вирішила, що краще сховатися під воду (В. Шевчук); Шептало старанно, щоб не виказати засмучення Степанові™ рішенням, жував скошену вранці траву, між якою хоч і попадались його улюблені конюшинки, але зараз здавалися прісними (В. Дрозд); Завзятіші, щоб підбадьорити самих себе, кидали камінням у ріку: влучали у дерев'яне тіло Перунове, що коливалось на поверхні води, перевертаючись на хвилях, як людина, що умощується до сну і шукає зручнішого положення (Н. Королева); Йшов довго так, поки не щез на обрію пальмовий гай і в пригасаючій посвіті втопились журавлі (Г. Журба).

Варіант 18

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Взяла вона м'яким, грудним сопрано, і сумні згуки чуло рознеслись по кутку і обізнались між високими вербами городів (В. Винниченко); Чи, може, він ненавидить мене (Л. Костенко); Нам чорний вус у чорний гнів тече, і юний меч нам розгинає спину (М. Вінграновський); Вітер війнув, і листя з клена жовте, жовто-зелене полетіло (П. Тичина); Стоять степи похило, А в лісі, в лісі восени Так люблю ще, так мило (Олександр Олесь); То сяєво - не княже, То світить не господній дім, То золоте безсмертя наше Палає в камені твоім (Д. Павличко); її чорні коси були оббиті довкола голови, а чорні очі сміялися здоров'ям і силою (І. Франко); Пролітають вагони у даль, та мене в тих вагонах немає (В. Сосюра); Андрій почув на руці одрізані пальці, і злість туманом піднялась йому до мозку (І. Багряний); Оці мандрівки, дальні і безкраї, І, може, іншого шляху немає (Ю. Клен).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Самовіт сидить твердо, рівно й має такий рішучий вигляд, ніби йому зараз мають вирвати зуби (В. Винниченко); Вчинивши зло, вона не є злочинна, бо тільки зрада є тому причина (Л. Костенко); Та я сказав, що хоче Час усе віддати мені на край (М. Вінграновський); Лиш те на ній од смерті виживає, що має силу життяну в собі (П. Тичина); Хіба не чуєте, як голуби туркочуть, як краплі котяться і падають із стріх (Олександр Олесь); І все це ви згадали знов для того, Щоб я послухався останній раз (Д. Павличко); Ганна була така залякана, що безперестанку тулилася до Івана (І. Франко); Я так тебе люблю, що стримати не в силі захоплення пісень, що ллються через край (В. Сосюра); Над обрієм уже сяяло сонце таке гаряче, таке сліпуче, що на нього боляче було дивитися (І. Багряний); Пливли туди, де серед білих скель Струнка, мов промінь, чиста Навсікая (М. Зеров).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Віддайте мені мову, якою мій народ мене благословив (Л. Костенко); Живемо в такий час, коли йде вирішальна боротьба за людину, за її майбутнє (О. Гончар); Я люблю, коли дощ іде, Дзвінкий стукає в підвіконні, як хмарини летять у степ... (І. Світличний); І все думає, яке ім'я дати синові, щоб звучало в ньому і велич роду, і майбутні подвиги, і мудрість... (З. Тулуб); Як зайдеш слово ти у книжку, то вийдеш мудрістю із неї... (С. Горлач).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[Скрізь, (куди...), ...].

(Якщо ...), [то ...].

[Все, (що ...), ...].

[...], (чи ...).

[... настільки ...], (щоб...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

До Чернігова були розмови, були пісні - вони приходили з нашого дитинства, з весіль, на яких пошастило побувати, з Давніх Вечірок (Є. Гуцало); Він ніколи не відмовлявся почастивати або позичити обола, коли в Петра його бракувало, щоб купити собі вина або хліба (В. Петров); У городі, де грають струни п'яні, Де вічний шум, де вічна суєта, я згадую слова твої неждани (М. Рильський); Покійний В.Сімович сказав мені, що моє прізвище фігурує в реєстрах старшини доби Хмельниччини,- не перевіряв, але думаю, що й це могло бути (Є. Маланюк).

Варіант 19

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Із банками на головах, ген Під скалу до криниці, А в руках їх лишки шкіряні (І. Франко); Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюся по хаті, як зранений звір (М. Коцюбинський); Хто засланий, в тюрму замкнутий був, а ми несли кайдани невидимі (Леся Українка); Тому й була її поезія тугою за щастям, а не насолодою ним (Д. Донцов); А крила гояться, і я знову лечу до сонця, до шастя (В. Стефаник); Чи не те ж з тобою сталося? Чи синів твоїх багато На степах твоїх зосталося? (М. Вороний); На ній і коломийка грає, І похоронні плачуть дзвони (Б. Лепкий); Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди (Олександр Олесь); А там, на горі, Україна співає, А світ весь за нею складає пісні (В. Пачовський); І там пасе він мрій отари, Там бачить снища і примари, Там чує спів і бренькіт лір,- і діють чари (Гр. Чупринка).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Щасливий той, хто бачив мрію, Але не доторкнувся її (Д. Павличко); Був це хлопчик лагідний і тихий, як сосновий у безвітря ліс (Є. Плужник); Як тюльпан, що в Гаарлемі подорожньому киває крізь засніжене вікно,- крізь імлу життя людського червоні творчий задум у постовій душі (М. Рильський); І через те треба, щоб люди не утомляли одне другого (Т. Осьмачка); Невже ж тобі ще може сниться, Що вільна ти колись була? (Є. Маланюк); Запах Євшан-зілля ступав ханові до ніздер і паморочив змісли, коли він почав говорити (Л. Мосендз); І пішов я тоді до Петлюри, бо у мене штанив не було (В. Сосюра); Не врятують народи й накази, Коли там, де серце колись, Буде клаптик такої фрази! (Є. Плужник); Тут колись був банк, де служив батько його гімназійного друга (Б. Антоненко-Давидович); Я починаю сердитись, бо що таке "дізік"? (Г. Косинка).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

За честь і правду все віддай, коли ти любиш рідний край! (М. Вороний); Коли виїхали за село, потяглися степи аж до самого неба, рівні, довгі та широкі (Г. Григоренко); Я обламаю хвилинам пальці, щоб не сплітались в печаль годин (Л. Костенко); І жалем серце запеклось, що нікому мене згадати! (Т. Шевченко); Золота нитка історії міцно з'єднала і зв'язала все до купи - і широчінь, і височінь, і далечінь. І немає такої сили, щоб могла перервати цю золоту нитку (С. Пушик).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією,

- [...,(яку...),...].
- [...], (як...).
- (Коли...), [...].
- [...], (чи...).
- [... настільки...], (щоб...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

І тим часом удень здається, що не маєм минулого, ввечері певний, що майбутнє не існує (В. Підмогильний); Боже, коли ти еси на небі, коли твої могутній й всесильний дух витає над землею і бачить все, що твориться тут, коли тільки від твого погляду летять громи і двигить земля і трепече все живе і мертве створіння - зглянся надо мною (І. Сенченко); Бо засвіти, що довго так терпіли, Потаємні за тишею запон, Прорвалися громами влади й сили - І сколихнули весь земний закон (М. Зеров); Шахай поворохнувся, поклав руку на шию дружині, і на мить здалося, що він прокинеться (Ю. Яновський).

Варіант 20

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Ще він її на цей раз перемиг, А старість вже болотом по коліна (Е. Андєвська); І гомонимо, бувало, втрюх або співаємо потихеньку (Гр. Тютюнник); Плекаю я в своїх

кімнатах слухняні клумби порядку, а під теплими листвами ребер серце, пласке, як блощиця (Ю. Тарнавський); Бігла стежка вдалеч і губилась, А мені у безтурботні дні Назавжди, навіки полюбилась Ніжні і замріяні пісні (В. Симоненко); І заважають крила, і пече сліпучий спогад першої блакиті (Б. Рубчак); Не мозком уподобані, обчислені, А червом проорані в черінь (Б. Олійник); Десь оподаль нагло фінка диха Синюватим ласим червцем, Та немає ні добра ні лиха (І. Драч); Та і тоді не промином ми долю, Не зречемось себе, поранили синів, Коли й побачимо в кривавиші за волю, Що наш народ вже тереном зацвів (М. Вінграновський); Я гордий, що був у Львові будителем національного відродження 1987-1989 років (І. Калинець).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Я знаю, що вона думала (В. Вовк); Феогенові чомусь пригадалося, як колись у перському поході воїни обрали стратегом Харміна (Ю. Мушкетик); Вони самі усім розповідали, Що інквізитор уже нема (Д. Павличко); Страшні слова, коли вони мовчать (Л. Костенко); Розсипатись і зайтриць над кленом, Що плеканий паре у висоти Молозивом і бульками розсади (Е. Андєвська); А дат'я поїхав до Києва, де живу й по сьогодні (Гр. ТЮТЮННИК); З нею я ділити буду завжди Радощі, турботи і жалі, Бо стукотить у грудях Грудочка любимої землі (В. Симоненко); За те, що землю взяв за небосхил, земля забрала завеликі мита (Б. Рубчак); Та які ж це справді таємниці, Коли знаєш колір, маєш вимір (І. Драч); Я завинив, бо не доніс чогось (М. Вінграновський).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

У ту мить, коли полинув тривожний сигнал, ми звернули на обочину (3 журн.); Коли з'являється в солодкім сні моя Вітчизна майже призабута - О, як тоді морозять душу пута! (В. Стус); Невесело на світі жить, коли нема кого любить (Т. Шевченко); Де нема святої воля, не буде там добра ніколи... (Т. Шевченко); Душа моя - дню безджерельне й сухе, де тільки сіріє каміння важке... (Олександр Олесь).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

- (Яка...), [такий...].
- (Що...), [то...].
- (Чим...), [тим...].
- [...з того], (що ...).
- (Хоч ...), [та ...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Пам'ятаєш історію, яку ти розповідав, коли ми познайомилися? (Є. Гуцало); Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька притаїлись, коли не знаєш, з

чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись (Л. Костенко); Ми співаємо, а він вусами пару з миски ловить та сопе так, що каганець на столі як не погасне (Гр. Тютюнник); Та нараз усе затихає, і виростає тоді над дахами постать негра, що рве пекучі струни на чорнім інструменті, який має форму Африки (Ю. Тарнавський).

Варіант 21

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Ну так їх же було з трийцятєро, а я сам (В. Винниченко); Чи десь його прибило між корчами, чи десь лежить, примулений піском (Л. Костенко); Пред нами багато й мною, і ми із ним ще не жили! (М. Вінграновський); Війнув, дихнув, сипнув пшоно, і заскакали горобці (П. Тичина); Сосни весело шумлять, і струмочки грають (Олександр Олесь); Як се тобі вдасться, то будеш мати велику нагороду (Ю. Федькович); Писати буде вірш, але за те йому Уже побудували Казарму і тюрму (Д. Павличко); Фрузя бігала очима по всіх закутинах, заглядала в отворені двері, але Івана не було ніде (І. Франко); Лиш труд возвеличує й славить людину, а дружба нам сили дає (В. Сосюра); Ані вісток не подають, ані самі не прибувають, ані поїздами, ані кораблями, ані тими літаками (І. Багряний).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

У хаті рідко бачив хліб я, А в школі били по руках За те, що зиркав я спідлоб'я На булку панського сінка (Д. Павличко); Прибїжиш, прибїжиш, бо в четвер усю правду скажу (В. Винниченко); Я вже й варила зілля полинове, щоб мій Грицько від туги не зачах (Л. Костенко); Чи, може, це шмат хліба, Що їсть душа із першим молоком (М. Вінграновський); Вдар словом так, щоб аж дзвеніло міддю (П. Тичина); Хіба не бачите, що небо голубіє, що сонце ранками всміхається ніжно (Олександр Олесь); Від корчмаря Іван довідався, що її в селі не було (І. Франко); Скільки хвиль у бурхливому морі, стільки співів у серці моїм (В. Сосюра); І яких бракувало ще Юдиних сил, щоб і кості дідівські піднести з могил (І. Багряний); Бо не мине тому безчинно, хто, розпачу здушивши крик, знайде за нашими плечима крихітні рудименти крил (І. Калинець).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Ах, все нещастя в тому, що ми не можемо один другого зрозуміти (Олександр Олесь); Чом не співа душа про сонце, квіти і про Дністер, що води каламутні аж з-під Карпат несе? (М. Драй-Хмара); Так шкода кожної хвилини, що порошиною пролине і зникне в прірві забуття, лишивши жаль і каяття (Олександр Олесь); Де хазяїн походить, там сто кіп уродить (Нар. тв.); Дорога круто завертала вбік, у долину, де тьмяно блищало озеро (М. Трублаїні).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[...], (хоча...).
 [Коли...], [то...].
 [...з того], (що ...).
 (Хоч...), [та...].
 [... так], (щоб...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

І наново жаждучі прагнемо краси, яку сотворимо в душі самі в неявиливому зусиллі вільного горіння, й води живої ласки, що одна-одна всезаспокійна (Б.-І. Антонич); Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломлений наш дух жити у святій цій споруді (О. Гончар); Жені здавалося, що найголовніший тут - це оператор, який сидів на видному місці (Є. Гуцало); Часом удвох із своїм батьком вони догравались до такого, що гра закінчувалася каліцтвом чи смертю їх партнерів, і тоді обидва артисти або тікали, куди очі дивляться, або прудко ховалися в тютюн, щоб пересидіти гострий період свого шельмування, поки люди не позбирають пір'я і не поїдять засмажені жертви мистецтва (О. Довженко).

Варіант 22

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Усміхається правда очима легенд, а свобода - очима неволі (Л. Костенко); А вони, сини, чи живі, а чи, може, їх немає (І. Багряний); Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (В. Сосюра); У Фрузі боліла голова, але вона й не думає про се (І. Франко); Непокривлену душу хотіли зламати, та лишилися тільки болючі кіі (Д. Павличко); Топорець лиш блискнув, і Оленина голова покотилася по столові (Ю. Федькович); То сонце вигляне, то знову туча (П. Тичина); Хотілося їм зостатися, укупі бути вік, а вітер злий сміявся вже десь збоку біля них (Олександр Олесь); Лише гул од копитів степом котився та хліба шелестіли (А. Головка); Та тільки серце не кричало, Та тільки кроку не стачало, Та тільки сили не було (М. Рильський).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

І всі йшли за гетьманом тому, що він вів до перемоги, до щасливого життя (І. Багряний); Лежить моє серце, де степ і могила, де квітнуло щастя моє, де в березі Славути, з журби посивілий, кривавою хвилею б'є (В. Сосюра); Гроші він забрав швидше, ніж хто-небудь сподівався (І. Франко); Приснилося, що я вернувся додому (Олександр Олесь); Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі (П. Тичина); Вона від космосу, Бо стало Усе видніше в серці й голові (М. Вінграновський); Я

прийшов сюди аж з Балаклії, хоч я людина вже не при здоров'ю (Л. Костенко); Куди вітер віє, туди й я хилюся (В. Винниченко); Став господарем заводу Той, хто руки подавав, Хто боровся за свободу, Людських здобувши прав (Д. Павличко); Шоміті якийсь хлопчисько Відкриває тебе для себе, Щоб стати навки соняшником (І. Драч).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Вчора ввечері, як лягали спати, піднялась страшна буря і збирався дощ (М. Горюк); Як є краса, то нашо їм покраси? А як нема, то стрічка не pomoже! (Леся Українка); Поезія починається там, де в людини є власне бачення світу (А. Малишко); Зимові присмерки поволі спускалися на засніжену землю, де вже з'явилися перші проталини, принесені передвесняною відлигою (С. Добровольський); А пісня ... розлягається по тих степах, де колись тирса шуміла (І. Нечуй-Левицький).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

(Якщо...), [то ...].
[Той...], (хто...).
[...], (дарма що...).
(Якщо ...), [то ...].
[... настільки], (що ...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Квіти, які вони так плекали, прив'яли, деякі схилили пуп'янки й голівки, хоч їм би ще цвісти та цвісти (І. Цюпа); Сьогодні - навпаки мені було приємно думати, що я цим розкішним лісом їду до життя, що я спочиваю в цій гостині у природи, щоб з новими силами вернутися до життєвої праці (М. Грушевський); А як малий Олесь добре потиснув "шпорами" свого "араба" попід боки, то він шалено брикався, хвищав задніми ногами, а коли стомився, то перестрибував рівчаки, калюжі й калабані, як вітер! (І. Котляревський); Не тільки сам жадає він Софії, Немов олень істочника води, Но нас усіх тим медом напував, Що назбирав ще в роки молоді Від мудрих книг, Благословенних слів (І. Кочерга).

Варіант 23

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Помчала хмар розбурхана навала, І сутінь розлилася по полях (М. Орест); На землю ти зсилав Дажбога і вергав їй сліпу Морену (О. Лятуринська); Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було? (Т. Шевченко); Минає день і світ згасає, і найсвітліший промінь згас (М. Рильський); Згода дім буде, а незгода руйнує (Нар. тв.); Ліс стояв мовчки, та проте смереки шепочуть шось (М. Коцюбинський); Гине безславно Самсон в самотині, серцем же рветься свій люд визволяти (Леся Українка);

Побіч колосилися хліба, та до жнив ще було далеченько (Ю. Збанацький); Починався день, і вітер гнав по небу хмари (О.Копиленко); То сонце вигляє, то знову туча, і блискавка, і дощ (П. Тичина).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

А може, князь знав про їхнє походження, а тільки вдав, що не відає (П. Загребельний); Обговорення, яке тут проводимо в друкованій формі, відбулось після відкриття виставки славнозвісної картини Леонарда да Вінчі (І. Керницький); О брате мій, ти сам забув, мабуть, Що тільки Бог царів і царства судить (І. Кочерга); Ще ніби чув за собою переляканий дівочий крик, але опісля цілком забувся, де саме блукав і з якими думками (Л. Мосендз); Хома гукнув до Омелька, щоб той тікав геть (Д. Нитченко); Завжди, завжди, завжди Рильського згадую, як побачу білий вишитий рукав! (Б. Олександрів); Як же йти, коли з неба сипляться й сипляться Марусі, Оксани, Галі й Катрі - і, виспівуючи "Посіяла огірочки", за річкою сідають (М. Понеділок); Ти знаєш, що ти людина (В. Симоненко); Відбив у бронзі профіль твій різцем, коли вершив поставу красовиту (Яр Славутич); І всіміхатись вік - щоб так - усміхненим - і смерть зустріти (В. Стус).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Лиш де-де з вікон блимає світло, що ледве мерехтить за сніговим серпанком (І. Франко); Крізь розчинене вікно так ясно світить місяць, що при його світлі можна читати книжку (А. Шиян); Людина не повинна забути, що живе в позичку у природи (В. Брюгген); Коней пустили на прибережні луки, яких ніколи не торкалася коса (М. Смоленчук); Я не маю наміру розповідати вам, яке це щастя - справжня дружба (Марко Вовчок).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[... так], (що ...).
[... океан], (по якому ...).
[...], (мов...).
(Коли ...), [...].
[... така ..], (що ...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Але людина шукає правди, яка може бути підпорядкована реальності, що її людина розуміє (Ю. Гарнавський); Михайло сидів, угрузнувши в кріслі, і йому здавалося, що він потрапив у гротескову залю, де все настільки нормальне, що перестає бути нормальним (В. Шевчук); Щоправда, коли б сьогодні хтось нагадав про це Петрові, він з обуренням рішуче заявив би, що він завжди з огидою ставився до приятної посмішки Юди, і якщо їх і бачили разом, коли вони вдвох пили вино, то це він робив для того, щоб не спускати ока з Юди (В. Петров); Коли б я вірив у Бога,

я попросив, помолвився б йому, аби послав він мені ясного розуму на десять літ, щоб зробити щось добре для свого народу, і більше нічого б не просив (О. Довженко).

Варіант 24

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Давно в минулім дні твоєї слави, І плаче дзвонів стоголоса мідь (М. Зеров); Тільки справді велика душа спроможна була дати таку стоїчну нагадку для себе, а для нас - героїчний тестамент (М. Орест); Вкривались багрецем її заграви Дзвінки вітрила легких кораблів, І вабив десь за безміром пісків Незнаний скарб заморської держави (Ю. Клен); На цей раз каравели історії нас обох винесли з виру події, і ми ще кілька разів зустрічались по війні (Д. Чижевський); Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдвлявся в літери (М. Хвильовий); Чи ж народ безсмертний? Чи не вмирущий він в конечності своєї долі? (О. Довженко); Він ладен був вилити на Хому потік обвинувачень, але стримався (В. Петров); Спинилось літо на порозі І дише полум'ям на все, І грому дальнього погрози Повітря стомлене несе (М. Рильський); І через те самотність людини - це не стан якогось там егоцентризму, а тільки такий самий крик, як і "гвалт - рятуйте!" (Т. Осьмачка); Хоч вдихнуть, хоч узрїть тебе де б (Є. Маланюк); Безодня смерті і безодня життя спіткались на межі, а на лезі її сьогодні знов нап'ятий він лежить (Л. Мосендз).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

А хто має розум, а має почуття, той божевільний (Т. Осьмачка); Коли б можна, нехай мимо йде від мене чаша ця (І. Баїрянний); Ми у грозах радісно зростали, щоб у дні ці сонячні прийти (В. Сосюра); І розлилась в мені така сила, що я на ній ніколи ще не чувсь! (П. Тичина); Ми знаємо, як наші ночі йдуть за днями (М. Вінграновський); Тоді б я вам про неї розказала, що говорив про неї хто кому (Л. Костенко); Він переліз, стрибнув і, щоб не впасти, ухопився за Мотрю й, обнявши її, пригорнув до себе (В. Винниченко); Де пахнуть у копицях трави, примружився явір кучерявий із усмішкою на виду (Д. Павличко); Через те я стежу за діями, щоб не збилися з призначеного їм землею холуйства (І. Сенченко); Порив, що ним живе душа моя, в слова магїчні замикаю я (М. Зеров).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

За озером, де починається степ, сивіла ковила на обрії (О. Ільченко); І правда кривду спопелить, коли навчиться люд убогий громадою обух сталить (М. Рильський); Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй (Л. Костенко); Для мене вистачає, коли вони [друзі] видаються мені щирими (І. Вільде); Якби ти знав, як много важить слово, одно сердечне, теплеє слівце! (І. Франко).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

- [...], (бо ...).
- [...], (який...).
- [...], (щоб...)
- [Для того, (щоб...), ...].
- [... такої...], (що ...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Велетенський хаос, який опанував землею, був як море, що порозбивало човни (Ю. Яновський); Наприклад, коли кум писатиме, що там у них мануфактури хоч завалились, то значить, що я маю йому вислати на пару костюмів чи з десяток квітчастих хусток (Д. Гуменна); Конквістадори, що запалили його, роз'їхалися праворуч і ліворуч, проте огонь не погас (М. Бажан); Ми зупинилися приблизно на тому місці, де стояв там хутір, але все довкруги так змінилось, що я не мав певности, чи воно не справжнє (У. Самчук).

Варіант 25

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

З журбою радість обнялась ... В сльозах, як жемчугах, мій сміх, І з дивним ранком ніч злилась, І як мені розняти їх?! (Олександр Олесь); Ніхто не винен, а всі винні (В. Барка); Лечу, співаю ніч і день, А сміх бринить з моїх пісень (В. Пачовський); Всюди бідна, всюди вбога Здавна істина була, І тепер її дорога Не квітками зацвіла (Гр. Чупринка); Навкруги після галасу зробилось наче ще тихіше, тільки десь далеко гавкали собаки та вітер злегка шепотів соломою (В. Винниченко); Повість "На той бік" є не тільки етапним твором вияву цієї ідеї в перші пореволюційні роки, але і щодо жанру й мистецьких засобів новим мистецьким словом в українській пореволюційній літературі (Г. Костюк); Я дивлюсь, а моїх одинадцять друзів нема (В. Свідзинський); Тоді Наталенко йде на нечуваний у шляхетському роду вчинок - вступає до французького Михайлівського театру, а згодом укладає контракт з паризьким "Театр Гїмназ" (О. Мишанич); Тоді мені в очі світити і досить колінкувати (Н. Королева); Все у них людське, але душа ще з дерева не злізла (Л. Костенко).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Вдихну я в груди промінь блискавиці, Щоб перед ворогом не впасти ниць (Д. Павличко); А Мотря все дивилась на його і теж прислухалась, як щось давило-щеміло па серці (В. Винниченко); Ліворуч місяць іскри лле, Мов в небі золото кує (Олександр Олесь); Чурай Маруся, що його любила, любила, справді, вірно і давно, тоді його із

ревнощів убила, підсипавши отруту у вино (Л. Костенко); Може бути, що мене не буде (М. Вінграновський); Поет може бути сильним тільки при тій умові, якщо весь час буде у своєму серці відчувати неперервний зв'язок з джерелами землі (П. Тичина); Коли додому я прийду в годину радісну-побідну, я на коліна упаду і поцілую землю рідігу (В. Сосюра); Проти волі задивився на красу її, що тепер іще якось виразніше виявилась на сірому тлі стіни (В. Винниченко); Злякано дуб кордубатий На нелюдське обличчя Настовбурчив сухе патиччя, Як звір, підіймає шерсть (В. Свідзинський); Скінчили працю, коли ранок ясні очі уже розплющив (Н. Королева).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Не знаю й сам - чому я знов весь день до Вас лечу думками (Олександр Олесь); Швидше в гай зелений, в поле, де повітрям тягне з гір (П. Грабовський); Знаю, як мало людині треба (Є. Плужник); Коли слова на порох стерті, сповідатись зорям зайво (Б.-І. Антонич); І тоді він (Соловій) переводив погляд на високу солом'яну стріху своєї оселі, де з прадавніх часів чорніло лелече гніздо (Р. Іванченко).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

- [... так], (що ...).
- [...], (так що ...).
- [...], (наче хто...).
- [...], (коли...).
- [...], (де...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Гете ніколи не можна назвати вселюдським серцевідом, а тільки знавцем людини - себеіндивідуаліста - і всерозуміючого егоїста, що так дуже скидається на егоїзм Сатани (Т. Осьмачка); Коли шалений поїзд спинився нарешті над незнаним байраком, де чорніла глибока долина, і коли зойки забиваних коней змішалися з зойком вбиваних невільників - знов хвиля чужоти плеснула на отрока (Л. Мосендз); Коли він казав про мечі, які треба освятити, та про кров, якою треба принести жертву, в очах йому запалювався вогонь дикий, кулаки стискувались і кийок високо піднімався над землею (В. Підмогильний); Воно виростає майже непомітно, хоч я не можу сказати, що був колись час, коли я не був Холуєм (І. Сенченко).

Варіант 26

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Поцілунки звучали стлумленими сплесками, а Єгоханан без диху спостерігав цю чарівну боротьбу (Л. Мосендз); Кругом дрти і вартові стоять, І ніч шораз на табір прилітає (Д. Нитченко); Ми читали, друже, Рильського з тобою, І в серцях бриніла золота теплінь (Б. Олександрів); А місяць здирається вище і вище, і дерева, зачаровані його сяйвом, перероджуються в сріблясту одягу (М. Понеділок); Можна

вибрати друга і по духу брата, Та не можна рідну матір вибирати (В. Симоненко); Ти вже не загинеш, ти двожилава, земля, рабована віками, і не скарать тебе душителям сибірами і соловками (В. Стус); Є прекрасних мов багато, але першою серед мов одна лиш ти є (І. Багряний); А я чолом припала до вікна, і смуток мій бере мене за плечі (Л. Костенко); Покинута, занедбана на лузі, Зеленіє капустонька в снігу, А до неї стежечку не одну Протоптали ніжечки по лану (Олександр Олесь); Небо - уже напідпитку - тулиться і дуже хмеліє, і, не рахуючи збитків, щедро ле вина (І'. Чорнобицька).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Все, що вас колись давило і смуток будило, зникло (Панас Мирний); Здавалося, що ніч нескінчена (Н. Рибак); І звичайно, що коштують вони не дешево (О. Іваненко); Кін той самий, що і колись (І. Коломієць); Народу зібралось дуже багато, чого ніхто т сподівався (М. Коцюбинський); Куди не глянь, скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом (Панас Мирний); Кожен із нас має в серці заряд, силу любові і ніжності, що виведе нас до мети (О. Гончар); Коли вже доводилося звертатись, то говорили такими вибачливими, влєслими голосами, що найтвердіший віск міг розтанути (Є. Гуцало); Часом то одна, то друга голова вставить свою увагу, і ніс швиденько згідливо шокає повітря або ж роздумливо й заперечно хитається, як маяк (В. Винниченко); Почувалось, що таку натуру не зламає ніщо, і не затягне цю шодиму міщанське болото, і не стане вона заживати ласки ціною самоприниження, і ЩО є в неї принципи, для неї святі...(О. Гончар); Дівчина була невеличка на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгобраз, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина (І. Нечуй-Левицький).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

А хто розкаже людям про ті криваві сльози у тих лісах волинських, де пам'ять аж кричить (Л. Костенко); Не говори печальними очима те, що бояться вимовити слова (Л. Костенко); Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л. Костенко); Машина мчить краєм степу, звідки на всю широчінь видно морську затоку (О. Гончар); Ти не чуєш, як солов'ї весільним співом дзвонять? (Леся Українка).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

- [Не так ...], (щоб ...).
- [... такими ...], (ніби ...).
- (Хто ...), [той...].
- [... там], (де...).
- [... на ту...], (в якій ...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Явори в левадах сріблились листям, поміж якого вже траплялося і прилякле,- явори в левадах стояли вічними багатирями, здається, і справді чекали на молодше покоління веселотернівчан, щоб здиралось догори, ближче до синіх високостей, щоб намагалось зазирнути за обрій - а чи не наближаються звідти жар-птиці мрій? (Є. Гуцало); На річці виднілися верболози, до яких завжди чомусь тягнуло, верболози, появу яких ніхто із старожилів не пам'ятає, верболози, в яких можна було знайти сміливицю водяні лінії (Ярослав Мельник); Все, що вляглося за зиму, все, що від самої осені стояло на Пслі непорушно, ламалося під могутніми ударами весни (О. Гончар); Лісовик веде чоловіка вночі по лісі так, що той чоловік ніяк не знайде дороги і не вибереться з лісу, аж поки треті півні заспівають (В. Гнатюк).

Варіант 27

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Та сонце твоє узялось верховіттям і стогону твого напився Тарас... (М. Вінграновський); Він бачив срібні нитки в косах - розпусниця, і пригадалися сріблом виткані плахти (В. Вовк); Вони політають-політають і, як голуби, знову сідають на хати (В. Голобородько); Микола належить до його найулюбленіших вихованців, і учитель вірить у нього та в його ненаписані поеми (О. Гончар); Чи то в полі над Маджентов три вірлове в'ються, чи то в полі над Маджентов три царове б'ються? (Ю. Федькович); Розкорінюється дуб та на всі боки, а в горі гілля його як тая стега (П. Тичина); То сяєво - не княже, То світить не господній дім, То золоте безсмертя наше Палає в камені твоїм (Д. Павличко); А понад усім тим сіре небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір (І. Франко); Я б упав на бруці на коліна, але ні... соромлюся людей (В. Сосюра); Час уже йти і обідати додому, Тільки не хочеться рушити нікому (Олександр Олесь).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Схаменіться! будьте люди, Бо лихо вам буде (Т. Шевченко); Того єдиного певного національного водозбору, що ради нього заснував колись "Просвіти", був за інструктора Центральної Ради, тікав з директоріївським військом (Б. Антоненко-Давидович); Берестечок цей був знаний усім, хто їздив Чорним шляхом на станцію Цвітково і хто їздив цим шляхом із Черкас на Умань (Т. Осьмачка); Той перший, що прийшов допитувати Діденка, був певен, що причина всьому - вино (О. Зуєвський); Найперше, що є пам'ятне, це вже більш-менш демократичне обрання народних депутатів Верховної Ради минулого скликання...(3 газети); Мати будуть раді, що привезу я жінку з України,- мій батько, умираючи казав, щоб я десь в ріднім краю одружився (Леся Українка); Скажи, чи я ж коли така була, Щоб сії капості робити? (Л. Глібов); Скло страшенно блищить, ніби на шибки впало четверо сонечок, і ті сонечки ріжуть мені очі, штрикають та колють неначе розпеченими в огні спичками (І. Нечуй-Левицький); Дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки

тепер виявляються на світ,— про те можна догадуватися (В. Неділько); Кожне створіння природи одмінне буває на вигляд, Тож неминуче, гадаю, належить нам припустити, Що впливає все те із добору начатків одмінних (М. Зеров).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Що хоче жити - не повинно вмерти (Г. Чубач); Ні, не буде душі людської зігрівати дзвінкою мовою чужою перевертень, що рідне сово в собі згасив, неначе натру (Д. Павличко); Коли слова на порох стерті, сповідатись зорям зайво (Б.-І. Антонич); Щоб узятися за розум, треба його мати (В. Брюгген); Я навіть не помітив, як вечір засмутивсь (Олександр Олесь).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[... те], (для чого ...).

(Де...), [там...].

[...], (щоб...).

[Вона, (яка...), ...].

[Той, (що...), ...].

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

А в Чернігові осінній день на короткий час спалахнув церквами та монастирями на горбах, засвітився строгими, чіткими лініями старовини архітектурних ансамблів - і вже зостався позаду, бо мали ми мету, до якої поспішали (Є. Гуцало); Благослови, Господь, твоїх людей, не забувай їх в радості і в горі: Оратая, що в полі ниву оре, Сироїтеля, що камені кладе і розчином скріпляє найміцніше, Спасителя, що праведним пером скарби словесні в книгу перепише (І. Кочерга); Де ж бачили ви вчителів таких, які б того навчали, що для них відоме добре? (Є. Плужник); І пообідавши, дядько Щерба не встає з-за столу відразу, а якийсь час сидить, випроставшись, у тихій тиші (Є. Гуцало).

Варіант 28

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

І явір виріс, зеленіє, і сонце світить, сонце гріє (Ю. Федькович); Чи то нафтовий сопух у ямі так заглушив його, чи то ранішній біль голови не давав розуміти бабиного балакання (І. Франко); Чи, може, там гриміли громи і дощ проливався як з відра... Й тепер вона біжить крізь лани і босі ноги обдира (Д. Павличко); І зайчики, і шашечки, й малесенькі комашечки хотіли б з ними погратися, та страшно їм озватися (Олександр Олесь); Посеред лісу потрапили на незібраний, перетолочений клин жита, хотіли перейти взбрід, але потім одумалися й пішли збоку (Є. Гуцало); Нін не пішов просто, а знайшов у паркані дірку і вліз із завулку у власний город (І. Багрянний); Для нас гаї шумлять, з піснями йдуть дівчата, і трактор золотий у полі ріже путь (В. Сосюра); Він іде, а вітер свище, букові ліси колише (П. Тичина); Іван

Іванович хотів щось казати, та тільки рот роззявив (А. Свидницький); Посіяли гайдамаки в Україні жито, Та не вони його жали (Т. Шевченко).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Та й я вже намовив, мабуть, більше сотні й звелів, щоб кожний підмовляв до своєї купи п'ять чоловік, - Сказав Вовчура (І. Нечуй-Левицький); Народившись, помирає кожний, А живуть століття після смерті Ті, що роблять те, чого "не можна" (В. Стус); І тут знову загавкав Вовк і всі почули, що він дряпається в двері (Є. Гуцало); Дві шаблі лисніли, неначе дві сплетені навхрест скалки блискавки, ніби два скажені вовки кусалися, аж клацали та скреготали зубами (І. Нечуй-Левицький); Лежить недвижимо Орися і бачить у щілину, як дві постаті бродять із ліхтарем і шукають когось поміж сажнями дров... (М. Старицький); В оборону своєї віри підносить козацтво, яке відстоювало соціальні права, поєднувало їх з боротьбою за національну рівність і свободу релігії (В. Стус); Зеленіли верби понад невеличкою болотяною річкою здовж села, в котрій уже плюскоталися стада панських качок (І. Франко); Любка, і розказуючи, і слухаючи, не переставала проглядатись і спостерігати, бо дуже за останній місяць звикла вона до сього німого оглядання, продумування (Г. Хоткевич); Він іде за рудничий посьолок, там, де радіо тоскно кричить (В. Сосюра); Про мене хазяїн теж говоритиме, що я невтомно дерзаю, вдосконалююсь, шукаю нових методів і знаходжу (О. Гончар).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Я просто хочу, щоб до наступної ери з кожного сьогоднішнього злочину не вирросло жагашні двісті (Л. Костенко); В ті давні часи, коли йде наше оповідання, долина не була поросла лісом (І. Франко); І сміх, і плач - се рідні два брати, коли від болю серце рветься (М. Вороний); Я не вірю, що через триста років зраду вважатимуть доблестю (Г. Гордасевич); Щоб увійти в безсмертя, людина мусить скласти два екзамени: один перед сучасниками, другий - перед історією (І. Вільде).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

(Якби ...), [то ...].

[...], (як...).

[..., (що...),...].

(Де...), [там...].

(Доки...), [доти ...].

Завдання V.

Викопати повний синтаксичний розбір речень.

До Чернігова були розмови, були пісні - вони приходили з нашого дитинства, з весіль, на яких пошастило побувати, з Давніх Вечірок. Пісні наче озивалися на ті голоси, на які колись було їх проспівано, і ми з дивними почуттями прислухались до того, як вони відлунюють у наших серцях (Є. Гуцало); Коли б знати, що мислять

руки, що замислюють руки (Б. Олійник); А привезли його з Франції в такій спеціальній скрині, в якій було штучне охолодження, щоб олійна фарба не звурдилась (І. Качуровський); Я розумів, що за пиріжечки треба платити, й тільки радів, що плачу такими дешевими грішми (В. Підмогильний).

Варіант 29

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Та нічого сурийозного не буде, а берегтися треба (М. Стельмах); Я огримав ваш лист і сердечно дякую (В. Врублевська); Посіяли гайдамаки в Україні жито, та не нони його жали (Т. Шевченко); А наступного дня шквал пронесло, і втішене море засвітилося сонечком (О. Гончар); Давно у паусі під боком Мазепа гадину зогрів, Та Кочубей орлячим оком Ту злість гадючу прослідив (Є. Гребінка); Зрештою, Опанас Шворень не витримує такого бурхливого натиску "терориста і, стукнувши його "карафкою по тім'ї", жбурляє за двері (А. Ткаченко); Вступили до свого місця співці, а між ними й Артур той Вродливий (О. Пчілка); Був дощ м'який і гречка пахне душно (М. Рильський); Чи ти мій сон, чи ти моя уява, чи просто чорна магія чола (Л. Костенко); І зими біліють, і весни дзюрчать (В. Симоненко).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Є тут такі, що великий торг дровами проводять та й багатіють з краденого дерева (Леся Українка); З наближенням старості погіршується живлення серця, тому В цей період підсилене кровопостачання особливо необхідне (О. Мотиланська); Не пробуй і вирватися, коли він схопить тебе та, як обценьками, стисне там, де пульси б'ють (О. Гончар); Хома чув, як колотало його серце (М. Коцюбинський); Була довгонога, жилава і така міцна на руку, що парубки, навіть дорослі, не зважувалися з нею жартувати (Ю. Збанацький); Твоїм будущим душу я тривожу, Від сорому, який нащадків пізних Палитиме, заснути я не можу (І. Франко); Тепер від тої псярні і сліду не зосталося, бо й великі магнати трохи порозумнішали (І. Нечуй-Левицький); А я бачу, що ти тепер, відколи студентом став, то порозумнішав (О. Гончар); Увесь цей хресний хід сповнений таємничої врочистості, хор гучних голосів і передзвін близьких і дальніх монастирів та соборів сколихнув серця майже всіх присутніх з такою силою, що багато хто почав плакати від зворушення (О. Довженко).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Не одчуравсь того слова, що про Україну сліпий старець, сумуючи, співає під ТИНОМ (Т. Шевченко); Благословенна та ясна година, коли дитя читає "Кобзаря" (Д. Павличко);

Ти знаєш, що ти людина? (В. Симоненко); Стали спускатися в яр, звідки повіяло холодом і проваллям (Г. Тютюнник); Море так бадьоро хлюпає у човни, що аж слухати любо (М. Коцюбинський).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією,

[...,(яку...),...].

[...], (якою ...).

[...], (щоб...).

(Хто...), [той...].

[...], (тому що...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Спогади про дитинство, про це довоєнне село zostались такими самими, неторканими, - І хай у пам'яті живе спів зозулі в ранковому лузі, усмішка матері, доторк її рук, хай живуть спомини про те, якими безмежними були слова, що вмщали все у безмежному світі... (Є. Гуцало); Я почуваю, що воно мені чуже, що воно немає жодного зв'язку з моїм живим організмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь іншим, живим, що лишилось у моїй пам'яті, відбилось там золотим промінням (М. Коцюбинський); З перекрученими від жаху рисами обличчя летіла без оглядки Оріся, перебігаючи безлюдні вулиці, напружуючи всі сили; їй здавалось, що за нею погоня поспішає, що лунають поза спиною свистки, і вона все бігла та й бігла, не знаючи куди й чого, не помічаючи навіть, що вже спустилася з крутої гори просто до широкої річки (М. Старицький); А тим часом я цілком певний, що я не вийду з цієї хати, бо я не можу не слухати його (М. Коцюбинський).

Варіант 30

Завдання I.

Підкресліть граматичні основи і визначте, котрі з поданих речень є складносурядними. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

Цвіркуни лише били в душу, А потім тихенько зникали (І. Драч); Ти в радості одна, І вгорі ти одна (В. Стус); Там випраглість пустель, плеса лави ліниво-кипучі, Але надаять ненагло майбутнього люті ворота (О. Ольжич); Часом качка в повітрі дзвенить, чи кажан проти місяця грає (М. Рильський); Але літо йде полями і гаями, і вітер віє і цвіте блакить (А. Малишко); Так то вам здається, а ніхто не віда, хто як обіда (І. Котляревський); І сива голова, і борода велика, І розуму набравсь, а все-таки бідняк І в світі божому якась ти притика (Л. Глібов); Ось і північ вже минає, І півні співають, І рибалки свої сіті Із тичок знімають (Б. Грінченко); Над моїми воротами Чорна хмара стала, А мене, молодую, - Поговір і слава (М. Кропивницький); Багато де об чім вони радилися потайки, але нікому Коломийчиха анічирка за ті розмови (М. Старицький).

Завдання II.

До поданих речень подати: а) їх структурні схеми (горизонтальні та вертикальні); б) встановити різновиди підрядної частини: за формально-граматичною, логіко-граматичною, структурно-семантичною та шкільною класифікаціями.

Які будуть ювілейні торжества на привітання нового, третього тисячоліття, можемо вже тепер з переживанням та обсервацій інших різних ювілеїв увявити собі та

приготуватися до цього великого історичного моменту, що ділить хронологію людства на дві частини: до Христа і по Христі (С. Гарванко); В цих дотепних словах найгірша суть процесів, що відбуваються в сусідній з нами країні (Л. Коханець); Були виявлені численні факти, коли замість дітей-інвалідів, що потребували негайного лікування, в санаторіях лікувалися тисячі дорослих псевдочорнобильців (Е. Богацька); Якби я справді була б відьма, я б, перш за все, показала тобі, Тарасю, свої чари коло твоїх воріт, а не коло криниці (І. Нечуй-Левицький); Підбратися до нього так, щоб можна було тільки його самого покласти, мабуть, неможливо (С. Гуцало); Потім я взявся вишукувати поглядом на деревах те листя, що по краях уже почало жовтіти, зауважував різні, ще несміливі барви згасання (Є. Гуцало); Гуде ні тер вельми в полі! Реве, ліс ламає; Козак нудиться, сердешний, Що робить, не знає (ІІ. Забіла); Тоді злітає зірка у зеніт, Спеленана у сяйво полум'яне, Коли ще не Завершено політ І раптом - серце битись перестало (Д. Шунта); Показалося, що не тільки Прохірина корова перестала доїтись, більше десятка корів зробились офірою І Іарашиного відмування (М. Коцюбинський).

Завдання III.

У поданих реченнях визначити тип підрядної частини за формально-граматичною класифікацією.

Прокладаюся на світанку, Коли гаснуть зорі останні (Г. Гордасевич); Благословенна будь же ти, хвилино, коли почула я дитячий крик (Л. Костенко); Я не хочу, щоб ви були сьогодні, як завжди, засмучені (Олександр Олесь); Все так же над озером мріє калина, де юність моя протекла (В. Сосюра); Як тяжко жити в ті похмурі дні, коли нема де серцю відпочити (М. Вороний).

Завдання IV.

За поданими схемами скласти речення. Підкреслити члени речення і вказати тип підрядної частини за шкільною класифікацією.

[Такий ...], (неначе ...).

[...], (про що...).

(Як...), [тоді...].

(Доки...), [доки...].

[...], (хоча...).

Завдання V.

Виконати повний синтаксичний розбір речень.

Тоді доктор Тіле із жалості до нього ніжно пояснює йому, що таке попередження пана управителя дому графа Елленберга могло б провалити всю операцію, бо зразу викликало б підозріння й настороженість із боку тої сторони (В. Винниченко); Може, тому так трепетно шемить у нас, сучасників, серце, коли зачуємо прадавню пісню, в якій дочка благає з чужини: "Якби мама знала, яка в мене біда, вони б передали горобчиком хліба..." (В. Яворівський); З'ясувалося, що жодна з їхніх розробок не була впроваджена - більшість з них "упокоїлася" на архівних полицях, за винятком деяких статистичних звітів, копії яких опинилися за кордоном, і зацікавлені особи користуються ними безкоштовно, хоча відомо, що інформація нині має чи не найбільшу вартість (Е. Богацька); Як і раніше, українська делегація не брала участі в обговоренні й підписанні документів, що стосуються колективних сил з підтримання миру в СНД, оскільки наша держава не бере участі в роботі Ради колективної безпеки (В. Ючевич).

РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ ІЗ СИНТАКСИСУ

1. Синтаксис української мови як учення про будову словосполучень, речень і складного синтаксичного цілого в сучасній українській літературній мові.
2. Речення, словосполучення і складне синтаксичне ціле як предмет синтаксису. Речення як основна одиниця мови і мовлення. Речення і судження (питання і спонування). Члени речення і члени судження.
3. Предикативність, модальність, часова віднесеність, відносна змістова, граматична та інтонаційна завершеність як ознаки речення.
4. Словосполучення як некоммукативна синтаксична одиниця. Розмежування вільних синтаксичних словосполучень і фразеологічних одиниць. Типи синтаксичних словосполучень.
5. Проблема сурядних сполучень слів.
6. Підрядні словосполучення. Підрядні словосполучення і способи вираження в них синтаксичних відношень - означальних, об'єктних, комплетивних, обставинних, апозитивних тощо.
7. Типи підрядних словосполучень за морфологічною ознакою головного компонента: дієслівні, іменні, прислівникові. Типи підрядного зв'язку в структурі простого речення: узгодження (повне і неповне); кореляція (повна і неповна); керування (сильне, напівсильне і слабке); прилягання (власне, відмінкове).
8. Типи речень за метою висловлення: розповідні, питальні й спонукальні. Оклічні речення як засіб вираження почуття: розповідно-оклічні, спонукально-оклічні, питально-оклічні.
9. Просте речення. Основи поділу речень на прості й складні. Двоскладні та односкладні прості речення (непоширені й поширені, повні й неповні. Загальна характеристика кожного з цих типів. Поняття про актуальне членування речення.
10. Двоскладне речення. Підмет і присудок як головні члени двоскладного речення: їх відповідність членам судження.
11. Другорядні члени речення: їх роль у формуванні структури простого речення.
12. Підмет і способи його вираження.
13. Присудок. Простий присудок, його вираження. Ускладнені форми простого присудка.
14. Питання про іменний присудок з нульовою зв'язкою.
15. Додаток як синтаксичне вираження об'єкта. Прямий і непрямий додаток. Придієслівні й приіменні додатки. Додатки при словах категорії стану. Вираження додатка нерозкладним сполученням слів.
16. Способи вираження іменного складеного присудка. Дієслівний складений присудок: характер, допоміжні слова в ньому. Ускладнені форми дієслівного складеного присудка.
17. Питання про складний присудок. Синоніміка різних форм присудка. Координація простого і складного присудка з підметом.
18. Додаток як синтаксичне вираження об'єкта. Прямий і непрямий додаток. Придієслівні й приіменні додатки. Додатки при словах категорії стану. Вираження додатка нерозкладним сполученням слів.
19. Означення як синтаксичне вираження атрибута. Узгоджені й неузгоджені означення, способи їх вираження. Розмежування неузгоджених означень і додатків, залежних від іменників. Вираження неузгодженого означення сполученням слів. Означення при особових займенниках.
20. Прикладка як особова форма означення. Місце прикладок та їх змістові функції у

- відношенні до означуваного слова.
21. Обставини як синтаксичне вираження різних ознак і відношень дії або стану. Типи обставин за значенням і способом вираження їх окремими словами і сполученнями слів. Роль обставин у формуванні структури простого речення.
  22. Односкладні речення. Поняття про односкладні речення. Характер головного члена в них.
  23. Характеристика структурних типів односкладних речень: означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових, інфінітивних, номінативних, вокативних, генітивних.
  24. Неповні речення. Умови вживання неповних речень. Двоскладні й односкладні неповні речення, структурні різновиди та їх функції. Еліптичні речення. Особливості пунктуації в неповних реченнях на місці неназваного члена. Уживання неповних речень у різних стилях мови. Приєднувальні конструкції як специфічні різновиди неповних і повних речень. Активний і пасивний звороти в українській мові. Слова-речення, типи їх за значенням і функціями.
  25. Речення з однорідними членами. Способи вираження однорідних означень та їх відмінності від неоднорідних. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами. Синтаксична роль узагальнювальних слів і словосполучень.
  26. Речення з відокремленими членами. Поняття про відокремлення. Основні умови відокремлення другорядних членів речення. Синонімія відокремлених і невідокремлених членів. Відокремлення означень. Узгоджені відокремлені означення. Дієприкметникові, прикметникові звороти як типи поширеного відокремленого означення; синонімічність названих зворотів і підрядних нрисубстантивно-атрибутивних речень. Неузгоджені відокремлені означення. Пунктуація при відокремлених означеннях. Відокремлення прикладок. Відокремлення обставин.
  27. Вставні й вставлені компоненти. Типи вставних і вставлених компонентів за будовою і значенням. Звертання. Значення і способи їх вираження. Вокативні речення. Порядок слів у простому реченні. Прямий і непрямий порядок слів. Граматичні й емоційно-змістові функції порядку слів у реченні.
  28. Складне речення. Визначальні структурно-семантичні ознаки складного речення в сучасній українській мові. Змістова та інтонаційна єдність частин складного речення. Засоби зв'язку частин складного речення: сполучники, сполучні слова, інтонація, порядок частин, співвідносність форм дієслів-присудків тощо. Сурядність і підрядність у складному реченні. Перехідні випадки між сурядністю і підрядністю, між простими і складними реченнями. Шляхи утворення складного речення.
  29. Складносурядні речення, їх структура. Сурядні сполучники як один із засобів вираження синтаксичних і змістових відношень між компонентами складносурядного речення. Єднальні, протиставні й розділові сполучники. Синонімія й омонімія сполучників сурядності. Змістові відношення між частинами складносурядного речення. Особливості пунктуації на межі частин складносурядного речення.
  30. Складнопідрядне речення. Синтаксичне значення термінів "головна частина" і "підрядна частина".
  - *1 Функції сполучних слів і сполучників. Синонімія та омонімія сполучників і сполучних слів.
  31. Вказівні слова як факультативні й облігаторні компоненти у головній частині. Співвідношення форм дієслів-присудків головної та підрядної частини як

- синтаксична ознака складнопідрядного речення.
33. Місце підрядної та головної частин у складному реченні. Підрядні, що залежать від головної частини в цілому або окремих його членів. Питання про принципи класифікації складнопідрядних речень у лінгвістичній літературі.
  34. Функціональні типи складнопідрядних речень. Характеристика їх у зв'язку з функцією підрядних частин. Складнопідрядні речення нечленованого та членованого типу. Функціональне співвідношення другорядних членів речення й окремих типів підрядних речень.
  35. Граматична неповнота головної й підрядної частин у складнопідрядному реченні.
  36. Складнопідрядне речення з кількома підрядними. Супідрядність (однорідна і неоднорідна) і послідовна підрядність. Складні речення змішаного типу.
  37. Безсполучникові складні речення синонімічні до складносурядних і складнопідрядних речень; несинонімічні до сполучникових складних речень. Змістові відношення і засоби зв'язку між частинами безсполучникового речення. Пунктуація на межі частин безсполучникового речення. Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.
  38. Період в українській мові; його структурні типи, особливості інтонації. Надфразні єдності як синтаксично-стилістичні одиниці літературної мови.
  39. Пряма, непряма і невласне-пряма мова. Співвідношення форм прямої і непрямой мови. Різні типи зв'язку прямої мови з непрямою. Заміна прямої мови непрямою і навпаки. Невласне-пряма мова, її структурні особливості й застосування. Різноманітність типів речень в сучасній українській літературній мові як наслідок розвитку її граматичної будови. Принципи синтаксичного аналізу речень.
  40. Пунктуація. Основи сучасної української пунктуації. Система розділових знаків: видільні й віддільні.
  41. Структура речення і пунктуація. Інтонаційні особливості й пунктуація. Використання засобів пунктуації для вираження емоційно-змістових відтінків речення. Огляд вживання розділових знаків у простому й складному реченнях.
  42. Текст. Граматичні категорії тексту. Текст, контекст і текстуалітет.
  43. Функції тексту. Міжреченнєві внутрішньотекстові синтаксичні зв'язки.
  44. Міжреченнєві внутрішньотекстові смислові відношення.
  45. Актуалізація на рівні тексту: основні закономірності. Українська синтаксична поетика.
  46. Період. Складне синтаксичне ціле. Абзац.
  47. Нові явища в синтаксисі: закономірності парцелювання, сегментації, синтаксичного паралелізму, синтаксичного повтору та ін.
  48. Синтаксична синоніміка: основні закономірності вияву.
  49. Синтаксична деривація: основні поняття і моделі.
  50. Функціонально-комунікативний синтаксис: етапи розвитку, комунікативні категорії.

**РОЗДІЛ V. ЗРАЗКИ ВАРІАНТІВ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ІЗ СИНТАКСИСУ
ВАРІАНТИ.**

I. У якому ряду всі поєднання слів не становлять словосполучення як окремої синтаксичної одиниці?

1. Гори перевернути, дати на горіхи, часто-густо, сказати правду, до лісу рукою подати, розв'язати язик.
2. Бути насторожі, кривити душею, лебедина пісня композитора, очима стріляти, на повний хід, поети і прозаїки.
3. Наламати дров, бути причетним до справи, буду виступати, ріки і озера, найбільш вдаль, дуже серйозний.
4. Іван Петрович Котляревський, ламати голову, куди завгодно поїхати, кризь зуби сказати, наламати дров, весна рання.
5. Тримати камінь за пазухою, честь і порядність, давати пораду, розводити дискусію, слова ковтати, спуску не давати.

II. У якому реченні простий присудок виражений фразеологізмом?

1. Вчитавши всьому гуртові, директор почав брати в шори поодинці (С. Васильченко).
2. І правда кривду спелить, Коли навчиться люд убогий громадою обух сталить (М. Рильський).
3. Я печу раків і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди (М. Стельмах).
4. На уроках він завжди про щось своє думає, а як спитають, завжди скаже не до речі, не до ладу - як Пилип з конопель вистрибне (О. Іваненко).
5. Будівельники не думали здавати свої позиції (М. Тарновський).

III. Укажіть речення, в якому обставина із значенням мети виражена сполученням "для- + родовий відмінок".

1. Своім трудом ми трудно здобували для людства радість Істини й краси (М. Бажан).
2. Це ж перший бій для багатьох моїх орлів (О. Гончар).
3. Пшеницю сіяти ми любимо для щастя людського й добра (Ф. Малицький).
4. Важка навіть голка для солдата в поході (О. Гончар).
5. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей (І. Нечуй-Левицький).

IV. Знайдіть серед наведених речень узагальнено-особове.

1. Хай сумується серцю прекрасно Серед свята обсіпаних віт (Г. Чубач).
2. Літа, як стрілки, не переведеш, життя, як гірчу часу, не підтягнеш (Т. Севернюк).
3. На кожному голові приходиться своя хуртовина (М. Стельмах).
4. Не хоче півень на чуже весілля, та несуть (М. Стельмах).
5. Життя вдивляється в наші очі очима болю, Очима втрат (Т. Севернюк).

V. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

1. Уклін земний, працівникам землі! Вам, сіячі, плугатарі, - спасибі! (М. Рильський).
2. Я єсть Людина, в боротьбі зміцніла, В труді завзята, в творчості жива... (М. Бажан).
3. І вража лють, ні лжа, ні спроба збройна Мене не відвернули від мети (М. Бажан).
4. Червону руту не шукай вечорами — ти у мене єдина, тільки ти, повір (В. Івасюк).

5. А коли поєднали нас пісня та хліб, та борня. Ростемо у прийдешність, спільноту що в душі поклавши (В. Коротич).

VI. Структура якого речення ускладнена відокремленою прикладкою?

1. Люд без мови - то глина безлика, без'язика отара овець (Н. Забіла).
2. І йшла вона врочиста і проста, його старенька вісімдесятирічна мати (І. Цюпа).
3. Остап - хлібороб справжній (А. Головка).
4. Учителю, стою перед тобою, малий, вчарований до німоти (Д. Павличко).
5. Тут мені, як і птиці, Все знайоме у ріднім краю... (М. Сингаївський).

VII. Визначте і проаналізуйте складносурядне речення з протиставними відношеннями.

1. Кожна птиця має свій голос, кожне поле має свій колос, кожна справа - свої почини, кожна казка - свої причини (Л. Костенко).
2. Зазнали ми тоді гіркої втрати... Багато сліз сама я пролила, Зате тепер навчилася шанувати Любов і мир родинного житла... (І. Кочерга).
3. Наснилася радість, торкнулась чола, і я телефон Ваш набрала (Т. Севернюк).
4. Пожадливого гроші розпалюють, а не насичують (Нар. тв.).
5. З високих круч луна орлиний клекіт, лиш тихі води все стоять мовчазно (Леся Українка).

ВАРІАНТИ.

I. У якому ряду всі поєднання слів не становлять словосполучення як окремої синтаксичної одиниці?

1. Руку подавати, з давніх-давен, дорослі й малі, вскочити в халепу брати участь в олімпіаді, Зелений Яр.
2. Підбивати підсумки, з діда-прадіда, знати предмет як свої п'ять пальців, півня пустити, собаку з'їсть, рано-вранці.
3. Кирпу гнути, усі п'ятеро, піти собі, знай співає, сказати правду, протягом дня.
4. Гулю набити, мати надію, калина-малина, Олександр Довженко, Велика держава, сонячний зайчик.
5. Дідусь відпочиває, біля моря, стратегія і тактика, Давид Мотузка, давним-давно, кривити душею.

II. Знайдіть речення, в якому інфінітив входить до складу дієслівного складеного присудка.

1. Леся Українка прагнула поліпшити світ, звеличити людину (З часопису).
2. Людина давна примусила вітер служити собі (З часопису).
3. Стомилися хлопці, присіли спочити (П. Воронько).
4. І ти не згадаєш того сироту... Кого ти без мови, без слова навчила Очима, душею, серцем розмовлять (Т. Шевченко).
5. Трудно було дитині спіямати химерну мелодію пісні (М. Коцюбинський).

III. У якому з речень є прямий додаток?

1. Він чув сміх, і плач, і спів, і крик, він бачив погляди і злі, й привітні (Є. Летюк).
2. Вінцем досягнень і надбань людини є, мабуть, рукотворне чудо-сад (Л. Дмитерко).
3. Безхмарними очима немовляти зорить у душу сорок перший рік... (Б. Мельничук).
4. Забулися "пророки" навіки... (Є. Летюк).

5. Дивлюсь я на тебе, на вільнее небо, на коси дівочі беріз (В. Сосюра),

IV. Знайдіть означено-особове односкладне речення.

1. У народі кажуть: розумно жити - хвилиною дорожити (З часопису).
2. Я спішу до вас на розмову, на розраду у час вечірній. Перед вами я, мамо, знову у любові моїй безмірній (В. Колодій).
3. Поклич мене. Я по тонкім льоду До тебе знов дорогу віднайду (С. Пушик).
4. Не вбити нас! Не спопелити мою Хатиньку, Хатинь! Наш дух незламний буде жити В серцях прийдешніх поколінь (В. Бровченко).
5. Жити - щоб шукати істину, і в цьому шастя (П. Загребельний).

V. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку при виділенні звертання?

1. О поле, й дорога, і річка, й узлісся зелене! Ви в серці у мене (Л. Первомайський).
2. О незвичайна, чародійна мово, Хоч пронеслася молодість громово, Твій звук у мене в серці не затих (Д. Павличко).
3. Гей ви далі солов'їні, давні весні сині, - одцвіли ви, облетіли цвітом на калині (І. Гончаренко).
4. О Львово, батьку мій камінний, знаю, Як мучила тебе страшна жада В бою, коли напасницька орда Топтала й роздирала Русь безкраю (Д. Павличко).
5. За все тобі спасибі, низький уклін, о земле, наш уклін! (І. Гончаренко).

VI. Структура якого речення ускладнена вставним словом?

1. І здається мені в що мить: Стягом нашої перемоги стиглий колос в степу шумить (В. Соколов).
2. Відомо, що задовго до польоту Гагаріна, виступаючи на з'їзді письменників, Довженко присвятив свої роздуми космічній темі (О. Гончар).
3. Така прекрасна була та пісня, що, здавалось, і листочки на тополі перестали шелестіти, прислухаючись до материнського співу (І. Цюпа).
4. Яснооки хлоп'ята, Вам легко усе далось! Вам на цілому світі здається усе ясным (В. Коротич).
5. Боюсь людей, що прожили, як гості, все життя: від них, чогось мені здається, віє цвинтарем (М. Стельмах).

VII. Визначте і схарактеризуйте складносурядне речення з розділовими відношеннями.

1. Ціна словам однакова од роду: Чи присягаєш на вітрах сторіч При свідкові у вірності народу Чи другові без свідка, віч-на-віч (Б. Олійник).
2. То весна чи осінь. Не згадаю (П. Воронько).
3. В зніцях - то день ясний, то ніч... (П. Воронько).
4. Чи дружина вірна, чи скорботна мати, чи сестра твоя шлють ті листи (І. Гончаренко).
5. Чи ти - любов, Чи ти - розрада, Із чарівним розльотом брівки тільки відгомін любов... (Г. Донець).

(Тести подано за [Ожоган В., Дмитрук В. Навчально-методичний посібник з сучасної української літературної мови (синтаксис). - Кіровоград: Вид-во Кіровоградського ун-ту, 2002. - С. 74 - 76]).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

I. ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ

1. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык: Синтаксис. Пунктуация: Учеб. пособие для студентов. - М.: Просвещение, 1981. - Ч. III. - 271 с.
2. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. - 3-е изд. - М.: Высш. шк., 1991.-432 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993.-368 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови.-К.: Рад. шк., 1982.-209 с.
5. Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Вища шк., 1989. - 334 с.
6. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови. - К.: Рад. шк., 1985.-200 с.
7. Дудик П. С, Медушевський А. П. Українська мова. Підручник для 8 - 9 кл. - 21-ше вид., переробл. - К.: Освіта, 1990. - 240 с.
8. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. - К.: Наук, думка, 1984 - 256 с.
9. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): Навч. посібник: У 2-х ч. - К.: ІЗМН, 1996. - Ч. 1 - 202 с • **Ч 2 - 240 с.**
10. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. - К.: Либідь. 1992.-312 с.
11. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. - К.: НМКВО.-1992.-396 с.
12. Козачук Г. О. Українська мова. Практикум: Навч. посібник. - К.: Вища школа, 1991.-398 с.
13. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. - К.: Рад. шк., 1965. - Ч. II: Синтаксис. - 342 с.
14. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. - К.: Рад. шк., 1951.-Т. 2: Синтаксис. - 465 с.
15. Нагіна В., Олексенко В., Тихоша В. Сучасна українська літературна мова. Складне речення: Посібник для студентів-філологів денної, заочної та екстернатної форм навчання. - Херсон: Айлант, 2000. - 148 с.
16. Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів-для самостійного вивчення: Навч. посібник для студентів філол. факультетів ун-тів і пед. ін-тів. - Х.: Основа, 1992. - 149 с.
17. Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови: Підручник. - К.: Либідь, 1992.-248 с.
18. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. - М.: Высш. шк., 1968. - 320 с.
19. Русская грамматика: В 2 т. - М.: Наука, 1980. - Т. 2: Синтаксис. - 709 с.
20. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: Навч. посібник. - К.: Вища шк., 1994. - 670 с.
21. Сучасна українська літературна мова: Підручник / О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін.; За ред. О.Д.Пономарева. - К.: Либідь, 1997. - 400 с.
22. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. - К.:

І Наук. думка, 1972. - 516 с.

23. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я.Плющ, С.П.Бевзенко, І.Я.Грипас та ін.; / За ред. М.Я.Плющ. - К.: Вища шк., 1994. - 414 с.

24. Украинская грамматика / Отв. ред. В.М.Русановский. - К.: Наук, думка, 1986. -360 с.

25. Українська мова / В. О. Горпинич, В. Д. Горяний, І. Я. Журба, І. И. Гараненко; / За ред. В.О.Горпинича. - 2-ге вид., перероб. і доповн. - К.: Вища шк., 1988.-Ч. II.-224 с.

26. Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови: Посібник для вчителя.-К.: Рад. шк., 1991.- 160 с.

II. **МОНОГРАФІЇ**

1. Арполенко Г. П., Забеліна В. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. - К.: Наук, думка, 1982. - 132 с.

2. Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке. М.: Просвещение, 1988. - 160 с.

3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1955. -416 с.

4. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові. - К.: Вид-во Київ. держ. пед. ін-ту, 1987. - 79 с.

5. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис. - М.: Высш. шк., 1977.-248 с.

6. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - 224 с.

7. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983. - 219 с.

8. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. - К.: Наук, думка, 1991. 192 с.

9. Горяний В. Д. Односкладні речення в українській мові. - К: Рад. шк., 1983. - **165 с.**

10. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. - К.: Наук, думка, 1969. - 155 с.

11. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. -Харків: Вища шк., 1980. - 151 с.

12. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.

13. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. - К.: Вища шк., 1986. -168 с.

14. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. - К.: Вища шк., 1985.-178 с.

15. Камшина А. А. О полупредикативных конструкциях в простом предложении. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974 - 52 с.

16. Ковтунова Й. Й. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения. - М.: Просвещение, 1976. - 239 с

17. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. - К.: Наук. думка, 1966. - 324 с.

18. Меншиков І.І., Попова І. С. Структура словосполучення в сучасній українській літературній мові. - Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. - 36 с.

19. Покусаєнко В. К. Переходніє конструкції в області складного і простого предложения. - Ростов н/Д: Изд во Ростов, ун-та, 1983 - 144 с.
20. Прияткина А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения: Учеб. пособие для филол. спец, вузов. - М.: Высш. шк., 1990. - 176 с.
21. Прокопчук А. А. Сложноподчиненное предложение и текст. - Х.: Основа, 1990.-192 с.
22. Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). - К.: Наук, думка, 1975. - 222 с.
23. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. - К.: Вид-во Українського мовно-інформаційного фонду, 1997. - 216 с.
24. Теньер Л. Основи структурного синтаксиса: Перевод с франц. - М.: Прогресе, 1988. - 656 с.
25. Тулина Т. А. Функциональная типология словосочетания. - К.; Одесса: Виша шк., 1968.-228 с.
26. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. - К.: Наук, думка, 1968. - 228 с.
27. Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. - М: Наука, 1986. - 222 с.
28. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. - К.: Вишашк., 1986.-183 с.

III. СТАТТІ

1. Арват Н. М. Про компонентний аналіз семантичної структури простого речення // Мовознавство. - 1976. - № 4. - С. 38 - 45.
2. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системі частей речи современного русского языка//Филологические науки. - 1983. -№ 5. - С. 17-23.
3. Безпояско О. К. Інфінітив у функції другорядних членів речення // Українська мова і література в школі - 1984. - № 3. - С. 51 - 53.
4. Білодід І. К. Надфразні єдності як елемент тексту в функціональних стилях літературної мови //Мовознавство. - 1979. - № 2. - С. 14-23.
5. Богдан М. М. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними // Українська мова і література в школі - 1981. - № 7. - С. 41 - 48.
6. Богдан М. М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядних речень // Українська мова і література в школі. - 1979. - № 1. - С. 69-75.
7. Бровко А. С. Розмежування означуваного слова і прикладки // Українська мова література в школі. - 1970. - № 3. - С. 20 - 23.
8. Бронська А. А. Про синтаксичні відношення у безсполучникових складних реченнях // Мовознавство. - 1973. - № 6. - С. 56-63.
9. Війтик О. М. Однорідні і неоднорідні означення // Українська мова і література в школі. - 1973. -№ 3. - С. 58 - 62.
10. Галас А. М. Структурні і функціональні особливості періоду в українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - Ужгород, 1997. - 23 с.
11. Герман К. Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // Українська мова і література в школі. - 1970. - № 5. - С. 54 - 57.
12. Герман К. Ф. Складносурядні речення з градаційними сполучниками // Українська мова і література в школі. - 1972. - № 1. - С. 28 - 30.
13. Глушкова Г. М. Структурно-семантичні типи сурядності: Автореф. дис. ...

- канд. філол. наук. -Дніпропетровськ, 1998. -16 с.
14. Гмир І. С. Розрізнення сполучників від однозвучних сполучень слів // Українська мова і література в школі. - 1972. - № 3. - С. 54 - 56.
15. Горяний В. Д. Стилістична роль абзаца // Українська мова і література в школі. -1971. - № 10. - С. 56 - 59.
16. Гуц Л. М. Синтаксична синоніміка як один із засобів мовної експресії // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 6. - С. 35 - 41.
17. Давидова Л. П. Из спостережень над структурою і функціями субстантивних словосполучень // Українська мова і література в школі. - 1971. - № 11. - С. 20 - 24.
18. Дацюк І. Мовний розвиток учнів під час вивчення теми "Речення із вставними словами (словосполученнями, реченнями)" у 8 класі // Українська мова і література в школі. - 1993. - № 4. - С. 22 - 26.
19. Дацюк І. І. Формування культури мовлення учнів під час вивчення теми "Речення із звертаннями" у 8 класі // Українська мова і література в школі. - 1992. - № 7-8. - С. 28 - 30.
20. Дорошенко С. І. Безсполучникові складні речення // Українська мова і література в школі. - 1980. - № 5. - С. 20-26.
21. Дорошенко С. І. Безсполучникові складні речення в системі синтаксичних синонімів // Українська мова і література в школі. - 1978. - № 5. - С. 37 - 40.
22. Еліптичні речення з невербалізованими головними членами // Мовознавство. - 1982. - № 1. - С. 21-26.
23. Дудик П. С. Питальні речення і питальні слова-речення // Українська мова і література в школі. - 1975. -№ 1. - С. 26- 36.
24. Дудик П. С. Спонукальні речення і слова-речення // Українська мова і література в школі. - 1971. - № 9. - С. 30 - 35.
25. Єрмакова С. Д. Про однорідність головних членів у односкладних реченнях // Українська мова і література в школі. - 1969. - № 10. - С. 33 - 35.
26. Жайворонок В. В. Вставні речення та розділові знаки при них // Українська мова і література в школі. - 1980. - № 6. - С. 16-19.
27. Жайворонок В. В. Синтаксичний розбір складносурядних речень // Українська мова і література в школі. - 1970. - № 6. - С. 65 - 68.
28. Іваницька Н. Л. Непоширене речення в українській мові // Українська мова і література в школі. - 1984. -№ 2. - С. 31 - 35.
29. Івашенко Д. П. Відокремлені означення // Українська мова і література в школі. - 1972. - № 9. - С. 50 - 52.
30. Кадомцева Л. О. Граматичні форми ускладнення простого речення // Українська мова і література в школі. - 1988. - № 2. - С. 29 - 33.
31. Кващук А. Г. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 8. - С. 44 - 51.
32. Ключковський Б. Г. Прикладка і сполучення неприкладкового характеру // Українська мова і література в школі. - 1976. - № 12. - С. 20 - 29.
33. Кобилянська М. Ф. Керування орудним відмінком в українській мові // Українська мова і література в школі. - 1982. - № 10. - С. 34 - 41.
34. Козачук Г. О. Підмети виражені словосполученнями // Українська мова і література в школі. - 1982. - № 1. - С. 36 - 39.
35. Козіцька О.А. Контаміновані складнопідрядні багатокомпонентні речення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - К., 2003.-20 с.
36. Кононенко В. І. Подвійні синтаксичні зв'язки // Українська мова і література в школі. - 1975. -№ 11. -С. 31-42.

37. Кононенко В. І. Синтаксичні зв'язки в ускладненому реченні // Українська мова і література в школі. - 1980. - № 1. - С. 27 - 34.
38. Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з однорідними членами // Мовознавство. - 1976. - № 4. - С. 29 - 37.
39. Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами при однорідних членах // Мовознавство. - 1977. - № 6. - С. 7 - 12.
40. Кучеренко І. К. Складні речення з сурядністю і підрядністю // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 11. - С. 27 - 33.
41. Кучеренко І. К. Складнопідрядні речення з кількома підрядними // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 5. - С. 30 - 39.
42. Кучеренко І. К. Фразеологізм як об'єкт синтаксису // Українське мовознавство. - 1982. - № 10. - С. 9-15.
43. Мановицька А. Я. Зв'язок присудка із звертанням // Українська мова і література в школі. - 1970. - № 7. - С. 20-23.
44. Мановицька А. Я. Узгодження присудка із звертанням // Українське мовознавство. - 1974. - Вип. 2. - С. 52-61.
45. Мельничайко В. Я. Про вивчення складносурядних речень // Українська мова і література в школі. - 1977. - № 9. - С. 44 - 51.
46. Мельничайко В. Я. Розвиток мови учнів під час вивчення безсполучникових речень // Українська мова і література в школі. - 1974. - № 9. - С. 68 - 72.
47. Муқан Г. М. Структура і синтаксична роль фразеологізмів // Українська мова і література в школі. - 1968. - № 5. - С. 13 - 20.
48. Неровня Н. М. Фразеологізм, його синоніми і варіанти // Культура слова, 1985. - Вип. 28. - С. 45-47.
49. Пивоваров О. Є. Використання неповних речень як засіб організації надфразних одиниць у художній прозі М. Коцюбинського // Українське мовознавство. - 1974. - Вип. 2. - С. 66 - 74.
50. Пискун Г. О. Складний присудок і його структурні типи // Синтаксична будова української мови. - К.: Наук. думка, 1975. - С. 5 - 29, 46 - 84.
51. Потапенко О. І. Вставні слова і вставні речення // Українська мова і література в школі. - 1979. - № 2. - С. 66 - 68.
52. Понасенко І. С. Ознаки сильного іменникового керування // Українське мовознавство. - 1985. - № 3. - С. 79-83.
53. Рогаль М. С. Відокремлені додатки // Українська мова і література в школі - 1974. - № 1. - С. 71-72.
54. Рожило Д. П. Співвідносність сполучникових і безсполучникових складних речень // Українська мова і література в школі. - 1972. - № 10. - С. 59 - 63.
55. Семенюченко М. Л. Розмежування часових і умовних підрядних речень // Українська мова і література в школі. - 1973. - № 2. - С. 34 - 37.
56. Силіна В. І. Вивчення безсполучникового складного речення // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 11. - С. 79-83.
57. Скаб М. С. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива // Мовознавство. - 1987. - № 5. - С. 86 - 88.
58. Слинко І. І. Речення із звертаннями, вставними словами, відокремленими членами // Українська мова і література в школі. - 1980. - № 2. - С. 45 - 51.
59. Слинко І. І. Речення з однорідними членами // Українська мова і література в школі. - 1976. - № 3. - С. 58 - 67.
60. Слинко І. І. Сполучник чи сполучне слово // Українська мова і література в школі. - 1987. - № 4. - С. 31 - 36.

61. Слинко І. І. Типи простих речень // Українська мова і література в школі. - 1977. - № 9. - С. 51-59.
62. Терлак З. М. Залежний від прикметника додаток і способи його вираження // Українська мова і література в школі. - 1982. - № 8. - С. 70 - 72.
63. Шведова Н. Ю. О понятии - "регулярная реализация структурной схемы простого предложения" // Мысли о современном русском языке. - М., 1969. - С. 67 - 80.
64. Ширяев Е. Н. Основы системного описания бессоюзных сложных предложений // Вопросы языкознания. - 1984. - № 1. - С. 53 - 57.
65. Шарбан Т. М. Складні конструкції з однорідною супідрядністю в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. - Дніпропетровськ, 1996. - 19 с.
66. Шульжук К. Ф. Повні і неповні речення // Українська мова і література в школі. - 1971. - № 6. - С. 63-65.
67. Шульжук К. Ф. Семантична структура складного багатокомпонентного речення // Мовознавство. - 1987. - № 6. - С. 11 - 16.
68. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні конструкції в системі речення // Мовознавство. - 1986. - № 6. - С. 24 - 32.
69. Шульжук К. Ф. Складні речення з супідрядністю // Українське мовознавство. - 1985. - Вип. 13. - С. 69-76.
70. Явір В. В. Неузгоджені означення, виражені непрямими формами іменників, та їх синтаксичні особливості // Українська мова і література в школі. - 1975. - № 11. - С. 42 - 49.
71. Ярещенко А. П. Засоби вираження наказовості в українській мові // Українська мова і література в школі. - 1971. - № 6. - С. 32 - 36.
72. Яценко І. Т. Чи є звертання членом речення? // Синтаксична будова української мови / Ред. кол.: М.А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін. - К.: Наук. думка, 1968. - С. 83-92.

IV. ЗБІРНИКИ ВПРАВ І ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

- Брицина О. І. Сучасна українська літературна мова: 36. вправ. - К.: Вища шк., 1977. - 362 с.
- Кобилянська М. Ф, Гуйванюк Н. В. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис: 36. вправ. - К.: Вища школа, 1992. - 271 с.
- Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова: 36. вправ: Навч. посібник / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. - К.: Вища шк., 1995. - 284 с.
- Тишківська Н.Я. Українська мова: 36. вправ із синтаксису та пунктуації. - Івано-Франківськ: Плай, 2004. - 179 с.
- Українська мова: Тестові завдання / За ред. Н. В. Гуйванюк. - К.: Видавничий центр "Академія", 1999. - 528 с.

V. СЛОВНИКИ

- Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. - К.: Вища шк., 1985. - 360 с.
- Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярецева. - М.: Сов. энцикл., 1990. - 685 с.
- Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. - К.: Укреникл., 2007. - Вид. 3-є. - 856 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ МІНІМУМ

актуальне членування	анафора
апозитивні відношення	асемантичні сполучники
атрибут	атрибутивне (означальне)
відношення	
безособове односкладне речення	
безпосереднє керування	
безсполучникове складне речення	
безсполучникове речення неоднорідного складу	
безсполучникове речення однорідного складу	
безсполучниково-підрядний зв'язок	
безсполучниково-сурядний зв'язок	
безсполучниково-сурядно-підрядний зв'язок	
бінарність структури	
	В
валентність	валентно зумовлена підрядна частина
видільні розділові знаки	висловлення
віддільні розділові знаки	відкрита структура
відкрита структура складносурядного речення	
відокремлена обставина	відокремлена прикладка
відокремлене означення	відокремлений другорядний член
речення	
відокремлення	вказівне речення
власне-анафора	власне-детермінантний тип
власне-питальне речення	власне-семантичний аспект
вокативне односкладне речення	вставлена конструкція
вставна конструкція	вставне речення
вставне слово	вставне словосполучення
	Г
генітивне односкладне речення	гіпотаксис
головна частина	головний член речення
грамема	
	Д
двоскладне речення	детермінант
детермінантно-кореляційний тип	діалог
додаткова предикативність	додаток
другорядний член речення	дуплексив
	Е
елементарне просте речення з передбачуваною валентністю	
еліпсис	еліптичне речення
емоційно-оцінне речення	емсїїйснхшїнеаїоворечення
	З
загально-заперечне речення	закрита структура
закрита структура складносурядного речення	
заперечне речення	заперечне слово-речення
звертання	зворот

	І
інверсія	інверсований порядок слів
інтонаційна завершеність	інфінітивне односкладне речення
	К
катафора	керування
комплетивне (доповнювальне) відношення	
комуні катема	комунікативний аспект
контекстуальне речення	координація
кореляція	
	Л
логіко-граматичний принцип	
	М
модальність	морфшогізований член речення
	Н
напівпредикативний зв'язок	напівпредикативні відношення
напі вpredикативність	невласне-пряма мова
невалентно зумовлена підрядна предикативна частина	
неелементарне просте речення з непередбачуваною валентністю	неоднорідна супідрядність
неморфологізований член речення	
неозначено-особове односкладне речення	неповне узгодження
неповне речення	непоширене речення
непоширена обставина	непрямий додаток
непряма мова	
нетипізоване безсполучникове речення	
неузгоджене означення	неускладнене речення
номінативне (називне) односкладне речення	
	О
об'єкт	об'єктний інфінітив
об'єктні відношення	обставина
обставина допусту	обставина мети
обставина місця	обставина причини
обставина умови	обставина часу
обставинні відношення	одиниця синтаксису
однорідна супідрядність	однорідні члени речення
однорідність	односкладне речення
означення	означено-особове односкладне речення
окличне речення	оклично-номінативне речення
описове (екзистенційне) речення	основна предикативність
особове односкладне речення	
	П
паратаксис	парцеляція
парцельоване речення	період
питальне речення	питально-окличне речення
питально-спонукальне речення	підмет
підрядна предикативна частина	повне речення
повне узгодження	подвійний присудок
поліпредикативність	посереднє керування
послідовна підрядність	постпозитивна обставина
постпозитивна прикладка	поширена обставина

поширене речення	поширювач
предикативна частина	предикативність
препозитивна обставина	препозитивна прикладка
придєслівний додаток	приєднувальна конструкція
прикладка	прилягання
принципи пунктуації	присубстантивний додаток
присудок	просте неускладнене речення
просте речення	просте ускладнене речення
простий додаток	простий підмет
простий присудок	пряма мова
прямий додаток	прямий порядок слів
пунктограма	
рема	речення
риторично-питальне речення	розповідне речення
розповідно-окличне речення	ряди однорідних членів речення
семантема	семантико-синтаксична ускладненість
семантико-синтаксичний аспект	семантична ускладненість
семантичні сполучники	сильне керування
синкретичність	синтаксема
синтаксис	синтаксичний час
ситуативне речення	складений дієслівний присудок
складений іменний присудок	складений підмет
складений присудок	складне речення
складне синтаксичне ціле	складний додаток
складений підмет	складнопідрядне речення
складнопідрядне речення з підрядною предикативною темпоральною частиною	
складнопідрядне речення з підрядною предикативною частиною допусту	
складнопідрядне речення з підрядною предикативною частиною мети	
складнопідрядне речення з підрядною предикативною частиною місця	
складнопідрядне речення з підрядною предикативною частиною наслідку	
складнопідрядне речення з підрядною предикативною частиною порівняння	
складнопідрядне речення з підрядною предикативною частиною причини	
складнопідрядне речення з підрядною предикативною частиною супровідною	
складнопідрядне речення з підрядною предикативною частиною умови	
складнопідрядне речення нечленованої структури	
складнопідрядне речення членованої структури	
складносурядне речення	слабке керування
слова автора	слово-речення
словосполучення	співположення
сполучення слів	сполучники підрядності (гіпокакічні)
сполучники сурядності (паратактичні)	сполучникове речення
спонукальне речення	спонукальне слово-речення
спонукально-окличне речення	стверджувальне речення
стверджувальне слово-речення	структурно-семантичний принцип
структурно-семантичні відношення частин	складносурядного речення.
суб'єктні відношення	суб'єктний інфінітив
супідрядність	супідрядність змішаного типу

сурядно-безсполучниковий зв'язок

тема	типізовані безсполучникові речення
тяжіння	
	У
узагальнено-особове односкладне речення	
узагальнювальне слово	узгоджене означення
узгодження	ускладнене речення
ускладнення	ускладнювальний компонент
уточнювальне слово	уточнювальні відношення
	Ф
форма слова (словоформа)	формшійінрамаітичний аспект
формально-граматичний принцип	функції розділових знаків
	Ц
цитата	
	Ч
частково-заперечне речення	член речення

ЧАСТИНА II ХРЕСТОМАТІЯ

ВСТУП

А.П. Чаїні і ко

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ГРАМАТИКИ

У сучасній граматичній теорії за усього розмаїття підходів до визначення кількості частин мови, простеження особливостей структури речення, з'ясування закономірностей організації тексту тощо зримо постають проблеми, які можна кваліфікувати як питання традиційного / нетрадиційного характеру. У цьому протиставленні ні в якому разі не слід простежувати певної амбіційності, оскільки в першому випадку мова справді йде про традиційні проблеми, пов'язані з 1) окресленням частиномовної ієрархії (М.С. Поспелов, І.Р. Вихованець та ін.); 2) встановленням числа частин мови (В.В. Виноградов та ін.); 3) виявленям ядра / напівпериферії / периферії з-поміж них (пор. погляди Л.В. Щерби, В.В. Виноградова, В.М. Жирмунського, В.М. Мігіріна, І.Р. Вихованця та ін.); 4) аналізом сутності морфологічних категорій (О.О. Потебня, П.Ф. Фортунатов, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко та ін.) та окресленням особливостей міжкатегорійної внутрішньочастининомовної та міжчастининомовної взаємодії; 5) розмежуванням з-поміж них словозмінних і класифікаційних (О.В. Бондарко та ін.); 6) визначенням напрямів еволюції категорійної семантики (О.О. Потебні та ін.); 7) простеженням шляхів трансформації класифікаційно-абсолютивної сутності у відносно-якісну, пов'язану з видозміною специфіки самої категорії (див. підходи В.М. Ярцевої, М.О. Луценка та ін.), 8) з'ясуванням статусу первинних і вторинних функцій морфологічних форм, їхнього співвідношення (Є. Курилович, Ю.С. Степанов, Ж. Паре, Ж. Веренк, Є.В. Клобуков, Л.Л. Буланін), 9) встановленням функціонально-семантичних парадигм цих форм (Є.В. Клобуков та ін.); 10) констатацією внутрішньо- і зовнішньомовних функцій морфологічних категорій (О. Лешка); 11) виявленням співвідношення аналітичності / синтетичності в граматичному ладі мови (В.М. Жирмунський, І.Р. Вихованець та ін.); 12) диференціацією лексико-морфологічних (лексико-граматичних) розрядів слів та частин мови (І.І. Ковалик, О.В. Бондарко, О.А. Колесник та ін.); 13) з'ясуванням співвідношення морфологічних і синтаксичних категорій (О.В. Бондарко, Н.Д. Арутюнова, В.М. Ярцева, М.В. Всеволодова, К.Г. Городенська та ін.); 14) визначенням класифікаційних основ типів і різновидів складного речення (Ф.І. Буслаєв, О.О. Потебня, М.С. Поспелов, О.С. Мельничук, В.А. Белошапкова, Н.Ю. Шведова, О.Н. Савченко, І.Р. Вихованець, К.Ф. Шульжук та ін.); 15) простеженням специфіки вияву синтаксичних категорій у граматичному ладі мови (В. Сімович, С. Смеречинський, Ю. Шерех (Шевельов), І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська та ін.); 16) розглядом особливостей словотвірних категорій (Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, В.В. Грещук, В.П. Олексенко та ін.); 17) виявом спектру динаміки словотвірної категорійної семантики (В.В. Німчук, П.І. Білоусенко та ін.) і под. Водночас актуалізуються нетрадиційні проблеми граматики, що пов'язані безпосередньо з формуванням нового типу граматики, з-поміж яких можна констатувати уже поширені (функціональна (О.В. Бондарко,

В.С. Храковський, Н.О. Слюсарєва, І.Р. Вихованець), комунікативна (Г.О. Золотова), функціонально-комунікативна (М.В. Всеволодова), відмінкова (Є.В. Клобуков), рольова або актантна (Л. Теньєр, Ч. Філлмор, Й.Ф. Андерш), конструктивна (М.О. Луценка), ідеографічна (І.Г. Милославський), онемасіологічна / семасіологічна (Є.В. Клобуков) та лише заявлені, над якими розпочинається активна робота (валентна (Ю.С. Долгов, Т.Є. Масицька), природна (Ван-Валін) та ін.). Актуалізація цілого ряду традиційних проблем зумовлена видозміною наукової парадигми, оскільки номінативно-екзистенційна наукова парадигма ґрунтується на трьох визначальних компонентах: 1) теорії номінації, 2) теорії референції і 3) теорії мовленнєвих актів. Теорія номінації актуалізувала питання про відображувальні потенції білатеральних мовних одиниць і що особливо показово для синтаксису, як словесні форми, синтаксичні зв'язки та відношення між словоформами відображають реалії об'єктивного світу, зв'язки між ними. Таким чином суттєвим постають питання про те, 1) наскільки мова є соціальним керівництвом до духовного (мисленнєвого) освоєння самого матеріального і духовного світу; 2) які мовні категорії і якою мірою орієнтовані на систематизацію об'єктивного світу, що вони охоплюють; 3) які категоризовані диференційно-розрізнявальні ознаки виступають найбільш емними і закріпленими у мові; 4) наскільки універсально-типологічними є вирізнявані ознаки, оскільки кількість таких ознак у кожній мові різна, але відмінності у способах моделювання світу не стають перешкодою на шляху адекватного членування і систематизації дійсності, її сприйняття людьми, які розмовляють різними мовами; 5) якою мірою у мові передбачена рольова специфікація самих номінативних одиниць, що в процесі творення мовлення виконують суворо визначені відповідні функції (за Г.-Г. Гадамером, мовна номінація передбачає не лише "збирання світу у слово", але й чітко визначену рольову ієрархію самих мовних засобів). Таким чином все більшої ваги набуває етнолінгвістичний та етнопсихолінгвістичний підхід до тлумачення граматичних явищ.

Теорія референції, що найповніше постала у працях Г. Фреге, вияскравлює проблему про шляхи набуття референтної характеристики реченням-висловленням і через нього словами і сполуками слів, що поза реченням залишаються тільки будівельним матеріалом [Падучева 1985; Гак 1973]. Це мотивується подвійною природою мови: з одного боку, мова не може існувати не узагальнюючи, з іншого, мова також не може існувати не конкретизуючи, оскільки люди не могли б зрозуміти одне одного. Саме ця мовна подвійність зобов'язує мовця, за визначенням Е. Бенвеніста, до процедури подвійного означування: використовуючи той чи інший номінативний засіб, мовець спочатку констатує денотат - клас певних реалій, які збігаються із сигніфікатом, що закріплений за певним засобом, а згодом за допомогою відповідних процедур виділяє референт, який репрезентує окремо взятій, доведений до межі пізнання елемент денотативного класу. Тому, за А.М. Ломовим [Ломов 1994, с. 16], номінацію слід кваліфікувати як родове поняття, яке включає два тісно пов'язаних і взаємно передбачуваних видових поняття - (денотативну) номінацію узагальнювальну (М.В. Всеволодова вирізняє як окремий денотативний рівень речення [Всеволодова 1997, с.53-66]) та номінацію іпдивізувальну (референційну). Перша з них забезпечує категорійну об'єктивізацію життя у мовних формах, а друга - у зворотньому порядку переводить категорійні об'єктивізації на мову конкретних фактів.

Теорія мовленнєвих актів належить до найпізніших компонентів номінативно-екзистенційної парадигми. Ядро теорії мовленнєвих актів пов'язують з ім'ям

англійського логіка Дж. Остіна [Остин 1986], ідеї якого були своєрідно зінтерпретовані Дж. Серлем [Серль 1986; Серль 1986a], П.Ф. Стросоном [Стросон 1986]. Оскільки у теорії мовленнєвих актів основним компонентом виступає акт мовлення, то важливим є врахування тієї інтенції, яку вкладає сам мовець (адресант) у повідомлюване, і результат, що досягається цим висловленням. Звідси суттєвим є врахування локутивної сили висловлення, його ілокутивного спрямування та перлокутивного впливу, що дозволяє окремим дослідникам говорити про потрійну (інколи - про чотирикомпонентну) опозицію самої макроструктури мовленнєвого акту. Кожен з компонентів (локуція, ілокуція, перлокуція, колокуція) можуть бути покваліфіковані як окремі мовленнєві акти, оскільки під локутивною силою мається на увазі той смисл, який закладається самим мовцем (адресантом) у висловлення, співвідношення змісту останнього з об'єктивною дійсністю, перлокуція - це вплив мовлення на думки і почуття співрозмовника (адресата), отримані наслідки мовленнєвого акту передбачуваного і непередбачуваного характеру і под. Таким чином уже в цьому конспективному викладі постулатів теорії мовленнєвих актів простежувана повною мірою опозиція і співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у структурі мовленнєвого акту.

Однією із актуальних проблем сучасних граматичних студій постає введення прагматичних підходів до визначення спрямованості тих чи інших граматичних форм. Саме в силу цього надактуальним виступає питання прагмалінгвістичної заангажованості морфологічних форм, їхніх первинних / вторинних форм (пор. співвідношення номінативно-денотативної, генералізувальної та семантико-маркованої функцій форм чоловічого роду іменників на позначення осіб за професією, фахом, соціальним статусом: *На урочистому зібранні виступив академік Б.Завадський, який звернув увагу присутніх на актуальні проблеми екологічного простору* (Літературна Україна. - 2000. - 14 березня) / *Статус академіка в сучасному суспільстві децю не відповідає його призначенню, оскільки останнім часом у засобах масової інформації знівельоване це високе звання* (Літературна Україна. - 2000. - 13 липня) / *Академік Л.Корнієвська недвозначно наголосила на суттєвій значущості компонентів атомного структурування на перебіг ланцюгової реакції* (Інформаційний вісник АН ВШ України. - 1999. - № 24. - С18)), встановлення специфіки їх функціонального навантаження. Саме тому важливими постають питання вивчення комунікативної граматики українського слова [Клобуков 1997, с.33], що особливо є важливим у визначенні напрямів аналізу граматичних форм в ономасіологічному та семасіологічному ключі. Адже та сама вторинна функція морфологічної форми є більш напруженою для адресанта і менш напруженою для адресата, оскільки саме адресант концентрує свою увагу на емоційно-експресивній навантаженості відповідного граматичного утворення, адресат у свою чергу повинен декодувати уміщений зміст для віднайдення в тій чи іншій граматичній формі певного компонента, звідки й постає прагматична дилема: суттєвим є не тільки те, який зміст вкладає адресант у ту чи іншу форму, а й те, як адресат зуміє сприйняти цей зміст, пор. висловлення, у якому основним компонентом є форма імператива Я до тебе прийду на роботу!, що може означати: 1) просте донесення певної інформації; 2) суворе попередження; 3) різку погрозу; 4) певне застереження тощо.

Сучасні когнітивні підходи до аналізу семантики покликали до життя цілу низку когнітивно-граматичних теорій та концепцій, початок яких слід шукати, поза всяким сумнівом, ще у "докогнітивних" підходах. Такими когнітивно-граматичними концепціями слід вважати: 1) відмінкову граматику; 2)

лексиковідмінкову граматику; 3) когнітивну граматику (Дж. Лакофф, Х. Томпсон, Г. Лангакер); 4) теорію гештальтів у граматичному аспекті (Дж. Лакофф); 5) конструкційну граматику (Ч. Філмор); 6) валентну граматику (Л. Теньєр); 7) генеративну граматику (Н. Хомський та ін.) і под.

Відмінкові граматики у своїх основних вимірах ґрунтуються і розвивають ідеї рольової семантики речення, що оперують поняттями ролей. Такі ролі виконують референти імен у прототипових ситуаціях, відмінкова ж рамка складає структурну основу елементарного речення. Відмінкові граматики часто кваліфікуються не як власне-граматики, а як системи семантичних валентностей. Основне їхнє призначення полягає в описі внутрішньої семантики речення (див. праці Ч. Філмора, У. Чейфа, Р. Джекендоффа, Р. Лангакера та ін.).

Лексиковідмінкова граматики (обґрунтована в працях С. Старости) розвиває і поглиблює основні ідеї відмінкової граматики. Вона певною мірою може бути витлумачена як своєрідний компроміс між генеративною граматикую Н. Хомського та власне-відмінковою граматикую. У всіх своїх параметрах вона виходить із концептуальних засад відмінкової рамки та маніпуляцій з пацієнтом тощо.

Поширення ідей когнітивної граматики пов'язане з працями Дж. Лакоффа та Х. Томпсона, суть якої полягає в ототоженні стратегій розуміння та породження речень, що розглядаються як когнітивні процеси, мовна ж структура уявляється у вигляді ментальної репрезентації як певна семантична сітка. Сьогоднішній розвиток ідей когнітивної граматики суттєво доповнює теорію гештальтів і в цьому розрізі актуальним постає розгляд питань, пов'язаних зі встановленням 1) статусу та особливостей мови як частини загальної когніції; 2) напрямів зв'язку параметрів форми з параметрами значення, їхнього наповнення ідіотетичним змістом та ін. Теорія гештальтів (Дж. Лакофф) передбачає зосередження уваги на тих чи інших образах, фігурах, наявних у свідомості людини. Сам термін "гештальт" походить від нім. *Gestalt*, що в перекладі означає "фігура", "образ", "структура". За концепцією лінгвістичних гештальтів, ментальні процеси типу сприйняття, емоції, усвідомлення вважаються такими, що організовані за тими самими структурними принципами, які й називаються гештальтами. Р. Лангакер вважає в цьому разі, що синтаксис реалізує завдання символізації, утворюючи континуум разом з лексиконом та морфологією. Тому синтаксичні одиниці постають біполярними, характеризуючись семантичним і фонологічним полюсами, і відповідно граматики є символізацією семантичної структури. Це дозволяє стверджувати (Р. Лангакер), що семантична структура речення організована еґоцентричним способом і спирається на перформативну основу, центром якої постає мовець. У репрезентації слід чітко розрізняти епістемічний пласт та об'єктний рівень, що виступає найнижчим за ієрархією та модифікованим видовими показниками. Так, загальна схема семантичної репрезентації речення *"He tau zee Hez"* ("Він, можливо, бачить її" або "Він, можливо, може бачити її") має такий вигляд: епістемічний пласт - *May*; екзистенційний - *yo*; пласт об'єктного змісту - *zee, He, Hez*. Однією з ядерних в цьому разі постає категорія предиката. У кінці 80-х - на початку 90-х років ХХ століття когнітивна граматики набуває статусу самостійності. Водночас вона суттєво впливає на розвиток усієї концепції граматики, оскільки при розмежуванні суб'єктивної та об'єктивної модальності здебільшого спираються на окремі постулати когнітивності.

Теорія валентної граматики пов'язана з ім'ям Л. Теньєра і в своїй основі містить концептуальне розуміння валентності - активної і пасивної, за якої предикати, основним виявом яких в українській та в інших слов'янських мовах

постають дієслова, у своїй внутрішній семантиці містять відповідні інтенції актантно-контекстного вираження (*хто?* <— *розповідати* —> *що?* —> *кому?*). На цій підставі визначають відповідну ієрархію валентних гнізд, їхню семантичну специфікацію.

Не менш важливими постають і проблеми концептуального розмежування ономасіологічного і семасіологічного аспектів граматики і створення граматики адресанта і граматики адресата, які за усіх спільнот характеризуватимуться суттєвими відмінностями. Саме на це орієнтовані й останні спроби створення комунікативних ірамастик (див. праці Г.О. Золотової, М.В. Всеволодової та ін.), де послідовно простежується визначення ракурсів речення, напрямів їхніх мовленнєвих модифікацій та пристосувань, окреслення реєстрів звучання. І в цьому разі, поза всяким сумнівом, слід вести мову про інтерпретативну сутність реченнєвої структури і навантаження останньої мовцем відповідно до комунікативно-ситуативних завдань та їхнього належного прочитання адресатом.

Сучасне розмаїття проблем граматики засвідчує непересічне зацікавлення ідеоетнічною маркованістю граматичних форм та граматичних форм, їхнім закріпленням у національно-мовній картині світу, мотивованістю еволюції граматичних форм напрямами видозміни сприйняття об'єктивних реалій та відношень між ними. Сьогодні говорять про словникову граматику, що передбачає належний рівень структурування лексикографічного матеріалу, його опрацювання та вияв у словникових тлумаченнях, показниках тощо. У цьому разі поняття граматики стає всеохопним і покриває своїм змістом будь-який напрям аналізу мовних явищ, тому що ґрунтується на постулатах первинного розуміння граматики, як уміння логічно мислити. Наголошення і виділення тих чи інших окремих грамастик типу ідеографічної, акумулятивної, словникової, експліцитної, імпліцитної засвідчує універсальність самого поняття "граматика" та прийнятність його застосування до усієї науки про мову.

Література

1. Вихованець 1992: **Вихованець І.Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - 222 с.
2. Вихованець 1993: **Вихованець І.Р.** Граматика української мови. Синтаксис. - К.: Либідь, 1993.-348 с.
3. Всеволодова 1997: **Всеволодова М.В.** Уровни организации предложения в рамках функционально-коммуникативной прикладной модели языка // Вестник Московского университета. - Сер. Филология. - 1997. - № 1. - С. 53-66.
4. Гак 1973: **Гак В.Г.** Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики - 1972. - М: Наука, 1973. - С. 28-39.
5. Загнітко 1996: **Загнітко А.П.** Теоретична граматика української мови. Морфологія. -Донецьк: ДонДУ, 1996. -437 с.
6. Загнітко 1996: **Загнітко А.П.** Український синтаксис: У 2-х ч. - К.: ІЗМН, 1996. - Ч. I. - 202 с; ЧИ. - 240 с.
7. Загнітко 1997: **Загнітко А.П.** Слово у душі - душа у слові. - Донецьк: Академія, 1997.-437 с.
8. Клобуков 1997: **Клобуков Е.В.** Проблемы изучения коммуникативной грамматики русского слова // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. - М.: "Филология", 1997. - Вып. I. - С.32-40.

9. Ломов 1994: **Ломов А.М.** Типология русского предложения. - Воронеж: Пд-во Воронеж, ун-та, 1994. - 280 с.

Ю.Остин 1986: **Остин Дж.Л.** Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. - Теория речевых актов. Пер. с англ. / Сост. и вступ, ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. - М.: Прогресс, 1986. - (. 22-130.

II.Падучева 1985: **Падучева Е.В.** Высказывание и его соогнесенность с ДСИС-ивительностью (Референциальные аспекты семантики местоимений). - М.: Наука, 1985.-219 с.

12.Серль 1986: **Серль Дж.Р.** Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. - Теория речевых актов. Пер. с англ. / Сост. и вступ, ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. - М.: Прогресс, 1986.-С170-194.

13.Серль 1986а: **Серль Дж.Р.** Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. - Теория речевых актов. Пер. с англ. / Сост. и вступ, ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. - М.: Прогресс, 1986. - (. 151-169.

14.Стросон 1986: **Стросон П.Ф.** Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. - Теория речевых актов. Пер. с англ. / (осі. и вступ, ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова. Общ. ред. Б.Ю. Городецкого. М.: Прогресс, 1986.-С. 131-150.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: Випуск 7. Збірник наукових праць І Укл : Анатолій Загнітко (наук.ред.) та ін. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С.31-36.*

ТЕМА I. СИНТАКСИС СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

1.1. ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

А.П. Загнітко

ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У сучасній синтаксичній науці звертають увагу переважно на два типи синтаксичних зв'язків, що спрямовані на відображення стосунків між словами, в силу чого вони "корелюють із семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами синтаксичних одиниць, формально їх виявляють" [Вихованець 1993, с17]. Синтаксичні зв'язки забезпечують поєднання слів та витворення синтаксичних одиниць ієрархічно вищого рівня. Водночас проблема вичленування словосполучень з речень полягає у визначенні статусу базових зв'язків його, оскільки непослідовне їх врахування зумовлює деяку аморфність розгляду словосполучень. В.М. Мігірін стверджує: "Квантування мовлення при виділенні речень, слів, морфем, фонем відбувається таким чином, що будь-яка частина цих одиниць не може одночасно бути компонентом декількох сегментів. Словосполучення ж виділяються таким чином, що саме слово може бути частиною різних словосполучень. Це дає підстави думати, що словосполучення не виступає одиницею мови. Воно являє собою штучне утворення, теоретичний конструкт, створений для того, щоб полегшити вивчення мови.

Словосполучення на відміну від речення і слова не відповідають особливі одиниці мовлення. Словосполучення, якщо вони не збігаються з синтагмами, не фразеологізуються. Підставою для виділення словосполучень стала наявність формально-сміслових зв'язків між словами. Отже, словосполучення в такому разі тлумачиться як похідне відповідного синтаксичного зв'язку, хоча у своїх подальших роздумах В.М. Мігірін якраз застерігає від того, щоб не виводити статус синтаксичної одиниці і саму її сутність з типу синтаксичних зв'язків. Інші лінгвісти коректно підкреслюють необхідність послідовного розмежування семантико-синтаксичних відношень і синтаксичних зв'язків (М.І. Черемісіна, Т.О. Колосова), оскільки їх особливості часто постають визначальними при кваліфікації синтаксичних одиниць. Таким чином утворюється замкнуте коло між тлумаченням синтаксичної одиниці і місцем в її утворенні тих чи інших синтаксичних зв'язків. Очевидно, за останніми слід визнати структурувальний характер, оскільки специфіка синтаксичних одиниць якраз і визначається реалізацією / нереалізацією відповідного типу синтаксичного зв'язку.

3-поміж усього загалу синтаксичних зв'язків слід розрізняти: 1) реченневотвірні, 2) реченневомодифікаційні, 3) словосполученневотвірні. Безперечно, у певних своїх виявах вони перетинаються, що мотивується кількома чинниками. 3-поміж таких факторів слід враховувати наявність міжрівневих зв'язків і взаємопереходів та напрями дериваційних стосунків, особливості витворення вторинних синтаксем, що у реченневій структурі переважно посідають слабку ланку підрядного зв'язку, знаходячи вияв у детермінантній формі, пор.: *При батькові син добре вчить уроки* <— *Коли батько вдома, син добре вчить уроки*. При заповненні похідним словосполученням базової валентно зумовленої позиції такий зв'язок набуває іншого виміру, при цьому простежується ускладнення об'єктивного змісту речення: *Щастя Володькове і на цей раз йому не сприяло* (У. Самчук) —> *У Володьки було щастя + Воно не сприяло Володькові*. Взагалі розширення діапазону слів, здатних заповнювати позицію активного начала - підмета, зумовлене різноманітними внутрішньо- і зовнішньомовними чинниками, на яких позначилися нерівнорядні мисленнєві тенденції. На

Грамагічному рівні це засвідчує порушення звичної ітеративності грамагічних сем і створення неелементарних реченневих структур, пор.: *Ліс дримає у передранішній тиші...* (М. Коцюбинський) = хто? *дримає*, тобто грамагічна сема назви істоти поєднується з відповідним дієсловом - носієм цього валентного гнізда. Заповнення ж гнізда вторинним і іссі іссіалізованим елементом перетворює речення семантично, витворюючи його глибинні сфери.

До реченневотвірних зв'язків належать: 1) предикативний; 2) підрядний прислівний; 3) підрядний детермінантний; 4) сурядний. Особливістю предикативного зв'язку є те, що він організовує реченневу структуру, базуючись на двобічній взаємозалежності компонентів. Підмет своїм формальним вираженням і семантикою визначає морфологічну форму особи (роду) присудка, водночас присудок (типичним вираженням присудка в українській мові є дієслово) передбачає заповнення швобічного гнізда валентності з можливим семантичним варіюванням у межах відповідного діапазону (ряд дієслів у прямому значенні допускають тільки спеціалізоване заповнення валентного гнізда: *квакати, каркати, підпадьомкати, стрекотати* та ін.), пор.: хто? *писати* —> *Хлопець (дівчина) пише*.

Специфіка предикативного зв'язку зумовлюється тим, що він витворюється взаємодією різнойменних категорій (визначальною категорією підмета є відмінок, і ТІЛЬКИ називний, і в цьому розрізі спрямовані значення морфологічно опосередкованої грамагічної категорії валентності дієслова; основною категорією для присудка виступає актуалізована особа). Тому віднесення цього зв'язку до підрядного прислівного з синтаксичною формою узгодження є некоректним, оскільки при узгодженні спостерігається однобічна залежність, спрямована у міжчастиномовний внутрішньокатегорійний вияв взаємодії (пор.: відмінок, рід, число іменника та відмінок, рід, число прикметника; в останніх морфологічні значення відмінка, роду і числа є залежними від іменникових), а у предикативному зв'язку взаємодія постає міжчастиномовною і міжкатегорійною, охоплюючи два зрізи - морфологічний і семантико-синтаксичний з опосередкованим виявом морфологічних значень валентності. Предикативний зв'язок належить до реченневотвірних ядерних і знаходить своє вираження і в межах простого і в межах складного речення. (Особливістю його вияву у складному реченні є те, що за його вимірами встановлюється кількість предикативних частин у складному реченні і водночас він постає реченневотвірним для складних речень з взаємозалежними компонентами, "одна з предикативних частин яких стоїть у позиції підмета" [Вихованець 1993, с.345-346]: *Не поет, у кого думки Не літають вільно в світі. А заплутались навіки в Іолотії тонкі сімі* (Леся Українка) = *Не поет* (хто?) —> *У кого думки не літають вільно в світі, А заплутались навіки в Іолотії тонкі сімі*. У традиційній грамагіці ііікі речення відносили до підрядних підметових за логіко-грамагічною класифікацією складнопідрядних речень, констатуючи компенсувальний вияв підрядною частиною позиції підмета головної [Сучасна 1972]. Така кваліфікація ііі.ки констатує особливість співвідношення частин цілого утворення, а не розкриває сам внутрішній механізм співвідношення. Предикативний вияв зв'язку цих частин відображає особливості їх поєднання і водночас репрезентує специфіку внутрішньореченневої валентності при заповненні одного (визначального) гнізда цілісним утворенням: *Здалося навіть нам, Що строфи пушкінські закрадливо говорить Зеленим Лірегам прозоророва Сороть* (М. Рильський). *Цілком зрозуміло, що йдемо ховаючись, ВОЖІни соняшники погодуються по обидва боки дороги...* (Ю. Яновський). *їй і в голову не приходило, що найбільше Тимко мучиться саме через неї, через їхню баламутну*

засуджену всім селом любов (Г. Тютюнник). Хто меч підійме, від меча загине (Леся Українка).

Підрядний прислівний зв'язок як реченнєвотвірний характеризується двома своїми виявами. У першому випадку реалізується зумовленість підрядної частини частининомовно семантикою опорного слова і підрядна кваліфікується як присубстантивна, призаїменникова (більшість лінгвістів останній тип зв'язку кваліфікують як займенниково-співвідносний з послідовним розмежуванням внутрішньореченнєвих різновидів залежно від корелятивності сполучного і співвідносного компонента (В.А. Белошапкова та ін.). В іншому разі повністю окреслена валентна визначеність залежності (дієслівна, компаративна, іменникова (девербативи). Відмінність між цими виявами є суттєвою, оскільки перший відображає можливість і/або необхідність залежної частини, що зумовлюється семантикою опорного компонента: Князькова хата, бита вітрами, сонцем, дощами і часом, стояла тоді ще на взгір'ї знаного Лисячого Яру, звернена обильоганим лицем своїм до сходу сонця, яке, звичайно, коли дивиться з цього місця, сходило отам далі поміж одедарівськими і телявецькими полями понад тим березняком, що здалека виглядав ніби старий білий мур, оброслий зеленим мохом (У. Самчук) (частининомовна семантика опорних слів — іменників сонця, березняком зумовлює наявність підрядних частин, які подають їх розгорнуту характеристику. Такий різновид зв'язку слід кваліфікувати як власне-прислівний); Чого очі не бачать, того і серце не жаль (Нар. тв.) (співвідносне слово того зумовлює наявність підрядної частини, яка наповнює змістом його. Такий різновид підрядного синтаксичного зв'язку називається займенниково-кореляційним, оскільки між елементами того і сполучним засобом чого наявна кореляція); Що в серці робиться, то і на лиці не втаїться (відповідно що...то); Хто кого любить, той того і голубить {той...хто}; Не вернеш того, що земля прикрила (Нар. тв.) {того...що}.

Валентна визначеність статусу підрядної частини переважно базується на відповідних потенціалах опорних слів головної частини, які й встановлюють доцільність / недоцільність, достатність / недостатність, обов'язковість / необов'язковість, передбачуваність / непередбачуваність останньої. Валентно зумовлені підрядні частини мотивуються активною валентністю опорних слів, які не реалізують всю повноту семантики поза ними: Ми стоїмо біля Семафора, але мені здається, що в майбутнє таки дійсно один шлях, і всі встають у чергу біля Семафора (М. Бажан) (носії активної валентності опорне слово здається прогнозує обов'язковість підрядної частини {здається що?}); Мені здається, що він (Сокира) не при собі... що в нашій колгоспній недолі друга недоля лягла ще важчим тягарем на наші плечі (Т. Осьмачка). / він мені сказав, що коли ми завтра підемо на роботу, то він прийде і нишком подивиться, що Гарасим робить... (Т. Осьмачка). Краще вмерти стоячи, ніж жити повзаючи. Ліпше втратити, ніж другого оцукати (Нар. тв.).

Різниця між першим і другим типом валентності і відповідно різновидів валентно зумовленого зв'язку міститься у потенціалі приєднаних залежних частин і площині події, тобто залежний компонент реалізує синтагматичну субстанційну сему об'єктності і виступає сильнокерованим придієслівним елементом. Прикомпаративний компонент подає перебіг дії через порівняння, зіставлення, чим нагадує відповідний тип валентності у структурі простого речення релятивної семантики.

Детермінантний вияв підрядного зв'язку як реченнєвотвірний характеризується розгалуженою сіткою семантичних відтінків, охоплюючи темпоральний, цільовий, причинний, умовний, допустовий та інші типи зумовленості, оскільки дії головної і підрядної частин подаються через співвияв. При цьому підрядна частина репрезентує

її перебігу дії головної і прилягає до неї у своєму вияві: Але ввечері, зовсім випадково, на вигоні біля знаних колод, Володько зустрів Наталку, коли вона йшла з дівчатами на музику (У. Самчук). Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік (Д. Павличко). А тепер у серці щось тремтить і грас, Як тремтить на соші гілка золота (М. Рильський). Теплий туман слався по полю і Наливав балку по самі віття, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський) та їм

Детермінантний реченнєвотвірний зв'язок буває двох різновидів - власне-детермінантний і детермінантно-кореляційний (детермінантно-співвідносний). Власне-детермінантний підрядний синтаксичний зв'язок репрезентований з-поміж більшості складнопідрядних речень і становить найяскравіший тип співвідношення підрядної і ГОЛОВНОЇ частин у межах єдиної синтаксичної структури: Ким би ти не став - математиком, чи інженером, а чи філологом - умії шанувати працю простої людини (В. Сухомлинський). Щоб пісню стали звуки, поезією - слова, треба талантові муки, ніш нею душа жива (Г. Тарасюк). Щоб радувати, просвітлювати душевний світ - индача й читача, треба нести просвітленість своєму серці, треба правду життя підносити до ривця серця, а серце нести високо (О. Довженко).

Детермінантно-співвідносним (детермінантно-кореляційним) постає такий підрядний синтаксичний зв'язок, при якому у складі залежної частини наявний анафоричний елемент, який співвідносить зміст головної частини зі змістом підрядної, переносючи його ядерну значущість до структури останньої: Вони (Мар'яна й Лагутін) стояли обнявшись, чого раніше не дозволили б собі на людях (О. Гончар). Віктор Степанович раптово повернувся з від'їждження і розпочав активну підготовку чергового номеру журналу, чого ніхто не сподівався (В. Підмогильний). Мовознавство сприяє проникненню в Галактику Рідного Слова, пізнанню високої - інбиши духу пращурів, що для сучасної молоді конче потрібно (А. Яніта).

Сурядний зв'язок у своєму реченнєвотвірному вияві характеризується розподілом півиоложення між структурно рівноправними одиницями. Формальним засобом його вираження є сурядні сполучники. До спеціалізованих засобів вираження сурядності належить також інтонація разом з лексичним наповненням компонентів-складових частин складносурядного речення, що в межах останнього виступають носіями різних смислових відношень: часових, розділових, умовно-наслідкових, зіставних, протиставних, ірадаційних, приєднувальних, причинно-наслідкових: Дівчина троянди поливала, і кудись котилась хмар навала, і сміялась осінь за вікном (В. Сосюра) - часові; То не від < онця урожай допіє - То спів про щастя затвердив у зерні (Є. Летюк) - розділові; Можже квіти зійдуть - і настане ще й для мене весела весна (Леся Українка) - умовно-наслідкові; На хаті, біля комина, лелече гніздо, а поблизу телевізійна антена (Є. Гуцало). ('почиває ти, наш батьку, тихо в домовині, та збудила твоя пісня думки на Вкраїні (Леся Українка) - протиставні; Авжеж, не могли обійтись проводи без Нестора Івановича, та й був він тут присутній уже начебто не від себе... (Є. Гуцало) - приєднувальні; У вранішню пору в лісі було напрочуд тихо, і тільки соловейко своїм співом кликав світанок (А. Яніта) - обмежувальні; Не тічки в селі всі зраділи ранньому теплу, але й в місті наступила якась небувала радість, усі ходили збуджені і веселі (Л. Яніта) - градаційні тощо.

Реченнєвотвірні вияви синтаксичних зв'язків слід відмежовувати від їх реченнєвомодифікаційних потенціалів та інших різновидів реченнєвомодифікаційних синтаксичних зв'язків. При цьому треба враховувати нерівнорядність семантично елементарних і семантично неелементарних речень. У семантично елементарному простому реченні може реалізуватися тільки 1) предикативний; 2) валентно

зумовлений прислівний підрядний зв'язок, основною формою якого виступає керування у трьох своїх різновидах: сильне, напівсильне і слабе. Окремі лінгвісти вважають, що в семантично елементарному реченні, в якому заповнені всі валентні гнізда предиката, відсутні словосполучення [Вихованець 1992; 1993]. Такий підхід вимагає свого поглиблення, оскільки витворення словосполучення також базується, з одного боку, на мінімальних валентних потенціалах предикатних лексем, з другого боку, корелює з дериваційними особливостями реченневих структур. При максимальному вияві валентності - сім - реалізується суб'єктна, об'єктна (власне-об'єктна), адресатна, інструментальна, локативна (кінцевий пункт руху, вихідний пункт руху та об'єктна (через що транспортується або переправляється)) валентності. Інколи розрізняють 25 (Ю.Д. Апресян), 14 (В.В. Богданов), 23 (М.І. Лещенко) валентностей (маються на увазі семантичні різновиди валентності) типу агентив - активний витворювач дії - назва істоти при предикатах у фізичній, інтелектуально-творчій і соціальній сферах: *Суди прибігло все село* (маються на увазі люди всього села - А.3.), *всі хотіли подивитися на чудо* (Ю. Яновський); експерієнцер - назва протагоніста фізіологічної або емоційно-психічної дії, властивості, відношення: *Нещодавно мама померла, від горя вона не знала, що ї робити, як далі жити* (А. Яніта); пацієнтів - об'єкт дії (стану) і відношення: *Незважаючи на складні обставини, в Україні продовжували розвивати і поглиблювати реформи у другій половині 90-х років ХХ століття* (А. Яніта); деліберат - об'єкт (особа, предмет, подія) мовленнєво-мисленнєвої, інтелектуальної діяльності: *Мені примарилася війна* (Гр. Тютюнник); еврикатив - компонент об'єктного типу при предикатах дії в інтелектуально-творчій сфері, який позначає результат відкриття в якій-небудь сфері знань: *Відкриття, що може перевернути навіть уяву про можливість розвитку усього людства і пов'язане з клонуванням людської клітини, здійснене нещодавно в Англії* (А. Яніта); пор. також семантичні валентності (за В.В. Богдановим) типу експерієнсив - особа, що перебуває в певному інтелектуальному, фізіологічному або психологічному відношенні до іншої особи чи предмета; об'єктив - назва неістоти; перцептив - назва істоти чи неістоти на позначення об'єкта розумового, фізіологічного чи психологічного сприйняття, впливу; композитне — назва неістоти, яка становить складник певного предмета; інструментив - знаряддя чи засіб дії; медіатив - засіб переміщення; ономасіатив - ім'я, прізвисько; локатив - місце події; дескриптив - особа чи предмет, яким властиві певні ознаки або які перебувають у відповідному стані; контрагентив - об'єкт, проти якого спрямована дія; ідентифікатор - ідентифікований предмет чи особа; елементив - активний витворювач дії - назва неістоти, що позначає природне явище; делібератив - мовець; екзистент - предмет чи особа, які існують у певній ситуації; темпоратив - певний часовий відрізок; компаратив - об'єкт порівняння; квантитатив - кількість; спостерігається тільки семантичне варювання валентності, інколи вторинне заповнення первинного гнізда засвідчує семантичну неелементарність реченневої структури (див. розділ про семантико-синтаксичну структуру речення). Інваріантне вираження (глибинне) валентності при цьому залишається тотожним.

Наявність тих чи інших валентно зумовлених елементів визначається ситуативно-прагматичними чинниками, реалізація ж валентно незумовлених компонентів у структурі простого речення засвідчує його семантичну неелементарність і водночас сигналізує про його модифікацію. При цьому речення є формально елементарним, якщо в ньому відсутні ускладнювальні елементи.

Реченням вважається "нееліптичне висловлення, що розглядається безвідносно щодо мовленнєвого (і немовленнєвого) контексту" [Касевич 1988, с.100-101]. Наповнене

ж суб'єктивними смислами та ілокутивними інтенціями речення перетворюється на ИСЛОВ'єння: *Дощ йде* - співвідносячись з особою мовця та з ситуацією мовлення, таке речення трансформується у висловлення, при цьому обсяг його смислової площини може ускладнюватися уведенням додаткових носіїв суб'єктивної семантики типу *можливо, мабуть, очевидно*. Речення, ускладнене наявністю інших типів синтаксичного зв'язку, крім реченневотвірних, слід кваліфікувати як похідне і встановлювати тип його модифікації. Перетворення речення з формально і семантично елементарного у формально і семантично неелементарне здійснюється за допомогою реченневомодифікаційних синтаксичних зв'язків, до яких належать: 1) підрядний зв'язок у його детермінантному, подвійному та опосередкованому виявах; 2) папівпредикативний і 3) сурядний.

Підрядний детермінантний синтаксичний зв'язок у структурі простого речення МСВІДчує прилягання компонента до реченнєвої предикативної основи загалом і нідоображає один з напрямів синтаксичного аналітизму, оскільки детермінанти легко иичленовуються з речення, пор.: *Бурлаки завернули в яр на відпочинок* (І. Нечуй-Нсвицький) = *Бурлаки завернули в яр* + *Бурлаки будуть відпочивати*. Наявність детермінантів у реченні є дериваційно опосередкованою, тому що вони постають наслідком перетворення речень у вторинні словосполучення: *Незабаром після дощу прибігли в ліс діти збирати гриби* (О.Іваненко) = *Проїшов дощ* + *Діти прибігли в ліс* і *Діти будуть збирати гриби*. Детермінанти базуються на приляганні, оскільки вони передають тло перебігу події, а не визначають учасників драми та коло її ширення (за О. Дмитриєвським).

Подвійний синтаксичний зв'язок за своїм потенціалом є тільки реченневомодифікаційним, оскільки його наявність відображає особливості мохідності речення та наслідки згортання структур з тотожною семантикою, пор.: *Ніртався до дядька на Запорожжя злий, пригноблений, змучений* (У. Самчук) = *Ніртався на Запорожжя до дядька* + *Був злий* + *Був пригноблений* + *Був змучений*. Перівнорядність таких елементів з іншими реченневими компонентами зумовлювала традиційне виокремлення їх з-поміж інших і віднесення або до "предикативних означень" (Г. Пауль), або до особливих значущих частин, що базуються на підрядному зв'язку типу "тяжіння" (Л.А. Булаховський), або до дуплексивів (В.В. Бабайцева, Н.Л. Іваницька) і под. Особливістю цього зв'язку є те, що залежний компонент пов'язаний одночасно і з підметом, і з присудком: *Хлопець прибіг* + *Хлопець схвилюваний* = *Хлопець прибіг схвилюваний*; *Хлопець прибіг схвилюваний* / *Хлопець прибіг схвилюваним*.

Реченневомодифікаційний опосередкований синтаксичний зв'язок виявляється тільки у специфічних формах, які поєднуються з граматичною основою речення опосередковано - через валентно зумовлений / незумовлений компонент. Такі структури також є наслідком згортання речень тотожної семантики і послідовного формального ускладнення речення: / *сьогодні в цей вечір іскристий, не забудь мені слів тих твоїх* (В. Сосюра) = / *сьогодні не забудь мені слів тих твоїх* + *В цей вечір іскристий не забудь мені слів тих твоїх*; *Там, у лісі, у долині, під вербою, б'є джерело з холодною водою* (А. Яніта) = *Там б'є джерело з холодною водою* + *У лісі б'є джерело з холодною водою* + *У долині б'є джерело з холодною водою* + *Під вербою б'є джерело з холодною водою*. На власне-синтаксичному рівні такі компоненти переважно кваліфікуються або як уточнювальні, або як пояснювальні члени речення, що знову ж таки відображає їх специфіку у реченнєвій структурі.

Особливої уваги вимагає напівпредикативний синтаксичний зв'язок, оскільки його базові компоненти репрезентують не тільки окремий об'єктивний план, але й

виступають носіями власних суб'єктивних площин. У силу цього тривалий час речення з напівпредикативними структурами кваліфікувалися як складні, а в ряді сучасних зарубіжних видань і донині розглядаються як особливі вияви внутрішньодериваційних перетворень складного речення, здобуваючи там (у межах складного речення) своє висвітлення (навіть у підручниках для школи українські вчені з Канади, США подають аналіз речень з традиційно витлумачуваними відокремленими членами в межах складних (Д. Кислиця, С. Чорній та ін.)).

Напівпредикативний синтаксичний зв'язок характеризується кількома виявами: статичним і динамічним. Перший пов'язаний з наявністю в реченні різноманітних носіїв атрибутивності - ірадіційно відокремлені означення; другий - взаємодіє з носіями динамічних внутрішньореченневих модифікаторів - традиційно відокремлених обставин, пор.: *Слава ж нашій Україні, воскресаючій, незалежній, соборній, слава їй на вічні віки* (О. Гончар) (статичний різновид напівпредикативного синтаксичного зв'язку); *Ген килим, витканий із пшвиць, летить над полем* (Л. Костенко) (статичний різновид напівпредикативного синтаксичного зв'язку); *Діла мої, буденні і великі, Відкриті перед людством, як сльоза* (Б. Олійник) (статичний різновид напівпредикативного синтаксичного зв'язку); *Збоку від скелі, під куц присадкуватої шипшини, вурливиці голову, вискочив і побіг ховрашок, побіг, побіг, і під червоними, аж наче полірованими ягодами добіг до нірки, став на задні лапки, не зводючи з мене смолистих переляканих очей* (М. Вінграновський) (динамічний різновид напівпредикативного синтаксичного зв'язку); *Над зарослими молодим сосняком схилами пагорбів ширяє, розкриливиши нерухомі крила, птах* (В. Дрозд) (динамічний різновид напівпредикативного синтаксичного зв'язку). Напівпредикативні компоненти посилюють внутрішньореченневі тенденції аналітизму [Загнітко 1993; 1993а; 1993б; 1993в], ослаблюючи загалом доцентрові внутрішньореченневі зв'язки.

Кваліфікація в сучасній лінгвістиці сурядного зв'язку як реченневомодифікаційного є досить проблематичною, оскільки окремі вчені взагалі вважають однорідність не ускладнювачем речення, а тільки кількісним розширювачем. Розмежування власне-семантичної і формально-граматичної площин речення дає можливість простежити поліпропозитивність речень з однорідними членами і їх суперечливе тлумачення у формально-ірадіційному плані. Оминаючи питання однорідності / неоднорідності загалом і проблему однорідності / неоднорідності, синтаксичної рівноправності / синтаксичної нерівноправності присудків зокрема (див. праці І.Р. Вихованця, О.О. Шахматова, О.М. Пешковського, І.К. Кучеренка, В.В. Бабайцевої, О.Г. Рудякова, М.І. Лещенка та ін.), слід зазначити, що сурядний зв'язок у структурі простого речення спрямований на формальну модифікацію його і перетворення семантично елементарного речення у семантично неелементарне, репрезентацію кількох пропозицій, пор.: *Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та й посплав над ними прозорою хмаркою* (Гр. Тютюнник). *Зрубки пахло жаром, пригоріло картопляною скоринкою та гарячим відпаром дереви* (Гр. Тютюнник). *Чи дружина вірна, чи скорботна мати, чи сестра твоя шлють ті листи* (О. Гончар). Очевидно, речення з кількома присудками, що витворюють цілісні предикативні центри, належать до складних. До таких, поза всяким сумнівом, належать утворення, в яких кожен дієслівний присудок характеризується власним інвентарем залежних компонентів: *Хлопець підняв голову і раптом зустрівся з тривожним поглядом дівчини...* (А. Яніта). *А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру* (Гр. Тютюнник).

Проблема тлумачення прислівного підрядного зв'язку як словосполученневотвірного полягає в розрізненні форм його вияву і засобів вираження. Одні лінгвісти традиційно відносять до словосполученневотвірних тільки синтаксичні форми керування, прилягання та узгодження, інші доповнюють їх вияв ще й кореляцією (Є. Кротевич). Інколи цей склад

розширюється включенням до словосполученневотвірних і сурядного (О.С. Мельничук, П.*. Вихованець), і предикативного зв'язків, при цьому останній розглядається як уї одження (В.А. Белашапкава). Розглядаючи проблему виленування словосполучення зі (кляду речення, В.М. Мігірін підкреслює, що в лінгвістиці немає суперечливішої методики, **ОСКІЛКИ** до різних словосполучень відносяться ті самі базові / небазові компоненти (пор. аналіз морфемної будови, коли не можна префікс віднести до кореня, а потім останній розглядати як суфікс, при аналізі словосполучення такі метаморфози цілком вважаються Прийнятими). У цьому розрізі слід дотримуватися правила, що словосполучення виступає розгорнутою назвою одного поняття. В силу цього виленування словосполучення чи їх Побудова повинні базуватися на принципові відтворюваності, що й дасть можливість і таї і іфі кувати словосполучення як вияв валентності головного слова або його і отлучувальних можливостей. У такому разі одним із базових синтаксичних виявів і ікшосполученневотвірного зв'язку виступає керування. До нього прилягає узгодження як елементарний вияв передбачуваного, але необов'язкового типу характеристики й Окреслення головного слова. Прилягання ж відтворює механізм співвиаву головного і Залежного слова в їх опосередкованості дериваційними стосунками. Кореляція як форма підрядного прислівного словосполученневотвірного зв'язку ґрунтується на особливому німі поєднання головного і залежного слів і взаємодії внутрішньочастининомовного пууірішньокатегорійного плану: *дівчина-комбайнер, народ-творець, хлопець-красень* і под. (*дівчина* і *комбайнер, народ і творець, хлопець і красень* належать до однієї частини мови і характсризуються тотожним інвентарем граматичних значень - рід, число і відмінок, **ПОВНИЙ** їх збіг засвідчує повну кореляцію (*народ-творець* - чоловічий рід, одина, **ІЗИВНИЙ** відмінок), розходження в одній з граматичних характеристик сигналізує про неповну кореляцію (*дівчина-комбайнер* - розходження між головним і залежним словом виявляється у різній граматичній характеристиці роду: головне слово *дівчина* належить до жіночого роду, а залежне слово *комбайнер* за формальними ознаками є чоловічого роду)).

Віднесення сурядного зв'язку до словосполученневотвірного вимагає аналізу Словосполучення у двох вимірах - власне-мовному і мовленнєвому, оскільки сурядні повосполучення є не відтворюваними структурами, а охоплюють модифікований вияв підрядних словосполучень, пор.: *зустрівся з братом і сестрою* *— *зустрівся з братом + іустрівся з сестрою*. В силу цього проблема окреслення меж сурядних словосполучень вимагає додаткової теоретичної аргументації, тому що словосполучення є елементарним **ВИЯВОМ** валентності (активної чи пасивної) головного слова з різноманітними площинами перівнорядних дериваційних перетворень. Саме останні в силу своєї пов'язаності зі Структурою висловлення посилюють позиції кваліфікації сурядного зв'язку не як іполученневотвірного. Підрядний зв'язок ґрунтується на однобічній формальній Залежності, а сурядний - на формальному співвиаві, що й дає можливість віднести до словосполученневотвірного зв'язку тільки підрядний прислівний з чотирма формами **ЙОГО** вияву: 1) керування (базовий), 2) узгодження (напівпериферія), 3) прилягання і 4) кореляція (периферія). Периферійні форми вияву словосполученневотвірного зв'язку репрезентують корпус вторинних словосполучень, основним засобом поєднання компонентів у яких є смисл.

У системі синтаксичних зв'язків особливе місце займає недиференційований синтаксичний зв'язок, що охоплює різноманітні вияви безсполучниковості і протистоїть диференційованому синтаксичному зв'язку, наявному і в системі сполучникових, і в системі безсполучникових складних речень. Основною ознакою недиференційованого синтаксичного зв'язку виступає відсутність чіткої диференціації Сурядності й підрядності: *Весною сій - восени збереш* (Нар. тв.). *Умісті було багато вищих навчальних закладів -хлопець не вибрав жодного (Умісті було багато вищих*

навчальних закладів, *проте хлопець не вибрав жодного* - сурядний синтаксичний зв'язок і семантичні відношення протиставлення; *Незважаючи на те, що у місті було багато вищих навчальних закладів, хлопець не обрав жодного* — підрядний синтаксичний зв'язок і семантичні відношення допустовості). Внаслідок такої амальгамності семантичних відношень та синтаксичних зв'язків не видається можливим їх розмежування і тому семантичні відношення кваліфікуються як протиставно-допустові, а синтаксичний зв'язок - як недиференційований). При диференційованому синтаксичному зв'язку наявні сполучникові засоби або тільки лексичне наповнення предикативних частин засвідчує рівноправність / нерівноправність останніх.

Таким чином, основні типи синтаксичного зв'язку відображають особливості творення синтаксичних одиниць, їх статус у синтаксичній системі, напрями внутрішньореченневого і зовнішньореченневого аналізу, специфіку міжреченневих дериваційних стосунків та витворення вторинних словосполучень.

Література

1. Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. - К.:Либідь, 1993. - 368 с.
2. Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - 224 с.
3. Загнітко 1993: Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. - 1993. - № 1. - С. 25-33.
4. Загнітко 1993а: Загнітко А.П. Граматична система української мови на загальнослов'янському мовному тлі // Проблеми контрастивної лінгвістики: Тези міжвуз. наук. конф. - Кіровоград: Вид-во Кіровоград, пед. ін-ту, 1993. - С. 86-88.
5. Загнітко 1993б: Загнітко А.П. Основи акумулятивності граматичних одиниць // Матеріали міжнародної наукової конференції "Семантика мови і тексту". - Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського ун-ту, 1993. - С. 80-90.
6. Загнітко 1993в: Загнітко А.П. Проблеми і перспективи акумулятивної граматики української мови // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доп. Всеукраїнської наук.-практ. конф. - Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровськ, ун-ту, 1993. - С. 87-88.
7. Касевич 1988: Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфологія. - М.: Наука, 1988. - 312 с.
8. Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Біполіда. - К.: Наук, думка, 1972. - 516 с.

Опубл.: *Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія.* - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С16-27.

І.Р. Вихованець

ГРАМАТИЧНІ ВИЯВИ КЕРУВАННЯ

До важливих проблем синтаксису належить проблема окреслення меж, охоплюваних керуванням. В україністиці накреслилися два підходи до розв'язання цього питання: широке і вузьке розуміння явищ керування. Великого поширення набув погляд, згідно з яким кожна відмінкова і приєднано-відмінкова форма іменників або їх еквівалентів поєднана з опорним компонентом способом керування (див. [Курс 1951, с. 73-95; Сучасна 1971, с. 67-68] та ін.). Цей погляд не відбиває

і мітаксичної специфіки керування, оскільки він орієнтований не на синтаксичні, а на Морфологічні показники. Більшу пояснювальну силу має вузьке розуміння керування II форми (способу) підрядного зв'язку, що стосується значеннєвої передбачуваної опорним словом сполучуваності безприєднаних і приєднаних відмінків іменника. Проте і вузьке розуміння керування зазнає в дослідників різних модифікацій.

Аргументоване розв'язання цього питання, побудоване на вузькому розумінні керування, пов'язане з ім'ям геніального українського мовознавця О.О. Потебні, **КИЙ** стверджував: "Щоб поняття керування не перейшло в туман, потрібно розуміти під ним тільки такі випадки, коли відмінок додатка визначається формальним ініченням доповнюваного (напр., знахідний прямого об'єкта при активному дієслові, відмінок із приєдником при приєдниковому (префіксованому І.В.) дієслові, як "надеяться на Бога". Якщо ж доповнюване саме по собі не вказує на відмінок додатка, то про керування не може й йтися. Іншими словами, зв'язок між поповнюваним і додатком може бути найтісніший і більш віддалений" [Потебня I>5X, с. 120]. Подібну кваліфікацію керування подибуємо в синтаксичних студіях останнього часу [Вихованець 1992, с. 25; Вихованець 1993, с. 36-39; Загнітко 1993, с. 11-12; Слинко, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 36-42]. Зокрема, І.І. Слинко ІЗначає керування як "такий підрядний зв'язок між словами, при якому залежні слова вживаються у формі непрямих відмінків для вираження об'єктних, доповнюючих, об'єктно-доповнюючих і об'єктно-обставинних відношень" [Слинко, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 38], вказуючи в такий спосіб на його формальні і семантичні особливості. Висловлені прибічниками вузького підходу слушні міркування про природу керування варто уточнити, застосувавши для цього продуктивне поняття семантико-синтаксичної валентності.

До керованих слід зарахувати тільки ті форми, які зумовлюються семантико-оплакочною валентністю слів зі значенням дії, процесу, стану, якості тощо. Звичайно в позиції керованих форм стоять компоненти речення чи словосполучення, які передбачає правобічна валентність предиката (ознакового слова). З лівобічною валентністю пов'язані лише компоненти, що виражаються не називним відмінком, а непрямими відмінками, а отже, позбавлені властивого предикативному зв'язкові та називному відмінкові способу координації, пор. *Мені сумно* (керування) і *Я сумний* (координація). Відповідно до цих загальних зауваг подамо таку дефініцію керування: керування — форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якого опорне слово зі значенням дії, процесу, стану, якості тощо вимагає залежного слова (переважно іменника) у певній відмінковій або приєднано-відмінковій формі.

Граматична диференціація керування ґрунтується також на морфологічних особливостях опорного чи залежного слова. Відповідно до морфологічного класу опорного слова потрібно розрізняти: а) дієслівне керування (*написав статтю, допомагають батькам, захоплююся мистецтвом*); б) прикметникове керування (*гідний подиву, вірний друзям, схожий на батька*); в) іменникове керування (*написання статті, захоплення мистецтвом, любов до музики*); г) керування так званих слів категорії стану, що відбивають дієслівне керування (*дідусеві сумно, видно гори*). За формою залежного слова буває керування власне-відмінкове (безпосереднє), коли залежне слово виражає безприєднаними вімінками (*любимо працю, відданий справі, допомога дітям, нам весело*), і приєднано-відмінкове (опосередковане), коли підпорядкування опорним словом відмінкової форми здійснюється за допомогою приєдника (*сперечатися з дідусем, подібний до .•[/>иба, зустрічі з друзями*). Роль опорних слів найчастіше виконують дієслова, які

керують різноманітними відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменника або його еквівалентів.

Опорне слово щодо керованого можна поставити в будь-якій, притаманній йому, семозмінній формі, вибір же форми керованого слова визначається опорним і тими семантико-синтаксичними відношеннями, які передаються залежним словом, пор.: *посаджу (посадити, посадить, посадимо, посадите, посадять, посадив, посадив би) деревце; буду (будеш, буде, будемо, будете, будуть, будь, був, був би) у школі*. Особливість керування полягає і в тому, що семантико-синтаксичні відношення обмежуються тут тільки семантикою предметності і диференціюються в межах предметності на відношення суб'єктні (*мені поталанило, хлопчика лихоманить*), об'єктні (*споруджуємо міст, приніс цукерок, довіряла подрузі*), адресатні (*присвятив поему матері, написали листа приятеліві*), інструментальні (*відкидаю сніг лопатою, приїдуть поїздом*) і локативні (*стоїмо біля школи, їдуть із міста в село*).

За ступенем вияву необхідності керованого слова для розкриття змісту опорного розрізняють керування сильне і слабке. Пропонують різні критерії, відповідно до яких здійснюють внутрішню диференціацію керування. Під сильним керуванням розуміють таку залежність від опорного слова відмінка іменника чи відмінка з прийменником, за якої між залежним іменником і опорним словом наявний тісний і необхідний зв'язок, напр.: *збирали гриби, милуюся садом, розуміється на квітках*. Типовим випадком сильного керування є поєднання слів з об'єктним відношенням між ними, коли опорним словом виступає прямо-перехідне дієслово, а залежним - іменник у знахідному безприйменниковому відмінку, що позначає предмет, на який спрямовано дію: *читають газету, косять ячмінь, зрубали смереку*. На тлі сильного керування рельєфніше вирізняється слабке керування, диференційною ознакою якого є менша обов'язковість залежного слова для опорного і нерідке вживання останнього без супроводу такого залежного слова, пор.: *Я написав приятеліві листа оліцем і Я написав приятеліві листа*.

При опорному слові може виступати одне або декілька керованих слів. Керування, що поширюється на одне залежне слово, є одиничним, і керування, яке стосується двох і більше залежних слів при тому самому опорному слові, - неодичним, пор.: *побудували завод; накривають стіл скатертиною; ішли з міста до села полем*. Здатністю керувати наділене передусім дієслово. Залежно від валентного потенціалу дієслово вимагає різні кількості слів-іменників одного слова (*кохаю дівчину, був у селі*), двох слів (*зрубав дерево сокирою, вирізблює фігурку ножем*), трьох і більше слів (*прибули з Києва до Луцька літаком, привезли цеглу братові з Крем'яця до села машиною*). За наявності декількох керованих слів при тому самому опорному слові виразно виявляється більш тісний і менш тісний зв'язок цих залежних членів речення. Валентна своєрідність керуючого дієслова породжує градацію сили керування: зокрема, іменникові у формі знахідного відмінка з об'єктною функцією притаманний тісніший зв'язок з опорним словом, ніж давальному відмінкові з адресатною функцією, який вказує на напівсильне керування, та орудному відмінкові з інструментальною функцією, що поєднується з опорним дієсловом способом слабого керування, пор.: *привезли вантаж: братові машиною*. У сучасній українській мові при дієсловах, які можуть сполучатися з послідовним рядом відмінків, знахідному відмінкові об'єкта і його функціональним еквівалентом належить найцентральніше місце, давальний відмінок адресата або його функціональні еквіваленти займають проміжне місце між центральними і периферійними відмінковими та прийменниково-відмінковими формами, а орудний відмінок інструментальний і його прийменниково-відмінкові функціональні

ШІМленти позначають найпериферійнішу позицію керованого дієсловом Компонента.

Вшестна рамка опорного предиката відмежовує керовані форми від ИИПрованих. За умови врахування валентної рамки предиката і пов'язаних із нею і мі іаксичних позицій керованих компонентів необхідно вирізніти спеціалізовані для вираження керування граматичні засоби, якими є безприйменникові і прийменникові ВІДМІНКИ. Позицію керованої відмінкової чи прийменниково-відмінкової форми можуть заступати неспеціалізовані засоби, тобто компоненти невідмінкової природи, (умовлені, проте, валентністю дієслова або іншого предиката. З цього погляду розрізняємо морфологізоване й неморфологізоване керування, пор.: *любити ШІНЮвання і любити малювати; був у лісі і був тут; вбігли до хати і вбігли туди*.

Від керованих другорядних членів речення відрізняються другорядні члени, які н морфологічному плані збігаються з першими (тобто виражені відмінковими і нрийменниково-відмінковими формами), проте не виражають пов'язаних зі Значенням предметності семантико-синтаксичних відношень, перебувають поза валентною сполучуваністю і поєднані способом не керування, а прилягання. Ці (лєжні форми можуть сполучатися зі словами різних груп, що із значенневого боку не передбачають залежних іменників, а отже, не керують нами, напр.: *Ясним усміхом дитини Гляне сонце із-за гір* (Г. Чупринка); *Старий сивав без гриму і гримас* (Л. Костенко); *Приїдуть прекрасні вагари З очима совісті й печалі* (Д. Павличко). Крім того, частина відмінкових і прийменниково-відмінкових засобів являють собою детермінантні члени речення, тобто такі компоненти, які формально не поєднані з жодним окремим словом, а поширюють граматичну основу речення (у двоскладному реченні - присудково - підметову основу) в цілому. Вони виражають обставинні підношення і звичайно розташовуються на початку речення, напр.: *Місяцями дерева иежать, зламані бурею* (О. Гончар); *Для присвяти нам'яті Гейне є чисто нітературна, сказати б, причина* (М. Рильський); *За будим тереном виростим дерево, Повне квіту До мого світу, Повне щєбету з дитячого серця* (А. Малишко); *Там, за безкраєм, там, за горою ти на синім Морозі горши* (В. Стус). Дстермінантним членам речення властивий слабкий підрядний зв'язок із граматичним ядром речення, який засвідчує їх більшу порівняно з іншими другорядними членами синтаксичну автономність. Вони становлять немовби зовнішній компонент щодо внутрішньо об'єднаних головних і прислівних другорядних членів речення.

Отже, керування суттєво відрізняється від інших форм (способів) підрядного зв'язку: на відміну від узгодження, де вибір граматичної форми залежних прикметникових і подібних слів мотивується граматичною формою опорного іменника, керування ґрунтується на лексико-граматичному значенні керуючого слова, і на противагу прилягання, що не зумовлюється формальними чи значенневими характеристиками опорного компонента й відбиває слабкий підрядний зв'язок залежного слова з опорним компонентом, керування стосується семантично передбачуваної сполучуваності (валентності) й через те вирізняється тіснішим об'єднанням слів.

Література

1. Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - 222 с.
2. Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. - К.:Либідь, 1993.-368 с.

3. Загнітко 1993: **Загнітко А.П.** Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого речення (Теоретико-навчальний комплекс). - Донецьк: ДонДУ, 1993. - 175 с.

4. Курс 1951: **Курс** сучасної української літературної мови. Т. 2. Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. - К.: Рад. шк., 1951.-408 с.

5. Потебня 1958: **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. - М: Учпедгиз, 1958.-536 с.

6. Слинько 1994: **Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М.Ф.** Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. - К.: Вища школа, 1994. - 670 с.

7. Сучасна 1972: **Сучасна** українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. - К: Наук, думка, 1972. -515 с.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: Випуск 2. Збірник наукових праць / Укл.: Анатолій Загнітко (іаук.ред.) та ін. -Донецьк: ДонДУ, 1996. - С. 9-14.*

О. В. Кульбабська

ТИПИ ПРЕДИКАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Мовна дійсність в усій різноманітності її стильових розгалужень дає надзвичайно багатий матеріал для дослідження типів, моделей речення у їх конкретному інтонаційному вираженні та лексико-граматичному наповненні. Але до всіх типів речення, і продуктивних, і непродуктивних, повинні бути застосовані найзагальніші синтаксичні поняття, основні граматичні категорії, які визначають природу речення взагалі.

Серед таких найзагальніших ознак речення мовознавцями називається **категорія предикативності**. Це поняття не має загальноприйнятого тлумачення в сучасній лінгвістичній літературі, хоч визначається як загальна властивість усіх без винятку речень, якою вони відрізняються від некомунікативних одиниць - словоформи і словосполучення. Традиційно предикативність визначається як комплекс граматичних значень, що відбиває відношення змісту речення до дійсності (реальність чи нереальність, необхідність чи ймовірність, можливість чи неможливість тощо). Саме такий підхід до предикативності переважає в сучасній синтаксичній теорії.

В інших працях предикативність ототожнюється із семантичними категоріями речення, змістом яких є оцінка, присвійність, володіння, часова, просторова характеристика і под., й розчиняється в цих поняттях [Химик 1983, с. 91] або розуміється як відношення між компонентами речення [Адмони 1960; Юрченко 1972], чи здатність синтаксичного зв'язку - асоціативно-предикативного або нульового - створювати речення [Мухин 1968]. Ці точки зору доповнюють одна одну, уточнюючи поняття предикативності.

У нашому розумінні **предикативна ознака наділена часовими й модальними характеристиками, а також виявляє співвіднесеність з категорією особи**. У реченні предикативність може виражатися експліцитно (повністю чи частково) або імпліцитно, тобто форми вираження цієї визначальної реченнєвої ознаки різні. Тому виникає потреба розмежувати, з одного боку, **предикативність** (одиниця плану змісту) як властивість речення, обов'язкову умову його існування, а з другого, **предикацію** (одиниця плану вираження) як форму вираження певного значення.

Цими термінами позначаються взаємопов'язані явища, що належать до різних аспектів речення.

Ми вважаємо за необхідне в терміні "предикація" виділити два взаємопов'язані елементи значення: а) приписування предмету висловлення певної ознаки; б) сполука компонентів речення, в яких цей акт реалізується. Отже, **предикація - це приписування шпакі предмету висловлення двома сполучуваними компонентами, тобто "в предикації логічний суб'єкт розкривається логічним предикатом (щось стверджує чи заперечує про якийсь предмет)"** [Семчинський 1988, с. 214]. Саме предикація репрезентує собою структурний центр речення й одночасно його структурно-семантичний мінімум; інші компоненти структури речення поширюють, доповнюють, уточнюють ніеловлення.

За способом оформлення та наявністю в реченні однієї чи більше предикацій пов'язана розрізнявальна ознака простого і складного речення, тобто **монопредикативність і поліпредикативність**. Однак, за спостереженнями мовознавців семантично складне речення може збігатися або не збігатися з формально-синтаксичними складними реченнями. Річ у тому, що просте з формально-граматичного погляду речення може - за наявності двох предикатів - бути семантично складним [Вихованець, Городенська, Русанівський 1983, с. 67].

Виходячи з цього положення, вважаємо, що тільки формальне вираження модально-часового плану в предикації робить її структурним центром простого речення або ж предикативної одиниці складного речення. **Предикація**, що не має самостійного модально-часового значення, тобто **оформлена як вторинна, ускладнює просте речення**. До класу ускладнених простих речень відносяться різноманітні реченнєві побудови, яким у формально-синтаксичному плані притаманна головна ознака простого речення - монопредикативність [Вихованець 1993, с. 112]. Таким чином, вихідною для нашого розуміння ускладненого простого речення стала концепція І.Р. Вихованця, який розглядає його поряд із простими та складними реченнями як окрему синтаксичну форму, ускладнення якої, проте, має семантичний характер.

У сучасній українській мові предикативність експліцитно виражається головними членами - підметом і присудком, що поєднуються найголовнішим у структурі речення **предикативним зв'язком**. Це типова репрезентація простого речення, напр.: *Народ зустрічає свого Месію* (В.Петров). У цьому реченні елементи предикації повністю збігаються з підметом і присудком:

Народ-4——^-зстрічав.

Ці конститутивні з формально-синтаксичного боку члени речення становлять мінімум, необхідний для того, щоб речення стало граматично оформленою синтаксичною одиницею, виділюваною з численних актів мовлення.

Предикативний зв'язок, що поєднує головні члени речення називають **актуальним предикативним зв'язком** [Вихованець 1993, с. 30]: за ступенем важливості у структурі речення він є основним, обов'язковим, а подібні до проаналізованого прикладу синтаксичні одиниці відносять до **власне-формально-синтаксичних різновидів елементарних простих речень** [Вихованець 1993, с. 11].

Якщо врахувати потенційно сполучувані властивості дієслова, вжитого в ролі предиката, то модель (структурний мінімум, структурна схема, структурна основа) аналізованого набуде такого вигляду:

народ -4—• зустрічав

Месію

Предикат *зустрічав*, як видно зі схеми, вимагає двох іменникових компонентів - підмета і прислівного об'єктного поширювача (керованого другорядного члена речення). Ці іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, роблять речення мінімальним повідомленням, незалежним від контексту [Вихованець 1993, с. 12-13].

На думку І.Р. Вихованця, такий різновид елементарного простого речення тісно пов'язаний із семантико-синтаксичною структурою речення, опосередкований нею. Однак семантико-синтаксична валентність предиката визначає лише кількість необхідних для речення компонентів, якісний же склад цих компонентів спричинюється формально-синтаксичними засобами. Порівняно із власне-формально-синтаксичною структурою елементарного простого речення його опосередковану формально-синтаксичну сіркутуру доцільно назвати розширеною формально-синтаксичною структурою, оскільки вона доповнюється керованими предикатом іменниковими другорядними членами речення [Вихованець 1993, с. 12-13].

Синтаксична сутність речення виявляється в комплексі граматичних значень, співвіднесених з актом мовлення й позицією (комунікативним наміром) мовця. Саме тому сучасною лінгвістикою обґрунтовується положення, яке пов'язується з тим, що актуалізоване у мовленні речення є складною комбінацією первинних і вторинних предикативних зв'язків.

Елементарне речення в мовленні істотно модифікується, зливаючись, зокрема, з іншими елементарними реченнями у складну конструкцію, що часто містить у собі компоненти, не зумовлені валентністю предиката. У таких реченнях функціонує вторинний предикат, який, займаючи придієслівну позицію, характеризує як суб'єкт дії, так і саму дію. "Виникають так звані "неядерні" предикативні відношення системи вторинної предикації" [Шумченко 1981, с. 72]. Наприклад: *Наблизившись до вершинок, чабани привіталися з Сафаром* (З.Тулуб). <— *Чабани привіталися з Сафаром + Чабани наблизилися до вершинок*.

У цьому реченні зі вторинною предикацією експліцитно виражається лише одне значення предикативності (формою головних членів - *чабани привіталися*), у вторинному предикаті (*наблизившись!* співвідношення з моментом мовлення й дійсністю має імпліцитний характер (експліцитно в ньому виражається лише комунікативне значення). Вторинна предикативність, таким чином, є деяким трансформом первинного зв'язку і виникає як результат згорнення звичайного незалежного речення в послідовності двох або більше структур речення [Вихованець 1992, с. 137-155].

Як актуальний, так і потенційний предикативні зв'язки не мають односторонньої, односпрямованої природи: "обидва поєднані ним компоненти речення однаковою мірою передбачають один одного, між ними існує двобічна залежність - взаємозв'язок. На базі предикативного зв'язку встановлюються функції обох поєднаних ними членів - актуального (або потенційного) підмета і актуального (потенційного) присудка" [Вихованець 1975, с. 31]. Однак потенційний предикативний зв'язок завжди залежить від основного і тому є залежним предикативним зв'язком. "Як по лінії предикативності, так і по лінії суб'єктного компонента вихідні моделі дають структурну схему модифікації, що пов'язана з нарощенням деякого смислу на певну величину" [Золотова 1988, с. 56].

Таким чином, внаслідок об'єднання простих елементарних речень утворюються вторинні предикати, що можуть бути представлені практично всіма частинами мови: іменником, прикметником, інфінітивом, дієприкметником і дієприслівником. Саме з цього боку "вторинна предикація містить у собі широкі можливості інформативного насичення речення" [Лутак 1986, с. 65], і саме цим явища вторинної предикації привертають увагу багатьох дослідників синтаксису.

Література

1. Адмони 1960: Адмони В.Г. Двучленніє фразы в трактовке Л.В. Щербі и іїїГ)лема предикативности // Научіе доклади ви́шей школі. Филологические науки. -1960.-№1.-С.35-42.
2. Вихованець 1983: Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. (смантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983. -219с.
3. Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. К: Либідь, 1993. -368 с.
4. Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - 222 с.
5. Вихованець 1975: Вихованець І.Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-ОИИнтасичні відношення // Синтаксис словосполучення і простого речення: (интасичні категорії і зв'язки. - К.: Наук, думка, 1975. - С. 29-46.
6. Золотова 1988: Золотова Г.А. Синтаксические основания коммуникативной ШИИ вистики // Вопросы языкознания. - 1988. - №4. - О 52-58.
7. Лутак 1986: Лутак Т.І. Вторинна предикація як засіб конденсації інформативного обсягу речення // Мовознавство. - 1986. - №4. - С. 65-67.
8. Мухин 1968: Мухин А.М. Структура предложений и их модели. - Л.: Наука, 1968.-230 с.
9. Семчинський 1988: Семчинський С.В. Загальне мовознавство. — К.: Вища, пік., 1988.-328 с.
- Ю.Химик 1983: Химик В.В. Предикативность и смысл // Средства выражения предикативных значений предложения: Межвуз. сб. науч. тр. — М.: Изд-во МОПИ, 1983.-226 с.
11. Шумченко 1981: Шумченко А.М. Про вторинні предикативні зв'язки слів у реченні (на матеріалі французької мови) // Мовознавство. - 1981. - №6. - С. 72-74.
- 12.Юрченко 1972: Юрченко В.С. Простое предложение в современном русском языке. - Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1972. - 275 с.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: Випуск 7. Збірник наукових праць / Укл : Анатолій Чагнітко (наук.ред.) та ін. -Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 81-84.*

А. Я. Мановицька

УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ОДНОРІДНИМИ ПІДМЕТАМИ

Структурною основою, ядром двоскладного речення є предикативне словосполучення двох елементів, які у реченні називаються підметом і присудком. Становлячи вислів, присудок (виразник предиката вислову) і підмет (виразник суб'єкта вислову) перебувають у предикативних відношеннях, які виражають ствердження або заперечення якогось факту, явища реальної дійсності.

Підмет і присудок - головні члени речення - співвідносні між собою, взаємопов'язані граматично і за змістом; вони зумовлюють один одного: у присудку мислиться ознака, властива дійовій особі; у підметі - предмет, носій цієї ознаки. „Якщо присудок означає дію, витворювану предметом, то підмет означає діючий предмет" [Пешковский 1936, с. 183]. Цей смисловий зв'язок присудка з підметом у двоскладному реченні знаходить своє граматичне вираження в узгодженні присудка з підметом, якщо і підмет, і присудок виражені відмінюваними словами, які мають одну чи кілька спільних граматичних категорій.

Означаючи дію, стан або ознаку предмета, присудок залежить від підмета - незалежного члена речення - і узгоджується з ним у спільних для них граматичних категоріях, зв'язується за змістом та інтонацією.

Розрізняється узгодження за граматичною формою і за змістом.

При узгодженні присудка з підметом за граматичною формою присудок не тільки лексично зв'язаний змістом з підметом; у флексії слова, яким виражений присудок, відображаються граматичні категорії, властиві слову, яким виражений підмет. Наприклад: „*В цій боротьбі об'єднався весь наш народ*” (Я. Галан). У словосполученні народ об'єднався підпорядковуюче слово - підмет народ, підпорядковане - присудок об'єднався. Присудок об'єднався дістав форму роду і числа, зумовлену категоріями роду і числа підмета народ (Щоб уникнути повторення вказівки на морфологічне вираження підмета і присудка, називаються члени речення і граматичні категорії, властиві словам, якими виражаються головні члени речення). „*Піду я в ліс, легше буде*” (В. Василевська). Присудок піду дістав форму числа і особи, зумовлену категоріями числа і особи підмета я.

Отже, присудок, узгоджуючись за формою, пристосовує свою форму до форми підмета; це пояснюється тим, що граматичне значення флексії залежного члена належить, власне кажучи, не йому, а тому слову, з яким воно узгоджується [Шапиро 1950, с. 24]. При граматичному узгодженні виражається формальна відповідність форм сполучуваних слів, тобто відповідність форми присудка формі підмета.

Логічне узгодження присудка з підметом, або узгодження за змістом, полягає в тому, що присудок дістає форму роду й числа залежно від значення підмета чи однорідних підметів, а не від його форми. Наприклад: „*Підійшов листоноша, стримано привітався*” (Ю. Збанацький). Присудки, виражені дієсловами підійшов, привітався, узгоджуються з підметом - іменником спільного роду листоноша за змістом, бо слово листоноша у цьому реченні є назвою особи чоловічої статі. „*Одного разу він зовсім випадково сидів у засмо ви клубу, коли дівчина-листоноша принесла йому пошту*” (Д. Ткач). У цьому реченні присудок, виражений дієсловом принесла, узгоджується з підметом - іменником спільного роду листоноша за змістом, тобто у формі жіночого роду однини, бо слово листоноша є назвою особи жіночої статі. У реченні „*Сідлай коня та їдь з двора. Бо ти не мій, я не твоя*” (Нар. пісня) присудки не мій, не твоя узгоджуються в роді за змістом з підметами ти, я, що не мають родових категорій.

У праслов'янській мові при іменникових підметах у формі однини із значенням збірності дієслівний присудок вживався в формі множини, тобто узгоджувався за змістом. Смысловое узгодження присудка з підметом, вираженим збірним іменником, що означав осіб, властиве було давньоруській і давньоукраїнській мовам. Приклади смыслового узгодження присудка із збірним іменником-підметом, що означав людей, траплялися у мові творів XVIII ст. і пізніше, зокрема у творах Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського та ін. Наприклад: „*Та й козацтво усе. Баки усе до одного, дивувалися на сюю комедію*” (Г. Квітка-Основ'яненко).

Траплялися приклади смыслового узгодження присудка з підметом, вираженим збірним іменником, який означав назву неживих предметів. Наприклад: „*Що ж? Курку узято, понесемо, курку дорогою щипано, і пір я так слідом і нали до двора*” (Г. Квітка-Основ'яненко); „*...Чутно тільки шоршать листя під віконечком...*” (Марко Вовчок); „*Зашамотіли листя угорі...*” (Л. Глібов).

Сучасній українській літературній мові смысловое узгодження присудка з підметом, вираженим збірним іменником, не властиве. Приклади його можна зрідка

зустріти лише у зразках усної народної творчості та у розмовній мові, наприклад: „*Там народ наш виноград полоть*” (З розмовної мови).

Присудок при однорідних підметах, які мають форму однини, узгоджується за змістом, „за сукупністю”, маючи форму множини, бо кілька однорідних підметів у формі однини сприймаються як один підмет у формі множини. Наприклад: „*Бенті і Норма виходять*” (Я. Галан). „*Увіходять, крадучись, Олекса засмо і Лук'ян*” (Л. Смілянський).

Присудок узгоджується із звертанням, яке ролі підмета не виконує, і є словом у реченні, що означає назву особи або предмета, до якого звернена мова. Наприклад: „*Параска: Пробач, вуйку, але я - не можу забути*” (Я. Галан). „*Привітай же, моя ненько! Моя Україно! Моїх діток нерозумних. Як свою дитину*” (Т. Шевченко).

Звертання не входить ні до складу групи підмета, ні до складу присудка; своєю морфологічною формою (клична форма і називний відмінок) не вказує на залежність ВД будь-якого окремого слова, а підпорядковується загальній інтонації речення чи вислову, виступаючи домінуючим за змістом у складі речення» і маючи прямий стосунок до вираження думки.

Саме граматична незалежність звертання в реченні і властивість мати прямий стосунок до вираження думки зумовлюють узгодження з ним присудка у числі: лише граматична категорія числа є спільною для звертання, яке може мати форму називного відмінка або кличну форму, та для присудка, вираженого дієсловом наказового способу. Звертання можуть мати форму однини і множини. Із звертаннями, якщо у реченні відсутній підмет, як і з підметами, присудок може узгоджуватись за граматичною формою і за змістом. У реченні „*засмо, чуєш, ходім! Негайно!*” (В. Василевська) із звертанням *засмо* присудок *чуєш* узгоджується за формою в однині, а присудок - *ходім* - за змістом.

Як члени речення, так і звертання можуть бути однорідними. Однорідними називаються тотожні за своєю синтаксичною функцією члени, що перебувають в однаковому відношенні до спільною для них члена і об'єднуються один з одним сурядним зв'язком. Два або більше синтаксично однозначних слова, що являють собою злиття двох або більше однорідних членів речення, називаються стягненими [Ахманова 1966, с. 519].

Сучасна українська мова зберігає успадковані від праслов'янської мови двоскладні речення з двома або більше однорідними підметами, які в своїй сукупності, разом узяті, виконують функцію підмета [Вступ 1966, с. 369]. Однорідними підметами можуть бути або тільки слова якоїсь одної частини мови (самі тільки іменники, самі займенники і т. д.) або впереміш представники різних іменних частин мови (займенники з іменниками і т. д.), причому іменні частини мови можуть мати різні форми числа.

Двоскладне речення з однорідними підметами може містити в собі або один присудок - простий, складний чи складений, - або два чи кілька однорідних присудків, як простих, так і складних чи складених. Присудок, узгоджуючись з однорідними підметами, може стояти перед підметами, після підметів, між однорідними підметами, а однорідні підмети можуть стояти між однорідними присудками. Присудок, що стоїть у реченні перед підметом, називається препозитивним. „*Особливо це відчувають лікарки, медичні сестри та лаборантки...*” (Ю. Шовкопляс). Присудок, що стоїть після підмета, називається постпозитивним. „*Молоді мрії і пориви відтворювалися, переливалися з матеріального світі в творчий труд, у карбоване зерно, в червонобокі плоди*” (М. Стельмах). Присудок, що стоїть між однорідними підметами, можна назвати

постпозитивно-препозитивним, „*засмо в: Нам не базікання потрібне, а зобов'язання*” (О. Корнійчук). Стягнений присудок, між однорідними членами якого стоять однорідні підмети, називається препозитивно-постпозитивним. „*На ганку нового гарнього домка, під залізною покрівлею, стріли його батько й мати і щиро привітались з ніш*” (І. Нечуй-Левицький).

Місце присудка поряд з іншими умовами впливає на характер узгодження присудка з однорідними підметами.

Завдання статті - визначити, за яких умов присудок, однорідні присудки узгоджуються з однорідними підметами та звертаннями у множині, а за яких - в однині та в роді.

I. При однорідних підметах, що мають форму множини, незалежно від порядку слів, семантики підметів та присудка, від синтаксичних відношень між однорідними підметами, присудок ставиться тільки у множині. Наприклад: „*Держави і народи ніколи не забудуть вашого трудного хліба*” (М. Стельмах). „*Мене весь час з нічної темряви вітали то знайомі верби, то придорожні кущі*” (Ю. Збанацький).

У реченнях з однорідними підметами у формі множини формальне узгодження збігається із смисловим, бо всі підмети мають форму множини і всі однорідні.

II. Присудок вживається у формі множини і тоді, коли найближчий до нього підмет має форму множини. Наприклад: „*Нас також цікавлять проблеми загального перспективного розвитку Чорного і Середземного морів, їхня порівняльна продуктивність сьогодні й завтра, біохімія морських організмів*” (Б.О. Водяницький). Препозитивний присудок стоїть у множині, бо найближчий до нього підмет проблеми має форму множини.

„*Хвороба і старі рани вирвали Миколу Островського з лав і прикули до ліжка*” (П. Загребельний). Постпозитивний присудок *вирвали* стоїть у множині, бо найближчий до нього підмет *рани* має форму множини.

III. Якщо однорідні підмети мають форму однини, то присудок має мати форму або однини, або множини.

IV. При однорідних підметах у формі однини з єднальними відношеннями постпозитивний присудок узгоджується переважно за змістом (присудок спільний для всіх однорідних підметів). Наприклад: „*Чому ж та круча нависа? Чому лиш чабер та роса лежить на схилі одиноко...?*” (А. Малишко).

Узгодження постпозитивного присудка з однорідними підметами за змістом зумовлюється тим, що перелічений ряд однорідних підметів сприймається як «множинність суб'єктів». Навіть при повторюваному сполучнику і, який ніби підкреслює важливість кожного окремого підмета з числа однорідних, присудок узгоджується за змістом з усіма підметами: „*І, розуміння книжки, і „гуркіт коліс”, і „відвідання брата” будуть представлені однією схемою деривації...*” (В. Коптілов, Ф. Нікітіна).

Підсилює тенденцію узгодження в множині і повторюваний сполучник ні у заперечних конструкціях. Наприклад: „*Перед самим від'їздом з'ясувалося, що ні начальник геологів, ні його заступник виїхати не можуть...*”.

Характерним для української мови є те, що з однорідними підметами в однині, вжитими з атрибутивними словами, постпозитивний присудок узгоджується в множині, бо група суб'єктів мислиться як сукупність самостійних одиниць: „*І шум, і веселий збір гостей, і ясне світло од ламп ще більше піджили Батю, ще більше її веселили*” (І. Нечуй-Левицький).

Препозитивний присудок узгоджується за змістом з підметами, які означають осіб, власні назви або те й друге та назви уособлених предметів: „*Чистісінько, як*

ото в казці повідається, у Львові, чи там у Станіславі були собі дід та баба” (Ю. Яновський). „*Ярослав: ...Хай живуть навіки Державна Русь і Київ наш великий*” (І. Кочерга). „... За 30 верст у Єрмаковському жили Лепешинський, Ванев, Сільвін, Панін - товариш Оскара...” (Н.К. Крупська). „*Пристали до нього Правда та Кривда...*” (Панас Мирний).

Часто препозитивний присудок має форму множини при підметах в однині, які не виступають назвами осіб. Наприклад: „*Недостатньо використовуються для виховання молоді преса, радіо, телебачення, література і мистецтво*” (3 газети).

У реченнях з препозитивним присудком у формі множини перед однорідними підметами в усній мові робиться пауза, бо присудок належить до іншої ритмічної групи, ніж найближчий підмет, а на письмі перед однорідними підметами часто ставиться двокрапка (в них ніби відсутнє узагальнююче слово). У таких випадках однорідними підметами можуть бути і не назви осіб. Наприклад: „*В 19 ст. від турецького паювання повністю визволилися /I Греція, II Сербія, /I Румунія, I/ Болгарія...*” /УРЕ/. „*Біля бабусиної хатки був невеличкий город, де росли II картопля, I/ цибуля, I/морква, I/петрушка, /Iз десяток соняшників...*” (Остап Вишня).

Такого характеру узгодження присудка з однорідними підметами набуває в ремарках до п'єс, у мові наукових праць та ділових паперів, де потрібна точність повідомлення, уникнення можливої двозначності [Курс 1951, с. 22]. „*Тим часом усі пішли, осталися тільки Гнат, Софія й Варка*” (І. Карпенко-Карий). „*До „Плугу” входили: С. Пилипенко, І. Сенченко, А. Панів, А. Головка, О. Копиленко, І. Кириленко, Н.Мико та ін.*” (І.Г. Золотоверхий).

Проте часом присудок може мати форму однини при підметах, які є назвами осіб, а часто і власними назвами: „*Говстий крамар та гнилозубий чоловік собі промистився до гурту*” (Панас Мирний).

2. За формою з найближчим підметом узгоджується і препозитивний і постпозитивний присудок з однорідними підметами, вираженими іменниками абстрактного значення. Наприклад: „*Нехай міцніє єдність і згуртованість усіх антиімперіалістичних сил у боротьбі проти імперіалістичної політики агресії, насильства і війни!*” (3 газети). „... *Кров і наша мста Густим посівом вироста...*” (А. Малишко).

Проте у науковій, публіцистичній та діловій мові препозитивний і постпозитивний присудки можуть вживатися і в множині, тобто узгоджуватися за змістом з підметами, які мають форму однини. Наприклад: „*Необхідні планомірна підготовка, навчання і раціональне використання трудящих, які вивільняються на тих чи інших ділянках виробництва в процесі механізації і автоматизації і переходять на інші роботи*” (Програма КНРС). „*Освоєння цінних та перелогових їемель і створення нових великих радгоспів, реорганізація МТС і продаж знярядь виробництва колгоспам, запровадження нового порядку планування, підвищення матеріальної зацікавленості трудівників села стали важливим етапом у розвитку сільського господарства*” (Там же).

3. Формальне узгодження присудка підтримується наявністю в підметів однакового граматичного роду і числа. Наприклад: „*З кожним днем підвищується матеріальний добробут і культурний рівень радянських людей*” (3 газети). „*Крик і гук носився кругом не!*” (Панас Мирний).

4. Переважає формальне узгодження присудка з однорідними підметами, вираженими іменниками - синонімами та антонімами. Синонімія підкреслює, що з кількох підметів, близьких за значенням, кожен може бути суб'єктом окремо, а антонімія зумовлює узгодження присудка лише з одним із двох підметів. „*Наче*

вменився її жах і страх" (Марко Вовчок), „засмо виключ та веселість разом неначе стекла з йогого... " (І. Нечуй-Левицький).

5. З однорідними підметами, вираженими іменниками, що не мають форми множини, присудок узгоджується за граматичною формою. Наприклад: „Хай не прийде до мене ні втома, ні сум " (Т. Масенко).

6. Форму однини має присудок, узгоджуючись з однорідними підметами, один з яких або і всі виражені словосполученнями, що становлять ціле речення, або невідмінюваними субстантивованими словами і словами-реченнями, бо всі вони сприймаються як „безформне слово або цілий вираз", тобто слово чи вираз середнього роду. „Його різнуло й те „ Чому ти сам?" і те, що вона не затрималася коло столика... " (П. Загребельний). „ У відповідь лине могутнє „ Ура!", „ Слава!" (3 газети).

7. Препозитивний присудок узгоджується за формою з найближчим підметом, коли підмети - різного граматичного числа і найближчий має форму однини. Наприклад: „ Тут своєчасно була підготовлена техніка, люди... " (3 газети). „Посеред хати сидів Семенко і сестри" (В. Стефаник).

Постпозитивний присудок за формою узгоджується дуже рідко, переважно в поетичній мові, щоб зберегти риму: «Хата біла, постіль мила, А сон не береться: Чорні брови, біле личко на думці снується " (Нар. пісня).

8. Присудок, виражений дієсловом із часткою -ся, узгоджується з однорідними підметами за змістом, коли дієслово-присудок має значення взаємної дії або одночасності (дії, виконуваної кількома суб'єктами і одночасно), або сумісної дії тощо: „Ніжно, непомітно прощаються Майка й Федь, Фрося й Олекса» (Ю. Яновський). «Значно розвинулися у післявоєнні роки радіофікація і радіомовлення» (І.Г. Золотоверхий).

9. Наявність означень, зворотів та підрядних речень, які виражають ознаку, спільну для всіх однорідних підметів, посилює тенденцію присудка до узгодження у множині, тобто за змістом: „Хутко входять задихані Сильвестр і Свічкогас, ведучи грецького купця Парфенія" (І. Кочерга). „Поряд із створенням тематичного історико-меморіального парку споруджуватимуться музей та панорама, присвячені історії запорізького козацтва" (О. Апанович). „Ухвала і постанова суду, які не підлягають оскарженню, набирають сили і виконуються негайно після їх винесення " (Кримінально-процесуальний кодекс УРСР).

Означення, звороти і підрядні речення, що характеризують не всі, а один з кількох однорідних підметів або кожен підмет окремо, викликають тенденцію присудка узгоджуватися за формою саме з пояснюваним підметом. Наприклад: „Очевидно, ще з тих часів у нього залишилося пильне око і влучний постріл" (М. Литвин). „/ лункий гомін та дружний сміх, однаковий у всіх людей на землі, сплітався в єдину какофонію звуків і кольорів.." (О. Гончар). „Гук, крик, галас, мов голячий клекіт, ні на хвилину не вгавав" (Панас Мирний).

Підрядне порівняльне речення з підметом у формі множини спричиняється до узгодження присудка за змістом: „/ серед тієї темноти, неначе сови, перегукувалися дочка й мати" (Панас Мирний).

10. Додатки, залежні від різних однорідних підметів, зумовлюють узгодження присудка за формою, а додаток, спільний для всіх однорідних підметів,- за змістом: „Дещо чіткіше дозування матеріалу, виділення головних висновків, формул, зменшення кількості задач на розв'язування трикутників з числовими даними і збільшення числа конструктивних задач, вважаємо, поліпшило б посібник" (3 газети). „Поліпшилися добір, виховання і навчання комсомольських кадрів" (3 газети).

()бставини, що конкретизують спільність дії для всіх підметів-суб'єктів, зумовлюють узгодження присудка за змістом, тобто у множині. Наприклад: „Дякували разом Карно і Христя, виходячи з хати" (Панас Мирний). „Зістались удвох Сергій та Оленка" (А. Тесленко). „Одночасно Докунін і Полтавець зустрілися з медсестрою (оною Куперштейн» (С.А. Ковпак).

11. Наявність біля одного (або кількох) однорідних підметів обмежувально-нидільних часток підкреслює граматичне значення однини. Наприклад: „ У нам 'яти лікаря залишається лише слабкий слід, нечітке враження " (М. Амосов).

Якщо ж усі чи кілька однорідних підметів є назвами осіб або власними назвами, то обмежувально-видільні частки сприяють узгодженню присудка з однорідними підметами за змістом, у множині: „Були присутні лиш старий Петро й батько" (О. Кобилянська).

12. Переважає формальне узгодження препозитивного присудка з „найближчим із підметів при градації (розміщенні слів з наростанням їх значення); це буває, коли підметам передують повторювані слова кожен, всякий, ніякий, ні один та ін.". „/ на цьому повинна бути побудована вся агітація і вся пропаганда" (В.І. Ленін). «Нехай кожний свідомий робітник і селянин збирає біля себе найбільш розумних, надійних і сміливих товаришів» (В.І. Ленін). Проте постпозитивний присудок узгоджується за змістом, бо однорідні підмети сприймаються як сукупність чинників дії. Наприклад: „Завдання полягає в тому, щоб кожна жатка, комбайн, автомашинна використовувалася високоєфективно... " (3 газети).

13. Коли до ряду однорідних підметів входить особовий займенник або всі однорідні підмети виражені займенниками, то дієслово-присудок у теперішньому і майбутньому часі узгоджується в числі й особі. Препозитивний присудок в основному узгоджується за формою з найближчим підметом, тобто у числі й особі найближчого підмета. Наприклад: „ ...Перед тим дай князівське слово, що те, що почуєш, знатимеш тільки ти, я та ще засмо ви" (С. Складенко). „Від вас і слова більш не чую Ні я, ні люди!" (І. Франко).

Постпозитивний присудок узгоджується за змістом; він є спільним для всіх однорідних підметів-займенників. „Петро: ...Де та Басарабія, ні він, ні я не •пижмо!" (І. Карпенко-Карий).

З однорідними підметами еднальних відношень, вираженими заперечними займенниками ніхто, ніщо, присудок узгоджується в однині, бо ці займенники не мають форм множини: „Людську думку і почуття орлине Ніхто й ніщо не викине за борт " (М. Рильський).

Дієслово-присудок минулого часу узгоджується в роді з найближчим підметом: „Ніч минула спокійно, ніхто й ніщо не потривожило стомлених дорогою воїв" (С. Складенко).

IV. Однорідні підмети приєднувальних відношень сприяють узгодженню присудка з найближчим підметом, бо підмети хоч і однорідні, проте „із смислового боку вони не зовсім рівноправні" [Недбайло 1968, с. 97], перевага надається підметові, найближчому до присудка: „Лежить свиня під дубом біла і тридцять білих поросят" (І. Котляревський). „Тепер там росла трава і ще щось колюче, засмо вик, жалюгідне" (П. Загребельний).

V. Препозитивний присудок узгоджується формально при відношеннях послідовності між однорідними підметами: „Попереду йде матрос, за ним Марко, за Марком Ася, а позаду Анч і ще двоє чи трос матросів" (М. Трублаїні). „З вулиці входить Анна, за нею Андрій" (Я. Галан). У таких реченнях усі суб'єкти виконують

дію послідовно; щоб уникнути повторення, присудок вжитий лише один раз і узгоджується з кожним підметом послідовно.

VI. З підметами, зв'язаними парним сполучником як - так і, що підкреслює рівнозначність об'єднаних підметів, присудок узгоджується за змістом, коли означає сумісну дію суб'єктів підметів, та за формою, вказуючи на більшу значимість дії одного суб'єкта-підмета та двох однорідних, зв'язаних сполучниками не тільки - а й, не стільки - скільки: „Ці права і обов'язки в однаковій мірі мають як батько, так і мати” (Юридичний довідник для населення). „Слідом за Демокритом і заємо ви Лукреції вважав, що існують не тільки атоми, а й порожнеча, інакше був би неможливий рух” (А.С. Брагінець). „Не стільки учень переживав свою провину, скільки батько” (з розмовної мови).

VII. Присудок узгоджується в числі з однорідними звертаннями. Однорідними бувають звертання тоді, коли мова адресується не одній, а кільком особам або предметам: «Синє небо з ясними зорями! Святе сонце! Поможіть мені!..” - крикнув несамовито зає» (І. Нечуй-Левицький).

Однорідні звертання, „подібно до інших однорідних членів речення, поєднуються між собою сурядним зв'язком, який виражається лише інтонацією або інтонацією і сурядним сполучником” [Яценко 1968, с. 87]. „...Робітники, селяни, всі працюючі міст і сіл! - бойовими сурмами закликав цей „метелик”. - Прокідайтеся, піднімайтеся!..” (П. Козланюк).

З однорідними звертаннями, що мають форму множини, та із звертаннями - назвами осіб і власними назвами, присудок узгоджується за змістом, тобто має форму множини. Наприклад: „Процавайте ж тепер, і любі гори мої, і долини, убрані в квіточки” (П. Грабовський). „Параско! Мотря! Роман! А ідіть сюди!” (І. Карпенко-Карий). „Прощайте, Київ, і гора, надії, честь і слава!” (С. Склярєнко).

Якщо у реченні висловлюється заємо в звертання, то присудок і при одиничному, і при однорідних звертаннях має форму множини. Наприклад: „Прійдіть, любий наш татку, бо загинемо без вас і без мами”, - дочитував Юрко Семенкового листа”. „Прощайте, тату і мамо” (П. Козланюк).

Звертання, виражені іменниками абстрактного значення, зумовлюють узгодження присудка в однині. Наприклад: „Вернись, вернись, щастя й доле, та до мене в гості!” (Нар. пісня).

При звертаннях різного граматичного числа присудок має форму числа найближчого звертання. „Євгеній: Так, так! Прощай, мій світе білий, земле, люди, Сонце” (І. Франко).

VIII. Якщо між двома однорідними підметами у формі однини наявне протиставлення, то присудок узгоджується за формою з найближчим підметом, який може і не бути реально діючим суб'єктом. Наприклад: „Цього п'ятнадцятирічного підлітка до нас привів не хлоп'ячий потяг до пригод, а ненависть до фашистів” (С.А. Ковпак).

З реально діючим суб'єктом-підметом присудок узгоджується тоді, коли стоїть біля підмета, дія якого стверджується. Наприклад: „Не недостатки, а тяжка праця кидалась в вічі” (Панас Мирний).

При двох однорідних підметах із протиставними відношеннями логічного узгодження бути не може, бо дія одного підмета-суб'єкта стверджується, а другого заперечується. Якщо ряд однорідних підметів складається з трьох і більше підметів, то присудок за значенням узгоджується з найближчими до нього підметами. Наприклад: „Але зараз там сидять не Олег і Ігор, а жінка... княгиня Ольга...” (С. Склярєнко).

IX. Роздільні відношення між однорідними підметами сприяють узгодженню присудка в однині тоді, коли автор не може точно назвати суб'єкта дії з ряду однорідних, а перелічує всі можливі варіанти підметів у формі однини, підкреслює несумісність дії, виконуваної лише одним із кількох підметів-суб'єктів, заємо виключення їх, присудок узгоджується з найближчим підметом: „Царські палаци, святилища ставлено завжди так, що попід ними пропусклася або ж ціла річка, або принаймні струмок чи підземне джерело...” (П. Загребельний).

При однорідних підметах, що чергуються, присудок переважно вживається в однині: „^ під дерном раз заразом То шолом, то спис тут трісне...” (П. Тичина).

З найближчим підметом узгоджується присудок і тоді, коли предмети чи явища реальної дійсності, які позначаються підметами, чітко не визначені. „В юрбі час від часу пробігало чи то зітхання, чи то стогін” (В. Василєвська).

X. Присудок, що стоїть між однорідними підметами, узгоджується за формою з препозитивним підметом. Наприклад: „Ой ти мені, мій пане, не важок. Ані твоя козацька зброя, Ані здобиченька твоя” (Нар. пісня). „Буря його зламала, чи дощ, чи осколок?” (О. Гончар).

XI. У мові художньої літератури, фольклорних творів та в усному мовленні є речення з однорідними підметами і однорідними присудками. Присудки при однорідних підметах у формі однини можуть узгоджуватись за змістом і за формою. Якщо автор зосереджує увагу на дії, відтвореній всіма однорідними підметами-суб'єктами, то всі однорідні присудки мають форму множини: „Удар бомб, вибухова хвиля змели пушили, сплющили цехи, поверхи, ввігнули дах, здушили стіни, паче...” (З газети)

Коли авторська увага зосереджена на підметах, присудок має форму однини, узгоджуючись з найближчим підметом: „Адже повинен був знайтися, повинен був залишитися хоч уламок дерева, хоч би одна дощечка, яку несхибно впізнає серце” (В. Василєвська).

При роздільних відношеннях між двома однорідними підметами у формі однини і препозитивний, і постпозитивний присудки узгоджуються за формою, бо суб'єктом є лише один із двох підметів. Наприклад: „...Уже на тому паркані сидить „іродової душі хлопєць” чи дівчина і шматує бузок” (Остап Вишня).

XII. У реченні з однорідними членами може бути узагальнююче слово, яке разом виражає те, що означають однорідні члени окремо. О.Г. Руднев цілком слушно зауважує, що однорідні члени у реченні з узагальнюючим словом є відокремленими прикладами, які граматично і за смисловою функцією зв'язані лише з означуваним узагальнюючим словом, зміст якого вони розкривають. Наприклад: „Все незабаром опустіло: окопи, витирлувані ліси, численні стоянки батарей...” (О. Гончар).

Як видно з речення, підметом є лише слово все, з яким присудок зв'язаний і за змістом, і за формою, узгоджуючись у роді і числі. Слова окопи, ліси, стоянки відносяться до підмета все як відокремлена прикладка, розкриваючи і наповнюючи його (узагальнююче слово) конкретним змістом. З узагальнюючим словом узгоджуються відокремлені прикладки у відмінку, а число і рід узагальнюючого слова і відокремленої прикладки можуть бути різними.

Отже, з однорідними підметами, вираженими іменниками або іншими словами відмінюваних частин мови у значенні іменників у формі називного відмінка, узгоджується присудок, виражений особовою формою дієслова або іменником, прикметником, порядковим числівником, займенником чи дієприкметником. Вирішальну роль при цьому відіграє морфологічне вираження обох головних членів.

Якщо однорідні підмети з єднальними відношеннями стоять в однині, переважає форма однини препозитивного присудка і форма множини постпозитивного присудка. Форма множини препозитивного присудка і форма однини постпозитивного присудка визначається лексичним значенням підметів і присудка, і граматичними категоріями однорідних підметів, синтаксичним оточенням та залежить від авторських настанов.

Присудок при однорідних підметах у формі однини протиставних і роздільних відношень має форму однини, бо з ряду однорідних лише один підмет виступає у реченні суб'єктом. Постпозитивний присудок при однорідних підметах, виражених іменниками - назвами або власними назвами, може мати форму множини.

Препозитивний присудок з числа однорідних узгоджується з однорідними підметами за формою, а постпозитивний - за змістом.

Присудок узгоджується лише з підметом - узагальнюючим словом; узгодження з відокремленими прикладками є порушенням норми.

З однорідними звертаннями присудок узгоджується так, як з однорідними підметами.

Література

1. Ахманова 1966: **Ахманова О.С.** Словарь лингвистических терминов. - М.: Сов. Энциклопедия, 1966. - 606 с.
2. Вступ 1966: **Вступ** до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. - К.: Наук, думка, 1966. - 369 с.
3. Курс 1951: **Курс** сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. - Т.П. Синтаксис. - К.: Рад. школа, 1951. - 408 с.
4. Недбайло 1968: **Недбайло Л.І.** Паралельні предикативні конструкції з присудками в однині і множині при однорідних підметах // Синтаксична будова української мови. - К.: Наук, думка, 1968. - 97 с.
5. Пешковский 1956: **Пешковский А.М.** Русский синтаксис в научном освещении. - М.: Учпедгиз, 1956. - 511 с.
6. Шапиро 1950: **Шапиро М.А.** О типах подчинительной связи внутри словосочетания // Русский язык в школе. - 1950. - № 2. - С17-23.
7. Яценко 1968: **Яценко І.Т.** Чи є звертання членом речення? // Синтаксична будова української мови. - К.: Наук, думка, 1968. - С. 83-92.

Опубл.: *Українська мова і література в школі- 1969. -№10. - С. 33-35*

М.В. Мірченко

СИМЕТРИЧНІ ПРЕДИКАТИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Визначальна, організуюча основа речення - його предикат, спроможний "програмувати" як семантичну структуру (елементарного) речення, так і модифікувати цю структуру, прив'язуючи до себе згорнуті, номіналізовані предикати інших неелементарних речень. У такому випадку предикат визначає, з одного боку, семантичну кількість непередкатних знаків - субстанціальних синтаксем - аргументів, (що позначають реальні предмети, а не опредмечені дії, стани, процеси, якості), і утворює елементарне речення. Валентно передбачувані аргументи з субстанціальним (власне-субстанціальним) значенням, що заповнюють валентні гнізда предиката (див. примітку 1), утворюють разом елементарну семантичну структуру речення. З другого, заміщення можливих валентних гнізд невластне-

субстанціальними аргументами модифікує семантично елементарне речення, веде до утворення неелементарних конструкцій. У лінгвістичні спроби класифікації предикатів, їхньої семантичної типології знайдемо у прибічників валентної теорії, теорії глибинних відмінків, дериваційного, трансформаційного, функціонального синтаксису [пор.: Филлмор 1981; Чейф 1975; Теньер 1988; Сильницький 1973; Апресян 1973; Богданов 1977; Вихованець 1992; Касевич 1985]. Помічено, що неоднозначно визначають і типи предикатів, функторів, а також виділяють різні типи прифункторних змінних [Касевич 1985, с. 10], предикандумів [Кацнельсон 1972], глибинних відмінків [Филлмор 1981] тощо.

Водночас суттєвою є тенденція виділяти з-поміж семантичних типів предикатів **предикати дії, стану, процесу, якості**. Хоч типологія і предикатів, і аргументних синтаксем-семантем, які моделюють і окреслюють елементарне з семантичного погляду речення не є однозначною, все ж теорія "глибинних відмінків" (семантичних актантів) має право на існування вже тому, що акумулює все прогресивне, нове у плані співвідношення змістової і формальної сторін речення, якоюсь мірою є відображенням онтологічної природи речення, його **партитури виникнення і функціонування**.

Під **синтаксичним актантом** предиката, як правило, розуміється лексична одиниця, що реалізує деяку **семантичну валентність** цього предиката і залежить від нього у синтаксичній структурі. Синтаксичні актанти утворюють відповідну конфігурацію, яка через взаємозаміну актантів може змінюватися без змін загальної інформації. Якщо ж при цій заміні змінюється суб'єкт, то маємо суб'єктно-об'єктну трансформацію (див. примітку 2), що змінює орієнтацію процесу, коли у функції підмета з'являється субстанція, що не виступає діячем [Див., напр.: Гак 1969, с. 82].

Принципи інтегрального опису, що були у свій час проголошені Дж. Катцом і Дж. Фодором [Каїг 1964], спрямовують пошуки співвідношення граматичних основ: граматики мови найповніше мусить відображати явища, які закріплюватися мусять максимально у словнику. Іншими словами, у словнику природно має бути відображена граматики як результат описової праці лінгвіста, спрямованої на узагальнення і типологію одиниць мови. У цьому аспекті розглянемо так звані **симетричні предикати**. Зазначимо, що під **симетричними предикатами**, як правило, розуміють, дієслова **реципрокової** семантики, що передбачають двох учасників-осіб, і мають форми множини [Див., напр.: Холодович 1978, с. 8; Йомдин 1979, с. 89-105]. Семантичними партнерами таких предикатів виступає лівобічний суб'єкт - синтаксема називного відмінка і правобічний **об'єкто-суб'єкт, косуб'єкт**, напр.: *Я відібрав у хлопців три гранати* (Ю. Яновський); *Всі присутні буди між собою добре знайомі: віталися один до одного* (Ю. Смолич).

Визначальними симетричними предикатами в українській мові виступають як правило дієслова типу:

а) *дружитися, подружитися, розмовляти, зарозмовляти, відбирати, домовлятися, вітатися, привітатися, сперечатися, засперечатися, розлюбляти, образити, образитися, межувати, боротися, розводитися, порівнювати, граничити, передавати, об'єднатися, об'єднуватися, переглянутися, переглядатися, побачитися, зустрітися, продати, продавати, купляти, помиритися, посваритися, сваритися, вибачитися, розлучатися, обмінюватися, любитися, погоджуватися, розставатися, перемовлятися, перестривати, перестрїти, піддатися, віддаватися, продаватися, мірятися силою, віддати - забрати і под. із значенням дії, властивості і відношення, напр.: *Ти не продався, - гірше! Ти віддався у руки ворогу як мертва глина, з якої кожне ліпить, що хоче* (Леся Українка);*

б) іменники у предикативній функції: *бій, футбол, матч, суперечка, відмінність, подібність, вибір, виклик, двобій, переговори*, наприклад: / *король той виклик мусив прийняти, щоб не осоромити себе перед простими воїнами* (А. Шиян);

в) іменники в предикативній функції (актантні) типу: *друг, одинокець, суперник, опонент, колега, сусід, антипод, соратник, співвітчизник, однокласник, тезка*;

г) прикметники в предикативній функції: *знайомий, рідний, подібний, схожий, спільний, вищий, кращий, здібніший* тощо;

д) предикативні прислівники, прийменниково-відмінкові форми: *на "ти"; вічна-віч; на "ви"; у сварці; в дружбі; не в ладах*; з формою *один одного; напередки, навперейми*;

е) форми з прийменниками *між, поруч, біля*, напр.: *Васильків біля Києва*;

Зазначимо, що симетричною формою предиката стає за умови **косуб'єкта-аргумента**, що знаходиться у правобічній його валентній позиції і перебуває з семантикою суб'єкта в асиметричних відношеннях, пор.: *Хлопчик обмінюється з дівчинкою марками = Хлопчик і дівчинка обмінюються марками; Він (ведмідь) всюди ходив за хлопчиком, їв і пив з його рук і часто борювся з ним (Д. Ткач); За що ж борюлись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами? (Т. Шевченко), пор.: Дружина припадає до подушки, борючись зі сном (М. Стельмах), або *В серці бідного молдувана надія борюлась з жаждою дикої помсти* (М. Коцюбинський), пор.: *Дід у мене був не простий, кожному побажаю такого діда. Любив боротися на ярмарках* (Ю. Яновський). Симетричний предикат зумовлює правобічного **косуб'єкта** із семантикою істоти, пор.: *боротися зі сном* (несиметричний) і *боротися з ордою* (симетричний).*

У правобічній позиції несиметричного предиката може перебувати **сполучникове слово**, особливий різновид предикатного актанта (третього), що сам, будучи незалежним від іншого предиката, разом з ним утворює розгорнутий актант, напр.: *Я попросив брата, щоб привезли книги*. Пор.: *Я попросив брата, щоб брат (зубовив) привезення для мене книг*.

Симетричний подвійний предикат відтворює конверсійну ситуацію й обов'язково передбачає двох "учасників" - **агенса** і **контрагенса**, напр.: *Добра зосталась козакам так багато, що вони продавали базарникам оксамитові шуби або срібні кубки за півкварти горілки* (І. Нечуй-Левицький), пор.: *Козаки продавали базарникам... Козаки - агенс, базарникам - контрагенс. Базарники купували у козаків... Базарники - агенс, у козаків - контрагенс. Таке розмежування "функціональних ролей" будується на однозначній співвіднесеності **підмета** (формально-синтаксичної категорії) з агенсом (семантико-синтаксичною категорією), напр.: *Віддати дитину назад якось ніяково... Сам просив, щоб дали...* (М. Коцюбинський); *Він такий педант, що тільки в руки адресатові віддає рекомендовані листи* (Леся Українка); *Якби я багатий, то віддав би я все золото оцій Катерині* (Т. Шевченко); пор.: *Рибалки почали забирати рибу підсаками і кидати далеко на пісок* (І. Нечуй-Левицький).*

Симетричний предикат зумовлює суб'єктно-косуб'єктну семантику із однозначною для двох "учасників" дією-ознакою, напр.: *Ми з братом щиро любилися зроду, змалку. Щоб посваритися, скривдити один одного, крий боже!* (Марко Вовчок), пор.: *Ну-ну! Я тобі дам! - посварилася на його своїм скрюченим пальцем баба* (Панас Мирний); *Коваль ... потяг у хату, підмавши облизня. Тільки на порозі щоб посваривсь макогоном на жінку* (Панас Мирний). Помічено, що несиметричний предикат не має прямого косуб'єкта, а має, як правило, співвіднесені об'єкт (особу)

під **інструментальний актант**. Конверсивність ситуації тут зазнає пасивізації і фактично втрачається. Це підтверджує думку про те, що симетричні предикати є інше частинною конверсивних предикатів. Конверсивність симетричного предиката передбачає агенса і контрагенса, кожен з яких здійснює **своєю** дію, пор.: *Козаки продавали базарникам ~ базарники купували у козаків*, пор. ще: *Нехай не дума погано про неї: що їй заміж: вийшла без любові за Тихона* (А. Головка), пор.: *Тихій взяв нійж... = вона вийшла заміж: за Тихона. На ратному полі місце наше. Там з ворогом мечем порозмовляю* (А. Хижняк).

Семантичні актанти - це реалізовані на рівні поверхневої структури і оформлені в категоріях іменної групи чи підрядного речення (*щоб, хай...*) аргументи **предикатів** [Див.: Ружичка 1978, с. 18]. У симетричному предикативі семантичні іїканти виконують однакову дію (*зустрічатися, помиритися, посваритися, обмінюватися, міряться (силою), вибачатися*) Коли їм не пощастить більше *порозмовляти, вони обмінюватимуться знаками та зашифрованими записками* (П. Козаченко). У таких "семантичних умовах" розподіл ролей-актантів значно уірудпейий через **однакову суб'єктну** основу, пор.: *У Кайдашевій хаті стала митота: сверуха помирилась з невісткою* (І. Нечуй-Левицький), пор.: *сверуха і ш-кістка помирились*; або *Зараз же мені, Прохоре, помирися з Вірою, і щоб у моїй <шп> більше колотнечі не було, а був мир та спокій* (А. Шиян), де компаратив лише "передбачає" реалізацію симетричного значення, але ще його не виражає: ініціатива "примирення" належить першому актантові і не виступає абсолютно симетричною, мор., ще: *Помирились всі на тому, щоб їти пішки* (О. Гончар), де такий предикат абсолютно симетричний.

Предикати, що виражають дію, яка конверсовано стосується першого і **другого** актантів, і які у залежності від функціональних "ролей" неоднаково у ній активізовані, можна назвати конверсійними. У такому кільквалентному предикативі обов'язковими є позиції першого учасника і другого, а також позиція об'єкта. Типовою ситуацією за агенсом, контрагенсом і об'єктом є ситуація "віддати - забрати": *договору, купівлі-продажу, крадіжки, одруження, розлучення* тощо, напр.: *Ще в школі, Таки в учителя-дяка Гарненько вкраду п'ятака — ... та й куплю поперу аркуш* (Т. Шевченко); *Князь Куракін урятував цареві життя, і вже з тої пори цар із ним не розлучався* (Г. Хоткевич), пор.: *Чи їй справді, не розлучиться мені з чоловіком?* (А. Кримський), пор.: *З мрією про своє письменство Юра розлучитися вже не міг* (Ю. Смолич). Характерно, що частина предикатів (купівлі-продажу, крадіжки) розрізняють ролі актантних компонентів, інші (*розлучення, одруження, сварки*) інколи не увиразнюють **активізатора** конверсивного предиката, напр.: *І гра ї така: беруться ключем за руки і, співаючи, пробігають попід руками першої пари* (Панас Мирний), пор.: *Замість шматка хліба за кухоль береться* (Т. Шевченко), мор.: *Петра Ткаченка поривало посваритися, але він втримав себе, крутнувся, сплонує, пішов до гурту в садок* (С. Васильченко); *Молодиця забрала своє відро і пішла* (Ю. Яновський), пор.: *Молодиця забрала у нас відро - Ми віддали молодіці відро*. Пор. ще: *На село йдуть походами нові експлуататори, опутують селянина довгими, забирають його хату, землю* (М. Коцюбинський); *Ходімо просто до Короликового гнізда і заберім у неволю його дітей* (І. Франко), де показником конверсивності виступає присвійна форма *його* замість *у нього*.

Явище **взаємної діатези** (реципрока) передбачає лівобічну і правобічну валентність предиката, але при цьому саме у формі множини реалізується предикатна семантика. Об'єкто-суб'єкт у формі орудного відмінка з прийменником *з*, що є первинним утворенням, редукується і модифікує елементарну структуру, напр.:

Маруся поруч зі мною сидить і слухає (Марко Вовчок), пор.: Маруся і я сидимо і слухаємо. - Ми сидимо і слухаємо.

На периферії конверсованості предикатів лежать предикати аглютинації. Аглютинативний предикат увібрив у себе займенниковий формант *-ся* (з первісного займенника-суб'єкта у тріаді суб'єкт-зв'язка, предикат). Такі предикати вказують на зміну якісних зовнішніх рис суб'єкта: *вмиватися, митися, навчатися, розважатися, краситися, бритися, стригтися, лікуватися, гніватися, збиратися* і т. под. У структурі предиката "застигла" об'єктна синтаксема, хоча валентність тут прийнято виділяти явну лівобічну і усічену правобічну, у якій повторилася правобічна суб'єктна синтаксема, напр.: *Вона зупинилася. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася* (М. Коцюбинський); *Самій не довго збитися з путі, Та трудно з неї збитись у гурті* (Леся Українка). *Десь над ставком в садку збираються хлопці та дівчата* (І. Нечуй-Левицький), пор.: *Хлопці та дівчата збирають себе. Самій недовго збити себе з путі*. Визначення первинної і вторинної діатези пов'язане з певними труднощами. Є.В. Падучева, наприклад, вбачає вихід з цього становища у понятті первинного вживання лексеми. Первинними називає ті, які мають такі якості: а) їм відповідає немаркована словоформа стану; б) кожній семантичній валентності лексеми відповідає синтаксичний актант [Падучева 1974, с. 223]. Постфікс *-ся* в українській мові можна визначити своєрідним морфолого-синтаксичним показником відношення тотожності двох семантичних актантів, напр.: *На високій дикій скелі стоїть Парфенон, що дуже добре зберігся* (М. Коцюбинський). Можливість виключення діяча при такому предикатові дозволяє реалізувати "пасивність" предиката. Вона здійснюється в результаті виключення семантики діяча з позиції підмета, що первинно виникла, пор.: / *світає, і смеркає. День божий минає. І знову люд потомлений, І все спочиває* (Т. Шевченко), пор. ще: *Поблідли зорі. День світає* (М. Чернявський). У такому аспекті і неозначено-особове речення містить "заховану" позицію діяча (підмета), що виступає його антецедентом [Ружичка 1978, с. 22] у формі зворотного займенникового субстантива, напр.: *На дитячих фотографіях часто не впізнають себе* (О. Гончар). Деагентивна похідна структура має показник рефлексивності *-ся*, що спрямовує перебіг дії, пор.: *Дитина мисться і Мати мис дитину*.

Таку заховану позицію виявляють і узагальнено-особові речення, реалізуючи у предикатові семантику множини, узагальнення форми *ти*, напр.: *Мій боже милий, як то мало Святих людей на світі стало. Один на одного кують кайдани в серці* (Т. Шевченко), пор.: *Заставляй себе робити те, що не хочеш, але треба* (В. Сухомлинський).

Ще більш абстрактну "захованість" підмета-діяча виявляють безособові конструкції, де семантика діяча "проглядається" у периферійних (і валентних) позиціях, напр.: *Сьогодні чогось не спалося хлопцеві* (М. Стельмах), пор.: *Як гадалось, як спалося, як ждалось в поході* (М. Стельмах); *Мені себе не жаль, коли б же ти мені не помарніла, моя небесна квітка, зоре ясна* (Леся Українка).

Спостереження показують, що категорії підмета, діяча, суб'єкта лежать у різних синтаксичних площинах речення, хоча й перетинаються у категорійних його параметрах. Суб'єкт реалізується як синтаксична функція, що зумовлюється змістовою валентністю предиката. Позиція суб'єкта це не завжди позиція підметова. У підметовій позиції може бути й об'єкт. Розподіл у структурі речення позицій, пов'язаних із трансформаційними перетвореннями і редукцією допускає переміщення імені предмета (неособи) на позицію суб'єкта і навпаки, особи на позицію об'єкта. У такому випадку рефлексивний формант *-ся* у симетричних і

ЮНДОНСованих предикатах набуває ознак об'єкто-косуб'єкта. Така "суб'єктність" і правді може розглядатися як міжкатегорійна функція. До речі і суб'єкт інколи Кваліфікують як величину, що знаходиться між агенсом і підметом [Див., напр.: Падучева 1974, с. 218-226; Алисова 1971, с. 41-42; Золотова 1973, с. 27].

Симетричні предикати увиразнюють "функціональні ролі" актантів із ММВНПІКОЮ суб'єкта і косуб'єкта, позиції яких можуть бути підметовими і («підметовими у поверхневій синтаксичній структурі речення.

Примітки

Прим. 1. Пор. думку С.Д. Кацнельсона: "...валентні властивості предиката, які реалізуються в реченні, в самому предикаті подано у вигляді "місць", "прогалін", пін підлягають заповненню. Кожен предикат немовби відкриває "вакансії" для ір< шкапдумів, що заступають ці вакансії" [Кацнельсон 1972, с. 117].

Прим. 2. Пор.: "Поділ семантичних актантів на суб'єкт і об'єкти не повністю чі інвчється їх роллю в ситуації" [Падучева 1974, с. 219].

Література

1. Алисова 1971: Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского Війка. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971.-293 с.
2. Апресян 1973: Апресин Ю.Д. К построению языка для описания ОИНТаксических свойств слова //Проблеми структурной лингвистики 1972. - М.: Наука, 1973.-С. 279-325.
3. Богданов 1977: Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация Првдложения. - Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. - 200 с.
4. Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - 222 с.
5. Гак 1969: Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики // Инвариантнїе і ишаксические значения и структура предложения. - М.: Наука, 1969. - С. 77-85.
6. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русекого языка. - М.: Наука, 1973.-351 с.
7. Иомдин 1979: Иомдин Л.Л. Симметрические предикаты в русеком языке // Проблеми структурной лингвистики 1979. - М.: Наука, 1981. - С. 89-105.
8. Касевич 1985: Касевич В.Б., Храковский В.С. От пропозиции к семантике предложения //Типология конструкций с предикатными актантами. - Л.: Наука, 1985.-С. 9-17.
9. Кацнельсон 1972: Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука, 1972.-216 с.
10. Падучева 1974: Падучева Е.В. О семантике синтаксиса: Материалы к ір;інформационной грамматике русекого языка. - М.: Наука, 1974. - 292 с.
11. Ружичка 1978: Ружичка Р. Несколько соображений о теоретических Понятиях "залог" и "диатеза" //Проблеми теории грамматического залога. - Л.: Наука, 1978.- С. 16-22.
12. Сильницкий 1972: Сильницкий Г.Г. Семантические типы ситуаций и Оамвнтические класен глаголов //Проблеми структурной лингвистики 1972. - М.: Наука, 1973.-С. 279-325.
13. Теньер 1988: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. - М.: Прогресе, 1988. 654 с.
14. Филлмор 1981: Филлмор Ч. Дело о падеже //Новое в зарубежной мни вистике. - 1981. - Выш. 10. - С. 369-495.

15. Холодович 1978: **Холодович А.А.** Теоретические проблемы реципрока в современном японском языке //Проблемы теории грамматического залога. - Л.: Наука, 1978.-С. 5-16.
16. Чейф 1975: **Чейф У.** Значение и структура языка. - М.: Прогресс, 1975. - 482 с.
17. Каїг 1964: *КМ/*. 7... ΡοιογΓ Απ ιη§ρατεσι Π̄теογ ογ ιη§ιη8Ιε ιεεεγιγρ̄ιοш. - Сатґггсїше (Мазз). - 1964.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: Випуск 8. Збірник наукових праць I Укл : Анатолій Загнітко (наук.ред.) та ін. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 31-36.*

1.2. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

А.П. Загнітко

ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНУ СИНТАКСИЧНУ ОДИНИЦЮ

Питання про основну одиницю синтаксису вирішувалося лінгвістами неоднозначно, видається можливим виділити три напрями у розв'язанні цієї проблеми. За першим - логіко-граматичним (Ф.І. Буслев), речення є судженням, значить одиницею мови є речення. Прихильники другого - формально-граматичного (П.Ф. Фортунатов, О.М. Пешковський) основною одиницею синтаксису вважали словосполучення незалежно від того, чи виражає воно цілісне судження, чи виступає тільки його частиною. Таким чином, речення, ототожнюючись із словосполученням, виступає частковим виявом словосполучення. До словосполучень за подібними моментами належать і утворення типу *Була весна*, номінативні словосполучення (*зелена сорочка, сине небо*), словосполучення однорідних членів (*Кожним словом, кожним променем, кожним боєм своєю живе в душі нашого народу людина, що їй м. 'я -Леся Українка* (О. Гончар)).

Речення виділялось представниками формального напрямку як "закінчене словосполучення". Лінгвісти цього напрямку вперше зосередили увагу на словосполученні, що сприяло активізації синтаксичної думки, її подальшому розвитку і прогресу.

Послідовники третього підходу (психологічного) обґрунтовували своє тлумачення речення через його основну ознаку, названу О.О. Потебнею "присудковістю" (пор.: *темна ніч II ніч темна*), що призвело до виділення основної одиниці синтаксису — речення. Внаслідок цього словосполучення стало підпорядкованою величиною.

О.О. Шахматов, розвиваючи погляди О.О. Потебні, виявив домінуючу властивість речення - предикативність, при такому підході "предикативні відношення виявляють уже існування речення" [Шахматов 1941, с. 37-41]. За цією ознакою була встановлена відмінність словосполучення від речення. Поглиблюючи погляди О.О. Шахматова, у синтаксичній науці почали говорити про предикативні та неpredикативні словосполучення. В.В. Виноградов зауважує: "Словосполучення тільки в складі речення і через речення входить у комунікативну систему категорій мови, засобів спілкування. Але воно належить так само, як і слово, і до сфери "номінативних" засобів мови, засобів позначення. Воно так само, як і слово, є будівельним матеріалом, який використовується у процесі мовного спілкування. Речення - витвір із цього матеріалу, яке вміщує повідомлення про дійсність" [Виноградов 1950, с.38].

На сьогодні актуальним постає вирішення словосполучення з реченнєвої структури і встановлення ємності цієї синтаксичної одиниці. У сучасній лінгвістиці інколи під словосполученням мають на увазі поєднання двох і більше будь-яких слів (Л. Блумфільд) типу *на березі, біля річки, в лісі, при дорозі, буду читати, буду співати*. Віднесення аналітичних словосполук до словосполучень є некоректним, оскільки словосполучення витворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів і виступає номінативною одиницею. Наявне також тлумачення словосполучення як такої одиниці, що витворюється внаслідок дії активної валентності слова, пор.: *читати книгу, співати пісню, копати землю лопатою, косити траву косою, забивати цвях молотком*, хоча такий розгляд словосполучення є дещо звуженим, оскільки не враховується сполучувальний потенціал імен предметної семантики, наявність ознакових елементів при яких не може бути суворо регламентовано: *свіжий хліб I/ білий хліб //м 'який хліб I/ дарницький хліб //український хліб; зелена трава I/ свіжа трава I/ молода трава I/ скошена трава II нескошена трава* та ін. Відоме також прагнення диференціювати внутрішньореченнєві компоненти, наявність яких зумовлена валентним розгортанням предиката, і словосполучення, що й зумовлює твердження про відсутність словосполучень у реченні, в якому реалізовані тільки валентно зумовлені компоненти, пор.: *Хлопець (хто?) несе (що?) квіти (кому?) дівчині (звідки?) з городу (куди?) до хати* (І.Р. Вихованець). У кожній з цих валентних реалізацій, крім лівобічної, першої, простежується структурно необхідна реченнєва ланка, яка відображає один з елементів відношень між компонентами відтвореної ситуації.

Непоодинокими постають спроби розмежувати сурядні і підрядні словосполучення на тій підставі, що і перші, і другі відтворюють загальну схему відношень між компонентами відтвореної ситуації (О.С. Мельничук, І.Р. Вихованець та ін.). Видається правомірним віднесення до словосполучень тільки таких поєднань слів, які сполучаються підрядним прислівним синтаксичним зв'язком.

Література

1. Виноградов 1950: **Виноградов В.В.** Идеалистические основы синтаксической системы проф. А.М. Пешковского // Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1950. - С. 34-48.
2. Шахматов 1941: **Шахматов А.А.** Синтаксис русского языка. - Л.: Учпедгиз, 1941.-620 с.

Опубл.: *Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 48-49.*

М.В. Балко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СТАТУС І СТРУКТУРУ ЦІЛІСНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

До важливих питань синтаксису української мови належить проблема статусу цілісних (синтаксично зв'язаних, синтаксично неподільних, синтаксично нечленованих)словосполучень.

Питання про явище синтаксичної зв'язаності, про природу конструкції, що становлять єдине функціональне ціле, не є новим у мовознавстві. Над цією проблемою лінгвісти почали замислюватись досить давно, але спроби аналізу синтаксично неподільних структур з'явилися в кінці XIX - на початку XX ст.

Актуальність питання зумовлена необхідністю узагальнення концепції синтаксичної зв'язаності, простеження еволюції поглядів на статус і місце в синтаксичній системі цілісних словосполучень.

Біля витоків теорії синтаксичної зв'язаності стоять О.Х. Востоков, Ф.І. Буслаєв, Л.В. Щерба, О.О. Шахматов, О.О. Потебня, О.М. Пешковський та ін., які поставили питання про граматично нерозкладні структури на різних рівнях (у тому числі й на рівні словосполучення).

Під синтаксично зв'язаними конструкціями вони розуміли різні мовні явища. Так, Ф.І. Буслаєв та О.Х. Востоков залучають до розгляду словосполучень, в яких прийменник виконує функцію граматичного засобу вираження керування (пор. сидіти на стільці, придбати в магазині, вийти з будинку і под.). Такого типу словосполучення вчені кваліфікують як словосполучення замкненого "типу" [Буслаєв 1959, с. 435]. У більшості випадків уявлення вчених кінця XIX - початку XX ст. щодо неподільних структур збігається з сучасним. У цей період найбільше уваги приділяється цілісним словосполученням: кількісно-іменним (Л.В. Щерба, О.М. Пешковський, О.О. Шахматов); зі значенням сумісності (Ф.І. Буслаєв); сполукам іменника - родового поняття з прикметником - видовим поняттям (О.О. Шахматов, Л.В. Щерба).

Ці словосполучення мовознавці кваліфікують як "злиті" [Буслаєв 1959, с. 446], "нерозкладні з погляду сучасних синтаксичних відношень" [Шахматов 1941, с. 275].

О.О. Потебня, О.М. Пешковський та ін. опрацьовували також загальні питання теорії синтаксичної зв'язаності.

О.О. Потебня як яскравий представник психологічного напрямку в мовознавстві розглядає нерозкладні синтаксичні утворення як "один акг думки" [Потебня 1958, с. 66].

О.О. Шахматов висунув дуже слушну теорію про самостійні й несамостійні відношення, яка перегукується з теорією синтаксичної зв'язаності, О.М. Пешковський наголошував на тому, що значення синтаксично нечленованих конструкцій не виводяться безпосередньо із суми значень їх компонентів, і називає такі конструкції "незвичайними зворотами" [Пешковський 1956, с. 438].

Теорія нерозкладних структур так само, як і теорія словосполучень у кінці XIX - на початку XX ст. ще не набула поглиблення і зауваження вчених у цій галузі носять епізодичний характер.

Теорія синтаксичної зв'язаності оформилася в 50-60-і рр. XX ст. (праці Д.М. Шмельова, Н.Ю. Шведової, Л.І. Коломієць, Г.М. Удовиченка та ін.), згідно з якою в мові існують конструкції, в основі яких лежать стійкі структурні схеми, що відтворюються у готовому вигляді. Ці утворення є стійкими лише у плані своєї граматичної організації та вільно наповнюються лексичним матеріалом. Загальне значення всієї синтаксично зв'язаної конструкції не складається з простої суми значень її складників, а закріплюється за всією структурною схемою.

Теорія синтаксичної зв'язаності у 50-60-х рр. XX ст. опрацьовувалась на різних рівнях: реченнєвому (Д.М. Шмельов, Н.Ю. Шведова) та словосполученнєвому (Л.І. Коломієць, Н.Ю. Шведова, Г.М. Удовиченко, М.М. Гухман та ін.).

У цей період здебільшого опрацьовувались загальні питання теорії синтаксичної зв'язаності (ступінь злитості компонентів, перерозподіл лексичного і граматичного значень сполуки між стрижневим і залежним елементами, поняття "граматичної ідіоматичності", виникнення "нових" відношень між компонентами сполуки, термінологія на позначення синтаксично зв'язаних утворень тощо).

Наголошується на тому, що граматична нерозкладність синтаксично зв'язаних конструкцій виникає на основі складних процесів переосмислення компонентів сполуки. У зв'язку з цим М.М. Гухман вводить поняття "ідіоматичності" для пояснення характеру переосмислення компонентів сполучення, яке зумовило їх реальну нерозкладність. І.О. Москальська, поглиблюючи і розвиваючи поняття граматичної ідіоматичності, дає визначення цьому явищу, що полягає "у втраті компонентами словосполучення свого первинного граматичного значення і у розвитку в цій моделі граматичного значення, яке не виводиться з граматичного значення компонентів словосполучення" [Москальська 1961, с. 93].

Розглядаючи теорію синтаксичної зв'язаності, дослідники (В.М. Ярцева, Н.І. Філічева, Н.И. Прокопович та ін.) зважають на перерозташування граматичного й смислового центрів у таких сполуках. Кожне словосполучення повинно мати смисловий і граматичний центри. Як правило, ці центри збігаються, але у цілісному словосполученні, яке зазнало переосмислення компонентів, смисловий центр може бути відмінним від граматичного (одне слово несе на собі основне лексичне навантаження всього словосполучення, а інше є виразником його граматичного значення), пор.: трое хлопців, почати працювати, море квітів, хтось з учнів і под.

У цей період розвитку теорії синтаксичної зв'язаності формується термінологія на позначення мовних явищ, що підпадають під неї. Різні вчені використовують у своїх працях, присвячених цілісним конструкціям, різні терміни: Д.М. Шмельов - "синтаксично зв'язані конструкції"; Н.Ю. Шведова - "невільні синтаксичні формули"; М.М. Гухман - "нерозкладні конструкції"; В.М. Ярцева - "зв'язані сполучення"; Т.П. Ломтев - "нерозкладне синтаксичне ціле"; О.І. Москальська, Л.І. Коломієць, В.В. Розанова - "стійкі сполучення".

Такі номінації існували паралельно і вживалися для найменування аналогічних явищ. Найуживанішими в наш час для позначення відповідних словосполучень є терміни синтаксично зв'язані (неподільні, нечленовані), цілісні словосполучення.

З середини 70-х рр. XX ст. почався новий етап вивчення синтаксично зв'язаних конструкцій взагалі й цілісних словосполучень зокрема.

Синтаксично неподільні словосполучення вивчаються з різних боків (типологія, функціонування, семантико-синтаксичні відношення, характерні ознаки, структура, загальні питання теорії синтаксичної зв'язаності тощо).

Актуальним стає питання типології цілісних словосполучень (І.К. Блюміна, В.О. Горпинич, Ю.В. Фоменко, О.К. Кочинева, А.П. Загнітко, В.В. Бабайцева та ін.). На сьогодні єдиної типології синтаксично неподільних словосполучень не вироблено (амплітуда типів цілісних словосполучень коливається від трьох (у О.К. Кочиневої) до п'ятнадцяти (у В.О. Горпинича)). Очевидно, вона й не може бути опрацьована, тому що зарахування тієї чи іншої синтаксичної конструкції до розряду цілісних словосполучень передбачає певний ступінь суб'єктивності всякого.

Видається оптимальним виділити такі основні типи синтаксично зв'язаних словосполучень:

Кількісно-іменні сполуки (як словосполучення із власне числівником у ролі головного компонента, так і конструкції з семантичним еквівалентом числівника): *Через левади і городи Два кума йшли з весілля до господи* (Л. Глібов); *Біля великого будинку походжала заря курей* (Л. Скрипник).

Словосполучення зі значенням вибірковості: - *Йдїть по табору і кажїть: Хто з мужїв хоче поборотися з печенїгом, хай підїйде до князя* (С. Плачинда); *Маємо тут одне й те саме поняття, але як по-різному висловлює його кожна з чотирьох мов!* (Б. Антоненко-Давидович).

Словосполучення зі значенням сумісності (тільки тоді є синтаксично зв'язаними, коли дієслово-присудок стоїть у формі множини, тобто стосується обох виконавців дії або носіїв стану): *Дмитрик з Гавришком вчепились ззаду за сани і причаїлись* (М. Коцюбинський); *Не зачіпай його, малого, Не бий його і не пали, Бо перед ним іще дорога, Бо перед ним багато й много, І ми із ним ще не жили!* (М. Вінграновський).

Словосполучення, утворені поєднанням форм типу з обличчям, з руками, росту, віку тощо з прикметниками (дієприкметниками) для характеристики особи: *Ніколас-джан - чорнявий, з високими залісинами, коротко стриженням чубом, зі щіткою вусів під гострим носом, середнього зросту й віку, худорлявий чоловік зі жвавими чорними очима* (М. Стеблина).

Словосполучення, в яких головне слово своїм значенням відповідає члену речення, а залежне розкриває це значення: *З тих пір він більше не з'являвся перед моїм вікном, той маленький хлопчик з метеликовими крилами мстився мені за те, що я одного разу схопив його побачити і зіпсував його красиве метеликове крило* (В. Голобородько).

Сполуки прикметників (дієприкметників) з іменниками, що називають родові поняття: *Це був міцний і пристрасний солдат* (О. Довженко); *На портретах претенденти, Хлопці інтересні, І написано під ними, Що порядні й чесні* (П. Глазовий).

Словосполучення, утворені поєднанням іменників за допомогою прийменників **від** - до, з - до: *Оце тобі й увесь світ широкий - од стіни до стіни* (С. Васильченко); *Перебігав в воронку, в поросі, в бруді, в снігу* (О. Довженко).

Складені дієслівні присудки: *А тому музикою рознесло все тіло на порошини, і він мусив цілий рік збирати себе по атому з космосу* (Е. Андіївська); *Ти зрікся мови рідної. Тобі земля родити перестане* (Д. Павличко).

Займенникові сполучення зі сірижневим словом щось (рідше хтось) у всіх відмінках: *Тепер усі завважили, що під лозами над Дністром коїться щось незвичайне* (А. Чайковський); *Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, в цій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, ...тривога зростала, збиралась круг них, немов гримлячий газ* (М. Коцюбинський).

Метафоричні й перифрастичні утворення: *Голос трав прозвучить, підведе серед ночі, В груді вдарить вітрів течія* (М. Руденко); *Та я ж його витурю з дому, щоб не балакав малий сатана того, що усім відомо* (В. Симоненко) (перифраза дорівнює слову *син*).

Розглядаючи функціонування цілісних словосполучень, дослідники (В.В. Явір, В.П. Малащенко, Ю.П. Богачев, І.Б. Хлебнікова, І.А. Москаленко та ін.) вважають на те, що ці конструкції існують у системі мови як вільні, але в реченнєвій структурі розглядаються як один компонент. Вчені застерігають, що поняття "компонент словосполучення" і "член речення" не є ідентичними. Члени речення і словосполучення є взаємопрониклими, "словосполучення може включати один член речення, якщо воно фразеологічно чи синтаксично нерозкладне" [Хлебнікова 1979, с. 63]. Одні види цілісних словосполучень спеціалізуються на вираженні ролі якогось одного фіксованого члена речення (наприклад, сполуки, утворені в результаті поширення фазових або модальних дієслів інфінітивами), інші синтаксично зв'язані словосполучення можуть виконувати функцію декількох членів речення. Але у будь-якому випадку ці утворення не втрачають своєї приналежності до системи словосполучень, а не фразеологічних одиниць [Малащенко, Богачев 1984, с. 82], тому що становлять створювані у процесі мовлення, а не відтворювані одиниці.

Дослідники, крім розгляду теорії функціонування синтаксично зв'язаних словосполучень взагалі, аналізують окремі різновиди цілісних сполук, їх структуру і функції: підмети - цілісні словосполучення (І.А. Москаленко), цілісні словосполучення - головні члени двоскладного речення (І.Р. Вихованець), іменникові конструкції, в яких стрижневе слово семантично співвідноситься з числівником (М.М. Богдан), метафори (А.П. Загнітко, В.В. Петров, І.С. Родіонова), перифрази (О.Н. Кочин) і т.д.

Часто теорія синтаксичної зв'язаності пов'язується з теорією аналітичних конструкцій (В.М. Жирмунський, В.Г. Гак, А.П. Загнітко, М.О. Вінтонів та ін.), при цьому визначається місце синтаксично нерозкладних словосполучень серед аналітичних утворень.

Під аналітизмом, як правило, розуміють розподіл лексичного і граматичного значень між різними компонентами структурно та семантично об'єднаних елементів [Вінтонів 1997, с. 88]. А.П. Загнітко при цьому наголошує саме на тому, що теорію словосполучення треба класти в основу розв'язання питань аналітизму синтаксичних компонентів.

Синтаксично зв'язані словосполучення він вважає аналітичними конструкціями тому, що один з компонентів таких побудов позбавлений можливості виражати предметне значення і бере участь "тільки у граматичному оформленні синтаксичних компонентів", а другий компонент, у свою чергу, компенсує недостатність семантики першого і, таким чином, виражає предметність значення всього словосполучення і "надає йому здатність виступати одиницею синтаксичного членування речення" [Загнітко 1996, с. 79].

На думку А.П. Загнітка, такі конструкції мають у своєму складі "лексеми з релятивною семантикою" (у Д.М. Шмельова - конструктивний елемент) - інформативно недостатні слова, які не можуть утворювати самостійний компонент синтаксичної структури речення. Лексеми з релятивною семантикою характеризуються такими ознаками: 1) приналежність до категорії повнозначних слів; 2) необхідність обов'язкового поширення словами, що формують однозначність вислову; 3) нездатність уживатися абсолютивно; 4) передбачуваність форми залежного слова у переважній більшості випадків; 5) здатність утворювати разом із залежними словами сполучення слів; 6) властивість утворювати разом із залежним словом "аналітично виражений синтаксичний компонент"

З.Г. Бурдіна, досліджуючи синтаксично нерозкладні конструкції доводить, що такі утворення є "інтегрованими структурами", в яких виникають приховані семантико-синтаксичні значення і відношення. На нашу думку, визначення цілісних словосполучень як інтегрованих конструкцій доречно, оскільки інтеграція розуміється як "об'єднання в ціле будь-яких окремих частин" [Словник іншомовних слів 1974, с. 286-287].

Деякі аспекти теорії синтаксично зв'язаних структур аналізуються дослідниками української діаспори (О. Панейко, С. Чорній). У розвідках цих дослідників аналіз таких конструкцій, як правило, зводиться до переліку тих синтаксично зв'язаних словосполучень, які виступають у функції головних членів двоскладного речення.

Отже, слід виділити такі диференційні ознаки синтаксично зв'язаних словосполучень: 1) цілісні словосполучення - інтегровані структури; 2) наявна структурна схема словосполучення; 3) наявне граматичне значення (семантико-синтаксичні відношення між компонентами); 4) наявна лексема з релятивною семантикою; 5) десемантизація певною мірою головного елементу конструкції; 6) збереження компонентами свого лексичного значення (одним повністю, а другим

частково); 7) синтаксична функція одного члена речення; 8) певна семантична злитність компонентів словосполучення; 9) цілісність таких словосполучень простежується лише у складі речення, за межами речення синтаксично неподільні сполуки можуть розглядатися як вільні.

Література

1. Буслаев 1959: **Буслаев Ф.И.** Историческая грамматика - М.: ГОС уч.-педаг изд-во Мин. Просвещения РСФСР, 1959. - 623 с.
2. Вінтонів 1977: **Вінтонів М.О.** Аналіз та аналітизм // Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць. - К.: ІЗМК, 1997. - С. 88 - 92.
3. Загнітко 1996: **Загнітко А.П.** Український синтаксис у 2-х ч. - ч. 1 - К.: ІЗМК, 1996.-201 с.
4. Малашенко 1984: **Малашенко В.П.,** Богачев Ю.П. Словосочетания и члены предложения // Вопросы языкознания. - 1984. - № 6. - С. 81 - 86.
5. Москальская 1962: **Москальская О.И.** Устойчивые словосочетания с грамматической направленностью // Вопросы языкознания — 1962. — № 5. — С. 87 - 93.
6. Пешковский 1956: **Пешковский А.М.** Русский синтаксис в научном освещении. - М.: ГОС уч.-педаг. изд-во Мин. Просвещения РСФСР, 1956. - 511 с.
7. Потєбня 1958: **Потєбня А.А.** Из записок по русской грамматике. - Т. 1-2. - М.: ГОС уч.-педаг. изд-во Мин. Просвещения РСФСР, 1958. - 536 с.
8. Словник 1974: **Словник** іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. - К.: Рад. Енциклопедія. 1974. - 775 с.
9. Хлебникова 1979: **Хлебникова И.Б.** О характере взаимодействия лексической и грамматической семантики в морфологических и синтаксических единицах // Русский язык в школе. - 1979. - № 3 - С. 55 - 64.
- Ю.Шахматов 1941: **Шахматов А.А.** Очерк современного русского литературного языка. - М.: Гос уч.-педаг. изд-во наркомпроса РСФСР, 1941. - 286 с.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: Випуск 10. Збірник наукових праць І Укл : Анатолій Загнітко (наук.ред.) та ін. - Донецьк: ДонНУ, 2002. - С. 32-36.*

М.О. Вінтонів

ДО ПИТАННЯ ПРО КЕРУВАННЯ ЯК ТИП ПІДРЯДНОГО ПРИСЛІВНОГО СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Під словосполученням найчастіше розуміють синтаксичну конструкцію, утворену поєднанням двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного прислівного синтаксичного зв'язку та певних семантико-синтаксичних відношень, де один з компонентів є головним, а інший чи інші залежними: *працювати довго; блакитні очі*. Дія одних мовознавців характерне було розуміння словосполучення в етимологічному значенні. Під словосполученням розуміли будь-яке поєднання повнозначних слів, оформлених граматичними і смисловими показниками, незалежно від їх форми і призначення у мовленні. У цьому випадку і речення як граматично організована одиниця відносилось до розряду словосполучення, а весь синтаксис був вченням про словосполучення. Таке розуміння словосполучення характерне було для ранніх українських граматик, зокрема грамматики І. Ужєвича, Я. Головацького та ін. Такий же підхід до визначення словосполучення прослідковуємо у працях П.Ф. Фортунатову, ці ж погляди на словосполучення поділяє й О.М. Пешковський, М. Петерсон. Так, П.Ф. Фортунатов словосполученням

називає будь-яке поєднання повнозначних слів, О.М. Пешковський ще ширше подає визначення словосполучення, зазначаючи, що словосполучення - це два чи ряд слів поєднаних у мовленні чи мисленні [Пешковский 1956, с. 56]. При такому розумінні словосполученням можна назвати і поєднання кількох речень.

Проте у пізніших граматиках синтаксис усвідомлюється вже як вчення про речення. О. Огоновський зазначає, що "складня" учить як з поодиноких слів складаються речення для вираження мислі і як речення з собою в більшу цілість сполучаються [Огоновський 1889]. Поряд із терміном складня все частіше починає вживатися термін синтакса і синтаксис, зрештою переміг міжнародний термін синтаксис. Остаточоно його унормував "Український правопис" 1946 р. О.О. Шахматов теж заперече широкий підхід до визначення словосполучення, зазначаючи, що словосполученням називають таке поєднання слів, яке утворює граматичну єдність, і спостерігається залежність одного слова від іншого. Тобто словосполучення виділяється із речення. Речення вже називається викінченим словосполученням [Шахматов 1941]. В.В. Виноградов запропонував інший підхід до визначення словосполучення, розмежувавши поняття словосполучення і речення: де речення є одиницею комунікативною, а словосполучення одиницею номінативною [Виноградов 1955]. Цей погляд на словосполучення відбитий як у шкільних підручниках, так і у вишівських посібниках, граматиках, монографіях. Правда, треба зазначити, що існує і протилежний погляд, який заперече словосполучення як синтаксичну одиницю (це праці Ю.В. Фоменка [Фоменко 1975] та ін.), але подальшого розвитку цей погляд не набув. Аналізуючи словосполучення, слід врахувати і погляди В.А. Белошопкової, І.Р. Вихованця на цю проблему. Визнаючи плідними думки В.В. Виноградова про словосполучення, вони дещо розширили поняття словосполучення. Словосполучення визначається ними як непередикативне поєднання на основі синтаксичного зв'язку слова чи форми слова з формою слова. Згідно з цим визначенням словосполученнями визнаються будь-які непередикативні конструкції, побудовані на синтаксичному зв'язку (підрядному та сурядному [див. Вихованець 1993; Белошопкова 1977]).

Отже, на рівні словосполучення функціонує тільки підрядний прислівний синтаксичний зв'язок, що характеризується прислівною специфікою. Через словосполучення він реалізується в реченні. Підрядний синтаксичний зв'язок прислівного типу диференціюється а) за семантичною наповненістю (1) сильний; 2) напівслабкий; 3) слабкий), б) за формальним виявом. Прислівний підрядний зв'язок в українській мові реалізується у таких різновидах: узгодження, керування, прилягання.

Узгодження реалізується безпосередньо через синтаксичні чинники і належить до слабкого типу прислівного підрядного зв'язку з боку його семантичної наповненості: *зеленим лісом* (чол.р., одн.), *новій школі* (жін.р., дав.в., одн.). На фоні керування та узгодження вирізняється кореляція як тип підрядного зв'язку, при якому семантичне поширення головного елемента здійснюється вибірково і визначається його частинимовною приналежністю та інвентарем його граматичних категорій: *дівчина-інженер, хлопець-тракторист*.

Окремий різновид становлять словосполучення, утворені на основі прилягання, специфіка якого полягає у зовнішньому взаєморозташуванні елементів: *співати голосно, йти швидко*.

Керування - форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якого опорне слово із значенням дії, процесу, стану тощо (або у широкому розумінні — із значенням власне-ознаки) вимагає залежного (переважно іменника) у певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі [Вихованець 1993, с. 36]. Керування реалізується

через смислову незавершеність опорного компонента словосполучення, що визначає сильний, напівслабкий і слабкий характер зв'язку між компонентами словосполучення і речення.

Керування розуміють то надто широко, то вузько. О.О. Потебня пропонував керуванням вважати такі випадки, "коли відмінок додатка визначається формальним значенням пояснюваного" ("в іншому разі керування зникне в тумані") (див.: [Потебня 1958, с. 120-122]).

О.М. Пешковський висунув і обґрунтував два поняття: сильне керування і слабке керування [Пешковский 1956]. Перше позначало зв'язок необхідний, друге - необов'язковий і не необхідний, пор.: *переступати через поріг і працювати в полі, працювати на городі, працювати за столом і под.*

При такому розумінні форма керування стає розмитою і абстрактною, під неї підводиться форма будь-якого відмінка поза його семантичним навантаженням у межах реченнєвої одиниці, воно суперечить семантико-граматичній концепції про члени речення. Видається цілком слушним враховувати морфологізованість синтаксичної позиції, з неї виходити при трактуванні конкретної формули синтаксичного зв'язку. Функціональні ідентифікатори типово-морфологізованої синтаксичної позиції належать до того самого класу формально-семантичних одиниць (членів речення), поєднуються ідентичною формою підрядного зв'язку і свідчать про первинну стадію трансформації, пор.: *пішов до лісу = пішов туди I до лісу* - синтаксичний прислівник. На цій основі виділяється "іменне прилягання" або "відмінкове прилягання" (терміни є синонімічними, один акцентує увагу на частининомовному вираженні, другий - на значеннєво-формальному плані) (див.: [Грамматика 1970; Вихованець, Городенська, Русанівський 1983]).

У межах керування виділяють: сильне, напівсильне та слабке керування.

Опорними компонентами при сильному типі керування виступають:

- 1) перехідні дієслова: *вийняти горщик; вхопила книжку;*
- 2) предикативні прикметники, дієприкметники: *подібний до красуні-дівчини; вартий уваги;*
- 3) іменники-деривати віддієслівного або віад'єктивного походження: *збирання сіна; збирання врожаю.*

Найтипівішим відмінком при сильному керуванні (сильному семантичному зв'язку) виступає знахідний відмінок, який може займати центральну позицію при прямо-перехідних і непрямо-перехідних дієсловах, у випадках, коли прийменник стає постфіксом дієслова: *не сердись на Гафійку; не гнівайсь на Андрія.*

Префікс та прийменник повторюються, доповнюють один одного, передбачають один одного: *надів на шинель; підліз під груші.*

При сильному опосередкованому керуванні найчастіше виникають об'єктні, об'єктно-обставинно-доповнювальні відношення:

з прийменником від: *відірватися, від'їхати, відв'язатися, відмовитися {відходить від батьків};*

з прийменником до: *добігти, доїхати, допливти, долетіти (доставився до них; долетіла до лісу);*

з прийменником з, із, зі: *(здіймає з стіни; зійшов з гори);*

з прийменником проти: *агітувати, їти, настроювати (ішов проти своїх);*

з прийменником навколо: *об'їхати, оббігти (об'їжджає навколо лісу; оббіг навколо дерева);*

з прийменником на: *наступити, наскочити, налетіти (напав на Івана; наскочив на камінь);*

з прийменником в: *ввійти, в'їхати, вступити (ввійшову хату);*

з прийменником за: *зайти, заїхати, забігти (заступився за Марічку; забіг за дерево);*

з прийменником через: *переправитися, перейти, перебігти (переправлявся через річку);*

з прийменником під: *підлізти, підкладати: (підліз під деревину).*

При сильному опосередкованому керуванні головне слово може поєднуватися з орудним прийменниковим та місцевим прийменниковим. Таке керування найчастіше виникає при дієсловах типу *з'єднатися з; глумитися над; роздумувати над: роздумував над життям.*

Напівсильний (напівслабкий) тип керування реалізується у випадках, коли залежний компонент поєднується не з опорним елементом, а з опорним елементом і залежним від нього словами, напр.: *привезти книжку синові, де синові залежить від привезти книжку.*

У зоні слабого зв'язку перебуває орудний інструментальний, після якого закінчується зона словосполучення та його зв'язків і починається сфера дії детермінантних зв'язків, що репрезентують ускладнення семантичної структури речення, пор.: *поставити горщику піч* .

Отже, безпосереднє слабке керування виявляється у таких випадках:

- давальний відмінок поєднує значення об'єкта з обставинним значенням: *радіє (чужій) біді;*

- орудний відмінок поєднує значення об'єкта з обставинним значенням: *терся боком; розрубав сокирою; піде 'язує мотузкою.*

Опосередковане слабке керування найчастіше виявляється у тих випадках, коли головне слово керує:

- родовим прийменниковим: *лікувався у знахарки; вчився у сусіда; зробив для батька;*

- знахідним прийменниковим: *пішов за голову;*

- орудним прийменниковим: *побіг за дочкою; пливе за течією.*

За морфологічним вираженням головного слова всі словосполучення поділяються на: субстанційні, дієслівні та адвербіальні.

При керуванні базовим, найпоширенішим виявом є саме дієслівне керування. Дієслово може керувати різними відмінками.

Родовий відмінок.

Залежний компонент, виражений родовим відмінком, найчастіше позначає неповноту дії, або частину від цілого: *з'їв ожини; купив картоплі; випив води.* Керування родовим може бути як безпосереднім, так і опосередкованим: *добратися до річки; достукався до біди; припав до землі.* Сюди ж можна включити родовий відмінок з предметно-просторовим значенням, предметно-часовим і предметно-квантитативним значенням: *добіг до хати; добрела до саду; доскакав до села; дотягнувся до гілки; відбився від табуна; відвик від роботи; відмовився від допомоги; відмахувався від комарів; збіг з драбини.*

Давальний відмінок.

Мало зафіксовано прикладів, коли дієслово керує давальним відмінком: *надоїдав сусідам; закидав йому; повернув їм.* Маловживаним є давальний відмінок при подвійному синтаксичному зв'язку: *Козерогові пару влізли (М. Коцюбинський); ... і обрубав Якимові голову по самі плечі (М. Коцюбинський).*

Знахідний відмінок.

1) прямий об'єкт. Функціонує при великій кількості перехідних дієслів, утворюючи видові пари: робити - зробити; викидати - повикидати; кинути - кидати; брати - взяти: *робити зброю, зробити зброю.*

2) об'єктні відношення виникають і при перехідних дієсловах загальної семантики: приймати кого-/що-небудь за кого-/що-небудь; вважати кого-/що-небудь ким-/чим-небудь. Щодо синтаксичної функції у структурі речення, то такий об'єкт часто заповнює позицію іменної частини присудка: *Підпара бачив у ньому друга* (М. Коцюбинський) - *Він друг.*

Широко вживається в українській мові знахідний об'єкта, прийменник якого фонетично збігається з префіксом дієслова: *накинувся на неї; накричав на сина; наїхав на пень; наштотхнувся на перешкоду; налетів на куц.* При фонетично різних формах префіксів та прийменника поширені такі випадки керування: *заліз на горіх; видерся на деревину.* Знахідний прийменниковий, вживаючись при дієсловах, може позначати об'єктно-просторові відношення: *перескочив через перелаз; проштотхнувся крізь куці; проліз крізь куці; пробився крізь землю.*

При непрефіксованих дієсловах, чи дієсловах, що не мають впливу на вибір прийменника, теж активно вживається знахідний об'єкта: *зважитися, іти, дивитися, радити, агітувати, дути та ін.* Кожне із зазначених дієслів відкриває семантичний ряд: *зважитися - відважитися, настроїтися, претендувати, піддатися тощо (піддався на спокусу; відважився на роботу).*

Знахідний відмінок у сучасній українській мові виявляє високу частотність при перехідних дієсловах: *перетворили село в руїну; витрачала гроші на дрібниці.* Рідше вживається у структурах типу *сердився на нього за запізнення.*

Орудний відмінок.

Словоформи в орудному відмінку завжди підпадають дії керуючого дієслова, яке вони мотивують семантично. У результаті такої залежності орудний об'єктний трансформується в іменний незалежний при присудку, вираженому тим же дієсловом: *Всі приїжджали цікавитися лісом - Ліс цікавив усіх; Марта цікавилася полем — Поле цікавило Марту.*

При керуючих дієсловах орудний об'єкта може називати предмет, який є інструментом, засобом чи матеріалом. Зазвичай орудний такого типу виступає при дієсловах, що керують знахідним та орудним одночасно. Але тут треба наголосити, що такого типу словосполучення можуть функціонувати і без орудного, але у поєднанні з орудним, знахідний відмінок, як правило, є обов'язковий: *Вони щільно обтикали поле кілками - Вони обтикали поле; Закидали яму камінням; Заситають яму землею; Набив мішок травною; Він накрав скриню рядном; Зламав двері сокирою.* В окремих випадках орудний зафіксований без знахідного, називаючи властивості, якості дії: *Він уже малое пензлем.* Керування орудним відмінком зафіксовано і при зворотних дієсловах: *Поле засівається селянами;* також орудний наявний і при безособових дієсловах, що позначають витворювача дії: *вітром зламало дерево; снігом всю дорогу занесло; порохом засипало очі.* Як бачимо, у цих прикладах на рівні керування виникають суб'єктні відношення.

Орудний керований зустрічаємо при дієсловах із загальним значенням: *вважатися, розправитися, розрахуватися, зробитися, відбутися, виступити, доглядати, слідкувати, приїхати, зайти: сидів за деревом; за землею не стій; знущався над селянами.*

Місцевий відмінок.

Місцевий керований зустрічається при дієсловах із загальним значенням: *зосередитися на, економити на: зосередився на проханні; економлять на всьому;*

помилитися в; розчаруватися в, сумніватися в, розбиратися в, переконатися в, зізнатися в: сумнівався у всьому; розбирався у характерах; зізнався у скоєному.

Щодо семантичної ролі допоміжного компонента, то можна виділити словосполучення, залежний компонент яких позначає предмет, що є знаряддям або матеріалом. Найчастіше він вживається при дієсловах, що керують відповідною формою додатка і об'єктом допоміжного компонента одночасно. У цій функції найчастіше вживаються такі відмінкові форми:

Родовий відмінок: *Побудую курінь із соломи; вибудую хату із дерева; побудував палац із каменю.* Знахідний відмінок: *дивиться в луну; закрив ворота на гачок; закрив двері на засув.* Місцевий відмінок: *змолов зерно на жорнах; виграс на сопліці; спече на багатті.*

Орудний відмінок.

Допоміжний компонент такого типу в орудному відмінку найчастіше називає співучасника дії чи стану: *розмовляти, говорити, домовлятися, переговорити, обговорювати, переключатися, полемізувати, радитися, сперечатися, шептатися: розмовляє з сусідкою; перешіптується з травами; порадився з батьком; говорив з дружиною; сперечаються між собою;* може вживатися і при дієсловах комунікативно-контактних: *бачитися, зустрічатися, знайомитися, знатися, водитися, спілкуватися, переписуватися, дружити, брататися: бачився з тіткою; дружить з його сином; спілкується з жінками;* при дієсловах, що позначають з'єднання осіб, предметів, понять: *з'єднатися, роз'єднатися, збігатися: зливається з травною;* при дієсловах із загальним значенням *боротися* (боротися) *воювати, битися): вювали з ним; билася сокирами;* при дієсловах з посесивними відношеннями: *ділитися, мінятися, обмінюватися, торгуватися, розраховуватися: обмінювалися книгами; торгували землею; ділився останнім.*

При керуючих дієсловах залежний компонент може передавати і семантику порівняння. У тих випадках, коли дієслово вживається із заперечною часткою *не*, то залежний компонент морфологічно виражається родовим відмінком: *Село не відрізнялося від села.* Якщо ж дієслово вжито без заперечення, то залежний компонент виражений орудним відмінком: *Один від одного відрізнялися тільки віком і досвідом.*

Виділяють і керовані форми, які є одним з компонентів присудка. У тих випадках, коли при предикатах опиняються інші предикатні слова (найчастіше віддієслівні іменники), то семантична функція їм приписана бути не може. Справа в тому, що предикатні слова не займають тут аргументних позицій, а входять до складу основного предиката. Наприклад: дієслово *кинув* у реченні *"Коли був сам, серед ночі у своїй хаті, хтось кинув слово"* не є двомісним предикатом, а одномісним (пор. дати пораду - порадити, внести пропозицію - запропонувати, кинути погляд - поглянути та ін.). Їх найчастіше використовують для того, щоб закрити небажані валентності у предиката. Наприклад, каузативний предикат *запропонувати* двовалентний. Він виступає з набором наступних валентностей: *агенса (запропонував хто?) і включений предикат (запропонував робити що?).* Але одна валентність може бути закрита використанням сполучення *внести пропозицію ("Робітник вніс важливу пропозицію").* У фразеологічних сполученнях ці предикати є тільки вербалізаторами, певною мірою зв'язками, у той час як відповідні предикати в сполученнях з непередикатними словами (дати руку, внести гроші та ін.) є лексично повними. У мовознавстві на позначення таких присудків закріпився термін *розщеплені і зараховують їх до простих дієслівних присудків.*

Щодо субстантивного різновиду керування, то у ролі головного слова можуть виступати іменники зі значенням сукупності, числівники: *тисяча справ; половина поля; четверо хлопців.* Ці ж відношення виникають, коли керуюче слово має лексичне значення міри, а залежне слово позначає те, що вимірюється: *мішок муки; дзбанок*

молока; ложка меду; відро води. Сюди ж зараховують ([Грамматика русского языка, с.60], а також див. праці І.І. Слинська та ін.) випадки, коли керуюче слово називає те, що може вводити в неозначену кількість, або головне слово позначає сукупність предметів, а залежне частину, з яких ця сукупність складається: *табун коней; стадо корів; рій бджіл.* Правда, не всі лінгвісти визнають, що на рівні цього словосполучення виникають об'єктні відношення, зокрема А.П. Загнітко, І.Р. Вихованець зазначають, що у цих випадках наявні синкретичні відношення як об'єктні, так і атрибутивні, але, на їх думку, саме атрибутивні відношення є провідними [Загнітко 1996, с. 29]. У розмовному мовленні ті ж відношення виникають і на рівні тавтологічних словосполучень типу *година часу, гривня грошей* тощо.

Безпосереднє субстантивне керування виникає і в тих випадках, коли головним словом є елемент процесуального значення: *командир загону; учасник подій.* Сюди ж зараховують зв'язки зі словами, що називають дію, дієвість: *профілактика захворювання; прогноз погоди; цензура друку.*

Девербативи (допомога, відповідь, захоплення, командування) можуть керувати орудним зі значенням об'єкта: *захоплення словом; командування дітьми.* З іншого боку, у межах безпосереднього керування виникають заміни знахідного об'єкта при дієслові родовим відмінком при девербативі: *завоювати територію - завоювання території; відкрити Америку - відкриття Америки.*

При словах любов, повага, ненависть тощо об'єктні відношення виникають тільки при давальному прийменниковому, оскільки при родовому відмінку *любов батька* - можлива трансформація > батько любить, тому тут наявні суб'єктні відношення.

У межах опосередкованого керування при девербативах фіксується стійкість дієслівних зв'язків: бунт проти когось/чогось; відпочинок від кого/чого-небудь; подяка за що-небудь; розлука з ким/чим-небудь: *відпочинок від роботи; подяка за допомогу.*

Неоднозначно у лінгвістичній літературі витлумачують поняття варіативності. Тут можна виділити вузький та широкий підхід. При вузькому підході варіативність розглядається тільки на рівні сильного керування, коли знахідний відмінок можна замінити родовим типу з'їсти кашу і з'їсти каші. Проте у працях І.І. Слинська, Н.В. Гуйванюк, Н.Ю. Шведової та ін відбито широкий погляд на поняття варіативності, де під варіативністю розуміють і можливість заміни відмінкової конструкції прийменниково-відмінковою. Саме такого типу варіативність активно функціонує на рівні присубстантивного керування. Ця активність пояснюється дією різних аналогій: з одного боку, "підрівнювання" зв'язку семантично близьких слів, з іншого боку, впливом зв'язку дієслова і прикметника на зв'язок присубстантивний [Грамматика 1970, с. 61]. У сучасній мові сильна загальна тенденція до збагачення варіативних зв'язків: з'являються нові зв'язки, які спочатку сприймаються як неправильні. Проте більшість із цих зв'язків закріплюється і входить у мову.

На рівні субстантивного керування варіативність відмінкової форми і прийменниково-відмінкової спостерігається при:

родовому відмінку: *відро води* — відро з водою; *втрата людини* - втрата в людях; *сумка грибів* - сумка з ірибами;

давальному відмінку: *перешкода втікачеві* - перешкода для втікача; *їжа коням* - їжа для коней; *лист синові* — лист для сина.

Числівники мають свої підрядні зв'язки. Всі вони у називному відмінку сильно керують родовим безприйменниковим відмінком: *дві дівки; три хати; два пастухи* .

Щодо морфологічного вияву головного слова на рівні керування, то Н.В. Гуйванюк в окремий тип зараховує ад'єктивні словосполучення, які більшістю лінгвістів розглядаються у межах субстантивних. На рівні керування прикметник та дієприкметник

теж може виступати головним словом, правда, цей зв'язок може збігатися, а може і не збігатися з дієслівним підрядним зв'язком. Поєднання зв'язку керування у дієслів і прикметників фіксується, наприклад, у таких випадках, як подібний до кого-небудь, задоволений чим-небудь, сердитий на кого-небудь, схильний до чого-небудь: *задоволений врожаєм; сердита на сусіду.* При пасивних дієприкметниках іменник в орудному відмінку фіксується у тих випадках, коли залежний компонент позначає категорію істоти/неістоти, а дієприкметник утворений від дієслів як стану, *{Антін був спантеличений такою зустрічю},* так і дії *{Село було захоплене паничем}.*

Прислівник як головний компонент словосполучення може керувати залежним словом, хоча найчастіше залежний компонент прилягає до прислівника. До керування зараховують такі відмінкові та прийменниково-відмінкові форми: *поблизу дороги; запанібрата з дядьком; соромно за нього; недалеко від лісу.*

Компаратив сильно керує інформативно доповнювальними формами: *дорожче за золото; швидше за всіх; вище зірок.*

Література

1. Белошапкова 1977: **Белошапкова В.А.** Современный русский язык: Синтаксис. -М.: Вьюш. шк., 1977.-248 с.
  2. Виноградов 1955: **Вимін ралок В.В.** Основніє вопросы синтаксиса предложения // Вопросы грамматического строя. - М. : Изд-во АН СССР, 1955. - С.396-418.
  3. Вихованець 1993: **Вихованець І.Р.** Грамматика української мови. Синтаксис.-К.: Либідь, 1993.-368 с.
  4. Вихованець 1983: **Вихованець І.Р.,** Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983. - 220 с.
  5. Грамматика 1970: **Грамматика** современного русского литературного языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. - М. : Наука, 1970. - 767 с.
  6. Огоновський 1889: **Огоновський О.** Грамматика русского языка для школ средних. - Львовь, 1889. - XII, 244 с.
  7. Пешковский 1956: **Пешковский А.М.** Русский синтаксис в научном освещении. -Изд.7-е.-М.: Учпедгиз, 1956.-511 с.
  8. Потебня 1958: **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике: В 4 т. - М: Учпедгиз, 1958.-Т. 1/2-536 с.
  9. Фоменко 1975: **Фоменко Ю.В.** Является ли словосочетание единицей языка? // Научн. докл. высш. шк.: Филол. науки. - 1975. - № 6. - С.60-65.
  10. Фоменко 1981: **Фоменко Ю.В.** Типы синтаксически неразложимых словосочетаний в русском языке // Рус. яз. в шк. - 1981. — № 1. - С.92-100.
  11. Фортунатов 1956: **Фортунатов П.Ф.** Избранные трудн. - Т.1. - М: Учпедгиз, 1956.-450 с.
  12. Шахматов 1941: **Шахматов А.А.** Синтаксис русского языка. - Л.: Учпедгиз, 1941.-620 с.
  13. Шведова 1960: **Шведова Н.Ю.** Очерки по синтаксису русской разговорной речи. -М.: Изд-во АН СССР, 1960. - 377 с.
- Опубл.:** Вісник Донецького інституту соціальної освіти. Серія філологія. Журналістика. Т.1. Випуск 1. -Донецьк, 2006. - С. 23-29.

М.М. Богдан

ЗНАЧЕННЯ І СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ РОДОВОГО ПРИСУБСТАНТИВНОГО ВІДМІНКА. (БЕЗПРИЙМЕННИКОВІ КОНСТРУКЦІЇ).

У сучасній українській літературній мові, як і в російській та білоруській, надзвичайно продуктивними є словосполучення моделі «іменник + родовий відмінок іменника», що позначають різноманітні складні поняття, різноманітні факти і явища дійсності: веління епохи, взаємозбагачення мов, формування людини, траса будівництва БАМ.

Конструкції цього типу (часто ускладнені залежними словами) використовуються в різних стилях літературного писемного та усного мовлення для утворення складних найменувань, словосполучень термінологічного характеру, фразеологізмів, а у творах художньої літератури - для побудови метафор, порівнянь та інших засобів мовної виразності. Висока продуктивність такої моделі пояснюється тим, що «за допомогою родового означального виражаються більш складні і різноманітні властивості, характеристичні ознаки, ніж за допомогою прикметника».

Субстантивні словосполучення із залежним родовим відмінком привертати увагу багатьох вітчизняних мовознавців, зокрема О.М. Пешковського, О.О. Шахматова, Є.К. Тимченка, В.О. Богородицького, В.В. Виноградова, В.П. Сухотіна, М.А. Жовтобрюха, М.М. Прокоповича, І.Г. Чердиченка, а в останні роки стали предметом спеціальних досліджень.

Родовий присубстантивний відмінок передає різноманітні й складні значенні відношення, які виникають у конкретних словосполученнях і визначаються граматичними та лексичними особливостями обох слів - і головного і залежного. При синтаксичному розборі, коли потрібно визначити синтаксичну функцію залежного родового відмінка, часто виникають певні труднощі. Звичайно, до такого родового відмінка як до певної відмінкової форми іменника можна поставити відмінкові, формальні питання кого? або чого? Це найчастіше спричиняється до визначення залежного слова завжди як додатка, що нерідко трапляється не лише в шкільній, а й у вузівській практиці. Тим часом родовий приіменниковий відмінок може виконувати синтаксичну функцію і додатка і, частіше, означення.

Аналізуючи смислові й функціональні відтінки підпорядкованого члена субстантивних словосполучень, слід пам'ятати про те, що синтаксична функція (додаток чи означення) родового відмінка зумовлюється багатьма факторами, пов'язаними з лексико-граматичними особливостями обох компонентів, а також ширшим контекстом. Тому-то при визначенні семантико-синтаксичних функцій родового відмінка, що залежить від іменника, слід урахувати:

морфологічну природу основного, підпорядковуючого слова, зокрема його словотворчу й значеннєву співвіднесеність з іншими частинами мови;

семантико-граматичні особливості обох іменників: назви істот чи неістот, власні чи загальні, з конкретним, абстрактним, збірним чи речовинним значенням;

лексичну семантику, значення слів, що утворюють конкретне словосполучення;

ступінь семантико-структурного злиття компонентів (пор. вільні синтаксичні словосполучення типу *зошит учня*, структурно нероздільні типу *десяток олівців, віз дров* і сталі словосполучення типу *Президія Верховної Ради УРСР, сіль землі*);

структуру словосполучення, зокрема смисловою достатність чи недостатність двокomпонентних утворень (пор. *працівник заводу* і *працівник середніх років*; *при смисловій недостатності - працівник років*);

контекст, у якому використовується певне субстантивне словосполучення із залежним родовим відмінком без прийменника (наприклад, лише в контексті можна визначити відношення в словосполученні *зустріч переможців*: чи це об'єктні відношення (*зустрічають переможців*), чи тут родовий суб'єкта - *зустрічаються, переможці*; у першому випадку родовий відмінок виконує функцію додатка, в другому - означення).

Труднощі практичного визначення семантико-синтаксичних функцій родового присубстантивного відмінка зумовлені широтою, різноманітністю й багатоплановістю лексичного наповнення іменникових словосполучень. Родовий відмінок можливий майже при будь-якому іменнику, що виступає як основне, керуюче слово. Як зазначає В.П. Сухотін, родовий приіменниковий «починає функціонувати як особливий універсальний спосіб виявлення ознак будь-якого субстантивно вираженого поняття».

Розглянемо основні значення та синтаксичні, функції родового безприіменникового відмінка, взявши до уваги передусім співвіднесеність підпорядковуючого іменника з іншими частинами мови, що найбільш відчутно зумовлює характер синтаксико-смислового зв'язку слів, та семантико-граматичні й лексичні особливості головного й залежного слова. Принагідно будемо зважати також на структуру словосполучення, ступінь злиття компонентів і контекст. Іменник як керуюче слово в конструкції з безприіменниковим родовим відмінком у словотворчому та етимологічному відношенні може бути:

- не співвідносним ні з якими іншими частинами мови (*прапор перемоги, ідея твору, берег моря, доля розвідника*);

- співвідносним з дієсловом (*будівництво комунізму, узагальнення досвіду, розповідь партизана*);

- співвідносним з прикметником чи дієприкметником (*широчінь степів, синь небес, скерованість зусиль*);

- співвідносним з числівниками (*десяток яблук, третина студентів*).

1. При іменниках, не співвідносних ні з якими іншими частинами мови, тобто таких, що мають суто предметне значення, використовуються різноманітні за значенням іменники у формі родового відмінка. Визначаючи функції залежного слова в таких словосполученнях, слід зважати на семантико-граматичні категорії та лексичне значення і підпорядковуючого, і підпорядкованого слова. Адже тільки завдяки взаємодії граматичних і лексичних значень обох компонентів можна передати все багатство та різноманітність синтаксико-смислових відношень, що відбивають безмежну широту й різноплановість відношень між предметами і явищами об'єктивної дійсності.

Родовий безприіменниковий відмінок при іменниках, що не співвідносяться з іншими частинами мови, має переважно атрибутивне значення. Це так званий власне родовий означальний, що передає найрізноманітніші смислові відтінки.

Як зазначає О.С. Мельничук, «центральною, хоч і не найчастішою, синтаксичною функцією приіменного родового відмінка є оформлення назви предмета (явища, особи), від якого походить предмет, названий ведучим членом, - власне генетивна функція. Наприклад: *син героя, м'ясо ведмеда, плоди садів, твори поета, продукція підприємства, наслідок роботи*. Слід мати на увазі, що генетивна функція (в досить широкому розумінні цього слова) родового присубстантивного передається в різних за характером словосполученнях, компоненти яких мають широкий діапазон значень. Конструкції з присубстантивним родовим відмінком, що виконує власне генетивну функцію, найчастіше являють собою:

поєднання іменників, що є назвами осіб (*дочка вчителя, хлоп'ята Василя, внучка революціонера*) або ж назвами особи і предмета в граматичному розумінні (*син полку, діти Паризької комуни, малюки дитячого будинку*);

словосполучення, в яких головним компонентом виступають назви частин тваринних організмів або продуктів, що їх одержують від тварин, а залежним - відповідні назви істот (*шкура ведмеда, хвіст лисиці, луска риби, молоко кози*);

поєднання назв частин рослин, дерев або їх плодів з назвами рослин, дерев (*листя берези, колоски жита, зерна пшениці, плоди садів*);

словосполучення, в яких керуючим словом є назва явища, а залежним - назва джерела явища або його носія (*дим вогнища, полум'я багаття, промені сонця, аромат троянди*);

сполучення абстрактного іменника з іменником, співвідносним з дієсловом (*результати дослідження, наслідки перевірки*).

Родовий відмінок наведених типів у реченнях виконує атрибутивну функцію, а отже, відповідні залежні іменники слід розглядати як неузгоджені означення. Наприклад: *«Твої сини з синами України, з орлами азійської рівнини, з Росії дітьми стали в рать одну»* (М. Рильський); *«Промінь ясного сонця стрілою промчавсь крізь вікно»* (Панас Мирний); *«Я бачив на річці в прозорім льоду зернину пшениці»* (Д. Павличко).

Більшості конструкцій з таким родовим відмінком можуть відповідати прозоріші синонімічні конструкції, що свідчать про означальну функцію залежного іменника: *діти Росії - російські діти, промінь сонця - сонячний промінь, зернина пшениці - пшенична зернина*.

Словосполучення типу *«результати дослідження»* не мають вищезгаданих утворень моделі «прикметник + іменник» і легко дають змогу поставити від головного слова до залежного питання непрямого відмінка: *результати* (чого?) *дослідження*. Однак тут можна говорити лише про функціональну ускладненість родового відмінка при іменниках з абстрактним значенням, що потребують свого розкриття. Конструкції типу *«результати, які дало дослідження»*, *«результати, дані дослідженням»* дають підстави надати перевагу означальній функції родового відмінка і в таких випадках.

Різновидом генетивної функції родового присубстантивного відмінка є функція називання речовини, матеріалу, з якого зроблено предмет, позначений головним словом. Наприклад: *меблі карельської берези, статуєтка чорного дерева*. *«Везе Марко... батькові шитий пояс шовку червоного»* (Т. Шевченко); *«На йому синя чумарка, підперезана каламайковим поясом, сивих смухів шапка»* (Панас Мирний); *«Недбало порозвалювалися вони на зручних лавах різьбленого дуба»* (З. Тулуб); *«Маленький, ніби іграшка, дитячий черевичок жовтої шкіри лежав у Юрка на долоні»* (В. Козаченко). Характерною особливістю таких порівняно малопродуктивних словосполучень є ускладненість їх структури: біля родового відмінка: обов'язково стоїть конкретизуюче означення, без якого словосполучення семантично недостатне (пор. *кабінет карельської берези* і *кабінет берези*). Отже, біля головного слова є своєрідне складне означення, виражене формою родового відмінка іменника з прикметником (неузгоджене означення в сполученні з узгодженим).

З цією функцією родового присубстантивного, що називає матеріал, речовину, «безпосередньо пов'язана функція оформлення назви якості, ознаки або загальної характеристики предмета, позначуваного ведучим словом». Наприклад: *будинки дивної краси ростуть на пустирях окраїн* (М. Рильський); *«Зорі багряні, росами вміті, віку двадцятого красні світанки»* (А. Малишко); *«Найкращі воїни - це*

вчорашні робітники, шахтарі, комбайнери, трактористи, взагалі люди чесних трудових професій» (О. Гончар); *«У хаті біля столу в кирзових чоботях стоїть висока миловида жінка середніх років»* (М. Стельмах); *«Я всі слова свої не злі, всю душу пристрасної вдачі, всі почуття мої гарячі тобі, Вітчизно, віддаю»* (П. Воронько); *«Ти, дівчино личка рум'яного...»* (Нар. пісня).

Особа чи предмет (у широкому розумінні) можуть характеризуватися з різних боків. Найчастіше залежний компонент передає якісну оцінку особи чи предмета: *людина сильної волі, жінки нової формації, актор неабиякого таланту, зброя нового зразка*; вказує на вік: *дівчинка п'яти років, жінка мого віку, юнак років двадцяти*; означає час: *молодь сімдесятих років, поети радянської доби, журнали тих років, проблеми двадцятого століття*; вказує на походження, місце, стать: *представники робітничого класу, колгоспники навколишніх сіл, особи чоловічої статі*; означає колір, масть: *хмари олив'яного кольору, коні вороної масті*; дає узагальнюючу характеристику, роз'яснення: *характер такого типу, бюлетень установленого зразка, поїзд особливого призначення*.

Родовий якісної характеристики, як правило, виступає в трислівних конструкціях. Неузгоджені означення у формі родового відмінка майже завжди мають біля себе залежні, дуже важливі в смислового відношенні, узгоджені означення, виражені прикметниками, а також числівниками й займенниками. Значно рідше родовий характеристики використовується у двослівних словосполученнях типу *країни соціалізму, світ капіталу, людина праці* (при наявності й трислівних з конкретизуючим означенням - *людина розумової праці*). Подібні словосполучення мають виразний книжний характер. Л.А. Булаховський вказував: *«Вживання родового відмінка ознаки без прикметника властиве переважно архаїчним і урочисто-книжним стилям: «Чи прийдеш, діво красоти, Сльозьми скропити вінця урни?»* (М. Рильськ., перекл. з О.Пушкіна); *«Жінки чудес, ви - слава й гордість краю!»* (В. Сосюра)».

Порівняно часто безприкметниковий родовий відмінок використовується в посесивній функції, що полягає в оформленні назви предмета, якому належить предмет, позначений основним, керуючим словом. Такий родовий приналежності виступає у словосполученнях, де головне слово - іменник як з конкретним, так і з абстрактним значенням, а залежне - іменник із значенням особи або будь-якої живої істоти. Лексичне наповнення конструкцій цього типу характеризується тим, що більша різноманітність властива основному, керуючому слову. Саме цей факт передусім і зумовлює передачу різних смислових відтінків. Залежно від лексико-граматичних особливостей головного слова серед конструкцій з родовим приналежності можна виділити кілька груп:

словосполучення, в яких виражається органічна, фізична належність. Основне слово позначає тіло, органи людини чи взагалі живої істоти (*обличчя матері, серце друга, рука трудівника, очі коханої*): *«Небо надвоє розтяли чорні дихаючі крила ворони»* (М. Коцюбинський); *«...І в очі друга зазирнув Сергій»* (М. Бажан); *«Мас чоловік серце лева, чоло мислителя, а очі - дівчини»* (М. Стельмах);

словосполучення, в яких виражається особиста юридична належність певного предмета особі (*конспект студента, будинок шахтаря, диплом випускника*): *«Серед темної ночі біля Рильського хати «Рушничка» нам на трубах почали виравати»* (А. Малишко); *«У блндажі гвардії майора Воронцова... стояла присма свіжа прохолода»* (О. Гончар); *«Мріє князівський цукровий завод біля станції і тополями обсаджений масток поміщика Галагана»* (А. Головка).

До цієї ж групи можна віднести словосполучення, в яких передається авторська належність: *романи Шолохова, вірші Янки Купали, стаття викладача, підручник Булаховського, скульптура Мухіної, опера Глінки;*

словосполучення, в яких виражається відтінок належності особі певних психічних властивостей, процесів, явищ, які свідчать про стан людини: *увага слухачів, щастя молодих, доля сироти, біль душі, характер підлітка.* На відміну від попередніх груп, тут основне слово - абстрактний іменник;

словосполучення, де головне слово лише вказує на особу, яку воно представляє: *статуя Венери, портрет Пушкіна, бюст Дзержинського, барельєф Рильського.* До цього ж типу можна віднести іменникові конструкції, в яких у ролі головних слів виступають лексеми *образ, тип, особистість, постаць, фігура, силует.* Наприклад: *«Перед хлопцями зринула постаць чорноокої, веселої дівчинки»* (С. Васильченко); *«Встають заводів силуети, і даль світань горить вогнем»* (В. Сосюра).

У всіх подібних випадках родовий приналежності виступає в реченні у функції неузгодженого означення. Винятки становлять лексикалізовані сталі словосполучення типу *кравлі Зелініна, мазь Вишневського, хвороба Боткіна,* що їх слід розглядати як один член речення, хоч власна назва і виступає своєрідним розрізнявачем ознак предмета чи явища.

У сучасній українській мові досить поширеним і різноманітним за смисловими відтінками є розряд субстантивних словосполучень з так званим родовим відношенням. Функція такого родового безприйменикового відмінка полягає в оформленні назви особи чи предмета, що перебуває в певному стосунку з іншою особою чи предметом, позначеними основним, керуючим словом. Різні смислові відтінки відношень у словосполученнях цього типу зумовлюються лексико-граматичною природою компонентів. Найпоширенішими в мові є конструкції, що передають відношення:

між особами (службові, соціальні, особисті): *ординарець командира, асистент професора, ад'ютант генерала, однокласник сестри, товариш брата;*

особи (керівника, власника, автора, представника) до предмета, установи, організації, колективу: *хазяїн двору, голова колгоспу, ректор університету, капітан судна, секретар обкому, режисер фільму, автор повісті, член бюро.* Сюди ж належать і трислівні словосполучення з обов'язковим залежним компонентом, що несе на собі основне смислове навантаження типу *ланковий механізованої ланки, бригадир городньої бригади;*

особи до сфери її діяльності, місця праці, навчання: *солістка балету, діяч мистецтва, ветеран праці, слюсар заводу, вибійник шахти, механізатор колгоспу, студент педінституту, учень вечірньої школи.* Сюди ж можна віднести словосполучення, в яких головне слово означає сукупність осіб, типу *колектив заводу, делегація школи;*

предмета до особи, явища, події, на честь якої названо його: *бульвар Тараса Шевченка, вулиця Пушкіна, міст Патона, проспект Миру, парк Перемоги, площа Повстання.* У подібних лексикалізованих словосполученнях, що виражають відношення до особи, частіше, особливо в офіційних назвах, використовується слово «імені»: *площа імені В.І. Леніна, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні, фабрика імені Боженка;*

осіб, істот до місця проживання, перебування, а також предметів до свого місцезнаходження: *населення Грузії, жителі Львова, вулиці міста, держави Південної Америки, болота Полісся;*

події, явища до часу, дати: *весна 1945 року, випуск 1941 року, вересень минулого року, події того вечора, ранок Першого травня;*

подібності предметів, явищ: *«Так, се Єгипет... синій намет неба високого міниться сяєвом»* (Леся Українка); *«Тіні листя, мов краби, і самотній такий парашутик кульбаби на долоні твоїй»* (В. Сосюра); *«Шербаті тучі в небогоні стоять, мов коні вороні, воріт розчахнути долоні, багать здивовані вогні»* (А. Малишко); *«В тракториста занепокосно осів півмісяць рота»* (М. Стельмах); *«Скрипить нав'ючена розвора, повзуть зеніток димарі...»* (П. Воронько).

У конструкціях з родовим відмінком відношення, як правило, передаються різні відтінки атрибутивного значення: залежний компонент виконує роль неузгодженого означення. Більшості словосполучень цього типу відповідають синонімічні конструкції з морфологічно виразними атрибутивними відношеннями. Наприклад: *ад'ютант генерала- генералів ад'ютант, слюсар заводу - заводський слюсар, делегація школи - шкільна делегація, болота Полісся - поліські болота, ранок Першого травня - першотравневий ранок.*

У словосполученнях типу *господар двору, голова зборів, ректор інституту, президент асоціації, автор новели, капітан есмінця, командир дивізії, режисер фільму, редактор газети* на атрибутивні відношення нашаровуються об'єктні. Залежне слово тут передає не стільки ознаку особи із значенням керівника, власника, виробника, творця, скільки означає предмет діяльності особи - діяча, названого головним словом. Отже, переважають об'єктні відношення, і родовий відмінок у таких конструкціях слід розглядати як додаток.

Надзвичайно продуктивні в сучасній українській літературній мові конструкції, де родовий відмінок розкриває, уточнює та характеризує зміст головного слова. Наприклад: *«Під знаком молота й серпа ти стала вільна, Україно!»* (В. Сосюра); *«А Гриня його тим часом дошукується сутності життя»* (О. Гончар); *«Нам хотілось тільки одного, щоб на Батьківщині знали, що ми витримали іспит на звання людини»* (М. Стельмах). У таких випадках між виділеними іменниками виникає зв'язок, при якому керований родовий відмінок доповнює інформативну недостатність керуючого слова.

Конструкції з родовим відмінком уточнення, конкретизації виражають різноманітні в основному атрибутивні відношення, відтінки яких зумовлені передусім лексико-граматичними властивостями головного слова. Залежно від цього тут можна виділити ряд груп:

1. Словосполучення, в яких родовий відмінок розкриває зміст загальних абстрактних понять. При цьому і головне, і залежне слово виражені іменниками з абстрактним значенням: *ідея співіснування, почуття патріотизму, проблема роззброєння, умови конкурсу, методи навчання, справа честі, питання моралі, рівень освіти, процес виховання, стан невагомості, інстинкт самозахисту.*

Родовий відмінок у цих випадках звичайно виконує роль неузгодженого означення. Проте в деяких словосполученнях на атрибутивні відношення накладаються об'єктні, що зумовлюється лексико-граматичними особливостями обох компонентів. Якщо головне слово означає щось істотне, основне, значне, а залежне не лише розкриває його зміст, а й вказує на сферу прояву відповідного поняття, то у словосполученні переважають об'єктні відношення. Наприклад, у конструкціях типу *мета виступу, принципи аналізу, суть задуму, смисл заперечення, тема твору, задум роману* присубстантивний родовий відмінок виконує функцію додатка, не позбавленого, правда, атрибутивних відтінків.

2. Словосполучення, в яких родовий відмінок розкриває зміст загальних часових понять. У ролі головних слів тут виступають іменники, що позначають поняття часу, певні часові відрізки, а в ролі залежних - іменники, які вказують на те, чим заповнений цей проміжок часу, що йому властиве. Наприклад: *епоха соціалізму, період розквіту, сезон лову, момент вибуху, хвилина мовчання, години відпочинку, день відкритих дверей, тиждень книги, декада науки, місячник дружби, роки війни, тисячоліття зніту*. Як видно з наведених прикладів, головні слова можуть мати різну часову семантику, залежні компоненти - переважно абстрактні іменники - назви суспільних формацій, процесів, станів. Родовий відмінок, що розкриває значення певного проміжку часу, виконує роль неузгодженого означення. Наприклад: *«Люди знай їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці»* (Панас Мирний); *«Ось північ вдарила - найкращий праці час...»* (Леся Українка); *«Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги»* (М. Коцюбинський); *«Ми весну називаємо по праву порою щастя, юності, надій, засівів, праці, співів і кохання»* (М. Рильський); *«Години горя й крові тяжким здаються сном»* (В. Сосюра). Лексикалізовані словосполучення типу *День Радянської Конституції, День шахтаря, День медичного працівника* виконують у реченні функцію одного члена.

3. Словосполучення, в яких родовий відмінок розкриває зміст предмета і вказує на його призначення. Головне слово в таких словосполученнях - іменник з конкретним значенням, а залежне - може бути і з конкретним, і абстрактним значенням. Наприклад: а) *Палац піонерів, Будинок учителя, Будинок книги, школа бригадирів, курси тваринників, колегія адвокатів*; б) *Будинок політосвіти, кімната відпочинку, камера схову, органи травлення, стіл розкрою, журнал успішності, кабінет діагностики*. Поряд з двослівними конструкціями використовуються в мові й багатослівні: *факультет підвищення кваліфікації, міністерство закордонних справ, кімната матері і дитини, інститут удосконалення кваліфікації вчителів*.

Переважна, більшість субстантивних словосполучень цього типу являє собою складні найменування установ, організацій. І в смислового, і в структурному відношенні вони є зв'язаними, неподільними і, отже, в реченні виконують функцію одного члена.

4. Словосполучення, в яких родовий відмінок розкриває зміст найменувань осіб за родом їх діяльності, кваліфікації, становищем (*посада головного агронома, кваліфікація педагога, спеціальність монтера, звання професора, ступінь кандидата наук*).

У реченнях слово, вжите в родовому відмінку з таким значенням, виконує функцію неузгодженого означення.

Досить поширеною функцією родового відмінка є оформлення назви цілого відносно його частини, позначеної основним словом. Наприклад: *гілочка бузку, корінь дерева, двері класу, шибка вікна, стіни будинку, строфа вірша, центр міста, берег моря, вершина гори, розділ книги, параграф підручника*. Як правило, у таких словосполученнях обидва компоненти виражені іменниками з конкретним значенням. Рідше вживаними є конструкції з родовим цілого, в яких один чи обидва слова мають абстрактне значення типу риси характеру, галузі науки, деталі побуту.

У словосполученнях з родовим цілого виражаються атрибутивні відношення, тому залежне слово слід розглядати як неузгоджене означення. Наприклад: *«На хвилину очі пробіли мури гуралні, стіни панського двору і дивляться вглиб»* (М. Коцюбинський); *«Над головою недалеко манячить стабілина звіробою»* (С. Васильченко); *«Щось, наче пальцем, пробило сніг, я розгортаю його і бачу ніжну,*

ще зачохлену голівку підсніжника» (М. Стельмах); *«Чоловік стомлено витер рукавом сорочки запорошене обличчя»* (П. Панч); *«Відцвіта барвінку синій цвіт»* (Л. Забашта).

Близькими до розглянутих словосполучень є мовні одиниці, в яких виражаються кількісні відношення. Наприклад: *«Встас пожеар, і диму хмара святес сонце покрива»* (Т. Шевченко); *«Дід виймає иматок хліба та дрібок солі, починає й собі снідати»* (Панас Мирний); *«В землянку з оберемком хмизу увійшла нахмурена мати»* (М. Стельмах); *«Вся юрба людей розтяглася в довгу стрічку»* (С. Васильченко); *«Ось він в руці- червоний имат сатину, частиночка великого вогню»* (М. Бажан).

У таких субстантивних словосполученнях головне слово має значення сукупності або міри, а залежне - значення речовинності або предметності. Основне, керуюче слово завжди вказує на те, яка міра речовини чи кількість предметів, що називаються керованим словом у формі родового безприйменникового відмінка. Залежно від семантичних значень компонентів серед словосполучень з кількісними відношеннями можна виділити групи:

1. Словосполучення, що позначають міру речовини. При цьому міра може позначатися точно, загальноприйнятими одиницями виміру: *центнер картоплі, пуд солі, кубометр дров, міліграм отрути, метр полотна*; неточно, умовними одиницями виміру, що припускають індивідуальні відхилення, іноді метафоризовані: *оберемок дров, скибка хліба, клаптик паперу, гора піску, пучка солі, віз соломи*; позначатися предметами, що мають певний вміст: *відро води, бочка огірків, цистерна бензину*. Міра речовини може рідше позначатися досить загально, не визначено: *рештки молока, частина срібла, процент води*. Близькі за значенням і словосполучення типу *кущі бузку*, де родовий відмінок пояснює, з чого складається сукупність, названа головним словом.

2. Словосполучення, що позначають сукупність предметів. Головне слово називає сукупність, а залежне - предмети: а) живі істоти: *гурт чоловіків, рота солдатів, група туристів, зграя галок, табун коней, рій бджіл*; б) неживі предмети: *купа книг, ворох зошитів, партія бульдозерів*; метафоризовані: *море голів, ліс рук*.

Неозначено велику кількість можуть виражати також слова типу *безліч, гибель, тьма, сила, маса*, що наближаються своїм значенням до неозначено-кількісного числівника *багато*.

Словосполучення, в яких виражаються кількісні відношення - міра, сукупність чогось, являють собою структурно нерозкладні одиниці в реченні виконують функцію одного члена - підмета: *«В диханні вітровім тремтіли трав моря»* (В. Сосюра); присудка: *«То був пучок пахучої трави»*; додатка: *«Уклін Болгарії, що кожному п'ядь землі трудом запліднює і орошає потом»* (М. Рильський); означення: *«Хлоп'ята, зграйка горобців, сиділи щільно на тину»*; обставини - *«Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля...»* (М. Коцюбинський); *«Чіпка, вибишиш з сили, лежав, як соломи куль...»* (Панас Мирний).

У сучасній українській мові широко використовується родовий безприйменниковий відмінок при іменниках, що у словотворчому та етимологічному відношенні співвідносні з дієсловами. Наприклад: *зміцнення миру, перевірка знань, збирання врожаю, виступ депутата, шелест листя*. Залежно від лексико-граматичних особливостей передусім головного слова родовий відмінок у таких словосполученнях має значення суб'єкта або об'єкта дії. Якщо основний іменник співвідносний з неперехідним дієсловом, то родовий відмінок має значення суб'єкта дії: *праця лікаря, життя трудящих, нарада редакторів, хід змагання, послуги товариша, шум лісу*. Словосполучення цього типу співвідносні з моделями

«неперехідне дієслово + називний відмінок»: *праця лікаря - працює лікар, нарада редакторів - радяться редактори*. У реченнях такий родовий відмінок виконує функцію неузгодженого означення: «*За стрільбою, за іржанням коней, брязкотом шабель, войовничим криком козаків не можна було почути свого голосу*» (П. Панч); «*А з долини, із ставу, долинав рівний невагомний крекіт жаб*» (З. Тулуб); «*У віконниці вдарить вітер, то гарячого серця стук*» (Л. Забашта); «*А скрип воріт, терпке буяння хмелю тобі далеку юність нагада*» (А. Малишко); «*О ні, роздуки вічні, як вічний подих далини*» (П. Воронько).

Якщо ж основним словом виступає іменник, співвідносний з перехідним дієсловом, то родовий відмінок може мати значення об'єкта чи суб'єкта дії залежно від лексико-граматичних особливостей керуючого слова і лексичного значення керованого слова. Переважна більшість залежних слів має значення об'єкта дії: підписання договору, заготівля кормів, видобуток вугілля, вибори бюро, розв'язання задачі. На відміну від попередніх словосполучень, ці конструкції співвідносні з моделями «перехідне дієслово + знахідний відмінок»: *підписання договору — підписати договір, видобуток вугілля - видобувати вугілля*. У реченнях такий родовий відмінок, як правило, виконує функцію додатка: «*Успішне здійснення Програми КТІРС сприяє зміцненню морально-політичної єдності радянських людей, забезпеченню умов для будівництва комунізму*» (3 газ.); «*І на ленінським мудрим обличчі Ми впізнали надію свою, Молодого життя будівниці, У труді, у бажанні, в бою*» (А. Малишко).

Смислові відношення у словосполученнях, де основним словом виступає іменник, співвідносний з перехідним дієсловом, значною мірою зумовлюються й особливостями залежного слова. Якщо цей іменник - назва істоти або має значення активного предмета, то в конструкції - атрибутивні відношення і родовий відмінок виконує функцію неузгодженого означення. Це добре видно на прикладах, де стрижневим виступає те саме слово: *відкриття (чого?) космосу (відкрити космос) і відкриття (чий?) вчені (відкрили вчені), завоювання (чого?) першості і завоювання (чий?) пролетаріату*.

Іноді функція родового відмінка при іменниках, співвідносних з перехідними дієсловами, залежить не лише від лексико-граматичних особливостей обох компонентів, а й від контексту, від логічного співвідношення стрижневого слова з певними дієслівними формами. У таких випадках залежне слово - назва особи - може виступати, то як суб'єкт, то як об'єкт дії. Наприклад, *зустріч артистів* в одному контексті може співвідноситися із *зустрічати артистів* (родовий об'єкта - функція додатка), в іншому із *зустрічаються артисти* (родовий суб'єкта - функція означення).

Продуктивними в сучасній українській літературній мові є також конструкції з безприйменниковим родовим відмінком при іменниках, співвідносних з прикметниками та дієприкметниками: *відданість бійця, передовик виробництва, продуктивність праці, собівартість продукції, рівнини України, синь небес*. Головне слово у таких словосполученнях рідше називає носія ознаки, частіше - тимчасову або постійну ознаку, характерну для певного предмета чи особи, а залежне слово називає той чи інший предмет, поняття або особу. Отже, основне, керуюче слово може мати значення:

1) носія ознаки (*ударник праці, відмінник навчання, молодь України, старшина роти, пустелі Африки*); 2) ознаки, а залежне слово - носія ознаки, що може являти собою предмет (*швидкість літака, глибина океану, прохолода лісу, міць Української Армії*), назву особи чи взагалі живої істоти (*активність комсомольця, мужність*

періопрохідців), абстрактне поняття (*тонкощі науки, плановість виховання, результативність досліджень, велич часу, сила тачанту*).

Словосполучення з родовим відмінком при іменниках, співвідносних з прикметниками, виражають, як правило, атрибутивні відношення, тому залежний іменник слід розглядати в реченнях як неузгоджене означення: «*Досвітні огні, переможні, урочі, прорізаєш темряву ночі*» (Леся Українка); «*Багрець лісів, душі мій вірада*» (А. Малишко); «*В пісні не зів'яне днів моїх блакить*» (В. Сосюра).

Атрибутивні відношення ускладнюються об'єктними, коли один чи обидва компоненти мають абстрактний характер, особливо ж якщо ці іменники співвідносні з дієсловами. Так, наприклад, у сполученнях *ударник праці, відмінники навчання* є більше підстав розглядати залежний родовий відмінок як додаток. До нього більше підходить питання чого?, а не який? Тут можливі своєрідні синонімічні конструкції: *ударник праці - по-ударному працює, відмінник навчання — відмінно навчається*. Об'єктні відношення нашаровуються на атрибутивні і в словосполученнях типу *плановість виховання, завершеність справи, змінність величини, недослідженість питань, перетворюваність руху*. Тут головні слова мають відчутну співвіднесеність не лише з прикметниками, а й з дієсловами (пор. можливі синонімічні утворення: *плановість виховання — планувати виховання і планується виховання, завершеність справи - завершити справу і завершується справа*).

Значно рідше зустрічаються в українській мові словосполучення з родовим відмінком при іменниках, співвідносних з числівниками. Наприклад: «*Злидні отакі, землі дві десятини*» (А. Головка); «*Одна трійка літаків відокремилась*» (М. Шеремет); «*Півсотні дужих козаків порубають його з почтом на капушту*» (З. Тулуб); «*На подвір'ї лежала пара волів*» (А. Шиян).

У ролі головних слів можуть виступати різні за смисловими відтінками іменники. Залежно від того, з якими числівниками вони співвідносяться, можна виділити такі групи:

1. Словосполучення, в яких кількість предметів позначається точно: *десяток яблук, сотня козаків, трійка коней*. Керуючі іменники у словотворчому відношенні тут співвідносні з власне кількісними числівниками. Сюди ж належать сполучення із словами пара: «*Йому Дідона підслала... штани і пару чобіток*» (І. Котляревський); *дюжина: «Довелося купити дюжину ножів»*. Іменники *пара, дюжина, десяток, сотня* можуть вживатися і на позначення приблизної, неозначеної кількості: *десятки книг, сотні тем*.

2. Словосполучення, в яких позначається певна частина цілого, що приймається за одиницю: *чверть аркуша, третина студентів*. Сюди ж належать поєднання з основним словом сотка (вживається в розмовній мові замість словосполучення «одна сота гектара»: «*Прополоти сотку льону*»), а також числові назви типу *півтори доби, півтора аркуша, половина двору*.

3. Словосполучення, в яких виражається лише загальна ідея кількості. Головним тут виступає співвідносне з неозначено-кількісним числівником кілька слово кількість, що може сполучатися з іменниками - назвами предметів, речовини. Наприклад: «*Щороку збільшується кількість студентів у вузах нашої країни*» (3 газети); «*Кількість металу в руді визначається тепер з високою точністю*».

З погляду внутрішньо-синтаксичних зв'язків словосполучення з родовим відмінком при іменниках, співвідносних з числівниками, є структурно нерозкладними. У реченні їх слід розглядати як один член.

Отже, в субстантивних словосполученнях із залежним родовим відмінком виражаються найрізноманітніші смислові відтінки атрибутивних і об'єктних

відношень, які залежать від лексико-граматичних особливостей обох компонентів, зокрема від широти й багатства лексичного наповнення аналізованої структурної моделі. Ці словосполучення є важливим джерелом збагачення виражальних можливостей різних стилів сучасної української літературної мови.

Література

1. Виноградов 1947: **Виноградов В. В.** Грамматическое учение о слове. - М. - Л., 1947. - 183 с.
2. Жовтобрюх 1972: **Жовтобрюх М.А.**, Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. - 4.1. - К.: Вища шк., 1972. - 406 с.
3. Курс 1951: **Курс** сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. - Т.П.-К.: Рад. шк., 1951. - 408 с.
4. Сухотин 1950: **Сухотин В. П.** Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М., 1950. - С.7-173.
5. Сучасна 1972: **Сучасна** українська літературна мова. Синтаксис / за ред. акад. І.К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972. - 516 с.

Опубл.: Українська мова і література в школі. - 1975. —№ 6. - С. 35 - 45.

М.В. Павлович

БЕЗПРИЙМНИКОВЕ КЕРУВАННЯ

Грамматичний зв'язок між словами, зокрема безприйменникове (безпосереднє) керування, здебільшого однаковий в українській і російській мовах. Якщо візьмемо для порівняння кілька дієслів, то після них в обох мовах залежне слово стоятиме в тому самому відмінку, наприклад: *бити* (кого, що; ким, чим) *ворога*, *бити молотком* - *бить* (кого, что; кем, чем) *врага*, *молотком*; *бажати* (кого, чого) *щастя* - *желать* (кого, чего) *счастья*; *вести* (кого, що; за ким, за чим) *боротьбу*, *вести за собою* - *вести* (кого, что; за кем, за чем) *борьбу*, *за собой*; *гребти* (що, чим) *сіно*, *гребти граблями* - *грести* (что, чем) *сено*, *граблями*; *окати* (що, чим) *жито*, *жати серпом* - *жатъ* (что, чем) *рожь*, *серпом*; *знати* (кого, що; про кого, про що) *мову*, *знати про Ефіопію* - *знать* (кого, что; о ком, о чем) *язык*, *знать об Эфиопии*; *кинути* (кого, що; ким, чим) *камінь*, *кинути каменем* - *бросить* (кого, что; кем, чем) *камень*, *бросить каменем*; *ламати* (кого, що; ким, чим) *кукурудзу*, *ламати руками* - *ломать* (кого, что; кем, чем) *кукурузу*, *ломать руками*; *набриднути* (кому, чим) *слухачам*, *набриднути повчаннями* - *шдоаеть* (кому, чем) *слушателям*, *надоаеть нравоучениями*; *оволодівати* (чим) *наукою* - *овладевать* (чем) *наукой*; *рубати* (кого, що; чим) *ялину*, *рубати сокирою* - *рубить* (кого, что; чем) *елку*, *рубить топором*.

Як видно з наведених прикладів, деякі дієслова вимагають після себе додатків у різних відмінках, причому виразно виступають стилістичні відтінки: *гребти сіно* (об'єкт дії), *гребти граблями* (знаряддя дії); так само *кинути камінь* і *кинути каменем*, *рубати ялину* і *рубати сокирою* та ін.

Якщо знати мову, то, очевидно, йдеться про ґрунтовні знання, а *знати про Ефіопію* - це *чути*, *мати досить поверхове уявлення про неї*. Такі ж відтінки в значенні мають і звороти: *говорити що* - *говорити про що*, *нагадати що* - *нагадати про що*, *повідомити що* - *повідомити про що*.

Проте в українській мові буває дублетне керування (без відтінків значень) після таких дієслів: *вважати* (ким, чим і за кого, за що) *доцільним*, *вважати за доцільне*; *доглядати* (кого, що і за ким, за чим) *дитину*, *худобу*, *доглядати за дитиною*; *користуватися* (чим і з чого) *правами*, *з прав*; *нехтувати* (кого, що і ким, чим) *правила*, *правилами*; *навчати* (чого і чому) *грамоти*, *грамоті*; *співати* (чого, що) *пісень* і *пісні*; *хворіти* (чим і на що) *грипом* і *на грип* та ін.

У „Курсі сучасної української літературної мови” зазначається, що „...така синтаксична строкатість є явище негативне і буде усунена в процесі дальшого нормування літературної мови” (стор.15).

Словники (Русско-украинский словарь. Українсько-російський словник, далі скорочено РУС і УРС) теж фіксують такі хитання. Спочатку вони наводять більш поширену форму керування, а перед менш вживаною ставлять позначку *редко. Отже, в розвитку української мови одна з форм набирає дедалі більшого поширення і стає літературною нормою.

Незначні відмінності в керуванні в українській мові порівняно з російською призводять часом до стилістичних помилок. Так, і в учнівських письмових роботах, і в газетах можна натрапити на неправомірні конструкції „*В майстернях ми набуваємо навички роботи з реальними інструментами*”. „*В семирічку набирає значення розвиток хімічної промисловості*”, „*Молодь опановує знаннями*”, „*Запобігти втрат зерна під час збирань*”, „*Червона армія нанесла нищівний удар фашистам*”, „*У бою з партизанами фашистський полк потерпів поразку*” та ін.

Дієслово *набувати* у першому реченні вимагає після себе додатка в родовому відмінку - *набуваємо навичок*, так само *набувати сили*, *форми*. Проте *набувати* в значенні *наживати*, *нагромаджувати* залежне слово стоїть у знахідному відмінку: *набувати гроші*, *хату* (див. УРС, т. II, стор. 563).

У такому самому значенні, як *набувати* (ставати якимсь), *вжито* в реченні слово *набирати*, після якого додаток стоятиме теж у родовому, розвитку хімічної промисловості *набирає* не вирішального значення, а вирішальне значення.

У наступному реченні учні вжили русизм - „*нанесла удар*”, не знаючи точного відповідника завдала, після якого залежне слово матиме форму знахідного відмінку - *Червона армія завдала нищівного удару фашистам* (*бо завдати поразки* (пор. з російським висловом нанести поражение). Після *завдати*, *вжитого* в прямому значенні, додаток стоятиме у знахідному відмінку: *завдати на плечі мішок*, *в'язанку дров* (див. УРС, т. II, стор. 15).

Дієслово *дякувати* вимагає після себе давального, а не родового - *дякувати вам*, а не „*вас*”.

Між дієсловом *опановувати* і наступним додатком природніший зв'язок у знахідного, а не орудного відмінку - *Молодь опановує знання*, *науку*, *мову* (див. УРС, т. II, стор. 127).

Формою давального, а не родового відмінку виражається додаток після *запобігати*, отже, треба *запобігати* не „*втрат*, *помилку*”, а *втратам*, *помилкам*. Таке дієслово має ще інші значення. Людина може *запобігати перед начальством* (перед ким - посереднє керування); вона може *шукати вигоди*, звідси *запобігати милості* - залежне слово стоїть у родовому відмінку.

У дальшому реченні, замість русизму „*потерпів поразку*”, треба *вжити зазнав* (чого) *поразки*. Так само *зазнати лиха*, *горя*, *злиднів* (пор. російське *потерпеть несчастье*, *горе*, *испытывать лишения*).

Повідомляти відповідає російському сообщать, але на відміну від російського слова *сообщаю вам* треба вживати повідомляю вас.

Трапляються також помилки в керуванні після таких дієслів: *дорікати*, *докоряти* „учня” (замість правильного *дорікати*, *докоряти учневі*; *навчати „мові”* замість правильного *навчати мови* та ін.).

Виникають труднощі і при безпосередньому іменниковому керуванні. Здебільшого після віддієслівних іменників залежне слово стоїть у тих самих відмінках, що й після дієслів, від яких ці іменники утворилися. Отже, *набування* (чого) *навичок*, *набирання* (чого) *сили*, *подяка* (кому) *товаришам*, *запобігання* (чому) *появі*, *навчання* (чого) *мови*, *докір* (кому) *учневі* та ін.

Коли після дієслова додаток стоїть у знахідному відмінку, то іменники від цього слова керують залежним словом у родовому відмінку без прийменника або з прийменником до: *постачати* (кому, що) *фабрикам сировину* - *постачання фабрикам сировини*, *читати книжку* — *читання книжки*, *ненавидіти ворога* — *ненависть до ворога*, *любити батьківщину* - *любов до батьківщини*.

Тут розглянуто тільки деякі складні випадки віддієслівного та іменникового керування. В роботі вчителя можуть виникнути сумніви щодо правильності форми у керуванні слів, ужитих учнями в письмових роботах. У такому разі треба звернутися до згаданих словників, а також навчити учнів користуватися ними.

Опубл.: *Українська мова і література в школі.* - 1963. - №8. - С. 82-83.

ТЕМА II. СИНТАКСИС ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

П.1. КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕНЬ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

А.П. Загнітко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА СИНТАКСИЧНА КЛАСИОЛОПІЯ

Ідея розгляду сучасної української синтаксичної класиології зумовлена знайомством з рядом праць філософів, лінгвістів, когнітологів, в яких опрацьовуються проблеми викінченості класифікацій, визначаються закономірності створення певних класифікацій, встановлюються їх вихідні принципи та простежуються шляхи їх еволюції (пор. погляди В.Г. Адмоні, Ю.Д. Апресяна, Ш. Баллі, В.В. Богданова, О.В. Бондарка, А. Вежицької, В.В. Виноградова, І.Р. Вихованця, М.В. Всеволодової, Р. Гжегоржикової, К.Г. Городенської, Г.О. Золотової, Т.Х. Каде, Н.Ф. Клименко, Л.В. Малаховського, О.М. Мельник, О.С. Мельничука, О.В. Падучевої, Ю.С. Степанова, Л. Теньєра та ін.), та послідовним аналізом основних принципів тих чи інших класифікацій синтаксичних одиниць, з'ясування закономірностей їх диференціації, вицленування з-поміж них ядерних / напівпериферійних / периферійних утворень, простеження їх суперечності і непослідовності. Водночас розглядалися основи виділення синтаксичних категорій та застосовувані щодо них класифікації. Так, в одних класифікаціях словосполучення кваліфікуються за: 1) будовою, 2) типами синтаксичного зв'язку, 3) морфологічним вираженням стрижневого слова, 4) цілісністю (Г.М. Удовиченко), а в інших класифікаціях до уже визначених критеріїв додається ще також розрізнення словосполучень за типом наявних у них семантико-синтаксичних відношень між компонентами (О.С. Мельничук), ще в інших додається диференціація первинних і вторинних словосполучень, ядерних і периферійних (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська) та ін. При цьому класифікація словосполучень навіть за однією диференційною ознакою суттєво варіюється в різних синтаксичних студіях, підтвердження чого може бути розрізнення іменних (іменникових, прикметникових, числівникових), дієслівних, прислівникових словосполучень в одних дослідженнях (М.Я. Плющ), іменникових, інфінітивних, дієслівних, прикметникових, прислівникових словосполучень (І.Р. Вихованець) за морфологічним вираженням стрижневого слова - в інших.

Сповідування вченими принципів того самого напрямку ніякою мірою не означає тотожності тлумачення синтаксичних категорій, установлення їх ієрархії, визначення особливостей синтаксичних форм, їх функціонально-семантичних парадигм, розгляду синтаксичного значення та його співвідношення з синтаксичною формою. Більше того, це ніякою мірою не означає адекватності витлумачення типів, підтипів, розрядів, різновидів синтаксичних одиниць (пор. розбіжності з-поміж прихильників логічного напрямку щодо кваліфікації і класифікації різновидів складнопідрядного речення, з'ясування особливостей так званих "згорнутих" речень (погляди І. Вагилевича, І. Буслаєва, М. Греча та ін.)). Послідовне застосування тих самих принципів класифікації за однією / кількома диференційними ознаками у різних лінгвістів давало неадекватні результати. Так, прихильники формально-граматичної класифікації складнопідрядних речень пропонували виділення різної кількості різновидів підрядних частин (Д.М. Овсянко-Куликовський, Д.М. Кудрявський,

М.М. Петерсон, О.М. Пешковський та ін. - від двох-чотирьох різновидів до дев'яти і більше).

В українських синтаксичних класифікаціях так чи інакше позначались концептуальні підходи дослідників до визначення самої суті граматичного ладу мови, його співвідношення з об'єктивною дійсністю, загальнофілософськими постулатами, понятійними основами тлумачення синтаксичних одиниць та ін. Відштовхуючись від розгляду речення як "судження, вираженого словами" (логічний напрям), синтаксисти приходили до поділу речень на: 1) повні і неповні ("скорочені" за Г. Шашкевичем), останніми вважались такі, в яких відсутній підмет, оскільки "без присудка речення не може існувати" (Ф.І. Буслаєв), хоча уже М. Левицький у межах формально-граматичного напрямку до неповних відносив речення або без підмета, або без присудка; 2) нестягнені і "стягнені" (М. Осадца), що утворені внаслідок злиття кількох речень в одне (речення, в якому одного підмета стосується кілька присудків або кілька підметів торкається одного присудка). Водночас виділялися "втручені" речення, до складу яких зараховуються дієприслівникові звороти (О. Огоновський), останні інколи називали "скороченими" реченнями (М. Осадца), оскільки в них також виражається судження. За ознакою пропуску найсуттєвішого члена речення (присудка) один з різновидів неповних речень називався "еліптичним" (С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер), "пропусковим" (В. Коцовський, О. Огоновський).

Суттєвим поставав рівень сформованості теоретичного апарату, самих класифікаційних концептів, параметрами яких програмувалися відповідні класифікації. Відсутність теоретичного апарату поставала мотиватором апріорної класифікації, що засвідчувала відповідний тип пам'яті. До таких апріорних класифікацій, які ґрунтуються на суто смисловому критерії, слід, очевидно, віднести поділ речень на розповідні, питальні, бажальні та речення-просяби стоїками.

У наукових концепціях і теоретичних постулатах уже давно відомо, що суть класифікації (лат. *сіазізіс* - розряд, *Гасіо* - роблю, *чиніо*) полягає в розподілі певного типу предметів (під предметом мається на увазі та чи інша одиниця класифікації, а не величина субстанційної семантики) на взаємозв'язані класи (розряди) відповідно до тих чи інших найсуттєвіших ознак, які притаманні одиницям-компонентам певного класу і які водночас відрізняють їх від інших класів. Суттєвим постає в такому разі те, що кожен клас займає у такій системі певне постійне місце і його одиниці кваліфікуються за однією, двома чи більше диференційними ознаками.

Класифікація як метод аналізу матеріалу і як результат дослідження широко репрезентована в українській лінгвістиці, оскільки завданням класифікації постає вичерпний розгляд тих чи інших явищ, їх опис. Це зумовлює каталогізацію досліджуваних об'єктів і відповідне відокремлення та виокремлення наявних явищ (пор. морфемні словники, словотвірні словники, словники труднощів, словники складних слововживань, словники епітетів, словники рим, словники антонімів, словники омонімів, словники синонімів, словники паронімів, словники гідронімів і под.). У силу застосування класифікаційних критеріїв та супровідних чинників кваліфікації (власне, з кваліфікації розпочинається будь-яка класифікація) суттєво зменшується числова кількість досліджуваних мовних одиниць і звужується напрям їх розгляду, постає реальною можливістю виділення з-поміж них підвидів, груп, підгруп (пор. види омонімів (омографи, омофони, омоформи та ін.), типи синонімів (абсолютні, стилістичні тощо), різновиди складносурядних речень відкритої і закритої структури, типи присудка за будовою: простий, складений і складний).

Будь-яка класифікація вихідним своїм началом має концепт, під яким розуміється відносно стійкий і стабільний відбиток позамовного світу. Саме уявлення про цей

відбиток і зумовлює неадекватну класифікацію мовно-синтаксичних явищ, пор.: логіко-граматичну (М. Осадца, С. Смаль-Стоцький та ін.), формально-граматичну (Л. Булаховський, С. Смеречинський та ін.), структурно-семантичну (І. Вихованець, С. Ломакович та ін.), функціонально-граматичну (І. Слинко, Н. Гуїванюк, М. Кобилянська та ін.) класифікації складнопідрядних речень та їх засадничі принципи (отождоження з відповідним членом головної частини - логіко-граматична; диференціація підрядних частин за специфікою сполучних засобів - формально-граматична і под.), поряд з ними виступають: динамічна типологія українських складнопідрядних речень, граматичні типи складнопідрядних речень за структурно-семантичними протиставленнями. При цьому здебільшого послідовно виявляється тенденція репрезентувати наслідки дослідження того чи іншого різновиду синтаксичних одиниць у вигляді відповідної класифікації, підтвердженням чого є, в першу чергу, вирізнення самої кількості синтаксичних одиниць (мінімальна синтаксична одиниця, словосполучення і речення (І.Р. Вихованець); синтаксичне слово, словосполучення, просте речення, складне речення (О.С. Мельничук та ін.), типів синтаксичного зв'язку (прислівний / неprisлівний, предикативний, детермінантний, опосередкований, напівпредикативний, сурядний, з-поміж прислівного вирізняються форми узгодження, керування, прилягання (О.С. Мельничук, І.Р. Вихованець, М.У. Каранська), узгодження, керування, прилягання, кореляція (І.І. Слинко, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська), узгодження, керування, прилягання, тяжіння (Л.А. Булаховський); передбачуваний / непередбачуваний, обов'язковий / необов'язковий (І.Р. Вихованець та ін.), різновидів семантико-синтаксичних відношень, нерівнорядних типів речень: 1) за будовою, 2) за кількістю граматичних основ, 3) за модальністю, 4) за наявністю / відсутністю другорядних членів речення, 5) за членованістю / нечленованістю і под. (О.С. Мельничук, І.Р. Вихованець, І.І. Слинко, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська, Б.М. Кулик та ін.).

Наявні класифікації синтаксичних явищ здебільшого переглядаються і пропонуються їх: 1) варіації (без суттєвих виводів теоретичних засад класифікації, пор. розбіжності в межах структурно-семантичної класифікації складнопідрядних речень: при збереженні тих самих різновидів підрядних частин суттєво варіюються тільки їх певні підтипи); 2) модифікації (пор. логіко-граматичну класифікацію і виділення / невиділення підрядних присудкових, порівняльних, зіставних; структурно-семантичну класифікацію і вирізнення в одних випадках підрядних детермінантних зумовленості (причини, умови, мети, наслідку, допусту), часу, порівняння і відповідності; в інших випадках розрізнення часових, причинових, цільових, умовних, допустових, наслідкових, порівняльних, локативних підрядних частин (пор. погляди І.Р. Вихованця, М.У. Каранської, І.І. Слинка, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянської та ін.); 3) модульні трансформації (застосовуються ті самі засадничі принципи класифікації, але виділювані різновиди підрядних частин є переважно іншими, пор. різновиди нерозчленованих складнопідрядних речень в І.Р. Вихованця, С.В. Ломакович, І.І. Слинка, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянської).

Всі синтаксичні класифікації ґрунтуються на загальнотеоретичних постулатах класифікації як особливій формі пізнання й аналізу самого явища, оскільки виділення тих чи інших класів завжди ґрунтується на відповідних критеріях, які кладуться в основу розмежування класів, підкласів, видів, підвидів, груп, підгруп, мікрогруп / макрогруп відповідних об'єктів. Початком класифікаційних схем, сіток, систем є суто емпіричний підхід (емпіричний рівень описових наук), коли наявний матеріал вимагає максимального застосування описово-пояснювальної методики, і з цією метою уможливується вирізнення певних типів досліджуваних одиниць, їх опис, спостереження, подальші ж абстрагування нашоуюються на відсутність теоретичних,

узагальнювальних підходів і под. (пор. соціальну діалектологію, діалектографію, фразеографію тощо). На емпіричному рівні послідовно здійснюється розмежування суб'єктивної та об'єктивної модальності реченнєвих структур з чітким визначенням основних засобів реалізації обох.

Теоретичний рівень описових наук ґрунтується на таксонах, типах і відповідних відношеннях, у силу чого визначальною для таксонів є ієрархізація, для типів - закони і закономірності вияву і реалізації (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, Т.Х. Каде, О.М. Мельник, Е.О. Натансон, С.О. Нікітіна) мовних одиниць. Саме тут надважливими виступають мисленнєві узагальнення й абстрагування (застосування компонентного аналізу, кластерного аналізу, методу трансформацій, методу кількісної та якісної таксонії й індексування текстів тощо). На теоретичному рівні послідовно здійснюється оперування архетипами, водночас "...специфіка дослідницької діяльності у цьому підрозділі знання до цих пір не зовсім зрозуміла, дослідженням архетипів до цих пір притаманна унікальність (розв'язання варто шукати, спираючись на синергетичний підхід)" [Мельник 1999, с. 165], пор. також погляди [Иванова-Лукиянова 1998, Остапенко 1990].

Більшість українських синтаксичних класифікацій ґрунтується на поєднанні емпіричного і теоретичного підходів, оскільки в них своєрідно перетинаються і взаємодіють описова і пояснювальна методика. Емпіричні спостереження трансформуються в теоретичні міркування про наявність таксонів, до складу яких такі одиниці і належать. Відношення класифікації за своїм виявом є нечіткими, нечіткими постають і таксони - результати класифікації. Основним класифікаційним відношенням є подібність. Найпослідовніше розбіжності у класифікаційних схемах простежуються при зіставленні різних схем щодо виділення типів, підтипів, різновидів з-поміж певного класу одиниць, що є наслідком неадекватних підходів до самої мови, встановлення її функцій тощо. Здебільшого розходження у синтаксичних класифікаціях зумовлюються ототожненням останньої тільки з ієрархією (пор. структурно-семантичну класифікацію складнопідрядних речень, де весь клас складнопідрядних речень диференціюється на розчленовані і нерозчленовані структури, а вже подальша класифікація здійснюється в межах виділених типів), хоча класифікація належить до найзагальніших і надзвичайно емних понять, і тому правомірним видається її вищий ранговий статус щодо підпорядкованих їй понять "систематика", "таксонімія", "типологія" (пор. погляди Л.В. Малаховського, О.М. Мельник та ін.). Очевидно, для визначення оптимальності відповідної класифікації варто керуватися тим, наскільки вона відображає специфіку досліджуваних об'єктів, якою мірою створюється цілісне уявлення про інвентар класифікованих одиниць, наскільки зберігається система виділених типів, підтипів при застосуванні інших критеріїв класифікації, якою мірою враховані всі властивості досліджуваного предмета в класифікації (ідеальною виступає така класифікація, у якій враховано всі властивості об'єкта).

У сучасному українському синтаксисі співіснують природні і штучні класифікації. Природні класифікації є чинними постійно (пор. поділ речень на прості і складні; класифікацію слів за частинами мови та ін.), з часом окремі їх компоненти можуть поглиблюватися і розвиватися (диференціація складних речень на складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові), але основні елементи залишаються. Штучні класифікації створюються дослідниками з метою викінченого розгляду певного явища (пор. класифікацію різновидів словосполучень за морфологічним вираженням стрижневого (ведучого) і залежного слова, запропоновану О.С. Мельничуком, у якій вирізняється 36 основних моделей: субстантивно-

субстантивні, субстантивно-ад'єктивні і под.), їх функціональне призначення полягає у глибшому вивченні досліджуваного явища, вичерпнішому аналізі його структури, його взаємозв'язків і под.

Обидва типи класифікації (природний і штучний) співіснують, і в них багато спільного. Здебільшого природна класифікація ґрунтується на певних критеріях, які відображають якісні аспекти предметів, і саме останні зумовлюють розподіл предметів на відповідні класи. Врахування однієї ознаки зумовлює постановня монотетичних груп, класифікація за цілим рядом диференційних ознак детермінує постановня політетичних груп. Така класифікація є джерелом здобуття нових знань, підтвердженням чого виступає багаторівнева система синтаксичних категорій речення (формально-граматичні, семантико-синтаксичні, комунікативні тощо). Це мотивує відповідно їх класифікацію на: 1) формально-граматичні (категорія предикативності, категорія підмета, категорія присудка, категорія додатка, категорія означення тощо; водночас можливе розмежування суперкатегорій другорядного члена речення і головного члена речення та ін.); 2) семантико-синтаксичні (категорія субстантивності, категорія предикатності і под.); 3) комунікативно-синтаксичні (категорія розповідності, категорія переповідності, категорія оптативності, категорія спонукальності та ін.); 4) власне-семантичні (категорія агенса, категорія пацієнса, категорія протагоніста і под.).

Українська синтаксична класифікація пройшла еволюцію від апріорності (термін належить І.Г. Милославському), коли "основи класифікації не визначені спочатку" (О.М. Мельник) і поняття класифікуються стихійно, до апостеріорності, що означає створення класифікації на певному досвіді, тобто визначається певна логічна система диференційних ознак і на їх підставі здійснюється класифікація, підтвердженням чого виступає класифікація реченнєвих категорій та ін. При цьому суттєвим постає і при апріорності, і при апостеріорності наявність понять, статус яких надзвичайно складно визначити в системі, що зумовлюється: 1) процесом формування самої системи, 2) сучасним баченням проблеми, 3) прагненням охопити більшість фактів. Як правило, основою будь-якої класифікації виступає встановлення диференційних ознак більшості мовних явищ, звідси неможливість охопити все їх розмаїття, оскільки поза межами залишаються такі мовні величини, в яких не зовсім чітко окреслені диференційні ознаки.

Сучасній українській синтаксичній класифікації притаманна цілеспрямована тенденція розподілу об'єктів на класи. Класифікації уможливають систематизацію досліджуваних об'єктів, їх репрезентацію за відповідними диференційними ознаками. Класифікація сьогодні виступає методом пізнання, процесом наукового дослідження, напрямом наукового аналізу та засобом оіримання знань, збереження фонду знань, інтенсифікації наукового пошуку, розвитку окремих напрямів синтаксису і зіставлення найсуттєвіших досягнень окремих галузей знань про синтаксис української мови.

Поза всяким сумнівом, можна вести мову про особливий класифікаційний метод, суть якого полягає у вивченні специфіки досліджуваного об'єкта, встановленні його диференційних ознак, простеженні відповідних фасетів (пор.: рід - вид, частина - ціле) та визначенні параметрів розподілу об'єктів за симетрією (симетричні класифікації антонімічних / синонімічних конструкцій, пор.: синкретизм (поєднання антонімії й синонімії): *Одне слово, це була вже іниця жінка. Чужа. Стороння. З якою мене ніщо не зв'язувало. І водночас усе мене з нею зв'язувало, саме з нею, і тільки* (Ю. Покальчук)) й асиметрією (усі несиметричні класифікації: діхронічні / синхронічні, природні / штучні і под.). Ускладнення синтаксичних класифікацій, постановня політетичних класифікацій як

наслідку апостеріорності засвідчує якісне поглиблення синтаксичних студій й уможливило актуалізацію розрізняювальної, абстрагувальної, узагальнювальної, поняттєвої, асоціативної, гносеологічної функції класифікацій, водночас вирізняє питання щодо операторів класифікацій, скорочення просторових відстаней між наявними класифікаціями. У сучасному синтаксисі своєрідно поєднуються природні і штучні класифікації, пов'язуючи емпіричний і теоретичний рівень досліджень описувальних і пояснювальних праць. Кожна синтаксична класифікація побудована на певних диференційних ознаках. Зіставлення одно- / різнотипних класифікацій дозволяє опрацювати алгоритми класифікацій і уможливило зведення до певної формалізації класифікаційних структур, скорочення кількості ознак та самого внутрішньосинтаксичного простору класифікаційних систем (пор. співвідношення / неспіввідношення типів синтаксичних зв'язків, різних видів підрядних частин у межах структурно-семантичної класифікації), об'єднання класів, до відповідної топологізації та ін. Поза всяким сумнівом, класифікаційний (таксонімічний) метод, який спрямований на відображення в синтаксичних дослідженнях (описах і поясненнях) єдностей і відношень, наявних у самій мовній дійсності, завжди буде актуальним, оскільки у своїй основі він містить когнітивні параметри мовно-національного простору. Саме класифікаційний метод відображає у своїх результатах - класифікаціях ті чи інші реальні системності, стратифікацію, варіативність синтаксичних одиниць, їх співвідношення, протиставлення, єдність, реальну типологію та ін.

Синтаксичні класифікації відображають один із найсуттєвіших параметрів мовної картини світу і спрямовані у своїй цілісності (якщо все розмаїття класифікацій прийняти за цілісність) на максимальне відображення сутності самих досліджуваних і класифікованих об'єктів.

Сучасна українська синтаксична класиологія повною мірою об'єднує у собі все набуто, акумулює досвід попередніх апріорних й апостеріорних, природних і штучних, симетричних і несиметричних, статичних і динамічних класифікацій, і водночас вона спрямована у майбутнє, оскільки єдиний класифікаційний простір дозволяє створити єдиний компактний алгоритм відповідних класифікаційних систем, побудувати парадигму операторів та виявити рівень пізнання синтаксичних явищ.

Речення виступає однією з найскладніших одиниць у синтаксичній системі. Його складність полягає у множинності самих складників, кількість яких у реченні структурно не обмежена, оскільки довжина речення ніяк не визначена. Будь-яке речення можна продовжувати безмежно. Складність речення умотивована також притаманною йому множинністю можливих співвідношень між формою і змістом, що й мотивує необхідність членування усього загалу речень на множинності, що в сукупності витворюють певну систему. Все це змушує вести мову про аспекти речення.

Вперше про речення як про синтаксичне утворення мова йшла у граматиці класичного санскриту, автором якої був Паніні (У-ІУ ст. до н.е.). При цьому зазначалося, що речення - основна синтаксична одиниця, оскільки тільки воно здатне виражати думку. При аналізі речення Паніні дотримувався емпіричного погляду на його будову.

Виділяв речення й Арістотель, для якого останнє - це складений звук, що характеризується самостійним значенням, окремі частини якого також мають самостійне значення. Цим речення відрізняється від інших складених звуків, окремі частини яких позбавлені власного значення. Учений констатує, що "не будь-яке речення складається з дієслів та імен. Може бути речення без дієслів, наприклад, визначення людини. Але будь-яка частина речення завжди матиме самостійне

значення" [Арістотель 1939, с.25]. Арістотель попутно розглядав проблему різних типів речення, виділяючи з-поміж них розповідні і спонукальні, а також бездієслівні.

Подальше опрацювання теорії речення пов'язане з філософською школою стоїків, головою якої був Хрисип. Мовні погляди стоїків відомі завдяки працям ірещького письменника Діогена Лаєрція, трактату римського ученого Марка Теренція Варрона, за незакінченими творами християнського богослова Августина "Про діалектику", а також за творами пізніших грецьких і латинських граматистів. Стоїки вперше заговорили про синтаксис, маючи на увазі під ним не стільки граматичну, скільки логічну дисципліну. Поряд зі значенням "змістовий бік висловлення" наявне і спеціальніше значення, що приблизно відповідає поняттю "речення", взятому у його смислового аспекті. Речення розглядається стоїками, як "повне самодостатнє висловлення". Стоїки опрацьовують також різноманітні класифікації речень-суджень, при цьому ця класифікація здебільшого ґрунтується на різниці предикатів. В основу класифікації суджень кладеться класифікація речень за характером їх дієслівного предиката як найсуттєвішого моменту, що створює речення. Тут також піднята проблема класифікації типів речення за метою висловлення. Основним типом речення вважається розповідний. Поряд з ним розрізняються питальні, а також речення, що виражають бажання, мольбу. Водночас диференціюються інші типи речення. Ця класифікація ґрунтується здебільшого не на формально-граматичних, а на смислових критеріях.

Найвищої точки грецька граматики досягла в олександрійських мовознавців. Створенню системи олександрійської граматичного вчення сприяли головним чином праці Аристарха, Кратеса з Маллоса, учня Аристарха - Діонісія Фракійського, Аполлонія Дискола та його сина Геродіана. Особливо вирізняється вчення двох останніх. їх граматична система повністю успадкована нинішніми вченими через латинських граматистів. Аполлоній Дискол присвячує синтаксису окрему працю, що не такою мірою ним опрацьована, як морфологія, але уже засвідчила вирізнення окремого мовного рівня. Латинські граматисти спирались на праці грецьких мислителів.

Логізація граматики посилилась в епоху П'єра Абеляра (1079- 1142 рр.), в XI-XII ст., коли заново було відкрито спадщину Арістотеля. Самі позиції логіки обґрунтовувались природною мовою. Під реченням мався на увазі диктум, тобто його об'єктивний зміст.

Особливе місце посідає концепція модистів (XIII-XIV ст.), що належали до схоластичної науки. Основою поглядів модистів було розрізнення у мовленні трьох компонентів, які відповідали трьом категоріям модусів: тосії еязепсії (модуси існування), тоді іпіїїї^епсії (модуси ПОНЯТТЯ), тоді ілїїїїаєпсії (модуси позначення). Основна увага була зосереджена на модусах позначення. Щодо речення модисти спирались на ідею руху, запозичену ними з книги "Фізика" Арістотеля (кн. 3). Речення тлумачиться, як динамічний перехід від початкового пункту (лат. ієтгіпіз а^іо), названого зирройііт (букв, підставлене), до кінцевого пункту, названого арроіііт (лат. ієтгіпіз асі ціет (букв, приєднане)).

У період філософської доктрини раціоналізму (XVII - І-а пол. XIX ст.) була відроджена уся універсальна (всезагальна) граматики, що ґрунтувалася на переконанні абсолютної відповідності мовлення натуральній логіці мислення. Серар Тено Дюмарсе (дю Марсе (1676- 1756 рр.)) писав, що у всіх мовах світу наявний тільки один необхідний спосіб утворення смислу за допомогою "слів". Саме у цей період була створена "Загальна і раціональна граматики", або Граматики Пор-Рояля (автори Антуан Арно (1612-1694 рр.) і Клод Лансло (1616-1695 рр.)). Універсальна

граматика доводить до математичної точності визначення речення у логічному аспекті, оскільки "Судження, будучи виражене у словах, називається реченням". Саме тому кожне речення включає в себе суб'єкт, зв'язку й атрибут. На основі античної теорії речення-судження в XVII-XVIII ст. була створена універсальна схема речення і його членів, яка тривалий час застосовувалась для аналізу речення усіх мов світу.

Логічний напрям на Заході, що спирався на концептуальні праці І. Канта і Г. Гегеля й особливо міцно пов'язаний з ім'ям Карла Фердинанда Беккера (1775-1849 рр.), прийшов до нового ототожнення логічних і граматичних категорій. На думку К.Ф. Беккера, у мові логічна форма поняття і судження (думка) злиті з граматичною формою. У зв'язку з цим синтаксичні відношення в реченні розглядаються ним, як метафізичні категорії і форми думки. Логічний підхід до тлумачення речення і сьогодні позначається на багатьох підходах до його аналізу, класифікації.

Перші відомості про речення в україністиці подає І. Могильницький (1823 р.), який визначає речення як "судь, виражений словами". Уперше намагається створити власний термін для назви речення М. Осадца (положення). Цей термін повторюють П. Дячан і Г. Шашкевич. Термін "речене" для назви цієї синтаксичної одиниці увів О. Партицький (від старосл. *рек* (*ректи* - говорити)), який визначає речення як думку, що висловлена, виражена словами. Цей термін вживають і С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, але з наголосом на першому складі (речене). Як синонім використовується ними термін *гадок* (*гадати* - думати). Термін *гадок* вживав і Є. Тимченко, але для назви судження, а не речення.

Виступаючи мовною і знаковою одиницею, речення характеризується формою і змістом. Форма речення специфічна. Звичайна багатокомпонентність речення (звичайно, речення можуть бути й однослівними) робить актуальним завдання визначення того, як слова в реченні об'єднуються в те, що називають реченням і чим останнє відрізняється від простого набору слів. Цей аспект здебільшого називають структурним, оскільки він повною мірою відображає закономірності синтаксичних зв'язків і лінійних стосунків між словами, тенденції формального вияву компонентів реченнєвої структури. У цьому плані вельми показовим постає тлумачення речення, що передбачає актуалізацію тільки його оформлення. Тому речення - це текст, що починається з великої літери і закінчується крапкою або іншим структурним розділовим знаком.

Водночас глибокого аналізу вимагають формальні показники граматичних значень. Ствержувальність / заперечність, особовість / безособовість, розповідність / питальність / спонукальність та багато інших змістових ознак речення, пов'язаних з його будовою, повинні віднайти своє місце в його синтаксичному описі. Формальні показники змістових диференціацій - це належність структурного аспекту речення.

Семантика речення пов'язана з особливостями змістового наповнення його структурних компонентів, відношенням підрядної частини до головної, взаємодією предикативних частин тощо. Суттєвим постає з'ясування семантико-рольових значень типу "агенс", "пацієнс", що співвідносяться з традиційно окреслюваними складниками типу "додаток", "обставина". Усе це входить до проблем семантичного аспекту речення.

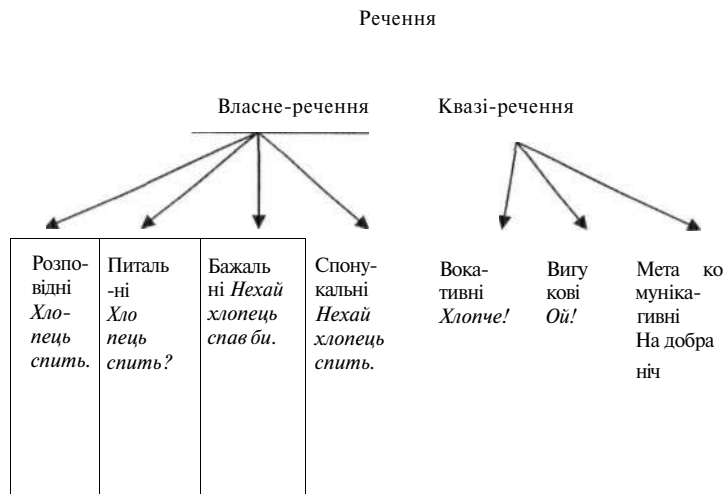
Один з аспектів речення відображає закономірності його використання в мовленнєвих актах. Цей аспект, як правило, називають прагматичним, оскільки основним призначенням речення є комунікативне навантаження, що охоплює й емоційно-естетичний статус речення. Саме тому речення інколи розглядають, як "текст, після якого можна перервати розмову без образи Гречності". Дефініція ця

виходить із засади "№є ргегудаа] котиз V/ роїотеіє гсіапіа!" [Кіетепзіешуст 1961, 8.7]. Найбільш комунікативним постає визначення речення, що орієнтоване на його дефініцію як "найменшого відрізка тексту з самостійною комунікативною функцією" [Ог2е§огс2уко\уа 1996]. У полоністиці послідовно розмежовуються гсіапіє (речення), \ууро\уієсг2ете (термін запровадив З. Клеменсевич; він означає "гсіапіа \у згегокіт зепзіє"), огпаітієпіє (ознайомлення), гатоіасіотієпіє (повідомлення), що уможливує часткове розмежування різних аспектів речення. У такому разі шурошесієгієпіа диференціюються на: 1) копзткієсіє га\уієга]асє V? (да зепзіє \ує18гугт): Л\$ \$Pі; 2) копзггаксіє Бег УР: огпа_тієпіа, що у свою чергу поділяються на: а) затозілупіє: *Рогаг! \УосІу! СЦсєс м/ а'ому?*; б) копієкзіо\ує: *Он! Бєз!*; 3) \уугагєпіа ^гукотоіє ро\уіагапє 2 обієкієт: гашіасютієпіа (паріз па зіоіки): Дгет *мініом/у* [Огге§оггукко\уа 1996, з. 14-15]. Очевидно, тлумачення речення постає основою для його розгляду, а діапазон функціонально-комунікативних призначень зумовлює розмаїття класифікаційних основ. Часто у визначення речення-висловлення намагалися вкласти всеохопність його функцій. Так, З. Клеменсевич наголошував, що "Висловлення (\ууро\уієсІє2Єпіє) є виразом або об'єднанням виразів, граматично зоорганізованим (§гатаіусгпіє гєзігоіопут) й інтонаційно оформленим (ргогосіусгпє осі^гапісгопут), який у певній ЖИТТЄВИЙ ситуації становить найменший самодостатній відрізок розуміння, який ... подає інформацію про певний процес у його цілісності або про його частину; центром інформації є особова форма дієслова в реченні або якийсь інший складник..." [КІЄШЄПІЄ\Ус2 1961, 5.6].

Традиційно в теоретичних граматиках розмежовуються розповідні, питальні та спонукальні речення. Таке тлумачення поширене майже в усіх вузівських посібниках та шкільних підручниках. Очевидно, цей підхід ґрунтується на апріорному врахуванні трьох аспектів синтаксису як основних: структурного, семантичного і прагматичного. Така трихотомія базується на співвідношенні форми, значення та вживання. Щоправда, непоодинокими поставали спроби вирізнення навіть семи аспектів реченнєвого синтаксису, які наявні в сучасних індоєвропейських мовах: 1) логіко-граматичний, 2) модальний, 3) повнота речення, 4) роль щодо іншого речення у розгорнутому мовленні, 5) пізнавальна настанова мовця, або актуального членування речення, 6) комунікативне завдання, 7) емоційний. Уважне прочитання цих аспектів засвідчує можливість їх об'єднання і зведення загальної кількості до трьох: структурного, семантичного і прагматичного, оскільки структурний аспект співвідноситься з формою речення, закономірностями його побудови, особливостями синтаксичних зв'язків реченнєвих компонентів. Семантичний аспект речення відображає глибину його змісту, можливості варіювання його елементів щодо уміщеного в них змісті. Прагматичний аспект співвідноситься з комунікативною настановою речення. Звідси і можливі три загальних принципи класифікації речень: 1) за особливостями структури речень; 2) за специфікою семантики; 3) за прагматичними і комунікативними настановами. Якщо за відправний момент будь-якого структурного і семантико-синтаксичного тлумачення речення береться предикативність як його вершинна ознака, то логічним постає розгляд речень на тлі структурної специфіки реалізації предикативності та особливостей останньої щодо співвідношення з об'єктивною дійсністю. Сама структура предикативності у цьому разі постає умотивованою закономірностями співвідношення з об'єктивною дійсністю, тому таку класифікацію речень називають структурною (див.: (Схема 1)).

Схема 1

Структурні типи українських речень

Власне-речення постають повідомленнями про щось. їм притаманна суб'єктно-предикатна основа, і відрізняються вони між собою способом співвідношення з об'єктивною дійсністю.

Квазі-речення не містять інформації, в силу цього їм не притаманна суб'єктно-предикатна основа. До них належать речення-звертання (вокативи), вигуківні речення, які виступають засобом вираження емоцій, і також близькі до них формулоподібні речення метакомунікативної настанови, основним призначенням яких є налагодження або закінчення мовленнєвого контакту.

Література

1. Аристотель 1939: **Аристотель**. Категории. Пер. и прим. А.В. Кубицкого. - М.: Соцэґиз, 1939.-165 с.
2. Иванова-Луґьянова 1998: **Иванова-Луґьянова Г.Н.** Культура устной речи: Интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. - С. 88-99.
3. Мельник 1999: **Мельник Е.М.** Актуальные аспекты классиологии в современной русистике // Потенциал русского языка: аспекты и методы исследования. - Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1999. - С. 155-174.
4. Остапенко 1990: **Остапенко Л.А.** О принципах классификации грамматических категории // Семантико-синтаксические отношения в лексике и синтаксисе. - Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1990. - С. 96-1112.
5. Орґелґеґоґеґуґоґуґа 1998: **Сґгеґоґсґуґкґіґа К.** \Укґлаґіґу 2 роґкґіґеґ яґИайпґі. - \Ваґз2а\уа: ХУґсі-жо №іґкоаде Р\VN, 1998. - 159 8.
6. Кґіґетґеґп8ґе\ґІс2 1967: **Кґіґеґпґіґйґеґлґуґс**/ 2. Зіґсііа зуґпґіаґуґсґе. - Сґ. І. - \ґґоґсґлаґа: \Уд-уо Шґіґеґзуґеґт \Уґоґсґлаґа\Уґкґіґеґо, 1967. - 195 з.

Опубл.: *Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Моноґрафія.* Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 96-108.

СИНТАКСИЧНО НЕРОЗКЛАДЕНІ РЕЧЕННЯ, ЩО ВИРАЖАЮТЬ ЕМОЦІЇ

П.С. Дудик

Розглядувані в цій статті мовні утворення виражаються вигуками (одно-, двоскладовими і т. д.), словосполученнями вигукового типу, частками та іменниками деяких семантичних (значенневих) груп: *a! o! e! y! ай! ам! ач! ах! єй! ет! ех! ой! ох! пхе! ух! ху! тьху! ага! овва! ого-го! ох-хо-хо-о! ба! чи ба! ось як! ось воно що! та ну тебе! цур йому! ось штука! подумаєш! о лишенько! скажіть на милість! гідота! оце життя! юність!*. Приклади: *«О! Я люблю вставати рано й сідати до роботи, коли голова... Ах, чортовиння!»*; *«А він не згоден. Се буде бунт. - Тю! Який бунт?»* (М. Коцюбинський). *«А! От добре, -замість привіту, каже Дмитрейко»; «Гм... А що у вас чувати доброго?»*; *«О-ох! Щось мені не спиться... так погано спала, так погано!»* (Панас Мирний); *«Овва! Таке мені велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме»* (І. Франко); *«Син підхоплює його. - Е! Пора, батьку, спати»* (О. Гончар) та ін.

У мовознавчій літературі такі конструкції описані неповно. Спеціально розглядає їх (лише вигуківні побудови) І. Степанян у невеличкій статті. Окремі зауваження про них знаходимо у вузівських посібниках, у яких ці структури називаються або емоційно-оцінними (слід було б... оцінними, - П. Д.) словами-реченнями, або, слідом за О.О. Шахматовим, вигуковими реченнями.

Шкільні програми з мови не вимагають від учителя розглядати вигуківні та іменникові синтаксично нерозкладні (нечленовані) речення (точніше - словаречення), що ними емоційно оцінюються певні явища, факти, вчинки людей тощо. Ці структури зовсім не згадуються в шкільних підручниках, їх немає і серед ілюстративного матеріалу. В той же час у деяких різновидах усного мовлення учнів, особливо розмовно-побутового, сповненого експресії, ці побудови досить активно вживані, на них школярі часто натрапляють у творах художньої літератури, передусім у прямій мові персонажів.

Спершу розглянемо вигуківні конструкції різного типу із значенням емоційної оцінки (або, що майже те саме, - оцінної емоції), які утворюються самостійним вживанням вигуків, вигуківних словосполучень і часток. Це не речення як такі, а лише своєрідні комунікативні, або функціональні, еквіваленти (замінники) їх. У них немає ні змісту речення, ні його структури, немає членів речення. Це - словаречення, саме - емоційно-оцінні. Термін «речення» може бути застосований до них тільки умовно, з урахуванням властивої їм функції: вони містять у собі безпосередню реакцію мовця на те, що відбувається чи говориться. Будучи позитивною або негативною, така реакція є водночас емоційною і оцінною. Коли у відповідь на запитання *«Україна подобається?»* (О. Гончар) з уст іноземця виривається напівмишовільна репліка *«О!»*, то в ній якнайвідчутніше проступає «вигук захоплення» (авторові слова - П.Д.), який свідчить про вкрай загострену почуттєвість (емоційність) від баченого й органічно злито з нею позитивну оцінку. Що це так, зовсім ясно з контексту, інтонації і обовязкового жесту з прихильною функцією. У вигукові, як відомо, звук і жест невіддільні, злиті. *«Кожен легко може переконатись, як важко, енергійно тупнувши ногою, сказати привітно «здрастуйте» або, махнувши безнадійно рукою, вимовити захоплено «ах».* Таким чином, різні інтонації і супровідні їм жести стають неодмінними складниками емоційно оцінних

вигуків структур. Як правило, їх характеризує оклична інтонація. Модально-експресивними значеннями, їх найрізнішими відтінками вони багатші.

Різноманітні від синтаксично нечленованих утворень (слів-речень) інших типів. Причину цього треба, передусім, бачити в тому, що оформлювачами емоційно-оцінних слів-речень здебільшого є вигуки, які, будучи виразниками афектів, емоцій та волевиявлень, не мають номінативного значення, і тому об'єктивно «приречені» на якнайглибшу залежність від інтонації, міміки та жестів, які у вигукові виявляються багатше, ніж у словах інших частин мови. Коли, наприклад, при читанні не відтворюються природні для вигуку інтонації та жестово-мімічні особливості, що їх потребує цільова спрямованість комунікації, то його, тим самим, позбавляють виразності, «омертвляють». На експресивно-модальні значення вигуків та вигуківих словосполучень у писемному вияві усного мовлення вказують, зокрема, авторові слова, ремарки, розділові знаки, але, зрозуміла річ, не зовсім повно й точно, наприклад: «Я льотчиком буду... Як Петро ваш...- Ага! - хихикне Корній» (О. Гончар); «Е-е! - скептично протягла Аніка»; Юго! - засміялася Марта» (М. Коцюбинський).

Разом з інтонацією також жест і мімічні рухи вагомо можуть увиразнювати емоційно-оцінний зміст синтаксично нечленованих утворень: «Гашіца вчепилася за полудрабок, але Йон сильним рухом скинув її з воза і поторохтів далі...- Уу! - посварилася навздогін йому кулаком Гашіца» (М. Коцюбинський).

У всіх випадках цей зміст конкретизується обстановкою розмови і часто - й фонемним складом вигука. Цей зміст щоразу втілює в собі якусь емоцію і певне модальне значення - страх, біль, погрозу, сумнів, нерішучість, вагання, недовір'я, двозначний натяк, обурення, досаду, докір, невдоволення, гнів, іронію, насмішку, злорадність, подив, захват, захоплення та ін. Той самий вигук залежно від зазначених об'єктивних чинників та їх взаємодії (інтонація і супровідний жест, мімічний рух, конкретність життєвої ситуації, її змістовий контекст, фонемне вираження вигука) модифікується щодо функцій. І це стосується більшою чи меншою мірою всіх емоційних та інших груп вигуків, які можуть мати значну кількість інтонаційно-жестових варіантів. Щоправда, певну роль, проте не вирішальну, відіграють у цьому й суб'єктивні чинники - інтелектуальний і почуттєвий стан мовця, навіть темброве забарвлення його голосу, його естетично-моральні смаки та уподобання. Наприклад, слово-речення *Страх!* (як і *Страшне!*) здатне передавати не тільки страх, переляк чи здивування, а й емоції протилежного плану - захоплення, вдовolenня, якщо тільки негативна емоція, що звичайно пов'язується з цим словом, нейтралізується, а позитивна підказується прихильним інтонуванням, жестом: «Ну й концерт же вдався! Страх!» (з розмови студентів). Як уже засвідчує цей приклад, важливу роль у виявленні протилежних чи виразно відмінних оцінок та емоцій лексично того самого слова-речення має також зміст - позитивний чи негативний - попередньої структури, пор.: «Правда ж, чудова книжка? - Страх!» (розм.).

Вдамося до окремих, але різноманітних літературно-художніх розмовних прикладів емоційно-оцінних слів-речень, щоб показати властиві їм модальні значення, функції, які достатньо зримі на тлі авторового тексту, що відтворює відповідну ситуацію. «Ех, - відказав Прохор, - не тямий ти, Никаноре» (І. Микитенко) - коротке енергійне Ех виражає легкий докір; «Ех, - вдарив Боженко по столу, - дуже розумний він чоловік... наш товариш Ленін (С. Скларенко) - інтонація і злитий з нею імпульсивний жест наповнюють Ех щирим захватом; «Глянь, де вода! - Ого-го! Далеченько» (О. Гончар) - здивування з нотками невдоволення; «Ова! Не вихоплюйся, сипку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися» (М.

Коцюбинський) - пересторога з відтінком осуду; «Щоб твого духу коло моєї хати не було! - Ова, які ви грізні!» (М. Стельмах) - іронізування бідного парубка з перестороги знахабнілого куркуля, який навіть після встановлення Радянської влади на селі принижує його гідність; «Погана справа. Лихий поніс його туди, до тих божевільців. Чи і не краще то було піти на "вінт" до сусіда? Ам!! А тут ще сон таким, наче віщує щось» (М. Коцюбинський) - докір пройнятого страхом ліберала самому собі за вчинене (небезпечну гру в «революціонера»). Або: «Де ж це Віталік?» Хм!... (О. Гончар); «Гм, - сказав секретар, - не по плану зробила» (І. Микитенко); «Де ж ти знайдеш роботу? - Та побачу. Все одно де. -Хм... От що. А, може, прийдеш завтра, чи що, туди до мене, де я працюю» (І. Микитенко) - в цих прикладах вигук являє собою носовий звук різної довготи, який незмінно супроводиться своєрідним жестом: Хм! (перший приклад), загалом кажучи, виражає неспокій; Гм - легкий осуд, Хм...- доброзичливість, готовність допомогти; «Софрон Варчук! - здивовано промовив Тимофій. - Тьху! Куди його чорти несуть проти ночі?» (М. Стельмах) вигук, що зовні, за характером вияву подібний до звука плювка, виступає виразником огиди й зневаги; «О, якби я пішов, я б уже знав, як там обернутися, що, куди і до чого!... А то - ціпов'яз.. Ха-ха-ха...» (М. Коцюбинський) - звук, що означає сміх, передає негативне ставлення до особи, її наміру, пропозиції.

Емоційно-оцінні структури з вигуків передусім, як це вже частково засвідчено наведеними прикладами, своєрідні щодо виконуваної функції, що й дозволяє умовно розрізняти певні групи їх.

а) Слова-речення, утворені вигуками *о! а! е! у! у! ой! ов! ет! еч! ох! ех! ах! ух! ого! гей! ач! ич! а-а! о-о! ого! озо-го!* і под. Ці структури містять у собі позитивне і водночас оцінно-експресивне ставлення мовця до спостережуваних явищ, подій, вчинків інших осіб, своїх власних, чужих і власних міркувань; загалом кажучи, синтаксично й логічно нечленованою формою вони передають прихильне реагування мовця на дійсність, на певні факти в ній, з більшою чи меншою повнотою увиразнюються змістом синтаксично членованих структур.

«По району? - здивувався Дмитро. - По області. - Ого!» (М. Стельмах). «Е-е! Не будь нас з Григорієм, нікто б тої науки в Харкові й не нюхав» (О. Довженко); «Я стежу за нею до самих дверей і щось сміється в мені. - Ага!» (М. Коцюбинський); «О! Мій Вампір!» (М. Коцюбинський); «Куди ти летіти хочеш? - На Місяць. - О! Ти щось там забув?» (О. Гончар); «Юліян несподіванно вигукнув: О! Спасибі, що нагадав» (Ю.Шовкопляс, - А-а... та І добра ж! - промовив, чхнув і поліз у торбу за сопілкою» (Панас Мирний).

б) Слова-речення в основному з тих самих вигуків (група а), що виражають або негативні в певному розумінні емоційно-оцінні реакції мовця, такі, як роздратування, вагання, побоювання, несхвалення, досада, жаль, страх, нерішучість, зневага, незгода і под., або ж ті самі та інші реакції-оцінки, але цілком виправдані за певної конкретної ситуації. «Ет, що там про те говорити! - відповів поважно Владко» (І. Франко); «Якого це страшного наговору? - Ет, самі добре знаєте» (М. Стельмах); «О-ох, Галю! Не знаю, що буде. Я - отаман... Як почує товариство, що покинув, - не животить тоді мені»; «Ов-ва!!! - гукнув секретар услід йому. — Гарячий який... Гляди лиш, щоб не опікся!» (Панас Мирний); «Але Палагна тільки сміялася. - Ова! то вже мені і погуляти не вільно...»; «Ага! Не важмо... Ну, добре, так я вам покажу...» (М. Коцюбинський).

в) Слова-речення з ослабленою емоційно-оцінною функцією. «Сеї ночі Марко мені снився. - Ага! Я і забув» (М. Коцюбинський); «Остався Чіпка з секретарем віч-на-віч. -Ага, - глянувши на Чіпку, сказав секретар» (Панас Мирний); «Черемашко...

ви його раніше знали? Жень хитнула головою. - А-а, - догадався Ковалишин, - перший у вашому житті важкий хворий» (Ю. Шовкопляс); "Е-е, щось дуже рано прокинулось сонце, - каже дід Улас..." (Панас Мирний); «Ого, де ж ви сало дістали? - дивується Свирид Яковлевич» (М. Стельмах); «Ми збираємо матеріали з фольклору вашого села». - А...» (розм.).

Легко бачити, що такі слова-речення, будучи скомпоновані відповідними вигуками, виникають у той момент, коли мовець щось розпізнав, збагнув або тільки вдав, що це так, як, можливо, в останньому прикладі зі словом-реченням А. Або: «Чи ти, Марфо, не бачила, хто до мене приходив? - Е-е! Ні, бачила. А хіба що?» (розм.): будучи природною реакцією на запитання, Е-е! дозволяє скористатись паузою і відповіді на нього з більшою певністю. «О-о/ Нащо ж ви радите оддати Гафійку в найми?»; «Чужих не пускати! Розігнати кілками!- Го-го! такий не пустить»; «Ви-хо-ву-вать треба! - Ах, ах! - вона зітхала і витріщала очі на чоловіка» (М. Коцюбинський).

г) Слова-речення, утворені вигуками тьху! тьфу! фу! тю! пху! пхе! хе! ха! хи! ху! хі! ги-ги! га-га! брр! тьху-ти! тьфу-ти! тьху-тьху! а-ха! і т. д. Майже в усіх випадках вживання структури Тьху! Тьфу! Фу! Тю! Пху! використовуються для емоційної та негативної оцінки когось або чогось; у гострій формі ними виражаються почуття огиди, зневаги, обурення тощо. «Фю, фю! - скрикнув тон, роблячи раптом поважну міну» (І. Франко); «Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче... Дурний, дурний, що се я вигадав... Тьфу!» (М. Коцюбинський). Пор.: «Тьху! - Чого ти? - Отака ти нероба!» (розм.) і «Тьху! А я переживав, думав, щось з тобою сталося» (розм.): на тлі позитивного контекстового змісту слово-речення в другому прикладі Тьху! помітно втрачає негативне звучання, певна річ, за обставин неофіційного і невимушеного побутового мовлення. Інші приклади: «Фю! - аж свиснув доктор. - Як, ви не масте оружжя?»; «Карно Петрович замахає з ляку руками. - Фу-ти, ну-ти! Тільки тебе бракує»; «Тю! -, знизав він плечима. - та вже бачиш - іду» (М. Коцюбинський); «Хочє п'ятдесят карбованців... За мою землю п'ятдесят карбованців!! Х-хе!!! І кари божої на вас немає» (Панас Мирний); «Пхи! Що тут такого? В мене батько чабан, він мене навчив» (О. Гончар); «Х-ху! - Павло Іванович ніби переступив глибоку канаву...- Дозвольте, я скину пальто» (Ю. Шовкопляс).

д) Слова-речення, що утворені вигуками Урра! Браво! і под. їх найперше призначення - емоційно виражати позитивну оцінку тих або інших вчинків людей. "Гурра! - заревли радісні голоси на площі. - От же музика! Саме в пору. Браво! Браво! Давайте його сюди!"; «Гурра! - почувлися голосні окрики з другого кінця яру... Гурра! - привітала їх уся компанія» (І. Франко); «Ура! Прийшов з армії Микола! Тепер заживем!»; «Браво! Оце так футболіст!» (розм.).

є) Слова-речення з вигуків гм, гму, гем, хм і деяких інших. Вони не містять прямої оцінки, але повсюдно передають емоційну реакцію на зроблене, сказане, відбивають вагання щодо конкретної оцінки факту. Такі вигуки являють собою звуки різної подовженості, незмінно супроводжуються найрізноманітнішими жестами, нерідко багатозначною, доброзичливою чи іронічною усмішкою тощо. «Хм! - гірко муркнув дід і помовчав. - Ні, вже не ждати добра від Якова (Панас Мирний); «Гм, - дивуюсь я і прислухаюсь до пісеньки» (М. Стельмах); «Гм...- дозволив собі Друзь таку нечемність...- Ви все ще сподіваєтесь...»; «І, гадаєте, дозволить? - М-м...- завагав був Ковалишин» (Ю. Шовкопляс).

Різні емоційно-оцінні значення нерідко передаються опосередковано - через сприймання іншої особи: «Я почув: У-у-у! Прокляті!» (І. Микитенко).

Серед явищ вигукової експресії та емоційності є безліч таких, що перебувають на периферії вигуків і функціонують як безпосередні рефлекторні звукові реакції на біль, переляк, захват і под., які настали несподівано, раптово. Такі мимовільні викрики не мають деяких комунікативних властивостей інтонації, зокрема окресленої мелодії і тембру, є фактами першої сигнальної системи, передаючи емоції в їх украй загостреному вияві. Тільки з великою натяжкою їх можна залічити до слів-речень, бо вони несуть у собі не цілком усвідомлену, часто напівінстинктивну реакцію людини на якийсь факт, явище, подію: «Гнат не стямився від того стогону. Він підійняв сокиру над Олександріною головою. - Ой! - дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову» (М. Коцюбинський). Або: «Ааа! - сколихнувся майдан і побачив над помістом поблідле обличчя Івана Бондаря» (М. Стельмах) - протяжне Ааа! зі спадним інтонуванням і своєрідним тембровим забарвленням відтворює стогін, що є наслідком масових криків страху. Так само можуть відтворюватися колективно-групові емоції позитивного плану - захоплення, подив і под: «Шнак... У свій час за цю картину дали б золотом... Однолюб, О-о-о! (Майже в усіх вирвалося О-о-о!)» (О. Корнійчук). Певна річ, предметом синтаксису є не рефлекторні звуки, а звукові комплекси й окремі звуки, що є фактами другої сигнальної системи. Але й вони мають комунікативну вартість, у тому числі часто й емоційно-оцінну. Складні й різнобічні комплекси почуттів і думок реалізуються не тільки синтаксично самостійним вживанням вигуків, а й, мабуть, не меншою мірою і таким же вживанням словосполучень з вигуків, часток і повнозначного слова (слів), яке при цьому втрачає своє звичайне значення, що впливає з його належності до певної частини мови. Один із прикладів: «Оце тобі маси! Тримався, тримався з нею [скриною], а то зразу комусь і продав» (М. Стельмах). Усі слова в наведеній емоційно-оцінній структурі лексикалізувалися в єдино ціле, в нову якість: частка оце втратила вказівну функцію, займенник тобі не виражає відношення до особи, позбавлений конкретності, дієслово маси не має значення належності чогось особі.

Словосполучення, що перейшли у вигуки, сприймаються як більш або менш фразеологізовані, отже й синтаксично нечленовані. Емоційну оцінку і органічно пов'язану з нею модальність (сумнів, невдоволення, здивування, рішучість і под.) вони передають чіткіше, ніж звичайні вигуки, бо цьому сприяє деяка поширеність їх лексичного складу, який виник на фунті кількох слів: «Ах, он як! Розумію» (О. Довженко); «Що се ви, кумо? Господь з вами! Моя дочка удовиця, її люди трапляються»; «Бо, бачиш, не можна так... Се смерть моя, а не чоловік!"; «Хай йому цур! - сплонує Семен» (М. Коцюбинський).

Серед явищ цього типу немало традиційних народних формул (зворотів), вживання яких ґрунтується на усталеній мовній звичці, як, наприклад, у такому випадку: «Ах, слава тобі, боже! - виривається з її уст. - Уже світає! От-от уже сонечко покажеться!» (І. Франко).

Емоційно-оцінні структури, які витворилися з повнозначних слів, вигуків та часток, теж класифікуємо за властивою їм функцією:

а) Слова-речення з вигукових словосполучень, які становлять усталені й специфічно українські усно-мовні вислови типу цур тобі (йому, їм...!) та цур тобі (йому, їй...!) цур тобі (їй) нек! та цур тобі (їм...) нек! хай (нехай, пай) йому трясця (тобі, їм...!) хай вам трясця! хай тобі чорт! хай йому чорт! хай тобі грець! хай тобі (йому...) всячина! хай тобі лиха година! хай тобі абищо! хай йому біс! тю на тебе! тьху на тебе/пху на вас! та ну тебе! бодай тобі лихо! Деякі з таких словосполучень ускладнюються дієсловом, яке тільки невеликою мірою дефразеологізує їх; проте і в цьому разі вони не перестають сприйматись як загалом фразеологізовані, якщо тільки

живаються в емоційно-оцінній функції: *хай тебе лиха година візьме! щоб тебе дощ намочив (накрив)! , щоб ти добра не знав! щоб твоя путь погубила! чорти б тебе взяли!*

б) Слова-речення з вигуківих словосполучень теж загалом фразеологізованого вжитку (група а), що виражають якусь оцінку, але в одних випадках вона поєднується з емоційно-модальним значенням заперечення, погрози і под.: *чорта з два! куди тобі! якого біса!*; в інших випадках нашаровується на емоції несподіваності, подиву: *ось це так! от тобі й на! отакої тобі! ось як! ось ти куди! Бач який ти! чи ти ба! ось так номері ось так штука! ось тобі і драстуйте! от тобі!*

в) Слова-речення із словосполучень, у центрі яких іменник у кличній формі або в називному відмінку: *о мамінко! ой мамочко!*

г) Слова-речення з вигуківих *каюк, капут, амба, труба, кришка* і под. Ці нечленовані конструкції являють собою оклики, які в емоційно-оцінній модальності шось стверджують; серед них, як бачимо, є українські і неукраїнські з походження. І ті, й другі активно побутують у сучасному йому мовленні. *«Семен затиснув в губі і чорні пальці цигарку, а праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори... і засміявся. - Капуть!»; «У себе в хаті кидаюся в крісло і кажу вголос: - Кінець» (М. Коцюбинський).*

Розглянемо тепер іменникові синтаксично нерозкладні емоційно-оцінні структури (слова-речення). Вони «дають тому, про що говорилось раніше, або тому, що становить предмет висловлювання, емоційно-оцінну характеристику». Ці типово розмовні побудови мають форму іменника в називному відмінку, подекуди ускладненого службовим словом. Проте за функцією наявний склад таких утворень не може бути співвіднесений з функцією одного з головних чи якогось другорядного члена речення. Вони сповнені експресії, вимовляються оклично-оцінною інтонацією. Ці слова-речення, на відміну від зовнішньо адекватних односкладних номінативних структур, не позначають буття, існування предмета, явища. Пор. -*«Молодість! - Іван Васильович потеплілим поглядом дивиться на Сніженка і Недремного» (М. Стельмах) - слово-речення і «З неба смутно поглядають бліді зорі. Ніч.» (Леся Українка). <...>. Відмінні вони й від номінативних структур: «Ось чути, як допотить хтось босими ногами по вулиці... По-же-жа!» (М. Коцюбинський). Функція емоційно-оцінних слів-речень типу *«Ганьба! До суду!»* полягає в тому, щоб показати ставлення мовця до ситуації, що склалась, або до чийогось (чи власного) висловлення і дати сприйнятому певну емоційну оцінку її характер, суттєво залежачи від конкретних обставин розмови, контексту і виявляючись в оклично-оцінній інтонації, точно фіксується самими словами-реченнями, які складаються з іменників, що містять цілком окреслену вказівку на емоційність у самому своєму лексичному значенні. Ця оцінка емоційність однаково часто буває як позитивною, так і негативною. *«Красота, - тихо промовив Жердяга, - Чого ж це кращого треба?» (С. Скляренко); «Оце життя! Шодуху милії - їм весело, буксують - їм весело теж:...» (О. Гончар); «Це нахабство! - закричав наречений, готовий заплакати» (О. Довженко); «Це Гуцин? кажуть - піймався на злодійстві... Гафійка спалахнула. - Брехня!.. Він нічого не крав, от їй же богу!» (М. Коцюбинський).**

Завдяки семантиці іменника його модальність приступає виразніше, ніж в адекватних функцією вигуківих структурах, у «них лексичні показники важать зовсім мало і в усьому головному заступаються інтонацією і жестом».

Як бачимо, іменникові слова-речення цього типу служать засобом, яким виражається узагальнена емоційна оцінка подій і вчинків людей. Пор.: *«Боягузи! ~ ripiv зубами генерал. - Батьківщина гине, а вони... Сволота!» (С. Скляренко) -*

словом-реченням є лиш утворення *Сволота!*, тоді як *Боягузи!* становить двоскладне неповне речення: в ньому є присудок, але випущено підмет, бо він ясний з контексту. Це «бунтівні» солдати денікінської армії. Таке тлумачення спирається й на граматичні моменти: в неповному реченні присудок стоїть у тому ж числі, що й неназваний підмет (в однині збіг був би і в роді), а в слові-реченні таке узгодження відсутнє, що теж посилює узагальненість емоційної оцінки. З цих же причин емоційно-оцінні неповні речення маємо в таких випадках: *«Вериники погналися за петлюрівцями. Шорс під'їхав до Дениса. - Молодець! - сказав йому» (С. Скляренко). Пор. повне речення: Ти молодець.*

Отже, розглянуті вище структури (емоційно-оцінні слова-речення) - це своєрідні й важливі щодо виконуваної функції засобами літературного, переважно розмовного, синтаксису. Здебільшого доки характеризують мовлення діалогічне, до того ж емоційно забарвлене, часто навіть афектоване. Вивчення цих умов розширює наші уявлення про виразальні можливості живого мовлення і, тим самим, криє в собі додатковий стимул до використання їх за певних конкретних умов спілкування.

Опубл.: *Українська мова і література в школі - 1972. -№11. -С. 32 - 38.*

Н.2. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

А.П. Загнітко

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ СИНТАКСИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

У сучасній синтаксичній науці (кульмінацією якої можна вважати 70-ті роки нашого століття) особливо значущим виступає аналіз і послідовний розгляд синтаксичних категорій, що поєднують у своїй специфіці та власних виявах об'єктивні і суб'єктивні величини. З-поміж особливо значущих проблем є питання визначення ієрархії синтаксичних категорій - реченнєвоструктуровальних і висловленнєвомотивувальних. Діапазон поглядів на цю проблему характеризується нерівнорядністю, що детерміновано різноплановістю синтаксичних одиниць (пор.: одні лінгвісти відносять до синтаксичних одиниць тільки словосполучення, речення та елементарну синтаксичну одиницю (синтаксичне слово, синтаксема, словоформа), інші їх коло розширюють і включають сюди текст, складне синтаксичне ціле і навіть пряму мову тощо). У дослідженнях спостерігається теоретичне обґрунтування напрямів трансформації речення у висловлення, що зумовлюється, на думку окремих лінгвістів, реалізацією в реченні ситуативно-прагматичних чинників і мовленнєвих інтенцій (В.Б. Касевич). Наявність об'єктивних і суб'єктивних компонентів речення, структурна його організація, участь в останній тих чи тих морфологічних категорій, підпорядкування реченнєвих компонентів комунікативним і когнітивним завданням зумовлюють нерівнорядні аспекти класифікації синтаксичних категорій та неадекватне тлумачення їх статусу (навіть у кваліфікації фундаментальної категорії речення і висловлення - предикативності, оскільки одні до її визначників включають тільки темпоральність і модальність, інші ж цей комплекс доповнюють персональністю, що умовно мотивує тлумачення відмінностей між односкладними та двоскладними реченнєвими структурами; водночас все більшої ваги набуває розгляд предикативності у формально-граматичному і семантико-синтаксичному аспектах (І.Р. Вихованець та ін.), що загалом відповідає багаторівневій природі речення і неможливості зведення до чогось єдиного значущості синтаксичних зв'язків і

семантичних відношень, тому що мова йде про формальні та семантичні критерії кваліфікації реченнєвих величин).

У формально-граматичному плані визначальними (ієрархічно верхинними) постають категорії, що забезпечують репрезентацію універсальної ознаки речення - предикативності. На цьому рівні предикативність структурується морфологічними категоріями особи та відмінка та граматичною морфологічно опосередкованою категорією валентності, що належить до категорій проміжного типу, поєднуючи у своїх виявах суто семантичні ознаки та формально-граматичні (виражені у заповнювачах валентно визначених гнізд). Поряд з предикативністю розташовані категорії підрядності і сурядності, що постають реченнєвотвірними величинами. Ієрархічно нижчими виступають категорії головних і другорядних членів речення.

Синтаксичні категорії формально-граматичного плану співвідносяться із семантико-синтаксичними категоріями, що безпосередньо корелюють з об'єктивною та суб'єктивною площинами внутрішньореченнєвої організації. Інколи їх розглядають через призму кореляції / некореляції із семантико-логічними категоріями (предикату приписується певний фрагмент дійсності - змістова предикатно-аргументна структура, що локалізується в часі, віднаходить стосунок з мовленнєвою ситуацією й окреслює, до якого світу належить предикація, референція - звідси постає можливим розрізнення референтних нулів та модифікованих структур), що є особливо значущим, оскільки розгляд реченнєвих структур через типові прикмети референції уможлиблює розрізнення референції індивідуалізаційної, з-поміж якої значущими постають: ідентифікаційна або окреслена *Принесли мені зелену чашку, що стоїть на другій полиці праворуч у новому серванті* й неокреслена, що диференціюється на характеризувану з підвидами криптоокресленої: *Хтось мені багато говорив про потенційні можливості сучасного комп'ютера* (3 преси) та неокресленої для обох співрозмовників: *Якийсь хлопець приніс оті продукти, узагальненої* (логічна структура з так званими загальними квантифікаторами), в яких певна ситуація мислиться абстрактно: *Людина освоєє космос, відкриває незвідані простори, анафоричної*, що охоплює у своїх межах дистрибутивну, генеричну, колективно-соціумну, типізовану референції: *Знали ми курінь. Влітку у ньому було затишно, пахло прохолодою, восени тепло і затишно, а взимку він нагадував про літню духмяність і нерозтрачене літнє тепло* (А.Яна). *Виступав Степанюк. Молодий учений нещодавно прибув з Франції і був сповнений енергії і завзяття* (3 газ.). *Обгорнула мене ялина віттям. Дерево прагнуло уваги і якогось неповторного тепла, до якого спрямовувалась його душа* (А.Яніта). Останні різновиди референції пов'язані з мовленнєвими інтенціями і, відображаючи тип мисленнєвого узагальнення, взаємодіють з суб'єктивною площиною речення. Водночас вони належать до відтворюваних мовленнєвих інтенцій, характеризуючись відповідною лінійною організацією і темо-рематичними закономірностями.

Здебільшого до ієрархічно верхинних семантико-синтаксичних категорій відносять категорії субстанційності і предикатності (І.Р. Вихованець), хоча коло субстанційних елементів (аргументів) окреслюється неоднаково - від (мається на увазі узагальнений план) 5 (І.Р. Вихованець) до 14 (В.В. Богданов), 16 (І. Станеску). Подібне послідовно спостерігається і при класифікації предикатів, базовими з-поміж яких вважають предикати дії і стану, додаючи інколи предикати процесу (У.Чейф). Щоправда, коло предикатів намагаються окреслити через вичерпну кількість логічних суджень типу дія, стан, процес, кількість, якість, місце (І.Р. Вихованець), відомі й інші класифікації, основу яких становлять семантичні диференціації різного рівня.

Суб'єктивна площина семантико-синтаксичного ярусу реченнєвої структури пов'язана з категорією модальності, що окреслює зображуване явище щодо реальності /

ірреальності, ствердження / заперечення, і категорією предикативності. У межах останньої спостерігається актуалізація дейктичних значень часу, особи, що прив'язують повідомлюване до моменту мовлення. Суб'єктивний план реченнєвої структури взаємодіє з комунікативними визначальними компонентами категорії настанови, в межах якої дифенціюються значення інтенціональності, що охоплює семантику повідомлення (констатація, гіпотеза), питання, спонування, гіпотетичності: *Хлопець певно (хіба, zapewne, можливо, очевидно, мабуть) приїхав / прибув / прийшов*, пор. співвідношення в межах гіпотетичності семантики певності / непевності / правдоподібності: *Микола довго приїхати / Хіба можна не приїжджати сюди / Правдоподібно, дівчина його кохала; постулативності (деонтичності): Завжди треба допомагати людям похилого віку*. Остання семантика характеризується спеціальними засобами вираження й охоплює такі різновиди: заборона (*Мені не можна йти до театру*), дозвіл (*Мені можна йти до театру*), залежність, обов'язковість (*Треба вчасно відвідувати хвору людину*).

Семантико-синтаксичний рівень реченнєвої структури пов'язаний зі структурою граматичної морфологічно опосередкованої категорії валентності, через призму якої розглядають здебільшого реченнєву структуру [Вихованець 1993; пор.: ([Загнітко 1996; Загнітко 1996a)]]. Сюди ж спрямована основна семантика категорійних форм відмінка іменника, які у лінгвістиці здебільшого й кваліфікують як семантико-синтаксичні, що характеризуються значенням тільки у синтаксичній структурі.

Комунікативно орієнтаційними постають морфологічні категорії часу, особи дієслова, а комунікативно акіуалізаційними є категорії роду і почасті числа іменників (пор. кваліфікацію Ш. Баллі числівників як особливих актуалізаторів числової семантики субстанційних компонентів). Остання характеризується особливим спектром перетину із семантикою збірності, сукупності, речовинності, що суттєво розширюють її класифікаційну площину, водночас простежується звуження відповідної площини категорії роду, що підтверджує фундаментальну тезу про видозміну класифікаційної семантики, але не її елімінацію.

Синтаксичні категорії своєю семантикою та особливостями вираження пов'язані зі специфікою синтаксичних одиниць, їх внутрішньорядним структуруванням. Нерівнорядність синтаксичних одиниць зумовлює, з одного боку, наявність спільних площин вияву категорійної семантики (підрядність, сурядність та ін.), з другого боку, ґринципову відмінність не тільки виявів категорійної семантики, але й наявність самих категорій (пор. категорію предикативності як визначальну категорію реченнєвої структури і под.).

Основу сучасної науково-прагматичної парадигми становлять теорія номінації, теорія референції, теорія комунікативних актів. Звідси похідним виступає розгляд усіх синтаксичних категорій через їх призму, з урахуванням значущості категорійної семантики у кожному вимірі та вияву власної категорійної семантики номінативного, референційного та власне-комунікативного типу. Уже самі складники градуальної номінативно-прагматичної парадигми відображають напрями й особливості посилення / нейтралізації тих чи тих категорійно-синтаксичних форм. Теорія номінації забезпечує розгляд субстанційних компонентів реченнєвої структури та встановлення їх рольового статусу, рівень співвідношення з внутрішньореченнєвим екзистенційним компонентом. У силу ієрархічної верхинності носіїв екзистенційної семантики на глибинному семантико-синтаксичному рівні визначальними постають лівобічні інтенції предикатів з відповідними семантичними обмеженнями на заповнення. Щодо участі морфологічних категорій у внутрішньореченнєвому структуруванні, то верхинними постають зовнішньомовні функції категорійно-морфологічних форм, що забезпечують таксонімічну конверсію елементів (заміна особових форм неособовими й адекватна зміна оточення) і модифікацію

валентних потенціалів дієслова (пор. суб'єктно-об'єктні параметри, з якими пов'язані значення стану, каузативності, конверсивності тощо). Мовна номінація передбачає не тільки "збирання світу у слово" (Г.-Г. Гадамер), але й рольову специфікацію самих номінативних одиниць, що здатні виконувати у мовленнєвотвірному процесі суворо визначені функції.

У плані референції суттєвими виступають напрями індивідуалізації самої номінації, тобто закономірності "введення" речення у мовленнєвий і немовленнєвий контекст. Референтну характеристику набувають слова тільки у межах таких контекстів, а поза ними залишаються лише потенційно можливим матеріалом (пор. погляд на особливості вияву національно-специфічного компонента у лексичному значенні слова). Вершинними у референтному аспекті постають категорійні форми суб'єктивної модальності.

Теорія мовленнєвих актів спрямована на вияв та аналіз принципів і правил, які реї-ують мовленнєву поведінку комунікантів. Тому такими неспівмірними постають мовленнєві дії на окреслення 1) вердиктивності; 2) екзерситивності; 3) комісивності; 4) бехабітивності; 5) експозитивності (за Дж. Остином), оскільки вони спрямовані на відповідну поведінку комунікантів, її запроїрамування. У цьому руслі визначальними постають комунікативно актуалізаційні категорійні форми (настанова тощо) і комунікативно прагматикальні категорійні форми.

Відштовхуючись від поняття синтаксичної моделі речення та напрямів її модифікації і враховуючи поняття парадигми речення (пор. співвідношення парадигми речення зі структурою мовленнєвого акту), Л. Пісарек, описуючи перформативну парадигму речення-висловлення, виходить з того, що перформативна парадигма - це сукупність перформативних форм речення, об'єднаних на основі інваріантного значення перформативного акту. Слід враховувати особливості експлікації / імплікації категорійної семантики (пор. бехабітиви охоплюють три різновиди парадигм: 1) власне-бехабітивну; 2) імпліцитно-бехабітивну і 3) констативно-бехабітивну). Подібний погляд на особливості перформативних висловлень та їх різноманітні типи парадигм розвиває В.В. Богданов, водночас непоодинокими виступають твердження про особливе функціонально-семантичне поле речення, що охоплює нерівнорядні вияви різних компонентів парадигм речень. Категорійна семантика настанови, наприклад, може бути виражена і спеціальними засобами (відповідними обов'язковими формантами), і контекстом, і ситуативно і под.

Синтаксична модель речення може підлягати різним модифікаціям: модальним, фазовим, суб'єктно-об'єктним, суб'єктно-предикатним та іншим, що загалом витворюють синтаксичне поле речення. В межах цього поля одні синтаксичні категорії, їх категорійна семантика набувають актуалізації, інші ж втрачають свою силу, а ще інші стають виразниками (маються на увазі категорійні форми) ішпих функціональних вимірів (пор. особливості модифікації простого / ускладненого / складеного виміру: *можу працювати, мушу працювати і прошу вибачити / насправді прошу вибачити / щонайсередніше прошу вибачити / може мимоволі все то трапилося, тому щонайсередніше прошу вибачити*). Не слід забувати також і наявність синкретичних типів (носіїв амальгамності, дифузності значень) категорійної семантики (пор. кваліфікацію безсполучникових складних речень з недиференційованим синтаксичним зв'язком; розгляд складнопідрядних речень з опорно-стрижневим компонентом - віддієслівним іменником типу *думка, прагнення, мрія*; словосполучень тину *будинки біля моря, дорога ліворуч* і под.).

Ієрархія синтаксичних категорій, напрями їх взаємодії з різноманітними площинами активності (взаємоперетин, взаємовплив, взаємозалежність, взаємовияв, власне-взаємодія) відображають нерівнорядність синтаксичних одиниць та багатоплощинність взаємостосунків між останніми. Значущими також постають дериваційні і трансформаційні переходи між ними, при яких категорійна семантика зазнає суттєвої видозміни і

внутрішнього перетворення (пор. внутрішньореченнєву структуру конструкцій типу *Я за нову педагогіку. Я проти таких фільмів*).

Література

1. Вихованець 1993: **Вихованець І.Р.** Граматика української мови. Граматика. - К.: Либідь, 1993. - 368 с.
  2. Загнітко 1996: **Загнітко А.П.** Теоретична граматики української мови. Морфологія: Монографія. - Донецьк: ДонДУ, 1996. - 437 с.
  3. Загнітко 1996а: **Загнітко А.П.** Типологія синтаксичних зв'язків // Восточнукраїнський лінгвістический сборник. - Вип. 2. - Донецьк: ДонДУ, 1996а. - С. 3-11.
- Оубл.:** *Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія.* - *Донецьк: ДонДУ, 2001.-С. 128-133.*

Н.Л. Іваницька

ВЗАЄМНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ФОРМ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Існує взаємна залежність між членами предикативного центру, а також залежність граматики, що виходить за рамки традиційного розуміння зв'язку узгодження.

З уваги на неоднорідність граматики форм підмета і присудка, що утворюють предикативний центр двоскладного речення, предикативний зв'язок, доводиться кваліфікувати як особливий зв'язок, підмет - як головний член, який зумовлює синтаксичну структуру і морфологічні форми присудка, сам зумовлюється присудком. Саме присудок забезпечує будь-яким словам у функції підмета їх так звану «незалежну» позицію, яка може морфологічно виражатися формами називного відмінка іменника чи інших змінних, або субстантивованих слів, або ж таких морфологічних ознак немає.

Між членами предикативної пари двоскладного речення існує не однобічне підпорядкування присудка підметові, а двобічна залежність співвідносних членів: підмета і присудка (Пор.: «Специфіка предикативного зв'язку полягає в тому, що він поєднує такі два компоненти, які однаковою мірою передбачають один одного» [Вихованець 1975, с. 30; Кротевич 1956, с. 12; Адмони 1957, с. 28]). Двобічна залежність між членами предикативного центру є основною, змістовою характеристикою предикативного зв'язку. Останнім часом у підручниках та посібниках така думка проводиться послідовно. Щоправда, існує ще термінологічний різнобій, коли йдеться про аналіз формальних засобів вираження цього зв'язку. Терміни «координація» і «узгодження» часто вживаються як синоніми.

Щоб уніфікувати термінологічний різнобій, у шкільному викладанні синтаксису доречно користуватися терміном «узгодження» форм підмета і присудка, що включає як випадки граматики оформленого (формально вираженого) узгодження (повного й неповного), так і решту позиційно зумовлених форм головних членів предикативного центру двоскладного речення.

Класичними, традиційно визнаними формами узгодження вважаються узгодження в роді, числі й відмінку, а також в особі за умови вираження підмета особовим займенником. Зрозуміло, що якби предикативний центр двоскладного речення можна було обмежити лише такими формами морфологічного вираження

(*Ліс шумить. Ми запізнюємось*), тоді б синтаксичний зв'язок міг бути зведений до узгодження у спільних граматичних формах. У мові широко вживаними є речення з предикативними центрами, в яких зв'язок між головними членами не вкладається в такі традиційні рамки (*Курити - шкідливо!*; *Робота - не з легких.*; *А вона - ой!*; *Працювати на совість - наш обов'язок* і т. д.). Тому-то предикативний зв'язок не може обмежуватися традиційним поняттям узгодження як зв'язку між формами слів: називного відмінка іменника-підмета і дієвідмінюваною формою дієслова в ролі присудка.

Узгодження присудка з підметом виражене у формах роду, числа й особи, причому граматичні значення відповідних категорій мають форми простих присудків, зв'язки в іменному складеному присудку чи допоміжного дієслова в дієслівному складеному та в деяких формах трьохелементного присудка, наприклад: „*Так увійшла подільська щедра осінь, в мого життя юнацькі сторінки*” (Л. Дмитерко) - узгодження і в роді, й числі; „*Я схилиюсь перед тим, хто тут проходив перший*” (Л. Дмитерко) - узгодження в числі та особі; „*Правдивим будь, але не всім та odkривайся, хоробрим будь, але на техніку зважай, щоб вимірював землі, ніхто із людей не повинен привласнювати землю*” (М. Стельмах) - узгодження в числі. Наведені приклади ілюструють вплив граматичних форм підмета на відповідні граматичні форми присудка. У цих випадках присудок узгоджується з підметом у спільних граматичних категоріях.

Не однаково зумовлюються форми присудка в предикативних центрах, що відрізняються підметами: „предмет-ознака” (*Дівчина співає*), „ознака - ознака” (*Бути вчителем - почесно*).

Характерною особливістю речень першого типу є те, що вони не мають обмежень у використанні всіх основних форм присудка. Структура присудка варіюється залежно від його власних граматичних форм (простий дієслівний, складений іменний із зв'язкою, складений іменний з нульовою зв'язкою, складений дієслівний, трьохелементний звичайний чи ускладненого типу).

А характер морфологічного вираження підмета (іменником, займенником, числівником, іншим субстантивованим словом чи словосполученням) не впливає на форму присудка. Щоправда, у предикативному центрі з підметом, вираженим словосполученням чи цілим реченням, будова присудка зумовлена. Присудок найчастіше буває складеним іменним з нульовою зв'язкою, а іменний член виражається іменником у називному відмінку із частками *це, то, ось* чи без них. Наприклад: „*Повість про справжню людину - це одна з улюблених книжок молоді!*”; „*Все в ім'я людини! Все для блага людини - ось наша найвища мета*” (3 газ.).

Якщо підмет виражений омонімічним іменем, спільним для осіб чоловічої і жіночої статі (*Шура, Валя*), незмінюваним прізвиськом іншомовного походження (*Руссо*), присудок набуває граматичного значення роду залежно від контексту. Наприклад: „*Шура виконав домашнє завдання*” і „*Шура викопала домашнє завдання*”. Нерідко допускаються помилки у вживанні родових форм присудка при підметі, вираженому іменником-назвою осіб за професією, посадою, званням чи за характером діяльності (*голова, суддя*), наприклад, коли йдеться про голову сільради жінку, як треба сказати: *голова сільради виступив чи виступила?* Слід пам'ятати, що такі іменники, на відміну від іменників спільного роду - завжди чоловічого роду. Щоправда, таке вживання традиційне, бо після Великої Жовтневої соціалістичної революції жінки нарівні з чоловіками є головами, судьями, професорами, героями. Тому, якщо відповідна ситуація чи контекст і конкретизують стать людини - виконавця дії, порушуючи існуючу норму, узгоджується присудок з іменником-

назвою жіночої статі. Тут маємо справу із відповідною, нормативно не закріпленою тенденцією, що є реакцією на родову диференціацію іменників-назв осіб за характером діяльності. Щоб уникнути порушень правил граматичного узгодження присудка з підметом, потрібно вживати інші слова, які б конкретизували рід іменника в ролі підмета, наприклад: *голова зборів Олександра Андріївна зачитала постанову*.

Конкретизаторами родових значень іменника-підмета найчастіше виступають прикладки, що є назвами видових понять щодо іменників у ролі підмета з назвами понять родових (газета „Спорт”, журнал „Піонерія”). Безперечно, при такому підметі присудок узгоджується у роді й числі з підметом, наприклад: „*Газета „Спорт” повідомила результати змагань*”; „*Водна станція „Хімік” оснащена всім необхідним для відпочинку*”. Якщо ж іменника, що означає родові поняття, немає, присудок узгоджується в роді й числі з підметом-власною назвою, наприклад: „*Хімік” оснащений усім необхідним для відпочинку*”, (хоч „Хімік” - водна станція).

При підметі, вираженому сполученням слів без стрижневого елементу або опущеного іменника (з родовою назвою), наприклад: „*Яутверждаюсь написаний П. Тичиною під час війни, після розгрому фашистських полчищ на Волзі*” (3 газ.), або коли підмет виражений невідмінюваним іменником-назвою птахів, тварин, присудок вживається в формі чоловічого роду (в дієсловах минулого часу та умовного способу). Лише при необхідності підкреслити, що йдеться про тварину-самку присудок дістає форму жіночого роду. („*Кенгуру народила маля*”).

Якщо підмет виражений невідмінюваним іменником, що не є назвою птахів чи тварин, форма присудка визначається родовим поняттям щодо назви видової, яка виражає предметне значення підмета, наприклад: „*Miccicini вийшла з берегів*” (річка); „*Юманіте*” *повідомила*” (газета).

При невідмінюваних іменниках-загальних назвах у ролі підмета присудок має форму середнього роду. Наприклад: „*Таксі під'їхало*”. Хоч займенники *хто*, що не мають категорії роду, все ж вони в ролі підмета зумовлюють родові граматичні значення: дієслів-присудків, якщо їм властиві ці категорії. Форму чоловічого роду в дієсловах-присудках минулого часу та умовного способу зумовлює підмет, виражений займенниками *хто, ніхто, дехто*, наприклад: „*Так ніхто не кохав. Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання*” (В. Сосюра).

При підметах-займенниках *що, ніщо*, дещо присудок-дієслово в минулому часі чи умовному способі вживається в середньому роді, наприклад: „*Що сталося з тобою?*” (М. Марудний). Питальний займенник що має вплив і на граматичне значення роду в іменній частині складеного іменного присудка: прикметник, який найчастіше вживається в іменному присудку при підметі *що*, має форму середнього роду, наприклад: „*Батьківчину моя! Що є могутніше гірських хребтів, суворіше від тайги твоєї, прекрасніше від твоїх пиличних ланів!*” (О. Донченко)

Якщо ж займенник *що* - відносний і вживається в ролі підмета, то він втрачає змогу зумовлювати граматичне значення середнього роду в присудку. На рід та число дієслів-присудків при підметі *що* в таких випадках впливають граматичні значення цих категорій у словах, від яких цей займенник залежить, наприклад: „*Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла, і музику палку, що ніжно серце тисне*” (М. Рильський).

Займенники *хто*, що не мають також категорії числа. Як правило, присудок при підметах, виражених цими займенниками, ставиться в однині: „*Хто винен? Хто прийшов? Що трапилось?* Все ж при перелічуванні осіб підметів, виражених займенником *хто*, присудок може мати форму множини, наприклад: „*Гріють біля вогника: хто руки, а хто - очі, глибока осінь прийшла з країв північних*” (П. Панч).

Підмет, виражений незмінним словом (прислівником, прийменником, сполучником, вигуком, часткою), а також словосполученням чи цілим реченням, вимагає від дієслова-присудка в минулому часі чи в умовному способі форми однини середнього роду, наприклад: „Гучне *”Ура!”* пронеслось тоді над луками і впало в трав розмороених дурман ” (П. Первомайський). Форма множини присудка диктується лише наявністю контекстуальної вказівки на множинність підмети, наприклад: „Його *постійні ”Ой!”* виводили старого з рівноваги” (І. Цюпа). Як правило, в таких випадках при підметах вживаються слова-означення, морфологічна форма множини яких вносить відтінок розчленування назви предмета - носія предикативної ознаки.

Числове значення присудка при підметі, що є кількісно-іменним словосполученням, залежить від того, як мовцеві уявляються особи чи предмети-підмети: як єдине ціле чи зосереджена увага на їх назвах, підкреслюються саме назви як носії предикативної ознаки. Пор.: „*На кожній гілці сиділо по кілька горобців*”; „*Двадцять років відтоді минуло*” (Є. Гуцало); „*Два будинки з скляними стелями стояли один біля другого, дивуючи очі своєю красою*” (Панас Мирний); „*Тут їх чекали два військові*” (С. Скляренко).

У конструкції „бути (у будь-якій часовій формі) + займенники предикативна частина може виступати у формах називного та орудного відмінків, наприклад: „*Ленінград завжди наш і завжди буде нашим*”(М. Рильський). Бувають випадки, коли називний і орудний відмінки не заступають один одного. Так, тільки у формі називного відмінка виступають: а) предикативний особовий займенник, якщо він відноситься до підмета, вираженого словами це, то: „*Братику, - сказала Дарка, - не шукайте записки, то була я*” (Ю. Яновський); „*Скажи, Петрусю, льотчик цей, що катапультиувався, це був ти?*” (О. Гончар); б) займенник **хто** (що) у поєднанні із займенником такий: „*Ти хто такий будеш? -рівним голосом звернувся Палілюлька до нього*” (М. Стельмах); в) займенник **який** у сполученні „який буде з...”: „*І який же після цього буде з тебе хазяїн-господар?*” (М. Стельмах).

Своєрідною є координація форм підмета-іменника та іменної частини складеного іменного присудка з нульовою зв'язкою. Поєднання у предикативному центрі назв двох предметів (предмет-ознака), один з яких є ознакою другого, не ґрунтується на узгодженні їх морфологічних форм. Ознака, що приписується підметові-іменнику, може бути виражена іменником, граматичні значення категорій роду, числа й відмінка якою повністю або частково збігаються з відповідними значеннями іменника-підмета або ж можуть мати інші значення цих категорій, наприклад: „*Політична робота в масах - справа всієї партії, кожної партійної організації*” (3 газ.) - збіг у роді, числі, відмінку; „*Світова соціалістична система - велике завоювання міжнародного робітничого класу*” („Комуніст України”) - збіг у числі та відмінку; „*Ані одна сльозинка не туманить, бо щастя, бо життя - без берегів!*” (М. Рильський) - немає збігу у відмінках.

Найчастіше повним буває збіг граматичних значень категорій роду, числа та відмінка в предикативному центрі „іменник + нульова зв'язка + прикметник”, наприклад: „*Соціалістичне мистецтво глибоко оптимістичне і життєстверджуюче*” (3 газ.) - збіг у роді, числі й відмінку. Хоч іноді збігу граматичних значень числа й відмінка іменника-підмета й прикметника-присудка не буває (в таких випадках предикативний член - прикметник майже завжди має форму множини), наприклад: „*Хлопець той не з цікавих*”.

Деяку своєрідність становить присудок „бути+іменник у називному відмінку”, коли він вступає у предикативні відношення з підметом, вираженим займенником це. Закономірним, як відомо, є узгодження дієслівної зв'язки бути з підметом у роді та

числі, наприклад: „*Руки його були великі, загорілі, справді солдатські*” (О. Гончар). „При підметі, вираженому займенником це, узгодження має зворотну залежність, а саме: дієслово узгоджується в роді та числі не з підметом, а з іменником у ролі іменної частини присудка. Наприклад: „*Це був період дуже напруженої моєї роботи*” (О. Довженко); „*Це була легенда про лебедів, у яких нібито існує великий закон: самець і самка паруються раз на все життя*” (О. Гончар).

Коли присудок являє собою перелік однорідних понять, виражених іменником, то бути узгоджується в роді й числі з першим іменником, наприклад: „*Це була не просто музика, це була її, Шурина, власна сила, її порятунок, її майбутнє*” (О. Гончар).

У реченнях з предикативним відношенням „Ознака-ознака” (*Курити - шкідливо*) зв'язок узгодження виявляється нечітко, приховано, хоч форми підмета на структуру та граматичні форми присудка, безперечно, мають вплив і в таких предикативних центрах двоскладних речень.

Якщо підмет виражений інфінітивом чи іншим словом, якому не властиві число й рід, між присудком і підметом немає формально вираженого узгодження, проте й тут наявний вплив підмета на вибір відповідної форми присудка (зв'язок узгодження саме й характеризується впливом форм головного слова на підпорядковане). У самому вираженні підмета, наприклад неозначеною формою дієслова, потенційно закладена одна з форм присудка: іменник у називному відмінку, інфінітив чи прислівник, наприклад: „*Логічно поліщувати якість продукції - завдання всенародне*” (3 газ.).

Ще більша залежність форм присудка від підмета, що має „нестандартне” (нетипове) вираження, простежується в тих випадках, коли в присудку наявне дієслово в минулому часі чи умовному способі, тобто таке, якому властива категорія роду, наприклад: „*Зміцнювати обороноздатність країни завжди було, є і залишається надалі одним з найважливіших завдань партії і народу*” (3 газ.). Навіть відсутність морфологічних значень роду й числа в слові-підметі не заважає диктувати дієслову-присудку форми однини середнього роду (а не іншої), які є неначе запрограмовані саме в таких способах вираження підмета. Таким чином, форми однини середнього роду можуть розглядатися як зумовлені присудком граматичні форми вираження предикативного зв'язку.

Отже, предикативний зв'язок між головними членами двоскладного речення має різноспрямований характер на відміну від інших видів синтаксичного односпрямованого зв'язку слів у реченні. Предикативний зв'язок виступає як зв'язок між взаємно залежними членами речення - підметом і присудком, а не як зв'язок між словами. Будучи неоднаково представленим у граматичних центрах різної будови, він являє собою як смисловий, так і формально виражений зв'язок взаємозалежних головних членів речення. Предикативний зв'язок характеризується наявністю позиційно зумовленої форми підмета, безвідносно до того, має вона граматичне значення називного відмінка чи ні; наявним узгодженням присудка з підметом у спільних граматичних формах, випадковим збігом окремих з них чи можливими за певних умов прихованими формами узгодження, а також загальною залежністю синтаксичної структури присудка від вираження підмета.

Література

1. Адмони 1957: Адмони В.Г. О предикативности // Ученьє записки ЛГПИ, в. 2. Л., 1957, т. XXVIII.

2. Вихованець 1975: **Вихованець** І.Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення // Синтаксис словосполучення і простого речення. - К.: 1975.-С. 23-30.

3. Кротевич 1956: **Кротевич** Е.В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения // Вопросы русского языкознания. - Львов, 1956.

4. Распопов 1970: **Распопов** И. П. Строение простого предложения в современном русском языке. - М.: Просвещение, 1970. - 192 с.

Опубл.: Українська мова і література в школі. - 1979. - №10. -С. 28- 34.

II.2.1. ПІДМЕТ ЯК ОДИН З ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Г.О. Козачук

ПІДМЕТИ, ВИРАЖЕНІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯМ

Основною формою граматичного вираження підмета в українській мові є називний відмінок іменника, субстантивовані слова, які набувають у реченні синтаксичних властивостей іменника, а також неозначена форма дієслова. Крім цього, підмет може бути представлений і словосполученням.

Питання про різні граматичні форми вираження підмета, в тому числі і словосполученнями, частково знайшло вже висвітлення в лінгвістичній літературі, проте воно ще потребує детальнішого вивчення.

Підметами можуть бути словосполучення двох типів: а) синтаксично-неподільні; б) семантично-неподільні.

Синтаксично-неподільні словосполучення бувають, як правило, трьох різновидів:

- а) кількісно-іменні;
- б) словосполучення зі значенням вибірковості;
- в) словосполучення зі значенням сумісності.

У словосполученнях з кількісним значенням головний компонент виражений кількісним (власне кількісним, неозначено-кількісним, збірним) числівником, а залежний компонент іменником у називному чи родовому відмінках множини: «*Ой три шляхи широкі! Докупи зійшлися*»; «*Верхуся, світу доживаю, А за дверима про своє Солдатське нежитіс Два часові розмовляють*» (Т. Шевченко); «*Шість впевнених бійців із цупівського роду в атаку кидались*» (М. Бажан); «*Обидві хати були вже побілені чепуренько*» (А. Головка). Таке словосполучення у своєму складі може мати займенникові числівники *кілька, декілька, багато, мало*. Вони сполучаються з будь-якими за значенням іменниками, які підлягають лічбі, у формі родового відмінка множини: «*Вже стояли декілька возів з зерном, сіллю, рибюю*» (Панас Мирний); «*Кілька парубків скочило до танцю, потягли за собою дівчат*» (О. Копиленко).

Аналогічну модель можуть мати словосполучення, до складу яких входять іменники, що виражають конкретну кількість {десяток, сотня, тисяча, трійка, п'ятірка}, та іменник у формі родового відмінка однини чи множини: «*П'ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів*» (А. Малишко); «*Десятки наших колгоспників мають власні легкові машини і мотоцикли*»; «*І в наші дні тисячі комсомольців*

на передових рубежах п'ятірки» (3 газ.). Підметом також може бути словосполучення, головне слово якого - іменник *половина* зі значенням однієї з двох рівних частин чогось, а залежне - іменник у родовому відмінку однини чи множини. «*Була вже половина лотога*» (Н. Кобринська); «*Тільки закінчилася перша половина року, а річний план був уже виконаний*» (3 газ.).

Такі словосполучення можуть ускладнюватися словами більша, менша, добра. У них конкретне вираження ознаки послаблюється: «*Хто-хто, а син знає, що добра половина цих обладунків в звичайний час зосталася б лежати вдома, бо нічого зайвого чабан не візьме в таку спеку*» (О. Гончар). Підмет може бути виражений словосполученням, утвореним поєднанням іменників більшості, меншості, частина, що виражають неозначену кількість та іменників різної семантики у формі родового відмінка однини чи множини: «*Більшість студентів бере участь у будівельних загонах*»; «*Частина картин, не експонується: на реставрації*» (3 газ.).

Підметами бувають також словосполучення, у яких головне слово іменник, що семантично споріднений зі збірними (*група, юрба, зграя, табун, отара, стадо, гурт, ватага* тощо), а залежне - іменники чи субстантивовані слова у родовому відмінку: «*На поляні з'явилася група невідомих людей*» (А. Шиян); «*Знизу до пам'ятника підійшов гурт школярів з молодією учителькою*» (П. Панч); «*Під дверима регіт, галас, і в хату разом з холодом суне ватага хлопців*» (С. Васильченко); «*Почувся згори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувалися, що то пролетіло над ними стадо якихось птахів, може диких гусей*» (М. Коцюбинський); «*Обабіч по схилах гір розсипалися отари кіз та овець*» (О. Гончар).

Підмети виражаються також словосполученнями, у яких головними словами виступають іменники зі значенням міри (кілограм, центнер, метр, літр), а залежними - іменники у родовому відмінку, що означають частину від цілого: «*Один грам ґрунту, наприклад, містить сотні мільйонів мікробів*»; «*Кожний літр молока і центнер пшениці збагачує державу*» (3 газ.).

Синтаксична нерозчленованість словосполучень, як правило, формується і простежується у складі речення, наприклад, кількісно-іменні словосполучення типу *три верби, п'ять газет, багато слухачів, кілька слів* і т. ін. У таких словосполученнях стала модель: «власне кількісний числівник+іменник у називному відмінку множини» (при числівниках один, два, три, чотири) або «власне кількісний числівник+іменник у родовому відмінку множини» (при інших числівниках: *п'ять, шість, кілька, кільканадцять*). Якщо в реченні іменник при цих числівниках має форму інших відмінків (крім називного та родового множини), то вони утворюють вільні словосполучення, в яких кожний компонент кваліфікується як окремий член речення. Так, у реченні «*Невеликі три літа марно пролетіли... Та багато в моїй хаті лиха нарobili*» (Т. Шевченко) *три літа* - підмет. А в реченні «*У статті йдеться про три останні книжки автора*» *три книжки* є двома членами речення, кожний з яких має чітке семантичне наповнення: *книжки* - непрямий додаток, *три* - узгоджене означення.

Близькими до кількісно-іменних словосполучень є іменні словосполучення, в яких головне слово - іменник, що виражає кількісне поняття, сукупність, міру, обсяг, а залежне - іменник у родовому відмінку однини чи множини (*десяток зошитів, гурт дітей, метр ситцю, частина книжки, група студентів, колектив учителів, делегація колгоспників*). У таких словосполученнях немає чіткої межі між лексичним значенням числівників та іменників з близькою семантикою, тому в ряді випадків при синтаксичному розборі можлива варіативність: одні з них розглядати як нерозчленовані словосполучення, інші - як вільні. Щоб з'ясувати це питання, можна

використати трансформацію словосполучень зі зв'язком керування у словосполучення зі зв'язком узгодження. Якщо при такому перетворенні зберігається та сама семантика, то варто розглядати кожний компонент словосполучення як окремий член речення. Такі словосполучення з об'єктивними відношеннями не характеризуються постійним складом залежних лексичних компонентів (*група студентів, учнів, робітників, спеціалістів* тощо), трансформуються у словосполучення з атрибутивними відношеннями (*група студентів - студентська група; група геологів - геологічна група; група конструкторів - конструкторська група*).

Трансформування словосполучень з об'єктивними відношеннями у словосполучення з атрибутивними відношеннями не завжди можливе. Це залежить від семантики другого компонента. Якщо ним є іменник зі значенням істот, то така заміна можлива (*подарунок батька - батьків подарунок, подруга сестри - сестрина подруга, череда овець - овеча череда, табун коней - кінський табун, стадо гусей - гусяче стадо*). Трансформація можлива й тоді, коли кожний з компонентів не втратив свого самостійного лексичного значення і при цьому залежні іменники означають назви істот або тих предметів, які не мають значення родового партитивного. Тому не піддаються трансформації словосполучення типу: *кілограм цукру, відро води, кубометр ґрунту, склянка молока*. Головним компонентом у подібних словосполученнях є іменник зі значенням одиниць виміру ваги, довжини, об'єму тощо (*центнер, кілограм, кілометр, метр, літр, склянка*), залежним компонентом - іменник у формі родового партитивного. Іменники - метричні одиниці належать до слів з обов'язковою синтаксичною сполучуваністю: вони вимагають форми родового відмінка одними чи множини іменників зі значенням речовини, матеріалу, продуктів харчування тощо (*цукру, молока, заліза, ґрунту, шовку, буряків, хліба, яблука*). Словосполучення типу *кілограм цукру, відро води* варто кваліфікувати як один член речення.

Іменники - одиниці виміру поза названими словосполученнями як прості підмети виступають найчастіше у реченнях з іменними складеними присудками: *«Метр - одиниця виміру довжини»; «Кілометр становить тисячу метрів»; «Центнер - сто кілограмів»* і т. ін. У реченнях з дієслівними присудками вони виступають переважно тоді, коли вжиті з переносним значенням: *«Кілометри летіли нам назустріч»; «Ці центнери далися не легко»* (3 газ).

У словосполученнях зі значенням вибіркової, що виконують функцію підмета, головним компонентом є займенники, власне кількісні чи неозначено-кількісні числівники, а залежним компонентом виступає іменник (або його еквівалент) у родовому відмінку множини з прийменником з (із): *кожний з нас, дехто з них, мало хто з них, п'ятеро з присутніх, деякі з товаришів, не всі з тих, не кожний з приїжджих, хтось з гурту* у таких словосполученнях виражається відношення вибіркової, тобто головний компонент певною мірою обмежує коло предметів, виражених залежним компонентом. Головне слово у таких словосполученнях не має предметного значення, іноді лише вказуючи на предметність (*дехто з, хтось з, децю з*) його граматичний показник - називний відмінок - використовується для визначення граматичної залежності підмета. В лексичному значенні підпорядкованого слова закладений зміст підмета: *«і кожний з нас те знав, що слави нам не буде, Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд»* (І. Франко); *«Троянці уха затикали, Рутульців ланки не вважали, Хоч битись всякий з них хотів»* (І. Котляревський); *«Суперечка затихла, як вітру порив, і кожен з танкістів заснув,*

іатих» (А. Малишко); *«Може, хто з Ваших знайомих теж: причиниться до доброго діла...»* (М. Коцюбинський).

За вираженням головного компонента словосполучення з вибіркоким значенням мають кілька моделей. Головний компонент зумовлює частково смислові значення їх: кількісні числівники виражають чітко визначену кількість предметів (*двоє з товаришів*), займенники лише вказують на невизначену кількість (*дехто з пасажирів*). Порядкові числівники виражають послідовність предметів при їх переліку (*третьої з ряду, шостий з черги*). У таких словосполученнях головний компонент частково втрачає лексичне значення, а залежний наповнюється конкретним матеріалом.

Крім числівників, головним компонентом можуть бути означальні, неозначені та заперечні займенники: *«Дехто з нас передбачав складність завдання»; «Не всі з них зразу приймуть нашу пропозицію»; «Хтось із пасажирів багатозначно кашлянув»; «Ніхто з односельців не пригадав цього»; «Багато з них відчувало потребу у відвертій розмові»*. Словосполучення лише такої моделі можна вважати підметом. Поза нею числівники та означальні, неозначені і заперечні займенники виконують самостійну синтаксичну функцію підмета: *«Кожний повинен обати про своє здоров'я»; «П'ятеро залишилося на чергування»; «Хтось уже розповідав про це»*.

Словосполучення зі значенням сумісності мають також сталу модель: «іменник (або його еквівалент) у називному відмінку + іменник з прийменником (або його еквівалентом) в орудному відмінку». Такі словосполучення виражають сумісність і виконують функцію соціативного підмета, при якому присудок має форму лише множини: *«Ліда з Галега рідні сестри»; «Серпень з вереснем стискають один одному правиці»* (М. Рильський). Словосполучення, що виконують функцію соціативного підмета, треба відрізнити від формально однакових моделей, але семантично різних. Деякі з них виражають означальні відношення: *«Стоїть з усмішкою сумною його дружисга молода»* (В. Сосюра). При соціативному підметі ознака, виражена присудком, однаковою мірою стосується обох компонентів. Тому соціативний підмет можна трансформувати в сурядне словосполучення (*«Серпень і вересень стискають один одному правиці»*), тобто в однорідні підмети. Семантика речення не зазнає помітних змін. У словосполученнях же з означальними відношеннями подібна трансформація неможлива, бо компонент у формі орудного відмінка виконує атрибутивну функцію (*дружина з усмішкою - усміхнена дружина*). Словосполучення, що виражають соціативні підмети, відрізняються від словосполучень з об'єктивними відношеннями: *«Я стрівся з друзями, обвітреними боєм, в рожеві сутінки лапатої зими»* (М. Рильський); *«Під'їхав на мотоцикл майор з ординарцем»* (О. Гончар). Присудок, виражений дієсловом дійсного способу у формі однини, свідчить про синтаксичну розчленованість словосполучень, тобто іменники (займенники, інші субстантивовані слова) в називному відмінку виконують функцію підметів, а іменники (займенники, інші субстантивовані слова) в орудному відмінку - функцію непрямих додатків.

Отже, для соціативного підмета характерна синтаксична нерозчленованість його, хоч «самостійність предметного (граматичного) і лексичного значень обох слів не сприяє функціональній цілісності словосполучень, а швидше заважає їй». Синтаксична нерозчленованість підкреслюється саме множинною формою присудка. Нерозчленованість таких словосполучень чіткіше проявляється тоді, коли першим компонентом є особовий займенник у множині: *«Яблука доспілі, яблука червоні! Ми з тобого йдемо стежкою в саду»* (М. Рильський); *«Ми з тобою як брат із сестрою»* (Нар. тв.). Нерозчленованість словосполучення може підсилюватися лексично -

словом *удвох*. Сумісність дії чи стану іноді уточнюється словами: *разом, спільно, заодно, вкуті, гуртом* та ін.

Засобом вираження підмета є і так звані семантично неподільні словосполучення, які виконують функцію єдиного найменування типу: *гурт людей, купа соломи, клань городу* і под. Семантично неподільні словосполучення не є фразеологічними, вони не характеризуються сталістю словесного складу, компоненти в них зберігають свою семантичну самостійність. Неподільність же їх проявляється при виконанні ними синтаксичної функції члена речення: «*По всій улиці коло кожного двора лежали купи соломи та стриміли кулі*» (І. Нечуй-Левицький); «*Бовваніли поставлені купками високі снопи кукурудзи*» (О. Гончар). Семантично неподільні словосполучення мають таку граматичну модель: «головне слово - іменник у називному відмінку в обох числових формах, а залежне - іменник у родовому відмінку в обох числових формах». Семантична цілісність цих словосполучень сприймається лише в межах конкретного контексту. Граматично вони здебільшого розчленовуються легко. Це залежить, насамперед, від того, чи компоненти вжиті з прямим, чи з переносним значенням. Якщо вони є словами з прямим значенням, то граматичному розчленуванню такі словосполучення піддаються легко, а коли з переносним - важче, а то й взагалі не піддаються. Наприклад:

*сніп жита сніп вогню
квіш зерна квіш лиха
купа піску купа неприємностей.*

Перші словосполучення належать до синтаксично вільних, вони піддаються граматичному розчленуванню, головне слово може сполучатися із залежним різної семантики тієї самої або близької тематичної групи: *сніп жита (пшениці, вівса, гречки, льону, соломи)*. Головними компонентами других словосполучень є слова з переносним значенням. Такі словосполучення за семантикою наближаються до сталих і закріплюються як назви відповідних понять. Залежними словами в них виступають іменники не з конкретним значенням: *маса суперечностей, сумнівів, причин, образ, неприємностей, умовностей* тощо. Не піддаються вони і трансформації у приєдникові словосполучення, компоненти яких трактуються як два члени речення: *сніп жита - сніп з жита*, але «*маса з почуттів*», «*з сумнівів*» не може бути. В таких словосполученнях великою мірою проявляється суперечність між граматично аналітичною конструкцією і семантичною цілісністю. Тому є більше підстав словосполучення другого типу трактувати як один член речення - підмет, ніж словосполучення першого типу.

Другого типу словосполучення переважно метафоризовані. Головними словами в них виступають іменники: *низка, маса, рій, клубок* і под. (називний відмінок) з переносним значенням, а залежними — іменники будь-якої семантики в родовому відмінку: «*Далеко на озері, з-за очеретів, виринула... низка човників: рибалки розставляли ятері*» (С. Васильченко); «*Галичани турляли драбини дрючками, сипали цілий рій стріл*» (А. Хижняк); «*Один ляпне, другий не розчолопа, а третій не второпа, і стане така купа брехні, що й в оберемок не збереш*» (М. Кропивницький); «*Сіно дотліває поволі, і лиш часом бухне з тріскотом сніп іскор*» (М. Коцюбинський).

Семантичною цілісністю також характеризуються словосполучення, що формуються на основі слів *початок, середина, кінець* (називний відмінок) та іменників різної семантики (родовий відмінок): «*Кінець зими "був ратвовим і завдає хліборобам багато турбот: початок сівби випав на середину березня*» (3 газ.). У

першому (граматично незалежному) компоненті, як правило, частково втрачається самостійне лексичне значення, яке конкретизується лексичним значенням граматично залежного іменника: *початок, середина, кінець (дороги, життя, книжки, фільму, дня, канікул* тощо). Такі словосполучення варто розглядати як один член речення, бо хоч їх і можна граматично розчленувати, але семантично вони цілісні. Правда, семантична цілісність їх частково руйнується, коли при іменниках *початок, середина, кінець* є означення: *добрий початок, невдала середина, чудовий кінець*. У таких випадках компоненти словосполучень можна трактувати як різні члени речення: «*Добрий початок - половина діла*»: «*Кінець діла хвалить*» (Нар. тв.); «*Гниє деревина на корені: уже й віти її висохли і середина випала*» (Панас Мирний); «*Добрий початок справи - запорука успіху*»: «*Вдалили кінець вистави глядачі вітали оплесками*».

Семантичну цілісність являють собою лексикалізовані словосполучення типу «іменник у називному відмінку+іменнику родовому відмінку»: *кандидат наук (філологічних, технічних, біологічних і т. ін.), майстер спорту, майстер "золоті руки", кавалер ордена Слави, майор запасу, капітан першого рангу, полковник медичної служби, генерал армії* та ін.: «*Приїздив до мене з виноградарського інституту кандидат наук...*» (О. Корнійчук); «*Капітан першого рангу - офіцерське звання у флоті*»; «*Майстер спорту - звання, що присвоюється людям, які досягли видатних успіхів у певній галузі спорту*». Такі словосполучення є переважно термінами аналітичної структури, тому їх треба розглядати як один член речення - підмет. Словосполучення типу *кандидат у студенти, майстер індошовиву, майор військової частини синтаксично й семантично вільні*, тому вони є різними членами речення - підметами і додатками.

Отже, словосполучення, що виконують функцію підметів, різноманітні як за структурою, так і за семантикою. І синтаксично неподільні, і семантично неподільні словосполучення варто розглядати як один член речення, бо розчленування їх часто призводить до порушення смислової та граматичної цілісності. Словосполучення, які перебувають у процесі лексикалізації, теж кваліфікуються як один член речення - підмет.

Оубл.: Українська мова та література в школі. - 1982. -№ 1.-С. 36-39.

М.С. Скаб

ПІДМЕТ АПЕЛЯЦІЇ У СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Одним із проявів вокатива як репрезентанта предметної частини змісту функціональної сфери апеляції є його використання в складі імперативних конструкцій з дієсловами у формі другої особи: *Слухай, хлопче, хоч у тебе завтра-позавтра почнуть висіватися вуса, але не затуманою голову дівчині* (М. Івасюк); *Люди, любіть землю. Поети, у космос ведіть* (І. Драч). На жаль, до цього часу формально-синтаксичний статус таких форм кличного відмінка остаточно не визначено: за усталеними традиційними поглядами - це так звані звертання, що з реченням в цілому та його окремими членами не пов'язані, багатьма дослідниками проблем вокатива в різних мовах висловлюється припущення, що в таких конструкціях він виконує роль підмета. Для з'ясування формально-синтаксичної позиції вокативної форми іменника у реченні з

дієсловом-імперативом у формі 2-ої особи звернемося до розуміння підмета в сучасній лінгвістиці.

В академічній граматиці української мови читаємо: "Щодо пари головних членів двоскладного речення, то в синтаксичному відношенні вони істотно відрізняються один від одного, утворюючи два окремих різновиди - підмет і присудок. При строго формальному підході до них абсолютно незалежним у синтаксичній структурі речення мав би бути визнаний тільки підмет, основною формою якого є іменник, займенник або інша субстантивована форма чи синтаксично нерозкладне словосполучення в називному відмінку, зрідка інфінітив. Усі ці різновиди підмета, крім ознаки їх синтаксичної незалежності в реченні і неналежності до складу присудка, об'єднує ознака однакової синтаксичної функції по відношенню до присудка [...] На відміну від підмета присудок, що має здебільшого форму особового дієслова або слова іменної частини мови, переважно у поєднанні з особовим (допоміжним) дієсловом, виявляє формальні ознаки узгодження з підметом у формах числа і особи або роду і, таким чином, може кваліфікуватися як член речення синтаксично залежний від підмета. Але в дійсності, на фоні загальної мовної системи синтаксичних відношень між членами речення відношення між підметом і присудком (так зване синтаксично- чи формально-предикативне) істотно відрізняється від звичайного синтаксичного підпорядкування" [Сучасна 1972, с. 30-31]. І далі: "Таким чином формальне узгодження присудка з підметом поряд з ознаками синтаксичного підпорядкування присудка підметові (особливо в формах 3-ої особи) виявляє виразні ознаки фактичної незалежності форм присудка від форм підмета (особливо в 1-й і 2-й особах однини і множини), що дає підстави вбачати в членах формально-предикативного зв'язку значний елемент синтаксичного паралелізму. Саме ця особливість синтаксичного відношення присудка до підмета поряд з неможливістю його підпорядкування іншим членам речення і з його здатністю синтаксично підпорядковувати собі певні другорядні члени речення становить суть синтаксичної функції присудка в структурі речення і, таким чином, визначає його специфіку як члена речення" [Сучасна 1972, с. 32]. Автори висловлюють міркування і щодо особливостей семантики головних членів речення: "Оскільки формально-предикативне відношення між підметом і присудком зовнішньо нагадує словесне відношення між логічними чи психологічними суб'єктом і предикатом, а в частині випадків підмет речення збігається з суб'єктом висловленої думки, набуло значного розповсюдження неправильне уявлення про абсолютний паралелізм і цілковиту відповідність підмета як члена речення суб'єктові думки, а присудка - предикатові думки. Насправді на сучасному етапі розвитку української мови прямої відповідності між підметом і суб'єктом думки чи між присудком і предикатом думки немає. Виділення в сучасному реченні підмета і присудка є насамперед явищем суто формальної організації речення, яке залежить у першу чергу від характеру всіх інших наявних у реченні слів, від структури попередніх речень та певного стилістичного спрямування висловлювання і перебуває в досить складній взаємодії з поділом думки на суб'єкт і предикат" [Сучасна 1972, с. 33]. Таким чином, визначальними характеристиками підмета, на думку авторів згадуваної праці, є його незалежність від присудка, форма називного відмінка та (переважно) семантика суб'єкта дії. Відзначимо, що формальне обмеження підмета-імені лише граматичним значенням номінатива є традиційним, підкреслюється багатьма дослідниками.

У наступних десятиліттях українська граMATика виробила нове тлумачення головних членів речення, основане на принципах функціонального синтаксису: "У структурі простого двоскладного речення підмет виділяється за формально-синтаксичними ознаками. Йому властиві такі диференційні ознаки: ядерність (головний член речення), взаємозалежний зв'язок із присудком (член речення, поєднаний предикативним зв'язком), детермінація присудком з боку синтаксичного часу і синтаксичного способу. [...] Позиція підмета не може визначитися сама по собі, вона визначається тільки щодо другого головного члена речення - присудка. У формально-синтаксичному плані позиція підмета і позиція присудка виступають як рівноправні, взаємозумовлені, що формують елементарну формально-синтаксичну структуру двоскладного речення" [Вихованець 1992, с. 63-64]. Про зв'язок підмета з присудком читаємо: "Підмет пов'язується з присудком формою предикативного зв'язку - координацією. Координація поєднує в собі форму керування і узгодження, які є різноспрямованими синтаксичними чинниками: присудок своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає підмета у формі називного відмінка іменників, з одного боку, а підмет визначає форми роду числа та особи присудкового компонента - з другого" [Вихованець 1992, с. 64]. Зазначаючи, що "в українській мові, як і в інших типологічно подібних до неї мовах, підмет виражається спеціалізованою відмінковою формою - називним відмінком іменника" [Вихованець 1992, с. 64]. І.Р. Вихованець не виключає й інших можливостей вираження: "На особливу увагу заслуговує кличний відмінок у функції підмета. В українському мовознавстві панівним є погляд, згідно з яким клична форма не виступає у ролі члена речення. Проте у кличного відмінка наявні ті самі ознаки (двобічний зв'язок з присудком, наявність типових для предикативного зв'язку елементів форми координації), що й у називного відмінка як найтиповішої підметової форми" [Вихованець 1992, с. 66]. Підсумовуючи викладені положення, вчений подає таку "узагальнену характеристику" підмета: "а) підмет входить у структурну схему елементарного з формально-синтаксичного погляду простого речення; б) перебуває з присудком у двобічному (предикативному) зв'язку; в) поєднується з присудком формою предикативного зв'язку - координацією; г) виражається у типових виявах спеціалізованою відмінковою формою - називним відмінком іменника; д) співвідноситься з найпоширенішою для його позиції суб'єктною синтаксею; е) у типових випадках збігається з позицією теми (даного) при актуальному членуванні речення і займає місце перед присудком" [Вихованець 1992, с. 66].

У подальших частинах цієї роботи ми спробуємо аргументувати підметову позицію вокативної форми імені у відповідних синтаксичних конструкціях української мови. Першою проблемою є вирішення 3-поміж усіх речень, до складу яких може входити форма кличного відмінка, тих, у яких вона перебуває у двобічному зв'язку з присудком. На думку І.Р. Вихованця, такими є речення з присудками-імперативами 2-ої особи: "Центральну ланку функціонування кличного відмінка становить функціонування у конструкціях типу *Хлопче, заснівай*, у яких він виконує основну семантико-синтаксичну функцію і є вихідною базою синтаксичної інтерпретації інших його різновидів [...]. Компоненти типу *Хлопче* у формі кличного відмінка є складними за семантико-синтаксичною природою компонентами, які вказують на адресата вольової дії

мовця, з одного боку, і суб'єкта потенційної дії співрозмовника - з другого" [Вихованець 1992, с. 187].

К.Г. Городенська при дослідженні деривації синтаксичних одиниць української мови ці утворення трактує як "речення, що сформувалися на основі семантично складної конструкції з модально-пропозитивними відношеннями, елементарні речення якої мають відповідний набір семантичних компонентів. Перше елементарне речення обов'язково складається з діяча (суб'єкта дії, мовця), предиката вольової дії і адресата дії (співбесідника). У другому - діячем виступає адресат дії (співрозмовник) першого елементарного речення, а предикат виражає потенційну, бажану для мовця дію співрозмовника [...]. У цих елементарних реченнях вживаються лексично тотожні компоненти у різних семантико-синтаксичних позиціях: відповідно у позиціях адресата вольової дії мовця і суб'єкта потенційної дії співбесідника. У процесі злиття речень в одну ускладнену конструкцію згортається перше елементарне речення. Представником його предикатно-суб'єктної основи стає компонент із функцією адресата. Він приєднується до другого елементарного речення, внаслідок чого його адресатна семантика доповнюється семантикою потенційного суб'єкта лексично тотожного компонента, що вживається тепер при предикаті дії в імперативній формі" [Городенська 1991, с. 47]. Як бачимо, основною особливістю змісту вокативної форми у цій позиції визнається суб'єктна семантика, ускладнена об'єктним значенням адресата мовлення.

Наявність у вокативної форми суб'єктної семантики, на перший погляд, мала би однозначно поєднуватися з визнанням за нею здатності займати відповідну формально-синтаксичну позицію у двоскладному реченні - позицію підмета. Проте, хоча такі погляди були сформульовані вже О.О. Потебнею, а пізніше розвивалися у працях багатьох авторитетних лінгвістів, до цього часу вони вважаються такими, що суперечать загально визнаним положенням. По-перше, вчених не влаштовує те, що у імперативних реченнях вокатив має семантику потенційного, а не реального суб'єкта дії, що нібито розходиться з усталеними поглядами на типову семантику підмета. В українській академічній граматиці таку позицію піддають критиці: "Оскільки синтаксичний зв'язок між підметом і присудком позначає об'єктивне відношення між елементами відповідної ділянки реальної чи уявленої дійсності, може з'явитись припущення, ніби підмет завжди позначає реальний суб'єкт дії чи стану, а присудок завжди вказує на реальну дію, стан чи іншу ознаку суб'єкта. Але й такої прямої відповідності між підметом і реальним суб'єктом або між присудком і реальною дією теж немає" [Сучасна 1972, с. 33].

По-друге, більшість дослідників визнаючи наявність при предикаті, вираженому первинними імперативними формами (маємо на увазі синтетичні форми другої особи однини та множини і форму першої особи множини), семантико-синтаксичної позиції суб'єкта дії, до якої спонукає, закликає, на яку спрямовує адресата мовлення мовець, при переході на формально-синтаксичний рівень заперечують обов'язковість, необхідність заміщення цієї позиції субстанційною грамоєю. Речення з предикатом-імперативом тлумачаться як односкладне (переважно означено-особове або узагальнено-особове, якщо наказ, заклик чи рекомендація мають узагальнюючий, універсальний характер): "Майже кожне речення вміщує суб'єкт (підмет), за винятком імперативного, коли в ролі семантичного суб'єкта виступає особа, до якої звертаються" [Виноград 1976, с. 83].

Відсутність підмета намагаються пояснити специфікою семантико-синтаксичного змісту суб'єкта дії спонукального речення: "Специфікою структури спонукального речення обумовлено те, що підмет, який є звичайно у двоскладних розповідних реченнях джерелом активної дії, у даному випадку являє собою лише потенційного виконавця дії, вираженої присудком спонукального речення. Цілком природно, що на першому плані грамаічній свідомості виступає тут присудок, який повністю відтісняє підмет" [Мучник 1971, с. 159-160]. Або: "з трьох форм особи дієслова в обох числах, які нібито узгоджуються з особовими значеннями підмета, 1-а і 2-а особи насправді виявляються зовсім незалежними від підмета, оскільки дієслово в тих самих формах може функціонувати без підметів - особових займенників, становлячи в таких випадках єдиний головний член односкладного речення" [Сучасна 1972, с. 31]. Як бачимо, піддається сумнівам необхідність у імперативних реченнях підмета-займенника, в якому значення другої особи виразно виявляється лексико-грамаічній, а що вже говорити про іменникову форму вокатива, де таке значення є прихованим, зумовленим синтаксично (У цій роботі ми, на жаль, не маємо можливості докладніше обговорити це питання, як і проблему синтаксичних "взаємин" іменника вокатива та займенникових іменників 2-ої особи ти, ви).

Проте така категорична й однозначна позиція, незважаючи на її майже абсолютне переважання у навчальних посібниках зі східнослов'янських (й інших) мов, у наукових працях не виглядає такою ж беззаперечною. Власне, сам О.М. Пешковський свого часу писав: "у випадку відсутності підмета ми бачили в присудку ознаки узгодження з цим відсутнім підметом чи хоча б натяк на узгодження при наказовому способі" [Пешковский 1956, с. 341].

Цікаві думки з цього приводу свого часу висловив І. Огієнко: "Як дивитися на форму брата в реченні: Допоможи мені, брате. Уже Потебня виразно твердив [...], що вокатив це підмет, що він мало чим різниться від номінативу. Назовний - це підмет дієслів третьої особи, а кличний - це підмет дієслів другої особи. Власне при дієсловах наказового способу, особливо коли при них нема особового займенника, за підмета править відмінок кличний так само, як при інших дієсловах назовний. Властивість природи кличного відмінку - бути підметом при наказовому способі [...]. У всякому разі кличне слово, при відсутності виразного підмета, завжди логічно мислиться за підмета. [...] Отже, кличний відмінок функціонально в усякому разі дуже близький до відмінку назовного, цебто обидва сприймаються як підмети. Розмежує їх тільки афектаційна закраска, що завжди є в кличній відмінку і відсутня в назовному" [Огієнко 1937, с.433-434].

У науковій літературі зустрічаємо й міркування про те, що формальна відсутність підмета в імперативному реченні ніяк не може означати віднесення таких речень до розряду односкладних означено-особових: "До односкладних означено-особових речень дієслівного устрою звичайно відносять також речення, у складі яких організуючу роль виконують форми 1-ої або 2-ої особи дієслів дійсного способу теперішнього чи майбутнього часу, а також наказового способу, вжиті без зв'язку з підметом... *Приходи ко мне вечером, Отстоим дело мира.* Але такого типу речення по суті нічим, крім формальної невираженості підмета (який, однак, завжди може бути відновлений завдяки тому, що його реальне значення і конструкційна позиція попередньо визначені

формою дієслівного присудка) не відрізняються від відповідних двоскладних речень... *Ти приходи ко миє вечером*" [Распопов, Ломов 1984, с. 231-232].

І.П. Распопов в одній із робіт висловився ще категоричніше: "Важливе не позначення підмета саме по собі, а те, що в реченнях даного конструктивного типу особовою формою дієслівного присудка з необхідністю наперед передбачається наявність позиції підмета [...], у будь-якому випадку він може бути позначений особовим займенником і це є достатньо надійним показником того, що перед нами особові речення" [Распопов 1970, с. 72].

І.К. Кучеренко так чином описує синтаксичну позицію вокатива у реченні: "Вокатив, будучи виразником суб'єкта, виступає в реченні у функції підмета.

Мова як засіб спілкування виникла і може існувати при наявності мовця, слухача (співбесідника), взаємозамінних у процесі мовного спілкування; третім завжди необхідним елементом є предмет, який участі у розмові не бере, про якого йде мова. Звичайно, і мовець, і слухач теж можуть бути предметами мови, про них теж може йти мова. Отже, і мовець, і слухач, і предмет мови можуть бути суб'єктами. Відповідно в мові створено і потрібні засоби для взаємного обміну думками.

Іменник-підмет у формі називного відмінка (далі для скорочення називатимемо номінативом) завжди є суб'єктом, який участі у розмові не бере (3-тя особа): *Повітря пахло розквітлим садами* (Стельм.); *Кравчина бачить уже свій дім* (Довж.). Іменник підмет у формі кличного відмінка (далі називатимемо вокативом) є виразником суб'єкта, який бере участь у розмові, а саме є слухачем (2-га особа). Цим ускладнюється його значення: він не лише називає суб'єкт, але й показує, що до нього звернена мова; вокатив буває підметом у реченнях зверненої мови".

Дослідник звертає увагу й на формальні зв'язки іменника у кличному відмінку з дієсловом: "Як відомо, присудок, будучи залежним від підмета, підпорядковується останньому в граматичних значеннях, спільних для них обох, тобто узгоджується з підметом. Ця закономірність повністю виявляє себе і тоді, коли підмет виражається іменником у вокативі. Вище ми показали залежність особової форми дієслова присудка від значення особи підмета: коли іменник у вокативі є підметом, то дієслово набуває форми 2-ої особи; коли ж підметом є іменник у номінативі - присудок дієслівний виступає виключно у формі 3-ї особи. Це не що інше, як узгодження присудка з підметом у особі.

Присудок узгоджується з підметом ще в числі. Це повністю виявляється і в тих випадках, коли підметом виступає вокатив. Пор.: *Роди нам, земле, юних серцем* (Тич.); *Рости, наш молодий друже, будуй нове суспільство на старій землі* (Янов.) і *Учітєся, брати мої, думайте, читайте* (Шевч.); *Розвіїтєся з вітром, листочки зів'ялі* (Фр.). Як при узгодженні взагалі, зміна числової форми присудка виключно залежить від зміни форми підмета (*брате, учися; брати, /чг'/иєся*)" [Кучеренко 1963].

На наш погляд, є достатні підстави говорити про наявність у спонукальних реченнях іменного члена, який відповідає усім вимогам до традиційного підмета і має усі його основні необхідні характеристики:

є пов'язаним з імперативом (присудком) двобічним взаємозалежним синтаксичним зв'язком;

має семантику діяча, виконавця дії, названої імперативом (зрозуміло, що це потенційний діяч, оскільки дія ще не відбувається, до неї лише спонукає, закликає мовець).

Проте повної відповідності зв'язків іменника в номінативі та іменника у вокативі з дієсловом визнати не вдається, що, на нашу думку зумовлюється специфічним функціональним навантаженням вокатива - бути виразником апеляції, що протиставляє його номінативу як виразником репрезентації. Саме таке протиставлення змушує окремих дослідників "винаходити" специфічну формально-синтаксичну позицію - підмета-звертання. Л.І. Шаповалова, визнаючи, що "У спонукальних (імперативних) реченнях зв'язок звертання з присудком очевидний", що "присудок, виражений дієсловом наказового способу безперечно має однакові з іменем у звертанні форми числа", що "є підстави стверджувати, що їх [звертання і присудка. - М.С.] формальний зв'язок - це зовнішній вияв смислового (логічного) зв'язку, який відбиває реальний стан речей: виконавцем дії, названої дієсловом наказового способу, повинна бути особа, названа у звертанні" [Шаповалова 1977, с. 35-36], робить такий висновок: "Семантико-синтаксичні особливості спонукального речення забезпечують звертанню досить своєрідний спосіб входження в конструкції даного типу, який характеризується тим, що звертання під впливом семантики імператива отримує об'єктно-суб'єктне значення і, вступаючи в суб'єктно-предикативний зв'язок з присудком, виконує роль синкретичного члена речення. Звертання-підмет, будучи облігаторним членом спонукального речення, входить до його структурного ядра і виконує суттєве комунікативне навантаження" [Шаповалова 1977, с. 37].

"Основною ознакою суб'єктно-предикативного зв'язку, - як стверджує дослідниця, - є те, що він об'єднує компоненти які певною мірою передбачають один одного. Називний відмінок іменника [за нашими уявленнями форма вокатива омофлексійна з формою номінатива. - М.С.] і наказова форма дієслова як раз і є така взаємнообумовлена пара членів речення. Суб'єктно-предикативний зв'язок між звертанням і імперативним дієсловом підтверджується тим, що тут наявним є зовнішній прояв - узгодження, яке є типовим для суб'єктно-предикативного сполучення імені та дієслова. ... Друга особливість суб'єктно-предикативного зв'язку полягає в тому, що на його основі без наявності яких-небудь інших зв'язків може бути сформоване речення. Звертання, контактуючи з присудком, складає невід'ємну частину ядерної структури спонукального речення і, відповідно, у парі з імперативом служить базою для дальшого розгортання" [Леонтьев 1981, с. 36].

Наявність вокатива у позиції підмета при присудку-імперативі 2-ої особи, така ж очевидна і закономірна, як наявність підмета-номінатива при дієсловах-присудках у формах 1-ої та 3-ої осіб. Ми цілком погоджуємося в цьому смислі з категоричним твердженням А.В. Володіна: "Якщо вже виключати з відмінкової парадигми вокатив, тоді безумовно слід виключити з дієслівної парадигми імператив, з яким вокатив зв'язаний, причому цей зв'язок не може бути охарактеризований по-іншому, ніж узгодження. Іменник у називному відмінку узгоджується з дієсловом-присудком в особі (3-я) та числі (одн. чи мн.); іменник у вокативі узгоджується з дієсловом-присудком (якщо, зрозуміло, не заперечувати, що дієслово в імперативі може бути присудком) також в особі і числі, але на відміну від іменника в називному відмінку це особа 2-а, а не 3-я" [Володин 1974, с. 281].

Докладніше охарактеризуємо синтаксичні зв'язки, що встановлюються між іменником-вокативом та дієсловом-імперативом у спонукальному реченні.

Свого часу А.П. Леонтьєв так писав про зв'язок присудка із звертанням: "Він більш за все схожий на предикативний зв'язок, але відрізняється від координації як зв'язок однонаправлений від зв'язку двобічного: звертання, на відміну від підмета, не керується присудком граматично, не підпорядковується йому. Враховуючи трансформаційну історію фраз із звертаннями, глумачимо відношення звертання і присудка як неповну вироджену координацію" [Леонтьєв 1981, с. 88 - 89].

Тотожність граматичних зв'язків звертання і присудка та підмета і присудка відзначала А.Я. Мановицька: "Умови та закономірності узгодження присудка із звертанням - суб'єктом, до якого звернуте мовлення, у безпідметовому реченні, в основному ті ж, що і для узгодження присудка з підметом, деякі відмінності зумовлені граматичними і семантико-стилістичними особливостями звертання" [Мановицька 1973, с. 20].

Дослідниця уклала докладну типологію синтаксичних зв'язків присудка із звертанням, важливими пунктами якої є, на наш погляд, такі: "При звертанні спонукального характеру (коли слухач (2 особа) спонукається до виконання дії) дієслово-присудок має форму наказового способу. Форма іменника-звертання має значення другої особи (називає її), а форма дієслова-присудка вказує на другу особу своїми формальними показниками (особовими закінченнями). Отже, присудок, виражений дієсловом наказового способу, узгоджується із звертанням, вираженим іменником у числі і особі" [Мановицька 1970, с. 21].

"Характер граматичного зв'язку присудка із звертанням залежить від морфологічного вираження звертання і присудка. У безпідметових реченнях, коли звертання бере безпосередню участь у вираженні думки, присудок, виражений дієсловом наказового способу, із звертанням узгоджується в числі й особі.

Із звертанням, вираженим особовим займенником, присудок узгоджується в особі й числі. Дієслово-присудок дійсного способу, теперішнього та майбутнього часу із звертанням у формі однини узгоджується в числі й особі, а минулого часу - у роді й числі. При звертаннях у множині присудок завжди має форму множини" [Мановицька 1970, с. 23].

Ми вважаємо, що між вокативною формою іменника та дієсловом у 2-й особі наказового способу встановлюється саме двобічний зв'язок координації. Основою, серцевиною такого зв'язку є взаємодія іменних та дієслівних форм за значенням особи, що визнається багатьма граматистами. Показовим, наприклад, є таке твердження: "Узгодження присудка з підметом є передусім узгодження за особою: особі підмета відповідає відповідна особа присудка. Тут немає підпорядкування і немає навіть залежності, крім чисто формальної, тут ми бачимо лише відповідність між особою підмета і особою присудка. Ця відповідність поширюється і на число (у минулому ж часі і на рід). Все разом супроводжується розумовим відчуттям відповідності, координації - відчуттям, дуже не схожим на те, яке супроводжує акт узгодження означення з означуваним у роді, числі і відмінку і пов'язане з відтінком підрядності" [Овсяннико-Куликовський 1912, с. 31].

Саме взаємодія на осі вокативів (відмінок імені, що називає адресата мовлення, тобто 2-у особу) та форми дієслова 2-ої особи, з одного боку, свідчить про тотожність цього зв'язку і уже достатньо описаних центральних проявів координації іменника в називному відмінку з дієсловами у формі 3-ої

особи, а, з іншого, - сигналізує про специфіку функціонування форм вокатива та імператива як репрезентантів особливої мовної сфери - сфери апеляції.

Крім того, в аналізованих реченнях наявна координація (взаємопогодження) форм імені та дієслова за значенням числа, що відзначається багатьма дослідниками, зокрема описано і в навчальних (вузівських і шкільних) описах граматичної системи української мови [див.: Кулик 1965, с. 171].

Думаємо, що викладені положення можна поширити і на випадки використання вокатива у реченнях з дієсловами-неімперативами 2-ої особи. Хоча семантико-синтаксичний зміст предиката тут є складнішим (актуалізується семантика реальної дії і приглушується семантика потенційної дії по сприйняттю мовлення), з формально-синтаксичного боку зв'язок дієслова з іменною вокативною формою нічим не відрізняється, що дозволяє визнати її підметом і в конструкціях, побудованих за моделями *Адресате, дієи* і *Адресате, дієи?*

Якщо дієслово стоїть у формі теперішнього і майбутнього часу, наявним є основний канал зв'язку форма другої особи дієслова - вокативна форма імені і координація іменника та дієслова за значеннями числа. У випадку вираження дієсловом у формі минулого часу (умовного способу) додається (для однини) координація за значенням роду, але дещо послаблюється граматичне значення особи, оскільки в минулому часі (умовному способі) специфічних показників особи українська мова не має.

Таким чином, вокативні форми в досить численних проявах сучасної української мови (передусім у спонукальних реченнях з дієсловом-імперативом другої особи, а також у розповідних і питальних реченнях, присудок у яких виражений дієслівною формою другої особи) функціонують у формально-синтаксичній позиції підмета. Між вокативами-підметами та дієсловами-присудками встановлюється двобічний взаємозв'язок координації, який полягає передусім у взаємодії вокативної форми граматичної категорії відмінка імені з формою другої особи дієслова, а також у відповідності граматичних значень числа (а у формах однини минулого часу дійсного способу та умовного способу також і роду). Відзначимо лише, що, на наш погляд, для уникнення непорозуміння та вказівки на специфіку семантики та формально-граматичного вираження варто розрізняти підмет представлення, типовою формою якого є називний відмінок імені, і підмет апеляції, виражений формою кличного відмінка.

Література

1. Виноград 1976: **Виноград Терри**. Програма, понимающая естественный язык. - М.: Мир, 1976. - 294 с.
2. Вихованець 1992: **Вихованець І.Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - 224 с.
3. Володин 1974: **Володин А.П.** Падеж: форма и значение или значение и форма? // Склонение в палеоазиатских и самодийских языках. - Л., 1974. - С. 261-291.
4. Городенська 1991: **Городенська К.Г.** Дери́вація синтаксичних одиниць. - К.: Наук, думка, 1991. - 192 с.
5. Грамматика 1952: **Грамматика** русского языка / Под ред. В.В. Виноградова. - Т. 1. - М.: Изд-во АН СССР. 1952. - 720 с.

6. Кулик 1965: Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - 4.2. - К.: Рад. шк., 1965. - 283 с.

7. Кучеренко 1963: Кучеренко І.К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису. - Львів, 1963. - С. 64-73.

8. Леонтьев 1981: Леонтьев А.П. Обращение как компонент высказывания // Вопросы грамматики русского языка. Функциональный анализ единиц морфолого-синтаксического уровня: Сб. науч. тр. - Иркутск, 1981. - С. 81-94.

9. Мановицька 1973: Мановицька А.Я. Грамматические взаимосвязи сказуемого с подлежащим и обращением в украинском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Днепропетровск, 1973. - 22 с.

Ю.Мановицька 1970: Мановицька А.Я. Зв'язок присудка із звертанням // Українська мова і література в школі - 1970. - №7. - С. 20-23.

11.Мучник 1971: Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. - М.: Наука, 1971. - 298 с.

12.Овсянико-Куликовский 1912: Овсянико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. - 2-е изд. - СПб: Изд. И.Л.Овсянико-Куликовской, 1912. - 322 с.

13.Огієнко 1937: Огієнко І. Складня української мови. 5. Кличні слова // Рідна мова. - 1937. - 4.12. - С. 433-440.

Н.Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - 7-е изд. - М.: Учпедгиз, 1956. - 511 с.

15.Распопов 1984: Распопов И.П., Ломов А.М. Основы русской грамматики. Морфология и синтаксис. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. - 351 с.

16.Распопов 1970: Распопов И.П. Стрoение простого предложения в современном русском языке. - М.: Просвещение, 1970. - 191 с.

17.Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972. - 512 с.

18.Шаповалова 1977: Шаповалова Л.И. Семантико-синтаксические особенности обращения в побудительном предложении // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. Філологія, журналістика, педагогіка, психологія. - 1977. - № 3. - С. 35-37.

Опубл.: Лінгвістичні студії: Випуск 10. Збірник наукових праць / Укл.: Анатолій Загнітко (наук.ред.) та ін. -Донецьк: ДонНУ, 2002. - С. 64 - 71.

II.2.2. ПРИСУДОК ЯК ОДИН З ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Н.Л. Іваницька

СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК

Центральне місце у вивченні теорії членів речення в школі відводиться складеному присудку, його різновидам та формам морфологічного вираження. Це й зрозуміло. Підраховано, що складені форми присудків вживаються в 17 граматичних центрах з кожних 100, а в окремих стилях сучасної української літературної мови - ще частіше. Наприклад, у науково-технічній чи суспільно-політичній літературі складені присудки наявні в кожній четвертій граматичній основі двоскладного речення. Увага до складених форм присудків посилюється й тим, що в структурному відношенні складені присудки досить різноманітні.

Усі складені присудки сучасної української літературної мови являють собою поєднання двох чи кількох повнозначних слів (за винятком випадків, коли дієслівна зв'язка є нульовою), одне з яких обов'язково семантично збіднене, не несе вагомого значення, а виконує граматичну роль. Функціональний поділ складеного присудка на дві частини є основною ознакою всіх його форм і різновидів. Наприклад: *"І я учитимусь як слід і буду вірним сином найкращої на цілій світ моєї Батьківщини"* (Н. Забіла). Присудок *буду сином* складається з дієслівної зв'язки *буду*, яка не виражає значення присудка (стану), а лише вказує на те, що присудок стоїть у 1-й особі однини майбутнього часу, тобто виконує граматичну роль. Значення присудка (ознака стану, що в ньому перебуватиме особа-підмет) виражається іменником в орудному відмінку *сином*.

За структурними особливостями складеного присудка та за провідною роллю другого компонента з погляду морфологічних ознак складені присудки поділяються на два види: іменний складений та дієслівний складений. У ролі другої частини іменного складеного присудка виступає іменник чи інша частина мови, а то й ціле словосполучення, а в ролі дієслівного складеного присудка - інфінітив.

В іменному складеному присудку функцію вираження граматичних (часу, особи, способу) виконує зв'язка, яка разом з тим є способом поєднання присудка з підметом. Граматичні значення дієслівного складеного присудка виражає допоміжне дієслово.

За основу виділення складених присудків береться, звичайно, семантичний принцип, за яким трактується принцип семантичних єдностей сполук "дієслівна зв'язка + іменний член", "особове дієслово + інфінітив". Справді, семантична єдність компонентів забезпечує сприймання їх як нерозривного комплексу взаємозалежних одиниць. Проте семантичний принцип до кінця не розв'язує питання, наскільки забезпечена ця єдність у конкретно аналізованій сполучці, де та межа, за якою інші структури втрачають її і в синтаксисі виступають окремими членами речення. Порівняймо, наприклад, такі сполучення слів: *хоче працювати, вирішив працювати, запрошує працювати*. В усіх випадках інфінітив є необхідним компонентом при дієсловах, але тільки сполучення слів *хоче працювати* виконує роль складеного дієслівного присудка. В решті прикладів, незважаючи на семантичну залежність інфінітива від дієслова, він виконує роль додатка. Отже, лише семантична єдність *хоче працювати* стала єдністю граматичною, оскільки є одним членом речення - складеним дієслівним присудком.

Те саме можна спостерігати і в складених іменних присудках. Наприклад, у сполученнях слів *був веселий, став веселий, залишився веселим, повернувся веселий* смислове навантаження припадає на прикметник *веселий*. І хоча в усіх цих сполученнях слів наявна семантична єдність, вияв її в кожному з них неоднаковий. Якщо в сполученні *був веселий* дієслово *був* зовсім не виражає семантики присудка (його ознаки), а лише виконує граматичну роль, то в кожному з решти сполучень дієслова виявляють свої значення.

Звичайно, *став веселий, залишився веселим, повернувся веселий* аналізуються в школі як складені іменні присудки, хоча зрозуміло, що особливо у сполученні *повернувся веселий* семантична єдність слів не такою мірою відчутна, як, скажімо, в сполученні *зробився веселий* чи *став веселий*.

Під час аналізу складених присудків у конкретних реченнях учителів необхідно знати деякі практичні прийоми, які допоможуть відмежовувати складені присудки від простих із залежними другорядними членами речення.

Речення із складеним іменним присудком найчастіше включають у і граматичні центри дієслівні зв'язки, що, як відомо, різняться ступенем втрати їх первісного лексичного значення. Зв'язки *бути, являти собою, становити* виконують у реченні тільки граматичне значення (виражають значення певного часу й способу). Зв'язки *стати - ставати, виявитися - виявлятися, лишитися - лишатися, залишитися - залишатися, зробитися - робитися, назватися - називатися, здатися - здаватися, уявитися - уявлятися, доводитися*, крім граматичного значення, виражають певні відтінки лексичного значення (напівлексичні зв'язки). Зв'язки *іти, прийти, приїхати, повернутися, сидіти, стояти* є Повнозначними дієсловами із значенням руху чи стану.

У школі особливу увагу необхідно звернути на складений іменний присудок із дієслівною зв'язкою *бути*. Відомо, що дієслівна зв'язка *бути* втратила своє первісне значення буття і перетворилася на так звану чисту зв'язку.

Часто, залежно від контексту, на значення буття можуть нашаровуватися інші, додаткові відтінки (*перебувати, знаходитись, жити* та ін.), наприклад: *"Та де б не був, де б не шукав дороги, я не забуду вчителя старого"* (А. Малишко.); *"Попереду було стільки щастя, що їм навіть уявлялось, як це може його не бути"* (О. Гончар.). Залежні від такого дієслова-присудка прислівники і прикметниково-іменникові форми виконують, як правило, роль обставини: *"Він був у школі (в лісі, в кабінеті, в зоопарку і т. ін.)"*.

Труднощі виникають при розмежуванні іменників з прийменниками в ролі частин складеного іменного присудка та в ролі другорядних членів речення (додатків і обставин). Проаналізуємо речення: *"Він був у зимовому пальті"*. *Був у пальті* є ознакою, приписаною підметові він, тобто виконує роль складеного іменного присудка, хоча не виключається й можливість постановки запитання в чому? після дієслова *бути*. Отже, запитання „такому разі мало допомагає правильному визначенню члена речення. Хоча уважний аналіз розчленованої за допомогою запитання конструкції *"був у пальті"* обов'язково примусить замислитись над тим, що в такий спосіб ми підсилюємо невластиву в даному контексті дієслову *бути* семантику - *буття*. Тому конструкцію *"був у пальті"* слід розглядати як один член речення - складений іменний присудок. Розгляньмо інші приклади: *"Того року трави і тишениці стояли, як Дунай, косарі були в ціні"* (М. Стельмах); *"Все буде в порядку"*. *Були в ціні, буде порядку* - складені іменні присудки. Прийменниково-іменникові конструкції вступають тут із дієсловом *бути* у тісну семантико-граматичну єдність, що зумовлюється іншими причинами - фразеологізацією сполук.

Уважний розгляд кожного з речень, спроби різного роду заміни, перетворень повинні бути в арсеналі постійних прийомів синтаксичного аналізу. Розгляньмо ще один приклад: *"Вигук захоплення був їй у відповідь"* (О. Гончар.). Замість дієслова *бути* можна вжити дієслова *пролунав, донісся*, отже, ступінь десемантизації (втрати первинного лексичного значення) дієслова *бути* неповний, хоча, безперечно, й тут відчутний початок втрати семантики. В такому випадку наявне явище переходу в межах членів речення, а тому цілком допустиме подвійне тлумачення синтаксичної ролі: *був у відповідь* - *був відповіддю* (складений іменний присудок) і *був у відповідь - пролунав (донісся) у відповідь* (простий дієслівний присудок із залежним додатком).

Залишки первинної семантики зберігають дієслівні зв'язки залишатися, лишатися, зоставатися. Виступаючи зв'язками, вони не стільки змінюють, скільки послаблюють зв'язок із повнозначними дієсловами: *"Землю цю єдину в світі - він зберіг живим, і лишився на граніті миру вартовим"*. (П. Ксенко.) При вивченні цих присудків варто звернути увагу на те, що іменна частина (найчастіше іменник чи прикметник) складає із зв'язками нерозкладну семантико-граматичну єдність, оскільки дієслова *стати, лишитися, зостатися*, а особливо *зробитися, називатися, іменуватися, вважатися, здаватися* та інші самостійно майже не вживаються в мовленні. Для завершення їх семантики вимагаються іменні слова у фіксованих морфологічних формах.

У ролі зв'язок вживаються й повнозначні дієслова: *іти, прийти, приїхати, повернутися, сидіти, стояти*. Це в основному дієслова на означення руху чи стану: *"Слався, людино, коли по землі йдеш ти як ратай, сіяч, будівничий"* (М. Рильський.); *"Ішов на фронт рядовим, солдатом, а демобілізувався - гвардії капітаном"* (В. Минко.); *"Зима того року стояла сувора, з вітрами, заметіллю, частими хуртовинами"* (Н. Рибак.); *"Наді мною небес бірюза. Здрастуй, земле, умита дощами. Сотні "проти" і лічені "за" побачив я за тими морями. На Україну лечу, де сади узялися вишневим рум'янем. Їхав просто радянцем туди, а вертаюся - тричі радянцем"* (О. Підсуха.)

У складних випадках відмежовування іменної частини складеного іменного присудка з нульовою зв'язкою від обставин, виражених іменниками з прийменниками, необхідно користуватися перетвореннями відповідних структур в іменниках у називному відмінку, що є типовою формою вираження іменної частини такого присудка: *...честь людини в труді - честь людини - труд; головне не в харчах - головне - не харчі*.

Чимало групи предикативних сполук становлять такі, в яких іменники виявляють здатність переходити в дієслова: *ми в серці - ми сваримося; він у мандрах - він мандрує; він у роз'їздах - він роз'їжджає; Віталій з капітаном у дружбі - Віталій з капітаном дружать; брат у плаванні - брат плаває*.

Предикативний іменник у місцевому відмінку при нульовій зв'язці передає ознаки зовнішнього стану, якісної характеристики, наявності у предмета-підмета тієї чи іншої риси (здебільшого зовнішньої): *"Дме рівний, спокійний бриз, і небо все в зорях, у промінні, у радості"* (Ю. Яновський.); *"Зал в огнях, кружляють пари, хвилі музики плвуть"*. (В. Сосюра.)

Чимало труднощів при синтаксичному членуванні викликає структура "особове дієслово + інфінітив", у якій інфінітивний елемент в одних випадках може виконувати роль складової частини присудка, а в інших - роль другорядного члена речення. Все ж такі, незважаючи на нечіткі межі між допоміжними дієсловами у складених дієслівних присудках та дієсловами у функції простих присудків із залежним інфінітивом у ролі другорядного члена речення, необхідно знати деякі

критерії такого розмежування. Словосполучення *міг працювати, мусив працювати, вирішив працювати, згодився працювати, приїхав працювати, вимагає працювати* виявляють семантичну єдність, хоч у реченнях інфінітиви виконують різну синтаксичну роль. Ступінь злиття слів (ступінь семантичної єдності) впливає на граматикалізацію (синтаксичну роль одного члена речення - складеного присудка чи двох - простого присудка і залежного від нього додатка чи обставини, виражених інфінітивом).

В українській мові є група дієслів, які мають абсолютну сполучуваність із інфінітивом, тобто після них не може вживатися ніяка інша морфологічна форма, крім інфінітива. Це такі дієслова: *могти, мусити, зволити, сміти, намагатись, наміряться, вміти, умудритись, спробувати*. Усі вони разом з інфінітивом утворюють складені дієслівні присудки. Частина цих дієслів одержала назву "модальних".

Незважаючи на різний підхід учених до визначення модальності, спільним є одне: модальність властива дієсловам, що мають здатність поєднуватися з інфінітивом, який і створює потенціальні можливості для дієслів бути модальними, служити не для вираження самої дії, а лише вказувати на відношення до неї.

Переважає більшість дієслів української мови, здатних поєднуватися з інфінітивом, не завжди виступають допоміжними. Так, наприклад, семантичне значення продовження дії у складеному дієслівному присудку виражають допоміжні дієслова *продовжувати, зостатися, залишатися*. Проте не всі сполуки є складеними дієслівними присудками:

Продовжувати

Зостатися + інфінітив

Залишатися

Ознакою, що відокремлює складені присудки від сполуки "дієслово + інфінітив" з обставинним значенням інфінітива, є наявність у реченні обставини місця, яка певним чином локалізує дію, виражену особовим дієсловом, забезпечуючи йому роль простого дієслівного присудка: *"Мірошніченко не залишився в полі почувати - повернувся в село"*. (М. Стельмах). Проте ця формальна особливість часто буває недостатньою, тому що нерідко виникають труднощі в розумінні того, чи обставина характеризує дієслово, чи ціле сполучення особового дієслова з інфінітивом. Як правило, обставина місця наявна при складеному дієслівному присудку з інфінітивом, вираженим дієсловами сидіти, лежати, стояти: *продовжувати сидіти, залишатись лежати, зоставатись стояти*. Пор.: *залишатися керувати - залишили керувати - залишитися для керівництва, але залишитися сидіти (стояти, лежати)* не перетворюється в інші конструкції. Отже, для дієслів *залишатись, лишатись, зоставатись* у сполученні з інфінітивом характерна втрата типового для них лексичного значення і здобуття значення *"продовжувати"*, що має місце лише у позиції перед певним рядом інфінітивів. Такі сполучення виконують роль складених дієслівних присудків: *"Ясногорська подумала раптом, що може отак закам яніти, як стоїть. Закам яніє справді, реально, за якусь хвилину, і залишиться стояти вічно, одна серед цього пустельного степу"* (О. Гончар.).

Може виникнути питання, до яких присудків слід віднести такі, як: *хотів бути агрономом, можете продовжувати ходити, був змушений повернутися*, оскільки вони поєднують у собі ознаки як іменного, так і дієслівного присудків. Разом з тим є досить ознак, що відрізняють ці присудки від складених іменних та від складених дієслівних.

Компоненти присудків ускладненої будови, що нагадують дієслівну зв'язку (*"хотів бути агрономом"*) чи допоміжне дієслово (*"можете продовжувати говорити"*), структурно і семантично зумовлені. Не всі лексеми, що вживаються в ролі допоміжних дієслів у складеному дієслівному присудку та в ролі дієслівних зв'язок у складеному іменному присудку, можуть комбінуватися і утворювати такі присудки української мови.

Ці присудки об'єднуються в три групи:

I. Д + Д. зв. + Пр.
допоміжне + дієслівна зв'язка у ..+ предикативний
дієслово форми інфінітива член

Наприклад: *"Ну, а вмів же бути і суворим, і безжальним бути Вишня міг"*. (М. Рильський.); *"Любов'ю хворий до народу - "здоровим" бути не хочу я"* (В. Сосюра.); *"День обіцяв бути сонячним і ясним"* (О. Довженко).

II. Д + Діінф. + Д2інф.
допоміжне + перший інфінітив + другий інфінітив
дієслово

Наприклад: *"Не міг він, бідолаха, пережить такого лиха. Та мусив могли"*. (М. Стельмах.)

III. Д. зв. + Пр. + інф.
дієслівна + предикативний член (при + інфінітив
зв'язка прикметник, дієприкметник
чи іменник з прийменником)

Наприклад: *"Як же так убого ви живете, чом так занепали ви, скажіть, щоб у дні космічної ракети солов'я були не в силах зрозуміть?"* (М. Рильський)

Розуміючи специфіку будови таких присудків, учитель у практиці шкільного синтаксису може аналізувати їх як складені імені ускладненої будови (якщо останнє слово є іменною частиною мови) чи складені дієслівні (якщо останнє слово є інфінітивом).

Зв'язок між головними членами двоскладного речення

Підрядні зв'язки між словами	Зв'язок між підметом
і	
в словосполученні	присудком
односпрямовані	двоспрямовані
узгодження прилягання	предикативний
керування	

Крім трьох основних способів підрядного зв'язку слів у словосполученнях (узгодження, керування, прилягання), в реченні буває ще сурядний зв'язок (між однорідними членами речення), а також предикативний (між головними членами двоскладного речення). Присудок і підмет, як і член словосполучення, пов'язані між собою (семантично й граматично), але підвести цей зв'язок під типові у підрядному словосполученні способи зв'язку не завжди можна. Специфіка предикативного зв'язку полягає насамперед у тому, що це не однобічно спрямований спосіб підпорядкування між словами, коли підпорядковуюче слово зумовлює відповідні морфологічні форми підпорядкованого (узгодження, керування) або ж підпорядковане слово є морфологічно незмінним (прилягання), а між головними членами (підметом і присудком) наявна взаємна залежність (зв'язок координації).

Між присудком і підметом завжди є зв'язок. Проте в реченнях з різними формами підмета та присудка цей так званий предикативний зв'язок буває неоднаковим. Специфіка зв'язку залежить передусім від підмета (чи означає підмет

предмет: *"Дівчина співає"*, чи підмет є назвою ознаки, яка означається присудком: *"Бути вчителем — почесно"*.

Предикативний зв'язок може нагадувати узгодження присудка з іменним підметом. Якщо підмет виражений омонімічними іменем, спільним для осіб чоловічої і жіночої статі (*Шура, Валя*), незмінюваним прізвищем іншомовного походження (*Руссо*), присудок набуває граматичного значення роду залежно від контексту: *"Шура виконав домашнє завдання"* і *"Шура виконала домашнє завдання"*.

Нерідко допускаються помилки у вживанні родових форм присудка при підметі, вираженому іменником, що є назвою осіб за професією, посадою, званням чи за характером діяльності (*голова, суддя*). Наприклад, *"Голова сільради виступив"* чи виступила, якщо йдеться про голову сільради жінку. Нормативним у сучасній українській літературній мові є вживання таких іменників у формах обох родів, а отже, й відповідне узгодження з ними дієслівних присудків (*"Лікар оглянув хворого"* і *"Лікар оглянула хворого"*). Досить часто у мовленні вживаються слова - конкретизатори роду іменника-підмета: *"Голова зборів Олександра Андрійовна зачитала постанову"*.

Конкретизаторами родових значень іменника-підмета найчастіше виступають назви видових понять відносно іменників у ролі підмета з назвами понять родових (*газета "Спорт", журнал "Піонерія", роман "Війна і мир"*). Такий підмет узгоджується з присудком у роді й числі: *"Газета "Спорт" повідомила результати змагань"*; *"Водна станція "Хімік" оснащена всім необхідним для відпочинку"*. Якщо ж іменника, що означає родові поняття, немає, то присудок узгоджується в роді й числі з підметом - власною назвою: *"Хімік" оснащений усім необхідним для відпочинку"* (хоч *"Хімік"* - водна станція).

При підметі, вираженому сполученням слів без стрижневого слова-іменника чи цілим реченням, рід дієслова-присудка відповідає роду пропущеного іменника (з родовою назвою): *"Я утверждаюсь" написаний П. Тичиною під час війни, після розгрому фашистських полциц на Волзі"* (З газети.)

Підмет, виражений невідмінюваним іменником - назвою тварини, вимагає присудка у формі чоловічого роду (в дієсловах минулого часу та умовного способу). Лише при необхідності вказати на приналежність тварини до жіночої статі присудок одержує форму жіночого роду (*"Кенгуру народила мале"*).

Якщо підмет виражений невідмінюваним іменником, що не є назвою тварини, форма присудка визначається родовим поняттям щодо назви видової, яка виражає предметне значення підмета: *"Міссісіпі вийшла з берегів"* (річка); *"Юманіте" повідомила"* (газета). При невідмінюваних іменниках - загальних назвах у ролі підмета присудок має форму середнього роду: *"Таксі під їхало"*.

Складними для кваліфікації предикативного зв'язку є речення з інфінітивними підметами. Особливості таких речень зумовлені, з одного боку, формами підмета, а з другого - формами присудка. Позиція підмета забезпечує інфінітиву реалізацією його основних граматичних значень, а саме: вираження дії без вказівки на спосіб, час, особу, число. Інфінітив як одна з незмінних граматичних форм дієслова стає схожим на форму називного відмінка іменника: він називає дію так, як називний відмінок називає предмет. Таким чином, інфінітив означає незалежну ознаку (дію), яка характеризується присудком. Предикативно означаювана характеристика незалежної ознаки (інфінітива) виступає як часткове значення загального граматичного значення підмета - предикативно означуваного члена.

Ядро речення з інфінітивним підметом найчастіше реалізується поєднанням таких трьох граматичних форм: "інфінітив - іменник", "інфінітив - інфінітив" та "інфінітив - прислівник", які співвідносяться в структурі речення не лише граматично, а й мають семантичні обмеження.

Специфічним для предикативного зв'язку присудка з інфінітивним підметом є те, що форма підмета (інфінітив) впливає на вибір форми присудка (іменник у називному відмінку, інфінітив чи прислівник). Більша залежність форм присудка від підмета простежується у випадках, коли в присудку є дієслово в минулому часі чи умовному способі, тобто таке, якому властива категорія роду: *"Зміцнювати мир на землі завжди було, є і залишається надалі одним з найважливіших завдань партії і народу"*. (З газети). Навіть відсутність морфологічних значень роду й числа в слові-підметі не заважає йому диктувати дієслову-присудку форми однини середнього роду (а не інші), які неначе запрограмовані саме в таких способах вираження підмета. Таким чином, форми однини середнього роду можуть розглядатись як зумовлені присудком граматичні форми вираження предикативного зв'язку.

Література

1. Вихованець 1987: **Вихованець І.Р.** У світі граматики. - К.: Рад. школа, 1987. - 150 с.
  2. Вихованець 1982: **Вихованець І.Р.**, **Городенська К.Г.**, **Грищенко А.П.** Граматика української мови. - К.: Рад. шк., 1982. - 207 с.
  3. Вихованець 1983: **Вихованець І.Р.**, **Городенська К.Г.**, **Русанівський В.М.** Семантико-синтаксична структура речення-К.: Наук, думка, 1983. - 318 с.
  4. Дудик 1985: **Дудик П.С.** Українська мова: Підруч. Для 7-8 кл. - К.: Рад. шк., 1985.-268 с.
  5. Іваницька 1986: **Іваницька Н.Л.** Двоскладне речення в українській мові. - К.:Вищашк., 1986.-167 с.
  6. Кадомцева 1985: **Кадомцева Л.О.** Українська мова: Синтаксис простого речення. - К.: Вища шк., 1985. - 127 с.
  7. Русанівський 1971: **Русанівський В.М.** Структура українського дієслова. - К.: Наук, думка, 1971. - 305 с.
  8. Синтаксис 1975: **Синтаксис** словосполучення і простого речення. - К.: Наук. думка, 1975. - 212 с.
  9. Сучасна 1972: **Сучасна** українська мова: Синтаксис / За ред. І.К. Білоліда. - К.: Наук, думка, 1972. - 512 с.
- Опубл.:** *Синтаксис простого речення: Складні випадки аналізу.* - К.: Вища шк., 1989. -С. 46-56.

В.Ф. Сич

СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ІНФІНІТИВА

Інфінітив в українській мові являє собою дієслівну форму, що називає дію, не вказуючи на час, число, особу, спосіб. Цим він якоюсь мірою споріднюється з віддієслівними іменниками. Однак інфінітив виражає дію як процес, чим істотно відрізняється від віддієслівних іменників, що, як відомо, вказують на опредмечену дію.

Для інфінітива характерними є такі важливі загальнодієслівні категорії, як вид, перехідність - неперехідність дії, а для інфінітивів перехідних дієслів ще й категорія стану.

У системі дієслів інфінітив усвідомлюється як початкова (чи вихідна) форма.

З найдавніших часів у слов'янських мовах форма інфінітива закінчувалась суфіксом -ти (-ті), наприклад: *бити, нести, носити, некти, моєти*. Для української мови форма на -ти є найбільш типовою й зараз. Правда, у східних слов'ян з найдавнішого часу в інфінітивах, де перед -ти (-ті) виступали приголосні г, к, на місці сполучення п', кт' утворився звук ч, з'явилися, отже, інфінітивні форми на -чи. Вони збереглися лише в південно-західних говорах української мови (*печи, беречи, стеречи*), цілком звичайними є (з повною редукцією кінцевого і) в російській мові (*жечь, стеречь, беречь*).

Внаслідок повної редукції кінцевого і утворилися також інфінітивні форми на -ть. Суфіксальний -ть засвідчується ще в ранніх східнослов'янських пам'ятках, є нормативним у сучасній російській мові, нерідко вживається (тільки після голосних) поряд з -ти в українському усному літературному мовленні, фольклорі та художній літературі, особливо в поезії. Наприклад: *«Побачить хочеться мені жар-птицю дуже»* (Л. Глібов). *«Часом можна висловити пейзажем те, для чого слів нема людських»* (М. Рильський).

Зрідка вживаються в мові художньої літератури зменшено-пестливі інфінітивні форми усномовного характеру типу питки, їстоньки, їсточки, спатуні, спатунці, де здрібніло-пестливі іменникові суфікси -к-, -оньк-, -очк-, -ун-, -ус- комбінуються з інфінітивним -ти або ж до суфіксального -т- (суфікса -ти) чи кореня дієслова приєднуються суфікси -унці, -ці, наприклад: *„А, може, хочеш, синку, краплю питки?“* (А. Малишко). *«їстоньки хочеш?»* (С. Васильченко).

На думку більшості мовознавців, інфінітив за походженням є скам'янілою формою давального відмінка віддієслівних іменників із старовинною основою на -і. Таким чином, генетично інфінітив являє собою своєрідну дієслівно-іменну форму. Цим, очевидно, зумовлюється здатність його виконувати синтаксичні функції, типові як для дієслова, так і для іменника. Оскільки інфінітив у свій час являв собою форму непрямого відмінка віддієслівних іменників, треба думати, що основою для нього була спочатку функція додатка. Все більше набуваючи дієслівних ознак і не втрачаючи повністю ознак іменника, він поступово став виконувати й ряд інших синтаксичних функцій.

У сучасній українській мові він виступає в ролі підмета, присудка, додатка, означення та обставини. Правда, ці функції інфінітива бувають не зовсім виразними, тому набували визнання вони в суперечливих думках багатьох мовознавців і чітко не визначені ще й досі, що зумовлює іноді деякі вагання, сумніви чи труднощі в роботі учителів-мовників середньої школи.

Ця стаття має на меті звернути увагу на такі сумнівні моменти, висловити свої чи нагадати про деякі існуючі вже міркування і, враховуючи практичні потреби вчителя, проілюструвати наведені положення рядом прикладів.

Давно вже мовознавцями висловлено думку, що інфінітив виконує в реченні роль присудка. Деякі дослідники, наприклад О.О. Потебня, вважали, що ця функція є для інфінітива єдиною. Не випадково в сучасній українській мові вона здається найбільш звичайною, хоч іноді розпізнається з певними труднощами.

Присудкову функцію інфінітив нерідко виконує самостійно, являючи собою дієслівний простий присудок. Це буває звичайно в безособових інфінітивних реченнях.

Інфінітивні речення властиві переважно експресивній мові і часто характеризуються виразними модальними відтінками (категоричний наказ, порада, бажання, впевненість, сумнів та ін.), наприклад: *«Стрижень. Негаймо звільнити балтіяця!»* (О. Корнійчук). *«Ох, де б того холодочку взяти, хоч на хвилиночку під нього свою голову притулити»* (Панас Мирний). *«Та не одурити козакові дівчини!»* (С. Васильченко). *«Та не про це зараз думати»* (Н. Рибак). *«Що мені робити? Як перемогти вороже плем'я?»* (Г. Тютюнник).

Інфінітивні речення, в яких виражається бажання, характеризуються звичайно наявністю в них частки *би (б)*. Іноді модально-підсилювальну функцію в таких реченнях виконує частка *бодай*, наприклад: *«Що то там твориться? Треба глянути та розказать... Бодай не дивиться! Бодай не дивиться, бодай не казати!»* (Т. Шевченко).

Менш типовими для нашої мови є інфінітивні речення, в яких виражається неспхвальне ставлення до якоїсь дії, незадоволення, а також конструкції, де виявляється не модальне, а звичайне описово-констатаційне значення, наприклад: *«Вставай час! На світ благословиться! Вам тільки б спати, а діла не робити»* (Л. Глібов). *«В школі тільки його й чути»* (С. Васильченко).

Інфінітив звичайних описових речень нерідко поєднується з допоміжним дієсловом *бути* у стверджувальній або заперечній формі, наприклад: *«Та вже ж було на що дивитись...»* (Л. Глібов). *«Світ, бачся, широкий, та нема де прихилитись в світі одиноким»* (Т. Шевченко).

Заперечне слово нема може пропускатись, тоді його предикативну функцію виконують заперечні займенники або прислівники типу нікого, нічого, ніколи, ніде, що одночасно ще й мають значення другорядних членів: *«Панове, ради! Поміркуєм,— тепер з ним нічого робити»* (Т. Шевченко). *«Чіпці тепер ніколи дослухатись до всього того»* (Панас Мирний).

Інфінітив у ролі присудка виступає також у двоскладних реченнях, де й підмет виражається інфінітивом, або ж у звичайних конструкціях речень з метою підкреслення інтенсивності чи раптовості початку дії. В останньому випадку інфінітив вживається, як правило, з частками *ну, давай*, наприклад: *«Трактором орати — не лопатою копати»* (Прислів'я). *«... А позаний Конецпольський дуже звеселився, зібрав шляхту всю докупи та й ну частувати»* (Т. Шевченко). *«От сидячи за столом, як вже поприїмали страви, давай тоді Василь дівчат розглядать...»* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Іноді інфінітив разом з особою формою дієслова створює своєрідне тавтологічне сполучення, виконуючи роль підсилюючого слова для логічного виділення присудка, наприклад: *«Проте дослухати материних слів знову не дослухав»* (С. Васильченко). *«Бити вони вас не битимуть»* (Остап Вишня).

Дуже часто інфінітив, прилягаючи до дієслів, виступає у функції дієлівного складеного присудка, але саме тут і виникають труднощі, оскільки такі інфінітиви легко плутають з тими, що виконують функцію другорядних членів. У зв'язку з цим необхідно зважати на деякі моменти, які дозволяють більш достовірно розпізнавати синтаксичну роль інфінітивів. Передусім слід установити відношення інфінітива до суб'єкта дії.

І інфінітив, і дієслово, до якого він прилягає, можуть виражати дію того самого або ж різних суб'єктів, наприклад: *«Давне «зanedужав я в дорозі» мусив я, звичайно, повторити»* (М. Рильський). *«Старий батько сидить коло хати та вчить внучка маленького чолом оддавати»* (Т. Шевченко). Як видно, у першому реченні дія,

виражена інфінітивом повторить, пов'язується з тим же суб'єктом, що й дія, виражена дієсловом мусив. Такий інфінітив прийнято називати суб'єктним. Дієслово вчить та інфінітив надавати у другому реченні виражають дії різних осіб. Такий інфінітив називають об'єктним.

Суб'єктний інфінітив вживається найчастіше в ролі компонента дієслівного складеного присудка, об'єктний - тільки в ролі другорядного члена. Проте суб'єктний інфінітив може виконувати й інші функції, а об'єктний - функції різних другорядних членів. Залежить це переважно від семантики особових форм дієслів, до яких прилягають інфінітиви. Якщо відмінювані дієслова характеризуються послабленим лексичним значенням і самостійно (без інфінітива) звичайно не вживаються, тобто виступають у ролі допоміжних, то вони разом з прилягаючим до них суб'єктним інфінітивом становитимуть дієслівний складений присудок. Таким чином, необхідно конкретно знати, які саме дієслова є допоміжними. Це питання поки що мовознавцями визначається по-різному. Здається, найбільш чітко окреслене коло допоміжних дієслів у «Грамматике русского язмка».

У ролі допоміжних виступають звичайно дієслова таких семантичних груп:

Ті, що означають початок, продовження або кінець дії, вираженої інфінітивом (починати, почати, стати, заходитись, кинутись (у значенні «почати»), продовжувати, перестати, припиняти, покинути (у значенні «перестати»), наприклад: «Вода почала залишати човен» (І. Нечуй-Левицький). «Доктор не став розводити зайвих церемоній» (Н. Рибак). «З якимось смутним передчуттям я кинувся дочитувати листа» (С. Васильченко). «А Славко і в сад перестав ходити, бо йому було соромно» (Остап Вишня).

Модальні дієслова із значенням можливості, необхідності чи повинності (могти, уміти, устигати, ухитритися, умудритися, мати, мусити) та із значенням наміру (хотіти, бажати, лінуватися, прагнути, намагатися, наміряться, силкуватися, старатися, збиратися, братися, наважуватись, пробувати, вирішити, думати (в значенні «мати намір»), мріяти (в значенні «мати намір»), погодитись, надіятись, готуватись, розраховувати, осмілитись, сміти, рватись, поспішати, сподіватись). Наприклад: «Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити» (С. Васильченко). «Мушу просити прощення, дорогі гості» (О. Корнійчук). «Гордій умів на світі жити» (Л. Глібов). «Ви встигнете одлежатись» (Л. Первомайський). «Кожний мав щось казати, щось вигукувати» (М. Коцюбинський). «Ніхто не наважувався починати розмови» (Н. Рибак). «Андрій намагався обернути все в жарт» (М. Коцюбинський). «Скрипчинський пан згодився одпустити Нимідору» (І. Нечуй-Левицький). «А ви ніколи не пробували в газети писати?» (Остап Вишня). «Платан. Завтра я востаннє спробую перемогти його старість, смерть» (О. Корнійчук). «Дорош вирішив не йти ні на прохання, ні на приниження...» (Г. Тютюнник).

Зауважимо, що деякі з поданих дієслів можуть вживатися з різними словесними значеннями, тому синтаксична функція їх та прилягаючих до них інфінітивів теж буває різною. Так, дієслова *хотіти*, *бажати* іноді вживаються не в значенні «мати намір», а виражають внутрішні фізіологічні потреби людини (істоти) і, як повнозначні, виступають у ролі простого дієслівного присудка, пор.: «Голодна худоба хоче їсти, а не пити».

Без модальних значень бувають повнозначні дієслова мати, збиратися, готуватися (в дорогу), поспішати. Прилягаючий до них інфінітив виконуватиме інші функції, наприклад: «Він був радий, що має з ким поговорити...» (М. Коцюбинський).

У ролі компонента дієслівного складеного присудка інфінітив виступає також у сполученні з прикметниками або дієприкметниками *рад* (*радий*), *готовий*, *здатний*,

згодний, *повинен*, *зобов'язаний*, *змушений* та іншими, що виражають модальні значення наміру чи повинності, а вживані при них дієслівні зв'язки *був*, *буде* вказують на спосіб і час (зв'язка *є*, що виражає значення дійсного способу теперішнього часу, звичайно буває нульовою). Створюється таким чином поєднання слів типу *радий був*, *радий був би*, *зобов'язаний буде*, синонімічні з дієсловами *хотіти*, *мусити*, наприклад: «Берестовський радий був би пізнати Лажечникова...» (Л. Первомайський). «Так повинні були розгортатися події...» (Г. Тютюнник). Близькими до наведених є дієслівні складені присудки, де інфінітиви прилягають до іменників - компонентів стійких фразеологічних словосполучень типу *мати намір* (*бажання*), *мати право*, *мати змогу* - чи іменників *майстер*, *мастак* (з наявною або нульовою зв'язкою), вживаних у значенні модальних дієслів *хотіти*, *могти*, *уміти*, наприклад: «Вона мала охоту зараз-таки в'язати пліт» (М. Коцюбинський). «З начальством Хома тримався гідно і був мастак поговорити» (О. Гончар). Такі та деякі інші присудки у мовознавчій літературі часто називають складними, щоб відмежувати їх від звичайних («ідеальних») дієслівних та іменних складених присудків. Проте деякі мовознавці відносять їх до іменних, дієслівних чи змішаного типу ускладнених складених присудків. Ми дотримуємось погляду останніх. Справа полягає тут лише в тому, що ці присудки характеризуються семантичною або ж структурною ускладненістю зв'язок, наприклад: 1. «Спека стоїть нестерпна» (О. Гончар). 2. «Семен зразу не може зважитись почати бесіду» (М. Коцюбинський). 3. «Людина не може бути щасливою за рахунок чужого страждання» (Л. Первомайський). У першому реченні зв'язка ускладнена семантично, бо її роль виконує повнозначне дієслово *стоїть*, у другому й третьому реченнях (з дієслівним та іменним складеними присудками) зв'язки (*не може зважитись*, *не може бути*) ускладнені інфінітивом.

Цілком звичайною для інфінітива є функція виразника лексичного значення складеного присудка у безособових реченнях, де в ролі зв'язок виступають особові та безособові дієслова, як правило, тих же семантичних груп, що й в особових реченнях (*стати*, *почати*, *доводитись*, *хотітись*, *судитись*, *годитись*) або предикативні прислівники переважно модального та емоційно-оцінного значення типу *треба*, *слід*, *варто*, *час*, *пора*, *можна*, *гріх*, *жаль*, *любо*, *дивно*, *весело*, *приємно*, *важко*, наприклад: «Надворі почало смеркати» (І. Нечуй-Левицький). «Доведеться чекати темряви» (Л. Первомайський), «Хоч у землі судилося нам жити, а все-таки ми дбаємо про вас» (Л. Глібов). «Чи годиться ж мені кривдити твого батька й матір?» (І. Нечуй-Левицький). «До зими слід готуватись вчасно» (Остап Вишня). «Війну не можна виграти лише однією хоробрістю» (О. Корнійчук). «А тобі гріх, дочко, із старого батька глузувати!» (Г. Тютюнник). «Аж любо глянути, так гарно все походило» (І. Нечуй-Левицький). «Важко мені зараз вислуховувати скарги» (Л. Первомайський).

Своєрідними є поєднання інфінітивів із спонукальною часткою *годі*, яка може виражати не тільки заборону дії, а й вживатись у значенні предикативного прислівника (*не можна* чи навіть допоміжного дієслова *перестати*). Тому речення з присудком, вираженим поєднанням частки *годі* та інфінітива, можуть бути інфінітивними, наближатися до безособових, де в ролі присудка виступає словосполучення з предикативного прислівника та інфінітива, або ж являти собою особові конструкції, пор.: «Годі тобі, дочко, гніватись, - знов почав батько...» (І. Нечуй-Левицький). «Господар так розійшовся, що годі вгамувати» (Г. Тютюнник). «І жабі годі вже мовчати, плигають сміло і кричать» (Л. Глібов).

Присудок безособових речень, компонентом якого є інфінітив, нерідко буває ускладненим, як і в особових конструкціях, наприклад: *«Треба тільки уміти слухати»* (М. Коцюбинський). *«Добре все-таки бути поетом»* (Остап Вишня).

Менш звичайною для інфінітива є функція підмета. Найчастіше інфінітив у ролі підмета буває в реченнях з присудком, вираженим теж інфінітивом або іменником чи прислівником, хоч при такому підметі можливий також присудок, виражений особовим дієсловом, наприклад: *«Створити таку державу - значить забезпечити мир в Європі»* (В. Собко). *«Відчувати в окопі живу душу біля себе — це щастя»* (О. Гончар). *«Малювати оті гіпсові фігури було не так просто»* (Ю. Збанацький). *«Гостю докучило стояти»* (М. Коцюбинський).

У таких конструкціях не завжди можна легко розпізнати, який із членів є підметом, а який - присудком. Для цього необхідно зважати на морфологічні ознаки слів, порядок їх та загальний зміст речення. Якщо один з головних членів виражений інфінітивом, а другий іменником, то незалежно від позиції їх підметом звичайно буває інфінітив, наприклад: *«Яка честь належати народові!»*, *«Поділити землю між селянами — справа не маленька»* (Остап Вишня).

Лише зрідка в таких випадках інфінітив виконує роль присудка, наприклад: *«Наше завдання - спинити проливання крові демократії»* (О. Корнійчук). Загальний зміст наведеного речення дозволяє присудком вважати інфінітив *спинити*, яким і з'ясовується, в чому полягає *наше завдання*. Сприяє саме такому розумінню речення і порядок слів: перше місце більш звичайне для підмета, друге - для присудка.

Коли обидва головні члени виражені інфінітивом, то підметом буває той, що стоїть на першому місці.

Конструкції, в яких підмет виражений інфінітивом, а присудок прислівником, слід відрізнати від безособових речень, де присудком є сполучення прислівника з інфінітивом. Критерієм розмежування тут є порядок слів та інтонація. Двоскладні речення на межі групи підмета і присудка виразно поділяються паузою на дві частини, інфінітив-підмет займає перше місце, тоді як у безособовому реченні на першому місці стоїть прислівник, що інтонаційно об'єднується з постпозитивним інфінітивом, створюючи таким чином один головний центр - складений присудок, пор.: *«Сидіти без дії було сумно й самотньо»* (В. Кучер). *«Приємно було оглянутись на пройдений день»* (Д. Бедзик).

Як другорядний член інфінітив найчастіше буває в ролі додатка. Цю функцію виконує, як правило, об'єктний інфінітив, залежний від дієслів із значенням волевиявлення (наказ, порада, побажання, прохання; навчання), а також від дієслів деяких інших семантичних груп, зокрема від дієслів *дати, подати, нести, допомагати, заважати, мати, варити*: *«Капітан Жук наказав залишити зброю на плацдармі»* (Л. Первомайський). *«Він-то і підбивав людей записуватися в еміграцію»* (Н. Рибак). *«Умовив я таки бабусю їхати до Києва»* (Остап Вишня). *«Ми вимагаємо скликати загальні збори»* (О. Корнійчук), *«Він нас учив найглибше поважати святиню роботящої руки»* (М. Рильський). *«Мамо, давати обідати?»*. *«Вона помітила це й допомогла Остапові зав'язати хустку»* (М. Коцюбинський). *«Йонька не витримав і попросив у одного з партизанів закурити»*. *«От коли маєш щось перекусити та поділитися зі мною, не відмовляйся і буди дуже вдячний»*. *«А що в мене нічим їсти зварити, тобі однаково?»* (Г. Тютюнник).

Виразним об'єктним значенням характеризуються інфінітиви, залежні від безособово-предикативних дієприкметникових форм на -но, -то. Такі інфінітиви співвідносні з прямими додатками, вираженими іменниками, наприклад: *«За*

сумісництвом йому було доручено керувати ще й «Музпрокатом»... (Остап Вишня), «їх тепер бити заборонено» (Г. Тютюнник).

Суб'єктний інфінітив у ролі додатка для української мови є явищем мало цінним і обмежується сполученнями з невеликим колом дієслів (кількох семантичних груп), для яких зв'язки з іменником або інфінітивом є звичайні обов'язковими. Це переважно дієслова із значенням уникання (*уникати, боятися, відмовлятися*), бажання (*хотіти, хотітися*) та деяких інших (*любити, діждатися, навчатися, звикнути, обіцяти, мати, недобачати*), наприклад: *«Вони уникали дивитися один одному в очі...»* (Н. Рибак). *«Варвара боялася на нього дивитися»* (Л. Первомайський). *«Адмірал ескадру виводити в море відмовився...»* (О. Корнійчук). *«Знаєте, як хочеться пити, коли немає води?»* (Л. Первомайський), *«Веселий господар Дем'ян любив гостей на бесіду скликать»*. *«Бодай не діждать тим ланцюгом бряжчать»*. *«Один ще змалку вдатний Шпак у Щиглика співаць навчився»* (Я. Глібов). *«Вона насилу звикла звати Миколу батьком»* (І. Нечуй-Левицький). *«Я обіцяв генерал-лейтенанту Савичеву вручити орден на передовій»* (Л. Первомайський). *«Е! Вже недобачаю нитку в голку встромити»* (Остап Вишня).

При дієсловах волевиявлення типу дозволяти, забороняти в ролі додатка виступає, як правило, об'єктний інфінітив. Але нерідко в ролі додатка при них виступає також суб'єктний інфінітив. Зумовлюється це тим, що суб'єкт може усвідомлюватися одночасно і як об'єкт, виражений зворотним займенником, наприклад: *«Добре, що вона не часто дозволяла собі розглядати цей кадрик...»* (Л. Первомайський).

Дуже складним є питання про синтаксичні функції інфінітивів, залежних від іменників, що не входять до стійких фразеологічних зворотів. Такі інфінітиви одні мовознавці повністю зараховують до неузгоджених означень, інші ж вважають, що інфінітиви, залежні від іменників з процесуальним значенням, слід відносити до додатків.

Безсумнівним є те, що залежні від іменників інфінітиви в переважній більшості випадків бувають означеннями, наприклад: *«Думка купити ножі дуже всім сподобалася»* (М. Коцюбинський). *«Команда шикуватись вивела Маковея з важкого забуття»* (О. Гончар). *«Він добре знав стару англійську манеру дуже багато обіцяти і нічого не давати»* (В. Собко). *«Нарешті йому трапляється нагода виконати свій священний обов'язок перед Вітчизною»* (Ю. Збанацький). *«Настав час прощатися з Анастасією Гаврилівною»* (Л. Дмитерко).

Проте бувають також конструкції, де залежні від іменників інфінітиви відповідають на питання непрямих відмінків і можуть бути легко замінені іменниками-синонімами з виразним об'єктним значенням. Очевидно, їх потрібно вважати додатками. Такі інфінітиви підпорядковуються переважно іменникам, утвореним від перехідних дієслів, рідше від іменників іншого характеру (дієслівного чи недієслівного походження), наприклад: *«Незважаючи на заборону писати й малювати, Шевченко на заслання порушує «вісочайший указ» і пише»*. *«10 лютого 1858 року Шевченко одержує дозвіл повернутись до Петербурга»* (О. Корнійчук). *«Загалом охочих пристать до нашого гуртка не одіб'ється...»* (С. Васильченко).

У присубстантивних інфінітивах іноді відчувається певний відтінок мети. Інфінітив у таких конструкціях (їх вважають архаїчними) вказує на призначення предмета, названого іменником, і виступає в ролі означення, наприклад: *«її давило в грудях, і в неї не стало духу дихать»* (І. Нечуй-Левицький).

У мові східних слов'ян аж до XIV ст. живою дієслівною формою був супін, що являв собою суфіксальне утворення на -ть (*ловить, погубить*), дуже близьке до

інфінітива. Вживався супін при дієсловах руху і виражав мету цього руху. Поступово супін зовсім витіснюється інфінітивом, проте сліди супінних конструкцій збереглися й до цього часу. Виявляються вони в тому, що інфінітиви перейняв від супіна його синтаксичну функцію - виступати в реченні в ролі обставини мети.

Суб'єктний інфінітив у такій функції вживається переважно при дієсловах руху (*йти, їхати*) чи дієсловах типу *залишатися, найнятися*; об'єктний - при таких, що лише пов'язуються з ідеєю про рух (*послати, запросити, відпустити*): «Він прийшов познайомитися» (М. Коцюбинський). «Звідти мчить кіннота рятувати гармати, їх кілька тисяч» (О. Корнійчук). «Підпара послав їх шукати» (М. Коцюбинський). «Чумаченка залишив доглядати пораненого» (Г. Тютюнник). «Хлопця взяли од школи дивитись за меншими в хаті» (С. Васильченко).

Найбільш виразно значення мети виявляється в інфінітивах тоді, коли вони входять до речень з обставинами місця. В інших випадках інфінітиви - обставини мети іноді зневизначаються, бо дієслова руху усвідомлюються звичайно у взаємозв'язку з обставинами місця, і при відсутності їх такі інфінітиви можуть набувати просторового значення, пор.: «Ми пішли на леваду білять скатерті та рушники» (І. Нечуй-Левицький) і «Андрій пішов оглядати руїни» (М. Коцюбинський).

Інфінітив у сучасній українській мові характеризується здатністю виконувати різноманітні синтаксичні функції, що зумовлюються як його граматичною природою, так і особливістю походження та роллю в історії розвитку деяких дієслівних конструкцій.

Найбільш типовою для інфінітива є функція присудка. Але інфінітив може виконувати також функцію підмета, додатка, означення та обставини мети. Синтаксичні функції інфінітива бувають не зовсім виразними, тому при визначенні їх мовознавці іноді висловлюють неоднокові думки, не завжди дотримуються єдиних поглядів і принципів.

Щоб з'ясувати роль інфінітива як члена речення, потрібно зважати на те, суб'єктом він є чи об'єктом, з якою частиною мови пов'язується в реченні, врахувати характер і повноту лексичного значення цього слова, до яких словосполучень (синтаксичних чи фразеологічних) воно входить, а також брати до уваги загальний зміст речення.

Література

Чернецький В.К. Демінутивні форми інфінітива в українській мові // Мовознавство. - 1970. - № 5.

Опубл.: *Українська мова і література в школі. - 1972. -№ 3.-С. 24-30.*

II.3. ТРАДИЦІЙНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. СТРУКТУРА ПОШИРЕНОГО ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

О.Г. Межов

СУБ'ЄКТНІ СИНТАКСЕМИ У ПОЗИЦІЯХ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

У традиційній граматиці другорядні члени речення поділяють на три класи: додатки, означення й обставини на основі значеннєвого критерію, проте з урахуванням формальних ознак. Критерії розрізнення другорядних членів речення поєднують формальні та семантичні ознаки в неоднакових співвідношеннях щодо кожного їхнього класу, тому виникли суперечки навколо принципів класифікації

другорядних членів речення. Для уникнення непослідовності традиційного вчення про другорядні члени речення в сучасній функціональній граматиці виділяють прислівні та детермінантні другорядні члени речення на основі формально-синтаксичних зв'язків без урахування семантичних ознак [Вихованець 1992, с. 76-86]. Прислівні другорядні члени залежать від окремого слова (підмета, присудка, головного члена односкладних речень або від інших другорядних членів речення). Детермінантні члени речення підпорядковуються підметово-присудковій основі двоскладного речення з прислівними другорядними членами, а також головному членові односкладних речень з його прислівними другорядними членами. Відповідно до форм прислівного підрядного зв'язку (узгодження, керування, прилягання) розрізняють узгоджені, керовані і прилягаючі прислівні другорядні члени речення.

Суб'єктні синтаксеми у непрямах відмінках, крім розглянутих вище родового і кличного, можуть виступати лише у позиції лівобічного керованого другорядного члена речення відповідно до лівобічної семантико-синтаксичної валентності предиката. "Для української мови, - зауважує І.Р. Вихованець, - типова правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації, регульованої предикативним зв'язком підмета і присудка як головних членів двоскладного речення" [Вихованець 1993, с. 232]. Суб'єктній синтаксемі властивіша позиція підмета. Лівобічна позиція керованого компонента виникає внаслідок відповідних трансформацій вихідних речень, напр.: *Мені сумно* (Р. Іванчук) <— *Я сумний; їй [Люді] не спалося* (М. Трублаїні) <— *Вона [Людя] не спала*. Великого поширення набув погляд, згідно з яким кожна відмінкова і прийменниково-відмінкова форма іменників або їх еквівалентів поєднана з опорним словом способом керування. Кваліфікація керування має будуватися не на морфологічній, а на синтаксичній основі. На цьому наголошував ще О.О. Потебня. Учений стверджував: "Щоб поняття керування не перейшло в туман, потрібно розуміти під ним тільки такі випадки, коли відмінок додатка визначається формальним значенням доповнюваного. Якщо ж доповнюване саме по собі не вказує на відмінок додатка, то про керування не може йтися" [Потебня 1958, с. 120]. У сучасних дослідженнях функціонального спрямування визначають керування як форму підрядного зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками [Вихованець 1993, с. 231-238]. У такому разі керованими слід вважати тільки ті непрямі відмінки, які зумовлені правобічною або лівобічною валентністю предиката.

За формою залежного слова розрізняють керування: а) власне-відмінкове, коли залежне слово (у даному випадку суб'єктна синтаксема) виражене безприйменниковими відмінками (знахідним, орудним, давальним), напр.: *Ліну теж брала цікавість* (О. Гончар); *Мене аж зсудомило від такого жорстокого припущення* (Р. Іванчук); *Ніщо народом не забуте* (В. Дрозд); *Голова зовнішньополітичного відомства України був прийнятий Президентом Республіки Білорусь* (3 газети); / *тут Ользі стало недобре* (А. Дімаров); / *мені весело* (М. Вінграновський); б) прийменниково-відмінкове, коли залежне слово (суб'єктна синтаксема) виражене прийменниковими відмінками (родовим, орудним, місцевим, знахідним), напр.: *Для Марка це було нелегко* (М. Трублаїні); *У нас є свій будинок* (П. Загребельний); *Було між; ними таке єднання душ* (Д. Павличко); *На левадах це було мокро* (М. Трублаїні); *І тільки тепер на Бондариху напав переляк* (М. Стельмах).

У ролі опорних слів, які керують суб'єктами синтаксемами у непрямах відмінках і прийменниково-відмінкових формах, найчастіше виступають дієслова.

Сполучуваність лише з дієсловами характерна для знахідного суб'єкта, який не може залежати від прикметників та іменників. Керуюче дієслово за своєю лексико-граматичною природою вимагає суб'єктної форми для розкриття свого змісту. Напр.: *Його лихоманило*. ("Київ"); *Митю усього аж пересмикнуло* (О. Іваненко); *Яцубу аж перешарпнуло* (О. Гончар); *Його [Василія] знову бив дрож*: (А. Дімаров); *Мене поїняв пекучий сором* (І. Муратов). Крім того, дієслова керують суб'єктними синтаксемами у давальному та орудному відмінках, приєднаних формами родового, орудного, місцевого, знахідного відмінків. Напр.: *Ні Маркові, ні Ясі не сиділося* (М. Трублаїні); *Не спалося Зорині Половчак* (В. Дрозд); *Президент України обирається громадянами України строком на п'ять років на основі загального рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні* ("Відомості Верховної Ради України"); *У мене сестра с* (Б. Харчук); *Ще дивніше диво скоїлося з критикою* (Б. Олійник); *Й полегшало на душі в матері* (Є. Гуцало); *В голові стукотіло й дзвеніло* (В. Шевчук); *В голові закрутилось* (Є. Гуцало); *На мене бува таке находить* (Б. Харчук). Прикметники здебільшого керують прислівними другорядними членами речення, у позиції яких перебувають суб'єктні синтаксеми, виражені давальним відмінком: *-Мені потрібний човен*. (М. Трублаїні); *Почуття побожності особливо властиве українському народові* (3 газети). Слова категорії стану (предикативні прислівники, аналітичні дієслова стану) здатні керувати давальним та місцевим відмінками у функції суб'єкта стану, напр.: *Весело і тепло було шпакам* (М. Вінграновський); *Важко Пилипові* (Б. Харчук); *В хаті було тихо* (М. Вінграновський); *В осіннім полі порожньо і дико* (І. Муратов).

За ступенем вияву необхідності керованого слова для розкриття змісту опорного розрізняють керування сильне і слабе. Під сильним керуванням розуміють гаку залежність іменника від опорного слова, за якої між керованим іменником і опорним компонентом наявний тісний і необхідний зв'язок. Для слабого керування на відміну від сильного характерна менша обов'язковість залежного члена речення від опорного [Вихованець 1993, с. 37]. Відповідно до цього можна виділити сильнокеровані і слабокеровані другорядні члени речення. Лівобічний керований другорядний член речення, позицію якого займають суб'єктні синтаксеми у непрямих відмінках, поєднаний з опорним словом здебільшого сильним підрядним зв'язком. Це зумовлено насамперед тим, що непрямі відмінки із суб'єктним значенням є трансформами називного суб'єкта формально двоскладних речень, якому властивий найтісніший зв'язок із присудком - предикативний (його форма - координація). Форма координації як комплексна форма зв'язку містить у собі ознаки узгодження і керування. Не тільки підмет визначає форми особи, числа та роду присудкового компонента, а й присудок вимагає підмета в типовій для нього формі називного відмінка, тобто поєднується з ним сильним (необхідним) підрядним зв'язком. Непрямі відмінки, пересуваючись із правобічних валентних позицій у лівобічну внаслідок трансформації речення, не лише набувають суб'єктної семантики, але й поєднуються тісним зв'язком з головним членом речення. Однак цей зв'язок не двобічний, як між підметом і присудком, а односпрямований. Опорне слово (дієслово, прикметник, предикативний прислівник) керує суб'єктними синтаксемами у непрямих відмінках, проте не узгоджується з ними в числі, особі та роді, пор.: *Хлопцві весело і Хлопцям весело; Мені сумно і Вам сумно; Миколаці радісно і Наталці радісно*. Отже, в результаті транспозиції непрямих суб'єктних відмінків у зону називного суб'єкта форма узгодження нейтралізується, зберігається лише форма сильного керування. Підрядним зв'язком сильного керування поєднується з опорним словом суб'єктна синтаксема у знахідному, давальному відмінках, а дещо слабкішим

- у приєднаних формами родового, орудного, місцевого та знахідного, напр.: *Багата аж пересмикнуло* (О. Гончар); *Петра корчило* (Б. Харчук); *Мені було тривожно* (Р. Іваничук); - *В мене с сірки* (М. Трублаїні); *З Лавріним коїлося дивне* (Ю. Мушкетик); *На вулицях порожньо* (Б. Харчук); *Навалилось горе на них* (О. Гончар).

Суб'єктній синтаксемі у формі орудного відмінка пасивних конструкцій, як і орудному знаряддя, властива формально-синтаксична ознака периферійності. Називний відмінок суб'єкта дії за трансформації активної конструкції у пасивну пересувається із центральної лівобічної валентної позиції у периферійну зону орудного, для якого семантико-синтаксична функція суб'єкта є вторинною. Орудний безприєднаний відмінок спеціалізований на вираженні інструментальної синтаксеми, слабого керування і периферійної позиції слабокерованого другорядного члена речення [Вихованець 1993, с. 233]. Суб'єктна синтаксема у цій позиції також пов'язується з опорним дієсловом слабким підрядним зв'язком. Орудному суб'єкта притаманна як семантична, так і формальна периферійність. "Периферійність орудного суб'єкта полягає, зокрема, у тому, що перехід активної конструкції в пасивну спрямований не стільки на створення суб'єктної позиції орудного відмінка, скільки на перетворення предиката дії на предикат стану, а суб'єкта дії на суб'єкт стану", - слушно зауважує І.Р. Вихованець [Вихованець 1987, с. 65]. Тобто подібні трансформації спрямовані на створення з тричленних активних конструкцій (суб'єкт дії - предикат дії - об'єкт дії) двочленних пасивних (суб'єкт результативного стану - предикат результативного стану), у яких орудному суб'єкта належить побічна роль. У реченні з предикатою результативного стану є вже позиція гзавного суб'єкта стану, зумовлена лівобічною валентністю предиката, тому для називного суб'єкта дії у пасивній конструкції валентного місця немає. Тут "на допомогу" називному "приходить" орудний відмінок, який хоч і бере на себе його функцію суб'єкта, але зберігає формально-синтаксичну ознаку периферійності. Напр.: *Людина знівельована юрбою* (Л. Костенко) <— *Юрба знівельовала людину, Три чверті земної поверхні вкриті водою* ("Загальна хімія") <— *Вода вкриває три чверті земної поверхні; Державним митним комітетом Міністерством освіти не вирішене питання організації підготовки кадрів для митної системи* (3 газети) <— *Державний митний комітет і Міністерство освіти не вирішили питання організації підготовки кадрів для митної системи*.

Позицію прислівного керованого другорядного члена речення займають суб'єктні синтаксеми у семантико-синтаксичних функціях: а) суб'єкта стану фізичного, емоційно-психічного, розумового, емоційно-оцінного ставлення до об'єкта, волоння/неволодіння, неіснування (відсутності) та ін.), напр.: *Миронів стало страшно* (Б. Харчук); *Поетів не існує понад час*. (В. Коротич); б) суб'єкта якісної ознаки: *Поява геніїв вкрай потрібна народам* (3 газети); *Багатозначність притаманна й іншим вигукам* (І. Вихованець); в) суб'єкта в пасивних реченнях: *Ліцензія на право користування судною радіостанцією видається Міністерством зв'язку України* ("Відомості Верховної Ради України"); г) суб'єкта потенційної дії в інфінітивних конструкціях: *Вам - утвердить державна земного братерства красу* (І. Муратов); г) суб'єкта кількісно-вікової ознаки: *Мені тоді було сімнадцять літ* (П. Воронько).

Складна синтаксема, що поєдгує в собі суб'єктне та об'єктне значення і виражена формою знахідного або давального відмінка, може стояти у позиції дуплексива, який перебуває у подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами речення. Напр.: *Його випустили роздягненим і роззутим* (Б. Харчук) <— *Випустили його* <— *Він був роздягненим і роззутим*. Такі дуплексиви являють собою специфічні

утворення. Вони стоять у формально-синтаксичній позиції прислівного сильнокерованого другорядного члена речення щодо опорного дієслова-присудка і позиції взаємопов'язаного з вторинним присудком вторинного підмета [Вихованець 1993, с. 242]. А.М. Мухін замість поняття вторинного підмета і вторинного присудка використовує поняття залежного підмета і присудка при залежному підметові, відрізняючи залежний підмет від незалежного. Учений називає їх "організуючими центрами другого ступеня, на противагу організуючим центрам першого ступеня - підметові і присудкові" [Мухін 1964, с. 50]. Не варто вторинний присудок, виражений прикметником або дієприкметником у формі знахідного або орудного відмінка, кваліфікувати як предикативне означення, оскільки він поєднується з опорним іменником у знахідному відмінку не формою узгодження, а формою координації. Прикметник або дієприкметник у предикативній позиції вимагає називного відмінка у функції підмета, але у розглядуваних реченнях називний за умови подвійного зв'язку нівелюється перехідним дієсловом, яке перетворює називний відмінок на знахідний. Вторинний підмет, зумовлює підпорядкування вторинного присудка в роді й числі [Вихованець 1993, с. 243]. Знахідний відмінок об'єктного суб'єкта утворюється внаслідок об'єднання двох вихідних семантично елементарних простих речень у похідне просте ускладнене, пор.: .. *Таня не бачила його [Богдана] таким* (О. Гончар) <— *Таня не бачила його [Богдана] + Він [Богдан] був таким; [Та ніколи] Митя не бачив Марію... роздратованою...* (О. Іваненко) <— *Митя не бачив Марію + Марія була роздратована; Василь [це] не бачив її [матір] .. наляканою* (А. Дімаров) <— *Василь не бачив її [матір] + Вона [мати] була налякана*. Знахідний виконує одночасно дві формально-синтаксичні функції: придієслівного другорядного члена і вторинного підмета.

У подвійних синтаксичних зв'язках з дієсловом та інфінітивом перебуває знахідний, що виражає значення адресатного об'єкта дії - потенційного суб'єкта дії, напр.: *Ви краще попросить Марію Олександрівну поспівати українські пісні* (О. Іваненко); *Потім дівчинка покликкала Марка купатися* (М. Трублаїні); *Сирота вблагав мене піти до Черкеса разом* (П. Загребельний). Синтаксема у знахідному відмінку є наслідком згортання двох семантично елементарних речень в одне ускладнене, пор.: *Дівчинка покликкала Марка купатися* (М. Трублаїні) <— *Дівчинка покликкала Марка + Марко буде купатися*. Знахідний адресатного об'єкта дії потенційного суб'єкта дії виконує насамперед функцію придієслівного сильнокерованого другорядного члена речення, а також функцію вторинного підмета, який перебуває із вторинним присудком (інфінітивом) у предикативному зв'язку. Такі самі формально-синтаксичні функції виконує давальний адресатного об'єкта дії потенційного суб'єкта дії при дієсловах, що виражають наказ, заборону, дозвіл, можливість і под., напр.: *Стах наказав йому [Левкові] підтримувати вогонь* (М. Трублаїні) <— *Стах наказав йому [Левкові] + Він [Левко] підтримуватиме вогонь* <— *Очерет наказав команді включити мотор* (М. Трублаїні) <— *Очерет наказав команді + Команда включити мотор; Управитель ... радив Гнатіві переселитися на хутір* (Б. Харчук) <— *Управитель радив Гнатіві + Гнат переселиться на хутір*.

Отже, суб'єктна синтаксема у непрямих відмінках, крім родового суб'єктно кількісної ознаки та кличного адресатно-суб'єктного, перебуває у формально-синтаксичній позиції керованого другорядного члена речення, який поєднаний опорним словом (дієсловом, прикметником, предикативним прислівником та іншим, найчастіше сильним підрядним зв'язком (його формою - сильним керуванням). Дуплексиви є своєрідними одиницями у структурі формально простого, але семантично ускладненого речення, тому що вони не вкладаються у визначення як

звичайних головних, так і другорядних членів речення. У позиції дуплексива суб'єктна синтаксема обов'язково ускладнена іншими субстанціальними значеннями.

Література

1. Вихованець 1987: **Вихованець І.Р.** Система відмінків української мови. - К.: Наук, думка, 1987. - 231 с.
2. Вихованець 1992: **Вихованець І.Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.:Наук. думка, 1992. — 222 с.
3. Вихованець 1993: **Вихованець І.Р.** Граматика української мови. Синтаксис. - К.:Либідь, 1993.-368 с.
4. Мухін 1964: **Мухін А.М.** Функциональный анализ синтаксических элементов. - М.; Л.: Наука, 1964. - 292 с.
5. Потебня 1958: **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике: В 4 т. - Учпедгиз. 1958. - Т. 1/2. - 536 с.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: 36. наук, праць. Вип. 7. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 150-154.*

В.В. Сидоренко

ОБСТАВИНИ ТА СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЇХ

Успішне оволодіння курсом синтаксису неможливе без глибокого знання головних і другорядних членів речення. Ураховуючи знання, одержані учнями під час початкового опрацювання основних відомостей із синтаксису й пунктуації в 4 класі, вчитель повинен протягом трьох років допомагати школярам виробити сталі навички розбору речення за його членами. Тоді в 7 класі не буде потреби знову повертатися до вивчення членів речення. Це стосується і обставин, про які учні мають загальне поняття ще з 4 класу.

Перед уроком, на якому розглядатимуться обставини, пропонуємо семикласникам повторити матеріал про прислівник як частину мови, його розряди та значення дієприслівників. На початку уроку фронтальним опитуванням перевіряємо виконання домашнього завдання. Учні також пригадують визначення обставин.

Розповідаємо, що за значенням обставини поділяються на п'ять видів: обставини місій, часу, причини, мети та способу дії.

Хоч програма для 4 класу й не вимагає вивчати поділ обставин на окремі види, але в процесі синтаксичного розбору варто звертати увагу дітей і на значення обставин (автори підручника для 4 класу на значеннєву сторону обставин чомусь не зважають і рекомендують знаходити ці другорядні члени лише за питаннями). Пропедевтичне ознайомлення учнів з видами обставин дасть змогу заощадити час на уроці для тренувальних вправ.

Після запису теми на дошці і в зошитах семикласники виконують самостійну роботу: вивчають визначення обставин місця, часу і причини, записують у зошити по одному першому реченню з вправ 104, 107 і ПО (підручник для 7 класу А.П. Медушевського та М.К. Тищенко), знаходять в них обставини і визначають їх види та чим вони виражені. Під час перевірки виконання самостійної роботи вимагаємо від учнів, щоб вони не просто називали обставину, а спочатку знайшли головне слово, а від нього поставили питання до залежної обставини. Наприклад, у реченні *Звідси було вже не так далеко до Карпат* учні знаходять присудок - *було*

далеко звідки? - звідси (обставина місця); було далеко куди? - до Карпат (обставина місця).

На цю роботу витрачаємо не більше 7-8 хвилин.

Для вивчення обставин мети та способу дії використовуємо таблицю 14 (автор - Т.Є. Удод). Аналізуємо перші два речення і знаходимо обставини мети.

Запитуємо в учнів, на які питання вони відповідають? До яких слів відносяться? Якими частинами мови виражені? Зауважуємо, що неозначена форма дієслова в ролі обставини мети найчастіше відноситься до дієслів, які означають рух (у першому реченні таблиці). Ось ще приклади: *іду* з якою метою? - *вчитися, підійшов* для чого? - *спитати, розігнався* нащо? - *перестрибнути, приїхав* для чого? - *жити*. Школярі визначають обставину мети і пояснюють, чим вона може виражатися.

Після аналізу третього і п'ятого речень таблиці семикласники доходять висновку, що обставини способу дії називають спосіб дії і відповідають на питання як? яким способом? Вони можуть виражатися прислівниками, іменниками в непрямих відмінках, дієприслівниками та цілими словосполученнями. Відносяться майже завжди до дієслова. Окремі обставини способу дії, кількісно характеризуючі дію чи ознаку (тобто виражаючи міру або ступінь їх) і відповідаючи на питання скільки разів? у скільки разів? у якій мірі? як багато?, можуть відноситися не тільки до дієслова, а й до прикметника або прислівника.

Ілюструємо цей різновид обставин способу дії четвертим реченням таблиці: *Команду двічі не повторюють* (О. Корнійчук). Тут дієслово-присудок пояснюється з кількісного боку обставиною *двічі* (не повторюють скільки разів? - *двічі*).

У написаному на дошці та в зошитах реченні *Стояли нестерпно жаркі дні* (Ю. Збанацький) учні знаходять подібну обставину *нестерпно* та прикметник *жаркі*, якому вона підпорядкована.

За зразком розглянутих речень семикласники складають свої, вводючи до них обставини для перевірки: *надзвичайно, з ранку до вечора*. Кращі речення учні записують на дошці та в зошитах, підкреслюють обставини і розбирають їх.

Після цього учні складають речення за поданою вчителем схемою. Щоб полегшити виконання такої роботи, можна запропонувати їм орієнтовну тематику.

Останній вид роботи - синтаксичний розбір речень за їх членами.

1. *Упоперек житнього лану розгонисто біжать до далекого селища високі стовпи* (Ю. Мушкетик). 2. *Дуби на горі шуміли тепер не стихаючи*. 3. *Всі кілька хвилин мовчали під враженням пісні* (О. Донченко). 4. *Вибравши зручну хвилину, я ступив у стремено* (Ю. Збанацький). 5. *Всмак погомонівши з дядьком, сторч головою лечу до хати* (М. Стельмах), 6. *Хлопці мовчки позлазили вниз, мовчки вийшли надвір* (Є. Гуцало). 7. *Легко й швидко йшла Меланін через колгоспне подвір'я. Скульптор з незвички ледве встигав за нею* (О. Гончар).

Стежимо, щоб учні дотримувалися всіх вимог синтаксичного розбору. Пояснюємо, що, розбираючи речення синтаксично, насамперед треба знайти підмет, потім ставити питання від нього до присудка. Разом з учнями аналізуємо групу підмета, потім - групу присудка. Визначаємо вид кожного члена речення, на яке питання він відповідає, до якого слова відноситься, яким зв'язком з ним пов'язується (узгодженням, керуванням, приляганням) і чим виражений.

Члени речення підкреслюємо: підмет - однією прямою лінією, присудок - двома прямими, додаток - рисками, означення - хвилястою лінією, обставини - пунктиром. Такою схемою, яку застосовували ще під час вивчення видів підрядного зв'язку, доцільно користуватися й тепер, при синтаксичному розборі. Вона виразно показує словесні зв'язки між членами речення, дає змогу чітко визначити головне і залежне

слово, поставити питання і назвати член речення. Обмежитися схемою тільки одного речення не можна, треба частіше практикувати такий розбір і в класі, і вдома. Звичайно, даючи подібні завдання, слід уникати ускладнених речень.

Школярі також зустрічають у текстах обставини, виражені сполученням кількох слів, зокрема і дієприслівниковим зворотом (*пішов коли?* - *вибравши зручну хвилину* - обставина часу, виражена дієприслівниковим зворотом). Він розглядається як один поширений член речення. Семикласникам можна запропонувати визначити члени в середині звороту. Відправним при цьому завжди є член, виражений дієприслівником.

Важче синтаксично розбирати речення зі стійкими, нерозкладними словосполученнями - фразеологізмами. Учні знають, що значення фразеологізмів не дорівнює сумі значень слів, з яких вони складаються, отже, робимо висновок, під час синтаксичного розбору їх не можна розкладати. Кожен фразеологізм являє собою один член речення. Наприклад, у п'ятому реченні наведеної вище вправи вираз *сторч головою* визначаємо як обставину способу дії.

Аналізуючи речення, учні переконуються, що іноді важко правильно поставити питання до окремих членів речення. Так, у другому реченні до слів *на горі* можна поставити питання *шуміли де?* і *шуміли на чому?* У першому випадку буде обставина місця, а в другому - додаток. Обидва варіанти правильні, хоча в залежності від рівня підготовки учнів бажано все-таки знайти найточніший варіант (у згаданому реченні — перший).

У процесі аналізу учні також помічають, що не можна при визначенні членів речення цілком поклатися на питання, необхідно глибоко вдумуватися в окремі відтінки смислових зв'язків між словами.

Розглянутий матеріал семикласники добре запам'ятають, якщо вчитель у майбутньому звертатиметься до повторення його. А міцні знання членів речення і стійкі навички синтаксичного розбору стануть надійною основою засвоєння учнями всього курсу синтаксису.

Опубл.: *Українська мова і література в школі - 1977. -№10. — С 59 - 61.*

Н.4. НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

І.Р. Вихованець

НОВІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Традиційні визначення членів речення ґрунтуються на одночасному врахуванні їх формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак, що нерідко руйнує єдині виміри класифікації і веде до об'єднання в одному класифікаційному ряду неоднорядкових величин. Тому опрацювання критеріїв розмежування членів речення стало актуальним завданням сучасного мовознавства. Розв'язання цієї проблеми сприяв перед усім розгляд речення як багатоаспективної синтаксичної одиниці. Вирізнення формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур речення як окремих об'єктів вивчення зумовило також розрізнення двох рядів членів речення - формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних. Виділення двох рядів членів речення певною мірою позбавляє еліптичних нашарувань, наявних у традиційній класифікації. До того ж воно не заперечує органічної взаємодії членів речення формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної природи.

У сучасному українському мовознавстві набуває поширення розрізнення власне членів речення (формально-синтаксичних компонентів речення). Два ряди компонентів виявляють різні спрямування: власне члени речення спрямовані у

внутрішню структуру мови, а синтаксеми мають зовнішнє спрямування, відображаючи предмети та явища позамовного світу.

Формально-синтаксичні члени речення визначаються на основі синтаксичних зв'язків, синтаксеми - на основі семантико-синтаксичних відношень. У простому реченні фундаментальними синтаксичними зв'язками, на основі яких вирізняються функціональні типи членів речення, є предикативний і підрядний зв'язки. Типи синтаксем виділяються на основі двох різновидів семантико-синтаксичних відношень - субстанціальних і предикатних.

Відмінність між двома рядами мінімальних синтаксичних одиниць (формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних членів речення) виразно виявляється на тлі формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної організації простого речення. У найтиповіших випадках формально-синтаксична структура простого речення формується двома взаємопов'язаними головними членами речення - підметом і присудком, а семантико-синтаксична структура - предикатом і його валентністю.

Підмет та присудок як головні члени двоскладного речення і головний член односкладних речень як недиференційований член визначаються на основі формально-синтаксичних і формально-морфологічних ознак, закріплених у структурі слова. Підмет є головним членом двоскладного речення, який перебуває у предикативному зв'язку з присудком, поєднується з ним формою координації і в типових виявах виражається називним відмінком іменників: *У травах дівчина біжить і падає цокрок, щомить* (Д. Павличко); *На цямру монастирської кринички схилила осінь грона горобин* (Л. Костенко). Присудок є головним членом двоскладного речення, який перебуває у предикативному зв'язку з підметом, поєднується з ним формою координації і виражає синтаксичні категорії часу й модальності: *З далекого походу Вернувся до мене брат* (П. Тичина); *Ти ~ матері Сікстинської сестра* (М. Рильський). Головний член односкладних речень не є ні присудком, ні підметом, хоч деякими формальними ознаками уподібнюється їм, напр.: *Сподобалося тут Єльці* (О. Гончар); *Акації Бджолині дзвони* (Д. Павличко).

Головним членом речення протиставляються другорядні члени речення, які відповідно до різновидів підрядного зв'язку - прислівного і детермінантного поділяються на два формально-синтаксичних класи: прислівні другорядні члени, тобто компоненти, залежні від слова, і детермінантні члени, залежні від предикативної основи простого речення, пор.: *Джерин садок завітчався білим цвітом* (І. Нечуй-Левицький) і *Для поезії святої Вік творю я ідеали* (Г. Чупринка). У першому реченні функціонують три прислівні другорядні члени: прикметник *Джерин* залежить від підмета *садок*, іменник *цвітом* - від присудка *завітчався*, прикметник *білим* - від прислівного другорядного члена *цвітом*. У другому реченні два детермінантні члени *для поезії* і *вік* підпорядковуються присудково-підметовій основі речення *творю я з прислівним* (приприсудковим) другорядним членом *ідеали*.

Література

1. Адмони 1972: Адмони В.Г. Структурно-смысловое ядро предложения // Члені предложения в языках различных типов («Мещаниновские чтения»). - Л.: 1972.-С. 35-50.
2. Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. -К.: Наук, думка, 1992. - 224 с.
3. Вихованець 1982: Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. - К.: Рад. шк., 1982. - 209 с.
4. Мещанинов 1945: Мещанинов И.И. Члені предложения и части речи. - М.; -Л.:Изд-воАНСССР, 1945.-321 с.

5. Шведова 1964: Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопросы языкознания. - 1964. - № 6. - С. 77-93.

Опубл.: Граматика української мови. Синтаксис. - К.: Либідь, 1993. - С. 92 - 94.

А. П. Загнітко

НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Синтаксичні зв'язки між словами можуть бути глибинними і поверхневими. Традиційне вчення про члени речення ґрунтується на отождоженні обох типів зв'язків. Нове вчення ґрунтується на їх розмежуванні. Ще О. М. Пешковський звернув увагу на слабкокеровані форми в реченні, які відносяться не до одного слова, а до всього речення загалом. Розвиваючи ці думки, було запропоновано розмежувати синтаксичні зв'язки в реченні на реченнєві та словосполученнєві (Т. П. Ломтев, Я. І. Рословець). Все це дало підставу для опрацювання концепції детермінованих членів речення, яка послідовно опрацьовується І.Р. Вихованцем, К. Г. Городенською (русистами Н. Ю. Шведовою, Г. О. Золотовою, М. В. Всеволодовою, В. П. Малашенком, Т. О. Жданкіною, О. Б. Сиротиніною, Г. М. Акимовою, Т. І. Антоновою, Т. М. Зінченко та ін.). У русистичі панує погляд на детермінанти як компоненти, що не входять до структурного мінімуму речення. На цій підставі розмежовують суб'єктно-об'єктні детермінанти (за Н. Ю. Шведовою) та обставинні детермінанти (за Н. Ю. Шведовою). До перших відносяться структури типу *Мені холодно*, *У нас канікули*. Вихідною позицією такого погляду є те, що їх зв'язок нагадує предикативний у структурі двоскладного речення. Загалом це не суперечить самому визначенню детермінанта як компонента реченнєвої структури, що розширює весь її склад і стосується предикативного ядра. У таких моделях суб'єктний компонент залежить від граматичної основи речення. У формально-граматичному тлумаченні такий детермінант є непрямим додатком і може виражати семантику суб'єкта дії, стану. До детермінантів належать також обставинні поширювачі всієї структури речення. Прагнучи розмежувати термінологічно перші та другі детермінанти, інколи назву детермінанти зберігають тільки за першими (П. Адамец та В. Грабе такі компоненти кваліфікують як ад'єкт [Адамец, Грабе 1968]). Обставинні ж детермінанти іменують ситуантами (за О. Б. Сиротиніною).

7.1. Детермінант

Детермінант - це самостійний семантичний поширювач речення, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення: *Гармошка десь на другій вулиці виводила добре знайомий мотив довосної пісні* (В. Собко). На конструктивному рівні детермінант виступає факультативним поширювачем, який може бути опущеним без порушення формальної будови речення. Фактор "опущення" такого компонента із структури речення без впливу на його семантику є доказом на користь виділення детермінанта. У цьому - головна відмінність детермінантів від прислівних поширювачів - конструктивно зумовлених елементів, які включені в речення за законами валентності.

Детермінант - категорія реченнєвого рівня, він характеризується особливим детермінантним зв'язком. Зв'язок детермінанта з реченнєвою предикативною основою є непередбачуваним і необов'язковим: *До самого рачку битва лютувала з перемінним успіхом* (І. Малик). *Другого дня ми були в Києві* (Ю. Шербак). Словоформа в *Києві* є валентно зумовленою, поза нею семантика дієслова не виявляється, а словоформа *другого дня* є семантично непередбачуваною і виступає детермінантом.

3-поміж детермінантів за семантикою вирізняються: 1) фонові детермінанти, 2) детермінанти зумовленості, 3) детермінанти з характеризувальним значенням.

7.1.1. Фонові детермінанти. Фонові детермінанти виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення і є своєрідними експозиціями до нього. Вони об'єднують локальні і темпоральні детермінанти: *Скрізь владно вторгалася весна* (С. Складенко). *Шумить на сотні кілометрів приморська тайга* (О. Довженко). *Інколи я вже дуже хочу додому повернутися* (О. Іваненко). *Щоранку я зустрічаюся з морем* (В. Логвиненко). *Знову пролупана команда до бою* (Ю. Яновський). *А вона весь вік мала на думці лише власну персону* (Ю. Мушкетик).

7.1.2. Детермінанти зумовленості. Детермінанти зумовленості називають ситуацію, подію, яка перебуває у відношенні зумовленості з основною подією. Вони поділяються на детермінанти причини, мети, допусту, умови та наслідку, пор.: *Під впливом своєї вчительки Леся це більше полюбила музику* (Л. Костенко). *Од знемоги бійці хиталися* (В. Сосюра). *Для захисту від обростання підводні частини різних споруд покривають необростаючими фарбами* (Ю. Липа). *Попри незвичайність події, запорожці вели себе стримано, спокійно* (В. Малик). *При бажанні він міг би цілком законно уникнути відрядження* (О. Гончар). *На біду зустрілись ми з тобою* (О. Гончар).

7.1.3. Детермінанти з характеризувальним значенням. Детермінанти з характеризувальним значенням уміщують різноманітні відтінки якісної характеристики основної події: *Василь поглянув здивовано* (В. Міщенко). Детермінанти характеризувального типу поділяються на: 1) детермінанти з означувальною характеристикою: *радісно, ніжно, спокійно, нервово, голосно, несміливо* та ін., напр.: *Спокійно і чемно батько ступив у тамбур* (М. Віпграновський); 2) детермінанти із значенням уточнення / обмеження: *зовні, практично, фактично, психологічно*, напр.: *Зовні він здавався спокійним* (В. Малик); 3) детермінанти сукупності / роздільності: *вдвох, гуртками, разом з сином, поодиноці* і под., напр.: *Разом з Григорієм вони розробили кілька спеціальних маршрутів для найбільш безпечного переходу з сектора в сектор* (Ю. Дольд-Михайлик).

7.2. Дуплексним

Члени речення з подвійним зв'язком називають дуплексивами, особливістю яких є одночасне співвідношення з обома головними членами речення (пор.: [Руденко 1988]): *Темна хмара одна чорніє на далекому небосхилі* (В. Підмогильний). Словоформа *одна* одночасно стосується іменника *хмара* та дієслова *чорніє*. Члени речення з подвійним зв'язком здобули в лінгвістиці назву "дуплексиви" (див.: [Чеснокова 1972, с. 134; Чеснокова 1973, с. 73]). Л. Д. Чеснокова включає в дуплексиви два типи другорядних членів речення з подвійним відношенням: атрибутивно-обставинні та атрибутивно-об'єктні. Перший позначає ознаку предмета, яка одночасно вказує на обставини, при яких спостерігається ця ознака: *На фронт Микола пішов ще хлопцем* (Я. Мельник), тобто *хлопцем* = *коли був ще хлопцем*. Атрибутивно-об'єктний дуплексив "позначає ознаку предмета, яка одночасно є об'єктом дії і виявляється у предмета тільки в результаті цієї дії" [Чеснокова 1973, с. 73]. Цей тип дуплексива, на думку Л. Д. Чеснокової, спостерігається при дієсловах

типу *працювати, служити, оформити, оформитися, захувати, влаштувати, влаштуватися, зробити, зробитися, вважати, вважатися* та ін., напр.: *Марія оформилася секретарем*. Тут словоформа *секретарем* позначає атрибутивно-предикативну ознаку предмета і є одночасно об'єктом дії. Такий погляд має повне право на існування, але часто виникають труднощі у розмежуванні обох типів дуплексивів у силу недостатньої мотивованості їх відмінностей.

В україністиці значного поширення набула точка зору І. Р. Вихованця, який кваліфікує дуплексиви як компоненти речення, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках, і на формально-граматичному рівні витлумачуються як подвійні присудки. "Подвійний присудок необхідно відрізнити від тотожних у зовнішньому плані елементів іменного складеного присудка у конструкціях з дієсловом *стояти* і прикметником, пор.: *Люди стояли похмурі й сумні* (Я. Баш). *Ліс стояв мовчазний...* (М. Чабанівський). *Осінь стояла червоно багряна, палаюча, суха* (О. Гончар). Диференціація формально-синтаксичної структури поданих речень проходить по лінії семантичної природи іменника-підмета. Якщо іменник-підмет називає особу, то він поєднується подвійним синтаксичним зв'язком з елементами подвійного присудка - дієсловом *стояти* і предикативним прикметником. І навпаки — коли позицію підмета займають назви неживих предметів, то сполука "дієслово *стояти* + прикметник" з формально-синтаксичного боку не членується, тобто є аналітичною формою, іменним складеним присудком із трансформованим у зв'язку дієсловом *стояти*. Відмінність між двома вказаними типами синтаксичних конструкцій виявляє трансформація розчленування, пор.: *Люди стояли похмурі* <— *Люди стояли + Люди були похмурі* і *Осінь стояла суха* <— *Осінь була суха*" [Вихованець 1992, с. 90].

Зв'язок у конструкціях типу *прибіг схвильований, стояли похмурими* інколи називають тяжінням, звертаючи увагу на тяжіння атрибутивного компонента до іменника-підмета. Кваліфікація його як подвійного синтаксичного зв'язку повністю розкриває статус таких компонентів у семантико-синтаксичній структурі речення.

Література

1. Адамец 1968: Адамец П., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения // 81ауа. - Т. 37. - 1968. - 8. 2. - 8. 185-202.
2. Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук. думка, 1988. - 256 с.
3. Руденко 1988: Руденко Л. Н. Обстоятельственные детерминанты в семантико-синтаксической структуре простого предложения: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. - К., 1988. - 23 с.
4. Чеснокова 1972: Чеснокова Л. Д. Конструкции с предикативным определением и структура предложения в современном русском литературном языке. - Ч. I. - Ростов н/Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 1972. - 136 с.

Опубл.: *Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія.* - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 184 - 187.

Л. В. Нінік

ДО ПРОБЛЕМИ СИНКРЕТИЗМУ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ
ВІДНОШЕНЬ

При семантико-синтаксичному аналізі мовного матеріалу виявляється велика кількість синкретичних утворень, які не допускають однозначної кваліфікації і не вкладаються в традиційні класифікаційні схеми. Найчастіше їх позначають термінами "перехідні явища", "синкретичні", "контамінаційні", "гібридні", "проміжні" тощо [Бабайцева 1988; Іваницька 1986 та ін.].

Перехідні явища є складним поєднанням різнохарактерних утворень, що виникли як внаслідок трансформаційних процесів, так і в результаті відображення проміжних, синкретичних фактів, характерних для системи мови у синхронному аспекті.

Синкретизм (від грецького *συνκρητισμός* - поєднання) властивий усім рівням мови і мовлення, однак у кожному з них має свої особливості. Синкретизм у граматиці - це "поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови (деяких розрядів слів, значень, речень, членів речення тощо), протиставлених одна одній і поєднаних між собою явищами перехідності" [Лингвистический 1990, с. 446].

Цей синтез може бути як у плані змісту (значення мовних одиниць), так і в плані вираження (спосіб вираження, вид зв'язку, характер залежності), а також у плані змісту і в плані вираження одночасно [Чеснокова 1988, с. 41]. Безпосереднім поштовхом до синкретизму є звичайно зрушення у співвідношенні форми і змісту.

На думку В. І. Кодухова, синкретизм - це поєднання семантичних ознак (план змісту) [Кодухов 1974], а Є. Кржижкова вважає синкретизмом поєднання ознак структури (план форми) [Кржижкова 1969]. Л. Д. Чеснокова в основі появи синкретизму вбачає явище так званих «вторинних синтаксичних функцій», при якому категоріальне і синтаксичне значення слів збігаються. Функціонування слів у вторинній функції може привести, по-перше, до зміни категоріального значення, що свідчить про перехід в іншу частину мови (наприклад, вживання прислівника у ролі головного члена односкладного речення веде до зміни його категоріального значення - він переходить у розряд слів категорії стану), а по-друге - до якісної зміни самих синтаксичних функцій, до появи нових, синкретичних функцій [Чеснокова 1988, с. 41].

Зазначена особливість є досить суттєвою і при розгляді синкретичних семантико-синтаксичних відношень (ССВ), оскільки характер ССВ між членами речення і компонентами словосполучень визначається функцією граматично (чи семантично) залежного елемента цих синтаксичних одиниць.

Однією з передумов розвитку синкретичних відношень є потреба у вираженні синкретичної семантики, багатшої, ніж семантика типових ССВ. Лише типовими відношеннями (предикативними, атрибутивними, об'єктними, обставинними, апозитивними тощо) не можна передати багатство відтінків у значенні, оскільки не завжди однозначними є самі мовні засоби, які маніфестують найскладніші відношення між денотатами в дійсності. Тому, аналізуючи синкретичні ССВ, слід розрізняти значеннєвий синкретизм ССВ і функціональний синкретизм засобів вираження цих відношень. Синкретизм плану звичайно підтримується синкретизмом плану вираження, оскільки синтезовані властивості мають відповідне оформлення.

У синхронному плані синкретизм ССВ, як і синкретизм членів речення (формальних виразників ССВ у поверхневій структурі), може бути зумовлений такими факторами:

Синкретичним категоріальним значенням опорного компонента.

Наприклад, у словосполученні *існування на землі* (див. речення *Дядько був людиною непересічною, натура із тих, хто у твореній ... знаходив сенс свого існування на землі* (П. Загребельний)) головне слово - іменник дієслівного походження - синтезує предметність і дію. Загальна іменникова властивість (назва предмета) визначає його потребу в атрибутивному поширювачі, а загальна дієслівна властивість (дія) - потребу в обставинному компоненті. Тому залежна словоформа поєднує в собі атрибутивно-обставинне значення, яке реалізується у словосполученні і зумовлюється синкретизмом категоріального значення опорного компонента.

На формально-синтаксичному рівні прийменниково-відмінкова конструкція *на землі* кваліфікується як синкретичний другорядний член речення з атрибутивно-обставинним значенням.

Невідповідністю змісту і форми сполучуваних елементів, що найчастіше спостерігається в тих випадках, коли лексичне значення словоформи відповідає одному типу відношень, а форма - іншому.

Так, для прийменниково-відмінкових конструкцій функція обставини є вторинною, тому більшість зворотів, крім набутого обставинного, зберігають і об'єктне значення. Наприклад, у реченні *їй [Орисі] і в голову не приходило, що найбільше Тимко мучиться саме через неї, через їхню баламутну, засуджену всім селом, любов (Г. Тютюнник) звороти через неї, через любов поєднують обставинне значення причини й об'єктне. Лексичне значення залежної словоформи відповідає обставинним ССВ, оскільки прийменниково-відмінкова конструкція "через + знах. відм." є типовою для вираження каузального значення причини-перешкоди. Крім того, опорний компонент дієслово *мучиться* передбачає наявність причинного поширювача. Форма ж вираження - іменник з прийменником - відповідає об'єктом ССВ, причому в сполученні *через неї (Орисію)* об'єктне значення переважає над каузальним, що пояснюється конкретною семантикою іменника (назва особи).*

Подвійними синтаксичними зв'язками.

Синкретичні відношення можуть виникати між компонентами з двобічною причленною залежністю, коли словоформа підпорядковується не одному, а двом елементам (такі ССВ виділяються на рівні простого речення, а не в межах словосполучення).

Наприклад, у реченні *Вся земля попід деревами всуціль встелена яскравим килимом опалого листя* (П. Загребельний) прийменниково-відмінковий зворот *попід деревами* перебуває у залежності від іменника *земля* {земля яка? *попід деревами*} і від дієприкметника *встелена* (*встелена де? попід деревами*), що й породжує синкретизм атрибутивного й обставинного значень.

Еліпсисом дієслівної форми.

Поява такого типу ССВ зумовлена двома причинами: бажанням уникнути дублювання компонентів або відсутністю потреби давати повну назву суспільної реальності. У результаті явища еліпсису частина, що залишилася, бере на себе функції опущеної, зберігаючи і свою первинну функцію. Таким чином, у словоформі поєднуються старе значення з новим, яке з'явилося завдяки виникненню нових ССВ між компонентами. Наприклад, у реченні *Зустріч Отави через вісімнадцять років після війни із своїм запеклим ворогом... не принесла бажаних результатів* (П. Загребельний) прийменниково-відмінковий зворот *через вісімнадцять років після*

війни, перебуваючи в залежності від іменника *зустріч*, виражає атрибутивне значення, що зумовлене його присубстантивною позицією. Таке словосполучення є вторинним, утворилося воно при накладанні двох речень: *Зустріч...не принесла бажаних результатів + Зустріч... відбулася через вісімнадцять років після війни*. У вихідному реченні, де прийменниково-відмінкова конструкція стояла у придієслівній позиції, мали місце обставинні (темпоральні) відношення (*відбулася коли? через вісімнадцять років після війни*). При накладанні двох речень присудок другого речення редукувався через свою необов'язковість, оскільки він означає загальновідомий факт, і в результаті цього утворилися синкретичні атрибутивно-обставинні ССВ. На формально-граматичному рівні структурний компонент *через вісімнадцять років після війни* можна кваліфікувати як синкретичний другорядний член речення з атрибутивно-обставинним значенням.

Невідповідністю змісту і форми залежного компонента його позиції у синтаксичній структурі речення.

В іменникових словосполученнях, залежний компонент яких виражений прийменниково-відмінковою конструкцією або прислівником, наявність атрибутивного значення пояснюється присубстантивною позицією названих елементів, хоча форма їх вираження і семантика відповідає іншому типу ССВ - обставинним.

"Заміщення іменниками чи прислівниками незвичних для цих частин мови субпозицій, утворених іменниками, сприяють утворенню нового, атрибутивного відношення" [Іваницька 1986, с. 54], яка має похідний, вторинний характер і поєднує формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні ознаки [Вихованець 1971, с. 133].

Так, у реченні *Непримне враження справляє чавунний змій у басейні* (М. Стельмах) прийменниково-відмінкова конструкція у *басейні* внаслідок зміни позиції з придієслівної (у первинному словосполученні *чавунний змій знаходиться у басейні*) у присубстантивну набуває додаткового атрибутивного значення, хоча за семантикою і формою вираження передає обставинні ССВ місця дії (зважаючи на конкретне значення іменника *басейн*, в аналізованій конструкції має місце і додатковий об'єктний відтінок, що пояснюється лексико-граматичними особливостями залежної словоформи).

У реченні *Дорога ліворуч була наглухо закрита дубовими завалами* (П. Загребельний) прислівник *ліворуч*, потрапивши у нетипову для нього присубстантивну позицію, виступає також атрибутивно-обставинним поширювачем, що зумовлене невідповідністю змісту і форми залежного компонента (прислівник обставинний місця) його позиції у синтаксичній структурі речення.

Лексико-граматичними особливостями поєднаних слів (семантичні класи іменників та дієслів, валентні властивості дієслів тощо).

У реченні *Гніздо лелека мостить на стовпі* (Л. Костенко) прийменниково-відмінковий зворот *на стовпі* має синкретичне об'єктно-обставинне значення місця дії.

Наявність об'єктного відтінку пояснюється семантикою залежного компонента - іменника на позначення конкретного предмета, а обставинного - валентними властивостями опорного дієслова, що передбачає наявність просторового поширювача.

Лексико-граматичними особливостями поєднаних компонентів (зокрема семантикою дієслова) пояснюється наявність об'єктного чи обставинного значення у конструкціях із так званим дуплексивом (членом речення, який характеризується

одночасною подвійною залежністю від імені та дієслова і називає ознаку предмета, що проявляється одночасно з дією, та саму дію) [Чеснокова 1988, с. 41].

Так, у реченні *...вважає Іваницю мало не своїм попихачем* (П. Загребельний) між компонентами з двобічною залежністю мають місце атрибутивно-об'єктні ССВ (*вважає ким?, Іваницю яким? мало не попихачем*), оскільки дієслово *вважати* потребує об'єктного поширювача. При дієсловах *називати*, *прозивати*, *обзивати*, *охрестити* тощо, якщо дія спрямована не на самого себе, а на іншу особу чи предмет, залежна словоформа має обставинне значення, наприклад: *Коли ти їм даєш князя смиренного, вони називають його нікчемним, коли пропонуєш чоловіка з характером гордим, зовуть його пихатим...*(П. Загребельний) (*називають як?, його яким? нікчемним; зовуть як?, його яким? гордим*).

Синкретизмом прийменника.

Синкретичне значення окремих конструкцій, зокрема з об'єктно-причинним значенням, зумовлюється, крім інших факторів, ще й синкретизмом самого прийменника, оскільки жоден з первинних прийменників "не є виключно причинним...спеціалізованим прийменником" [Финкель 1965, с. 10], а поряд з каузальним передає просторові, часові, об'єктні тощо значення. Вторинні прийменники, хоч і не використовуються для вираження різних ССВ, також не є однозначними, а можуть об'єднувати значення причини із значенням умови, мети, результату та ін., тому синкретичні й вони" [Финкель 1965, с. 11].

Наприклад, у реченні *Вони [люди] пішли поміж деревами, і листя шелестіло під їхньою ногою* (Г. Тютюнник) прийменниково-відмінковий зворот *під ногою* має лише контекстуальне значення причини, оскільки конструкція "під + ор. відм." не є спеціалізованим засобом вираження каузальних ССВ. Наявність додаткового часового відтінку пояснюється синкретизмом самого прийменника (*листя шелестіло чому? коли? під ногою*).

Названі чинники найчастіше діють комплексно, зумовлюючи синкретизм ССВ.

Отже, синкретичні ССВ - це такий різновид семантико-синтаксичних відношень, що характеризується поєднанням семантичних відтінків, зумовлених функціональним синкретизмом засобів вираження.

Література

1. Бабайцева 1988: **Бабайцева В. В.** Система членів предложения в современном русском языке. - М: Просвещение, 1988. - 159 с.
2. Вихованець 1983: **Вихованець І. Р.,** Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983. - 219 с.
3. Вихованець 1992: **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови.— К.: Наук, думка, 1992. - 222 с.
4. Городенська 1991: **Городенська К. Г.** Деривація синтаксичних одиниць. - К.: Наук, думка, 1991. - 291 с.
5. Іваницька 1988: **Іваницька Н. Л.** Двоскладне речення в українській мові. - К.: Вища школа, 1988. - 167 с.
6. Кодухов 1974: **Кодухов В. И.** Общее языкознание. - М.: Просвещение, 1974. - 303 с.
7. Кржижкова 1969: **Кржижкова Е. Н.** О понятии нейтрализации // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. - М, 1969. - С. 32 - 40.
8. Лингвистический 1990: **Лингвистический энциклопедический словарь.** - М., 1990. - 685 с.

9. Финкель 1965: **Финкель А. М.** Предлоги, выражающие категорию причинности в современном русском языке: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. - Л., 1965. - 27 с.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: Випуск 8. Збірник наукових праць I Укл. : Анатолій Загітко (наук.ред.) та ін. -Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 67-71.*

II.5. ПРОБЛЕМА ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В. М. Брицин

ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ. ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ЇХНЬОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Значний фрагмент синтаксису слов'янських мов становлять односкладні речення. Однак, незважаючи на велику кількість присвячених їм праць, вони залишаються найменш вивченими серед інших реченнєвих об'єктів. У їхньому тлумаченні спостерігаються значні розбіжності не тільки серед представників різних мовознавчих напрямів - логіко-граматичного, формально-граматичного, семантико-синтаксичного, - неоднорідність підходів до опису цих синтаксичних одиниць притаманна і працям, які ґрунтуються на однакових вихідних принципах аналізу синтаксичних явищ, зокрема дослідженням семантико-синтаксичного спрямування.

Пошук шляхів адекватного опису односкладних речень робить необхідним розгляд ряду методологічних питань: чи є односкладні речення похідними утвореннями від двоскладних, якщо ж вони є похідними від двоскладних, наскільки можливо застосовувати до них поняттєвий апарат, придатний для аналізу двоскладних речень.

Важливою у розв'язанні цих проблем видається позиція, обґрунтована в працях О. С. Мельничука, що «односкладні речення є спеціальною формальною категорією, яка з'явилась одночасно з категорією двоскладних речень в результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень». Визнання думки про історичне чи навіть сучасне усвідомлення зв'язку безособової, неозначено-особової чи узагальнено-особової форми з імпліцитним суб'єктом не виключає іншого запитання: які словоформи в формально односкладних реченнях надають їм інформаційної повноти. Незважаючи на наявність імпліцитного зв'язку з суб'єктною синтаксемою, важко погодитися, що утворення типу *Співають; Читають; Пишуть, а не малюють* мають інформаційну завершеність. Наша мовна свідомість однозначно говорить про семантичну неповноту і таких, наприклад, утворень, як *Треба; Соромно; Шкідливо*. Проте вони одразу ж набувають закінченості при додаванні невідметових синтаксем: *Улісі співають; Книжку читають; Узошиті пишуть, а не малюють; Ходити треба; Йому соромно; Палити шкідливо*. З усіх односкладних неозначено-, узагальнено-особових та безособових речень головний член сам по собі є достатнім для інформативної повноти лише в реченнях, що позначають природні явища: *Вечоріс; Світас* тощо.

Зазначене дає підстави для підтримки двох вихідних припущень. Перше полягає в тому, що з семантико-синтаксичної точки зору односкладні речення, за незначними винятками, не є однокомпонентними структурами. Цей висновок впливає не тільки з аналізу фактичного матеріалу, а й з міркувань про необхідні умови для реалізації категорії предикативності.

Друге припущення, що використовуватиметься в подальшому аналізі, спирається, зокрема, на погляди Д. М. Шмельова, який зазначав, що предикативні відношення спостерігаються не тільки в підметово-присудкових конструкціях, вони наявні і в структурах типу *Кататися весело; У неї радість; Радистів трос; Доцу не було; Немає нікого; За вікном море тощо*. «Хоч, — зазначає Д. М. Шмельов, — багато з подібних речень за традицією відносять до односкладних, їх двокомпонентність, якщо відмовитися від уявлення про підметово-присудкову двоєкладність, у цілому, не може викликати сумнівів». Значну роль у формуванні наших підходів до односкладних речень відіграли також погляди американських синтаксистів, у працях яких досить переконливо доведена властивість синтаксем міняти свій синтаксичний ранг.

Визнання такого погляду стосовно неозначено- та узагальнено-особових речень означає необхідність пошуку нових актуалізованих предикативних зв'язків замість дезактуалізованих між предикатом та імпліцитно вираженим неозначеним або узагальненим суб'єктом членом. Це вимагає опису інвентаря синтаксем, що здатні набувати властивостей предикативно характеризованої одиниці, а також формальних і семантичних показників визначення таких одиниць. Необхідним елементом цієї роботи є також формування поняттєвого апарату для позначення компонентів таких утворень, що відходять від підметово-присудкового стандарту, та відношень між ними.

Розглянемо цю проблему на прикладі неозначено-, узагальнено-особових та безособових речень.

Звертання до неозначено-особових речень, для яких властиве актуальне часове значення предиката, засвідчує, що коло синтаксем, здатних набувати ознак предикативно характеризованого члена, тут досить обмежене. За семантикою цих синтаксем у складі неозначено-особових речень можна виділити два різновиди.

Перший, найпоширеніший, різновид становлять речення, в яких облігаторними, тобто такими, що забезпечують необхідну семантичну повноту схеми, є різноманітні лімітативно-просторові синтаксеми. Наприклад: *У лісі співають; Біля подвір'я працюють; Під будинком сваряться* тощо. Зазначені речення перебувають у синонімічних зв'язках зі складними реченнями типу *Ті, хто перебувають у лісі, співають, Ті, хто перебувають біля подвір'я, працюють; Ті, хто перебувають під будинком, сваряться*. У них предикати місцеперебування виступають засобом просторового обмеження, уточнення кола осіб, які виконують певні дії, названі в головній частині. Ця ж функція зберігається у предикатних синтаксем місцеперебування і в простому формально односкладному реченні. Тому, хоч між цими локативними синтаксемами і предикатом встановлюються предикативні відношення, їх семантично не можна вважати безпосереднім суб'єктом предикативної характеризованості: ним все ж таки залишається просторово визначене певне коло осіб, що виконують дію. Позначимо такі синтаксеми з метонімічною функцією як псевдопідметові, а їх відношення з предикатом - як псевдопідметово-присудкові. <...>. У разі зміни актуального членування і висунення в позицію реми локативної синтаксеми (*Співають у лісі; Сваряться під будинком*) функції двох предикатних знаків змінюються: засобом визначення кола осіб стає предикат дії, а на присудкову позицію переміщується предикат місцеперебування.

На відміну від проаналізованого різновиду неозначено-особових речень, в яких зберігаються, хоч і в трансформованому вигляді, актуальні предикативні зв'язки між частково означеними суб'єктами та їх діями, виділяється інший різновид, для якого властива дезактуалізація предикативних зв'язків між виконавцями дії та дією.

Натомість у них спостерігається актуалізація предикативних зв'язків предикатного знака з іншими аргументами. Таку функцію висунення на центральну предикативно-характеризовану позицію в неозначено-особових реченнях найчастіше має аргумент при перехідних дієслівних предикатах. Наприклад: *Дерево вже рубають; Брата зустріли* тощо. У подібних реченнях предикати дії стають засобом позначення процесів, що відбуваються з денотатами підвишених у ранзі колишніх прямих об'єктів. Між новим суб'єктом і предикатом встановлюються актуалізовані предикативні відношення, зміст яких відбиває відповідь на запитання *Що відбувається (відбулося)? або Що відбудеться (відбулося)?* Пор: *Що відбувається з деревом? - Його вже рубають; Що відбулося з братом? - Його зустріли*. Таке трактування семантико-синтаксичних відношень в аналізованому різновиді речень значною мірою спирається на підвалини розгляду семантики речення, закладені в працях У. Чейфа. Зокрема, розглядаючи речення з перехідними предикатами, він відзначав семантичну біфункціональність цих предикатів: стосовно агентивів - це предикати дії, що ж до об'єктів, то вони актуалізують свою додаткову функцію позначення процесів. Пор. можливі логічні запитання до речення *Хлопчик рубає дерево: Що робить хлопчик? і Що відбувається з деревом? - Його рубає хлопчик*. Звичайно останнє з запитань ми ставимо у випадку, коли об'єкт знаходиться в тематичній позиції. За умови невизначеності діячів, що характеризує неозначено-особові речення, таке перенесення центру уваги на об'єкт і відповідно актуалізація його зв'язків з предикатом стає ще більш закономірним явищем, ніж у підметово-присудковому реченні. Позначимо предикативно актуалізовану функцію об'єктива в неозначено-особових реченнях як невідметову, а самі такі речення відповідно кваліфікуватимемо в семантико-синтаксичному плані як двокомпонентні невідметово-присудкові. Пропонуючи цей термін, що має вже певну традицію використання в синтаксисі, зазначимо деяку його умовність, адже, як зазначалося вище, семантичні зміни тут торкаються не тільки аргумента, а й предиката. На семантичному рівні аналізований різновид неозначено-особових речень представляє схему А об'єкт. - Праєа. процес, а на семантико-синтаксичному - невідмет об'єкт. (...) - присудок (...).

Завершуючи розгляд неозначено-особових речень, зазначимо, що на відміну від підметово-присудкових речень, де виділення центрального аргумента спирається на формально-граматичні показники, яким, зокрема, є форма називного відмінка, розрізнення проаналізованих двох різновидів неозначено-особових речень ґрунтується на актуальному членуванні. Тому у випадку речень з перехідними дієслівними предикатами визначення актуалізованого центрального аргумента цілком залежить від того, яка, лімітативно-локативна чи об'єктна, синтаксема виноситься в позицію теми. Наприклад, щодо речення *В лісі рубають дерева* існують підстави для віднесення його до першого - псевдопідметово-присудкового різновиду, що ж стосується речення з актуалізованим об'єктом *Дерева рубають в лісі* то воно належить до другого - невідметово-присудкового різновиду. На нашу думку, актуальне членування, як дуже давній спосіб організації реченнєвої структури, що в підметово-присудкових реченнях вступає іноді в певне протиріччя з їх формально-синтаксичною організацією (пор: *Дерева рубають хлопці*), в односкладних з формального погляду реченнях повною мірою розкриває свої розрізнявальні властивості.

Узагальнено-особові речення, хоч за формою предикатів і дуже подібні до неозначено-особових, мають виразні семантико-синтаксичні відмінності. Вони полягають, по-перше, в тому, що в них використовується зовсім інший семантичний

тип предикатів: предикати класу дії, класу процесу, предикати на позначення властивостей, звичок, постійних занять тощо. Як зауважує О. М. Селіверстова, їх денотати не лежать безпосередньо на часовій осі, вони є певними узагальненнями. Ця ознака - відсутність актуального часового прочитання - дає підстави для зближення їх з предикатами якості, типовим представником яких є ад'єктивні предикати. Але не тільки це становить специфіку узагальнено-особових речень. Вони демонструють порівняно з неозначено-особовими ще один крок до більшої дезактуалізації віртуального зв'язку предиката з узагальненим суб'єктом. Це, очевидно, пов'язано не лише з семантичною специфікою використовуваних тут предикатів, а й з чистою логікою, адже ознака, що стосується всіх суб'єктів (узагальненого суб'єкта), має низьку інформативну насиченість.

Як наслідок дезактуалізації віртуального зв'язку з узагальненим суб'єктом у цих реченнях спостерігається встановлення предикативних зв'язків з невідметовими актантами, завдяки чому останні підвищують свій семантико-синтаксичний ранг, стаючи облігаторними предикативно характеризованими компонентами схеми речення. Якщо в неозначено-особових реченнях предикат активно вступає в зв'язок фактично лише з двома типами синтаксем, то в узагальнено-особових реченнях він може сполучатися з абсолютною більшістю синтаксем. Наприклад: *Його не обдуриш; Йому не поздрюш; Книжки читають, а не малюють у них; Сокирою рубають; У бібліотеці читають; З друзями не сваряться* тощо. В усіх прикладах між невідметовим центральним актуалізованим аргументом і предикатом спостерігаються предикативні відношення. Предикат при цьому виражає сталу якісну ознаку актуалізованого аргумента. Це досить добре видно при зіставленні неозначено- й узагальнено-особового речень. Якщо в перших, як зазначалося вище, звичайним запитанням до актуалізованої об'єктної синтаксеми є *Що відбувається?*, то для других - *Яка ознака властива комусь або чомусь?* Це стосується і випадків актуалізації локативних синтаксем, які на відміну від неозначено-особових речень не набувають функції обмеження кола діячів, вони однозначно називають певне місце, якому за допомогою предиката приписується певна стабільна ознака. Наприклад: *У школі вчаться, а не розважаються*. До синтаксеми в школі природним буде лише запитання *Яку ознаку має школа?*

Як і в неозначено-особових реченнях, засобом виділення серед багатьох однієї центральної актуалізованої синтаксеми виступає актуальне членування речення.

Розгляд безособових речень також переконує, що з семантико-синтаксичної точки зору вони, за незначними винятками, не є односкладними утвореннями. Останнім часом ця думка набуває все більшого поширення, а також знаходить конкретну реалізацію в граматиках слов'янських мов. Найширше вона представлена в граматиках російської та чеської мов, однак і тут реалізується не завжди послідовно, не завжди переконливими є спроби виділення схем речень з неординованими головними членами. Це, як свідчить аналіз, не в останню чергу пов'язано з недостатністю уваги до семантико-граматичних властивостей предикатів безособових речень, а також з недостатнім урахуванням такого фактора, як інформативна повнота схем, що виділяються. Наведемо лише кілька прикладів з «Русской грамматики». Тут до однокомпонентних речень відносять дві великі групи речень: відміновано-дієслівний клас та невідміновано-дієслівний класи. До першого класу, зокрема, зараховуються речення, що мають схему Уг¹ 38. Це речення типу: *Светаєт; Знобит; Случается; Приходится; Бывает; Везет* тощо. Не важко помітити, що інформативна достатність з наведеного ряду речень, властива лише першому - *Светаєт*, що означає стан навколишнього середовища. Усі інші речення

демонструють інформативну неповноту, яка знімається різними способами. Засобом надання повноти реченню *Знобит* є включення до його складу родового відмінка на позначення суб'єкта стану: *Его знобит*. Реченню *Приходиться* надає інформативної повноти вже не родовий носія стану, а інфінітив: *Ходить приходится*. Ще один приклад. Серед невідмінювано-дієслівних речень в «Русской грамматике» виділяється клас однокомпонентних прислівникових речень, до яких зараховуються утворення зі словами типу *весело, далеко, известно* тощо. Тут також яскраво видно, що сам по собі головний член не може утворити інформативно повне речення, і кожний з наведених предикатів має свої специфічні компоненти оточення, здатні ліквідувати неповноту речення. Зокрема, щодо предикатів стану таким компонентом є давальний носія стану: *Йому весело*. Інформативну повноту речення можуть забезпечити й інші форми: інфінітив, різні синтаксеми на позначення простору, часу, умови тощо: *Кататися весело; У лісі весело; Тепер весело; З друзями весело* тощо. Однак автори «Русской грамматики», як уже зазначалося, недостатньо враховують фактор інформативної повноти схеми і зараховують усі речення з предикатами стану до однокомпонентних. Виняток становлять лише речення, що включають до свого складу, крім предиката стану, інфінітив. Речення типу *Кататися весело* кваліфікуються тут як підметово-присудкові. Таке рішення не здається достатньо переконливим. Спробуємо дати інше тлумачення явищу однокомпонентності безособових речень. Зупинимося лише на деяких з них, демонструючи можливу методику аналізу.

Проаналізуємо досить поширену групу, яка в ряді граматик кваліфікується як прислівникові однокомпонентні речення. У більшості випадків ці речення за ознакою незмінюваності головного члена розглядаються як єдиний масив. Однак такий підхід, що має ознаку формально орієнтованого, не враховує суттєвих розбіжностей у семантиці предикатів цих речень, а відповідно в їх структурі. За ознакою ролі в побудові безособових речень у складі предикатів можна виділити принаймні три групи: предикати стану, предикати оцінки і модальні предикати. Продемонструємо доцільність такої деталізації частиномовного інвентаря, що в ряді праць не виправдано обмежується, при розгляді односкладних речень.

Як уже зазначалося, в «Русской грамматике» речення з предикатами стану зараховуються до однокомпонентних. Виняток становлять речення з інфінітивом типу *Кататися весело*, які тлумачаться як двокомпонентні з некоординованими членами. Якщо виходити з припущення, що предикативні зв'язки спостерігаються не тільки між підметово-присудковими членами речення, то найприроднішим «актором» для виконання ролі носія стану виступає давальний носія стану: *Весело: йому*. Між суб'єктом стану та предикатом стану існують дуже незвичні з точки зору номінативної структури речення відношення: це виявляється і в тому, що в підметово-присудкових реченнях типовим запитанням до підмета є *Який він?, Що він робить? Що з ним відбувається?* До аналізованих речень можна поставити інші запитання: *Як йому ведеться?; В якому він стані?* Подібного чи якогось близького запитання, що свідчило б про предикативну характеризованість, у реченні *Кататися весело* до інфінітива поставити не можна. Отже, вважатимемо, що між давальним суб'єктом та предикатом стану існують непідметово-присудкові предикативні відношення. Це припущення відкриває шлях до тлумачення речень типу *Кататися весело; У лісі весело; З друзями весело* тощо їх можна розглядати як неозначено- чи узагальнено-особові модифікації особової схеми типу *Йому весело*, на зразок розглянутих вище утворень типу *В лісі співають*. Синтаксеми *кататися, у лісі, з друзями* в наведених реченнях виступають метонімічним засобом обмеження кола

носіїв певного стану, а отже, речення з ними при відсутності давального носія стану за аналогією до розглянутих вище неозначено-особових речень першого підтипу слід розглядати як двокомпонентні псевдопідметово-присудкові. Таким чином, безособові речення з предикатами стану виступають певним аналогом підметово-присудкових речень, вони демонструють втрачені в багатьох західно-європейських мовах реліктові форми зв'язку предиката з предикативно означуваним членом.

Речення з предикатами оцінки мають іншу схемну структуру, ніж шойно розглянуті речення з предикатами стану. Це пов'язано з лексико-граматичною природою слів категорії оцінки, призначенням яких, на відміну від предикатів якості, є виключно характеристика денотатів предикативних знаків. У безособових реченнях таким предикатним знаком виступає інфінітив, що виражає модально не орієнтовану модель ситуації. Наприклад: *Сваритися неетично; Займатися цією справою нераціонально; Іти туди довго* тощо. Він і виступає облігаторним предикативно характеризованим компонентом двокомпонентної схеми Іпг - Ргаєї мод. Що ж стосується давального суб'єкта, який у реченнях з предикатами стану входить до складу схеми, то в аналізованих реченнях він залишається поза схемою і виступає суб'єктом дії, позначеної інфінітивом, а іноді може також одержувати додаткове значення суб'єкта оцінки.

Речення з модальними предикатами становлять ще один дуже великий фрагмент безособових речень, що демонструє свої специфічні особливості в реалізації предикативних відношень. Як і в розглянутих вище реченнях, модальний предикат не може самостійно виразити закінчену думку: *Треба; Можна; Необхідно* тощо. Аналіз компонентів, здатних ліквідувати смислово неповноту речення, виявляє двох «претендентів» на цю роль. По-перше, це інфінітив, який позначає певну модель дійсності, що дістає з боку модального предиката предикативну характеристику: *Працювати треба; Читати можна; Ходити необхідно*. Цим модальні предикати нагадують оцінні предикати. Як і у випадку з оцінними предикатами, шойно наведені речення трактуються нами як двокомпонентні, що мають схему Іпг - Ргаєї мод. Але модальні предикати мають і свої специфічні риси. Вони стосуються зв'язків із суб'єктом модального відношення, що є другою синтаксемою, поява якої в реченні сприяє його інформативній завершеності. Щоправда, на відміну від речень з предикатами стану, давальний модального відношення у поєднанні лише з модальним предикатом не здатен сформувати закінчену думку: **Йому можна; *Йому необхідно*. Обов'язковим компонентом речення при вживанні давального суб'єкта модального відношення є інфінітив, підрядна з'ясувальна частина, іноді іменник: *Йому треба працювати; Їм можна читати; Мені треба ходити; Йому треба, щоб ми працювали; Мені треба, щоб він ходив; Мені треба води*. У реченнях з давальним суб'єктом модального відношення модальний предикат реалізує свої дві валентності, властиві всім предикатам відношення. Отже, тут ми маємо справу з трикомпонентною схемою N дав. - Ргаєї мод. - ІпГ, куди входять суб'єкт модального відношення, предикат модального відношення, деліберативний інфінітив, що позначає модель дійсності, яка є змістом модального відношення. Щоправда, таке трактування даних речень справедливе лише за умови, що речення має розповідну модальність і виражає суб'єктом усвідомлену необхідність чи дозволеність реалізації певної моделі дійсності, позначеної інфінітивом.

Однак аналізованим реченням властива також можливість виражати і спонукання або дозвіл з боку мовця на реалізацію певної моделі дійсності - значення, яке в двоскладних реченнях звичайно має спеціальні граматичні форми вираження, зокрема дієсловами наказового способу. Про наявність граматичної омонімії в

С. Д. Єрмакова

реченнях з модальними предикатами свідчить можливість їх об'єднання з різними синонімічними відповідниками. Пор.: *Йому треба ходити - Ходіння належить до його потреб; Треба, щоб він ходив!* Як видно з другого відповідника, де виражається певне непряме спонування до дії, модальний предикат характеризує всю підрядну частину в цілому. Такі ж відношення спостерігаються і в реченні *Йому треба ходити*, де модальний предикат окремо не стосується давального суб'єкта і, навпаки, давальний суб'єкта не виступає носієм модального відношення, це модальне відношення йому лише рекомендується з боку мовця. Тому розглянуті речення з відтінком спонукальності слід розглядати як певні модифікації базової двокомпонентної схеми Ппг* - Ргаесі мод., яка крім розповідності може передавати узагальнену спонукальність. Пор.: *Треба ходити! Треба, щоб ходили!* Наявність давального суб'єкта приводить лише до обмеження кола осіб, що мають реалізувати певну модель дійсності.

Отже, розгляд навіть невеликого фрагмента односкладних речень переконує, що в своїй абсолютній більшості вони є односкладними лише формально, з погляду порівняння їх із двоскладними підметово-присудковими конструкціями. Розширення уявлень про можливі способи вираження предикативних відношень, реалізація припущення, що предикативні відношення можуть передаватися не тільки підметово-присудковими утвореннями, відкривають можливості для погляду на так звані односкладні речення як специфічні синтаксичні одиниці, де збереглися особливі форми вираження думки, невластиві підметово-присудковим схемам. Зокрема, в односкладних реченнях щільно переплітаються, а іноді синкретично поєднуються, лексична й граматична семантика, наявна синтаксична омонімія і метонімія, представлені синтаксеми, зокрема топікоподібні, які звичайно вважаються наявними в дуже екзотичних мовах. У синтаксичному оформленні цих речень важливу роль відіграє актуальне членування. Запропонований підхід до односкладних речень, синтаксичний феномен яких у багатьох індоєвропейських мовах практично втрачено, дозволяє розширити уявлення про синтаксис простого речення, у тому числі й підметово-присудкового, його модальність, про системні зв'язки між різними типами речень. Однак реалізація такого підходу вимагає значного оновлення поняттєво-гермінологічного апарату синтаксису, зокрема вироблення чіткої системи виділення та позначення компонентів, між якими спостерігаються предикативні відношення. Дуже важливим є ще деталізованіше вивчення частиномовного репертуару мови, її лексико-граматичних груп, що є дуже важливим для аналізу формально односкладних речень. Нарешті, вивчення цих речень на матеріалі української мови вимагає розгляду широкого фактичного матеріалу, як у синхронії, так і в діакронії, проведення зіставлень з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами.

Опубл.: *Мовознавство*. - 2001. - № 3. - С. 7-14.

ПРО ОДНОРІДНІСТЬ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ У ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

Однорідність головних членів у односкладних реченнях є одним з мало досліджених питань сучасного синтаксису. В академічному виданні синтаксису російської мови воно розглядається побіжно, зокрема говориться, що безособово-предикативні слова лише тоді сприймаються як однорідні члени речення, коли при них є спільна зв'язка [Грамматика 1960] У підручнику Б. М. Кулика в розділі про однорідні члени речення сказано, що однорідними можуть бути і головні члени односкладних речень, наприклад: „*Засвітило у дровах і вухло*» [Кулик 1963].

Лише у вузівському посібнику за ред. Є. М. Галкіної-Федорук [Современный 1964] зроблено спробу окремо розглянути питання про однорідність головних членів у односкладних реченнях.

В особових односкладних реченнях головні члени розглядаються у посібнику як однорідні тоді, коли стосуються однієї особи. У безособових же і номінативних реченнях головні члени вважаються однорідними, якщо їх об'єднує спільний другорядний член, зв'язка або підрядне речення.

З. К. Тарланов у статті, надрукованій у журналі «Русский язык в школе» [Тарланов 1968] вважає, що наявність члена речення або слова, до якого однаково відносяться головні члени односкладного речення, є єдиним критерієм їх однорідності. Це стосується, на його думку, всіх типів односкладних речень. Тому речення «*Доброго ти, а злого не жалеє!*» З. К. Тарланов розглядає як складне, бо обидва присудки не мають спільного члена речення.

Справді, за визначенням сучасного синтаксису, однорідними є такі два члени речення, які однаково відносяться до третього. Але у двоскладному реченні присудки мусять однаково відноситись тільки до підмета, а не до другорядних членів речення. Так, речення «*У майстернях з ранку до ночі жевріють горна та вищять верстати*» є складні, незважаючи на спільні другорядні члени. Чому ж в односкладних реченнях однорідність головних членів залежить лише від підпорядкованих слів?

Особливість будови односкладних речень примушує шукати інші критерії однорідності, але навряд чи можна погодитись, що головну роль у розв'язанні цього питання відіграє залежний член речення. Правда, у безособових реченнях другорядні члени набувають особливої ваги у питанні про однорідність головних членів речення, вони можуть виражати суб'єкт дії. Але самі по собі другорядні члени навряд чи можуть бути вирішальним показником однорідності головних членів.

У цій статті автор робить спробу застосувати інші критерії при розмежуванні однорідних головних членів і складних речень.

В особових односкладних реченнях ознакою однорідності головних членів (з чим не погоджується З. К. Тарланов) є те, що вони виражають дію тієї самої особи. Так, в означено-особовому реченні «*Горить і боріться, любить Батьківщину, огні свого серця єднайте в бою*» (В. Сосюра) всі головні члени однорідні, причому не тільки тому, що своїм закінченням виражають II особу (наказового способу), а й тому, що неназваний суб'єкт у них спільний.

Однорідні також головні члени в неозначено-особовому реченні, коли обидві дії виконує та сама неназвана особа: «*До мене приносять лампу і прохають на чай*» (М. Коцюбинський). В узагальнено-особовому «*Хліб-сіль їж, а правду ріж*» йдеться про ту саму особу, отже, це речення з однорідними членами. Тому ніяк не можна

погодитись із З. К. Тарлановим, що «немає ніякого зв'язку між категоріями однорідності і особи».

Найважче розв'язати питання про однорідність головних членів у безособових реченнях, бо в них здебільшого неможливо підставити або домислити другий головний член - особу, виконавця дії. Тому для визначення однорідності головних членів у них має значення спільний другорядний член речення. Але, очевидно, і у безособових реченнях, визначаючи однорідність, слід також думати про особу, суб'єкт, хоч це й парадоксально, адже саме спільний суб'єкт дії - це найперше, що може об'єднати дії як однорідні.

Розглянемо спочатку ті типи безособових речень, що за семантикою ближчі до двооскладних, бо виражають, як правило, дію людини. Це стосується речень з безособовими дієслівними формами на -но, -то й інфінітивних. У реченнях «Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатися з родиною» (Панас Мирний) і «Йому... не понято віри, потягнуто його з дому, страхано в'язницею... засланням...» (М. Коцюбинський) дії належать одному суб'єкту, тому виступають як однорідні члени речення.

В інфінітивних реченнях однорідні головні члени може також об'єднувати один суб'єкт, який виражається давальним відмінком, наприклад: «Мені шляху не питать, гей, степом мандрувать» (Нар. пісня). Давального відмінка може не бути, але якщо дієслова виражають дії, що стосуються одного суб'єкта, вони також виступають як однорідні головні члени, наприклад: «Перемагать і жити» (П. Тичина), «Проти рожна перти, проти хвиль плисти, сміло аж до смерті хрест важкий нести» (І. Франко).

Отже, давальний суб'єкта, який в інфінітивних реченнях за значенням наближається до підмета, відіграє велику роль у визначенні однорідності головних членів. Тому речення «Коли народ усім своїм життям присягав діло праве боронити, його ніяким не розбить громам і жодним океанам не залити» (М. Рильський), незважаючи на спільний додаток його, сприймається як складне («Його ніякі не розіб'ють громи і жодні океани не залють»), бо дії належать різним суб'єктам, вираженим давальними відмінками.

Щодо безособових речень з безособовими формами дієслів, то про суб'єкт важко говорити, але і в них при визначенні однорідності головних членів слід, очевидно, зважати на семантику дієслів і можливість спільного суб'єкта. Крім того, спільний другорядний член саме в цьому типі речень відіграє важливу роль, хоч і тут, думається, не головну.

Так, речення «Надворі смеркає і сутеніло» (І. Нечуй-Левицький) сприймається як просте, бо є спільна обставина - замінник суб'єкта; без цієї обставини у реченні «І смеркає, і світає, день божий минає» (Т. Шевченко) навряд чи можна вважати світає і смеркає однорідними.

Але все ж основний критерій однорідності в реченнях з безособовими формами дієслів мусить бути логіко-семантичним. Так, у реченні: «В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, гуде і зверху йде» (Нар. тв.) кожна безособова форма дієслова виступає головним членом окремого безособового речення, бо виражає окреме явище природи. Отже, у цій складній конструкції шість безособових речень, і вирішальну роль у розмежуванні складного речення і речення з однорідними членами відіграє семантика. З цього погляду слід розглядати головні члени як однорідні, незважаючи на відсутність спільного другорядного члена, у такому безособовому реченні: «Ось погнало її (хвилю) аж до берега, плеснуло аж ген, на місточок, підхопило порожню: черепашку, сіпнуло її в воду, погойдало, погралося і

знову викинуло на берег» (Панас Мирний). Усі дії у наведеному безособовому реченні не становлять окремих явищ, вони однопланові. Безособово-предикативні слова можуть також бути однорідними членами, коли виражають стан однієї особи: «Йому не то соромно, не то жалко» (М. Коцюбинський). Спільні зв'язка і обставина місця також сприяють сприйманню членів речення як однорідних: «На серці в Насті було тихо та весело» (М. Коцюбинський), але не можна погодитись, що при відсутності спільної зв'язки речення є складним, наприклад: «І журно, і тоскно», бо обидва головні члени виражають стан однієї і тієї ж людини.

Певну роль при визначенні однорідності головних членів відіграють їх морфологічне вираження. Різні морфологічні форми вираження присудків не перешкоджають їх однорідності в двоскладних реченнях. Але у безособовому реченні, при відсутності другого головного члена (підмета) головні члени в різній морфологічній формі навряд чи можуть бути однорідними, а виступають центрами самостійних речень, наприклад: «В хаті було душно і трудно дихалось» (М. Коцюбинський): «В балці було вже зовсім темно і впізнати кого-небудь можна було хіба тільки по голосу» (П. Панч). Незважаючи на спільну обставину, обидва речення складні, бо в кожному виражаються два різнопланові явища - стан середовища і дія, що стосується людини. Отже, різне морфологічне вираження головних членів відображає і різну семантику кожного з речень. У складній конструкції «Йому трудно, кожну купину доводиться брати з бою, в грудях коле і спирає дух» (М. Коцюбинський), незважаючи на спільний суб'єкт йому і те, що всі безособові форми виражають стан цього суб'єкта, слід, очевидно, виділити три безособових речення, бо різні морфологічні форми головних членів, і лише два останні з них є однорідними за семантикою, спільною обставиною і по-дібними граматичними формами.

Однорідні головні члени у номінативних реченнях бувають рідше, ніж в інших типах однооскладних, тому що другий головний член у них не уявляється і ним не можна об'єднати номінативи як однорідні. Кожний номінатив становить окреме уявлення, виражає певне явище, отже, є цілим реченням. як складне речення сприймається таке, наприклад, нанизання номінативів: «Дальній крик поїздів, ніч, і пісня, й літак»: «Зелений сад густий, розчинене вікно» (В. Сосюра). Лише в окремих випадках, коли два номінативи об'єднані неповторюваним сполучником, вони сприймаються як одне ціле - як речення з однорідними головними членами. Наприклад: «Вітер з півночі, верби і село. Од очей бездонних серце розцвіло»; «Сніг і вітер. Ніч зимова» (В. Сосюра).

Отже, при розв'язуванні питання про однорідність головних членів у однооскладних реченнях доводиться брати до уваги цілий ряд факторів. Але основним критерієм у більшості однооскладних речень є критерій логіко-семантичний, тобто підпорядкування кількох дій певній особі, одному суб'єкту, а також характер явищ, їхня одноплановість. Хоч цей критерій не виключає суб'єктивних моментів і не є власне граматичним, але, на нашу думку, залишається головним.

Література

1. Грамматика 1960: Грамматика руського язика. - Т. II. - Ч. 1. - М.: АН СССР, 1960. - 702 с.
2. Кулик 1963: Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. - Ч. II. - К.: Рад. школа, 1963. - 283 с.
3. Современный 1964: Современный русский язык: Морфология. Синтаксис / Под ред. Е. М. Галкиной-Федорук - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1964. - 474 с.

4. Тарланов 1968: **Тарланов З. К.** Разграничение односоставных предложений с однородными главными членами и сложных предложений // Русский язык в школе. - 1968. - № 2.

Опубл.: *Українська мова та література в школі. - 1969. ~№10.-С. 33- 35.*

А. П. Загнітко

ПРОБЛЕМА ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Аналіз речення у формально-граматичному, семантико-синтаксичному, власне-семантичному і комунікативному аспектах уточнює поняття односкладності тим і забезпечує кваліфіковане його визначення. Представники логіко-граматичного напрямку (елементно-таксонімічна наукова парадигма) вважали, що неповні речення утворюються внаслідок пропуску головних членів речення - підмета, присудка або зв'язки (див. [Греч 1827, с. 43, 49 і далі]). При цьому речення з нульовою дієслівною зв'язкою теперішнього часу вони вважали неповними не тому, що не враховували парадигму речення, а тому, що вони ототожнювали структуру речення зі структурою судження, в якому зв'язка є обов'язковою складовою частиною (пор. погляди Ф. І. Буслаєва, О. О. Дмитриєвського та ін.).

Уявлення про присудок як визначальний компонент речення було визначальним і при аналізі речення у формально-граматичному і психологічному вимірах (П. Ф. Фортунатов, М. М. Петерсон, Д. М. Кудрявський). Навіть якщо головний член речення виражається називним відмінком іменника, то він кваліфікується як присудок (його власна синтаксична функція не враховується), а речення визнається як неповне. Так, наприклад, у реченні *Ліс* (у П. Ф. Фортунатова «*Пожар*») психологічним підметом виступає уява того образу, який асоціюється мовцем з цією реальністю, а психологічним присудком виступає слово *ліс*. Очевидно, що в цьому разі розглядаються підмет і присудок не з погляду вираження в мові взаємозв'язку явищ реальної дійсності, а з погляду «поєднання безпосереднього сприйняття явища зі словесним позначенням його в мові (реченні)» [Руднев 1963, с. 42].

Суттєво доповнив зміст терміна «неповні речення» О. М. Пешковський. Для нього це не просто речення з «опущеними членами», а такі, в яких наявні словесно виражені члени і необхідність яких у структурі речення визначається формальним складом речення [Пешковський 1956, с. 360]. Лінгвіст аргументує, що формальна визначеність наявності невираженого, але структурно необхідного члена ґрунтується на взаємних зв'язках членів речення. «Так, не супроводжуваний дієсловом називний відмінок, обов'язково вказує або на опущене при ньому узгоджуване дієслово виступаючи, ...підметом неповного речення, або на опущений інший називний відмінок та узгоджувану з ним зв'язку, виступаючи предикативним членом...» [Пешковський 1956, с. 360]. Речення типу *Він ні слова* О. М. Пешковський називає стаціонарними реченнями. З ім'ям О. М. Пешковського пов'язано виділення інфінітивних речень в окремий різновид односкладних синтаксичних конструкцій.

Здебільшого розмежування неповних і односкладних речень пов'язують з ім'ям О. О. Шахматова, який включає до неповних тільки такі речення, формальна повнота яких відновлюється на ґрунті врахування синтагматичних відношень компонентів, тобто до неповних відносяться речення за формою і за змістом. На думку О. О. Шахматова, в односкладних реченнях яскраво не виражені ні підмет, ні

присудок; вони позбавлені чіткого членування на дві групи членів речення. Тому й правильним видається вести мову тільки про головний член речення. Підтвердження цього лінгвіст знаходить у тому, що «головний член односкладного речення може бути ототожнений формально або з підметом, або з присудком, причому, звичайно, не слід забувати, що такий «присудок» відрізняється від присудка двоскладного речення тим, що викликає уяву і про предикат і про суб'єкт, а присудок двоскладного речення відповідає тільки суб'єкту» [Шахматов 1941, с. 30]. Суперечливим видається подібне твердження в силу того, що в межах односкладного речення знаходить вираження суб'єкт, який формально репрезентований як другорядний член речення (Батькові не спиться; Мені працюється добре). Незаперечним є той факт, що в межах односкладного речення предикативність реалізується в одному компоненті.

Розмежування типів односкладних речень переважно базувалося на частининомовному вираженні головного члена речення, в силу чого диференціювалися дієслівні та номінативні односкладні речення. А з-поміж дієслівних розрізняються означено- (під впливом О. О. Шахматова), неозначено-, узагальнено-особові і безособові односкладні речення, потім до них додалися ще й інфінітивні (виділені вперше О. М. Пешковським) односкладні речення. До номінативних додалися ще й генітивні (обґрунтував необхідність їх вирізнення О. О. Шахматов). Наведеній класифікації передувало розмежування безпідметових речень, речень з відносною безпідметовістю (неозначено-особові й узагальнено-особові) і безприсудкових речень (називні) [Синявський 1931, с. 202, 213, 233], інколи безпідметові речення називалися вдомими (П. Залозний), що логічно заперечувалося відомими українськими лінгвістами: «...нам видається, що немає потреби до граматики заводити цього порівняння з родинного життя (всі граматики інших мов, де є такі речення, не знають іншої назви, а тільки - безпідметові речення), тим більш, що сиротами лишаються слова більш без присудка в реченні, ніж без підмета, і тоді б тільки речення було вдомим, якби присудка не було» [Сімович 1921, с. 370]. Ю. Шерех розрізняє з-поміж односкладних речень безособові, відносно-безособові і називні. А відносно-безособові речення поділяються на узагальнено-особові та неозначено-особові односкладні речення [Шерех 1951, с. 95]. Протиріччя у розмежуванні різновидів односкладних речень зумовлюють пошуки нових основ для їх визначення. Останнім часом спостерігається тенденція розрізнити з-поміж односкладних речень дієслівні та іменні (вихідним постає морфологічний принцип), а потім з-поміж дієслівних розмежовуються підтипи односкладних речень на підставі особовості // неособовості морфологічної форми. Подібне розмежування наявне і в підкласі односкладних іменних речень. Саме подібний підхід до аналізу односкладних речень зумовив поділ Н. Ю. Шведовою дієслівних односкладних речень на два класи: 1) відмінювано-дієслівний; 2) не відмінювано-дієслівний. Відмінювано-дієслівний клас охоплює власне-безособові і неозначено-особові речення, а до не відмінювано-дієслівного класу належать іменні, інфінітивні і прислівникові речення (пор. *Зима. Мороз. Народу! Чаю! Наступати! Тут нам відпочивати. Холодно. Тепло. Прохолодно*). Означено-особові та узагальнено-особові односкладні речення знаходять свій розгляд з-поміж двоскладних неповних речень [Русская 1980, с. 245, 248]. Водночас речення типу *Забороняється шуміти. Не минуло року. Можна їхати. Видно сліди. Багато народу* аналізуються серед двокомпонентних і кваліфікуються як не підметово-присудкові. Такий підхід при всій його привабливості викликає сумніви, оскільки, з одного боку, зі складу односкладних речень вилучено конструкції типу *Забороняється шуміти. Не минуло року. Видно сліди*, з другого боку, утворення з яскраво вираженим суб'єктом розглядаються в межах суто

односкладних речень (пор. *Мені пощастило. Мені читати. Мені щастить*) Заперечуючи логічність подібного аналізу односкладних речень, Г. О. Золотова відносить всі односкладні утворення до складу двокомпонентних й аналізує їх разом з підметово-присудковими конструкціями, диференціюючи тільки дієслівні, ад'єктивні, субстантивні, прислівникові, квантитативні конструкції [Золотова 1982, с. 31].

Відштовхуючись від номінативної природи речення і враховуючи співвідношення реальних та похідних речень, окремі лінгвісти на рівні реальних речень розрізняють різноманітні варіанти підметово-присудкових моделей, що перетворилися на одноядерні речення, тому й переконливим видається, на їх думку, поділ усього загалу односкладних речень «на одноядерно-двокомпонентні й одноядерно-однокомпонентні» [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 185]. Поняття односкладності замінюється поняттям одноядерності. Водночас констатується, що серед одноядерних речень значну кількість становлять двокомпонентні інфінітивні варіанти модального типу з дієсловами, предикативними прислівниками або із самостійними інфінітивами, поряд з ними розташовуються однокомпонентні варіанти іменного типу, що можуть бути і двокомпонентними, пор. *Учнєві хочеться писати. Хлопцєві можна малювати. Йому писати II Вечір. Біда. Квітіє! У мене біда. У мене квітіє!* [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 185]. Подальший розгляд усього загалу одноядерних речень ґрунтується на розмежуванні двох типів - одноядерних дієслівних та одноядерних номінативних речень, з-поміж останніх розрізняються одноядерні однокомпонентні / одноядерні двокомпонентні номінативні речення і квантитативно-генітивні / генітивні заперечні одноядерні речення [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 182-185, 187-284]. Відбувається традиційний перехід при кваліфікації різновидів односкладних речень від суто синтаксичних показників до морфолого-синтаксичних / власне-морфологічних ознак. Хоча найбільш суперечливі різновиди односкладних речень (означено-особові, нсозначено-особові, узагальнено-особові) почасти згадуються, але не розглядаються, очевидно, їх відносять до двоскладних з неповним виявом структурної схеми. Не вельми слушною видається тоді необхідність такої констатації, оскільки постає незрозумілою думка про те, що «Речення з усуненим суб'єктом іноді можуть замінюватися на неозначено-особові конструкції. Пор.: / *зараз же з сільраді загули зашуміли...*» [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 199]. Саме розмежування з-поміж одноядерних дієслівних речень одноядерно-двокомпонентних (аналогів двоядерних) одноядерно-двокомпонентних й одноядерно-однокомпонентних конструкцій, що здійснюється тільки в межах безособових речень, видається дещо спрощеним і не мотивованим. Та й самі автори подалі зосереджують увагу на морфологічних показниках, а власне-синтаксична специфіка в такому разі постає похідною, що загалом суперечить навіть вирізненню статусу предикативних прислівників, предикативів, предикативів на -но/-то у системі частин мови. Подібне тлумачення односкладних речень, їх місця у системі синтаксичних одиниць є похідним нерозмежування відтворюваних і витворюваних синтаксичних одиниць і прагненням підвести під поняття речення будь-який мовленнєвий конструкт, що загалом суперечить принципам організації мовлення, яке базується на конститутивних і відтворюваних елементах. Останні постійно зазнають модифікації й інтерпретації, лексичне заповнення тих чи інших абстрактних узагальнених зразків зумовлює один із первинних виявів інтерпретації, що послідовно взаємодіє з різноманітними суб'єктивними компонентами, внаслідок чого віртуальна величина постає у межах мовленнєвого і немовленнєвого контексту. В такому разі у реченнєвій

структурі слід розмежовувати 1) віртуально-концептуальний, 2) номінативний і 3) ситуативно-прагматичний плани. Кожен з них характеризується власною площиною мотивованості і внаслідок реалізації в межах реченнєвої структури засвідчує взаємоперетин з наповненістю іншого. По суті простежується перехід реченнєвих моделей у компоненти мовленнєвої комунікації - висловлення. Але традиція виявляється в прагненні застосувати поняття речення до всіх трьох аспектів, що й зумовлює непослідовність розгляду речення загалом і визначення статусу односкладного речення зокрема.

Незаперечним є той факт, що на рівні віртуально-концептуальної моделі будь-яке речення є двоскладним, в якому знаходить своє вираження субстанційний та екзистенційний елементи. «Субстанційний компонент вміщує покликання на інтенційного феномена...», а екзистенційний компонент чітко «відмежовує номінативний зміст речення від номінативного змісту інших мовних одиниць...» [Ломов 1994, с. 32-33]. Через речення, наповнене різними типами суб'єктивними величинами, реалізується весь вимір людського буття: «У кожному висловленні ми говоримо, що щось існує, у кожному питанні ми питаємо, чи існує щось, або що існує, або як існує, у кожному висловленні ми наказуємо, просимо, бажаємо, щоб щось існувало» [Вгбскег 1948, с. 42]. Екзистенційний компонент «дозволяє «творити» світ, оскільки він закриває межі констатованої ситуації, для якої людський розум у навколишній дійсності знаходить тільки «сирий матеріал» [Ломов 1994, с. 33]. Субстанційний компонент може бути виражений поряд з називним відмінком будь-яким іншим, який постає регулярним репрезентантом субстанційної семантики при тій чи іншій формі предиката (пор. статус давального відмінка при інфінітивному предикаті - екзистенційному компонентові реченнєвої структури). Віртуально-концептуальна двокомпонентність реченнєвої структури ні в якому разі не відображає її формально-граматичну двоскладність, оскільки віртуально-концептуальна двокомпонентність репрезентує особливості валентної рамки речення і статус у ній тих чи інших компонентів, а формально-граматична двоскладність спрямована у реалізацію граматичної основи речення і напрями вираження взаємозалежної координатії.

Розгляд односкладних речень повинен базуватися на врахуванні нерівнорядності формально-граматичної і семантико-синтаксичної площин реченнєвої структури, в силу чого постає аргументованим розмежування дієслівних та іменних односкладних речень на підставі формального вираження предикативності. Водночас слід констатувати нерівнорядність всіх типів односкладних речень, оскільки з-поміж них розрізняються речення з яскраво вираженою особовою семантикою. При цьому форма головного члена речення у своєму обсязі вміщує вказівку на виконавця дії чи носія стану, окреслюючи його вираження. Тому й таким частим постає віднесення цих речень до модифікацій двоскладних (пор. статус означено-особових, узагальнено-особових односкладних речень у концепціях Ю. Шереха, В. Сімовича, І. Р. Вихованця, Н. Ю. Шведової, Г. О. Золотової) або зазначення особливого виміру особової семантики - неозначеності (неозначено-особового). Статус безособових речень не піддається сумніву, оскільки головний член таких конструкцій позбавлений вказівки на окреслення діяча чи носія стану, хоча таке твердження вимагає корекції в силу того, що в них носій предикативності здебільшого співвіднесений з субстанційний компонентом і поза останнім не реалізує свою семантику, пор. *Нами написано вже багато. Чимало пройдено, чимало проспівано. І співається, і плачється мені, а чого - сам не знаю* (В. Підмогильний). *Морозить* (Мороз морозить). *Блискає* (Блискавка

близькає). *Гримить* (Грім гримить). У сучасній українській мові безособові конструкції переважно вживаються у двочленному вимірі особливо це яскраво простежується у конструкціях з головним членом вираженням перфектною формою на -но/то, пор. *Завод збудовано* <— *Завод збудований* <— *Завод збудований робітниками* <— *Робітники збудували завод*. У безособових реченнях повідомляється здебільшого про дію в її результаті, а не в процесі.

У граматичному ладі сучасної української мови односкладну дієслівні речення виступають у різноманітних своїх виявах, з-поміж яких означено-особові конструкції найбільшою мірою наближаються до двоскладних і становлять периферійний вияв односкладності. В їх структурі і семантиці дія послідовно співвідноситься з виконавцем і мислиться як реалізовувана ним. Це яскраво простежується і в їх семантиці, оскільки, суб'єкт послідовно окреслений і означений: *Пошу в душі слова; все життя пам'ятатиму мамині слова як гасло...* (В. Скуратівський); *Спогадаймо повість незабутню про далеку вільну країну, Про стару Шотландію славетну* (Леся Українка); *Люблю! Похмурі дні, коли сизі хмари ледь пробиваються крізь проміння золоте!* (М. Стельмах). Узагальнено-особові речення становлять чітко окреслений клас у силу спрямованості їх змісту до кожного з носіїв мови та узагальненого змісту, вбираючи в себе життєвий досвід попередніх поколінь: *Скільки не думай, а роботи треба, бо думка ледача, а робота швидка; 3 п'ятьма слова не викидають* (Нар. тв.). Суперечливим у кваліфікації узагальнено-особових односкладних речень постає співвідношення формальної репрезентації предикативності і семантики, тому що чималий загал речень з іншим вираженням предикативності також характеризується узагальненістю, пор. *Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися; Хто не робить, той не помиляється; Гарно того і вчити, хто хоче все знати; За письменного трьох неписьмених дають, та й то не беруть* (Нар. тв.). В силу цього й постає сумнівним виділення цього класу односкладних речень на підставі суто формальних критеріїв. Доцільніше вести мову про різні вияви узагальнення на рівні двоскладних та односкладних речень. Тому клас узагальнено-особових речень слід розглядати через призму реченнєвої семантики, виділяючи ядро таких конструкцій (сюди належать і форми 2-ої особи однини і множини індикатива та імператива), напівпериферію та периферію. Кваліфікація цих речень як односкладних позбавлена викінченої мотивованості, але констатація відмінності у реченнєвій структурі означеності та узагальненості особової семантики є необхідною, тому що підкреслюється нерівнорядність їх функціонального призначення.

Неозначено-особові речення постають більш окресленими в силу своєї формальної визначеності і сприйняття виконавця дії неозначено. Підкреслення особи діяча чи носія стану у формі дієслова-предиката, з одного боку, наближає такі конструкції до двоскладних, а неокресленість діяча щодо його семантичного наповнення наближає ці речення до односкладних, з другого боку. Означено-, узагальнено-, неозначеноособові односкладні речення завжди викликали сумнів. Це мотивується формальним вираженням предикативності і семантичним спрямуванням головного члена до другого компонента граматичної основи речення. На рівні семантико-синтаксичної структури такі конструкції є двоскладними, а у формально-граматичному вимірі - односкладні, парадигматично співвіднесені з двоскладними. Заперечувати їх синтаксичну специфіку у граматичну ладі сучасної української мови немає ніяких підстав.

З-поміж іменних односкладних речень здебільшого вирізняють лише номінативні, інколи додають також і генітивні. Статус номінативних речень мотивований особливостями формального вираження предикативності, що також у

парадигматичному плані постають модифікаціями двоскладних. Їх специфіка у граматичному ладі сучасної української мови зумовлюється напрямками формальної репрезентації та особливостями семантики - констатація того чи іншого явища. Щодо генітивних конструкцій, то їх статус як односкладних є сумнівним, оскільки вони здебільшого постають ситуативно і прагматично мотивованими і їх зміст стає зрозумілим тільки при врахуванні мовленнєвого і немовленнєвого контексту. Все це дає підстави стверджувати варіантний вияв двоскладних речень у формі генітивних конструкцій. У чомусь подібний вияв можливий і для форм давального, орудного відмінка.

Номінативні речення у своєму загалі об'єднують різноманітні вияви. Розглядаючи їх особливості, О. О. Потєбня вважав номінативні структури секундарним типом реченнєвої структури, ставлячи їх в один ряд з такими, що не містять в собі називного відмінка іменника (*Убито! Пробі! Цабел!*), бо вони всі «перебувають у залежності від будови теперішньої мови, пояснюються цією будовою, як її частини, разом з нею мають передумовою тривалий розвиток мови» [Потєбня 1958, с. 79]. І пропуск дієслова в цьому випадку «передбачається самим собою» [Там же]. А вже О. М. Пешковський, розвиваючи погляд О. О. Шахматова, прийшов до висновку, що головний член номінативних речень - присудок (в одних лінгвістів - це підмет, в інших - присудок). Нерівнорядність номінативних речень зумовлювала пошуки різних основ їх класифікації (пор. розрізнення О. М. Пешковським з-поміж номінативних речень екзистенційних, вказівних і називних). Розбіжність у підходах щодо кваліфікації головного члена номінативних односкладних речень мотивується різними поглядами на їх генезис (пор. [Шерех 1947]). Вперше проблему їх генезису сформулював й окреслив Д. Ріс [Київ 1931]. В українській лінгвістиці вперше про односкладні номінативні речення згадав М. Ф. Судима у своїй праці «Українська фраза. Коротенькі начерки» (Харків, 1928. - С. 28-29). У чомусь подібні погляди розвивали М. Н. Перегінєць, О. Н. Синявський, К. Німчинов (див. праці (М. Перегінєць. Синтаксис простого речення // Підвищеній курс української мови / За ред. Л. А. Булаховського. - Харків, 1931. - 266 с; Олекса Синявський. Норми української літературної мови. Харків, 1931. - 234 с; К. Німчинов. Синтакса української мови у порівняльно-історичному освітленні // Історичний курс української мови. - Лекція IX. - Харків, 1930. - С. 177-178)). Щодо їх статусу у слов'янських мовах з-поміж лінгвістів ще у тридцять ХХ століття не було одностайності. Одні мовознавці стверджували, що, наприклад у російській мові називні речення «відмерли» (Л. Боровой), оскільки були типовими тільки для декадентської (!) літератури: «Водночас (цілком закономірно) зникла з мови і та підкреслено-уривчаста бездієслівна або безіменна, іноді й однослівна фраза, що входила в моду в декадентській літературі передвоєнних років... Ця безособова, безвідповідальна, безсила форма органічно чужа тій класі, яка тепер веде мову» [Боровой 1938, с. 207], інші лінгвісти схилилися до думки про стилістично-експресивну маркованість односкладних називних речень, що є ознакою віршованої мови (Л. Булаховський, Л. Перельмуттер, К. Німчинов, О. Синявський та ін.). Незаперечним є той факт, що односкладні номінативні речення вперше постали в усно-розмовній стихії і через неї з'явилися в нормативно-писемній традиції. Ще Ш. Баллі підкреслював, що «Явища, властиві усномовним виявам, майже завжди кінець-кінцем, сприймаються або наслідуються письмовою мовою, і ... в остаточному наслідку ця славнозвісна граматики «писаного» пояснюється науково тільки вивченням граматики; «мовленого» [Баллі 1955, с. 98]. Проблематичним постає коло односкладних номінативних речень, до складу яких непоодинокими є

спроби віднести й конструкції, в котрих наявні обставинні компоненти спеціалізованого / неспеціалізованого типу, що викликає великі сумніви у мотивованості подібного підходу, оскільки конструкції такого різновиду повинні містити у своїй імпліцитній / експліцитній структурі валентно зумовлюючий компонент, пор. приклад, що наводиться Ю. Шерехом у праці «До генези називного речення» (Мюнхен, 1947): *Люди жнуть або косять, а їй Андрій йде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і цівком вимахує* (М. Коцюбинський), в якому конструкція (*ремінна торба через плече*) і конструкція *«бриль на потилиці»* кваліфікується як односкладні номінативні речення на тій підставі, що постпозитивні компоненти збуджують увагу. При цьому Ю. Шерех знову покликається на Ш. Баллі, який констатує, що відрив членів речення «внаслідок дисльокації спричиняється до замирання граматичних зв'язків; часто в подібних випадках уже не можна точно визначити, сурядний чи підрядний зв'язок тут наявний» [Баллі 1955, с. 317]. Водночас автор прагне встановити причини з'яви номінативних речень та напрями еволюції і приходять до висновку, що «... називні речення могли формуватися і формувалися з рядів однорядних членів ... Чи це ряд підметів, чи це ряд означень, - називні речення можуть розглядатися як результат розпаду внаслідок того, що окремі члени ряду набирали такої повноцінності, яка не могла миритися з їх перебуванням в основному первісному реченні [Шерех 1947, с. 31]. Поряд з цим широко коментуються думки про постання номінативних односкладних речень як наслідку відцентрових тенденцій у реченнєвій структурі, адже, як вважав О.В.Попов, «... підмет спочатку стоїть поза реченням, яке становить присудок», що й уможливило виокремлення переважно постпозитивного називного (пор. також погляди на цю проблему В. Вундта, С. Д. Качнельсона та ін.). Очевидно, такий підхід до розгляду генезису номінативних односкладних речень є мотивованим (у чомусь подібне явище спостерігається при виокремленні кличного відмінка у функції звертання тощо). Але твердження про належність речень з обставинами у їх структурі до односкладних викликає сумніви, оскільки такого типу утворення, функціонуючи як комунікативні одиниці, своїм змістом і внутрішнім підпорядкуваннями передбачають наявність валентно зумовлюючого предиката типу *знаходиться, перебувати, бути* (пор. спробу багатьох лінгвістів віднести - постпозитивний компонент цього типу конструкцій до предикативних і надати йому статус іменної частини складеного іменного присудка (Г. О. Золотова, М. У. Каранська та ін.)). У чомусь подібний підхід застосовував О. М. Пешковський кваліфікуючи присудок у реченнях типу *День ясний. Ніч темна. Трава зелена. Море спокійне. Квіти яскраві* як іменний простий, хоча подібне тлумачення слід визнати некоректним, оскільки носієм усіх граматичних значень присудка виступає дієслівна зв'язка бути у нульовому своєму вираженні, пор. у парадигмі *Трава зелена / Трава була зелена* і под. Тому речення з обставинним компонентом у структурі є двоскладними з нульовим присудком.

Література

1. Баллі 1955: **Баллі Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1955. - 416 с.
2. Боровой 1938: **Боровой Л.** Новые слова // Красная Новь. - 1938. - № 2. - С. 202-218.
3. Греч 1827: **Греч Н. И.** Практическая русская грамматика. - СПб.: Изд-во Тип. СПб. Воспит. дома, 1827. - 376 с.
4. Загнітко 1996: **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови. Морфологія. - Донецьк: ДонДУ, 1996. - 437 с.

5. Загнітко 1996а: **Загнітко А.П.** Український синтаксис / (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): У 2-х ч. - К.: ІЗМН, 1996а. - Ч. 1. - 202 с; Ч. 2. - 226 с.
6. Золотова 1982: **Золотова Г. А.** Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. - М.: Наука, 1982. - 368 с.
7. Ломов 1994: **Ломов А. М.** Типология русского предложения. - Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1994. - 280 с.
8. Пешковский 1956: **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. - 7-е, изд. - М: Учпедгиз, 1956. - 511 с.
9. Потебня 1958: **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике: В 4 т. - М.: Учпедгиз, 1958. - Т. 1/2. - 536 с.
- Ю. Руднев 1963: **Руднев А. Г.** Синтаксис современного русского языка. - М: Высшая школа, 1963. - 364 с.
11. Русская 1980: **Русская** грамматика: В 2-х т. - М.: Наука, 1980. - Т. 2. - 709 с.
12. Курило 1931: **Курило О.** Норми української літературної мови. - Харків: Радянська школа, 1931. - 256 с.
13. Сімович 1921: **Сімович В.** Граматика української мови (для самонавчання та в допомогу шкільній науці). - Вид. 2-е з одніями й додатками. - Київ; Ляйпціг: Українська накладня, 1921. - 584 с. (Перевидання: Українські граматики. - кад. 5 / За ред. О. Горбача. - Мюнхен: Вид-во Українського вільного університету, 1086. - 584, ХШ с).
14. Смеречинський 1932: **Смеречинський С.** Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою. - Харків: Радянська школа, 1932. - 283 с.
15. Українські 1990: **Українські** граматики. - Вип. 8 / За ред. О. Горбача. - Мюнхен: Вид-во Українського вільного університету, 1990. - 283 с).
16. Слинко 1994: **Слинко І.І.,** Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. — К.: Вища школа, 1994. — 670 с.
17. Шахматов 1941: **Шахматов А. А.** Синтаксис русского языка. - Л.: Учпедгиз, 1941-620 с.
18. Шерех 1947: **Шерех Ю.** До генези називного речення.- Мюнхен, 1947. - 50 с.
19. Шерех 1951: **Шерех Ю.** Нарис сучасної української літературної мови. - Мюнхен, 1951.-402 с.
20. Вгбспег 1948: **Вгоскер Н.** Зграсбе ипо сіаз 8еіп // Бехз. - Ва. 1. - 1948. - 8. 5 - 186.
21. Кієв 1931: **Кієв Л.** \Уав І8і еіп 8Й2. - Прає, 1931.-215 р.

Опубл.: Лінгвістичні студії: 36. Наук, праць. Вип. 3. -Донецьк: ДонДУ, 1997. - С. 17-27.

Л. В. Зайко

БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ МОВНОГО РОЗВИТКУ

Терміни «безособовість» і «безособове речення» традиційно викликають чималі суперечності, аж до повного заперечення існування категорії безособовості і безособових речень. Ця проблема пов'язується зі структурними та семантичними особливостями цього типу речень, адже синтаксична особа - складна категорія, що охоплює різні рівні речення: від формально-синтаксичного і семантико-

синтаксичного до власне-комунікативного (за термінологією І. Р. Вихованця). У науковій літературі категорію безособовості іноді включають до складу ширшої міжривневої категорії персональності, до якої відносять усі засоби маркування мовця / слухача / адресата у висловленні. Є і спроби виділення безособовості як окремої мовної категорії, що відділилася від категорії особи дієслова і вступила у нову фазу розвитку. Останнє безумовно є справедливим щодо флективної сучасної російської мови, де наявна виразна тенденція до витіснення суб'єкта у називному відмінку з позиції підмета і заміни його на суб'єкт у непрямому відмінку. Щодо нефлективної сучасної англійської мови проблема видається складнішою, адже невизначеним залишається навіть склад речень, що їх у англійській відносять до безособових. У найзагальнішому вигляді безособовість можна, очевидно, визначити як представлення дії (ознаки) як такої, що існує незалежно від носія. На формальному рівні це виявляється у відсутності суб'єкта й заміні його безособовим займенником (у мові аналітичного типу, якою є сучасна англійська, що вимагає обов'язкового заповнення місць підмета і присудка в реченні), та оформленні суб'єкта непрямим відмінком (у мові синтетичного типу, якими є сучасна українська і російська, або в середньоанглійській і давньоанглійській мовах).

В історії англійської мови відбулася так звана реінтерпретація безособових речень, коли а) додаток у непрямому відмінку на рівні поверхневої структури речення (експерієнсив на рівні глибинної структури - за термінологією Ч. Філлмора) перетворюється на підмет, напр.: (1) «*ЇаІ із Іпаі Іо Іпе УЛШ І ат, те ПІе поібіше те іо Іеіе, Їиі йо а-пооп таі ах І те веу, ог ібош агі аеед, апа! айе ібезе оібер таі Їеп іп ібі сотрапуе 8пиІ аеу, апс) вѡІ шигее те гуте іНаІ еиег ібеі \уеге ог тосіег Їогп*» - «Що тобі до того, хто я, я не бажаю тобі нічого казати (буквально «мені не хочеться»), але роби те, що кажу, або загинеш, як загинуть усі, хто разом з тобою, проклявши той час, коли мати народила їх на світ» (додаток у давальному відмінку те стає підметом у називному І); б) у структурі речення з'являється формальний підмет її, напр.: (2) «*Їѡ ІВ іі? ІеІе те... те земеік іі зпоае Їе Ѡа\уеіп уоиге ПЕУЕ№*» - «Хто це? Скажіть мені... здається мені, що це мусить бути ваш племінник Гавейн» (виділене словосполучення в сучасній англійській мові мало б вигляд її веєглз Іо те).

Отже, щодо сучасної англійської мови не можна твердити про безособовість на формально-синтаксичному рівні речення, що пов'язано з руйнуванням системи відмінків і зміцненням категорії підмета, який має бути присутнім у реченні хоча б формально. Питання про безособовість на семантико-синтаксичному рівні речення залишається відкритим.

На думку О. Ф. Лосева, поява у структурі індоєвропейського речення підмета і, відповідно, оформлення суб'єкта називним відмінком, властиве лише мовам так званого номінативного типу, відбиває якісно новий етап розвитку людського мислення, сприйняття суб'єкта як активного і діяльного, як джерела перетворень у навколишньому світі. Натомість оформлення суб'єкта непрямыми відмінками є свідченням того, що він сприймається як знаряддя дії інших неназваних сил (богів, фатуму, збігу обставин), тобто, користуючись термінологією Г. Ф. Горб, можна сказати, що оформлення суб'єкта різними відмінками відбиває різний його статус у ситуації позамовної дійсності.

Утім, категорія підмета ще остаточно не утвердилася в індоєвропейських мовах і скоріше перебуває у стадії становлення (зокрема спірним залишається її статус у давньогерманських мовах і навіть у давньоанглійській і до певної міри на пізніших стадіях розвитку англійської мови). На те, що в деяких випадках між підметом і додатком на рівні формально-граматичної структури речення й між суб'єктом та

об'єктом на рівні власне-семантичної структури не існує чіткої межі, вказував ще О. Есперсен. Доказом на підтвердження цього положення можна вважати факт існування в мові так званих безособових речень, що навіть дало підстави деяким дослідникам переглянути концепцію підметово-присудкової двоскладності. Скажімо, у сучасній фарерській мові суб'єкт у непрямому відмінку має властивості підмета, наприклад, здатність контролювати інфінітив.

Недостатньо дослідженим видається зв'язок із зміною поверхневої і глибинної структурної актуального членування та порядку слів у російських реченнях на зразок *Мне правится книга / Всем нравились книга / Книга нравится всем / Лена нравились всем*, для аналізу яких Т. П. Ломтевим уведено категорію конвертованості відношень між предикатними предметами.

Традиційно до безособових відносять речення, структура яких не передбачає наявності підмета у називному відмінку, тобто керуючись формальними морфологічними критеріями. Такої ж думки дотримуються і представники генеративної лінгвістики, які вважають, що найвищий аргумент у тематичній ієрархії, який не має називного відмінка, може бути співвіднесений із особою, істотою чи неістотою, отже, цей термін не точний. Згідно з відомою тезою О. М. Пешковського, повної безособовості у присудку взагалі бути не може. Термін «безособовий» часто вважається точним лише для безсуб'єктних речень із предикатами на позначення погодних феноменів (*уегІа і потіпа телегеолоґіа*), решту дієслів, що можуть зустрічатися в так званих безособових реченнях, називають одноособовими (І. Р. Вихованець), або безвалентними (Л. Теньер), адже вони можуть уживатися лише у формі третьої особи однини, тобто характеризуються як дієслова з дефектною парадигмою.

Безособовість як відсутність співвіднесеності з особою характерна лише для частини безсуб'єктних структур. Більшість із них співвідноситься із семантичною ознакою особи, у зв'язку з чим запропоновано градацію, що дозволяє відмовитися від поняття безособовості - речення з активним суб'єктом / неактивним суб'єктом / неозначеним суб'єктом / безсуб'єктні, або з частково чи повністю нейтралізованим суб'єктом, номінативно-суб'єктні і непрямно-суб'єктні речення, пасивно-суб'єктні, неозначено-суб'єктні, кількісно-буттєві, негативно-буттєві речення, власне-безособові та відносно-безособові. На думку С. Д. Кацнельсона, це є свідченням того, що на пізніх ступенях розвитку форма безособового дієслова не має єдиної синтаксичної функції, хоч на момент свого виникнення безособова конструкція була функціонально єдиною: вона позначала ситуацію, у якій суб'єкт, згідно з нормами мислення того часу, або не названо, або він розглядається як другорядний суб'єкт, що перебуває під дією сторонньої неназваної сили, отже, у кожному акті мислення вже передбачається наявність номінативного суб'єкта. Утім, сам факт збереження назви «безособові» за певною групою дієслів, доводить, що носії мови сприймають їх як однакові з погляду семантики і функціонування.

У межах типологічного дослідження доцільним, на наш погляд, є зіставлення безособових речень флективних і нефлективних мов. Адже з реченнями, що їх у нефлективній англійській мові традиційно відносять до безособових, у флективній українській співвідносяться речення з повноцінним підметом, який, утім, не є назвою особи. Отже, і тут можна говорити про безособовість у буквальному розумінні цього терміна, напр.: (3) «*...апа! айе ІНаІ \уеге іп ібе сазіеі а-даоке, апа іі \уа8 Іпап Геіге сіау...»* - «...і всі, хто був у замку, прокинулись, і настав ясний день...».

Носії індоєвропейських мов не сприймають як безособові речення, у яких підметом виступає слово на позначення неістоти, наприклад, абстрактного поняття

чи процесу, хоч саме тут ідеться про повну безособовість. У реченнях, що традиційно належать до безособових, суб'єкт найчастіше присутній, проте він характеризується як пасивний, що суперечить тенденції, коли індивід розглядається як активний і діяльний. Це може бути доказом вторинного характеру безособовості як особливого засобу мови для позначення фізичних і психічних станів людини і стану навколишнього середовища. Доцільніше було б говорити про широке й вузьке розуміння безособовості, тобто як відсутності у реченні суб'єкта на позначення особи і представлення дії (стану) як відносно незалежного від волі індивіда, що на формально-синтаксичному рівні речення виявляється оформленням суб'єкта непрямым відмінком (явище вторинне). Утім, на сучасному етапі розвитку лінгвістики термін «безособовий» уже майже втратив своє буквальне значення, хоч цей процес і не завершився остаточно.

У зв'язку із суперечливістю терміна «безособовість» українські та російські лінгвісти, на відміну від зарубіжних дослідників, обстоюють належність до безособових багатьох типів речень із ввідними *ii* і *I*неге, інфінітивних речень. Головним аргументом при цьому є те, що подібні речення акцентують увагу не стільки на певному об'єкті реальної дійсності, скільки на самій ідеї його існування.

У зарубіжній англійській речення з ввідними (апісіраіогу) *it*, та *i*беге, як правило, не розглядаються як безособові (крім М. Сандмана, який зараховує до безособових речення з початковим *Беге*). Цю думку можна вважати прийнятною, адже в реченнях із ввідними *ii* і *i*беге названо певні предмети (явища), на які спрямовано увагу слухача, до того ж вони розглядаються як відносно самостійні. Не можна розглядати існування як суто абстрактну категорію поза уявленням про певний предмет або явище. Наприклад, у реченні (4) «То Губіе ог Гог Іо таке сбе»Іе її то\$біе Бет тапе поцбі Бопезіе» — «ім тоді здалося нечесним починати бійку або переслідування» названо певну ситуацію позамовної дійсності і відбито ставлення до неї.

Речення з головним членом-інфінітивом або виділяють в окремий структурний тип, або відносять до безособових, або навіть до імпліцитно складних (знову-таки, виходячи з буквального розуміння поняття безособовості). Не раз висловлювалася думка, що в деяких випадках безособові речення наближаються до номінативних, отже, з погляду синтаксичного і семантичного (власне лінгвістичного) і з погляду логіки немає відмінності між реченнями типу *Мороз і Морозить*, як немає і об'єктивних критеріїв їх розмежування. На думку І. І. Ревзіна, ці критерії можливі у психології, а не в синтаксисі чи в логіці. На формальність розрізнення подібних речень звертає увагу і В. В. Мартинов, який відносить головні члени номінативних речень до особливого класу імен, семантика яких дозволяє їм сгруктурувати бездієслівні речення. Не аналізуючи детально проблеми існування так званих номінативних речень, зазначимо, що речення на зразок *Мороз* характеризують стан навколишнього середовища, *Морозить* — суб'єктивні відчуття, і, отже, не можуть бути віднесені до одного тину не лише за формальним, а й за семантичним критерієм. При буквальному розумінні безособовості (як відсутності у структурі речення підмета - назви особи) до безособових доведеться віднести і речення на зразок *Гарний був день*. У сучасних індоєвропейських мовах є чимало прикладів, коли підметом у реченні виступає іменник - назва неістоти (за визначенням Л. А. Булаховського, його слід було б вважати фіктивним підметом), присудки ж здебільшого активні дієслова, що іноді пояснюється розвитком абстрактного мислення, проте певною мірою це можна пояснити і розвитком полісемії дієслів, і метафоричністю мови, і тиском мовної системи.

Е. Я. Мороховська об'єднує безособові й номінативні речення в один клас -

констатуючі речення, до яких віднесено речення з початковими *ii*, *Йііз*, {*паі*, які, залежно від того, чи має значеннєвий компонент (предикат) значення субстанції чи дії / процесу, поділяються на дві підгрупи. Ця класифікація видається найвдалішою, оскільки враховує і семантичні, і структурні особливості таких речень, проте вона не отримала поширення в мовознавстві.

Російський синтаксист В. В. Мартинов обстоює думку про імпліцитну трискладність будь-якого, в тому числі й безособового речення, тобто наявність у ньому на рівні глибинної структури трьох обов'язкових компонентів - суб'єкта, предиката та об'єкта. На рівні поверхневої структури один із маргінальних компонентів, тобто суб'єкт чи об'єкт, може бути відсутнім, що пояснюється валентнісними особливостями центрального компонента - предиката. При цьому маргінальні компоненти можуть зливатися, як, наприклад, у російському реченні *Мне холодно*. Подібну думку висловили дослідники, які застосовували до безособових речень методи трансформаційного аналізу. Імпліцитною трискладністю будь-якого речення справді можна пояснити деякі факти російської мови, зокрема логічну необхідність так званого зворотного-середнього стану, проте подібне твердження необхідно довести з використанням сучасних методів аналізу речення й залученням фактів історії мови. З погляду дослідження зв'язку категорій особи / безособовості й активності/пасивності перспективним є аналіз тверджень, висунутих ще О. Ф. Лосевим про те, що відмінність між називним і непрямыми відмінками є мовним засобом відображення двох категорій пізнання - сутності й існування. Для людської психіки характерне різне сприйняття предмета, якщо він розглядається сам по собі і якщо вступає у взаємодію з предметами навколишнього світу, що на мовному рівні виражено різними відмінковими закінченнями (найяскравішим прикладом є вираження називного відмінка займенника *І-ї* особи однини і його непрямих відмінків різними словами, наприклад *я /мени* в українській мові, *I*те - в англійській). З цього погляду система відмінків у флективних мовах є ще одним засобом вираження категорії активності / пасивності (показовим є той факт, що широке вживання дієслів у пасивному стані характерне для нефлективної англійської мови).

Для середньоанглійської та сучасних слов'янських мов характерний зв'язок категорій особи і зворотності як одного з універсальних засобів зміни валентності дієслова, адже ряд безособових дієслів утворюється шляхом додавання афікса *-я* (живе /живеться).

Для середньоанглійської мови, за спостереженням К. Бруннера, було характерним широке вживання дієслів зі зворотним займенником, пізніше зворотний займенник (у ролі якого спочатку міг вживатися і особовий займенник) у таких конструкціях почав сприйматися як надлишковий, і кількість дієслів зі зворотним займенником поступово зменшилася. У пам'ятках літератури середньоанглійського періоду знаходимо цікаві приклади вживання дієслів, що функціонували і як особові, і як безособові зі зворотним займенником, наприклад: (5) «*In Gaue 8ay8 Be ieye куп\$e 80ge те і|гіБупккe8 ТьаІеиeг вісБе а гаіве те е е 80 гаіг ап ешіе Баиeв*» - «Скажу по ширості, - мовив король, - Мені шкода, що такому облудному злодієві судився такий гарний кінець»; (6) «*Аші \убеп рІ8 уоп\$ тап папї рїз пут йгто\$пту8 Бар\$ап & Ітауісі раї Бе пасї Бепе сіевеууісі*» - «І, почувши це, цей молодий чоловік пригадав (буквально «йому згадалась») його угоду і зрозумів, що його було обдурено».

Існування в мові середньоанглійського періоду подібних конструкцій, які, за словами одного з дослідників, сперечаються одна з одною у свідомості автора, може бути доказом на підтримку теорії В. В. Мартинова про імпліцитну трискладність

принаймні як один з етапів у розвитку інваріантної структури речення, проте цю тезу можна довести лише на матеріалі кількох мов.

При буквальному розумінні поняття безособовості (як відсутності у структурі речення суб'єкта - назви особи) до безособових слід було б віднести речення, у яких підметом є назва неістоти чи абстрактного поняття (процесу), проте в індоєвропейських мовах такі речення оформлюються за зразком особових (тобто в них наявний підмет у називному відмінку). Це явище можна пояснити як тиском мовної системи (тобто типової структури речення підмет у називному відмінку плюс присудок), так і розвитком багатозначності індоєвропейського дієслова. До безособових традиційно відносять такі речення, де суб'єкт на позначення особи найчастіше наявний, проте увага акцентується на певному процесі (стані), який розглядається як порівняно незалежний від волі суб'єкта, що на формальному-синтаксичному рівні речення виявляється в оформленні суб'єкта непрямим відмінком.

Цю ситуацію, до певної міри парадоксальну, очевидно, можна пояснити особливістю людського мислення, що прагне сприймати істоту як активну і діяльну, як джерело перетворень у навколишньому світі. Це робить маркованими речення, у яких процес або стан, що характеризують суб'єкт людську істоту, розглядаються як незалежні від її волі. Про умовність поняття безособовості свідчить і той факт, що навіть уєґа і потіпа telegeologia, які, здається, усі дослідники відносили до суто безособових дієслів, іноді вживались із суб'єктом, позначеним особовим займенником, або навіть з іменником. Цікаво, що це явище, характерне для давньоанглійської мови, на думку Г. І. Чаніна, властиве і розмовному стилю американського варіанта англійської мови в деяких місцевостях, де дієслова на позначення погодних феноменів, доступних безпосередньому спостереженню, іноді вживаються з особовим займенником жіночого роду, наприклад: «8be8 гаіпіш* *Batıı oıı ıbege*» - «Вона сильно дощить надворі». Останнє питання вимагає окремого вивчення, адже подібні конструкції можуть бути наслідком впливу інших мов. Подібне явище властиве сучасним скандинавським мовам, у яких речення на позначення погодних феноменів із особовими займенниками жіночого або чоловічого роду є стилістично маркованими і відбивають емоційне ставлення мовця до певної ситуації позамовної дійсності (певну персоніфікацію природи).

На думку В. Класовського, безсуб'єктні речення є відображенням особливого світогляду, який він називає системою космологічного об'єктивізму, що не розділяє природу на діяча і результат діяльності, не прагне відшукати причини всіх явищ. На протигагу цій системі світосприйняття існує система космологічного суб'єктивізму, що розглядає всі явища та події як результат свідомої цілеспрямованої діяльності суб'єкта - людини. Ці дві системи світосприйняття здавна існують поряд, і хоч система космологічного суб'єктивізму є домінуючою, вона не витісняє повністю іншу систему.

З погляду суто мовного безособові речення, в яких зосереджено увагу саме на предикаті, а суб'єкт або відсутній, або відсунутий у тінь, значно точніше позначають певну ситуацію позамовної дійсності, адже події або явища навколишнього світу чи внутрішнього світу людини часто є незалежними або ілюзорно залежними від свідомої волі особи, що добре відчувається носіями, скажимо, української чи російської мови, у яких безособова конструкція є дуже продуктивною. Саме тому з твердженнями на кшталт «будь-яка дія обов'язково передбачає того, хто її породжує» можна погодитися, лише якщо говорити про певний «егоцентризм» людської психіки, про прагнення відшукати особистісні причини всіх явищ. Реально лише

невелика частина подій навколишнього світу залежить від свідомої волі людини, доцільніше говорити про зміну і взаємовплив природних процесів. Ця думка певним чином співвідноситься із спостереженнями Б. Уорфа над неіндоєвропейськими мовами і його висновками щодо того, що поділ усіх явищ світу на предмети та дії (процеси), характерний для індоєвропейських мов, є досить абстрактним і необов'язковим для мов інших груп. Навіть у мовах номінативного типу (наприклад, у сучасній російській) може існувати тенденція до витіснення іменника у називному відмінку з позиції суб'єкта і заміни його на іменник у непрямому відмінку, тобто певне повернення до неномінативної будови мови. Ця тенденція була характерна для давньоанглійської мови, на відміну від готської. Стосовно сучасного американського варіанта англійської мови дослідники говорять про розвиток «безособової модальності». Подібні тенденції можуть свідчити про чітке усвідомлення різного ступеня активності індивіда в ситуаціях позамовної дійсності, що відчувається носіями різних мов і відображено засобами мови. З цього погляду безособовість - не архаїзм, а повернення на новому рівні мовного розвитку до неномінативної моделі речення як вдалого засобу вираження певних станів людини і навколишнього середовища.

Опубл.: *Мовознавство*. - 2004. - № 4. - С. 33 - 39.

II.6. ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

І. О. Вінтонів

ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНИХ РЕЧЕНЬ-ВИСЛОВЛЕНЬ З НУЛЬОВОЮ ТЕМОЮ В ПОЕЗІЇ В. СТУСА

Формальна структура речення є засобом вираження комунікативних настанов мовця. Проблема співвідношення формального й актуального членування речення уже тривалий час перебуває у полі зору лінгвістів. Актуальним і сьогодні залишається питання щодо засобів та способів вираження теми в сучасній українській мові, статусу нерозчленованих речень-висловлень з нульовою темою. Наприклад: *Тиша* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 53); *Гусне вечір сурою корана, і в яру струмка гортаний звук* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 106); *Шаріють фари дико од натуги, оглухла ніч у реві степовім, а він, бугай, несе між рогів грім і від жадання товпиться і пухне* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 134); *Сурмлять прощанням дальні журавлі, і на пізніх ватрах догорає осінь, і обрїю зеленувата просинь, мов кораблі, гойда гірські штили* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 145).

Ці речення-висловлення поширені й у тексті: *Втома. Ніч. У самотині На безлюдді бродять тіні, На безлюдді тіні бродять, Сосни стомлено скриплять. Спить долина. Лець світає (Обрїї в далеч утікає) - Перші проблиски холодні Вже на сході миготять* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 5); *Багаття згасло. В тебе сон пройшов. Тікає ніч* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 13).

В. Матезіус зазначає, що з погляду актуального членування ці речення можна розглядати як нерозчленовані висловлення, оскільки вони містять власне ядро висловлення із супровідними словами [В. Матезіус 1967, с. 240]. Наприклад: *Спить долина, ніжним слявом Оповита* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 5); *Смеркало* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 97); *Скресає даліна ... Пливають і думи й мари ...* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 202). Зазначені висловлення відповідають на питання "Що має місце?" Весь лексичний склад цього речення, що є відповіддю на латентне питання, виступає

ремою. Порівняймо: *Надворі І/ смеркало* тощо. Це речення є відповіддю на питання "Що мало місце надворі?". Повідомлення залишилося попереднім, воно й міститься в ремі (смеркало), але для цього повідомлення з'явився вихідний пункт - позначення того місця, якому приписується наявність "смеркання", тому речення *Надворі // смеркало* уже членується на лексично виражену тему й лексично виражену рему. "Обставина місця найчастіше дозволяє "зацепити" певне повідомлення за уже існуючі в адресата мовлення відомості" [Арутюнова 1976, с. 221].

Якщо весь факт, подія беруться загалом, без вичленування будь-яких із аспектів у ролі вихідного пункту, то зміст повідомлення співвідноситься безпосередньо з дійсністю і висловлення є нерозчленованим, рематичним. Як відомо, відсутність знака - теж знак, тому в цьому випадку можна говорити про нульову тему. Відповідно, нерозчленовані речення-висловлення в комунікативно-синтаксичному аспекті побудовані за тим же принципом, як і інші, але один із компонентів актуального членування (тема) репрезентований нулем. Актуалізацію в цих реченнях слід розуміти як потенційну можливість кожного висловлення розгортатися в мовленні в розчленовану структуру.

Отже, нерозчленовані речення-висловлення - це речення з нульовою темою й лексично вираженою ремою, тому і щодо них принцип бінарності актуального членування залишається актуальним. Нульова тема у цих реченнях позначає позамовну дійсність, стосовно якої здійснюється повідомлення. "Якщо шукати в екзистенційних реченнях аналог судження, то його суб'єктом треба визнати світ чи деякий фрагмент, а предикат слід бачити у вказівці на наявність у світі об'єктів певного класу [Арутюнова 1976, с. 211]. У розчленованих на лексично виражену тему і рему реченнях-висловленнях позамовна дійсність структурується мовцем у мовленні, з неї вичленується певний фрагмент, який і позначається темою і про який щось повідомляється в ремі. Наприклад: *В понеділок зустріся з дівчиною. У вівторок - поцілував. За першим разом образилась. За другим - мовчала...* (В. Стус, г. 1. кн. 1, с. 216); *А тепер угорі Стільки скорбного неба, у провалля котрого Лиш дуб почорнілий пограбілює простер* (В. Стус, т. 1. кн. 1, с. 217); *Мені здалося -я живу завжди* (В. Стус, т. 1. кн. 1, с. 56); *На едвобній оболоні Хай гарячі стигнуть кроні, В сповиточку голубім* (В. Стус, т. 1. кн. 2, с. 5); *На безлюдді бродять тіні, На безлюдді тіні бродять, Сосни стомлено скриплять* (В. Стус, т. 1. кн. 2, с. 5); *Край степу - дві тополі - вдаль прийшли, Щось довго проміж: себе гомоніли Чи гралась? - Золоті ловили стріли* (В. Стус, т. 1. кн. 2, с. 6). Із оточуючого світу мовець вичленував такі його сторони, як час, місце, суб'єкт, що відчуває певний стан, і, відправляючись від них, як даних йому з безпосереднього спостереження, він і побудував свої речення-висловлення з темами: *В понеділок; у вівторок; тепер угорі; у провалля; мені* тощо. У тих випадках, коли жоден із аспектів дійсності не вичленувані, не позначені у мовленні за допомогою теми, тоді те ж саме повідомлення (*Було прохолодно*) буде сприйматися як віднесене не до будь-якого певного місця, часу чи суб'єкта, а до дійсності загалом. Лексикалізуючи тему вживанням слів "дійсність", "реальність", "довкілля" тощо, ми утворюємо стилістично неправильні речення "У дійсності дощить; В реальності ледь світає" і т.д. Їх неправильність зумовлена надлишковістю теми, оскільки при цьому ж значенні і цьому ж комунікативному завданні нормальна її відсутність, лексична невираженість. Правда, виникають ситуації, коли потрібно позначити дійсність, реальний світ як вихідний пункт повідомлення на протиположному іншому вихідному пункту. Тоді речення типу вищезазначених можуть сприйматися як нормативні. Наприклад: *В хаосі заглиблених*

світів Ти тільки метеор, Що в хвилі зринуєш і згорів В суворій тайні зорь (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 25); *У мріях було спокійно; У реальності все розцвітало* та ін.

Крім цього, є й інші способи на позначення "дійсності", зокрема лексично виразами нульової теми: *За вікном - хуртечі, І схиливши плечі, Слухаси хорали Диких молитов* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 6). *Надворі сніг. Зима. Побіля тину Прохожі ранні стежки утоптали* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 27); *Надворі стоголоса дівчора Залила вулиці веселим криком, Веселим шумом* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 27); *Навкруги - вітрів сполоханий капкан* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 27); *Переді мною - сірий океан І крапель незліченні міради - Це розначу розбурхані каскади Беруть тебе у свій могутній бран* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 27); *Надворі дощ і ле, як із барил* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 182). Такі теми вживаються у реченнях, що повідомляють про будь-які явища природи, стан довкілля. Але слід наголосити, що ці теми теж надлишкові, про що засвідчує, по-перше, можливість їх пропуску без втрати для комунікації: *На вулиці сорокаградусна спека = Стояла сорокаградусна спека*, а по-друге, можливість їх взаємозаміни: *За вікном/ надворі/ була спека*. Очевидно, що в функції такої теми лексеми "вулиця", "двір" частково лексикалізуються "... підметом, предикативно характеризуючим компонентом, що часто випускається через надлишковість, і є в них позначення цього "тут" і "зараз": *Тут, надворі, на вулиці шумно*" [Золотова 1988, с. 7].

Нерозчленовані речення-висловлення мають констатувальне, загальнофактичне значення і, відповідно, вживаються при комунікативній настанові мовця на повідомлення про існування чого-небудь, наявності чого- чи кого-небудь, для позначення цілісної події, явища, факту тощо: *Мовкне поле, обагрився став, Лутома налягла на плечі, Я вже не промовлю: "добрий вечір, добрий вечір, бо я ще не встав"* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 23); *Опадає цвіт* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 132).

Ще свого часу В. Матезіус зазначав, що вихідний пункт повідомлення не завжди є темою висловлення у поширеному реченні, хоча часто збігається з нею. Тому слухач зауважує О.О. Крилова, що слід розмежовувати такі поняття як тема і дане, відоме (відповідно - рема і нове, невідоме). Якщо нерозчленовані висловлення з нульовою темою в повному своєму складі дорівнюють ремі, то це не означає, що вони обов'язково передають тільки нову інформацію. Цей випадок можливий і поширений, але можуть бути й інші випадки: коли інформація, що передається нерозчленованим висловленням, є для адресата уже відомою із попереднього контексту і тому "даною". Напр.: *Заблукав я у ночі. Забувся ...* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 217); *На розквітлому лузі Стежка сміється. Танцюють волошки Під вітру спокійний прибіт ... Спинися на хвилю Отут, де красується поле, Де мріє кульбаба, Спинись. На розквітлому лузі* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 200).

Отже, характеристика висловлення з погляду його розчленованості / нерозчленованості будується на основі розрізнення понять про лексично виражену чи нульову тему (і в цьому розумінні актуальне членування завжди бінарне, а нерозчленованість умовна), але не на характеристичні компоненти з боку їх даності/новизни чи відомого/невідомого для адресата. А значить, визначення нерозчленованих висловлень з нульовою темою як повністю рематичних не повинно означати обов'язкової новизни інформації, що міститься. Справедливе й протилежне: якщо у висловленні міститься повністю нова інформація для адресата, то це не означає, що висловлення повністю рематичне: воно може бути як нерозчленованим з нульовою темою, так і членованим на лексично виражену тему і рему. Тому для зручності про перші можна говорити як про нерозчленовані (пам'ятаючи про умовність цього терміна), а про другі - як про розчленовані [Крылова 1983, с. 78].

Треба наголосити, що нерозчленовані висловлення з нульовою темою, тобто відповідна комунікативно-синтаксична організація речення, мають свої мовні засоби вираження - це порядок слів та інтонація. Порядок слів характеризується двома ознаками: 1) взаєморозташуванням членів речення у лінійному ланцюжку; 2) їх прикріпленістю до певного місця у цьому ланцюжку. Українська мова належить до тих мов, де вільний порядок слів, немає чіткої фіксації. Але порядок слів як важливий чинник побудови висловлень не може бути абсолютно вільним. В українській мові він функціональний, пов'язаний з актуальним членуванням та інтонацією. Порядок "Т - Р" називають об'єктивним, прямим, його характеризує автоматизована інтонація, за якої логічний наголос збігається з фразовим і припадає на останній наголошений склад в реченні (*Я завмер, мидуючись плечима, Не бачачи обличчя* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 26); *Мов грізний привид, осені туман Ляга на воду, на шляхи, на доли, І в чорні колії доріг вгрузає поле, Навкруг - вітрів сполоханий капкан* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 27)). Але при певних комунікативних завданнях рема може передувати темі, також коли у реченні кілька рем, то вони можуть оточувати тему. Порядок слів, коли рема передує темі чи реми оточують тему, називають суб'єктивним: *Струнка, білява, з синіми очима, Неначе лебідь з хвилі вдалині (В вечірній тиші ми лише одні), - Мені вона привидилась вві сні* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 2, с. 26). Слід відзначити, що лінійно-інтонаційна і формальна структури речення в українській мові не взаємозумовлені, тому що українське речення у певних випадках може будуватися і за моделлю, де присудок передує підметові. Тобто зворотний порядок слів (присудок + підмет) може залишатися узуальним, якщо мовець репрезентує певну подію як цілісну, нерозчленовану. Наприклад: *Весніс світ, упавши плазмом, коли поетів косить рак та біль, гіркіший за підозри, чорніший за пролами ґрат* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 102); *Минає час моїх дитячих вір* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 86); *Догорять українські ватри...* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 91); *Порожні мчать автомобілі* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 93); *Гордовито горить фіолетовий жар* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 95); *Жебонить жабуринням поїнята вода, і охльостус вересень серце схміліле* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 95); *Минула ціла вічність, як я любив* (В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 61). Таким чином, препозиція підмета щодо присудка в реченнях з нульовою темою являє собою інверсивний порядок слів. Наприклад: *Зима прийшла. Птахи відлетіли*. У реченнях з інверсивним порядком слів на препозитивний підмет падає емпатичний наголос. Як зазначає О. О. Крилова, ці речення не є відповіддю на латентне питання "Хто відлетів?" чи "Що зробили птахи?", а це саме констатуюче цілісну подію речення-висловлення, що відповідає на латентне питання "Що відбулося?". Відповіддю і є речення *Прийшла зима* з прямим порядком слів. Отже, при інверсії наголос падає на той же компонент, на який він припадав при прямому порядку слів, тільки із звичайного за інтенсивністю він стає більш інтенсивним, емпатичним. Така послідовність надає ядру висловлення особливий значущості. Прикладами суб'єктивного порядку є наступні висловлення: *Вигаслі багаття куріють; Лист кружляє в передчутті бід; Порох куріє*. Таким чином, співвідношення лінійно-інтонаційної та формально-граматичної структур неоднозначне. Узуальний порядок слів може бути прямим і зворотним, що значною мірою зумовлюється типом речення-висловлення.

Від нерозчленованих речень-висловлень з нульовою темою слід відмежовувати речення з пропущеною темою, неповні речення. Наприклад: *Він дивився на мене. Умовляв. Перекопував вибулушені очима... Він соролив мене. Присоромлював. Погрожував... Він зайшовся кашлем. Почав синіти. Шия стала як спина вишмагана*

(В. Стус, 1994, т. 1, кн. 1, с. 96). Такі речення теж складаються з однієї реми, але співвідносяться вони не з нульовою темою, а з темою, що відновлюється з передтексту.

Отже, наявність нерозчленованих висловлень з нульовою темою не заперечує твердження про бінарність характеру актуального членування речення.

Література

1. Арутюнова 1976: **Арутюнова Н. Д.** Предложение и его емел. - М.: Наука, 1976.-383 с.
2. Золотова 1988: **Золотова Г. А.** О коммуникативной значимости синтаксических единиц // Языковая системность при коммуникативном обучении. - М: Русский язык, 1988. - С. 5 - 17.
3. Крышова 1983: **Крылова О. А.** Понятие нераечленного высказывания// Филологические науки. - 1983. - № 2. - С. 77 - 80.
4. Матезіус 1967: **Матезіус В.** О так называемом актуальном членении предложения// Пражский лингвистический кружок: Сб. статей под ред. Н. А. Кондрашова. - М.: Прогресс, 1967. - С. 239-245.
5. Николаева 1981: **Николаева Т. М.** "Зкстренное введение в ситуацию": особый вид просодического выделения // Теория языка, методы его использования и преподавания / К 100-летию со дня рожд. Л. В. Щербы / Отв. ред. Р. И. Аванесов. - Л.: Наука, 1981.-С. 182-187.
6. Стус В. Твори у чотирьох томах шести книгах. - Львів: Просвіта, 1994. - Т. I. - Кн. 1,2.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: Випуск 9. Збірник наукових праць / Укл. : Анатолій Загітко (наук.ред.) та ін. - Донецьк: ДонНУ, 2002. - С. 46-50.*

В. І. Голоюх

ЕЛІПТИЧНІ РЕЧЕННЯ З НЕВЕРБАЛІЗОВАНИМИ ГОЛОВНИМИ ЧЛЕНАМИ

Еліптичні конструкції в дослідженнях вітчизняних синтаксистів посідають значне місце, проте не мають однозначної кваліфікації. Одні лінгвісти зовсім не виділяють їх серед неповних (О. М. Пешковський, О. О. Шахматов, О. М. Гвоздєв, І. Г. Чердиченко), інші вважають ці структури різновидом неповних речень, поряд з контекстуальними і ситуативними (П. С. Дудик, В. В. Бабайцева). Еліптичні конструкції визначають і як окрему групу речень, що характеризуються відносною неповнотою формально-граматичного складу , і як самостійно вживані речення особливого типу, специфікою структури яких є відсутність дієслівного присудка. Нарешті, висловлюється погляд, що еліптичні конструкції - це особливий тип речень, які займають ніби проміжне положення між повними і неповними . На нашу думку, цілком переконливими є аргументи на користь положення, згідно з яким відсутність підпорядковуючих і наявність залежних членів речення створює, одного боку, граматичну повноту, а з другого - значення відсутньої гра матичної ланки підказується семантикою наявних компонентів, що робить зрозумілими дані конструкції й поза контекстом, у відриві від конкретної ситуації мовлення. У цьому полягає відмінність еліптичних речень від звичайних неповних.

Неповнота еліптичних конструкцій виявляється перш за все при зіставленні їх із двоскладними реченнями, які є найпоширенішими і конструктивно найбільш чітким типом речень. На фоні останніх еліптичні структури уявляються відхиленнями від

норми з пропущеними ланками, які, однак, можна домислити і тим самим привести дані речення у відповідність з логічним судженням. Насправді ніякої недостатності для вираження відповідного змісту в цих реченнях нема. Як зазначає Є. М. Галкіна-Федорук, модель судження і модель речення, які колись відповідали одна одній, тепер втрачають свою відповідність, оскільки живому мовленню властива лапідарність.

Порівняно широке використання еліптичних структур, як і неповних речень взагалі, деякі дослідники пояснюють тенденцією до економії мовних засобів. Безперечно, фактора економії, прагнення до уникнення надлишкової інформації відкидати не можна, однак і перебільшувати роль названої тенденції не слід. У цьому відношенні цілком слушним, на наш погляд, є зауваження Р. О. Будагова про те, що ні розвиток, ні функціонування мови не визначаються принципом економії, оскільки будь-яка жива природна мова поповнюється все новими й новими засобами вираження, новими прийомами комунікації. Еліптичні конструкції є результатом розширення виражальних можливостей мови. Коротке за будовою речення нерідко ускладнюється з погляду вираження в ньому змісту. Невербалізоване дієслово-присудок (або головний член односкладної структури) може концентрувати в собі значення синонімічного ряду, кількох слів або може бути семантично невиразним, напр.: «*За селом - колгоспні поля*» (розкинулись, простяглись, розляглись тощо), «*Ми - за мир*» (боремося, стоїмо), «*Накреслення партії - в життя*» (втілимо, перетворимо). Але в реченнях типу «*Світові - мир*», «*Слава героїчному робітничому класові!*» семантика еліпсованих слів чітко не окреслена. Однак незалежно від характеру невербалізованих дієслів їх загальне значення підказується семантикою наявних компонентів.

Виходячи з особливостей побудови еліптичних речень, деякі лінгвісти відносять їх до типово розмовних конструкцій, сферою використання яких є розмовне мовлення. На наш погляд, більш прийнятною є думка, що типізований характер еліптичних речень, нормативність їх уживання в розмовному стилі, самостійне функціонування без опори на контекст чи ситуацію дають підстави при синхронному аналізі кваліфікувати їх як факти мови, а не мовлення. Слушність такого міркування підтверджується, зокрема, широким використанням еліптичних конструкцій у сфері газетних і журнальних заголовків, лозунгів, закликів тощо. У наш час закріпилися своєрідні штампи, які характеризуються лаконізмом, максимальною стислістю форми і разом з тим великою акумуляцією думки й експресією. Особливо популярними стали замкнені бінарні структури, які складаються з двох другорядних членів речення, що створюють предикативну перспективу (при відсутності вербалізованих слів - головних членів речення).

Серед еліптичних речень, що функціонують у сфері заголовків, лозунгів, закликів тощо, сформувався ряд структурних моделей, які характеризуються певними семантичними особливостями. У більшості з них конструктивну основу становлять дві взаємозалежні іменні словоформи з прийменниками або без них. Рідше у ролі одного із структурних елементів виступають прислівники або субстантивовані слова інших лексико-граматичних розрядів. Найпродуктивнішим у таких конструкціях виявився знахідний відмінок, як «багатофункціональний, що має різноманітні зв'язки з усією відмінковою і прийменниково-відмінковою системами». Менш поширені в названих конструкціях родовий і давальний відмінки, і лише спорадично зустрічаються орудний і місцевий. Розглянемо найголовніші моделі речень даного типу.

«Давальний відмінок - знахідний відмінок»: «*XXVI з'їзду КПРС - гідну зустріч*», «*Світові - мир*», «*Трудовій зміні - комсомольську турботу*» (Рад. Освіта), «*Економічній освіті - увагу міністерств*» (Київська правда). Стислість і лаконізм таких конструкцій зумовили їх широке функціонування як заголовків газетних і журнальних статей. Нерідко вони використовуються і як підзаголовки - заклики або девізи, що одночасно містять вказівку на зміст публікованого матеріалу. Так, наприклад, лише на одній сторінці газети «Радянська Україна» (16 вересня 1980 р.) під спільною рубрикою «*Передовий досвід - кожному трудовому колективу, передові методи праці - на кожне робоче місце*» є ще п'ять підзаголовків-девізів: «*XXVI з'їздові КПРС - особистий трудовий дарунок кожного*», «*XXVI з'їздові КПРС - 26 ударних тижнів*», «*Вантажам п'ятирічки - тисячу кілометрів на добу*», «*Кожній робочій годині - найвищу віддачу*».

«Знахідний відмінок - давальний відмінок»: «*Творчу працю - Батьківщині*» (Рад. Україна), «*Зоряний вимпел № 1 — шахті космонавта № 1*» (Молодь України). Рідше другим компонентом цієї моделі виступає особовий займенник, після якого йде звертання: «*Серця і помисли - тобі, Ілліч!*» (Рад. освіта), «*Здобутки трудові - тобі, свято народовладдя!*» (Молодь України).

У структурах обох аналізованих моделей на першому місці стоїть тема, на другому - рема. Але якщо речення першої моделі завжди членовані, то структури другої моделі можуть сприйматися як єдине ціле, утворювати нечленовану рему, якій властива і відповідна інтонація - відсутність логічного наголосу, і паузи між компонентами висловлювання, напр.: «*Мир і частя дітям усієї землі!*», «*Свободу в'язням імперіалізму і реакції!*». Еліпсовані в реченнях обох моделей дієслова не можна відтворити навіть синонімічно, їх можна лише підвести під загальне значення «*забезпечити*», «*надати*».

До речень моделі «знахідний відмінок - давальний відмінок» (або навпаки) близькі за структурою, хоч і відмінні за значенням, конструкції; побудовані за схемою: «заперечне слово ні - іменник у давальному відмінку» (і навпаки), напр.: «*Ні - агресивній ядерній стратегії СІЛА!*», «*Ні - гонці озброєнь!*» (Рад. Україна), «*Рішуче «ні!» - новому туру гонки озброєнь!*». Слово ні, яке в даних конструкціях субстантивується, виступає прямим запереченням того, що виражено іменною словоформою. Воно розвиває в собі у цій позиції лексичне значення «*відмова*», «*відсіч*», «*протидія*».

«Знахідний відмінок без прийменника - знахідний відмінок з прийменником». У межах цієї моделі виділяються конструкції з прийменниками на, в (у), під, за. Серед них найпродуктивнішими є синтаксичні утворення, в яких структурну основу складають: іменна словоформа без прийменника і прийменниково-іменне сполучення з прийменниками на, в (у).

Невербалізовані головні члени (головний член) у реченнях з прийменником не можна звести до загального значення спрямування дії, її інтенсифікації, однак з деякими нюансами в їх семантиці, а саме: 1) спрямувати: «*Ентузіазм і творчість мас - на службу п'ятирічці*» (Комуніст України), «*Атомну енергію — на службу людині!*», «*Всі сили - на завершення сільськогосподарських робіт*» (Рад. Волинь); 2) підняти: «*Економічне навчання - на рівень завдань*» (Рад. Україна), «*Вивчення літератури й мови в школі ~ на рівень вимог сучасності*» (Укр. мова і літ. в школі), «*Вугільну промисловість України - на нові рубежі*» (Рад. Волинь); 3) вдати, пустити, прийняти: «*Нове - на їж схе*» (Молодий лєнінець), «*Будівництво АЕС - на потік*» (Рад. Україна), «*Кращий досвід - на озброєння*» (Під прапором лєнінізму).

В усіх трьох різновидах речень даної групи перший компонент означає об'єкт дії, а другий - місце спрямування цього об'єкта або мету, якої треба досягти.

Менш окреслена семантика неverbалізованого вираження дії (стану) в реченнях з прийменником в(у). У більшості з них значення еліпсованого дієслова можна передати синонімічно - «впровадити», «ввести», «втїлити», «застосувати», напр.: «Резерви виробництва зерна - в дію» (Рад. Україна), «Рішення жовтневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС - у життя», «Відходи кольорових металів - у діло» (Рад. Україна). В іншому значенні («передати», «спрямувати») сприймаються неverbалізовані дієслова в таких, наприклад, реченнях: «Льон - у дбайливі руки» (Київська правда), «Вільний час молоді - в центр комсомольської уваги» (Молодь України). Спонукальні еліптичні речення з прийменником під виражають загальне значення «передати, поставити когось чи щось під вплив або дію іншого (інших)», напр.: «Дітей - під нагляд дорослих», «Виконання виробничого плану - під контроль робкорів».

Розглянуті речення моделі «знахідний відмінок без прийменника - знахідний відмінок з прийменником» являють собою замкнені бінарні структури із сталим розміщенням частин: безприймниковий компонент завжди займає препозицію і служить темою, а прийменниково-іменне сполучення стоїть на другому місці і виконує функцію реми.

Специфічний різновид аналізованої моделі становлять речення з прийменником за, в яких безприймникова і прийменникова частини не фіксовані, напр.: «П'ятирічку - за 4 роки» (Рад. Україна), «За п'ятирічку - 12 планів» (Рад. Волинь), «За день - три норми» (Рад. Україна). У цих реченнях безприймниковий компонент означає прямий об'єкт дії, а прийменникове сполучення вказує на час, протягом якого здійснюється те, про що мова йде в іншій частині конструкції. Лексичне значення еліпсованого дієслова в них цілком визначене - «виконати». Проте модально-часовий план не окреслений, його можна сприймати по-різному. Наприклад, останнє з наведених речень може означати: «За день виконати три норми», «За день виконують три норми», «За день виконають три норми», «За день виконаймо три норми!». Часова віднесеність дії в таких випадках залежить від контексту або ситуації.

Аналогічне явище спостерігається в моделі «знахідний відмінок без прийменника - прислівник (рідше - іменна словоформа в обставинній функції)», напр.: «Першу заповідь - успішно» (Рад. Україна), «Польові роботи - в комплексі» (там же). Речення такого типу також можна сприймати неоднозначно: зокрема, у конструкцію «Замовлення БАМу — достроково» (Рад. Україна) можна вкласти зміст: «Замовлення БАМу виконали (виконаємо, виконаймо) достроково». Чіткіше сприймається часовий план висловлення, коли один із компонентів є іменним сполученням з прийменником до, що вказує на строк виконання дії, напр.: «П'ятирічку по продажу молока державі ~ до 110-ї річниці з дня народження В.І. Леніна» (Рад. Україна). Окремі моделі утворюють поєднання структурних елементів, одним із яких є іменник з прийменником до.

«Знахідний відмінок без прийменника - родовий відмінок з прийменником до»: «Кращих людей - до нагороди», «Расистів - до відповідальності» (Рад. Україна). Такі речення близькі до односкладних інфінітивних. Неverbалізовані дієслова в них мають значення «подати (рекомендувати)», «притягнути».

«Родовий відмінок іменника (або іж схемні-вованого слова) з прийменником до - прислівник або прийменниково-іменне сполучення в обставинній функції»: «До природи - по-батьківськи» (Молодь України), «До праці - по-комуністичному» (Рад.

Україна), «До нового - з новою міркою» (там же), «До ста - без старості» (Молодь України). У цих реченнях пропущені дієслова із загальним значенням ставлення, підходу.

Поєднання прийменниково-іменних сполучень «родовий відмінок з прийменником від - родовий відмінок з прийменником до»: «Від дружби в спорті — до миру на землі», «Від високої якості роботи кожного - до високої ефективності праці колективу» (Рад. Україна), «Від життя - до літератури, від літератури - до життя» (Укр. мова і літ. в школі). Такі конструкції виражають загальне значення руху вперед.

Інший характер мають синтаксичні побудови аналогічної моделі, не членовані на тему і рему. Заголовки типу «Від проекту до новосілля» (Рад. Україна), «Від морських глибин до космосу» (Рад. Освіта), «Від Камчатки до Львова» (там же) виконують не комунікативну, а номінативно-інформативну функцію. Як окрему модель можна виділити речення, структурну основу яких складають прислівники вищого ступеня й іменні словоформи в родовому або знахідному відмінку. В таких конструкціях використовується обмежене коло прислівників, зокрема: вище, більше, ширше та деякі інші. Значення неverbалізованого вираження дії в них може сприйматися по-різному, залежно від лексико-граматичного наповнення структури. Для речень з прислівником вище можливе домислення дієслова підняти, напр.: «Вище рівень партійної роботи» (Рад. Україна), «Вище темпи других живів!» (Молодь України), «Вище темпи будівництва Байкало-Амурської магістралі» тощо. Семантику еліпсованого дієслова в конструкціях з іншими прислівниками визначає іменна словоформа, що виражає об'єкт дії, напр.: «Більше (виробити) хороших товарів!» (Рад. Україна), «Більше (заготовити) кормів, високоякісних і різних!» (Рад. Волинь), «Більше (притягнути) уваги розв'язку торгівлі» (Комуніст України). У таких спонукальних реченнях іноді називається конкретний адресат, до якого звернений заклик, напр.: «Хлібороби! Ширше змагання за високий урожай 1978 року!» (Рад. Україна). В синтагматичному відношенні речення даної моделі становлять єдине ціле з «нульовою» темою й утворюють, так би мовити, комплексну рему.

Стандартизувалися конструкції, побудовані за схемою «під (з) чим - куди, до чого». Речення з такими конструкціями використовуються в закличній функції і є досить продуктивними.

У сфері заголовків газетних і журнальних статей, лозунгів і закликів нерідко функціонують речення, конструктивну основу яких становлять співвідношення різнопланових „лексико-граматичних елементів або їх форм, напр.: «Щодень - півтори норми» (Молодь України), «З минулого - у сучасне і майбутнє» (Наука і суспільство), «По виробництву зерна - на рівень останнього року п'ятирічки» (Рад. Україна), «В «Артек» - з усіх континентів» (там же), «Про поезію - відверто» (Літ. Україна). Вживання подібних конструкцій ще не стабілізувалося, тому вони не набули статусу окремих моделей.

Для еліптичних речень аналізованих типів відсутність вербалізованих показників дії (стану) є нормою. Незаміщена синтаксична позиція таких показників компенсується засобами внутрішнього контексту. Що ж стосується домислювання деяких дієслів, то воно цілком умовне і проводиться з метою деталізації семантичного боку речень. Як справедливо зауважує А.П. Сковородников, доповнення, що розуміється як вставка, відновлення якого-небудь елемента, змінить структуру будь-якого речення, а не тільки типізованого еліптичного, не кажучи вже

про те, що така механічна маніпуляція легко може виявитися неприйнятною з точки зору стилістики.

Таким чином, відсутність присудка в його лексичній конкретності становить специфіку структури еліптичного речення. Проте усунення однієї з двох словоформ - другорядних членів речення - призводить до руйнування структурної основи останнього. Іменники в непрямих відмінках і прислівники в таких синтаксичних утвореннях тільки формально співвідносні з додатками й обставинами; вони ніколи не бувають детермінантами і входять до структурної схеми речення, яка без них існувати не може. Наведені приклади свідчать, що «існуюча ієрархія членів речення - головних і другорядних - часто не відповідає дійсній значущості цих членів як в організації, так і в семантиці речення». У зв'язку з тим, що в еліптичних структурах аналізованого типу другорядні члени становлять каркас і будівельний матеріал, виконують роль конструктивних компонентів певної моделі, за традиційною схемою їх членувати не можна. Вони піддаються тільки актуальному членуванню - на тему і рему або визначаються як комплексна рема.

Синтаксичні побудови, структурну основу яких складають другорядні члени речення, функціонують переважно автономно, однак іноді виступають компонентами складних речень, зокрема безсполучникових з однотипними або (рідше) з різнотипними частинами, напр.: *«Ленінському ювілею - гідну зустріч, п'ятиріччю - ударний темп!»* (Молодь України), *«Передовий досвід - кожному трудовому колективу, передові методи праці - на кожне робоче місце»* (Рад. Україна), *«Приклад Кубані клице: з кожного гектар -максимальну віддачу!»* (там же).

Аналізовані речення без головного члена (членів) сформувалися як структури, властиві переважно сфері заголовків, лозунгів, закликів і майже не використовуються у писемному й усному мовленні. Вживані в контексті, вони виконують переважно роль членів простого речення, найчастіше виступають означеннями-прикладками до таких абстрактних іменників, як девіз, почин, принцип, рух тощо, напр.: *«Широкого розмаху набув всенародний рух під девізом: «П'ятиріччю-ударний фініш, XXVІз'їзду КПРС - гідну зустріч!»* (Під прапором ленінізму), *«В Радянській країні втілено в життя принцип соціалізму: «Від кожного - по здібностям, кожному - по праці»* (Програма КПРС). У функції означення розглядувані конструкції, як правило, завершують речення, але іноді займають інтерпозицію або препозицію, напр.: *«Колектив нашої бригади вирішив працювати під девізом: «Кожній робочій годині — підвищену віддачу!», добиватися неухильного зростання продуктивності праці, ефективно й бережливо використовувати техніку»* (Молодь України), *«Ні - членству в НАТО» - під таким лозунгом в Афінах пройшла багатотисячна демонстрація молоді* (там же).

Еліптичні речення у функції заголовків української радянської періодики стали звичайним явищем, нормою. Заголовок, який прийнято вважати обличчям газети, так само як лозунги і заклик, «покликаний мобілізувати, пропагувати все краще, агітувати за нове, передове». Пошуки стислості, лаконізму, експресивності призводять до ігнорування основних структурних компонентів речення і актуалізації тих його частин, які несуть найбільшу інформативну вагу. У таких випадках еліпсис виявляється найбільш ефективним засобом актуалізації висловлювання.

Опубл.: *Мовознавство. - 1982. -М 1.-С. 21-26.*

НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ, ВИРАЖЕНІ ПОРІВНЯЛЬНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

Порівняння - часто вживана форма вислову думки. Воно широко використовуються як в усній мові, так і в художніх творах. У порівняннях відбивається навколишнє середовище, історичні умови розвитку народу, особливості його культури. Ними часто користуються при характеристиці пізнаваного предмета як готовим образом, що базується на набутих знаннях людей. Тому й не дивно, що великі майстри художнього слова широко використовують порівняння як емоційно-образну, стилістично насичену, економну мовну одиницю.

При аналізі художніх засобів того чи іншого твору обов'язково звертають увагу на стилістичну роль порівняння. Не можна його обійти і при синтаксичному аналізі речення. Однак порівняння як синтаксична одиниця не знайшло достатнього висвітлення у мовознавчих працях. Не вироблено достатніх критеріїв для розмежування неповних підрядних порівняльних речень і другорядних членів речення, виражених порівняльними конструкціями. Немає навіть однотайності у вживанні термінів, що стосуються порівняльних конструкцій.

Сполучникові порівняльні конструкції не становлять самостійних речень. Вони виступають підрядним реченням у складнопідрядному або членами простого речення. За традиційною класифікацією підрядних речень порівняльні речення в окремий тип не виділяються. В шкільних підручниках з української мови вони розглядаються як різновид підрядних способу дії. Спостереження ж показують, що значення способу дії для порівняльних речень типове, але не єдине. Так, у складнопідрядних реченнях *В морі зринають і зараз цепають пінисті хвилі, наче потопляють рибацькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом і Дівчата засміялися, мов золоті грішки розсипалися по клуні підрядні порівняльні речення* мають значення розгорнутої обставини способу дії при присудку головного речення. А в реченнях *В залі хтось зітхнув, і знову залягла така тиша, наче хтось зачарував людей; Ліс стояв у такому синьому трепеті, наче щойно виширнув з фіалкової води; Роман підвіся з лави і зробив такий рух, наче він глибше зашхнув гроші в кишеню* підрядні речення уточнюють означення головних речень, виражені вказівними займенниками, відповідають на питання *яка?, в якому?, який?*. Отже, виступають означальними підрядними реченнями.

У підручниках зазначається, що порівняльними сполучниками приєднуються неповні підрядні речення, які називаються порівняльними зворотами. Другорядні ж члени речення, виражені порівняльними конструкціями, взагалі не розглядаються. Нема й критеріїв розмежування неповних підрядних порівняльних речень і другорядних членів речення, виражених порівняльними зворотами.

Слід, мабуть, і порівняльними зворотами називати такі конструкції, які виступають членами речення. А неповні речення (чи порівняльні, чи інші) лишаються реченнями.

Складність полягає в розмежуванні неповних підрядних речень, другорядних членів речення, виражених порівняльними конструкціями.

Дослідженням цього питання займалось чимало вітчизняних мовознавців. Найбільше уваги йому приділено в праці А. Г. Руднева „Синтаксис современного русского языка" (М., 1963). Однак єдиних критеріїв розмежування ще не визначено,

тому нерідко однакові за синтаксичним складом порівняльні конструкції одні мовознавці вважають членами речення, а інші - підрядними реченнями.

Особливістю складнопідрядних речень з підрядним порівняльним є те, що в них порівнюється той самий предмет (особа) за різними ознаками (діями), або різні предмети (особи) за однаковою ознакою (дією). Назва, що є в одному (як правило, головному) реченні, в іншому (підрядному) пропускається, щоб не переобтяжувати фразу тотожними словами і тим самим не зневиразнювати її.

Тому неповних речень серед порівняльних більше, ніж серед інших. Наприклад: *Сонце ще не зовсім сховалось за обрій, немов зачепилось за гору, а ніч уже обляглась по вогких та холодних долинах; А дитячі сердечка мають бриніти любов'ю, наче деревця весняним соком.*

Назва того самого предмета чи тієї самої дії (ознаки) в обох реченнях вживається лише з стилістичною метою або в поезії: *Катерина поралась біля столу звично й неквапно, наче вона тут господарювала не перший тиждень.*

Складнопідрядні речення з підрядним порівняльним, у якому пропущений підмет, зовні схожі на прості речення з однорідними присудками, з яких другий приєднаний модальною часткою. Але щодо змісту вони мають суттєву різницю. Однорідні присудки називають різні (реальні чи уявні) дії того самого предмета і не виражають ніяких обставинних значень щодо інших присудків: *Полохливий заєць, причайвшись під кущем, пригина вуха, витріща очі й немов їж схемні у море лісових звуків.*

Присудок же підрядного порівняльного речення, в якому підмет пропущений, називає уявну дію, вказуючи при цьому на якісну ознаку дії, вираженої присудком головного речення. Або ж на різні обставини її (причинові чи мети): *Він співав до них і співав разом а ними, почувачи себе так, наче застіває на весь світ; Марко аж одвів голову, ніби мас побачити в темряві щось з далеких років.*

У таких реченнях пропущений підмет легко встановлюється з головного речення. Бувають випадки, що він пропущений не лише в підрядному, а й у головному реченні, але його неважко встановити з контексту: *Катерино, ти не нам ятаси, як в житті уперше йшла ти лугом, квіткам всім здивовано раділа, з кожною віталася, як з другом ... Так і йшла з простертими руками, наче луг хотіла весь обняти...*

Часто в підрядних порівняльних реченнях пропускається присудок, лексично однаковий з присудком головного речення. Його легко відновити, якщо в складі підрядного речення, крім підмета, є додатки чи обставини, залежні від присудка змістом і граматичною формою: *Вона тяглася до нього, як квітка до сонця.*

У таких прикладах підрядні порівняльні речення мають у своєму складі підмет та другорядні члени і тим самим допомагають легко його відновити: *„Вона тяглася до нього, як квітка тягнеться до сонця“.*

Найбільшу трудність щодо визначення типу синтаксичної одиниці становлять порівняльні конструкції, які складаються лише з Н.в. іменника з пояснюючими словами або без них. З одного боку, в складі таких конструкцій є Н.в. іменника, що може виконувати роль підмета, а з другого, - немає присудка і другорядних членів, залежних від нього. За значенням такі порівняльні конструкції показують ознаку дії, предмета, отже, близькі до обставини чи означення. До того ж в українській мові назви деяких предметів виступають уособленням якоїсь однієї ознаки, властивості: *рак, жарина (жар) - червоного кольору; сніг, молоко, цукор, папір, крейда - білого; ніч - чорного; лід - холоду; сльоза - чистоти; стріла, блискавка - швидкості і под.*

У мові такі іменники з порівняльним сполучником вживаються для підсилення ознаки, вираженої прикметником, прислівником: *Тепер Марко Безсмертний був чорний, як ніч.* Ці порівняльні конструкції виконують роль означення, обставини, уточнюючи значення іменної частини складеного присудка, означення чи обставини.

Порівняльні конструкції такого типу не лише уточнюють інші члени, вони можуть самостійно виступати означенням, прикладкою, обставиною: а) у ролі прикладки: *Як веселе море, із-за гори мчить завітчаними кіньми якийсь весільний поїзд;* б) у ролі означення: *В покосах та між покосами горіли зорі, як червоні суниці;* в) у ролі обставини: *Ранками бували заморозки, і земля дзвеніла під ногами, як склянка.*

У цих реченнях порівняльні конструкції складаються з Н.в. іменника з залежними словами чи без них. Іменник є назвою не конкретного предмета як носія комплексу ознак, властивостей, а предмета взагалі як виразника однієї типової ознаки.

Такі іменники не виконують ролі організуючого члена підрядного речення, отже, порівняльна конструкція виступає другорядним членом речення.

Однак Н.в. іменника може означати цілком конкретний предмет, з яким порівнюється інший, тобто, виступати носієм певної дії, ознаки, яка названа в основній частині. В таких випадках він виконує роль організуючого члена підрядного речення - підмета, присудок при якому пропущено: *Ми належимо з вами до самотніх, здається, як і наш острів.*

Якщо основним членом порівняльної конструкції є займенник, він завжди вказує на конкретний предмет, з яким порівнюється інший за однаковою дією чи ознакою, і виконує роль підмета порівняльного речення: *Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як і я.*

Отже, при визначенні типу синтаксичної одиниці, вираженої порівняльною конструкцією, недостатньо брати до уваги лише синтаксичну структуру її чи морфологічний спосіб вираження стрижневого слова.

Аналіз таких конструкцій дає підстави визначити деякі критерії розмежування їх.

Основними з них є:

- морфологічне вираження стрижневого слова;
- функціонально-семантичне значення його;
- наявність співвідносних слів в основній частині;
- наявність підсильних часток ж - в основній частині, і - в залежній;
- наявність у залежній частині дієприслівникового, дієприкметникового звороту чи підрядного речення до неї: *Ніхто так щиро не обав про „народне добро“, як Прокіп; Я теж: охоче запив би змирицу з вами, але я не такий довірливий, як мій командир; Ось вони [тіні] м'яко послались, такі ж химерні і кривобокі, як і маслини; А рояль не дававсь Хомі... він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кров'ю; Споловілі очі Андрія блищали, як лід, що тане на сонці.*

У неповних двоскладних реченнях, що складаються з іменника в Н.в. з залежними словами чи без них, „міститься повідомлення про належність певному предмету чи явищу названих ознак, повідомлення про тотожність цього предмета чи явища з відомим уже нам, який називається" (А. С. Попов).

У певному контексті реченням може виступати і така порівняльна конструкція, у складі якої немає жодного головного члена: *Нещастя якесь у вас? - Авжеж, бо щастя мені дісталось таке, як тому вбогому чоловіку, якому тільки приснився добрий сон“.*

Коли ж у складі порівняльної конструкції немає жодного головного члена і на пропущений їх не вказують ні наявні члени, ні контекст, така конструкція не становить предикативної одиниці, а виконує роль якогось другорядного члена речення.

Стрижневим словом такої порівняльної конструкції може виступати:

а) іменник у формі будь-якого непрямого відмінків (з пояснюючими словами чи без них): *В широку розколину фіртки глянув на неї білий і холодний, як з криги, дім, з чорними заспанними вікнами; Роман, мов перед глибокою водою, зупиняється перед химерним кресленням учителя;*

б) прикметник у різних його формах: */ земля тоді теж: дивилась на нього, мов жива, і вгадувала його бажання; Рум'янець на щоках густий, гарячий, хоч і старечий, а рухи - живі, енергійні, яку молоді;*

в) числівник у сполученні з іменником: *Я додаю од себе, що сьогодні серед зими пахне весною — і наші очі, як чотири давніх знайомих, у повній згоді приятні;*

г) дієприкметник чи дієприслівник: *Спинає мене біла піна гречок, запашина, легка, наче збита крилами бджіл;*

г) прислівник: *Новий пасажир спершу подивився у вікно, за яким, ніби навипередки з поїздом, перебігав перелісок;*

д) фразеологічне словосполучення: *Гивині батьки дуже хотіли бути багатими, але так, щоб усім людям здавалося, що вони бідні, як мак начетверо.*

Порівняльні конструкції, що виконують роль другорядного члена, можна назвати порівняльним зворотом. Порівняльні звороти в реченні відокремлюються. Вони відрізняються від інших відокремлених другорядних членів речення лише наявністю моменту порівняння.

Порівняння вживається і в ролі присудка чи частини його. В таких випадках воно не становить звороту і не відокремлюється. Вживання коми перед присудком, вираженням порівняння, що зустрічається в друкованих творах, не виправдане: *Чорні жиливі руки були наче з заліза.*

При звичайних, не відокремлених, другорядних членах речення слова *мов, немов, наче, неначе, ніби* виступають модальними частками. Модальні частки можуть вживатися з будь-яким другорядним членом, а також з підметом і присудком, надаючи їм відгінку схожості з чимось, подібності: *Через хату пройшла неначе процесія.* Звичайно такі члени з модальними частками ніякими розділовими знаками в реченні не виділяються.

Опубл.: *Українська мова і література в школі, 1973. — №6.-С. 31-35.*

II.7. СТРУКТУРНА СХЕМА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

А. П. Загнітко

ПОНЯТТЯ ПАРАДИГМИ РЕЧЕННЯ: ДВА ПІДХОДИ ДО ЇЇ АНАЛІЗУ

Сучасний синтаксичний аналіз тієї чи іншої структурної схеми передбачає не тільки опис її компонентів, але й розгляд того, як ця абстрагована структура співвідноситься з іншими, яке місце займає в системі. Звідси речення тлумачиться не як застиглий конструкт, а як така структурна схема, що допускає варіювання смислу або експресивно-стилістичного забарвлення: *Я поспівав* (об'єктивна модальність і констатація факту); *Я поспівав би* (бажання мовця).

Синтаксичний аналіз, спрямований на встановлення системних видозмін і співвідношень формальних класів речення, виступає пов'язаним з однією з фундаментальних ідей лінгвістики нашого століття - необхідністю аналізу мовних одиниць у парадигматичному аспекті, в результаті чого сформувалося вчення про парадигму речення.

Становлення поняття парадигми речення відбулося в 60-ті роки ХХ ст. у межах трансформаційного методу. Першим дослідженням з цієї проблеми була робота Д. Уорта (1963 р.), який включає в систему синтаксичної парадигматики усі синтаксичні конструкції, пов'язані синонімічно або трансформаційними відношеннями. Подальшого опрацювання проблема набула в працях лінгвістів Р. Зимека, В. Грабе, П. Адамца, які й дали визначення одиниці синтаксичної парадигматики - структурної основи речення. До структурної основи вони зараховували не тільки головні члени, але й другорядні, наявність котрих чітко окреслена валентністю дієслова.

Парадигма речення - це ієрархічно організована система, що включає ядерне речення як вихідну форму парадигми та його перетворення. При розгляді парадигми речення відразу намітилося два істотно відмінних її тлумачення. Одне спирається на морфологічну видозміну предикативного центру, тобто парадигма речення розглядається у внутрішньомодельних перетвореннях. Тому за основу беруться тільки граматичні категорії, які становлять предикативність речення. Звідси випливає, що парадигма речення - це сукупність усіх регулярно наявних у системі мови видозмін речення, пов'язаних з вираженням категорій об'єктивної модальності і синтаксичного часу. Парадигма речення постає системою його форм (Н. Ю. Шведова). Друге тлумачення парадигми речення ґрунтується на розгляді останньої як асоціативного ряду, що передбачає розвиток концептуально прийнятних визначень парадигми у фонетиці, словотворі, лексиці. Широкий підхід до тлумачення парадигми речення пов'язаний з постановням дериваційного синтаксису у кінці 60-х років ХХ ст. (Т. П. Ломтев, В. С. Храковський, Л. М. Мурзін; Русская грамматика, Рґаба 1979). У цьому разі визначальним є поняття дериваційної парадигми речення, що охоплює вихідне і похідне речення. Похідна конструкція відрізняється від вихідної ускладненням смислу і зміною форми. У такому разі парадигма речення охоплює всі видозміни структурної схеми внутрішньомодельного і міжмодельного типу при збереженні пропозиції. Пропозиція (лат. *propositio* - судження) - це семантичний інваріант, спільний для усіх членів модальної і комунікативної парадигми речення і похідних від речення конструкцій ("теорія номіналізації"). Семантико-синтаксична структура пропозиції вважається ізоморфною структурі факту (Ч. Філлмор, Б. Рассел). Дериваційна ж парадигма охоплює: 1) варіації, що передбачають зміну морфологічних категорій окремих компонентів (час, вид, спосіб, число, особа, рід) при повному збереженні синтаксичної структури і кількості компонентів; 2) модифікації, які передбачають зміну модального або фазового значення внаслідок введення до реченневої структури нового елемента - модифікатора; 3) трансформації, що охоплюють формальні видозміни ядерного речення при збереженні тотожності смислу.

Парадигма речення в широкому розумінні охоплює емний і різноманітний перелік явищ, які тлумачаться лінгвістами неоднаково. В цьому випадку можна виділити у парадигмі речення три складники:

1) будь-які варіативні системні видозміни речення внутрішньосхемного характеру (не змінюють відмінних ознак структурної схеми);

2) будь-які значущі системні протиставлення речень однієї структурної схеми реченням, побудованим за іншими структурними схемами, при збереженні подібності змісту у модифікаційних його виявах;

3) будь-які значущі протиставлення речень певного формального класу іншим синтаксичним одиницям або їх частинам (словосполученню і складному реченню або його частині, наприклад, підрядній), що виявляються в можливості / неможливості трансформації речення в інші синтаксичні одиниці та у співвідношеннях між перетворюваним реченням і новим утворенням у результаті перетворення синтаксичної конструкції при збереженні тотожного смислу, пор.:

а) внутрішньосхемні перетворення: *Хлопець йшов додому / Хлопець іде додому / Хлопець йшов би додому / Хлопець піде додому / Хлопець може піти додому / Хлопець вирішив піти додому / Хлопець почав йти додому;*

б) міжсхемні перетворення: *Хлопець відчинив вікно / Вікно відчинене хлопцем;*

в) міжрівневі відношення: *Хлопець пофарбував двері / Фарбування дверей хлопцем / Двері, пофарбовані хлопцем.*

Парадигма речення у вузькому розумінні ґрунтується на понятті форми речення і включає в себе тільки (і тільки!) внутрішньосхемні видозміни речення.

Вузьке і широке тлумачення парадигми речення не взаємовключають одне одного, оскільки широке тлумачення істотно доповнює вузьке тлумачення. Інша справа, що при широкому тлумаченні парадигми речення виникає питання різноплановості охоплюваних явищ. І в цьому аспекті заслуговує на увагу прагнення прихильників широкого погляду на парадигму розмежувати внутрішньосхемні і міжсхемні парадигми.

Література

Опубл.: *Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія.* - Донецьк: ДонПУ, 2001. - С. 296-298.

М. О. Вінтонів

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ МОВОЗНАВЧОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СТРУКТУРНОЇ СХЕМИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Залишається дискусійним серед лінгвістів питання про принципи репрезентації структурної схеми простого речення. Аналіз структурної організації речення дозволив вченим виявити компоненти речення. У синтаксисі такої мінімум речення одержав різні назви: "модель речення" (Н. В. Алісова; Г. О. Золотова; О. І. Москальська); "формула структури речення" (Т. П. Ломтев); "основа речення" (В. П. Малащенко); "структурна схема речення" (В. А. Белошапкова; І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, Л. П. Іванова, І. П. Распогов; Н. Ю. Шведова).

У лінгвістиці прийнято виділяти два рівні опису речення: рівень системи мови й рівень мовлення, який являє собою реалізацію системи мови. Абстрактним зразком, за яким формується будь-яке конкретне речення, є структурна схема простого речення, що дозволяє визнати її явищем системи мови.

В основному існує два погляди на структурну схему (формулу, модель) речення. Сутність їх зводиться до того, що структурні схеми розглядаються або як відірваний формальний граматичний зразок, який організовує основу речення, або як граматичний зразок, який потенційно репрезентує речення як реальну мовленнєву одиницю. Ці два напрямки можна протиставити як опис мінімальних і розширених структурних схем.

У Граматиці сучасної російської літературної мови [Грамматика 1970] та ін. здійснюється спроба репрезентації структурної схеми речення з формально-граматичного боку й основними компонентами структурної схеми речення визнаються члени речення. Під структурною схемою простого речення розглядається синтаксичний зразок, що має свою формальну організацію, своє мовне значення, за яким може бути побудоване окреме, непоширене (елементарне) речення, а всі його поширювачі, включаючи й облігаторні, виносяться за межі схеми мінімальної структури. Привабливість такого підходу полягає у тому, що він дозволяє необмежену кількість конкретних висловлень звести до відносно закритого списку моделей.

У руслі формального підходу до речення як конститутивні елементи виділяються словоформи, основною функцією яких є організація предикативної основи речення. Між головними членами двокомпонентної схеми наявний зв'язок координації "І тільки ми вибігли на шосе відбрати зброю і трофеї, як почули гуркіт нових машин, що над'їжджали з того самого напрямку" (М. Скорупський-Макс); співположення "Вони були в сторожах і тепер за сторожа" (М. Куліш) чи тяжіння "Тільки стара Наумиха стояла невесела ... Чогось їй було сумно, чогось їй було журно" (М. Коцюбинський), на основі чого виділяються схеми з координованими і некоординованими членами речення. Критерієм структурної обов'язковості/факультативності є граматична цілісність предикативної побудови. Відмінність обов'язкового компонента від облігаторного полягає в тому, що перший не може бути виключений із схеми без того, щоб сама ця конструкція не розпалася як граматична структура.

Основне протиріччя цього підходу полягає в тому, що поза увагою залишається семантика речення і не завжди при цьому підході забезпечується номінація події.

Прихильники другого підходу звертають увагу не тільки на формальну організацію речення як предикативної одиниці, але і на його смислову завершеність. Проте у межах цього підходу теж можна виділити кілька напрямів щодо інтерпретації структурної схеми речення.

Г. О. Золотова [Золотова 1982] скептично ставиться до морфологічної символіки опису структурної схеми речення, також не обмежує ці схеми рамками предикативних членів речення і загалом підходить до опису структурної схеми речення як до її функціональної моделі, тобто в основу покладена інформаційна викінченість структури.

У працях Г. П. Ломтева [Ломтев 1958] характерне прагнення розмежувати структурно-семантичні різновиди речення, враховуючи валентні властивості предиката, оскільки структура речення відбиває структуру предиката.

Вирішення питання про характер відношень між елементами структурної схеми закономірно підводить до проблеми структурної необхідності члена моделі, що вирішується по різному у рамках різних напрямків. Наприклад, у руслі "предикативного" підходу обов'язковість члена моделі розглядається в тісному зв'язку з поняттям граматичної достатності побудови. З позиції цього підходу компонент у формі непрямого відмінка "Синові виповнився рік" розглядається як детермінант, оскільки ступінь залежності від дієслова доходить майже до нуля. Проте в структурах типу "Директорові не треба розмов" вони кваліфікуються як обов'язкові.

У межах "інформаційного" підходу робляться спроби пов'язати структурно обов'язкові члени моделі з її семантичною обов'язковістю (В. В. Бабайцева), з потенційною синтаксичною валентністю того чи іншого члена валентності, що вимагає для реалізації валентності обов'язкової присутності певної форми слова

(О. А. Іванчикова). В інших концепціях структурна необхідність постійних компонентів моделі визначається комунікативними потребами (Т. П. Ломтев) або розглядається з врахуванням обов'язковості словоформ при підпорядковуючому їх дієслову (І. П. Распопов).

Чеські лінгвісти П. Адамец і Я. Светлик вважають, що у формулу речення входять всі поширюючі члени, які відносяться безпосередньо до особової форми дієслова [Адамец 1966, с. 5-7].

Визнання необхідності введення у мінімальну структуру інформативно облігаторних поширювачів знайшло відображення також у дослідженнях В. Г. Адмоні, Ю. Д. Апрессяна, Р. Зимеки, М. Кубика, П. А. Леканта, Т. П. Ломтева, Г. Г. Почепцова, О. О. Холодовича та ін.

Під реалізацією структурної схеми речення мається на увазі перехід від структурної схеми умовного зразка до речення - одиниці мовлення. Цей перехід пов'язаний з конкретизацією модально-темпорального плану і лексичним наповненням позиції у структурній схемі. Речення як одиниця мовлення невід'ємне від мовленнєвої ситуації чи контексту (але з певною метою воно може розглядатися у відносній незалежності від конситуації).

Так, якщо розглядати структурну схему простого речення як мінімальну побудову предикативної одиниці (див. роботи Н. Ю. Шведової), то всі одержані нами речення будуть наділені граматичним значенням предикативності, але інформативна достатність речення може залишатися проблематичною. Саме це послужило причиною, що більшість вчених є прихильниками того погляду, згідно з яким структурну схему розглядають не тільки як мінімальну предикативну одиницю з формального боку, але як семантичну структуру речення, яка враховує одночасно й власне граматичну й номінативну його достатність.

Два підходи до оцінки мінімуму речення послужили причиною появи двох типів структурних схем: мінімальної структурної схеми, яка включає тільки предикативний мінімум, і розширеної структурної схеми, яка орієнтована на номінативний мінімум речення. Через те, що між мінімальною та розширеною структурною схемами існують включення, тому що основою речення є предикативний мінімум, то розширена структурна схема являє собою мінімальну структурну схему плюс компоненти, які важливі для семантичної структури речення.

Використання двох підходів до виділення структурних схем, звичайно, повинно бути не одночасним, а послідовним. Спочатку на основі першого підходу, тобто при опорі на розуміння речення як синтаксичної одиниці, граматичним значенням якої є предикативність, і, відповідно, мінімуму речення як його предикативної основи, з'ясовуються види предикативного мінімуму речення, які можуть бути названі мінімальними структурними схемами; потім, на основі другого підходу, тобто при опорі на розуміння речення як номінативної одиниці і, відповідно, мінімуму речення як "межі семантичної автономності речення, здатності до виконання номінативної функції", виявляються види реалізації предикативних мінімумів речення у номінативних мінімумах, які можна назвати розширеними структурними схемами [Балли 1955, с. 116-117].

З одного боку, номінативна неповнота речення пояснюється необхідністю введення поширювачів, які пов'язані з компонентами схеми сильним підрядним зв'язком, без таких поширювачів недостатньо інформативні самі лексичні одиниці, які заповнюють позиції у схемі (В. Г. Адмоні, М. Кубик, Є. К. Крижкова, О. О. Холодович та ін.), пор.: *Ширше груди! Повніше серця* (О. Ольжич).

З іншого боку, інформативна неповнота речення може бути пов'язана з його неоднозначністю, з невираженням семантики тієї структурної схеми, за якою це речення побудоване: *Косити*.

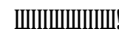
Під обов'язковим (сильним) поширювачем слід розуміти такий поширювач, який передбачає сукупність категоріальних властивостей цього слова і регулярно супроводжує при "неабсолютивним" його вживанні. Регулярна поява сильного прислівного поширювача завжди пов'язана з деякою інформаційною недостатністю головного слова у цьому значенні. Якщо заміна синтаксичної позиції головного слова призводить до неможливості вживання при ньому цього поширювача, це свідчить про те, що облігаторність поширювача зумовлена не тільки категоріальними властивостями головного слова, але і його функціонуванням у цій синтаксичній конструкції.

Отже, два погляди на структурну схему простого двоскладного речення, які були розглянуті вище, ґрунтуються на різному баченні мінімуму речення, попри всі розбіжності, між ними нема взаємовиключення один одного. У синтаксичному розгляді вони можуть поєднуватися. Крім того, повний розгляд синтаксичної системи вимагає реалізації у ньому обидвох підходів, оскільки вони розкривають різні аспекти синтаксичного механізму речення. Корінні розбіжності між ними ґрунтуються на врахуванні формального упорядкування предикативної основи речення (перший напрямок) чи на врахуванні формальної і семантичної організації більш широкого комплексу компонентів, які необхідні для виконання реченням функції змістовного повідомлення (другий напрямок) [Белошапкова 1977, с. 115]. Завдання синтаксичної науки вимагає дослідження і того й іншого аспекту речення.

Література

1. Адамец 1966: Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. - Прага: Академия, 1966. - 96 с.
2. Балли 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1955. - 416 с.
3. Белошапкова 1977: Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис. - М.: Высш. шк., 1977. - 248 с.
4. Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. - К.: Либідь, 1993. - 368 с.
5. Грамматика 1970: Грамматика современного русского литературного языка. Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой. - М.: Наука, 1970. - Т. 2. - 710 с.
6. Загнітко 1996: Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). Ч. I.: Навч. посібник. - К.: ІЗМН, 1996. - 202 с; Ч. II. - К.: ІЗМН, 1996. - 240 с.
7. Золотова 1982: Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. - М.: Наука, 1982. - 368 с.
8. Ломтев 1958: Ломтев Г. П. Основы синтаксиса современного русского языка. - М.: Учпедгиз, 1958. - 116 с.
9. Распопов 1973: Распопов И. П. Очерки по теории синтаксиса. - Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 1973. - 220 с.

Опубл.: *Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. Випуск 7. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 57-60.*

Н. В. Гуйванюк

ФУНКЦІОНАЛЬНА ТРАНСПОЗИЦІЯ В СИНТАКСИСІ

Термін «транспозиція» у вузькому розумінні означає «повідомлення знаку мови певної синтаксичної функції»; вживання мовного знака в даній синтаксичній функції» [Ахманова 1966, с. 480].

Однак у мовознавчій літературі цей термін вживається значно ширше. Зокрема, він означає перехід слова з однієї частини в іншу («морфологічна транспозиція») чи вживання однієї частини мови в функції іншої («синтаксична транспозиція»). Крім того, існує й поняття «семантична транспозиція», в основі якої лежить переосмислення семантико-синтаксичних значень окремих граматичних форм (наприклад, вживання форм одного дієслівного способу в значенні іншого, як-от : *Прийди влі вчасно, біди б не сталося // Якби він прийшов вчасно, біди б не сталося. Чи не написали б Ви словечко до мене у Відень на адресу Сембратовича? (М. Коцюбинський) // Напишіть словечко до мене у Відень на адресу Сембратовича.*

Ю. С. Степанов сформулював суть поняття транспозиції як «явище, коли мовна одиниця, або мовний знак, не змінюючи свого основного «речового» значення, змінює граматичне значення» [Степанов 1981, с. 185]. Відповідно до того, чи виявляється транспозиція лише в зміні синтаксичного оточення й сполучуваності чи й у зміні лінійного знака, учений поділяє транспозицію на два типи - «імпліцитну» або «гіпостаз» та «експліцитну», або *функціональну транспозицію*.

Концепція синтаксичної (функціональної) транспозиції відображена досить повно у французькому мовознавстві, зокрема в працях Л. Кледа, А. Сеше, Ш. Баллі, Л. Теньєра та ін. Особливо багато уваги присвятив проблемі транспозиції Шарль Баллі у відомій праці «Загальна лінгвістика і питання французької мови» [Баллі 1955]. Теорія транспозиції («трансляції») є провідною у праці Люсьєна Теньєра «Основи структурного синтаксису» [Теньєр 1988].

Поняття транспозиції («трансляції») Л. Теньєр інтерпретував передусім як спосіб вираження думки відповідно до духу конкретної мови. Він зазначав, що це поняття пов'язане безпосередньо з мовними перетвореннями, з якими ми стикаємося при вивченні паралельних, співвідносних засобів вираження тих чи інших значень, а в плані діакронії - при вивченні змін окремих форм в історії мови, а також у зіставному плані при вивченні міжмовних контактів (наприклад, при перекладі з однієї мови на іншу).

Л. Теньєр розробив типологію «трансляцій», намагаючись пояснити, таким чином, динаміку синтаксичних одиниць і взагалі подати їх як різновиди мовних змін. Усі мовні перетворення, на думку Л. Теньєра, можна звести до таких типів : 1) зміна кількості елементів висловлення шляхом їх додавання чи зменшення; 2) зміна якості, тобто формальні видозміни самих елементів; 3) зміна типів зв'язку між елементами висловлення. Додавання елементів частково розглядаються ученим у розділі «Юнкція»; зміни форм елементів чи їх «вузлів» - у розділі «Трансляція» і зміни синтаксичних зв'язків - у розділі «Метаксис». Учений розрізняє два ступені транспозицій. Перший ступінь пов'язаний, на його думку, з внутрікатегоріальними змінами тієї чи іншої частини мови (наприклад, співвідношення різних дієслівних форм), а також перехід слова з одного функціонального класу в інший. До другого ступеня «трансляцій» Л. Теньєр зараховує перехід дієслівної основи речення в іншу категорію, наприклад, у функцію іменника, прикметника чи прислівника. Пор.: *Коли настає вечір, молодь почала збиратися біля клубу // З настанням вечора молодь почала збиратися біля клубу.*

Онак слід сказати, що вченому все-таки не вдалося чітко розмежувати *морфологічну транспозицію* (дійсний перехід від однієї частини мови до іншої) і *синтаксичну транспозицію*, коли те чи інше слово, вживаючись у синтаксичній функції іншої частини мови, зберігає при цьому власні категоріальні властивості (наприклад, словосполучення «le li/te s'Al&ea» перекладається українською мовою і як «книга Альфреда» і «Альфредова книга», тобто форма іменника, як бачимо, виконує означальну, «прикметникову» функцію.

Крім того, Л. Теньєр не запропонував чіткої класифікації ФСС (формально-семантичних співвідношень), зараховуючи до «трансляцій» різноманітні модифікації мовних форм (модифікаційні співвідношення), а також інтерверсивні та метаксичні співвідношення, які, на наш погляд, розрізняються на дещо інших засадах. У цілому ж теорія «трансляцій» Л. Теньєра заслуговує на те, щоб бути високо оціненою, адже перед науковою громадськістю сьогодні стоїть важливе завдання - створення загальної теорії мовних перетворень та їх систематизація.

Функціональна транспозиція займає чільне місце в теорії синтаксичної номінації. Процес транспозиційної номінації забезпечується насамперед переведенням слова однієї синтаксичної категорії в іншу і супроводжується набуттям ним нових ономазіологічних характеристик (морфологічних показників того класу слів, функції якого воно виконує).

На основі різних типів транспозиції виділяється в синтаксисі української мови значна кількість ФСС. Найчастіше кореферентні співвідношення будуються на основі використання однієї мовної форми в функції іншої як її протичлена в парадигматичному ряду.

В основі синтаксичної транспозиції лежить семантична і функціональна опозиція мовних одиниць. Це також одна з форм прояву явища асиметрії в мові. Внаслідок синтаксичної транспозиції розширюються номінативні потенції віртуальних знаків мови. Кореферентні співвідношення на основі транспозиційних опозицій дають можливість мовцеві виразити найтонші відтінки у передачі інваріантних (референтних) значень.

Досить глибоко проаналізував граматичну суть транспозиції, вказавши на її важливу роль у функціонуванні мови, Ш. Баллі. «Замкнуті у своїх основних категоріях, - писав він, - знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегоріальним замінам думка звільняється, а форма вираження збагачується і набуває різних відтінків» [Баллі 1955, с. 143].

Питання транспозиції і систематизації типів транспозиції знайшли відображення і в працях російських мовознавців, зокрема В. Г. Гака [Гак 1986], О. С. Кубрякової [Кубрякова 1978], О. В. Падучевої [Падучева 1974], Н. Д. Арутюнової [Арутюнова 1976] та ін.

Досить вагомий вклад у теорію транспозиції, зокрема у розробку питання про частиномовний статус лексико-граматичних класів слів та їх транспозицію вносять українські вчені. Зокрема, слід назвати праці І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. М. Русанівського, О. К. Безпояско, А. П. Загнітка, А. П. Грищенко та ін.

І. Р. Вихованець виділяє частини мови на основі сукупності семантичних, синтаксичних і морфологічних характеристик слів, враховуючи такі основні семантико-граматичні та формально-граматичні ознаки, як: 1) *категоріальні значення* (дії або стану - дієслово; предметності - іменник ; ознаки предмета - прикметник; ознаки ознаки - прислівник); 2) *типів семантико-синтаксичні позиції* (процесуальні позиції — дієслово; позиції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя і под. - іменник; атрибутивної позиції - прикметник; обставинної позиції - прислівник); 3) *типів формально-синтаксичні*

позиції (присудка або головного члена односкладного речення, співвідносного з присудком, - дієслово; підмета або головного члена односкладного речення, співвідносного з підметом, а також керованого другорядного члена речення, - іменник; присубстантивного другорядного члена - прикметник; позиції прислівного чи причергового (детермінантного) другорядного члена - прислівник [Вихованець 1998, с. 21].

І. Р. Вихованець виділив також три ступені взаємопереходів частин мови - синтаксичний, морфологічний і семантичний, подібно до трьох типів (морфологічної, синтаксичної і семантичної) транспозиції. Наприклад, словоформа «улітку» трактується у реченні «Товариш відпочивав улітку» як «синтаксичний і морфологічний прислівник», а в реченні «Відпочинок улітку змінив його здоров'я» як «синтаксичний, неморфологізований прикметник» [Вихованець 1988, с. 21].

Узагальнюючи відомості про транспозиційні видозміни окремих синтаксем, спробуємо подати їх як функціональні парадигми, визначивши такі критерії кореферентності транспозиційних співвідношень: *спільність категоріального значення, семантико-синтаксичної й формально-граматичної позиції в реченні*. Так, наприклад, спільне категоріальне значення стану у дієслова, прикметника та прийменниково-відмінкового предикатива у позиції присудка забезпечує їх **функціональну транспозицію**. Пор.: *Дитина радіє // Дитина радісна; Мати тужить // Мати в тузі* і под.

Транспозиційні співвідношення тісно пов'язані з поняттям синтаксичної похідності. Це здебільшого співвідношення первинних і вторинних мовних знаків, що мають спільний референт. Як зазначають дослідники, номінативні й граматичні значення у морфологічному слові (лексемі) реалізуються в реченні у відповідній синтаксичній функції не самостійно, а у зв'язку з іншими словоформами. Так, при дослідженні семантики відмінків доводиться зважати на *єдність граматичних і дистрибутивно-трансформаційних значень*, скажімо, іменників з іншими частинами мови, з'ясувати всю сукупність мовних засобів вираження тих чи інших значень, зумовлених конструктивними особливостями речення, в тому числі засобів, синонімічних до відмінків (прийменникових конструкцій, прислівникових форм та ін.). На цій основі (тобто на встановленні «категоріальності» і «некатегоріальності») визначаються первинні і вторинні функції відмінкових форм [Вихованець 1987, с. 52].

Загалом для відмінків характерні такі первинні (категоріальні) семантико-синтаксичні функції: *діяча, носія стану, об'єкта дії, об'єкта стану, знаряддя, засобу, адресата-звертання, місця*. Ці первинні функції стосуються тільки власне-іменників (а не граматичних іменників, наприклад, віддієслівних, відприкметникових, що позначають дії, стани). Вторинні функції - це функції власне-відмінкові. Саме на основі співвідношення первинних і вторинних функцій будуються основні ФСС в сигемі синтаксем.

Функціональна транспозиція *пов'язана з відмінностями частиномовного статусу слів і типу синтаксичного зв'язку при збереженні загального синтаксичного значення та семантичної структури*.

Транспозиційні співвідношення - це, насамперед, однопозиційні співвідношення предикативних синтаксем (суб'єктів-предметів, предикатів двоскладних та односкладних речень), а також непредикативних синтаксем (атрибутивного, суб'єктного і обставинного типу).

Транспозиційні співвідношення досить виразно засвідчують зв'язок синтаксису з лексикою і морфологією, адже будь-яка синтаксична структура, щоб стати зреалізованим у мовленні реченням, повинна одержати відповідне лексико-морфологічне оформлення.

Лексичним значенням зумовлюється здатність слова вживатися в тій чи іншій синтаксичній функції, займати ту чи іншу позицію в реченні. При використанні словоформи в тій чи іншій синтаксичній функції вона набуває синтаксично зумовлених чи функціонально зумовлених значень: синтаксичні властивості слова як члена речення тут ніби включаються в його семантичну характеристику. Такими синтаксично зумовленими значеннями В. В. Виноградов називав, наприклад, «предикативно-характеризуючі» значення іменників, прикметників, прислівників, що переходять в категорію стану, а також «означальні» значення деяких дієслівних форм, наприклад, інфінітивів у позиції присубстантивного атрибута [Виноградов 1953, с. 24].

Саме завдяки синтаксичним властивостям «іменників якості» можливе їх вживання в ролі номінативного засобу, співвідносного з прикметниками та прислівниками. Таким іменникам властива подвійна семантико-граматична єдність значень предметності і властивості (якості) як результат їх синтаксичної похідності (відад'єктивної деривації). Іменники «стану» («У мене тривога») співвідносні з тими частинами мови, котрі також передають це значення: 1) з дієсловом (**Я тривожусь**); 2) предикативом (**Мені тривожно**); 3) прикметником (**Я тривожна**); 4) дієприкметником (**Я стривожена**); 5) прийменниково-відмінковою формою (**Я в тривозі**).

Комплексний аналіз ономазіологічних характеристик тієї чи іншої частини мови засвідчує її неоднозначність. Саме завдяки ономазіологічній спільності і можливі кореферентні співвідношення різних частин мови в тій чи іншій синтаксичній позиції.

Особливістю ономазіологічних характеристик відзначаються й інфінітиви, які трактуються ученими то як «колишні іменники», то як «особлива форма дієслова», що є основою їх співвідношень як з іменниками, так і з дієслівними формами.

І. Р. Вихованець відзначає, що з погляду синтаксичної деривації інфінітив є іменниково-дієслівним перехідним утворенням, «специфіку якого становить різний спосіб закріпленості за іменниковою і дієслівною сферами. Іменникове функціонування здійснюють синтаксичні позиції, а дієслівне - аналітичні синтаксичні морфеми або дієслівні модифікатори» [Вихованець 1988, с. 82].

Потрібно відзначити, що, яку б синтаксичну функцію не виконував інфінітив, у ньому завжди присутній синкретизм лексико-граматичних властивостей, двоїста дієслівно-іменникова природа, які і визначають його поліфункціональність як у залежній, так і в незалежній синтаксичній позиції (підмета, присудка, поширювачів означального та об'єктного типу, обставинного поширювача мети).

Зіставляючи співвідношення «синтаксичних» і «несинтаксичних» форм (наприклад, «білий», «білізна», «біло», «біліти»), відзначимо, що вони різняться, насамперед, відтінками того самого значення, але разом з тим і відношення, в які вони здатні вступати з іншими словами, абсолютно різні.

Таким чином, кожна частина мови входить у систему формально-семантичних співвідношень на основі первинних і вторинних значень, первинних і вторинних функцій, первинних і вторинних форм.

Теорія транспозиції тісно пов'язана зі словотвором. Оскільки співвідносні форми розглядаються як опозиції первинних і вторинних, базових і похідних форм, то потрібно враховувати насамперед так звані «транспозиційні» значення. Можна виділити ряд загальних «транспозиційних значень», які пов'язані з їх набуттям при переході з однієї частини мови в іншу. Це значення *предметності* при транспозиції в клас іменників (пор.: *вчителювати - вчитель, навчатися - навчання, молодий - молодість*); значення *процесуальності* при транспозиції в клас дієслів (*бідний - бідніти, білий - біліти, вдова -*

овдовіти, ой - ойкати); значення ознаковості при транспозиції в клас прикметників (пор.: вулиці села - сільські вулиці, газета на сьогодні - сьогоднішня газета).

Транспозиційні співвідношення в синтаксисі базуються, по-перше, на функціональній тотожності синтаксем, виражених різними частинами мови. У структурі простих речень виділяються два типи транспозиційних співвідношень:

- 1) предикативних синтаксем;
- 2) непередикативних синтаксем.

Критеріями їх кореферентності є насамперед ономазіологічна близькість різних частин мови, а саме: 1) іменника і прикметника; 2) іменника і дієслова; 3) дієслова і прикметника; 4) дієслова і дієприкметника; 5) дієслова і дієприслівника; 6) іменника і прислівника; 7) дієслова і прислівника; 8) прикметника і прислівника; 9) дієслова і вигука; 10) дієслова тощо.

Напр.: *Бабусенька була розумниця велика* (Л. Глібов). *Розумна була Галочка: що не вздрить, усе переньме* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Були хлібороби батько й мати, що весь вік творили хліб і мед для людей* (О. Довженко). *Як він безмежно любить цю рідну землю, де вік хліборобили його дід і батько* (В. Гжицький); *Семенеха... побіліла, як стіна, губи стали сині, як без* (Л. Мартович). *Мати зробилась як крейда біла, так і брязнула об землю* (Г. Барвінок); *Наша вчительська місія - захистити дитячу душу* (3 газети) // *Наша вчительська місія - захист дитячої душі* і под.

У системі транспозиційних співвідношень предикативних синтаксем двоскладних речень широко представлені в українській мові такі співвідношення: 1) дієслівно-особових та субстантивних; 2) дієслівно-особових і партиципних; 3) дієслівно-особових і вигуків; 4) субстантивних і ад'єктивних форм.

Напр.: *Заинуло і подружжя Задонцевих. Так осиротів Валерик* (О. Гончар). *На сьомому році Люба залишилась сиротою* (М. Стельмах). *Ще й раніш, відколи овдовіла Катря, зразу й став чіпати її Юхим* (А. Головка). *Давно колись Була собі мати. Був і батько, та не стало; Осталась вдовою* (Т. Шевченко).

Таким чином, транспозиційні співвідношення предикативних синтаксем відбуваються при збереженні загального синтаксичного значення (предикативності) і семантичної позиції в структурі речення (предикативної ознаки - дії чи стану), завдяки транспозиції неморфологізованих форм.

Варто зазначити, що взаємозаступаючі кореферентних синтаксем не охоплює всіх засобів вираження предикативних відношень. Можливість взаємозамінності залежить від таких факторів: 1) наявності спільної мотивації (синтаксичної похідності) синтаксем; 2) постійного чи тимчасового характеру предикативної ознаки; 3) ступеня відмінності частиномовного статусу співвідносних формальних засобів; 4) наявності словотвірно співвідносних слів - представників різних частин мови.

У результаті синтаксичної (функціональної) транспозиції, тобто переміщення одного засобу вираження у сферу значень іншого, виникає цілий ряд кореферентних парадигм у системі атрибутивних, об'єктних та різноманітних обставинних відношень (просторових, часових, причинових, порівняльних та інших). Це, як правило, співвідношення однопозиційних синтаксем, виражених морфологізованими і неморфологізованими формами.

До транспозиційних співвідношень непередикативних синтаксем належать: 1) *прикмет/іково-іменникові, іменниково-прикметникові, інфінітивно-девербативні, прислівниково-іменникові* співвідношення словоформ у системі атрибутивних синтаксем; 2) *девербативно-інфінітивні* - у системі об'єктних синтаксем та

3) *прислівниково-іменникові, інфінітивно-девербативні, дієприслівниково-прислівниково-іменникові* - у системі обставинних синтаксем.

Під транспозиційними співвідношеннями складних речень розуміємо насамперед кореляцію складносурядних і складнопідрядних речень на основі їх функціональної еквівалентності. Суть транспозиції складних речень полягає у співвідносності різних типів зв'язків (сурядного і підрядного), що мають як експліцитне, так і імпліцитне вираження. Напр.: *Все, здавалось, було готове в мене в дорогу, проте днів на три ще вистачало біганини...* (С. Васильченко) // *Хоч все, здавалось, було готове в мене в дорогу, днів на три ще вистачало біганини.*

Таким чином, транспозиційні співвідношення будуються на основі використання однієї мовної форми в функції іншої як її протичлена в парадигматичному ряду. В основі синтаксичної транспозиції лежить семантична й функціональна опозиція співвідносних форм - представників різних частин мови. Різне лексико-морфологічне оформлення кореферентних форм забезпечує семантичні й емоційно-експресивні відтінки значення внаслідок специфіки їх ономазіологічної характеристики, а також у результаті зміни типу зв'язку між елементами висловлення.

Транспозиційні парадигми формуються насамперед через спільність категоріального значення різних частин мови. Так, наприклад, категорія стану об'єднує значну кількість дієслівних форм (типу *радіти, сумувати, тужити, хворіти, лежати, сидіти* і т. ін.); прикметникових (типу *веселий, сумний, радісний, хворий* і ін.); дієприкметникових (типу *спорожнілий, згорьований, обморозжений*); іменникових (*жаль, сум, радість, печаль, туга*), прислівникових (категорії стану) типу *радісно, весело, сумно, затишно, тихо, шумно* і под.

По-друге, транспозиційні співвідношення будуються на спільності синтаксичної позиції кореферентних форм у реченні. Традиційно склалися в процесі історичного розвитку мови так звані морфологізовані (типові) і неморфологізовані (нетипові) засоби вираження тих чи інших синтаксичних значень (предикативного й непередикативного типу - атрибутивних, об'єктних, локальних, темпоральних, каузальних та ін.). Наприклад, морфологізованими вважаються такі типові формальні засоби: *дієслово* - присудка чи головного члена односкладного речення; *іменник* - підмета, головного іменного члена односкладних речень; *прикметник* - присубстантивного поширювача атрибутивного типу; *прислівник* - прислівного чи приреченневого (детермінантного) поширювача обставинного типу. Інші типи формальних засобів в однопозиційних синтаксичних умовах є неморфологізованими.

По-третє, умовою створення транспозиційної кореферентної парадигми є *спільність типових семантико-синтаксичних функцій*, а саме: 1) *процесуальної чи статичної предикуючої ознаки*; 2) *суб'єкта*; 3) *об'єкта*; 4) *адресата*; 5) *знаряддя* та ін.

Таким чином, функціональна транспозиція базується на відмінностях частиномовного статусу і типу синтаксичного зв'язку при збереженні загального синтаксичного значення синтаксеми, її семантико-синтаксичної позиції у семантичній структурі висловлення, а також: при збереженні спільної конструктивної схеми речення. Транспозиційні співвідношення тісно пов'язані з поняттям синтаксичної похідності. Це, як правило, співвідношення первинних і вторинних мовних знаків, що мають спільний референт, адже кожна частина мови розвивається по лінії диференціації первинних і вторинних функцій, первинних і вторинних форм, а вся система частин мови, взята в цілому, — по лінії посилення їх формальної, функціональної і семантичної

дифузності. Саме внаслідок рухливості синтаксичних функцій різних частин мови виникають синтаксичні деривати (словоформи з вторинною функцією).

Туг неабияку роль відіграє історична похідність (прикметників від іменників, дієприкметників та дієприслівників від дієслів; окремих дієслів від іменників, прикметників, вигуків тощо; прислівників від іменників, дієслів і под.). Особливе місце в транспозиційній парадигмі української мови займає інфінітив, що є іменниково-дієслівним утворенням, через що й відзначається поліфункціональністю. До транспозиційної парадигми складних висловлень належать співвідношення окремих складносурядних та складнопідрядних речень, засновані на різних типах синтаксичного зв'язку між предикативними частинами та різних формальних засобах вираження.

Вивчення транспозиційних парадигм має неабияке значення, оскільки безпосередньо пов'язане з мовними змінами, що сталися протягом попередніх історичних періодів, і відображають «дух» мови, її специфіку, багатство синтаксичних форм. Крім того, їх вивчення важливе при системних типологічних дослідженнях декількох мов та у зв'язку з перекладами з однієї мови на іншу.

Література

1. Арутюнова 1976: **Арутюнова Н. Д.** Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. - М.: Наука, 1976. - 383 с.
2. Ахманова 1966: **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов. - М.: Сов. Энциклопедия, 1966. - 606 с.
3. Балли 1955: **Балли Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1955. - 416 с.
4. Виноградов 1953: **Виноградов В. В.** Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. - 1953. — № 5. — С. 3-29.
5. Вихованець 1987: **Вихованець І. Р.** Система відмінків української мови. - К.: Наук. думка, 1987. - 232 с.
6. Вихованець 1988: **Вихованець І. Р.** Части мови в семантико-граматичному аспекті. - К.: Наук. думка, 1988. - 256 с.
7. Гак 1986: **Гак В. Г.** Теоретическая грамматика французского языка: Морфология, 2-е изд. - М.: Высш. шк., 1986. - 311 с.
8. Кубрякова 1978: **Кубрякова Е. С.** Части речи в ономаσιологическом освещении. - М.: Наука, 1978. - 115 с.
9. Падуче ва 1974: **Падучева Е. В.** О семантике синтаксиса: Материалы к трансформационной грамматике русского языка. - М.: Наука, 1974. - 292 с.
10. Тендер 1988: **ТеньерЛ.** Основы структурного синтаксиса / Пер. с франц. - М.: Прогресс, 1988. - 655 с.
11. Степанов 1981: **Степанов Ю. С.** Имена. Предикаты. Предложения. - М.: Наука, 1981. - 360 с.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: Випуск 7. Збірник наукових праць / Укл.: Анатолій Загітко (наук.ред.) та ін. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 85-91.*

ТЕМА III. КОМУНІКАТИВНА ГРАМАТИКА

А. П. Загітко

ВИСЛОВЛЕННЯ: З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧЕННЯ У КОМУНІКАТИВНОМУ АСПЕКТІ

Речення, що розглядається в динамічному аспекті щодо його комунікативної функції, називають висловленням. Цей термін на позначення особливого функціонального статусу реченнєвої структури належить В. Матезіусу [Матезиус 1967, с. 8; Скаличка 1967, с. 118-127; Скаличка 1978, с. 69-79; Горалек 1978, с. 30-35]. Український термін "висловлення" відповідає запропонованому В. Матезіусом чеському ууоуесі.

Вперше таку думку про існування закономірностей формування речення, пов'язаних з його комунікативною функцією у мовленні, висловив французький лінгвіст А. Вейль, який ґрунтовно проаналізував особливості порядку слів у давніх мовах, зіставивши їх з порядком слів у реченнєвій структурі у сучасних мовах (1844 р.). Наприкінці XIX ст. цей аспект дослідження набув психологічного виміру і психологічної інтерпретації, в результаті чого було висунуто поняття "психологічний підмет", "психологічний присудок", що в загальному тлумаченні відповідали загальним психологічним процесам сприйняття реалій об'єктивного світу і відтворення специфіки їх відношень у мовних структурах.

Концепція актуального членування речення була новим поштовхом у дослідженні значущості тих чи інших компонентів у мовленні. Початок комунікативного аспекту вивчення речення слід пов'язувати з 30-ми роками, коли особливої ваги набули різноманітні психологічні концепції і теорії (див.: [Флоренський 1988, с. 88-126]). Витоки комунікативного аспекту вивчення речення знаходяться у діяльності членів Празького лінгвістичного гуртка, саме їм належить активізація розгляду речення в різноманітних вимірах. Голова Празької лінгвістичної школи В. Матезіус здійснив відкриття, показавши, що явище, в якому бачили психологічну природу (тобто реалізацію психологічних особливостей інтерпретації сприйняття явищ та відношень об'єктивного світу у мовних одиницях), насправді є лінгвістичним. В. Матезіус виходить з того, що в різних мовах по-різному можна передавати інформацію про те, що відомо в певній ситуації. Тому в межах речення лінгвіст розрізняє: 1) основу повідомлення - те, що є відомим у певній ситуації; 2) ядро повідомлення - те, що повідомляється про основу повідомлення. У зв'язку з цим підкреслюється, що таке членування не збігається з формально-граматичним на підмет і присудок. Теорія В. Матезіуса стала своєчасною й активно була підхоплена в різних країнах. Відомий швейцарський лінгвіст Ш. Баллі, опрацювавши загальну теорію висловлення, виділив його фундаментальну ознаку - співвідношення модуса і диктума. Сповідуючи логічні принципи аналізу і творчи сприймаючи психологічні підходи до мовних явищ, Ш. Баллі розрізняє у реченні модус і диктум. Модус відображає комунікативний аспект речення, відношення мовця до змісту висловлення, уміщення оцінки з метою її актуалізації. Диктум - це номінативний бік речення, позначення самої події. Найповніше модус і диктум представлені в реченні з підрядними додатковими (за логіко-граматичним принципом класифікації складнопідрядних речень). Так, напр., у фразі *Я хочу, щоб ви прийшли* головна частина *Я хочу* виражає модус, підрядна частина *щоб ви прийшли* виражає диктум (див.: [Балли 1955, с. 35^8]).

Власне, всі наступні концепції комунікативної будови речення спираються на визначальні підходи В. Матезіуса та Ш. Баллі. При цьому наголошуються ті чи інші моменти актуального членування (пор.: [Арутюнова 1976; Арутюнова 1988; Арутюнова 1978]). Остаточне вирішення проблеми актуального членування вимагає врахування між'ярусної взаємодії мовних одиниць і визначення статусу морфологічних категорій у формуванні загальної комунікативної перспективи речення (див.: [Вихованець 1987, с. 42-56, 65,75 і далі; Вихованець 1988, с. 65-73, 87-92 і далі; Загнітко 1993, с. 135-157, 183-196 і далі]).

Література

1. Арутюнова 1976: **Арутюнова Н. Д.** Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. - М.: Наука, 1976. - 383 с.
2. Арутюнова 1988: **Арутюнова Н. Д.** Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. - М.: Наука, 1988. - 340 с.
3. Балли 1955: **Балли Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М.: Изд-во иностр. лит., 1955.-416 с.
4. Вихованець 1987: **Вихованець І. Р.** Система відмінків української мови. - К.: Наук, думка, 1987. - 232 с.
5. Вихованець 1988: **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті. - К.: Наук, думка, 1988. - 256 с.
6. Горалек 1978 - **Горалек К.** Функции языка и речи // Языкознание в Чехословаки: Сб. статей, 1956-1974 / Под ред. А. Г. Широковой. - М.: Прогресс, 1978. - С. 30-35.
7. Загнітко 1993: **Загнітко А. П.** Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. - 1993. - № 1. - С. 25-33.
8. Матезиус 1967: Матезиус В. Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок. - М: Прогресс, 1967. - С. 445-456.
9. Скаличка 1967: **Скаличка В.** Асимметрический дуализм языковых единиц // Пражский лингвистический кружок. - М.: Проіресс, 1967. - С. 118-127.
10. Скаличка 1978: **Скаличка В.** Отношение между морфологией и синтаксисом // Языкознание в Чехословакии: Сб. статей, 1956-1974 / Под ред. А. Г. Широковой. - М.: Прогресс, 1978. - С. 69-79.
11. Флоренский 1988 - **Флоренский П. А.** Антиномии языка (Вступ, статья Вяч. Вс. Иванова)//Вопросы языкознания.- 1988.-№6.-С. 88-126.

Онубл.: *Теоретична граMATика української мови: Синтаксис: Монографія.* — *Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 312-313.*

М. О. Вінтонів

РЕЧЕННЯ-ВИСЛОВЛЕННЯ З ФОКУСОМ КОНТРАСТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Уперше про явище фокалізації почали вести мову такі вчені, як Дж. Фьорс, У. Чейф та ін., де під поняттям *інформаційного фокуса* найчастіше мають на увазі найбільш важливий елемент речення. Проте посилена увага лінгвістів до проблематики фокуса спричинила різноаспектне трактування цього явища в термінологічному плані.

У західній лінгвістиці наявність у реченні фокуса визначається в таких термінах як топік (С. Томпсон), фокус контрасту (У. Чейф), семантичний і

прагматичний фокус (Т. А. ван Дейк). У вітчизняному мовознавстві вживають поняття інформаційного фокуса (І. Сушинський), фокуса уваги (Л. Гоготішвілі), комунікативного фокуса (Т. Жалагіна), фокуса зв'язного тексту (Г. Степанов), фокуса контрасту чи фокуса емпатії (І. Сусов).

Настільки різноманітні трактування поняття фокуса засвідчують про неоднозначність цього явища й дозволяють вести мову про різні види фокуса.

Деякі вчені проблему фокуса пов'язують з явищем емпатичного наголосу, який сприяє виділенню комунікативно важливого елемента й завжди бере участь у фокусуванні (І. Сушинський). Рема з фокусом маркується через сильний підйом тону на наголошеному складі певного компонента і супроводжується розривом мелодики в подальшій постремній частині. Інтонаційне виділення окремого компонента дискурсу підкреслює виключний вибір мовця.

Дослідники спонтанного дискурсу наголошують на необхідності розмежувати фокалізацію реми від контрастної теми, яка теж несе високий тон. Контрастна тема позначає, що підметово-присудкові відношення дійсні тільки для референта, вираженого номінальною групою підмета, і з цього відношення виключені будь-які інші компоненти класу потенційних підметів. В інтонаційному плані контрастна тема визначається за наявністю інтервалу, який її пов'язує, "крок вниз".

Інші вчені (зокрема Л. Гоготішвілі), визначаючи фокусування уваги як процес виділення в семантичному просторі одного з його елементів як центру, щодо якого групуються всі інші "учасники" значеннєвої ситуації речення, відзначають найважливішу ознаку фокуса - фіксування зміни значеннєвих ракурсів: "Міняючи протягом певного часу синтаксичні ролі учасників значеннєвої ситуації, мовець має можливість фіксувати увагу слухача на будь-якому необхідному об'єкті" [Гоготішвілі 1985, с. 165]. Згідно з цим, зміна фокусів уваги комунікативно навантажена такими характеристиками: з його допомогою здійснюється рух інформації; фокусування уваги й подальша зміна об'єкта уваги дозволяє мовцеві передавати ієрархічну, співвідносно ціннісну інформацію про виділені семантичні об'єкти.

Враховуючи те, що дискурс у цілому й висловлення зокрема мають цілеспрямований характер, ряд дослідників пов'язують фокус уваги з вибором і реалізацією дискурсивних стратегій мовця (Б. Гудман, 1989).

Досить глибоко явище фокалізації проаналізовано в роботі Т. А. ван Дейка, який локалізує фокус на рівні референції й референційних актів. У лінгвістиці референцію тлумачать як співвіднесення мовних виражень з дійсністю - механізми, що дозволяють пов'язувати мовленнєві повідомлення та їх компоненти з позамовними об'єктами, ситуаціями, подіями, фактами, становищами речей у реальному світі [Падучева 2002, с. 7]. Референція - це співвіднесеність, загалом кажучи, з індивідуальними і кожен раз з новими об'єктами і ситуаціями. Тому референція характерна не для слів і висловлень мови, а тільки для їх вживання у мовленні - для висловлення і його компонентів. Значення - це властивість речення як типу, а референція та істинність - це властивість цього вживання речення та його компонентів у висловленні [Стросон 1982].

Смисл і референція різняться такими ознаками: смисл притаманний будь-якому синтаксично зв'язаному компоненту речення, автономну ж референцію має не будь-який осмислений компонент висловлення, наприклад, предикативне слово нічого не позначає, а тільки приписує властивість. Ми вважаємо референцію властивістю: а) цілого речення (вжитого у складі висловлення); б) пропозиційних компонентів, які

входять до складу такого речення; і в) іменних груп речення (теж актуалізованого у висловленні) [Падучева 2002, с. 8].

Слід розмежовувати також поняття референта й денотата. Відмінності між цими групами термінів полягають у тому, що денотат виражає двомісне співвідношення між мовними вираженнями і тим об'єктом, що позначає, а референт підкреслює, що це відношення по суті трьомісне - третім членом відношень є мовець, суб'єкт референтії. Окреме висловлення має індивідуальне графічне або фонетичне втілення, індивідуальний лексичний склад, інтонацію, морфосинтаксичну організацію, стилістичну приналежність. Кожне висловлення неповторне, унікальне, тому що воно щораз твориться різними людьми для різних людей, з різною метою, у різних ситуаціях, у поєднанні з різними іншими висловленнями й паралельно з паралінгвістичними засобами [Сидоров 1987, с. 112].

На думку Т. А. ван Дейка, варто розрізнити локальний фокус і більш загальний (щодо всієї розмови або тексту), а референтом фокуса в позамовному ряді можуть бути: об'єкт, про який йде мова в тексті (тема розмови); об'єкт, про який мова йде в окремо взятому реченні (логічний суб'єкт або тема); те, що стверджується про тему розмови або про тему речення; ті об'єкти з безлічі референтів логічного предиката / реми, які "важливі" або особливо "релевантні" у контексті саме цієї розмови.

Найменш вивченим є останнє з наведених значень поняття фокуса, що включає в себе вимір значимості референтів. Тут пропонують розрізнити прагматичний і семантичний фокус, визначаючи прагматичний фокус як акт вибору, критерієм для якого є успішність та ефективність комунікації й взаємодії. Акт вибору припускає виділення у висловленні мовця тих об'єктів, які, на його думку, є найбільш важливими для слухачів. Що стосується семантичного фокуса, то він визначається безвідносно щодо контексту конкретної розмови на власне онтологічному рівні [Дейк 1978, с. 319].

Якщо брати до уваги найбільш вивчені значення фокуса, то поняття фокуса з одного боку виявляється тісно пов'язаним з такими аспектами організації значеннєвої структури, як тема й рема, логічні суб'єкт і предикат, пресупозиція й асерція (ван Дейк 1978), топік і коментар. Поняття "топіка" було введене лінгвістами Празької лінгвістичної школи й спочатку використовувалося замість пізнішого терміна "тема". Поняття "топіка" і "коментаря" в сучасному розумінні вперше репрезентовані Хоккеттом, який зауважував, що предикативні конструкції в найзагальнішому вигляді характеризуються за допомогою понять "топіка" і "коментаря"...: мовець уводить топік і потім повідомляє що-небудь про нього [Носкей 1958, с. 119]. Саме Хоккетт почав розглядати топік як більш загальну категорію, а підмет - як окремий його вияв.

Подальшого розвитку теорія топіко-коментарних структур набула в працях Дж. Лайонза, який розглядав топік і коментар і як синтаксичні, і як комунікативно-семантичні категорії. Ним підтримана і розвинена теза Хоккетта про те, що класичний підмет в індоєвропейських мовах є окремим виявом топіка [Лайонз 1978]. Словоформа, перенесена у фокус теми і акцентована інтонацією конструкція, називається топік. Топік автоматично викликає акцентне виділення реми й часто — перенос синтагматичного членування до реми. Але інколи топік виводиться за рамки формальної структури, змінюючи його форму на М, і стаючи у препозиції до всього речення - це називний теми. Він знімає акцентне виділення. Активне вживання номінативних структур і є ознакою топіковості в українському мовленні. Яскраво

виражений синтаксичний топік завжди тематичний (саме тому ряд лінгвістів веде мову про топік як про "прагматичний пік" речення).

Підметові структури є не більше, ніж проявом топікових, окремим виявом реалізації синтаксичної стратегії. Отже, надалі немає ніяких заперечень проти того, щоб називати тогдіком і коментарем будь-які предикативні й предиковані компоненти бінарних мовних опозицій. Отже, реченню притаманна якась глобальна властивість, тобто предикативність. Найзагальнішими категоріями для вираження структури предикативного відношення є топік і коментар, які розуміються нами максимально широко через свою універсальність. При широкому розумінні топік і коментар - абсолютні еквіваленти вираження "предикативний" і "предикований компонент" бінарної структури.

У спонтанному мовленні провідними є саме топікові структури замість нормативних підметово-присудкових. При можливому редагуванні запису такі структури обов'язково редагують згідно з синтаксичними нормами, перетворюють їх у підметово-присудкові, або трансформують у складні речення чи комбінації речень. Топіково-коментарні структури більш глибокі, ніж підметово-присудкові речення - вони створюються у свідомості "раніше".

З іншого боку, (у більшості випадків) фокус отожднюється з поняттями реми, логічного предиката. Т. А. ван Дейк, уважаючи, що фокус варто пов'язувати з поняттями логічного предиката, реми й гнтродукта, проводить межу між темою й фокусом, відносячи тему речення до периферії й поміщаючи її в оточення того елемента, що перебуває у фокусі [Дейк 1978, с. 321]. Як аргумент для розведення цих понять він наводить той факт, що тема (або логічний суб'єкт) може залишатися незмінною протягом декількох речень, що абсолютно неприйнятно для фокуса, головна властивість якого полягає в зміні референта. Наприклад: *Незважаючи на втому, Кий відчув, як щось радісне й прекрасне раптом увійшло в його серце. Йому здалося, що звідси видно півсвіту - така неосяжно-прозора далеч, пронизана сонцем, простяглася в безмежжя. Перед ним лежала прекрасно-дивна країна, помережена ріками, заводями, озерами й протоками, вкрита темно-зеленими лісами й буйними зеленими травами, завітчана свіжими барвами, яких він ні разу не бачив у степу, країна, котру можна вимряти лише в казці або побачити вві сні* (В. Малік).

Отже, дослідники актуального членування речення не зовсім чітко характеризують різні типи фокуса й часто отожднюють фокус із такими поняттями як тема / рема, дане / нове, відоме / невідоме, пресупозиція / асерція, емпатія, топік.

Деякі вчені наголошують, що в тому самому реченні наявні одночасно дещо різні за своєю суттю й формальним вираженням структури. Положення про багаторівневу будову речення набуло поширення в основному тільки в теорії поверхневих і глибоких структур у різних її тлумаченнях генеративною граматику й генеративною семантику (Лакофф 1981, Філлмор 1981 та ін.).

І. Сусов та А. Горліна виділяють дев'ять способів організації значеннєвої інформації, що передається висловленням, і відповідно дев'ять синтаксико-семантичних структур речення: пропозиційну, предикаційну, інформаційну, ідентифікаційну, тематичну, топікальну, емпатичну, фокальну й інтенційну.

Пропозиційна структура речення є елементарною, відтвореною схемою, базою для побудови конкретних висловлень (глибинний шар).

Суб'єктно-предикатна (предикаційна) структура задає логіко-граматичну перспективу висловлення, коли один з актантів висувається на роль підмета:

"Студент конспектує статтю. Стаття конспектується студентами". Це формальна структура речення.

Інформаційна структура (членування на дане / нове) повідомляє щось нове про предмет або факт, що, на думку мовця, вже є присутнім у свідомості слухача.

Ідентифікаційна структура являє собою членування на відоме, уже ідентифіковане й невідоме, ще неідентифіковане. Дозволяє виділити з безлічі предметів взагалі й предметів певного класу ті, про які піде мова і які мають бути ідентифіковані слухачем у конкретній ситуації.

Тематична структура репрезентована категоріями актуального членування речення (тема / рема) і відповідає за лінеаризацію висловлення шляхом висування теми в початкову позицію. У ролі теми залежно від ситуації може виступати будь-який член речення:

Край лісу на темному небі / трошки прояснилося (І. Нечуй-Левицький); - темою цього висловлення є фоновий локальний детермінант.

Днів через три вони в тому ж гаю / Справили вигадку свою (Л. Глібов); — комплексна тема.

Топікальна структура виявляється при протиставленні топіка й коментаря, коли топік виноситься за рамки речення, не є членом предикативної структури, а в реченні тільки задає рамки події (зустрічається в топікальних мовах). Топікальна структура репрезентує приблизно такий спосіб подачі інформації: *Дніпро! Це ж тут я купався! Це моя річка братці!* (О. Довженко); *Планети. Кажу, вони так стануть до Землі, що веремія зчиниться на весь світ* (Дзвін); *Щастя! Воно прийшло як завжди, неждано-негадано* (О. Гончар).

Емпатична структура утворюється фокусом емпатії, перспективи тощо. Емпатична структура ілюструє погляд, згідно з яким описуються ті або інші події або факти.

Фокальна структура речення виявляється в полеміці, завдяки чому є факультативною. Висловлення, що є контрастивними, містять конститuent, що виявляється провідним і підлягає виділенню.

Інтенційна структура (поверхневий шар семантики) являє собою наміри й мету мовця, спрямовану на встановлення відношень з іншими учасниками комунікації. Ця структура розглядалася в рамках теорії мовних актів Дж. Остіна як перформативна структура висловлення.

Кожна з виділюваних у змісті речення структур виступає, згідно з твердженням І. Сусова, у ролі одного зі способів "упакування" інформації у висловленні й має свої змістовні й формальні показники.

До контрастних слід зараховувати висловлення, як, наприклад, відповіді-репліки:

- *А укол зробила?*

- *Ая їх уже не роблю!* (З газети "Сьогодні") [Горлина 2000, с. 16-18].

У. Чейф пропонує використовувати поняття *фокуса контрасту* для характеристики складової, що підлягає виділенню й протиставлена (експліцитно або імпліцитно) іншим можливим кандидатам на цю роль у реченні.

Щодо змішування понять нового й фокуса контрасту, то треба зауважити, що опозиція дане / нове нерелевантна для контрастних висловлень. Під даним розуміють:

1) те, що відоме суб'єкту (К. Г. Крушельницька); 2) те, що активізоване у свідомості суб'єкта у певній ситуації спілкування (У. Л. Чейф, А. М. Баранов); 3) те, що відоме суб'єкту із контексту (І. І. Ковтунова); 4) те, що відоме суб'єкту із екстралінгвістичної частини певної ситуації. Як бачимо, зазначені елементи визначення даного хоч і пов'язані між собою, оскільки певною мірою доповнюють один одного, проте не

рівноправні, вчені по-різному тлумачать поняття даності. Найпереконливіше під даним розуміти саме те, що вже було згадане у попередньому контексті чи репрезентоване у ситуації. Нове - це те, що не згадувалося у попередньому контексті чи ситуації [Ковтунова 1976, с. 42]. Наприклад: *[О Арсенєв!..] Він бог цілого цього експресу, цілого цього світу. Володар дум і серцець. Він панує тут, як ніколи не панував там - у тій неймовірно казковій, відкритій ним країні, що зробила його ім'я девізом і прапором всіх мандрівників і всіх - ось таких - конкістадорів. О Колумб заамурської і надамурської голубої галілеї!!*. (І. Багрянний); *[Тигри.] Страшне божество, смугасте шкірою, а ще смугастіше репуцією* (І. Багрянний); *[Авто м'яко, як уткнувшись у туго напнуту сітку, зупиняється. При воротах у суворій готовності застигла палацова варта - будь ласка, ворота відчинені.] Але князь Альбрехт сидить непорушне, похиливши голову й нечутно посвистуючи безкровними губами* (В. Винниченко). А. М. Баранов, аналізуючи поняття даного/нового, виділяє три значення ознак даності: активізоване дане, віртуальне дане, нове в тезаурусі [Баранов 1984].

Щодо речень із виділеним елементом, то загалом ведуть мову про наявність для них трьох чинників: фонове знання, тобто інформація про яку-небудь подію, яка за припущенням мовця відома слухачеві; набір декількох можливих претендентів на цю роль у реченні (у більшості випадків контраст полягає в тому, що заявлене мовцем суперечить наявним у слухача відомостям); вибір однієї з можливих альтернатив (основна функція контрастного речення):

- *А ти додому чи ще попрацюєш?*

- *Ще попрацюю;*

- *Ти на Донецьк?*

- *Поїду до Києва.*

Отже, проміненість якого-небудь конститuenta показує, що цей конститuent є єдиним претендентом на цю роль у реченні, виключаючи тим самим можливість появи іншої альтернативи (тобто мислиться в плані альтернативного вибору), а протиставлення даного / нового в таких випадках ролі не відіграє.

Фокус контрасту відмежовують не тільки від понять теми і реми, даного/нового, але й від понять відомого / невідомого. Необхідність ця диктується уже прямим значенням слів "дане" і "відоме" (відповідно нове і невідоме): даність пов'язується з тим, що дано нам у безпосередньому досвіді, тобто з безпосереднього сприйняття дійсності - у тому числі і такої, якою є текст, - а відоме - з набуття, минулим досвідом. Наприклад: *[... поверталася воля рухів. Залишалася одна тільки слібкість]. Слабкість// можна перенести. В цьому/навіть є щось приємне ...*

Визначення поняття відомого/невідомого у лінгвістиці пов'язують з докомунікативними знаннями, тобто обсяг визначається соціальними та індивідуальними чинниками, залежить від життєвого досвіду, професії, умов життя тощо. (Див. праці: Євсюков 1986, с. 35-48, Крилова 1993, с. 53). Наприклад: *Але найважливішими послідовниками поглядів Драгоманова були два обдарованих, енергійних і самовідданих студенти скромного селянського походження - Іван Франко, котрий стане одним із найкращих українських письменників, та Михайло Павлик* (О. Субтельний); *Казковий Васнецов і монументальний Репін, чаклун, що воскресив у фарбах героїчну душу своїх предків... Тихий, незаний нікому Левченко і геніальний Врубель - перламутр кольорової мозаїки сліпить душу.* (І. Багрянний). Отже, поняття даного/нового пов'язують з вербальним контекстом, а відоме/невідоме - з контекстом культури.

Отже, суть фокуса контрасту полягає не у відношенні фокалізованості конститuenta до тематичної (даної, певної) частини висловлення, а в його відношенні

М.О. Вінтонів

ВИДІЛЬНІ ЧАСТКИ В КОМУНІКАТИВНОМУ АСПЕКТІ РЕЧЕННЯ

до зовсім іншого елемента, протиставлюваного йому парадигматично, який до цього висловлення не входить. На наш погляд, саме цей аргумент може вважатися основним і найвагомим при винесенні поняття фокуса контрасту за рамки бінарного протиставлення теми / реми, даного / нового, відомого/ невідомого усередині одного речення.

Література

1. Баранов 1984: **Баранов А. Н.** Коммуникативно-смысловая оппозиция „данное - новое“ (метаязык и некоторые приложения). Дисс. канд. филол. наук. - М, 1984. - 302 с.
  2. Вихованець 2002: **Вихованець І. Р.** Комунікативні категорії речення // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. Випуск 9. - Донецьк: ДонНУ, 2002. - С.43-45.
  3. Гоготшвили 1985: **Гоготшвили Л. А.** Хронотопический аспект смысла высказывания//Речевое общение: цели, мотивы, средства.-М., 1985.-С. 150-171.
  4. Горлина 2000: **Горлина А. С.** Высказывания с фокусом контраста (змфатическое выделение): Дисс... канд. филол. наук. - Тверь, 2000. -114 с.
  5. Дейк 1978: **Ван Дейк Т. А.** Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8.- М, 1978. - С. 259-336.
  6. Загнітко 2001: **Загнітко А. П.** Теоретична граматика української мови. Синтаксис. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.
  7. Ковтунова 1976: **Коні у нова И. И.** Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение. - М.: Просвещение, 1976. - 239 с.
  8. Лайонз 1978: **Лайонз Дж.** Введение в теоретическую лингвистику. - М.: Прогресс, 1978. - 543 с.
  9. Линский 1982: **Линский Л.** Референция и референты // Новое в зарубежной лингвистике.-М.: Прогресс, 1982.-Вып. 13.-С. 161-178.
  10. Падучева 2002: **Падучева Е. В.** Высказывание и его отношение к действительности (референциальные аспекты семантики местоимений). - М: Едиториал УРСС, 2002. - 288 с.
  11. Сидоров 1987: **Сидоров Е. В.** Проблемы речевой системности. - М.: Наука, 1987.-140 с.
  12. Стросон 1982: **Стросон П. Ф.** О референции // Новое в зарубежной лингвистике. - М.: Прогресс, 1982. - Вып. 12: Логика и лингвистика. Проблемы референции. - С. 55-87.
  13. Носкей 1958: **Носкей С. Е.** А Соигее іп Могіегп Гш§иI8г.іс5. - N.Ў.1 Мастпіііал, 1958. -X1, 621р.
- Оубл.:** Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Лінгвістика". — Вип. 5. —Херсон. — 2007. — С. 117-123.

Проблема співвідношення комунікативного аспекту речення з формально-граматичним і на сьогодні залишається актуальною, оскільки пов'язана з особливостями реалізації інформаційної структури речення в мові. У зв'язку з цим важливим також постає питання опису базових категорій комунікативного синтаксису, встановлення їх ієрархії в структурі висловлення.

Питання статусу категорій комунікативного синтаксису, засобів їх вираження та способів реалізації в сучасній лінгвістиці тою чи іншою мірою висвітлювалося в працях таких вчених, як П. Адамець [Адамець 1966], П. Баллі [Баллі 1955], І.Р. Вихованець [Вихованець 1993], М.В. Всеволодова [Всеволодова 2000], А.П. Загнітко [Загнітко 2001], Г.О. Золотава [Золотова 2004], О.О. Крилова [Крилова 1970], В. Матезіус [Матезіус 1967], О.С. Мельничук [Мельничук 1966], І.П. Распопов [Распопов 1961], Т.Є. Янко [Янко 2001] та ін.

Мета роботи - дослідити видільні частки, установити їхнє інформаційне навантаження та комунікативну роль у структурі речення. Для досягнення цієї мети ставимо перед собою такі завдання:

- проаналізувати способи вираження реми в сучасній українській мові;
- визначити місце реми в структурі висловлення;
- з'ясувати співвідношення формально-граматичного та комунікативного аспектів речення;
- описати комунікативні функції часток в аспекті актуального членування речення.

Теза про те, що частки входять до системи актуалізаторів, будучи вербальним засобом вираження комунікативних категорій, уважається загальноновизнаною. Розбіжності виникають у визначенні ролі часток в актуальному членуванні речення: одні автори вважають, що всі частки виділяють рему висловлення, інші розглядають частки як показники теми й реми. У висловленнях, що вжиті в стилістично нейтральних контекстах, комунікативні функції часток безпосередньо пов'язані з їх семантикою. Зазвичай видільні частки (навіть, все, лише, лишень, таки, тільки і под.) є рематизаторами, оскільки поява їх у висловленні пов'язана з якоюсь новою, додатковою інформацією. Видільні частки можуть рематизувати як головні: *Нейтралітету дотримувався (Т) // тільки батько (Р)* (Є. Гребінка); *Одні лише печища (Р) // довго білили серед попелу (Т)* (О. Гончар); *Однак їжаченя (Т) //лише тремтить (Р), не н'є (Р), писочок під голки сховало (Рз)* (О. Гончар); *Я (Т) //можу лише додати (Р), що вони дали мені багато підстав бути недобрим, жорстоким і мстивим ненависником людства* (О. Довженко); *Ми (Т) // такі стрілись на ниві (Р) - і мовчки стояли хвилину - я і людина (М. Коцюбинський), так і другорядні члени речення: *Моя майстерня слугувала (Т) // не лише мені для творчості (Р), туди приходили письменники, музиканти, кінорежисери, богема (І. Костюк); *Впевнена, що не лише Мені (Р) // допоміг він (Т), але і багатьом жінкам по всій Україні* (Наталі, 10.09.2007). Саме частки, поєднуючись з додатками, притягують до себе фразовий наголос і забезпечує їм найбільший ступінь комунікативного динамізму, у той час як підмет у цих висловленнях має найменший ступінь комунікативного динамізму, тому є темою висловлення. Присудок, виражений відмінюваною формою дієслова, одержує трохи більший ступінь комунікативного динамізму в порівнянні з темою, але менший у**

порівнянні із ремою, тому перебуває на межі між ними. Такі присудки інколи кваліфікують як перехідні елементи висловлення.

Частка в поєднанні з обставиною - рема: *Тільки на сходах (P)* // вона його впізнала (T) (В. Винниченко); *Того ж таки вечора (P)* // Андрій пішов на нічну зміну (T) (М. Коцюбинський); *Як геніально пап президент усе прозрів наперед (T)* // *таки першого того вечора (P)*, як довідався про Сонячну машину (В. Винниченко); А прийшов сюди (T) // *саме заради цього (P)* (П. Загребельний); Масі, любий, я прийшла сюди (T) // *не для дебатів (P)* (В. Винниченко); На танку жінка (T), як на кораблі (P₂), - *тільки на біду!* (Pi) (Флот України, 02.2010).

У вивченні комунікативних функцій часток у конструкціях експресивного синтаксису інколи важко визначити, що є провідним засобом актуалізації висловлення - наявність частки і її семантика чи використання таких розщеплених синтаксичних висловлень, як вставлені чи парцельовані структури тощо: *Тіна дуже хвилюється, виглядає свою зовсім простеньку, скромну (тільки трошечки кокетливу) суконьку й нетерпляче поглядає на Максима (В. Винниченко); В тім шумі всякі голоси чути. Навіть Мотрі (Б. Лепкий).*

Ремовидільні частки можуть брати участь у так званому порушенні бінарного актуального членування речення, утворюючи дворемні ситуації, тобто конкретизуючи тему чи рему, повідомляють про неї щось нове, додаткове: *Ніхто в Україні (навіть галичани!{?2}) (P)* // «є чув про нищення української молоді шляхом їх мобілізації та виставлення на передову лінію атаки після визволення сіл і містечок від німців (T) (Високий замок, 08.06.2009).

[Pi - P ₂]	не чув про нищення української
Ніхто в Україні (навіть галичани!)	молоді шляхом їх мобілізації та виставлення на передову лінію атаки після визволення сіл і містечок від німців

Конкретизатор реми, що вводиться часткою *навіть*, являє собою звичай еліптичну конструкцію. Частка *навіть* формує внутрішньо суперечливий контекст, оскільки з одного боку ситуація дійсна, вона має місце, з іншого боку - не завжди можлива. У таких випадках частка *навіть* поміщає в рематично наголошену позицію компоненти, семантика яких поза сферою дії частки нейтральна. Акцентований компонент такої реми притягує до себе фразовий наголос, незважаючи на те, що семантика заперечного займенника у цьому висловленні досить рематична.

В окремих випадках можливий розрив експресивного тематичного блоку, тобто між темою та її рематичним конкретизатором може вживатися додаткова рема, поєднана подвійним синтаксичним зв'язком з тематичним блоком, тобто стосується теми та її рематичного конкретизатора одночасно: *Усі, не глянувши в наш бік, навіть Роман, продовжували вести за вечерю неквапну розмову (Волинь, 07.2003)*

Т	Продовжували вести за вечерю
П - P, - P ₂]	неквапну розмову.
Усі, не глянувши в наш бік, навіть Роман,	

В одному висловленні може бути кілька маркерів, які можуть бути одно- та різноспрямованими, мати різну комунікативну силу: *Сам же доктор (також: якнайшвидше! (P₂)^ (T) // має обдивитися місце пропаду коронки (Pi) (В. Винниченко).*

Т	Рi
[Т - p ₂]	має обдивитися місце пропаду
Сам же доктор (також)	коронки

якнайшвидше!)

Якщо додаткова рема (P₂) входить до тематичного блоку, P, у висловленнях такого типу виявляється певною мірою в «акцентному провалі»: *Людина — і тільки вона з усіх живих істот (P₂) — (T) // знає (Pi), що час її буття обмежений, і тільки вона може свідомо робити те, значення чого виходить далеко за межі її особистого буття (ппр://икггеГ.сот.иа); Кінь, лиш він один (P₂),(T) // здатний крутими вузькими плаями знести з далеких полонин берівки бридзи і масла, просто іздця (P)* (БНр://уууу.кіг80й.сот.гі/5кб13/К5Кеву8 45.бпн). У наведених висловленнях частка бере участь у формуванні тематичного блоку, виділяючи в його межах рематичний компонент, і цей блок, у свою чергу, служить темою для наступної рематичної частини висловлення.

У випадках, коли семантичного й синтаксичного критерію недостатньо для встановлення межі компонентів актуального членування, слід враховувати й додаткові засоби актуалізації, якими можуть бути: незвичайний словопорядок, синтагматична розчленованість висловлення, графічні маркери, синтаксична позиція частки, контекстне оточення тощо.

За спостереженнями І.М. Богуславського, головне семантичне завдання частки *навіть* полягає в маркуванні протиріччя між очікуваним станом справ і дійсним [Богуславский 1985]. Модель «навіть+предикат», винесена в парцелят, втрачає подібну логічну семантику, виконуючи функцію посилення оцінки, підкреслює позицію автора, який у такий спосіб концентрує увагу читача на найбільш важливому фрагменті висловлення: *Ватаг їхній, старший рибалка, похитав головою: неможливо, мовляв. Переплисти його неможливо, це озеро. Навіть удень (О. Гончар).*

Отже, класифікація часток-рематизаторів і часток-показників теми, побудована на основі якогось одного або двох критеріїв (семантичного чи синтаксичного або семантичного й контекстного) буде певною мірою суб'єктивна: те, що справедливе з позицій контекстного підходу, може бути піддане сумніву шляхом залучення семантичного критерію, і навпаки. Тому при вивченні ролі часток в актуальному членуванні як у стилістично нейтральних, так і експресивних структурах слід враховувати такі критерії, як семантичний, синтаксичний, контекстний і стилістичний, а іноді необхідно залучати й прагматичний критерій актуального членування.

Окреслена проблема комунікативних функцій видільних часток має потенційно широкий спектр дослідження з метою вироблення методики аналізу категорій комунікативного синтаксису, встановлення межі між темою й ремою, визначення чинників, що зумовлюють їхній взаємоперехід. Тому вивчення комунікативних функцій часток є перспективним для подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамец 1966 - Адамец П. Порядок слов в современном русском языке / Адамец П. - Прага : Академия, 1966. - 96 с.
2. Баллі 1955 - Баллі Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Баллі Ш. - М. : Изд-во иностр. лит., 1955. - 416 с.
3. Богуславский 1985 — Богуславский И. М. Исследования по синтаксической семантике: сферы действия логических слов. - М. : Наука, 1985. - 175 с.

4. Вихованець 1993 - Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. / Вихованець І. Р. - К. : Либідь, 1993. - 368 с.
5. Всеволодова 2000 - Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса / М. В. Всеволодова. - М. : МГУ, 2000. - 502 с.
6. Грамматика 1970 - Грамматика современного русского литературного языка. Синтаксис. [глав.ред. Н. Ю. Шведова]. - М. : Наука, 1970. - Т. 2. - 710 с.
7. Загнітко 2001 - Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. / Загнітко А. П. - Донецьк : ДонНУ, 2001. - 662 с.
8. Золотова 2004 - Золотова, Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. - М. : Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2004. - 544 с.
9. Крýлова 1970 - Крýлова О.А. Понятие многоярусности актуального членения и некоторые синтаксические категории (сочинение, подчинение, обособление и присоединение) / О. А. Крýлова // Филологические науки. - 1970. - № 5. - С. 86-91.
10. Матезиус 1976 - Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : сб. статей под ред. Н.А. Кондрашова. - М. : Прогресс, 1967. - С. 239-245.
11. Мельничук 1966 - Мельничук О. С. Развитие структуры слов'янського речення / О. С. Мельничук. - К. : Наук, думка, 1966. - 324 с.
12. Распопов 1961 - Распопов И.П. Актуальное членение предложения (на материале простого повествования преимущественно в монологической речи) / И. П. Распопов. - Уфа : Изд-во Башкирского гос. ун-та, 1961. - 163 с.
13. Янко 2001 - Янко Т.Е. Коммуникативные стратегии русскоязычной речи / Янко Т.Е. - М. : Языки славянской культуры, 2001. - 384 с.

Опубл.: Лінгвістика: 36. наук, праць. Випуск 2 - Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. - С.276-281

Н. В. Лешкова

МОДУСНО-ДИКТУМНА СТРУКТУРА ДЕТЕРМІНАНТНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ Й ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ ЗАКОНОМІРНОСТЯМИ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ ЦИХ КОНСТРУКЦІЙ

Для різного ступеня експліцитності модусу і диктуму в українській мові існують різні синтаксичні структури, ідо кваліфікуються лінгвістами як модусно-диктумна структура [Шмелев 1976, с. 125-128].

Вихідною структурою, або, за Ш. Баллі, експліцитним реченням, постає з'ясувальне складнопідрядне речення зі сполучником *що* (див. також: [Шинкарук 2002]). Усі інші конструкції - результат редукції модусу або диктуму. Редукція диктуму пов'язана з перетворенням предикативної одиниці в залежний іменник і навіть з елімінацією іменування події, коли диктум як такий редукується до актанта: *Мені необхідно в Київ*. Ту ж саму картину легко простежити і в розчленованих складнопідрядних реченнях, особливо з підрядною детермінантною мети, пор.: *Діти хотіли піти до лісу, щоб назбирати грибів* —* *Діти пішли до лісу, щоб назбирати грибів* —» *Діти пішли до лісу по гриби*. Редукція модусу пов'язана з великим числом можливостей: головна предикативна одиниця - вставне слово-зв'язка - граматична категорія - жест [Баллі 1955]. Суттєвим для актуального членування виступає те, що в базовій одиниці чітко окреслено диференціацію на тему (головна частина) і рему

(підрядна частина), а в похідній структурі - актант репрезентує рему, оскільки його фінальність сигналізує про логічне наголошення і водночас комунікативну значущість.

У лінгвістиці послідовно розмежовують експліцитне й імпліцитне вираження модусу [Шмелев 1976, с. 56; Шинкарук 2002]. Ш. Баллі називав експліцитним тільки модус, виражений головною предикативною одиницею в з'ясувальному складному реченні. Очевидно, експліцитним є також оформлення, яке програмує синтаксичну позицію хоча б для одного з модусних актантів. Саме тому межа експліцитності / імпліцитності проходить між лексичним (вставне слово, незалежна відмінкова форма іменника) і граматичним (за допомогою граматичних категорій предиката або службових слів) вираженням модусу. Це безпосередньо пов'язано з актуальним членуванням складнопідрядних речень, оскільки модусний елемент здебільшого виступає носієм теми і замкнений на попередньому тексті, репрезентуючи відповідний стан, волевияв та інше персонажа: *Хотілося знову й знову додому, щоб побігти до лісу, перестрибнути через дідову огорожу і чкурнути до нових вулиць* (І. Багрянний). У цьому разі кожна підрядна частина репрезентує окрему рему, але разом вони створюють цілісну (внутрішньо розчленовану) рему. В цьому разі головна частина послідовно репрезентує певний стан мовця, а підрядна частина актуалізує відповідний його вияв: *Прагну побачити знову свою матір, щоб відчутти тепло її рук і почути ніжний голос* (О. Гончар). Таке твердження ніякою мірою не заперечує тези про внутрішнє членування самої головної частини на відповідні темо-рематичні компоненти (пор. методику такого аналізу в нерозчленованих складнопідрядних реченнях в [Орехов 2006, с. 15]).

Існує взаємозалежність між редукцією модусу і диктуму. Оскільки модусно-диктумна структура пов'язує тільки два компоненти, то редукція одного з них вимагає відсутності редукції іншого. Тому редукція диктуму можлива тільки з модусом, оформленим як незалежна предикативна одиниця, а редукція модусу вимагає оформлення диктуму як предикативної одиниці. Така редукція може бути повною або поставати в одному зі своїх часткових виявів: *Усі тривожились мовчанням батька* (М. Стельмах) <— *Усім стаю тривожно, бо батько мовчав*. На рівні актуального членування цілком логічним є кваліфікування головної частини, її змістового наповнення як похідної від семантичної значущості підрядної. Це дуже часто призводить до актуалізованого виокремлення такої підрядної частини і її функціонального навантаження як окремого висловлення: *Страшно мені на душі. Бо сова нинішньої ночі нічого доброго не віщує* (А. Яна).

Поняття редукції модусу і диктуму пов'язане з поняттям пониження / підвищення комунікативної ваги препозитивних компонентів речення [Шмелев 1976, с. 54]. пониження комунікативної ваги диктуму в цьому аспекті можна подати для предикативних одиниць з дієсловом у ролі предиката таким чином: предикативна одиниця - інфінітив - іменник-девербатив - форма іменника, залежна у вихідній структурі від предиката. Пониження комунікативної ваги диктуму наявне також тоді, коли він репрезентує власне-констатаційний вимір: *А син знову приїхав до матері, бо тривожиться за неї* (В. Шевчук).

В українській мові з урахуванням обмеження на експліцитність модусу можна подати список модусно-диктумних структур як корелятив відповідних типів (див. також: [Шинкарук 2002, с. 154]):

1) модусно-диктумна структура зі з'ясувальними відношеннями: з показниками зв'язку - сполучниками *що, як, ніби, щоб, чи, немовби*. Напр.: *Сподіваємося, що*

довіру виправдаємо на ділі (О. Гончар); Я бачив, як дримає степ...(І. Драч). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д;

2) модусно-диктумна структура з причиновими відношеннями: з показниками зв'язку - сполучниками *бо, тому що, через те що, оскільки*. Напр.: *Тремтять же, мікайте, кати-вороги, бо смуток з нас помсту розбуде* (Олександр Олесь); *[Партизани] Нічого не бачили, тому що на бойові операції виходили вночі* (О. Гончар); *Не добираємо молока через те, що утримуємо чимало низькопродуктивних корів* (Сільські вісті. - 2004. - 13 березня. - С. 3); / *це не дивно, оскільки в клубі відмінні умови для занять спортом* (Із газети). Модусно-диктумна схема цих речень: М —• Д. У цьому разі головна частина репрезентує модус-рему. Це дає підстави розглядати комунікативну перспективу розчленовано-детермінантних підрядних як частину семантичної структури, що може визначатися самою синтаксичною моделлю, а може поставати на мовленнєвому рівні;

3) модусно-диктумна структура зі з'ясувально-причиновими відношеннями: з показником зв'язку - сполучником *що*. Напр.: *Щиро радіємо, що до спілки приходять талановиті молоді поети, прозаїки, критики* (Сільські вісті. - 2004. - 13 березня. - С. 4). Модусно-диктумна схема цього речення: М → Д;

4) модусно-диктумна структура зі з'ясувально-умовними відношеннями. Ця модусно-диктумна структура починається модусом з оцінним словом категорії стану: *добре, гарзд, погано, кепсько, краще, гірше*. Суть модусної частини з'ясується умовним диктумним компонентом реального або уявного змісту. Напр.: *Добре, якщо є кому стару матір доглянути* (Олександр Олесь); *Погано, коли немає чим хату обігріти* (Марко Черемшина); *Добре було б, якби всі люди на світі могли розуміти один одного* (М. Драгоманов). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д;

5) модусно-диктумна структура з умовно-наслідковими відношеннями: з показниками зв'язку - сполучниками *якщо, коли, якби, коли б, як*. Напр.: *Зателефонуй мені, якщо тобі набридне самотність* (О. Черногуз); *Прийди, коли тривожно стане на душі* (Гр. Тютюнник). Модусно-диктумна схема цих речень: М ^ Д;

6) модусно-диктумна структура з допустовими відношеннями: з показниками зв'язку - сполучниками *хоч, дарма що, незважаючи на те що*. Напр.: *Пережив, незважаючи на те, що всі події розгорталися вже як по писаному* (А. Головка); *Раптово стихло, хоч важко це нам зрозуміть* (М. Стельмах). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д;

7) модусно-диктумна структура з відношеннями мети: з показниками зв'язку - сполучниками *щоб, аби, для того щоб*. Напр.: *Зерно в землю теж: кладуть, щоб воно воскресло в житті* (Б. Олійник); *Кайдани, шаленіючи, бряжчали, щоб заглушити пісню Кобзаря* (Л. Костенко). Модусно-диктумна схема цих речень: М → Д;

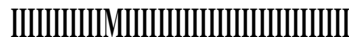
8) модусно-диктумна структура з просторовими відношеннями: з показниками зв'язку - сполучними словами *де, куди*. Напр.: *Зерно в землю теж: кладуть, де воно має прорости* (А. Яна). Модусно-диктумна схема цих речень: М —* Д.

Усі ці модусно-диктумні структури характеризуються різним напрямом синтаксичного зв'язку в межах однієї його синтаксичної форми і неадекватними синтаксичними відношеннями. При цьому сила останніх є різною, оскільки найслабшим виявом такої співвідносності головної і підрядної частин є реалізація предикативних підрядних наслідку. За нашими спостереженнями, експліцитний модус речення характеризується і за відношенням до диктуму — як набір різних суб'єктивних змістів (значень), і зовсім не залежить від визначення типу події і конструкції. Модус-події характеризуються спільністю: вони містять у собі

компонент внутрішньої діяльності; модусно-диктумна структура уміщує компоненти різного ступеня залежності диктуму від модусу. Для визначених модусно-диктумних структур притаманні нерівнорядні особливості комунікативної перспективи. Комунікативна перспектива - це, по-перше, лінеарність елементів семантичної структури (порядок просторового розташування, оскільки семантична структура має не лінійну, а просторову організацію), що визначає векторність зв'язків між елементами; по-друге, порядок слідування зв'язків і сферу їхньої дії. Можливість зміни векторності синтаксичного відношення легко проілюструвати: *Якщо мати прийде рано додому, то хлопчик піде на вулицю* → *Хлопчик піде на вулицю, якщо мати прийде рано додому*. Загалом векторність синтаксичних відношень усвідомлюється носіями мови і вона суттєва для смислових внутрішньотекстових зв'язків і часто не визначається співвідношенням „дане” - „нове”. За певних умов (це насамперед тип висловлення, інтонаційна конструкція) локатив у першій позиції сприймається як місце знаходження усіх учасників події (в тому числі і суб'єкта дії). Таке сприйняття зникає при переміщенні локатива в абсолютну постпозицію: *Коли я зайшов до кімнати, (а) худенький хлопчик, одягнутий надто скромно, годував рибок в акваріумі* → *в акваріумі худенький хлопчик, одягнутий надто скромно, годував рибок*. Різницю у сфері дії локатива залежно від позиції можна пояснити тим, що у таких висловленнях локатив у препозиції виступає у функції основного характеризуваного: при цьому вся остання частина висловлення орієнтована на його характеристику і тому він повинен сприйматися як місце для події загалом. У кінцевій позиції локатив виступає в ролі характеристизатора щодо предикативної групи і сигналізує, де наявна була сама дія. Отже, у варіанті (а) висловлення орієнтоване не на локатив, хоча він може в цьому разі інтерпретуватися як ситуативно „відомий”, а на „невідомий” - суб'єкт події.

Підтвердженням значущості відношень характеристики може поставати відповідна закономірність вживання локатива або локативної підрядно-детермінантного: в екзистенційних реченнях англійської мови препозиція конструкції типу „іbefore із” сигналізує про те, що остання частина виражає суттєву або типову його характеристики. В українській мові, де препозиція локативної підрядно-детермінантної постає основним засобом створення екзистенційних речень, значущість характеристики здебільшого припадає на статус локатива, але в тих випадках, де це дозволяє смисл, вводяться додаткові актанти, зв'язок яких з описуваною подією є суттєвішим (пор. (8)). Абсолютну рематичну закріпленість за підрядною детермінантною легко простежити в моделях (2) і (7), де виводзіна лінеарності не впливає на їхній статус, оскільки саме підрядна частина містить комунікативну перспективу. Моделі ж типу (5) і (6) засвідчують відносний співвжив теми і реми між головною і підрядною частинами, оскільки актуалізація кожної з них може поціновуватися як найбільш значуща, хоча підрядна детермінантна частина в структурному плані постає як постпозитивна, тому й рематичне закріплення за такими підрядними частинами варто кваліфікувати як відносне. Його відносність мотивована тим, що лінеарна закріпленість теми і реми не постає абсолютною і може лінеарно змінюватися, хоча така зміна завжди корелює із семантичною глибиною речення.

Аналізуючи конкретний мовний матеріал, одні мовознавці зосереджують увагу на структурі модусної або диктумної частини, інші орієнтуються лише на засоби зв'язку модусної або диктумної частин. Очевидно, при розгляді комунікативної перспективи речення з простеженням особливостей її зв'язку з модусно-диктумною рамкою речення слід враховувати зміст усієї реченнєвої структури. Визначення

семантики досліджуваних складних речень для встановлення закономірностей актуального членування розчленовано-детермінантних речень і встановлення структурно-семантичних типів у межах кожного різновиду слід ґрунтувати на відношеннях між модусом і диктумом, оскільки саме вони є визначальними в реалізації змістових відношень. Г. Золотова справедливо вважає головною частину основним виразником комунікативного призначення складнопідрядного речення загалом, тому що предикативність підрядної частини в такому реченні нейтралізується, приглушується предикативністю головної частини [Золотова 1982, с.322].

У структурі складного речення модус і диктум передають цілу систему семантико-синтаксичних відношень. Структурні схеми цих речень варто визначати за такими критеріями, як: 1) розчленованість / нерозчленованість структури; 2) тип синтаксичного зв'язку і засоби його вираження; 3) порядок розташування модусу й диктуму; 4) семантичне наповнення і лексичний склад модусу й диктуму. У виділенні моделей МД-структур важливу роль відіграють засоби експлікації актуалізованих приєднаних синтаксичних зв'язків, тобто сполучники, сполучні слова, співвідносні слова, спеціальні частки, лексичні конкретизатори тощо.

Семантико-синтаксичні відношення, що пов'язані з комплексом актантних ролей, встановлюються в МД-структурі між модусною (головною) і диктумною (залежною) частинами. Простий тип таких відношень репрезентують з'ясувальні, які поєднують диктум - зміст чи тему інформації - з модусом, що являє собою процес оперування цією інформацією - рематичний компонент: *Олеся написала мені, що ти ось-ось приїдеш* (І.Білик). Тут диктумна частина виступає в позиції додатка. Вона може вживатися й у позиції підмета: *Марії Василівні здалося, ніби візит Оксани засоромив Степана* (В. Винниченко). Семантику диктуму можуть мати й іменні сполуки, пор.: *У деканаті повідомили, що сесія закінчена і У деканаті повідомили про закінчення сесії*. Відношення між модусною і диктумною частинами залишаються у вихідній і похідній структурах з'ясувальними.

Предикативні одиниці, що являють собою диктумну подію, і співвідносні словосполучення можуть вступати у формально аналогічні відношення з предикатами інших семантичних типів, наприклад, з дієсловами на позначення емоційних переживань: *Ми раділи тому, що сесія закінчена і Ми раділи закінченню сесії*. Подія, яку названо залежною частиною, виступає тут як стимул емоційної реакції, вираженої в головній частині. Такі з'ясувально-причинні відношення репрезентують стан і його мотивацію, де мотивація завжди є рематично мотивованою і поза нею вияв стану - тематичний компонент постає недостатньо пізнаваним. Ці відношення близькі до з'ясувальних, якщо розуміти їх за трактуванням О. Ахманової: „З'ясувальне речення... різновид розповідного речення, яке характеризується тим, що головна його частина без підрядної була б незакінченою як в змістовому плані, так і за формальним складом” [Ахманова 1966, с. 171]. Водночас вони суттєво відрізняються від тієї з'ясувальної розповідності, яка пов'язана з дієсловами мовлення і думки. Зближуються вони і з причинними відношеннями, але не збігаються з ними цілком. Відношення „стимул-реакція” відрізняються від відношень „причина-наслідок” у тому плані, що останні не передбачають обов'язкової участі людини як носія свідомості й емоцій: *Холодильник не працює, тому що вийшла із ладу камера*. Відношення „стимул-реакція” без людини, суб'єкта емоцій, у принципі неможливі. Ту саму реальну ситуацію можна тлумачити і як причинно-наслідкову (*Я засмучена тому, що злався холодильник*), де рему репрезентує головна частина, і як таку, яка виражає відношення „стимул-реакція” (*Я засмучена тим, що злався*

холодильник), де рема репрезентована підрядною детермінантною. В силу цього такого типу складнопідрядні речення постають особливим типом утворень, у яких з'ясувальність і причиновість постають у своїй цілісності.

Модусно-диктумні відношення репрезентують складнопідрядні речення з оцінними предикатами, при яких диктуму, оцінювану, подію виражає предикативна одиниця в синтаксичній функції підмета. Оцінні предикати репрезентовані кількома типами. Ядерний тип складають предикати „чистої”, універсальної оцінки: *Добре, що завтра субота; Погано, що ти не попередив декана*; пор. також: *Не буде гріхом, якщо ми купимо цигарку*. В останньому реченні головна і підрядна частини репрезентують рему, але їхня ієрархія засвідчує фінальну граничність препозитивної. Виражені ними оцінки не залежать від орієнтації на якісь норми - етичні, естетичні, логічні, правові і т.д., що можуть впливати на оцінку. Напр.: *Пріємно, що вам подобається наше село; Свята істина, що Іванко вже з тиждень не був у селі*. Порівняймо модальні варіанти оцінок: *Неймовірно, щоб не написав Іван; Необхідно, щоб роботу закінчили до вечора і Якщо до вас прийшли несподівані гості, не покажіть своє незадоволення*.

Ще один тип модусно-диктумних відношень ми пов'язуємо із становим фокусом відношень, що формують ситуацію. Ідеться про модель складного речення, співвідносну з моделлю, сформовану емотивними дієслівними предикатами, пор: *Я радію тому, що ти склав екзамен і при становому фокусі: Те, що ти склав екзамен, радує мене; Я засмучений тому, що ти не був на концерті і Мене засмутило (те), що ти не був на концерті; Я боюся тому, що ти бувши різкий з дитиною і Мене лякає (те), що ти бувши різкий з дитиною*. У цих структурах диктумна подія — тематичний компонент є каузатором емоційного переживання людини, а вияв стану - рематичний компонент репрезентує перебіг стану. Вона виступає в синтаксичній функції підмета, що зближує ці конструкції з оцінними.

Отже, модусно-диктумні відношення - родові поняття, що охоплює кілька понять про синтаксичні відношення, які виражають різні типи складнопідрядних речень. Зауважимо, що два останні типи, з підрядними підметами, не є власне складними, оскільки модусна частина, взята безвідносно до диктумної, формально не є реченням; важко говорити і про підрядний характер диктумної частини, оскільки її синтаксична роль ідентифікується з головним членом речення.

Модусно-диктумні відношення у реченнєвій структурі стосуються суто її мовленнєвого вияву, оскільки модальні компоненти постають спеціалізованими носіями окремих суб'єктивних значень речення. Такі компоненти посилюють тенденції внутрішньореченнєвого аналізизму, активізуючи відцентрові внутрішньореченнєві синтаксичні зв'язки. Тому подібного типу модусно-диктумні відношення слід розглядати в аспекті комунікативного статусу реченнєвих одиниць та їхніх окремих компонентів.

Відомо чимало термінів, що позначають відношення між носіями. Отже, між ними повинні встановлюватися системні відношення. Ці відношення згруповують або за аналогією до членів речення, або подібно до того, як систематизовані в буденній свідомості зв'язки між екстралінгвістичними подіями. У складнопідрядних конструкціях досить часто підрядна частина набуває відносно більшого стилістичного навантаження, простежується актуалізація її смислового компонента. Модусно-диктумна рамка часто є опорою комунікативної перспективи складнопідрядного речення, що мотивована реальністю диктуму однієї з частин як

тематичного компонента і мотивованістю вияву модусу в іншій частині як рематичного компонента. Комунікативна перспектива складнопідрядних розчленовано-детермінантних речень безпосередньо корелює / не корелює із семантичним планом речення.

Література

1. Ахманова 1966: **Ах мано ва** О. С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Сов. энциклопедия, 1966. - 606 с.
2. Балли 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М: Изд-во иностр. л-ра, 1955. - 416 с.
3. Золотова 1982: **Золотова Г. А.** Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. - М.: Наука, 1982. - 368 с.
4. Орехов 2006: **Орехов В. В.** Функціонально-комунікативні вияви складнопідрядних речень прислівного типу: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. - Донецьк, 2006. - 20 с.
5. Шинкарук 2002: **Шинкарук В. Р.** Категорія модусу і диктуму в структурі речення: Монографія. -Чернівці: Рута, 2002. -272 с.
6. Шмелев 1976: Шмелев Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. - М., 1976. - 150 с.

Опубл.: *Лінгвістичні студії: Зб. Наук, праць. Випуск 15 I Укл.: Анатолій Загітко (наук, ред.) та ін. -Донецьк: ДонНУ, 2007. - С. 286-290.*

В. В. Орехов

**АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ З'ЯСУВАЛЬНИХ
СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПОСТПОЗИТИВНОЮ ПІДРЯДНОЮ
ЧАСТИНОЮ**

Функціональна перспектива складнопідрядного речення є багатоплановою. Найвність цілої низки значень, закладених у частинах складнопідрядної конструкції, не виключає бінарності її актуального членування, але передбачає ярусність її комунікативної організації.

Про можливість виділення кількох ярусів актуального членування речення зазначається у працях О. А. Крилової, Л. В. Шешукової, І.І. Ковтунової і ін. Погляди науковців дещо різняться щодо принципів розгляду рівневої організації висловлення, характер виділення глибинних ярусів комунікативної будови складнопідрядного речення є маловивченим, що свідчить про актуальність нашого дослідження.

Мета нашої роботи полягає у розгляді залежності актуального членування з'ясувальних речень з постпозитивною підрядною частиною від їхньої формально-синтаксичної і - почасти - семантичної організації.

Поставлена мета передбачає наступні завдання:

- 1) встановити обумовленість характеру актуального членування з'ясувальних конструкцій структурними особливостями їхніх частин;
- 2) розглянути вплив типу зв'язку між головною та підрядною частинами на актуальне членування з'ясувальних складнопідрядних речень;
- 3) простежити залежність комунікативної організації конструкцій з'ясувального типу від характеру їхнього опорного слова.

За характером семантики опорного слова, його комунікативного навантаження в межах з'ясувально-об'єктних складнопідрядних речень виділяються конструкції інформативного та корективного типів.

Опорні слова у конструкціях першого типу "мають констатуючо-повідомлююче значення, за своєю природою (у плані актуальної інформації) комунікативно малозначимі", а у конструкціях другого типу "мають те чи інше суб'єктивно-модальне забарвлення (оцінка змісту підрядної частини, ствердження чи заперечення його, вираження сумніву з приводу змісту підрядної частини) і комунікативно завжди значимі" [Шешукова 1971, с. 100].

Актуальне членування з'ясувально-об'єктних придієслівних складнопідрядних речень з постпозитивною підрядною частиною у великій мірі обумовлюється комунікативною значимістю опорного слова та характером зв'язку між головною і підрядною частинами.

В інформативних реченнях зі сполучниковим і безсполучниковим типом зв'язку, як правило, спостерігається розбіжність між актуального і граматичного членування. За характером формально-синтаксичної організації в їхньому складі можна виділити кілька основних різновидів конструкцій.

Одним із найпоширеніших типів конструкцій є речення, головна і підрядна частина яких складається з підмета і присудка (детермінанта, підмета і присудка, групи підмета і групи присудка тощо). Схема першого ярусу актуального членування таких конструкцій така:

<u>Підмет ГЧ</u>	<u>Присудок ГЧ + ПЧ</u>
Т	Р

Наприклад:

[Новий абзац.] Ягор (Т)/ відповів насуплено, що така в домашній книзі не значиться (Р) (О. Гончар).

[Новий абзац.] Деякі археологи (Т)/ твердять, що галафська культура склалася на основі місцевої гассунської культури та культур колишнього радянського Закавказзя (Р) (М. Чмихов).

[З часом уявлення людей про Всесвіт удосконалювалось] Жителі прибережних поселень (Т)/ помітили, що кораблі, віддаляючись від берега, поступово зникають за лінією горизонту (Р) (Р. Юрківський).

Виділення подальших ярусів актуального членування у реченнях зазначеного типу, спираючись на запропоновані П. Адамцем принципи рівневого аналізу висловлення, розглянемо на наступному прикладі:

[Княгиня встає, стомлено сідає в крісло, недалеко від неї на лаві сідає священик] Тепер він /бачить, що княгиня І дуже схвильована (С. Скляренко).

Рема цього речення є складною і на другому ярусі актуального членування розпадається на два рематичні компоненти, один з яких виражений опорним словом, а інший - підрядною частиною.

На третьому ярусі актуального членування друга рема другого ярусу членується на тему "княгиня" і рему "дуже схвильована".

Схематично актуальне членування речення виглядає так:

Т, - Р, |
 Р_{1/2} Т Г_{2/2}
 Т₃ - Р₃

Подібною комунікативною будовою характеризується речення другого типу, головна або підрядна (або і головна і підрядна) частини яких побудовані за схемою односкладного поширеного речення, детермінуючий об'єкт якого передє головному

члену речення. Схема актуального членування першого ярусу у реченнях цього типу має вигляд:

Підмет (детермінант) ГЧ . Присудок (головний член) ГЧ + ПЧ
 Т Р

Наприклад:

[Новий абзац] *Актом про вибори (Т)/ передбачено, що формування Європарламенту повинно здійснюватись безпосередньо громадянами держав - членів Європейського Союзу на основі пропорційного представництва політичних партій (Р)* (Віче.-2003. - №3).

[Зраджували сили.] *Х. (Т)/ здавалося, що весь світ охоплений збоченням до плазування, синдромом лакейства і зневаги (Р)* (С. Процюк).

[Словом, попали наші провінціали в самий центр високої політики.] *Вони (Т)/ їм не підозрювали, що всю оцю обідню розмову в таких тонах затіяно було тільки ради них (Р)* (Г. Хоктевич).

Подальше актуальне членування речень другого типу розглянемо на прикладі такого речення:

[Не чус себе справедливим] *Мені Йонесено/, що він/ лихий пан* (Г. Хоткевич).

На другому ярусі складна рема речення членується на Р₁ "донесено" і Р₂ "він лихий пан", а на третьому ярусі в межах другої реми другого ярусу виділяється тема "він" і рема "лихий пан". Схема актуального членування цього речення є ідентичною з вищенаведеною схемою членування речення першого типу.

Дещо відмінним є актуальне членування речень третього типу, підрядна частина в яких будується за схемою односкладного поширеного речення з препозицією головного члена речення щодо додатка або двоскладного речення з препозицією присудка щодо підмета. Маючи аналогічну до попереднього типу речень схему актуального членування першого ярусу, речення цього типу різняться від перших двох типів характером членування на подальших ярусах. Наприклад:

[Нова строфа.]

Я(Т)/знаю/-

Перекують/ на рала/мечі (Р) (Є. Плужник).

[Ще Критій покликав Тімасія] *Він (Т)/ відає, як тепліє вчитель серцем до хлопця (Р)* (Українське слово, книга третя).

[Боявся їхДолон.] *Він (Т)/ сам казав /, що вбили щастя наше тії очі*

холодними і твердими мечами (Р) (Леся Українка).

У реченнях такого типу рема, незважаючи на багатоеlementність, не є складною, оскільки подальшого виділення тематичного і рематичного компонентів на її основі не відбувається [Шешукова 1971]. Можливим є лише виділення на другому ярусі рематичних елементів "знаю", "перекують", "на рала" і "мечі" у першому реченні, "відає", "тепліє вчитель серцем" і "до хлопця" у другому реченні та "сам казав", "вбили щастя наше тії очі" і "холодними і твердими мечами" у третьому реченні.

Наступний тип речень охоплює конструкції з препозицією присудка щодо підмета у головній частині. Оскільки препозитивне положення присудка головної частини вказує на його актуалізацію, він разом з підрядною частиною входить до складу двовершинної реми, а тему першого ярусу становить лише підмет головної частини, і актуальне членування на цьому ярусі виглядає наступним чином:

Присудок ГЧ Підмет ГЧ ПЧ
 Р, Т Р₂

Наприклад:

[Покотився я мурогом долі, а він горою крилом б'є, у Чорногорі, у плесо...] Думав (Р₁)/ я (Т)/, що небо отворене... (Р₂) (К. Гриневичева).

[Новий абзац] *Бачить (Р^)/ Марія (Т)/ - під здоровенна, на півхати (Р^)* (В. Тарнавський).

[Покидали село десятикласники, поривалися в місто, на заводи, до науки, у вир калейдоскопічного сьогодення] *І зрозумів (Р₁)/ Іван (Т)/ що таке прагнення, така міграція трудящої сили, хоч і повсюдна, але тривожна, позаприродна (Р^)* (О. Бердник).

Виділення подальших ярусів розглянемо на матеріалі наступного речення:

[Новий абзац.] *Зрозумів /Хома/, що вона/ припинила не покарання/, а страту* (Ю. Логвин).

На другому ярусі другий рематичний компонент членується на тему "вона" і рему "припинила не покарання, а страту".

На третьому ярусі у складі реми попереднього ярусу виділяються рематичні елементи "припинила", "не покарання", "а страту".

Схематично повне актуальне членування речення виглядає так:

Р₁/І " Ті у Г2П

Т₂ - Р₂

Р₁/з Р₂/з Р₃/з

Збіг актуального і граматичного членування в інформативних конструкціях розглядуваного типу спостерігається лише у випадках, коли склад головної частини є даним. Наприклад:

[- Що він каже? - спитав нетерпляче князь.]

- *Він каже (Т), що його звали/ Креком (Р)* (В. Малик).

[- Що ти сказав?]

- *Я кажу (Т), щоб ти/ не виходила зовсім заміж: (Р)* (Українське слово, книга перша).

[Другий голос диявольськи нашіптував уже зовсім інше.] *Він говорив (Т)/ що на життєвій дорозі художника я /зовсім не випадкова постать (Р)* (М. Хвильовий).

На другому ярусі актуального членування рематична підрядна частина кожного з наведених речень розподіляється на тематичний і рематичний компоненти, якими у першому реченні виступають "його звали" і "Креком", у другому - "ти" і "не виходила зовсім заміж", у третьому - "на життєвій дорозі художника я" і "зовсім не випадкова постать".

В інформативних конструкціях, частини яких поєднуються сполучним словом, у більшості випадків виконує підрядна частина, внаслідок чого актуальне членування речення збігається з граматичним членуванням:

ГЧ ПЧ
 Т Р

Наприклад:

[Цей клешиногий Попинака, як його прозвали в організації, - це хитрий тин] *Він знає (Т)/, куди закинути (Р)* (Б. Антоненко-Давидович).

[Новий абзац.] *Вони їли і міркували (Т)/ де що вигідніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддурив (Р)* (М. Коцюбинський).

[А онука аж руками

Вдарила об поли.]

- Я, дідую, уявляю (T)/,

Що ви їм молили... (P) (П. Глазовий).

Порушення збігу членувань має місце у реченнях, головна частина яких містить спеціальні засоби виразності компонентів актуального членування (найчастіше рематизатори). Наприклад:

[Новий абзац.] Він (T)/ навіть не знав, що сказати (P) (Г. Хоткевич).

[Я дружинник князя Святослава.] Я (T)/ лише бажав поглядіти, яку-то цяцю лишив наш князь місто себе (P) (Ю. Опільський).

[Горда? Ні-ні!] Вона (T)/навіть не розуміла, яка вона чарівна (P) (І. Багрянний).

Ще один випадок розбіжності актуального і граматичного членування інформативних речень розглядуваного типу становлять конструкції з препозицією присудка щодо підмета у головній частині. Їхнє актуальне членування на першому і подальших ярусах відповідає актуальному членуванню аналогічної структури конструкцій зі сполучниковим зв'язком, розгляд яких подавався вище. Наприклад:

[Все те молодиця говорила на повен голос й зовсім не стидяючись бідного Хоми, що стояв поруч з доном Чезаре.] Згадав тоді (P1) /Хома (I)/, що говорили матроси про генуезців... (P2) (Ю. Логвин).

[Новий абзац.] Не розумів (Pi) /Іван (T)/, що відбувалося перед його очима... (P^) (В. Тарнавський).

[Новий абзац.] Знав (P) /Хочик (T)/, як догодити цьому мурзі (P2) (Ю. Логвин).

Виділення подальших ярусів актуального членування конструкцій, засобом зв'язку між частинами яких є сполучне слово, розглянемо на прикладах:

[Нова строфа.]

Я не знаю/, у якій то призмі/

Випромінює душа/розгін... (А. Малишко).

[Новий абзац.] Спочатку він/навіть не зміг збагнути/, хто/це... (О. Бердник).

На другому ярусі рема першого речення членується на тему "у якій то призмі" і рему "випромінює душа розгін", а рема другого речення розподіляється на два рематичні компоненти "навіть не зміг збагнути" і "хто це".

На третьому ярусі рема другого ярусу першого речення членується на рематичні елементи "випромінює душа" і "розгін", а друга рематична частина другого речення - на тему "хто" і рему "це".

Корективні речення у складі з'ясувально-об'єктивних придієслівних складнопідрядних речень з постпозитивною підрядною частиною зустрічаються значно рідше від інформативних конструкцій. Вони можуть мати як односкладну, так і двоскладну будову головної частини.

У разі односкладності головна частина цих конструкцій виражається переважно словами категорії стану або сполукою безособової форми дієслова з інфінітивом і поєднується з підрядною частиною за допомогою сполучних слів, семантичне навантаження яких забезпечує рематичний характер підрядної частини. Наприклад:

[В ненависті ми теж: можемо зійтись! - сказав другий, а перший тоді встав і виголосив таку промову:]

- Невідомо/, що/дасть нам ця зустріч (Українське слово, книга друга).

[Відчула, що "математика любові", як назвав її Боголо, має якесь безпосереднє відношення до моїх пошуків і проблем.] Хотілося знати І, як він/ прийшов до таких парадоксальних висновків... (О. Бердник).

[Як залишок іншої епохи сприймається цей насулений стріхою, з пожолобленими стінами, з глиняною призьбою, ніби ще запорізьких часів зимівник.] Невідомо, коли хата востаннє/ і вкривалася... (О. Гончар).

Актуальне членування першого і другого речення збігається з їх граматичним членуванням. На другому ярусі рема першого речення розпадається на тему "що" і рему "дасть нам ця зустріч", а рема другого речення - на тему "як він" і рему "прийшов до таких парадоксальних висновків".

На третьому ярусі у складі реми другого речення виділяються рематичні елементи: "прийшов" і "до таких парадоксальних висновків".

Розбіжність актуального і граматичного членування у третьому реченні спричинена наявністю рематизатора "і" у підрядній частині. Ремою даного речення є лише присудок підрядної частини "вкривалася", решта речення становить тему.

Двоскладна головна частина корективних конструкцій складається у переважній більшості випадків з заперечного або неозначеного займенника і особової форми дієслова. Засобом зв'язку між частинами у конструкціях з двоскладною головною частиною може слугувати як сполучник, так і сполучне слово.

Схема актуального членування першого ярусу цих речень виглядає так:

ГЧ ПЧ

Т Р

Наприклад:

[Бато є бажаних "осадити" нас, але, бачите ... лінки поритись у книжках.] Для всіх ясно (T), що ми десь помиляємось... (P) (М. Хвильовий).

[Воно подавало, як здається, багато відомостей не лише про Антоїю самого, а й про інших ченців, його сучасників.] Дехто вважає (T)/, що воно пішло в забуття тому, що мало занадто "грекофільський характер" (P) (Д. Чижевський).

[Новий абзац.] Ніхто не думав (T)/, що власне коїться на очах (P) (Г. Хоткевич).

Характерною рисою семантики головної частини таких речень є її наближення до значення головної частини односкладних корективних конструкцій. Наприклад:

Очевидно, ніхто не буде сумніватись, що сьогоднішній "плучанин" Загул належить до так званих попутників (М. Хвильовий) —> Безсумнівно, що сьогоднішній "плучанин" Загул належить до так званих попутників.

Ніхто не знав, де він пропадає (Б. Харчук) —> Невідомо, де він пропадає.

Особливості виділення подальших ярусів актуального членування у конструкціях зазначеного типу прослідкуємо на наступних прикладах:

[Іоан Цимісхій прагнув укласти мир з русами.] Ніхто не знав/, що імператор ромеїв/з недобитками своїх легіонів /хоче швидше пройти/Болгарію (С. Скляренко).

[Новий абзац.] Дехто хотів, щоб делегати/ й понесли/ грамоту/ до пана... (Г. Хоткевич).

У першому реченні, відповідно до загальної схеми актуального членування розглядуваних корективних конструкцій, ремою виступає підрядна частина, і у її складі на другому ярусі виділяється тема "імператор ромеїв" і рема "з недобитками своїх легіонів хоче швидко пройти Болгарію".

На третьому ярусі рема другого рівня членується на рематичні елементи "з недобитками своїх легіонів", "хоче швидше пройти" і "Болгарію".

Повна схема актуального членування речення така:

$$\begin{matrix} T & -P \\ | & | \\ \text{'} & \text{' } \end{matrix}$$

ТЕМА IV. СИНТАКСИС ПРОСТОГО ФОРМАЛЬНО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

1.1. Слинько

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

$$\begin{matrix} P & P & P \\ \% & \% & U_2 \end{matrix}$$

У другому реченні у підрядній частині наявний рематизатор "й", який вказує на належність до складу реми першого ярусу лише частини підрядного речення - "й понесли грамоту до пана".

На другому ярусі рема розподіляється на рематичні елементи "й понесли", "грамоту", "до пана".

Отже, актуальне членування з'ясувальних складнопідрядних речень з постпозитивною підрядною частиною різняться залежно від комунікативної значимості опорного слова, характеру структури головної і підрядної частин та типу зв'язку між ними. Значний вплив на комунікативну організацію цих речень має даність/новизна їхньої головної частини та наявність у їхньому складі спеціальних засобів вираження актуального членування.

Література

1. Адамец 1966: Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. - Прага: Асасієтіа, 1966. - 96 с.
2. Валгіна 2000: Валгіна Н. С. Синтаксис современного русского языка. - М.: Агар, 2000. - 416 с.
3. Крышова 1970: Крышова О. А. Понятие многоярусности актуального членения и некоторые синтаксические категории // Филологические науки. - 1970. - № 5. - С. 86-91.
4. Шешукова 1971: Шешукова Л. В. О порядке частей и словопорядке в изъяснительных союзных предложениях // Русский язык в школе - 1971. - № 2. - С. 100-107.

Оубл.: *Лінгвістичні студії: 36. Наук, праць. Випуск 13 I Укл.: Анатолій Загітко (наук, ред.) та ін. - Донецьк: ДонНУ, 2005. - С. 198-203.*

Запровадження вчення про словосполучення як самостійну синтаксичну одиницю, уточнення деяких понять про речення в якійсь мірі позначилося і на трактуванні питань про ускладнення простого речення однорідними членами, вставними словами, відокремленими членами, уточнюючими відокремленими членами тощо. Звернімо увагу на назви відповідних тем. У програмі середньої школи з мови йдеться не про однорідні члени, відокремлені члени, вставні слова і т. ін., а про речення з однорідними членами, речення з відокремленими членами, речення зі вставними словами тощо. Ці назви точніші, оскільки однорідні члени існують не самі по собі, а тільки на рівні речення, перетворюючи його на особливий тип простого речення.

У шкільній граматиці тривалий час, а в підручнику А. П. Медушевського та М. К. Тищенко ще й досі, йшлося не про речення з однорідними членами, а про однорідні члени речення, які «...відповідають на одне й те саме питання й відносяться до одного й того самого члена речення» [Медушевський, Тищенко 1976, с. 71]. У науковій граматиці зазначається: «Вказівки на те, що однорідні члени відповідають на одне питання, як це робиться у шкільній граматиці, недостатньо» [Гвоздев 1958, с. 110; Руднев 1959, с. 153; Валгіна 1973, с. 207]. Часто кілька означень відповідають на одне й те саме питання, але не є від цього однорідними. Розглянемо приклад з підручника А. П. Медушевського і М. К. Тищенко, про який автори зазначають, що в ньому означення неоднорідні, хоча не й заперечує їхньому визначенню однорідності: «Довга зелена прудка яшірка шмигнула між камінням і зникла» [Медушевський, Тищенко 1976, с. 75], тобто всі три прикметники відповідають на одне питання - *яка?* З другого боку, кілька додатків можуть відповідати на різні питання, але бути однорідними, наприклад: «Місто жило заводом для заводу» (В. Попов), тобто: *жило чим?* заводом; *жило для чого?* для заводу. Н. С. Валгіна підкреслює, що навіть така риса однорідних членів, як однаковість синтаксичних функцій, хоча й досить типова, але не всеохоплювальна, бо однорідними іноді можуть бути і члени речення з різними функціями, наприклад: «Ця безсмертна трагедія екранізувалась 10 разів на різних континентах і в різні часи» (3 газ.).

Щодо другої частини визначення - однорідні члени відносяться до одного і того самого члена - то вона передбачає супідрядний зв'язок. «Однак супідрядність аж ніяк не обов'язкова властивість однорідних членів речення: навряд чи правомірно, наприклад, вважати супідрядними однорідні підмети, бо вони не підпорядковані ніякому члену речення. Важко виявити і їх підпорядковану роль щодо присудка: зв'язок підмета з присудком - взаємозумовлений, координаційний» [Валгіна 1973, с. 206-207].

З огляду на це Н. С. Валгіна робить висновок про те, що однойменність членів речення, їх супідрядність, однаковий спосіб вираження - все це можливі, більш чи менш типові властивості однорідних членів, але вони не визначають їх логіко-синтаксичної суті. Основна ознака однорідних членів речення - сурядний зв'язок, яким поєднуються логічно однозначні і лексично зіставлявальні слова.

Н. С. Валгіна твердить, що члени речення повинні опинитися в сурядному ряду, щоб стати однорідними, тобто вступити один з одним в синтаксичні відношення перелічувальні, зіставно-протиставні чи розділові, а це можливо за логічної однозначності сполучених слів і їх лексичної зіставованості. Тому вона дає таке визначення однорідних членів речення: «Однорідними є члени речення, пов'язані сурядними відношеннями, які визначають однаковість їх синтаксичної позиції в реченні» [Валгіна 1973, с. 206].

У зв'язку з більшою увагою до граматичної характеристики однорідних членів речення автори деяких нових посібників з російської й української мов для середньої школи змінили традиційне їх визначення. Зокрема, в навчальному посібнику з російської мови для 7-8 класів С. Г. Бархударова та ін. у визначенні однорідних членів насамперед вказано на сурядний зв'язок як основу однорідності. «Однорідними називаються члени речення, поєднані між собою сурядним зв'язком» [Бархударов 1976, с. 87]. В описовій частині цього визначення називаються й інші ознаки однорідних членів, а саме те, що вони відповідають на одне й те саме питання і можуть бути однаковими членами речення; відносяться до одного і того ж члена речення і пояснюються одним і тим самим словом.

Близьке до цього і визначення в підручнику з української мови для шкіл з російською мовою навчання. У ньому зроблена спроба об'єднати в самому визначенні всі ці риси однорідних членів: «Однорідними... називаються такі члени речення, які об'єднуються один з одним сурядним зв'язком, відповідають на те саме питання й відносяться до одного члена речення або мають спільний загальний член речення» [Чемерисов, Горяний, Іваненко, Коломієць 1976, с. 42-43]. Це визначення передбачає й однорідні члени речення з узагальнювальними словами, бо в ньому йдеться про «спільний загальний член речення». Можливо, згодом методисти запропонують більш досконале визначення, але поки що воно все ж краще, ніж просто констатація того, що однорідні члени речення відповідають на одне питання і пояснюють один член речення. Під час загальної характеристики однорідних членів у всіх посібниках підкреслюється, що однорідні члени речення можуть бути поширеними. Це зручна нагода повторити, що поширеними (складеними) можуть бути не тільки головні члени речення, а й другорядні.

Слід також звернути увагу на наявність у деяких реченнях кількох рядів однорідних членів [Бархударов 1976, с. 88]. Про них йдеться і в підручниках А. П. Медушевського, М. К. Тищенко і М. Т. Чемерисова та ін., але переважно під назвою «груп однорідних членів». Варто вживати саме термін «ряди однорідних членів», як це зроблено в посібнику С. Г. Бархударова та ін., а також А. П. Мартиненко та О. Я. Сарнацької, бо це наближає термінологію шкільного синтаксису до наукового, в якому всі однорідні члени речення багато хто називає рядами. В українському мовознавстві такий термін уживав Л. А. Булаховський. У підручнику А. П. Мартиненко та О. Я. Сарнацької наводяться приклади з двома і трьома рядами однорідних членів, зокрема схема речення з кількома рядами однорідних членів [Мартиненко, Сарнацька 1962, с. 55]. Її можна подавати і простіше, наприклад:

Встає	«>	день
у чому?	ї	ї який?
у труді, у гомоні		прозорий, ясний

Складаючи схеми речень з кількома рядами однорідних членів, необхідно пояснити учням, як їх поділяти на словосполучення. Однорідні члени речення самі по собі не становлять словосполучення (*в труді, у гомоні...*). Лише там, де є підрядний зв'язок, можна говорити про словосполучення, тобто при поєднанні однорідних членів з підпорядковувальним словом. Отже, наведене речення має такі словосполучення: 1) *прозорий, ясний день*; 2) *встає в труді, у гомоні*; 3) *у гомоні пісень*.

У посібниках з російської та української мов для середньої школи недостатня увага приділена питанню про те, які члени речення можуть бути однорідними. На сторінках посібника С. Г. Бархударова та ін. мимохідь зазначається, що однорідними можуть бути підмети, присудки, означення, додатки й обставини (у цьому переліку немає прикладок). У посібнику з української мови М. Т. Чемерисова та ін. для шкіл з російською мовою навчання подається загальне зауваження, що однорідними можуть бути головні і другорядні члени речення. У жодному з посібників не вказується, чи можуть бути однорідними головні члени односкладних речень. Це питання дуже важливе, бо від того, як ми його будемо розв'язувати, залежить розмежування речень з однорідними членами і складних речень. Учителю повинен знати способи такого розмежування. Н. С. Валгіна рекомендує керуватися такими правилами:

1. Речення з кількома підметами при одному присудку - просте з однорідними членами: «У роси, і птиці, і трави з зорею вітають мене» (В. Сосюра). Поєднання кількох головних членів номінативних речень становить складне речення: «І день, і дим, і даль, і рими, бадьорий крок, бадьорий спів...» (В. Сосюра). При наявності спільного означення при кількох головних членах номінативного речення їх слід вважати однорідними, а речення простим, наприклад: «Громадянська війна. 1919 рік. Тривожні дні і ночі».

2. Речення з різними присудками недієслівного типу слід вважати простими з однорідними членами, наприклад: «Од воротка у неї руки були порепані й важкі» (В. Сосюра); «Він був сам і хазяїном, і атаманом ватаги» (І. Нечуй-Левицький); «Не багата я і проста, та чесного роду» (І. Котляревський) тощо.

3. Речення з дієслівними присудками мають перехідний характер, бо більшою чи меншою мірою наближаються до складних. Це наближення встановлюється на основі контексту. Зважаючи на нього, можна зробити висновок, що перед нами: просте речення з однорідними присудками: «Якось вночі грізно зітхнула і гримнула Нева» (К. Паустовський); речення з більш самостійними присудками: «Зранку ще дванадцять середняків, одумавшись за ніч, принесли заяви, пригнали худобу» (М. Шолохов); складне речення: «З гілок весело *кратотіла*, а з дахів *бігла вода*» (Л. Толстой); «Він *пом'яв* у руці чорний картуз, потім *сів*» (К. Паустовський) тощо. «Наявність або відсутність підметів при таких присудках, - зазначає Н. С. Валгіна про приклади третього типу, - пояснюється швидше стилістико-функціональними завданнями і почасти будовою складного речення в цілому, а не будовою даної предикативної одиниці. Крім того, можливість вставки підмета *він* характеризує подібні сполучення присудків - як окремі предикативні одиниці, що можливо в структурі складного речення» [Валгіна 1973, с. 213].

4. У безособових реченнях головні члени однорідні, якщо вони мають спільну зв'язку і часто - спільний додаток чи обставину: «Надворі *було тихо* та *ясно*» (І. Нечуй-Левицький); «*Було вогко, непривітно і тихо*»

(М. Коцюбинський) тощо. У реченнях без зв'язки, - пише Н. С. Валгіна у цій книзі, - краще вбачати частини складного.

5. Означено-, неозначено- й узагальнено-особові речення здебільшого становлять перехідний тип від простого до складного речення. Наявність спільного другорядного члена дає підставу визначати такі речення як прості з однорідними членами, наприклад: «За всіх скажу, за всіх *переболію*» (П. Тичина); «Багато таких суден тепер *списують, ріжуть, вантажать* на платформи і *відправляють* на металургійні заводи» (О. Гончар); «*Дививися і не надививися, дишеш і не надишеиш* тим чистим повітрям» (І. Нечуй-Левицький) та ін.

С. Д. Єрмакова вважає, що для визначення однорідності головних членів односкладних речень наявність спільного другорядного члена недостатня. «Основним критерієм у більшості односкладних речень, - пише вона, - є критерій логіко-семантичний, тобто підпорядкування кількох дій певній особі, одному суб'єкту, а також характер явищ, їх одноплановість» [Єрмакова 1969, с. 35]. Але визначати однорідність усіх односкладних речень за таким принципом їй не вдається, бо не на усіх цих реченнях є логічна особа, і тоді С. Д. Єрмакова змушена брати до уваги спільні другорядні члени, зв'язки, морфологічні засоби вираження головних членів тощо, тобто робити те саме, що й інші автори.

У середній школі навряд чи варто вдаватися до тонких міркувань про логічний суб'єкт чи проміжні конструкції між реченнями з однорідними членами і складними реченнями. Учнів треба практично навчити розпізнавати однорідні й неоднорідні головні члени односкладних речень у найтиповіших випадках. Для цього прийом знаходження спільного другорядного члена найбільш конкретний і доступний. Його й слід використовувати.

З поняттям про однорідні головні члени речення пов'язані ще такі питання, як однорідність морфологічно тотожних дієслів і зв'язок присудка з однорідними підметами. Як довів М. Н. Майданський, морфологічна однотипність дієслів ще не означає, що вони однорідні. Наприклад, у реченнях «Оце написала кілька рядків і *сиджу спочиваю*» (Ю. Яновський), «Зараз нехай Сенька негайно розпишеться і *летить* паровоз *приймає*» (О. Копиленко) підкреслені дієслова пов'язані так, що друге пояснює перше, разом вони виступають у ролі єдиного присудка, отже, не є однорідними [Майданський 1974, с. 187]. Є. М. Галкіна-Федорук такі присудки називає простими ускладненими [Современный 1962, с. 149]. До ускладнених форм простого присудка належать також дієслова, що повторюються зі стилістичною метою, наприклад: «Поїхали... а Черкаси *палають, палають*» (Т. Шевченко); «*Пливи, пливи*, мій човнику, униз за водою» (Нар. творчість) тощо. Отже, таке повторення дієслів теж не пов'язане з поняттям про однорідність. На це вказують і автори деяких посібників для середньої школи, зокрема С. Г. Бархударов та ін.

У нових підручниках з російської й української мов для середньої школи відомості про зв'язки присудків з однорідними підметами не подаються. Ці зв'язки мають свої особливості; з ними варто практично ознайомити учнів, добираючи відповідні вправи.

Отже, у зв'язку з тим, що підмет і присудок становлять граматичну основу речення, їх однорідність особлива. Однорідні підмети не пов'язуються супірядним зв'язком, а однорідні присудки часто виходять за межі поняття про однорідність, оскільки в них особливо виразно проявляється предикативність.

Однорідні другорядні члени речення відрізняються від головних тим, що завжди пов'язуються супірядним зв'язком, тобто пояснюють якийсь один член речення - «Гори востанне засвітилися *легким, ажурним золотом*» (О. Гончар) чи все речення в цілому - «*Із уст в уста, од хати в хату, з села в село котилась радість*» (М. Коцюбинський).

Однорідні додатки й обставини цікаві з точки зору морфологічних засобів вираження, можливості пропуску прийменників, однорідні означення - з точки зору відмежування їх від неоднорідних тощо. У посібниках для середньої школи здебільшого висвітлюється саме третє питання - про однорідні й неоднорідні означення. З цього приводу вже були публікації [Майданський 1956, с. 7 - 17], тому звернемо увагу лише на деякі сторони цієї проблеми. У посібнику С. Г. Бархударова та ін. Однорідні означення відрізняються від неоднорідних на основі трьох факторів:

1. Залежно від способу зв'язку означень з підпорядковувальним словом. Якщо кожне означення безпосередньо пояснює підпорядковувальне слово, вони однорідні; якщо одне означення пояснює сполучення підпорядковуючого слова з іншим значенням, вони неоднорідні. Це положення ілюструється такою схемою:

Куниди зручний, кшрок'нП стіл	Означення однорідні.
КЧНІЛЛ зручний письмовий стіл	Означення неоднорідні.
* и — , — — /	

2) Залежно від можливості вставити сполучник *і*: між неоднорідними означеннями його вставити не можна.

3) Залежно від стилістичної ролі означень: означення-епітети завжди однорідні.

Таким чином, автори цього посібника намагаються визначати однорідність узгоджених означень за тим же принципом, що і всі однорідні члени, - на основі характеру синтаксичних зв'язків між компонентами: означення однорідні, коли вони безпосередньо пояснюють підпорядковувальне слово, отже пов'язуються між собою сурядним зв'язком; означення неоднорідні, коли одне з них пояснює словосполучення з другого означення і підпорядковуючого слова, отже, коли є складне словосполучення, а значить, підрядний зв'язок. Так само пояснюється однорідність і неоднорідність узгоджених означень в академічній граматиці російської мови за ред. В. В. Виноградова, у «Синтаксисе современного русского литературного языка» Н. С. Валгіної [Грамматика 1954, с. 623; Валгіна 1973, с. 219-220] та ін.

Другий фактор, який використовується в посібнику С. Г. Бархударова та ін., - традиційно шкільний - підстановка сполучника *і*, яка базується на врахуванні значення однорідних членів. Тут береться до уваги і стилістичний фактор: означення можуть бути семантично неоднорідні, але з погляду однакової характеристики предмета уявляються як однорідні.

При такому розрізненні однорідних і неоднорідних означень недостатня увага звертається на семантику однорідних членів і їх інтонацію. У підручнику з української мови А. П. Медушевського та М. К. Тишенка ці моменти

УКРАЇНСЬКИЙ СИНТАКСИС: ХРЕСТОМАТІЯ

враховані. Автори підручника враховують такі ознаки: 1) з одного або з різних боків пояснюють означення предмет, 2) чи дають перелічувальну інтонацію, 3) можливість вставити між ними єднальний або розділовий сполучник, 4) чи належить означення до засобів художньої мови - епітетів. Це набагато конкретніша характеристика однорідних і неоднорідних означень, ніж у посібнику С. Г. Бархударова та ін. Але тут не береться до уваги синтаксичне відношення між компонентами і той факт, що однорідними означення бувають не тільки тоді, коли з одного боку пояснюють предмет, а й коли називають різні ознаки кількох однакових предметів чи позначають характерні ознаки одного предмета [Русский 1973, с. 90].

А. П. Медушевський та М. К. Тищенко називають ще одну ознаку однорідних означень, якої немає у посібнику С. Г. Бархударова та ін., - коли друге і далші означення підсилюють перше або уточнюють його [Медушевський, Тищенко 1976, с. 75]. Це положення потребує спеціального пояснення. Воно може стосуватися і означень, пов'язаних пояснювальними відношеннями, що, хоча і відокремлюються комами, але не є однорідними, бо між ними можна вставити сполучники *тобто, а саме, а не і*, наприклад: «Це був *новий, вищий* етап розвитку (3 газ). «При відношеннях пояснення - пише Н. С. Валгіна, - що виключають функціональну однозначність, природно, не можна вбачати однорідності: до означуваного слова відноситься в такому разі тільки перше означення, а друге стає у пояснювальні відношення з першим означенням» [Валгіна 1973, с. 222]. Такі означення здавна вважалися неоднорідними. Сполучення з уточнювальними означеннями у підручниках для середньої школи не розглядаються, оскільки це досить складна конструкція.

При розгляді однорідних членів речення зі сполучниками слід звернути увагу на те, що в більшості посібників для середньої школи намагаються подати відомості про типи сполучників не тільки за значенням - єднальні, розділові, протиставні, а й за будовою - одиничні (*і, та*), повторювані (*і-і, ні-ні*), подвійні, тобто ірадаційні (*не тільки - але й, як - так і*). У підручнику М. Т. Чемерисова та ін. ідеться ще й про приєднувальні сполучники - *та й, ще й, та ще й*. У практичній частині підручника з російської мови за редакцією М. М. Шанського учням пропонується проаналізувати таблицю сурядних сполучників, яку можна використати для вправ з української мови, переробивши її так:

	Єднальні сполучники	Протиставні сполучники	Розділові сполучники
Одиничні	і, та	а, але, та (-але), однак, зате, проте	або, чи
Повторювані	і-і, ні-ні		або-або, чи~чи, хоч-хоч, то-то
Подвійні	не тільки - але й, як - так і		

Пояснюючи пунктуацію однорідних членів речення зі сполучниками, автори посібника «Русский язык. Учебник для 7-8 классов» вказують на відсутність

коми у стійких сполученнях типу *ни то ни се, нириба ни мясо* тощо. Хоча у нових шкільних підручниках з української мови цього зауваження немає, під час практичної роботи його слід використати, пояснивши, що такі сполучення не є однорідними, бо становлять нерозривну єдність з одним певним значенням - неозначеності тощо.

У посібнику С. Г. Бархударова та ін. є кілька вправ (236, 238), розрахованих на те, щоб навчити учнів розрізняти однорідні члени речення зі сполучниками *і, але* і складні речення. Такі вправи слід використовувати і на уроках української мови.

Варто звернути увагу на те, що під час пояснення пунктуації однорідних членів речення автори методичних посібників з російської мов широко використовують різноманітні схеми. Зокрема, основні правила вживання розділових знаків між однорідними членами зі сполучниками у посібнику С. Г. Бархударова та ін. зображуються так:

1. [О, а О].
2. [иО, иО][иО, иО, иО].
3. [О, и О, и О].
4. [как О, так и О]
5. [О и О].
6. [О или О].

Схеми використовуються і для завдань учням: скласти речення за схемою [О, О, О] [О, О и О], перебудувати речення за схемою тощо.

У пробному підручнику з російської мови за редакцією М. М. Шанського запроваджена наскрізна нумерація пунктограм, аналогічно до нумерації орфограм у підручниках для 5 і 6 класів. Пунктуаційні правила беруться у рамки, нумеруються, а потім у кінці підручника подається список вивчених пунктограм. Ці системи орфограм і пунктограм варті наслідування.

У мовознавчій літературі вже давно полемізується питання про однорідні члени речення з узагальнювальними словами. Автори більшості праць обстоюють думку, що узагальнювальні слова виконують таку ж синтаксичну функцію, як і однорідні члени речення, тобто можуть бути підметами, додатками, означеннями і т. ін. Проти подібного погляду виступив професор О. Г. Руднев, зазначаючи, що в такому разі ігнорується те, що однорідні члени речення «граматично і за смисловою функцією пов'язані лише з означуванням узагальнювальним словом, зміст якого вони розкривають» [Руднев 1959, с. 155]. Однорідні члени речення при узагальнювальному слові О. Г. Руднев називає відокремленими прикладками. У реченні «І вода, і берег, і хмара - все *зливалось* в непроникний морок» (Л. Толстой) однорідні члени «не можуть і не відповідають на те саме питання», що узагальнювальне слово, як запевняють учнів укладачі шкільного підручника з російської мови. У наведеному прикладі це відбувається тому, що до узагальнювального слова ставиться запитання від присудка, а до відокремленої прикладки від підмета *все*, а не від присудка, з яким відокремлена прикладка безпосередньо граматично пов'язана. В українському мовознавстві таку думку висловив М. Н. Майданський, який підкреслював, що «в суто синтаксичному розумінні однорідні члени служать до узагальнювальних слів прикладками» [Майданський 1974, с. 181]. Б. М. Кулик вважає, що здебільшого узагальнювальні слова виступають у тій же функції, що й однорідні члени. Але якщо узагальнювальні слова стоять у препозиції, вони можуть виконувати й інші

функції, наприклад: «Сергій гуртував молодь, непомітно скеровував її мрії, думки й бажання в одному напрямі: на піднесення і поліпшення праці в колгоспі, на поліпшення культурного і матеріального стану села» (В. Козаченко) [Кулик 1965, с. 138].

Вважати однорідні члени речення прикладками щодо узагальнювальних слів немає достатніх підстав, бо в такому разі довелось б значно поширити це поняття, включаючи у нього прикметники, дієприкметники, дієслова тощо. Але безперечно й те, що однорідні члени речення не цілком тотожні з узагальнювальними словами, мають свої особливості. Вони полягають у тому, що однорідні члени речення пов'язуються з узагальнювальними словами пояснювальним зв'язком, який передбачає можливість підстановки слів *a same, тобто, наприклад, як-от*. «Грамотично, - зазначається у курсі сучасної російської мови за редакцією Є. М. Галкіної-Федорук, - однорідні члени є уточнювальними словами щодо узагальнювального слова і виконують однакову з ним синтаксичну роль» [Современный 1962, с. 256]. При цьому пояснювальні відношення характерні лише для тих однорідних членів, які стоять після узагальнювального слова. Якщо ж узагальнювальне слово перебуває у постпозиції, воно передає справді узагальнювальне, підсумкове значення.

У всіх нових посібниках з російської та української мов послідовно проводиться думка про те, що однорідні члени речення виконують таку ж синтаксичну функцію, як і узагальнювальні слова. Але особливості однорідних членів речення при узагальнювальних словах усе ж підкреслюються. Так, у підручнику з української мови для шкіл з російською мовою навчання М. Т. Чемерисова та ін. зазначається, що однорідні члени розкривають, уточнюють поняття, виражене узагальнювальним словом.

Варто також спинитися ще на двох питаннях - при яких однорідних членах речення вживаються узагальнюючі слова та які частини мови найчастіше виступають у такій функції. Узагальнювальні слова вживаються при всіх членах речення, крім присудків. Однорідні дієслівні присудки «в рідкісних випадках... можуть об'єднуватися дієсловом загальнішого значення» [Грамматика 1954, с. 608; Валгіна 1973, с. 212]. Тому не випадково в нових посібниках з російської та української мов приклади на узагальнювальні слова при однорідних присудках не подаються. Отже, визначення узагальнювальних слів у підручнику А. П. Медушевського та М. К. Тищенко, в якому йдеться про те, що узагальнювальні слова - не об'єднувальні назви перелічуваних у реченні предметів, ознак, дій тощо, не підкріплюється відповідними прикладами. Не точне й визначення узагальнювальних слів у підручнику М. Т. Чемерисова та ін.: «При однорідних членах речення можуть бути слова, які об'єднують в одну групу перелічувані предмети» [Чемерисов, Горяний, Іваненко, Коломієць 1976, с. 51], тобто немає положення про те, що узагальнювальні слова можуть об'єднувати також ознаки і дуже рідко - дії.

Термін «узагальнювальні слова» не зовсім точний, бо в такій ролі можуть виступати не тільки слова, а й словосполучення - «Підібрав собі Чіпка *трих товаришів* щирх: Лушню, Матню та Пацюка» (Панас Мирний), сурядні ряди слів «У нічній темряві пропливають мимо *села і селища*: Василівка, Кучіно, Глухово, Анціфірово, Нажерово, Борисово, Шумово» (В. Солоухін), фразеологічні вислови «Ковтун і Левашов... снідали *чим бог послав*: черствим хлібом, вареними яйцями і захопленою з собою бринзою» (К. Симонов), синтаксичні конструкції з предикативною чи напівпредикативною частиною - «А

можливо йому просто допомагали *ті своєрідні риси характеру, які він привіз із собою з надр провінційного півдня*: хитрість, спостережливість, безтурботний і відкритий тон мови, природна схильність до гумору» (О. Купрін). Тому в науковій літературі цей термін почали замінювати іншим - узагальнювальні одиниці при однорідних членах [Валгіна 1973, с. 228]. Під час опрацювання теми про узагальнювальні слова вчителів слід звернути увагу на те, що ними можуть бути не тільки окремі слова, а й словосполучення, бо відповідні приклади трапляються і в теоретичній, і в практичній частині підручників.

Література

1. Бархударов 1976: **Бархударов С. Г.** и др. Русский язык Учебное пособие для 7-8 классов. - М.: Просвещение, 1976. - 256 с.
2. Валгіна 1973: **Валгіна Н. С.** Синтаксис современного русского языка. - М.: Высшая школа, 1973. - 328 с.
3. Гвоздев 1958: **Гвоздев А. Н.** Современный русский литературный язык. - Часть II. Синтаксис. М.: Учпедгиз, 1958. - 256 с.
4. Грамматика 1954: **Грамматика** русского языка. - Том II. Синтаксис. - Часть первая. - М.: Изд-во АН СССР, 1954. - 703 с.
5. Єрмакова 1969: **Єрмакова С. Д.** Про однорідність головних членів у односкладних реченнях // Українська мова і література в школі. - 1969. - № 10.
6. Кулик 1965: **Кулик Б. М.** Курс сучасної української літературної мови. - Ч. II. Синтаксис. - К.: Рад. шк., 1965. - 283 с.
7. Майданський 1956: **Майданський М. Н.** Про однорідні і неоднорідні означення // Українська мова в школі. - 1956. — № 4. — С. 7 - 17.
8. Майданський 1974: **Майданський М. Н.** Стягнене речення, або речення з однорідними членами. // Мовознавство. - 1974. - № 4-5.
9. Мартиненко 1962: **Мартиненко А. П., Сарнацька О. Я.** Українська мова. Підручник для середніх загальноосвітньої школи робітн. та сільської молоді. - К.: Рад. школа, 1962. - Ч. 2. - Синтаксис. Для УП-УІІІ класів. - 196 с.
10. Медушевський 1976: **Медушевський А. П., Тищенко М. К.** Українська мова. 7 клас. - К.: Рад. школа, 1976. - 128 с.
- П. Руднев 1959: **Руднев А. Г.** Синтаксис осложненного предложения. - М.: Учпедгиз, 1959. - 198 с.
12. Русский 1973: **Русский язык в 7 классе.** Методические указания к учебному пособию / Научный редактор и составитель В. В. Бабайцева. - М.: Просвещение, 1973. - 176 с.
13. Современный 1962: **Современный русский язык.** - 4.2. Синтаксис / Под ред. Е. М. Галкіной-Федорук. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962. - 467 с.
14. Чемерисов 1976: **Чемерисов М. Т., Горяний В. Д., Іваненко В. К., Коломієць Р. Т.** Українська мова. 7 клас. Для шкіл з російською мовою навчання. - К.: Рад. школа, 1976. - 111 с.

Опубл.: *Українська мова і література в школі.* - 1976. - №12. - С. 58 - 66.

І. К. Кучеренко

РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПРИСУДКАМИ

Синтаксичні дослідження останніх років розкрили виразні ознаки наукової недостатності поширеної зараз теорії однорідних членів речення - неспроможність її в тлумаченні речень з однорідними присудками. У сучасних нормативних граматиках і в наукових працях (навіть спеціально присвячених цьому питанню) прийнято вважати правильним, тобто теоретично обґрунтованим і безсумнівним, розуміння таких речень як простих. І справді, коли подивитися на речення, в якому є ряд присудків, легко помітити в них риси «однаковості». Наприклад, у реченні *Поїзд повільно підійшов до перону і зупинився* кожний з присудків виражає одну з ознак названого підметом предмета (причому ці ознаки здебільшого одного семантичного поля), а також виявляє певну узгодженість формальних ознак з відповідними ознаками підмета (узгоджується у формах спільних з підметом категорій). Очевидність цих рис сприяє тому, що звичне вже їх синтаксичне тлумачення здається правильним, і доки розглядається це явище з боку семантико-формальних ознак самих присудків, воно не викликає якогось сумніву щодо його істинності. Здається достатнім також пояснення наявності в простому реченні кількох присудків: вона викликана потребою дати інформацію про цілий ряд ознак, усвідомлюваних у їх співвідношенні з предметом, названим підметом.

Але досить розглянути ці присудки з власне синтаксичного боку - подивитись на них як на конструктивні елементи речення, осмислити роль присудка у формуванні структури речення, як «однорідні» присудки виявляють саме ті риси, пояснення яких перебуває за межами можливостей поширеного зараз тлумачення. Ці риси яскраво проступають на фоні зіставного дослідження специфіки структурних типів речень - простих і складних: природно, що «з боку синтаксичної структури просте і складне речення об'єднуються тим, що вони являють собою предикативні синтаксичні будови. Однак у цьому плані між ними є істотні відмінності: якщо просте речення монопредикативне, тобто являє собою одну предикативну одиницю, що має свій модально-часовий план, то складне речення поліпредикативне, тобто являє собою сполучення кількох певним чином співвіднесених одна з одною предикативних одиниць або їх контекстуальних еквівалентів. Кожна предикативна одиниця або їх контекстуальний еквівалент у складі складного речення має категорії модальності і часу і має свій модально-часовий план» [Белошاپкова 1947, с. 30]. У зв'язку з цим виразно виділяється специфіка присудка, яка визначається його конститутивною роллю в формуванні речення - одиниці предикативної: «Оскільки носієм предикативних категорій, що складають суть речення як статичної структури (предикативної одиниці), є присудок (дієвідмінювана форма чи її субститути)... то є підстава розглядати як конститутивний елемент речення один присудок» [Белошاپкова 1947, с. 33]. Звичайно, крайність висловленої думки, що один тільки присудок є конститутивним елементом речення, навряд чи може бути доведена, однак цим не спростовується той незаперечний факт, що в реченні присудок справді є конститутивним елементом. Звідси цілком логічно «випливає розуміння речення з однорідними присудками... як поліпредикативної будови, а значить, як складного речення» [Белошاپкова 1947, с. 33-34].

Неважко побачити протилежність двох тлумачень речень з однорідними присудками - поширеного в сучасній граматиці, яке стверджує, що такі речення

є прості, і другого, яке було щойно сформульовано, про те, що речення з однорідними присудками є складні.

Зрозуміло, що в теорії з двох протилежних тлумачень, які одночасно не можуть бути істинними, треба встановити істинне, чим спростовується хибне. Зараз уже можна констатувати наявність перших кроків у цьому напрямі. Вони виявляються поки що хоча б у тому, що твердження про речення з однорідними присудками як просте вже не приймається прямолінійно за цілком обґрунтоване: з'являються вже і в нормативних граматиках думки, що «однорідні дієслівні присудки - поняття щонайменше сумнівне» [Валгіна 1973, с. 213]; у програмах останніх випусків уже ставиться «питання про речення з однорідними присудками, про співвідношення їх із складними реченнями» [Програма 1972, с. 7].

Щоб встановити правильне тлумачення речень з кількома присудками, необхідно зробити зіставний аналіз підстав, на яких базуються протилежні тлумачення.

Історично погляд на речення з кількома присудками як на складне з'явився в мовознавстві першим. Ще в минулому столітті М. І. Греч у своїй граматиці (1827) багато уваги приділив міркуванням про «зміни» складних речень; серед цих змін чітко виділяється т. зв. «злиття речень», під яким розуміється утворення «речень із спільним членом», у тому числі таких, що мають «спільний підмет» і різні присудки: *дерева ростуть і зеленіють* [Греч 1834, с. 369]. Оскільки речення з кількома присудками є результатом «злиття» простих речень (про що можна судити з використаного М. І. Гречем терміна «злиття речень»), напевне, М. І. Греч вважав їх своєрідними складними, однак самої кваліфікації він не дав. Згодом у мовознавчій традиції ці речення ввійшли під назвою «злитих».

Власне синтаксичну кваліфікацію знаходимо в О. Х. Востокова, який, розмежовуючи прості і складні речення, писав, що речення є «складним, коли містить у собі по кілька підметів або присудків. Наприклад, речення: *Батько і мати живі* - має два підмети і один присудок; речення: *Вони живі й здорові* - має один підмет і два присудки» [Востоков 1835].

Чимало уваги приділив цим реченням Ф. І. Буслаєв у своїй «Исторической грамматике» (1858) у плані опису структурних особливостей речень взагалі. Він теж, як і М. І. Греч, розглядає «злиття» речень, у якому вбачає основу утворення речень з одним підметом і кількома присудками, одним присудком і кількома підметами тощо. Так, на його думку, від злиття речень *сонце гріє і сонце світить*, у яких однакові підмети, тобто спільні для цих речень, утворюється речення *сонце гріє і світить*. Якщо М. І. Греч дав кваліфікацію того члена речення, що залишився один після «злиття» кількох, назвавши його спільним, а ті, що ввійшли до складу новоствореного речення, просто вважав різними членами речення, то Ф. І. Буслаєв дав кваліфікацію саме останнім: сурядне сполучення з кількох підметів або присудків (чи інших членів речення) він назвав «злитими» - «злитими підметами», «злитими присудками» тощо, які протиставляються відповідним «простим»: «Підмет, присудок, слова означальні, додаткові і обставини, що ускладнилися, таким чином, від злиття речень, іменуються злитими, на противагу простим. Наприклад, у реченні *сонце світить* підмет простий; а в реченні *сонце і місяць світають* підмет злитий» [Буслаєв 1959, с. 287]. Синтаксична ж кваліфікація речення в цілому залишилася невизначеною: з того, що воно утворюється внаслідок «злиття» простих речень, випливає, що воно є складним, бо закономірне сполучення простих речень утворює складне; але з того, що воно має один підмет

(присудок) простий і один підмет (присудок) «злитий», а не кілька підметів (присудків), не впливає, що це речення є складне.

Встановлення поняття (влитий член речення) і недостатність пояснення основи утворення речень з кількома присудками об'єктивно створювало основу для різкого повороту від даної (без належного обґрунтування) О. Х. Востоковим кваліфікації таких речень: якщо речення має в своїй основі два взаємозв'язані головні члени - підмет і присудок, то таке речення, звичайно, є просте, а не складне. Саме в такому плані трактує їх О. О. Шахматов, який виділяє «двоскладні речення із злитими присудками» і дає таке визначення: «Злитими присудками називаємо сполучення двох або кількох присудків, що відносяться до одного підмета; ці присудки можуть бути поєднані між собою єднальними паузами або сполучниками єднальними, протиставними, розділовими» [Шахматов 1941, с. 234-235]. Так, на думку О. О. Шахматова, речення *Дерева, ростуть і зеленіють* є просте двоскладне, до складу якого входить простий підмет *дерева* і присудок (злитий) *ростуть і зеленіють*. Своє визначення О. О. Шахматов підсилює запереченням уявлюваного М. І. Гречем та Ф. І. Буслаєвим шляху утворення речень з кількома присудками: «Навряд чи маємо підстави думати, що наявність кількох присудків відповідає наявності кількох речень і що, наприклад, у реченні: *Цезар прийшов, побачив, переміг* маємо злиття трьох речень: *Цезар прийшов, Цезар побачив і Цезар переміг* [Шахматов 1941, с. 234-235].

Другий погляд на речення як на просте, який і зараз є найбільш поширеним у граматиці, формується, як бачимо, в пошуках з'ясування причини їх виникнення, насамперед - сурядного сполучення присудків, а також синтаксичної природи останнього. У трактуванні О. О. Шахматова категоричне ствердження їх як простих не було, по суті, теоретично обґрунтоване, оскільки саме поняття «злитий член речення» (зокрема, «злитий присудок»), яке повинно б показати синтаксичне сполучення слів як один член речення (присудок), не має чітко визначеного позитивного змісту, більше того, воно має внутрішню суперечливий зміст: визнання сурядного сполучення слів одним членом речення означало б, по-перше, визнання того, що воно виражає єдине поняття, тоді як у сурядному сполученні слова семантично незалежні, кожне з них виражає окреме поняття; по-друге, визнання того, що «злитий» присудок є в реченні єдиним присудком, тоді як сурядні присудки функціонують незалежно один від одного, в чому виявляється природа сурядності. Отже, положення про існування «злитих» членів речення не стало обґрунтуванням твердження, що речення з кількома присудками є просте, тобто другого погляду.

Теоретичною основою другого погляду прийняте твердження, що просте речення може мати в своєму складі більше одного присудка. Воно впливає з міркувань Д. М. Овсяніко-Куликовського, з ім'ям якого пов'язують становлення вчення про речення з кількома присудками. Д. М. Овсяніко-Куликовський, розглядаючи речення типу «Це відомо тільки мені і йому» (І. Тургенев); «Тут Ноздрьов і Чичиков розцілувались» (М. Гоголь); «Собакевич сів у крісло і вже більше не їв, не пив, а тільки жмурич і кліпав очима» (М. Гоголь), відзначив, що «в усіх цих і подібних випадках сполучник *і* поєднує однакові частини речення: два підмети, два присудки, два додатки і т. д.» [Овсяніко-Куликовський 1912, с. 271] (в іншому місці він називає їх «рівнозначними частинами в середині речення») [Овсяніко-Куликовський, 1912, с. 272]. Речення такого типу Д. М. Овсяніко-Куликовський, напевно, вважав, простими, оскільки він указував, що «сполучник /' вживається також і для

поєднання речень» [Овсяніко-Куликовський 1912, с. 272], ілюструючи це такими реченнями, як, наприклад: «И сердце бьется в упоенье, и для него воскресли вновь и божество, и вдохновенье...» (О. Пушкин), у яких сполучник і стоїть між одиницями, що мають у своєму складі підмети і присудки.

Слід відзначити, що в навчальній практиці вже десь у кінці XIX ст. став широко вживатися термін «злите речення» (на відміну від вужчих за змістом «злитий підмет», «злитий присудок» тощо) на позначення речень з кількома підметами, присудками; вони відносились до складних. У передмові до чергового видання одного з підручників для середніх шкіл, указуючи на зміни в порівнянні з попередніми виданнями, відзначено, зокрема, що «в курсі с к л а д н о г о речення: а) речення *злите*, що звичайно розглядалися без усякого зв'язку з іншими родами речень, віднесені до розряду складносурядних речень, причому правила знаків у них поповнені» [Красногорский 1906, с. 111]. У самому ж підручнику в розділі про складне речення про них говориться так: «Особливий вид речень складають речення злиті. Злитим називається речення або з одним підметом і кількома присудками, або, навпаки, з одним присудком і кількома підметами, або, нарешті, таке, що при одному підметі і присудку має кілька однорідних означень, додатків чи обставин. Наприклад: День був тихий, ясний, теплий (спільний підмет). - Поле, гай і город покритись зеленню (спільний присудок). Я чую тупіт далекий, трубний звук і спів стріл» [Красногорский 1906, с. 31].

Найдетальніший опис речень такого типу, а також глибокий аналіз їх семантичних та інтонаційних особливостей дав О. М. Пешковський у своїй праці «Русский синтаксис в научном освещении» (1914). Він уводить узагальнюючий термін «однорідні члени речення» (до вживаних тоді «однорідні означення», «однорідні додатки», «однорідні обставини»). Створюється на цій основі поняття «речення з однорідними членами» (на відміну від поняття «речення із злитими членами»). Важливо підкреслити, що О. М. Пешковський, по-перше, виділив їх як особливий тип речення, по-друге, заперечив їх належність до розряду складних. Останнє він підтвердив тим справедливим фактом, що «речення ці такі ж давні, як і «незліті» [Пешковський 1956, с. 453]. Заперечив О. М. Пешковський також уявлюваний М. І. Гречем та Ф. І. Буслаєвим шлях утворення цих речень з кількох простих способом злиття останніх у єдине речення, відзначивши, що «процес самого «злиття» довести не можна» [Пешковський 1956, с. 453]. Такої ж думки, як уже вказувалося, був і О. О. Шахматов. Але О. М. Пешковський не схильний був вважати такі речення і простими. Він бачив, що однорідні присудки, які складають сурядне сполучення, не становлять собою ні в семантичному, ні в функціональному відношенні одного поняття і одного структурно-функціонального члена речення; він підкреслював їх р о з ч л е н о в а н і с т ь, а звідси складений характер, що чітко виділяється також наявністю обов'язкового наголошу на кожному однорідному члені [Пешковський 1956, с. 453]. На основі цього він приходив до висновку, що «термін «злите», якщо тільки відмовитися від його і с т о р и ч н о г о розуміння, вдало виражає природу цих речень» [Пешковський 1956, с. 454], середню, на його думку, між простим і складним реченням [Пешковський 1956, с. 453].

Як видно з наведених думок про речення з кількома присудками, другий погляд спирається на розуміння його як окремого типу, причому такого, що склався в мові не внаслідок об'єднання (злиття) кількох простих речень. Іншими словами, спосіб утворення їх не збігається з тим, який властивий для становлення складного речення. Цим самим з'ясування їх синтаксичної природи

здається правильним на основі осмислення природи простого речення. Ці міркування, а також відносна простота формальної структури таких речень сприяли поширенню другого погляду в навчальній практиці, особливо шкільній, основним завданням якої є не стільки пізнання глибинної суті речення, скільки вироблення навичок правильної передачі їх на письмі в тому вигляді, який сприймається в процесі мовного спілкування. Навчальна практика напевне була одним із найважливіших факторів, що мали вирішальне значення для закріплення в граматиці другого погляду на ці речення, тобто як на прості, шляхом поширення його і формування початкового, орієнтуючого їх розуміння.

Перший погляд на речення з кількома присудками як на складне не був обгрунтований. Думка про основу і шлях їх становлення, що осмислювався як злиття кількох речень в одне, тобто в принципі так, як утворювалися різні типи складних речень, не був прийнятий через свою непереконливість. Безсумнівно сильним у ньому є те, що він давав ключ для розуміння основи наявності кількох присудків у реченні, виходячи із знання природи складного речення.

Другий погляд на це речення як на просте, точніше, розробка його дала багато в пізнанні семантичних та структурних особливостей «однорідних присудків», інтонаційних рис речення в цілому, що є дуже корисним для навчальної практики, для розробки і вивчення правил пунктуації. Однак цей погляд не дає правильного розуміння синтаксичної суті всього речення, не розкриває підстав, які мотивують наявність у реченні кількох присудків, тим більше в реченні простому, хоча б і в тлумаченні їх як однорідних, оскільки для формування речення як одиниці, що виражає думку з метою спілкування, достатньо лише одного присудка. Спроба пояснити це тлумаченням ряду сурядних присудків як одного, так званого злитого присудка, суперечить встановленій природі сурядного сполучення - сполучення семантично і функціонально незалежних одиниць.

Зараз можна констатувати незаперечний факт, що сурядно сполучені присудки у реченні функціонують незалежно один від одного в тому розумінні, що кожний з них виражає окремо якусь ознаку предмета у її предикативному відношенні до підмета, кожний з них разом з підметом утворює предикативну одиницю, тобто речення. Виходячи з цього, ми розцінюємо синтаксичні дослідження даного питання в останні роки як важливу частину доведення істинності першого погляду на речення з кількома присудками, сформульованого О. Х. Востоковим.

Для того щоб зробити загальний висновок про цей погляд щодо його істинності, необхідно з'ясувати ще одне, проміжне в доведенні питання: чи не може існувати якогось компромісного розв'язання, чи не знаходиться підстав шукати в реченні з кількома присудками ознак, які показували б, що воно є чимось особливим, відмінним і від простих, і від складних речень. Практичне розв'язання поставленого питання фактично зводиться до оцінки спроб витлумачити такі речення як окремих тип речень. Існує зараз дві спроби тлумачення речень саме в такому плані.

У синтаксисі звичним уже став прозорий своїм значенням складений термін «ускладнене просте речення». Ним позначаються речення прості, точніше, названі ним речення приймаються за прості і все ж чимось незвичайні, оскільки в них помічено елементи, які прямо назвати функціонально-структурними елементами цього речення не можна. Цим терміном називають речення, в яких є однорідні члени, вставлені конструкції тощо або, як кажуть, речення, «ускладнені однорідними членами», «ускладнені вставними конструкціями» і т. д. Термін і пов'язане з ним поняття свідчить про те, що речення з однорідними членами, а значить і з кількома

присудками, вважаються простими, отже, осмислюються вони принципово в плані другого погляду. Однак покажемо тут є те, що такого роду «прості» речення мають такі елементи, через які назвати їх просто простими не можна. Термін виник закономірно як спроба виділити такі речення, показати, що вони не повинні ототожнюватися із структурними типами звичайних відомих мові простих речень. Проте не дав цей термін головного - пояснення синтаксичної суті виділених ним речень: по-перше, пов'язане з ним пояснення містить у собі всі ті внутрішні суперечності, які притаманні другому погляду, по-друге, він додає нових ускладнень на шляху пізнання цих речень. Він відразу викликає питання: в чому ж полягає «ускладнення» простого речення, скажімо, вставними конструкціями чи однорідними членами? Відомо ж, що вставні конструкції взагалі не входять до синтаксичної структури простого речення і тому, природно, позбавлені можливості ускладнити її. «Однорідні члени» теж не ускладнюють синтаксичної структури простого речення: не випадково прості речення як без однорідних, так і з однорідними членами відносяться до одного з структурних різновидів - двоскладного (*Дослідження тривають. Літак розігнався і злетів*) чи односкладного (*Розвиднялося. Снідаємо і розмовляємо*); наявність однорідних членів (зокрема, присудків) не змінює структури простого речення. Однорідні присудки неспроможні навіть поширювати просте речення, як це роблять звичайні другорядні члени речення: граматики не вважають поширеним, наприклад, таке речення, як «Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався» (Т. Шевченко). Це є не що інше, як свідчення того, що «однорідні члени» не мають синтаксичної зв'язаності з тими членами простого речення, які формують його як цілісну синтаксичну одиницю певного типу. Поняття «ускладнене просте речення» виявляється теоретично безсилем: назвати речення «ускладненим» простим ще не значить розкрити його синтаксичну природу.

До сказаного додамо ще одну деталь. У граматиках вважається елементарними істинями, що "однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення" [Валгина 1973, с. 389] - однорідні підмети, однорідні присудки, однорідні додатки, однорідні означення, однорідні обставини; що «однорідні члени речення можуть бути не по ш и р е н и м и і п о ш и р е н и м и , тобто можуть мати при собі пояснювальні слова: а) «Усе заворушилося, прокинулось, заспівало, зашуміло, заговорило» (І. Тургенев); б) «Кінь мій стрибав через куші, розривав куші груди» (М. Лермонтов) [Валгина 1973, с. 389; Кулик 1961, с. 133; Грамматика 1954, с. 607]. Звідси випливає, що існують поширені підмети, поширені присудки і т. д.; так повинні називатися, наприклад, і присудки, що мають при собі пояснювальні слова. У наведеному прикладі такими є *стрибав через куші, розривав куші груди*. Згідно з цим речення типу «Виводили розкріплених коней, розбирали зброю» (О. Гончар), «їй так гарно, так радісно на душі, легко на серці» (Панас Мирний) складаються тільки з «однорідних поширених присудків». Визнання «поширених однорідних членів речення», отже, підметів, присудків взагалі позбавляє будь-якої формальної окресленості останніх, адже цим самим вони фактично зводяться до змісту всієї групи підм е т а , г р у п и п р и с у д к а , і всяке двоскладне речення, виходить, складається з «поширеного підмета» і «поширеного присудка».

І тут теорія простого речення, хоч би й «ускладненого» виявляє свою неспроможність, внутрішню логічну суперечливість у питанні висвітлення речень з кількома присудками і, як видно, не може стати теоретичним ґрунтом для висвітлення природи цих речень.

Друга спроба пояснення речень з кількома присудками зводиться до виділення їх як о с о б л и в о г о різновиду речень, які не є ні простими, ні складними, а є

чимось середнім між ними, проміжним чи перехідним. Як уже говорилося, таку кваліфікацію дав їм О. М. Пешковський. Прихильників вона має і в сучасному мовознавстві. Вважаючи, що «однорідні дієслівні присудки - поняття щонайменше сумнівне» [Валгіна 1973, с. 213], Н. С. Валгіна відзначає: «При кваліфікації цього складного синтаксичного явища необхідно врахувати його двоїсту природу: з одного боку, об'єднаність таких присудків спільним підметом, з другого, розчленованість їхньої предикативної частини. Такі речення є перехідні між простими і складними і, природно, в окремих, конкретних своїх виявах тяжіють то до одного, то до другого з цих полярних типів» [Валгіна 1973, с. 214-215]. Зближення з простим реченням вбачається там, де однорідні присудки близькі між собою семантично, наприклад, у тих випадках коли вони мають якийсь спільний другорядний член: «Якось уночі грізно зітхнула і грохнула Нева» (К. Паустовський), або коли поєднуються сполучником між собою, коли стоять у препозиції щодо підмета. В інших випадках присудки вважаються більш вільними і незалежними. Що ж до таких речень, як «Він пом'яв у руці чорний картуз, потім сів» (К. Паустовський), «З гілля весело капала, а з дахів бігла вода» (Л. Толстой), «то тут цілком можна говорити, - стверджує автор, - про складне речення» [Валгіна 1973, с. 214].

Неважко помітити, що близькість присудків у випадках «тяжіння» аналізованого типу речень до простих можна констатувати лише в семантичному плані (вони позначають семантично близькі предикативні ознаки), але це - ознака не синтаксична. Якщо розглядати їх у функціональному плані, тобто в плані власне синтаксичному, то в цих випадках вони теж не ближчі, ніж у тих реченнях, які категорично вважаються складними. Ні узагальнений зміст речення, ні тим більше - конкретне значення висловленої реченням думки неспроможні пояснити структурно-семантичну природу речення. Семантична близькість одного присудка до іншого ні в якому разі не є ознакою того, що один з присудків від цього втрачає функціонально-конструктивні властивості: кожний з них залишається присудком. Якщо ми визнаємо, що предикативність є граматичною основою речення, що вона є в усякому реченні; якщо ми визнаємо, що присудок є засобом вираження предикативності речення, що немає таких присудків, які б не були пов'язані з формуванням предикативних одиниць; якщо ми визнаємо, що однорідні присудки є одиниці сурядні, тобто функціонально незалежні один від одного, - то нелогічно було б не визнати того, що кожний з однорідних, чи краще б сказати, сурядних присудків формує предикативну одиницю, тобто речення. З того очевидного факту, що кожна така предикативна одиниця (речення) є складником синтаксичної будови вищого порядку, яка формується з простих речень, випливає, що така будова вищого порядку є не що інше, як складне речення: «Речення, яке має в своєму складі дві або кілька предикативних одиниць, що утворюють смислово, структурну та інтонаційну єдність, називається складним» [Валгіна 1973, с. 273]. Отже, речення з кількома присудками цілком підходить під визначення складного речення.

Між одиницями монопредикативними (простими реченнями) і одиницями поліпредикативними (складними реченнями) не існує якихось інших одиниць (речень), які не були б або монопредикативними, або поліпредикативними, отже, не існує речень якогось «проміжного» чи «перехідного» типу між простими і складними реченнями.

Отже, синтаксична сутність речень з кількома присудками може бути розкрита лише на основі даної О. Х. Востоковим синтаксичної кваліфікації їх, тобто на основі розуміння їх як речень складних, причому не як особливого якогось різновиду, що утворився історично окремо від речень складносурядних та складнопірядних:

речення з кількома присудками - звичайні складні речення, які не виходять за межі відомих, названих тут типів складних речень.

Щоб правильно усвідомити їх специфіку, треба трохи відійти від звичайної синтаксичної термінології, що стосується цього питання, і подивитися трохи з іншого боку, осмислити показники цих речень іншими науками, зокрема логікою.

Ми не будемо тут говорити про те величезне значення, яке має для розуміння природи речення вчення логіки про судження: це - загальновідоме. Ми спинимося лише на двох моментах цього вчення, які перегукуються з відповідними їм у синтаксичному вченні про речення, зокрема - складне. Відомо, що логіка теж розрізняє судження прості і складні. Останні визначаються так: «Складним називається судження, що розглядається як таке, що складається з ряду простих суджень, пов'язаних між собою логічними зв'язками (логічними сполучниками). Так, у судженні *Москва - столиця Радянського Союзу, і вона ж столиця РСФСР* двоє суджень поєднані логічним сполучником *і*» [Горський 1963, с. 121]. Визначення складного речення відрізняється від цього лише термінологічно: «Складним називається таке речення, яке складається з кількох простих речень, з смислового боку й інтонаційно об'єднаних за допомогою тих чи інших синтаксичних засобів в одне граматичне ціле» [Кулик 1961, с. 182-183].

Важливо звернути увагу на одне принципове положення, прийняте в логіці: «У нескороченій формі в звичайному мовленні виражаються такі кон'юнктивні судження («А і В») (У логіці "кон'юнктивними" називаються складні судження, висловлення, утворені з простих за допомогою поєднання їх логічним сполучником "і" ("и"))» [Горський 1963, с. 125], у яких судження А і судження В мають відмінні один від одного суб'єкти і предикати. Наприклад, таке судження: *Сонце зайшло, і ми відправились у зворотний шлях*. Але найчастіше в звичайному мовленні кон'юнктивні судження виражаються не в їх повному, а в скороченому вигляді. Якщо в судженні А і в судженні В, сполучуваних кон'юнктивно, є однакові суб'єкти, то в другому реченні суб'єкт звичайно опускається, якщо ж вони мають спільні предикати, то предикат опускається в першому судженні. Такі є судження: 1. *Він прокинувся і швидко одягся* (у другому судженні суб'єкт «він» опущений) [Горський 1963, с. 127]. У граматиці зазначається: «Різниця між простим і складним реченнями полягає в їх структурі: просте речення містить у собі одну предикативну одиницю, а складне містить у собі дві і більше предикативних одиниць. Просте речення будується із слів і словосполучень, а складне - з простих речень, які в одних випадках залишаються незмінними, а в інших зазнають структурних змін, входячи в складне речення як його компоненти» [Валгіна 1973, с. 424]. Додамо до цього, що граматики вже досить детально дослідили та описали і сам характер можливих змін, умови їх; вони повністю збігаються з тими, які відмічені логіками в судженнях: «У реченні, що складає частину складносурядного речення або безсполучникового складного речення, звичайно не повторюється член речення (або ряд членів речення), що є в другій частині того ж речення і є спільним членом відносно обох цих частин. Неповні речення розглядуваного типу в складі складносурядного або безсполучникового складного речення звичайно є другою його частиною» [Грамматика 1954, с. 111]. Наведемо приклади, що відповідають цьому теоретичному обгрунтуванню: *Ветеран гірничої гвардії до тонкощів знає шахтову науку і передає свій багатий досвід новачкам; П'ятнадцять років Ліда працювала дояркою, тепер завідує фермою*. Так само і «в неповному реченні, що становить частину складнопірядного, звичайно не повторюється член речення, що є в другій частині

1. Белошапкова 1947: **Белошапкова В. А.** Сложное предложение в современном русском языке. - М., 1947. - 160 с.
2. Буслаев 1959: **Буслаев Ф. И.** Историческая грамматика русского языка. - М.: Учпедгиз, 1959.-623 с.
3. Валина 1973: **Валгина Н. С.** Синтаксис современного русского языка. - М.: Высш. шк., 1973.-328 с.
4. Востоков 1835: **Востоков А. X.** Русская грамматика, по начертанию его же сокращенной грамматики полне изложенная: Изд. 2-е. - СПб., 1835. - 408 с.
5. Горский 1963: **Горский Д. П.** Логика. - М.: Учпедгиз, 1963. - 292 с.
6. Грамматика 1954: **Грамматика** русского языка. - Т. II. - Ч. 1. - М.: АН СССР, 1954.-702 с.
7. Греч 1834: **Греч Н. И.** Практическая русская грамматика. - Изд. 2-е. - СПб., 1834.-406 с.
8. Красногорский 1906: **Красногорский П.** Синтаксис русского языка с необходимым материалом для упражнений в синтаксическом разборе и употреблении знаков препинания. - Изд. 7-е. - СПб., 1906.
9. Кулик 1961: **Кулик Б. М.** Курс сучасної української літературної мови. - Ч. II. - К.: Рад. шк., 1961.-283 с.
10. Овсянко-Куликовский 1912: **Овсянко-Куликовский Д. Н.** Синтаксис русского языка. - СПб., 1912. - 357 с.
11. Пешковский 1956: **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. - М.: Учпедгиз, 1956. — 511 с.
12. Программа 1972: **Программа** курса "Современный русский язык" для филологических факультетов университетов". - М: Изд-во МГУ, 1972.
13. Столяр 1965: **Столяр А. А.** Элементарное введение в математическую логику. - М.: Просвещение, 1965. - 163 с.
- 14.Тарланов 1963: **Тарланов З. К.** Разграничение односоставных предложений с однородными главными членами и сложных предложений // Русский язык в школе. - 1963. - № 2.
- 15.Шахматов 1941: **Шахматов А. А.** Синтаксис русского языка. - 2-е изд. - Л.: Учпедгиз, 1941.-620 с.
16. Швець 1965: **Швець М. М.** Азбука математичної логіки. - К.: Рад. школа, 1965.-163 с.

Опубл.: *Мовознавство*. - 1975. -№ 5.-С. 56- 66.

А. П. Загнітко

ГЛИБИНА ВСТАВЛЕНОСТІУ СТРУКТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО РЕЧЕННЯ

У сучасній україністиці багато уваги звертається на особливості реченневого структурування, силу внутрішньо-реченневих доцентрових і відцентрових зв'язків, що посилюють або послаблюють внутрішньо-реченнєве поєднання компонентів та активізують чи модифікують сам внутрішньореченневий зміст. Проблема вставності і вставленості у реченнєвій структурі у сучасній лінгвістиці постає суттєво значущою, оскільки їх принципова відмінність полягає у співвідношенні з реченнєвою структурою. Так, вставленість корелює з семантичною ємністю речення і його поліпропозитивністю, вставність співвіднесена тільки з суб'єктивною площиною

речення. Це мотивується тим, що вставлена конструкція здебільшого репрезентує окремий препозитивний зміст і словнена тими параметрами, які характеризують власне реченнєве утворення: предикативність, смислове та інтонаційне оформлення, структурна членованість, формальна організованість та ін. Репрезентативність її у межах іншого реченнєвого утворення ні в якому разі такої організованості не заперечує, оскільки мова йде якраз про статус реченнєвої структури в самій мовленнєвій комунікації. Таке утворення завжди ускладнене ілокутивними та перлокутивними смислами, саме завдяки останнім воно здобуває статус у мовленнєвій комунікації і постає функціонально значущим.

Як відомо, у реченнєвій структурі, що виступає складником мовленнєвої комунікації, реалізуються об'єктивні та суб'єктивні смисли. Перші завжди орієнтовані на відображення реченням об'єктивних закономірностей самої дійсності, останні ж спрямовані на репрезентацію суто авторської інтерпретації сприйнятого. Тому тут таким суттєвим виступає послідовне «орієнтування» сприйнятого мовцем щодо самого себе, пор. (1) *Можливо, так воно й мало бути, але ніяк не виходило, хоча так знову хотілося повернутися в село і все сказати кожному* (О. Слісаренко) (авторська інтенція непевності чітко окреслюється лексемою можливо); (2) *Обізвався ж, мелодіє, я за тебе й життя віддам...* (А. Малишко) (авторська інтенція чітко окреслюється формою дійсного способу дієслова); (3) *Леді й джентельмени, я вже бачу той змуджений вираз, що малюється на ваших обличчях, ви вже поставили подумки діагноз, хеєеє рхусЙоЮІєтєІ рєоЪІєтє** з обох сторін - націонал-мазохістка (хоча з таким діагнозом ви, напевно, незнайомі...) й автентичний маньяк (тут простіше, бо, крім суто комунікативних негарздів, неконтактності отой, чи як воно там звється, можна б випітнути й дрібніші, клінічно промовистіші симптоми — приміром, його повну неспроможність бодай на мить вдержати в голові телефонний номер перш ніж: записати, і особливо характерне, дивно курлає письмо - несподівані пропуски літер, а то враз посеред речення слово з великої, або заблукале з сусідніх абеток «з» чи «</>», мовби на те, щоб рядок краще стулявся графічно, - нехороші речі, тривожні, а коли ще згадати оті його підозрілі мігрені, од яких, хвалився, непритомнів, бувало, то й геть кепська картина складається), що ж тут заперечивши, це гарне, похапне слівце - рєоЪІєт, воно означає і математичну задачу, і рак грудей, і втрату любові, в кожному випадку десь завше існує хтось, спроможний зарадити, професор, лікар, психоаналітик, - якщо, звичайно маєте чим заплатити, а якщо не маєте, то вже якось поувихайтесь, нашкребіть по засіках борошениця, нічого не вдієши, життя - штука коштовна: оно Розі, Маркова дружина, сьомий рік поспіль вчащає до психоаналітика, два сеанси на тиждень, чого сердега Марк, кроткий гладкий школяр побільшеного формату, не бувши навіть повним професором, оплатити, звісно, негоден, так що від часу до часу, кількамісячними нападами, Розі — сорокарічна дівчинка, мати дорослої дочки, і така ж маленька, худенька, як горобчик (крутозадий горобчик із відьмацьки зрослими на перенісі бровами), незмінна чи то перестуджена, чи перегріта на сонці, чи принаймні перевтомлена (рука на чолі, як у колгоспної жниці, зібгана мокра грудочка «Клінексу» коло носа) змушена підшукувати собі якусь працю, і знаходить, і щось там робить місяць, і два, або навіть три, - і все на те, аби мати змогу й далі двічі на тиждень лягати на ту саму кананку і оповідати комусь, хто її слухає: яка вона нещаслива, - на шостий рік вони з Марком перестали трахатися, і це очевидне зрушення: тепер обоє скрегочуть зубами од абсистенції, сварки спалахують з голодним тріском, як добре підсушений хмиз, на кожний словесний доторк, і, схоже, доведеться збільшити число сеансів: рєоЪІєтєз є рєоЪІєтєз, і суспільство велить їх розв'язувати, згідно з чотирма арифметичними діями: дано А, дано В, їх можна

додавати, множити, ділити, переставляти місцями, і есе то в надії добути якусь третю величину. Всепоглинаюче заняття! - десь у кінці задачника міститься відповідь, набрана петитом, маймо терпець, коли-небудь нам її покажуть (О. Забужко). Такого типу тексти належать до надскладних утворень, а речення своєю синтаксичною організацією сигналізує про наддовгий тип, особливістю якого є поліінформативність, у межах якої вставлена конструкція постає і структурно і семантично смішшою, ніж основне речення. Очевидно, такого типу вставлення слід кваліфікувати як біфуркативне, оскільки кожне з реченневих утворень існує цілком самостійно, характеризуючись повністю викінченим інформативним та власне-суб'єктивним планом. Остання засвідчує, що в реченневій структурі (використання самого терміна чи термінологічного поняття «реченнева структура» є дещо умовним, оскільки в цьому разі мова може йти про надзвичайно емні параметри реченневої структури, в якій перетинаються закономірності сполучникової (сурядної і підрядної) та безсполучникової поєднаності частин) наявні кілька інформативних рівнів. Загальна сума значень цих інформативних рівнів не дорівнює значенню всього наддовгого речення, оскільки в його структурі відбувається своєрідна взаємодія усіх смислів, що призводить до значенневої амальгамності [пор. амальгамність смислових відношень у реченнях типу (4) У лісі багато грибів - я не знайшла жодного (поєднання протиставних і допустових відношень виторює особливий тип прогиставно-допустових відношень, домінацію з-поміж яких одного типу важко визначити). У подібних наддовгих реченнях досить складно визначити домінування того чи іншого інформативного тла, хоча, поза всяким сумнівом, об'єктивний смисл, певною мірою пов'язаний з потоком свідомо спрямованих авторських міркувань, що передаються через призму ліричного героя. Вставлені конструкції орієнтовані на відтворення полігамності міркувань автора і паралельно (можливо, навіть одночасно) спрямовані на передачу раптово посталих асоціацій. Аналізоване речення (4), поза всяким сумнівом, належить до емно поліпредикатних і наддовгих і засвідчує надзвичайно розлогу структуру, в якій акумульовано різні типи семантичних відношень між частинами та репрезентовано нерівнорядні синтаксичні зв'язки.

У сучасній лінгвістиці під вставленням мають на увазі такий компонент, який 1) не може займати препозицію щодо реченневої структури (пор. вставні слова, словосполучення і речення вільно займають препозицію); 2) виражає самостійний об'єктивний зміст і може вільно вживатися поза межами речення (тобто для нього притаманна повна структурна і смислова завершеність та інформаційна достатність, тому речення із вставленим елементом характеризується неодноплановим інформаційним виміром); 3) характеризується інтонаційним оформленням як цілком самостійний компонент; 4) здебільшого виокремлюється дужками (круглими) або тире (можливі також кома, поєднання коми і тире). Теоретичне обґрунтування вставленості як лінгвістичної проблеми у сучасній науці не досить репрезентативне, що, очевидно, мотивується кількома чинниками: 1) первинним теоретичним нерозмежуванням вставних і вставлених компонентів і їх зведенням до єдиного знаменника в силу їх ускладнювального статусу в структурі простого речення; 2) неврахуванням нерівнорядності вставності і вставленості на тлі співвідношення об'єктивних і суб'єктивних смислів у реченневій структурі; 3) значно пізнішим постановням вставленості і суттєвим розширенням її вияву в сучасній мові; 4) неможливістю інколи чітко розмежувати вставні і вставлені структури (останнє мотивоване не тільки наявністю у структурі вставлених конструкцій мікро- і макроелементів вставної

семантики, чітко маркованих: (...хоча з таким діагнозом ви, напевне, не знайомі), але й поєднанням подекуди семантики вставленості (додаткового інформативного насичення) з семантикою вставності (чітко окресленим виявом ставлення до зображуваного, наголошенням авторських інтенцій): (5) **Вирватись!** - її потрясло це слово, так легко війнате з її власного словника, ніби він загода знав, на якій сторінці розкрити, - тим словом він вивів на яв і так потвердив, устійнив неомильність її родового інстинкту, що врубався тої першої ночі, візнавши: милий мій, рідний, хлопчику маленький, іди до мене, в мене, я отбулю, закрию тебе собою, я народжу тебе заново, так, разом, віднині й до кінця, ну ясно ж, ми одружимося, та що там, ми вже одружилися, і в нас буде - син (**«Родити тобі треба, - задихнувшись обривався од її губів, не в змозі довше зносити цілування навстоячки: молока в тобі багато!»** - в тому його, кошмарнуватому якомусь, - хоч би він, спасибі, щадив її перед подробицями, відбуваючись болісним жестом - долонями по лицях, як сухе вмивання: «Ат - митарства...», - шлюбі - в нього був син, уже дорослий, студент, і казали, страшенно славний пацай, від нього взагалі мали родитися хлопці, такі речі вона визначала з місяця, блискавичним наскрізним знанням, від дівчини ще - з кожним мужчиною, геть і до всякої койки: хто з цим-от буде, син чи дочка, - чия стать дужча), білявеньке, з курчачо-пушистим волоссям хлоп'ятко, що вже кілька разів являлося їй у снах, - покругившись у безповітряному просторі, потяглося, вхлипнутою яросною силою її пориву, — на нього: буде класний хлопчиксько, як золото (і все строкате сум'яття прочитаних ними книг, його картин, її фортепіано, Боже, як уже **багато** всього навжитого й передуманого! - пірвавшись у барвний вихор, злившись до купи, вмент утворило в уяві - **гніздо**, стало структурою - завершено-круглою, з живим тяжиком в осерді: зовсім непогано народиться в такому світі, і ми - ми зуміємо його захистити, правда? Йолки-палки, та скільки нас узагалі є, тої нещасної, через силу, **впоперек історії** затриманої інтелігенції української, - горсточка, й та розпорошена: вимираючий вид, повиگیблі клани, нам би розмножуватись шалено й повсякчас, кохаючись де лиш можна, з оргіастичною ненатлістю зливаючись в єдине, зойкаюче-стогнуче щастям кублице рук і ніг, встеляючи собою, заселяючи наново цю радіоактивну землю! - син, от він-то нарешті звільнений буде від того спадку, за який цілу молодість розплачувалися ми - так тяжко, що вже. Наче й сповна), лютий, яркий інстинкт **породи**, раз усвідомлений нею на весь обшир духа заповнив її цілком і попер навання, все на шляху змітаючи, - що там розгепане авто, і що там відстані - між:: містами, а хоч би й між: континентами! - що там пожежа з повітками й ментівськими протоколами (а яка дивна була пожежа, слідство так нічого й не догдувалося, на зимовій дачі, куди приїхали компанією, він розкладав на ранок вогонь у каміні, то він на полі на шашиках, змотався автот, тоді ще цілим, удосвіта на ринок, купив м'яса, - їй запам'яталося, як ніс він напередсебє тяжкого, вдутого пластикового пакета в кров'яних патьоках: якось недобре, мутно діяло на неї те безсоння - засушливий зірклий посмак у роті, відчуття нежитості й бруду під нігтями, гадалось тоді — від втоми, перепою-перекуру, а потім, у нормальних уже, та що нормальних, у, вважай, кльових, зо всіма американськими вигодами, умовах, показалося - нніт, не від того, - відчуття тим більш неясне, що він же був такий клінічний чистюк, щоранку по годині плюскотався під душем, і то не рахуючи гоління, аж її брала зла цікавість: що здоровий хлоп може там годину робити, опанує, чи що? **Його** власного запаху вона так ніколи й незанюшила: тютюн - так, дезик - так, але як, чорт забирай, пахне мужчина, з яким прецінь два місяці, пардон за високий стиль, ділилося стіл і ложе? - навіть сперма його, здавалось, не мала запаху, може, тим, що, іно скінчивши, зривався й гнав до вати, як ошпарений, слухай, мені що за тобою бігти, чи як? **«То все було - блуд і бруд:**

Промивка підземних руд / Од давніх, стійких отрут, / По чім залишався - труп, / Відмитий і ненахкий, / Розкинувши дві руки, / Немов окоренки крил, / Лежав, мовчав і куриє. / І я мовчала невлад, / І входив у мене -ад», - це вона тепер таке пише, хоч на фіг його таке й писати - функція хворого організму, не більше, а тоді - тоді кризь безсонну очманлість блищав тонко, з прощцем накрохмаленої сніжок, на шибках сніш морозяні лисиці, була тиша, велика, аж наче всесвітня, тільки пошурхував надворі під кроками схвачений порошею падолист, пасму чи блідого сонця лежали на паркеті, коли вона вступила до зали, де він, присівши навпочіпки перед каміном, розкладав вогонь, підсовував наготовлені полінця, озвався, не повертаючи голови: «Чуєш? З горища долинав химерний, ляскотючий звук: - кран прорвало, треба буде майстра викликати», - провела, з-за спини, рукою йому по потилиці - проти шерсті, ніби сподівалася викресати іскри, що його чинити з цєю ворохобнею в собі, «що мені робити з тобою?», і тут заледве встигла відступитися влетів Лесик у куртці наопашки, вдарило крупним планом - танцюриста закрутився об'єктив: істерично-веселий жах з очей, рот, розчакхнутий криком: «Люди! Вітайте, горить!» - хто - горить, що - горить, а вже були надворі, тупо стояли, позадиравши голови: ціла мансарда двигоніла, обнята густим, жовтява підсвіченим димом, він бурхав у небо, і вже гоготів, вже щось наростало в ньому реготом, підносячись на повен зріст, з тріском проламуючись головою кр'ь покрівлю на волю, у-гу-гу-гуу, нареши! - і вона знову, мигцем, подивувалася, що не чує в собі страху, що - відрубана, мов не з нею те все діється, - від сусідів бігла по доріжці окаряч молодиця, навітьощ напинаючись на бігу чорною хусткою, хтось метнувся дзвонити, заскакали на узбіччя зору обличчя й постаті, зчинилася веремія, а вона бачила тільки його дивний, нетутешній якийсь, спокій, зведений до низького сріблястого неба профіль, руки в кишенях, згадала рядки з його листа, невдовзі перед тим одержаного: «Звикаю до свого нового стану, але потребую ліків. Згоден на лікарню, тюрму, лоботомію» - щось тут було не те, і коли, по кількох годинах, як уже погасили, як відверещали, відблмали по снігу синюшними сполохами пожежки, а слідчий ще не приїхав, і компанія, вся ще в зашпорах збудженого сміху, кашлю, сякання - перший шок пересівся, й належалося віддружитися, - додавлювала заготовлену. Було, під шашилик пляшку коньяку в сухому й такому ж притульному, після всього, флігелі - вже мало що не родина, ох братці, ну ні фіТа собі, лини-но це, кому лимончика, уф, кайф, здається, вставило, дайте хто цигарку, - і він зненацька полізу сумку й витяг жменню бенгальських шпичаків: купив уранці на ринку, як їздив по м'ясо, думав, зізнався кротко, влаштувати невеличкий фейсверк, - вибух нервового реготу тряс флігелем, аж шибки забряжчали: ну й ну, влаштував, - як це тобі вдалося? Ти хоч слідчому, чуши, не показуй, - склав зморшки в усмішку, розвернувся до неї, підваживши коротким, кинджальним зблиском мішкуваті повіки: «Може, ти хоч так мене запам'ятаси», - того-бо ранку, перед пожежею, вона сказала йому, що їде до Америки. І нічого не встановило слідство, геть-таки нічогісінько, - просто вирвався звідкілясь дух воєню, ким? Чим випущений? - вирвався, і дев'ять місяців знався за нею, вже по американських широтах, в кухні, надто поночі, як виходила перекурити, раз у раз зринав виразний сірчаний запах - чи то газ витікав? - сковорідки з гюрзячим шипінням плювались їй на ноги киплячою олією, опіки гоїлися кепсько, а вже при ньому, як прилетів-таки, повідкривалися, мов стигми, прости Господи, - він сам заліплював їй пухирі на литках віддертою від яшиної шкаралуці плівкою: «Посидь так, хай підсохне», - і лишалась сидіти перед телевізором, покірно вклавши на соДее lable* свої ієриві підсмалювані сирі ковбаси, вже цілком визуті з усякого еротичного чару, - і врешті, останнього вечора перед тим, як мали, хвалити Бога, вибиратись із квартири, перетвореної за час їхнього співжиття на залотований бокс густо встояного, аж ніби видимого темно-бурого чаду, - куди, неясно, тимчасом у мотель, аби якась переміна, -

тоді, на прощання, вогонь повернувся в своєму первісному вигляді: була сама, готувала в кухні вечерю, із уже звичним відчуттям до нудоти облягаючого тиску, чекаючи на його поворот із майстерні, щось там обшкрібала, спиною до плити, і враз озирнулася, як од поштовху, - конфорка під каструлею палахтіла вже замалим не до стелі, і вже зароджувалось у полум'ї те саме зловтишне гоготіння, з яким цього разу була сама на сам. Jige aiaet** чомусь мовчав, як паралізований, але над тим вона застановилася щойно переходом, а першої миті, машинально, не рознімаючи зціплених п'ястуків, - в лівому потім виявила затиснуту цибулячу лушпайку, - ринулася збивати полум'я трапленням поідруч рушничком, - воно ж, несете, зраділо, мов на це й чекало, рушничок зотлівав їй в руках, гейби плавився, швидко скручуючись почорнілими, спадаючими жаром краями, аж доки не здогадалася бурнути води - одну квартиру, другу, третю, - засичало, розповзлося їдким смородом, стала серед кухні з обгорілою ганчіркою в опущених руках: ні, Господи, не витримаю, уже не витримаю! - і так справдився її сон - давній, минулорічний, задовго до знайомства їхнього побачений: деревцячко на роздоріжжі, трепетне й шурхотливе, хтось невидимий запалоє під ним багаття, черкнувши сірником, і от - мить! Деревце, охоплене пожаром, котрий тут-таки й гасне, мовби на те лиш, щоб облітати крону з листя, і там, де перед хвилиною деревцячко мінилося світляною зеленню на тлі неба, стримить гіркий, зчорнілий кістяк. З чим вас, дівушка, й поздравляю. «Розпукуте дерево в голім ряду - І Куди .УС ти, дуреньке, спішило? / Ще й землю розкислу, безживно-руду / Пістрява трава не залишила, / Ще вітер весняний чайться, як миш, / Під віттям, настарченим в мітли. - / А ти вже зітхаси, а ти вже дрижиш / Клейким работинням на світлі! / Навспинячки тягнешся, бідне дитя, / Із усіх своїх соків і нервів - / Аж чути, здається, як млосна хрустять / Сустави, за зиму завмерлі...»,

- спершу був цей вірш, також: недописаний - а слабо було дописати, до кінця додумати - слабо? - потім той сон, потім - усе, що було потім. Валій тепер, розкопирсуй углиб, шар за шаром, археологине ти горопашна, - тільки жаліти себе не смій, ніщо-бо не ослаблює так, як жалість до себе (О. Забужко). Такого типу речення становлять перехідну площину між власне-текстовим утворенням і структурованою за усталеними синтаксичними законами реченневою побудовою. Наголошуючи оцю перехідність і складність однозначної їх кваліфікації, видається цілком правомірним їх витлумачення як речень-текстів, особливістю яких виступає поліінформативна насиченість і концентрація різногатуркових об'єктивних смислів. У наведеному реченні-тексті, що загалом складається із 1342 слів (у загальні підрахунки входили і повнозначні і службові частини мови, при цьому складні лексеми враховувалися як одне слово), ядерна реченнева структура охоплює 153 слова, відповідно включаючи 81 слово до першого розриву, 30 слів - до другого і 43 слова - до третього. Вставлені компоненти становлять значну ємнішу кількість й охоплюють: 91 слово у першому вставленні, 135 слів - у другому і 1189 слів - у третьому. Поза всяким сумнівом, у третьому випадку проблематичним ствердженням про збереження єдиного смислового тла ядерним реченням, оскільки воно «розмивається» внаслідок накопичення багатоплощинної інформації, уміщеної у вставленій конструкції. У першому разі об'єктивний смисл вставленої конструкції спрямований на мотивування викладеного в основній частині смислу і пов'язаний безпосередньо зі словом «син», що в цьому разі постає актуалізованим через інформацію вставленої конструкції, оскільки саме в ній уміщено мотивацію народження саме сина і ця мотивація згодом розгортатиметься у наступних складниках речення-тексту, пор:... і в нас буде - син (вставлення), - білявеньке, з курчача-пушистим волоссям хлоп'ятко ..., буде класний хлопчисько. Водночас зв'язок лексеми «син» є очевидним зі змістом вставленої конструкції, в

якій її зміст розкривається через синтагматичні елементи типу «родити», ситуативно цільові та ситуативно екзистенційні: «молока в тобі багато!» та через прямий повтор базової лексики: «син» і уточнювальні компоненти типу «славний нацан», «хлопці». Подібний зв'язок наявний між реченнєвою структурою і третім вставленням, де опорним словом виступає лексема «пожежа», саме воно на самому початку вставленої конструкції розгортається і здійснюється ментально-асоціативно-образне уточнення його змісту шляхом аналізу колізій, що передували самому явищу - явищу пожежі. При цьому розгляд цих колізій здійснюється у вельми цікавий спосіб: спочатку йде констатація передумов самої пожежі, а згодом розповідь відхиляється у бік спогадів ліричного героя, і в силу великого пласти самих спогадів та їх надзвичайної інформативної насиченості здійснюється вирізнення базових компонентів шляхом застосування жирного шрифту, курсиву або навіть через поєднання жирного шрифту з курсивом типу «*То все було - блуд і бруд...*». Вся текстова структура (5) побудована на концепті «пожежа», на реалізацію якого спрямовані усі подальші мінітекстові структури. Таким чином у текстово-реченнєвому фрагменті обсягом 1189 слово здійснюється вирізнення суттєвої (з погляду автора) інформації. Дещо іншим є характер другого вставлення обсягом в 135 слів, оскільки воно більше за своїм основним призначенням нагадує суто модусний компонент. Саме через нього здійснюється авторське тлумачення викладеного; раніше змісту з опорою на ядерну слово-лексеми усього роману «Польові дослідження з українського сексу» - слово «гніздо».

До таких лексем, що О. Забужко спеціально актуалізуються, належить, очевидно, слово «*впоперек*». Підтвердження цього постає навіть суто ірафічне його виділення жирний шрифт і курсив (+ПІДКРЕСЛЕННЯ). Витворюється чітка система асоціативних зв'язків, що постає як висновко-узагальнювальна внаслідок виголошення реляцій типу / *все строкате сум'яття прочитаних нами книг, його картин. Ті фортепіано. Боже, як же багато всього нажитого й передуманого! - пірвавшиш у барв'їм вихор, мившиш докупи, вмент утворили в уваї - гніздо, стало структурою - завершено-круглою...* Висновковість та сентенційність у другому вставленні як елемент відступів від загальної структури оповіді становить один із найпосутніших елементів ідіостилу О. Забужко, оскільки така висновковість і сентенційність пронизують всю струкутуру самого роману і всю їх значущість можна передати власне-авторським риторичним питанням, уміщеним у другому вставленні (*йолки-палки, та скільки нас узагалі С тої нещасної, через силу, впоперек історії затриманої інтелігенції вкряїнської*), що водночас ускладнене спеціалізованими носіями суб'єктивного смислу (*йолки-палки*), на виконання цієї функції спрямовані й уточнювальні компоненти, які побудовані у вигляді градаційних рядів (*тої нещасної, через силу, впоперек історії затриманої* - тільки в межах цього контексту виконують функцію уточнювальних, у цьому разі наявна контекстуальне визначувана уточнювальність) і основним призначенням яких постає вираження власне-авторського концепта.

Найскладнішою і базово найбільш ємною є структура третього вставлення, що може бути по кваліфікованим як надвставлення (пор. визначення наддовгих речень, в основу тлумачення яких кладеться числово-кількісна ознака, оскільки під наддовгими реченнями мають у увазі такі структури, довжина яких більша ніж 60 слів і гранична довжина яких, по суті, не може бути встановленою (І. К. Кухаренко)). Вставлення, яке охоплює у своїй структурі 1189, також не може бути витлумачуваним як граничне, оскільки невідома допустима (раціонально можлива і обгрунтована довжина та смислово-інформаційна ємність) довжина та поліінформативність самого вставлення, такого вставлення, сприйняття якого не становило би для читача певних труднощів. Перетин аналітично-синтетичних параметрів у структурі

тексту і домінування одних з них не завжди засвідчує абсолютну корисність його. На прикладі структурної та смислової ємності третього висловлення якраз спостерігається яскравий приклад перевантаження синтетичних тенденцій, коли автор прагне вкласти максимум інформації у вставлення і такий дискурс [у цьому не виникає ніяких сумнівів, якщо під дискурсом у формальному аспекті маги на увазі сегментований певним чином мовленнєвий потік (В. Г. Борботько)], виступаючи однією із репрезентацій монологу (дискурс з одним мовцем), постає надскладним для самого сприйняття та розуміння при усталеній когнітивно-національній мовленнєвій базі та наявності чітко окреслених сценаріїв певних ситуацій та відповідних семантичних сіток між компонентами сценарію. Мабуть, саме тому у ємно-панорамній структурі третього вставлення натрапляємо на випадки графічного виокремлення слів, які вводяться автором, але належать іншим персонажам і становлять один із виявів категорійної семантики переповідності: «*То все було - блуд і бруд: /Промиска підземних руд /Од давніх, стійких отрут, /по чім залишався - труп, /відмитий і ненахкий, /Розкинувши дві руки, / Немов окоренки крил, /Лезав, мовчав і курив. /І я мовчала невад, /І входив у мене — ад*», — це вона тепер таке пише. Таких випадків зустрічається два, при цьому один інтерпретований як мовлення іншої особи, а другий - це фрагмент попереднього мовлення самої ліричної героїні, але яке сприймається як попереднє і сьогодні тільки вияскравлює особливість ситуації, яка становить основу розповіді чи структурування третього вставлення: пожежа та всі чинники, що вели до цього, Ігор.: поїздка чоловіка на ринок, згодом «*засушливий згірклий посмак у роті, відчуття немитості й бруду під нігтями*», «*влетів Лесик у куртці наопашки, вдарило крупним планом*», «*ціла мансарда двигоніла, обнята густим, жовтявля підсвіченим димом...*», «*від сусідів бігла по доріжці окаряч молодиця...*» і под. Все це передає (швидше відтворює) потік свідомості, в якому фрагментарне постають окремі найбільш значущі компоненти-кадри. У таких наддовгих вставленнях максимально виявляється подвійний статус мовної одиниці, якій, з одного боку, притаманна суспільна, загальна й регулярна значущість, з другого боку, їй властива індивідуальна й унікальна особливість (сингулярна властивість), що максималізується у несподіваних поєднаннях і сполучувальних інтенціях: ... спершу був цей вірш, також недописаний - а слабо було дописати, до кінця додумати слабо? - потім той сон, потім - усе, що було потім. Предикативна частина «*усе, що було потім*» неокреслено виокремлює увесь етап життєвих подій, що були після пожежі. 1189 слів третього вставлення - це розповідь і резюмування щодо пожежі, розкриття самих причин її та наслідків, що призвели до духовного зламу самої героїні та переоцінки уже набутого досвіду. Усе це вмістилось в одне-єдине вставлення, в якому поєднуються як суто інформативні компоненти, так і носії суб'єктивного смислу, основним призначенням яких виступає наголошення тих чи інших елементів об'єктивної семантики, їх виділення та відтворення оцінки мовцем цих елементів.

Аналіз глибини вставлення в сучасному українському реченні повинен ґрунтуватися на послідовному врахуванні 1) взаємодії вставлення, його семантики з реченнєвою інформацією; 2) простеженні посилення / нейтралізації внутрішньо-реченнєвих синтаксичних зв'язків та з'ясуванні рівня послаблення прислівного синтаксичного зв'язку у двох його виявах — реченнєвотвірному керуванні та реченнєво-модифікувальному приляганні, 3) вияві тенденцій абсолютного послаблення усього структуровального тла речення. При загальному співвідношенні внутрішньореченнєвих компонентів 153 слова базової структури та 1415 слів — елементів вставлених конструкцій слід констатувати

надрядного сповняють однакову службу, н. пр.: *Я видів, як Василь взяв у руки крейду, як приступив до таблиці* і т. д. Тут речення побічні є всі предметами до *я видів*; всі вони між собою сполучені рівнорядно, а супроти головного речення всі вони однаково підрядні.

237. Аби виразити сполуку рівнорядних речень в одну цілість, до того уживаємо звичайно злучників (332), також прислівників або прислівникових придітків; добором сих слів або виразів можемо також вказати на звязь, в якій рівнорядні речення до себе стоять.

1. Найслабше виражає таку звязь *і* або *таї*; вони сполучують лише одно з речень з другим, н. пр.: *Він розмахнув ся і (таї) почав писати*. Така звязь речень називається **злучна**. Як є більше, ніж два речення, то що йно остатнє речень нав'язуємо таким злучником до попереднього, як се бачили ми в реченю: *Василь взяв і т. д.* Тут одно речень іде за другим так. Як поодинокі чинності по собі виступають; сей стосунок можнаб ще виразити прислівником *потім*.

В иньшій разі рівночасні явища можна оттак одно по другим висловити, н. пр.: *Звізди блищали і місяць слав свос лагідне світло на стени*; можнаб тут вставити прислівник або ігприслівниковий вираз *рівночасно* або *при тім*. Маємо отже ще иньші відтінки злучної звязи речень.

2. Колиж хочемо дві гадці виразити так, щоби була між ними противність, то в'яжемо речення иньшими злучниками. Найслабше виражає противність злучник *а*, сильніше злучник *але*, *а прецінь*, *а таки*, *а всеж таки*, *однак* і т. п. Таку сполуку речень називаємо **протиставною**, н. пр.: *Він міг би вчити ся, але не хоче*.

3. Часто одно рівнорядне речене стоїть до другого рівнорядного речення в **причинній** звязи; тоді друге речене започинаємо звичайно злучником *бо*, н. пр.: *Масвий хрущ з шкідливе сотворинь; бож він як борозняк підризає корінці рослин, а як хрущ об'їдає листе овочевих дерев..* Тут сполучені в одно три речення: для першого речення оба другі подають причину.

4. Навідворот перше із сполучених рівнорядних речень може виражати причину, а друге наслідок (**наслідкова звязь**), н. пр.: *Бог бачить твої діла, знає твої думки і наміри; тому годі перед ним укрити ся. Висохла земля, аж пил іде. Тисне мороз, аж око в'яне*.

5. Буває і так, що в однім із рівнорядних речень висказана умова того, що містить ся в другім реченю (**умовна звязь**), годі друге речене започинаємо звичайно злучником *то*, н. пр.: *Не посій, то не будеш жати. Кобирозум та воля, то найдеть ся й доля. Внадить ся вовк до овець, то переносить усю череду. Не дай я ему гроший, не мав би був за що гуляти. Будь вона порядна й чесна, швидкоб хвіст з води піднесла, малаб рибу й хвіст увесь. В їх руки впав, то гинь!*

6. Між рівнорядними реченнями може также бути **звязь замірові**, н. пр.: *Обнимітеж, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеть ся, заплакана мати. Заведи сестру до комори та постели, пай трошки ляже*. В обох сих прикладах друге з рівнорядних речень представляє ціль тої чинності, що виражена в першім рівноряднім реченю.

7. **Принустову звязь** між рівнорядними реченнями бачимо на примірі: *Крути, верти, треба вмерти. Нехай неправда на часок запанує, то правди неуб'є. Тебе і беи, а ти не вчиши ся*. В усіх трох примірах друге з рівнорядних речень представляє чинність, що вона відбувається, хтось та чинність, що виражена в першім з рівнорядних речень, повиннаб тому перешкодити.

8. **Порівняльну звязь** між рівнорядними реченнями видко знов на примірі: *Махас руками, ніби щось робить. Вона притаїла ся, нібито вона нежива. От і пішла*.

буцімто і не вона. Тут чинності обох рівнорядних речень порівнують ся з собою, аби їх тим докладніше представити.

9. Межи рівнорядними реченнями може ще также бути і **часова звязь**: *Приїдуть парубки, брат їм клонить ся таї провадить у дім Божий. Я став коло печі та чекаю, аж брат перестане читати*. Одно із рівнорядних речень означає час чинності або стану, які виражені в другім реченю.

Оттак між рівнорядними реченнями можлива розмаїта звязь. Змисл речень, показує часто зовсім ясно, яка звязь подумана. Нераз однак буває, що звязь не цілком ясно. Треба добре уважати, яку саме звязь бесідник має на думці. *Чекає сирота небога, чей їй усміхнеть ся доля. Чекає, чей ему щось відповість. Тут може бути, як коли, звязь замірові, висказова, нитайна*.

238. Наколи два речення або кілька речень, що їх хочемо сказати в звязи, мають одно або кілька спільних слів, то спільні частини кажемо звичайно лише раз і робимо таким способом з двох або кількох речень одно **речене стягнене**, н. пр.: *Жив собі чоловік і жінка* (= Жив собі чоловік + жила собі жінка). *Я говорю про образи, а він про гарбузи* (= Я говорю про образи + він говорить про гарбузи). *Ти зробиш ему добро нині, а він тобі завтра* (= Ти зробиш ему добро нині, а він тобі добро завтра). *Я зробив собі сопілку і став грати* (= Я зробив собі сопілку + я став грати). *У мене нема ні дітий, ні хати* (= У мене нема дітий + у мене нема хати). *Північний вітер приносить студинь, а західний дощ* (= Північний вітер приносить студинь, а західний вітер приносить дощ). Вода все сполоше, лише злого слова ніколи (= Вода все сполоше, лише злого слова ніколи не сполоше).

Із першого і другого прикладу видко надто, що присудок у другім реченю можна і в такім разі опустити, коли він для того другого речення повинен би мати иньшу форму (*жила, говорить*), відмінну від форми в першім реченю (*жив, говорю*). Так само у стягненім реченю: *Я живу у великім місті, ти в глухім куті*. Але як спільний присудок у стягненім реченю стоїть за підметами, то звичайно мусить з ними згоджувати ся: *Я й ти будемо вчити ся рисувати. Я і мій брат ходимо до школи. Гордість а глухість рідні сестри, ти і твоя сестра умісте вже читати*. Але можна также зовсім добре сказати, н. пр.: */ гай і ліс вже зелений*.

Речення сполучені підрядно.

239. В реченнях сполучених підрядно одно із сполучених речень є членом другого речення (234, 235).

1. Рідко коли речене побічне буває присудком речення головного (**речене присудкове**), н. пр.: *А дівка, як сам знаєш. Дім с такий самий, якого перед десятима роками лишив. Що мене найбільше, дивує, що ти своїх блудів не пізнаєш'. Свѣдоцтво таке, па, яке ти собі заслужив. Яка робота, така заплата. Яке житє, таки й смерть. Який пастух, така й череда. Зависть для душі, що ржа для заліза*.

Частіше речене побічне сповняє службу якогось иньшого члена речення.

2. **Реченя підметові**: *Хто робить, голий не ходить. Бідним давати милостиню є обовязком багатих. Хто задоволений, той щасливий. Чи підемо на право, чи на ліво, все одно. Не може бути, щоб па місяці жили подібні до нас сотвориня. Блажен, хто гордоців не мас, в кого дух ниخي не сидить, хто в скринях золота не дбає, хто на*

Тут і одно і друге речень можна взяти за присудкове. Залежить се від того, що той, хто говорить, хоче уважати підметом. Така невиразність може бути пр. в реченю: найбільше диво непізнаване своїх блудів, або непізнаване своїх блудів найбільше диво. Можна вагати ся, що тут є підметом, а що присудком, бо одно і друге можливе. В кожнім разі одно (чи диво, чи непізнаване) є присудком. Так річ має ся і з обома реченнями, наведеними на горі. Одно з них безпечно реченем присудковим

громаду зник робить, хто брата темною навчас, у хату вбогу вносить світ. Не все золото, що ся світить. Хто у світі не бував, той і дива не видав.

3. **Речення предметові:** *Не розумію, як із зернятка може стати дерево; а прецінь, знаю, що кожда яблоня повстала із зернятка. Мені, о Господи, подай, любити правду на землі. Хто щось знає, того й поважають. Змалечку треба вчитись, як на світі жити. Заповідь Божя приказує дітям, щоб любили своїх родичів.*

4. **Речення прислівникові:** *Де тобі раді, там рідко бувай! Доки є ненька рідненька, доти й головка гладенька і сорочка біленька. Ходім та помолимо ся, щоб Господь допоміг нам у нашому доброму ділі*

5. **Речення прикметникові:** *Навіть злочинців повстримує від лихих діл страх, що їх карати муть. Хорошого потишає і іадія, що подужає. Стежка, що йде до доброї криниці, утоптана*

240. Підрядних речень, що опак слали членом иньшого речення, не можна ні-сіло-ні-пало вилучити із того речення і поставити самих про себе. Деякі вже заляя свої форми не можуть стояти о власних силах, н.пр. наведене висше речень підметове бідним давати милостину (239, 2). Інші моглиб, що правда, так, як є, бути реченнями головними, однак набралиб тоді иньшого змислу. В реченю *Хто робить, голій не ходить* означає *Хто* робить тільки що *робучий чоловік*, самож *хто робить* про себе булоб питане.

241. Ріжницю межі реченем головним а побічним відчуваємо навіть і в таких разях, де намість реченя побічного, не змінюючи змислу, можна поставити речене головне, н. пр.: *Він певно відповість, що нічого не знав = Він певно відповість: Я нічого не знаю.* В другій формі головне речене *Я нічого не знаю*, з огляду на свій змисл, є так само предметом до *відповість*, як у першій формі речене побічне *що нічого не знає*; однак тут бесіда другого наведена дословно (**бесіда пряма**), тому виступає як речене головне і очевидно в першій особі. За те у другім разі із бесіди другого зроблено речене побічне (**бесіда залежна**) так, що і формально поставлена тота бесіда як предмет до *відповість*.

242. Буває і таке, що речене побічне не має на собі осібних познач і тому так само може уважати ся і реченем головним: *Вихісновуй кожду хвилю, бо житє коротке.* Речене, що починаєть ся злучником *бо*, може бути подуманим як речене головне (в такім разі' сі два реченя булиб сполучені рівнорядно), або як речень побічне (т. зн. сі два реченя булиб сполучені підрядно).

243. Реченя побічні не заведіи бувають цілковиті і повні.

1. Вони, так як і реченя головні (233), можуть бути **еліптичні**, т. зн. можна з них якусь часть реченя опустити, як слухач або читач із звязи може собі єї легко доповнити. Н. пр.: *Як підеш гостинцем, то може тебе хто підвезе, а як поправці (= а як підеш направці), то іти мещ у тини. Пси можуть ліпше бічи, Є ніж: коти (ніж коти можуть бічи). Дешева рибка, погана юшка* (як взяти дешеvu рибку, то буде з неї погана юшка).

2. Два або кілька рівнорядних речень побічних, що мають одну спільну часть реченя, можна так само, як і реченя головні (238) **стягнути** в одно речене: Н. пр.: *Тишу ся, що Антін і Іван прийшли щасливо до дому (= що Антін прийшов щасливо до дому і що Іван прийшов щасливо до дому).* Для стягнених речень побічних з огляду на згоду важне те саме, що сказано висше (238) для стягнених речень головних.

3. Реченям побічним питома річ є **скорочене**. Воно основуєть ся на тім, що присудкового дієслова не кладемо в одну із трох осіб, а в дієіменник, дієприкметник або дієприслівник. Н. пр.: *Мама радила мені, меньше нині їсти (= щоб я нині' меньше їв). Не годиться ся другим перебивати бесіду* (аби хто другим перебивав бесіду). *Брехати і обманювати других* (коли хто бреше і обманює других), *від Бога зріх, від людий сором.* Таких дієіменникових речень так багато, їх уживають так часто, що такі дієіменники без злучників можна уважати невідмінними іменниками. *Їмо, щоби жити* (= щоби ми

жили). *Бідна дитина, опущена всіма людьми (= що була опущена всіма людьми), просила о милостину.* *Лаочи дванадцять літ (= коли мав дванадцять літ), пішов Ісус із своїми родичами до Єрусалима.*

244. Цілковиті і повні реченя побічні, вводять ся, як ми се бачили, певними словами (*що, як, щоби, коли, хто і й.*), що зараз таки і вказують дещо на те, яка звязь є між реченем головним а побічним, але зовсім не вказують на те, чи речене побічне є присудком, чи предметом, чи додатком прислівниковим, чи додатком прикметниковим для реченя головного. З огляду на звязь речень побічних з головними можемо реченя побічні поділити на десять родів.

1. Заіменники і прислівники відносні, як *котрий, який, чий, хто, що, чим, де, як, відки, куди* і т. д. вводять **реченя відносні**, що в реченю головнім можуть займати місце якоїнебудь части реченя. Н. пр.: *Свѣдоцтво таке, на яке ти собі заслужив.* Тут речене побічне, що вводить ся словом *який*, заступає місце присудкового імя (бо значить меньше-більше: *заслужене*). *Хто задоволений, той щасливий.* Відносне речене *хто задоволений* (= задоволений чоловік) є підметом реченя головного. *Говори, що правда* (= правду, т. зн. предмет до *говори*). *Положи книжку, де їй місце* (додаток прислівниковий місця = на своїм місці). *Борони ся, чим можеши* (додаток прислівниковий засобу, як от приміром: *шаблею*). *Кождилюбить той край, де родив ся* (додаток прикметниковий до предмета *край*, н. пр. *рідний, родимий*).

2. Тими самими заіменниками (*хто, що, котрий, який* і т. д.), однак у їх питайнім значіню, або питайними прислівниками, і частинами вводять ся **реченя питанні**. Се є реченя іменникові, що в реченю головнім сповняють службу підмета, предмета або додатка прикметникового. Н. пр. *Чи підемо на право, чи на ліво, все одно.* Подвійне питане (стягнене речене побічне) є підметом до *все одно*. *Скажи мені, кілько властиво на тт правди* (предмет до *скажи*). *Попередніми віками деякі люди займали ся дослідами, як можнаб нешляхетні метали перемінити в золото* (додаток прикметниковий до *дослідами*).

3. Таку саму трояку службу для реченя головного сповняють **реченя висказові**, що вводять ся злучником *що*. Н. пр.: *Не може бути, щоб на місяці жили подібні до нас створиши* (підмет до *не може бути*; притім *би*, що належить до *жили*, і разом з ним становить епос, можливий, причіплює ся до злучника *що*); *бо ми знаємо, що на місяці нема потрібного до диханя повітря* (предмет до *знаємо*). *Василь пише мені, що сего тижня не зможе приїхати* (предмет до *пише*). *Прибіг брат з вісткою, що мама небезпечно занедужала* (додаток прикметникові' до *вісткою*). *Боїть ся грішник, що Бог его покарав* (предмет до *боїть ся*).

Реченя висказові вводять ся ще окрім того злучниками *наче, неначе, мов, немов, як*, які в тім разі' не мають значіня порівняльних злучників: *Поголошка, неначе погоріло місто Львів, показала ся неправдивою.* *Галлійці виділи, як Цезар переходив ріку, але не могли его спинити.*

Злучника (*що*) звичано нема при *ніби, нібито і буцім*:

Поголошка, неначе погоріло місто Львів, показала ся неправдивою. *Говорять, (що) буцім то хочеш ти продати свою хату.* Само собою розуміє ся, що реченя *нібито погоріло місто Львів і буім то хочеш ти продати свою хату* (без злучника *що*) властиво рівнорядно сполучені з головним реченем, однак помимо того відчуває ся їх підрядність.

Отсіж реченя побічні є всі шо до одного самі прислівникові.

4. **Реченя наслідкові**, що вводять ся словами *що, так що, що аж*, н. пр.: *На дворі тисне мороз, що аж око вяне. Олово топить ся так, що можна сео в форми вилити.*

Ще ніхто так не уріс, щоб головою неба достав. Так має бути, щоби молодший брат старшого бояв ся (про причіплене -би (-б) до що гл. 244, 3).

5. **Речення замірові**, що вводять ся злучниками *щоби, аби*, н. пр.: *Бараболі переховують у пивниці, щоб не згинули. Ходім та помолимо ся, щоб Господь допоміг нам у нашому доброму ділі. Аби лиха не знали, треба своїм плугом та на своїй ниві орати. Сонце вже потало у Чорногорі, аби там нашому понови Добошеви потопити ся, та й сго у красній храм до нас запросити.*

6. **Речення причинові**, що вводять ся злучниками: *бо, що, або тому, що, ізза того, що і т. д.* *Не дивись високо, бо запорозиши око. Козаченько зажурився, що без долі уродив ся. Пара підносить ся в гору тому, що лекта від повітря. Ярадує ся, що Господь іславмені таких гостей.*

7. **Речення припустові**, що вводять ся злучниками: *хоть, хотяй, хоч, хоча*, н. пр.: *Хоть у нас не найдеш великих приправ, то найдеш чисте серце та щирі душі. Хоч, правду женуть люди, але правда завше буде. Сова, хоть би літала попід небеса, то соколом ніколи не буде.*

8. **Речення порівняльні**, що вводять ся злучниками: *як, мов, немов, наче, неначе, ніж, аніж*, чим і т. д., н. пр.: *У великому місті кишить від людей, як від муравлів на муравлишу. У матери любо, неначе у Бога. Чим мав рости сирота, краще як виросте камінь. Василь мовчить, неначе не чув. Протягав руку, неначе не ївши.*

9. **Речення часові**, що вводять ся злучниками: *як, доки, поки, заким, коли, скоро, тільки що і т. д.*, н. пр.: *Мовчи, поки тебе не стануть питати. Скоро сонце зійде, пробуджусь ся уся природа.*

10. **Речення умовні**, що вводять ся злучниками: *як, коли, наколи, сли*, н. пр.: *Як буде завтра дощ, то не підемо в поле. Як би хотів, то би міг. Коли тобі з моїм не в лад, то я своїм назад.*

Зауважмо, що деякі із тих слів, що ними вводять ся речення побічні, можуть уживати ся в розмаїтій змислі. Слово *що* уживаєть ся в перших 6 родах речень побічних, і то в 1-ім як заіменник відносний, в 2-ім як заіменник питайний, в прочих чотирох як злучник. Тому то і при цілковитих і повних реченнях побічних, де є і ті слова, що ними вводять ся речення, часто що йно із звязи можна зрозуміти, які се саме речення.

245. В скорочених реченнях побічних звичайно нема тих слів, що ними вводять ся речення; лише злучники речень замірових, наслідковних і припустових (*щоби, аби, що, хоч і т. д.*) можуть і в скорочених реченнях стояти, н. пр.: *їмо, щоби жити. Хоч би всіх людей наділити богацтвом. то марнотравні таки збідніють.* В скорочених реченнях побічних нема также підмету (гл. 247, 248).

246. Як дієслово речення скороченого стоїть в дієприкметнику, то гої дієприкметник згоджуєть ся із сим словом речення головного. Що мусілоб бути підметом нескороченого речення побічного, і таким чином непевність про підмет речення побічного усуваєть ся, н.пр.: *Бідна дитина, опущена всіма людьми, присила о милостиню. Бідний хлопець, опущений всіма людьми, просив о милостиню. Даймо поміч бідному хлопцеві, опущеному (котрий опущений) всіма людьми.* Отсеї форми скорочення можна ужити при реченнях відносних, а также і при реченнях умовних. Дієприкметник дієслова *бути* просто опускаємо, і так дістаємо скорочене речень побічне в формі придатка прикметникового, т.зн. прикладку (228): *Се дім бурмістра, що с чоловік правий і розумний*, скорочено: *Се дім бурмістра, чоловіка правого і розумного.*

247. Дієприслівниками можна скорочувати лише речення прислівникові (244, 6,7,9), але при тім треба, щоби підмет заводи було видко виразно із звязи, н. пр.: *Прибувши до моста,*

жовніри стали. Він привитав мене, клаяючи ся низенько. Дитя жме щасливо, не знаючи жури. Не ївши, не пивши, боролися воєвки хоробро.

248. Скорочене діє іменникове перед усім тоді зрозуміле, коли не треба додумувати ся ніякого означеного підмету (*Треба їсти, щоби жити*), відтак тоді, коли підмет речення побічного є заразом підметом речення головного (*їмо, щоби жити*), а деколи также, коли є предметом речення їхшовного (*Раджу вам, правильно жити*). Приклади: *Боронити вітчизну, се повинність вірних горожан. Хорий надість ся в короткім часі подужати. Воєвода приказав жовнірам зіврати міст. Бажаємо всім стати щасливими. Коли до него прийти, ніколи нема сго дома. Він за розуміти на те, щоб вірити в такірім. Прийшов до нас сусід, щоби ему порадиити.*

Опубл.: С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер *Граматика руської мови.* - Відень, 1914. - С. 113 - 122.

У.2. СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Є. В. Кротевиц

БУДОВА СКЛАДНОПІРЯДНОГО РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ³

У зв'язку з розвитком форм мислення й успіхами пізнавальної роботи людини, обумовленими потребами ускладненої суспільної практики, в слов'янських (як і в інших флективних) мовах виникли різноманітні синтаксичні конструкції. Потреба виразити мовними засобами тонко диференційовані зв'язки й відношення між явищами об'єктивної дійсності привела до утворення розвинutoї системи складнопірядних речень.

Мовознавці другої половинні XIX століття і, головним чином, XX, в тому числі й радянські, досліджували в історичному розвитку синтаксичні явища як окремих мов і діалектів, так і цілих груп індоєвропейських, а також семітських мов (себто мов флективних). Усі вони констатують, що і складнопірядне (гіпотактичне) речення виникло значно пізніше, ніж складносурядне (паратактичне), що паратаксис є первісна форма поєднання в одно ціле двох простих речень, а гіпотаксис утворюєть ся на основі паратаксису шляхом перетворення одного з самостійних (простих) речень у пірядне. Дослідники відмічають поступове ускладнення структури речення флективних мов, поступовий розвиток складних, диференційованих форм зв'язку з простих, примітивних; підкреслюють також, що становлення й дальший розвиток пірядності йде поруч з оформленням пірядних сполучників і сполучних слів [Корш 1877, с. 17; Сокольская 1935, с. 148-170; Лавров 1941, с. 7-20; Рифтин 1937, с. 59-60]. У цих роботах подаєть ся й системний огляд основної літератури з історії даного питання. Порівн. також [Ильин 1948, с. 263-264].

«Історично форми сурядності, - як правильно відмічає доц. І. А. Попова [Попова 1950, с. 396], - відображають такий період розвитку мислення, коли воно оперувало ще в малій мірі абстрактністю, і такий етап розвитку мови, коли вона могла відобразити явища дійсності лише немов би йдучи за ними, зображуючи їх в їх власній послідовності.

Друкуєть ся в порядку обговорення

У міру формування абстрактного мислення і здатності групувати, зіставляти в мисленні уявлення про явища *та* їх відношення не в найтіснішому зв'язку з самими явищами, ідучи за ними, зображаючи їх не в їх природному порядку, а абстраговано від них. Зіставляючи думки про явища в порядку важливості самих думок для цілей даного повідомлення, - в міру розвитку цього процесу формувалася й підрядність». Доводити наявність складносуриядних і складнопідрядних речень у сучасних флективних мовах, у тому числі й слов'янських, на нашу думку, немає потреби. Їх існування не викликає сьогодні сумнівів у переважній більшості лінгвістів, хоч і була, правда, вже в наші часи спроба похитнути одностайну в основному думку щодо цього питання. Проф. М. М. Петерсон у своїй роботі «Очерк синтаксиса русского языка» (1923) намагався довести, що з точки зору синтаксису, як учення про словосполучення, проблема паратаксису і гіпотаксису вирішується дуже легко, краще сказати, цієї проблеми зовсім не існує. В цьому синтаксисі може бути мова тільки про спроби з'єднання словосполучень та їх функції» [Петерсон 1923, с. 33].

Сумніви, викликані малопереконливими в цьому відношенні твердженнями М. М. Петерсона, були розвіяні О. М. Пешковським. У своїй статті «Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений» [Пешковский 1930, с. 109-123], він обґрунтовано довів на матеріалі сучасної російської мови, що є всі підстави розрізнити підрядність і суриядність у складних реченнях, але при цьому треба враховувати не тільки словесно-формальне вираження підрядності, а й інші формальні засоби - порядок слів та інтонацію (порів. У зв'язку з цим висловлення Б. В. Лаврова [Лавров 1941, с. 8-9; Шапиро 1937, с. 13]).

У сучасних мовах (ми маємо на увазі, в першу чергу, слов'янські мови, зокрема східнослов'янські) складнопідрядні конструкції неоднаково-поширені в різних мовних сферах: так, наприклад, у мові художній і науковій ці конструкції застосовуються значно ширше, ніж у розмовній мові та діалектах [Каринский 1936, с. 89-91; Лавров 1941, с. 12; Сокольская 1935, с. 150]. Проте, коли взяти сучасну загальнонародну мову в цілому, треба визнати, що процес становлення, дальшого поступового розвитку й оформлення підрядності в складному реченні є факт, в основному вже здійснений.

II

Учення про складнопідрядне речення має вже понад сторічну історію. Проте будова його ще й досі, задовільно не висвітлена як у минулому, так і за останні 15-20 років, хоч з'явилося в нас чимало окремих спеціальних робіт (ми маємо на увазі й дисертаційні) і статей, присвячених дослідженню складнопідрядних речень. Пояснюється це тим, що, з одного боку, вивчали це питання в історичному плані, досліджуючи ранні періоди в розвитку гіпотаксису як у староруській мові (Б. Лавров, Куликовська та ін.), так і в західноєвропейських (Т. Сокольська, В. М. Ярцева), з другого боку, цікавились, виходячи переважно з суто методичних міркувань, продиктованих вимогами педагогічного процесу, тільки класифікацією підрядних речень у тій чи іншій сучасній мові, а не будовою складнопідрядного речення в цілому (С. І. Абакумов, В. М. Нікітін, А. П. Медушевський та ін.). (До деякої міри, винятком у цьому відношенні можна вважати згадану вище статтю А. Б. Шапіро, в якій автор дає не тільки класифікацію підрядних речень, але й намагається висвітлити структуру складного речення, а також статтю М. С. Поспелова "О

грамматической природе сложного предложения" (Вопросы синтаксиса современного русского языка, 1950, стор. 321-337).

У російській лінгвістичній літературі 30-х рр. XIX століття знаходимо вже не тільки термін «підрядне речення» («придаточное предложение»), але й цілком свідоме витлумачення його. Олександр Востоков у своїй російській граматиці (перше видання - 1831 р.) говорить, що «замість одного означального чи додаткового слова, може прилучене бути до підмета чи до присудка ціле речення підрядне, котре буває повне і скорочене» [Русская 1874, с. 120].

Таким чином підрядні речення, як влучно зауважив С. І. Абакумов, з самого початку їх вивчення були усвідомлені як засіб вираження тих же смислових відношень, які виражаються й членами простого речення. Тим самим підказувалась і відповідна їх класифікація [Абакумов 1938, с. 85].

М. Греч [Греч 1840, с. 254-255] розрізняє головні, підрядні й вставні речення і всі підрядні ділить на три роди: іменникові ("существительные"), прикметникові ("прилагательные") та обставинні ("обстоятельственные").

Як бачимо, термінологія М. Греча невитримана: перші два види підрядних речень він називає тими ж термінами, що й частини мови, які ніби замінюються відповідними підрядними, а третій вид - за назвою відповідного члена речення.

Дальший розвиток цієї класифікації знаходимо в роботі акад. І. Давидова "Опыт общесравнительной грамматики русского языка" [Давыдов 1853, с. 339-350], в якій автор розрізняє ті самі три види підрядних речень, що й М. Греч, але називає їх відповідно синтаксичними термінами: підрядними додатковими, означальними й обставинними, причому останні ділить на обставинні місця, часу, способу дії й причини.

Найбільш повну й витриману класифікацію підрядних речень, як остаточний підсумок попередніх спроб того періоду, дає в своїй "Історичній граматиці російської мови" Ф. Буслаєв.

Вважаючи, що підрядне - це "речення, яке є частиною другого речення" і що "кожний із членів головного речення, крім присудка, може бути виражений реченням підрядним", Ф. Буслаєв [Буслаев 1875, с. 33-34] установлює майже всі ті види підрядних речень, які в основному збереглися й досі і даються в сучасних нормативних курсах російської, української і білоруської мов.

У наступних дослідників ми, на жаль, не маємо спеціальних робіт, які глибоко і всебічно аналізували б ці конструкції.

О. О. Потебня, коли не брати до уваги його влучної критики вчення про так звані "скорочені" підрядні речення [Абакумов 1938, с. 88-89; Кротевич 1948, с. 68-69] й окремих цінних зауважень щодо цих конструкцій, питання про складнопідрядне речення, можна сказати, зовсім обминув.

Послідник О. О. Потебні Д. М. Овсянко-Куликовський дане синтаксичне явище теж розглядає лише між іншим, аналізуючи сполучники й сполучні слова [Овсянко-Куликовский 1912а, с. 284, 288; Вид. 2, с. 288, 292; Овсянко-Куликовский 1912а, с. 222, 226]. Його класифікація неповна, непослідовна й формалістична. В ній зовсім не враховані ні синтаксична роль підрядних речень, ні їх значення. Обставинні речення виділені за однією ознакою - за тим словом ("сполучним прислівником"), яким вони зв'язуються з головним, а решта ("підрядні підмета, присудка, додатка й прикладки") - за іншою ознакою за тим словом у головному реченні, яке пояснюється підрядним. Крім того, Овсянко-Куликовський обминув підрядні речення, які з'єднуються з головним підрядними сполучниками [Абакумов 1938, с. 90-91].

Класифікацію підрядних речень, дану також на суто формальній основі, знаходимо в Є. Ф. Будде [Будде 1913, с. 38-40], який розрізняє тільки два види підрядних речень: 1) означальні ("определительные"), тобто такі, які відносяться до підмета головного речення, відповідають означальним словам простого речення і з'єднуються з підметом переважно способом узгодження; 2) додаткові ("дополнительные"), що відносяться до присудка головного речення, відповідають додатковим словам і з'єднуються з присудком переважно способом керування.

Така класифікація хоч і послідовна, але пуста - це, власне кажучи, спроба фактично відмовитись від будь-якої класифікації взагалі.

Коли простежити розвиток формального напрямку, то неважко помітити, як мовознавці послідовно відмовляються спочатку від учення про члени речення, потім від класифікації підрядних речень і, нарешті, навіть від самої проблеми сурядності й підрядності. Це свідчить про те, що між ученням про члени речення і про види підрядних речень, як говорить С. І. Абакумов, існує органічний зв'язок [Абакумов 1938, с. 91-92].

Як відомо, О. М. Пешковський хоч визнавав сурядність і підрядність речень, але від класифікації підрядних речень зовсім відмовився. Спроба відійти від традиційної класифікації була зроблена на початку ХХ ст. проф. В. О. Богородицьким, який категорично заперечував зіставлення підрядних речень з членами простого речення й намагався класифікувати їх "на підставі смислових відмінностей" [Богородицький 1935, с. 230]. Він вважав, що слід мати на увазі: 1) до чого відноситься підрядне речення, 2) які формальні слова застосовуються (також і інші засоби - інтонація і т.п.) і 3) які смислові відтінки в кожному випадку належить самим підрядним реченням (а не тому чи іншому члену головного речення) [Богородицький 1935, с. 230].

Виходячи з цих положень, В. О. Богородицький встановлює такі типи підрядних речень [Шапіро 1937]: а) "определительно-описательный", б) "уподобительно-сравнительный", в) "временной", г) "изъяснительный", г) "условный", д) "уступительный", е) "причини и следствия", е) "цели".

Очевидно, що система, запропонована В. О. Богородицьким, малопродуктивна. Справді, для чого досліджувати "смислові відтінки" підрядних речень і не цікавитись притому ні значенням, ні синтаксичною роллю того члена головного речення, що його обслуговує підрядне речення? [Шапіро 1937; Абакумов 1938, с. 92].

Акад. О. О. Шахматов, як відомо, в своїх опублікованих роботах складнопідрядних речень не висвітлює, але з його рукописних матеріалів [Каратаєва 1948, с. 74-80], що зберігаються в архіві Академії наук СРСР, видно, як він інтерпретував ці конструкції в лекціях, читаних у Петербурзькому університеті в 1916р.

Складнопідрядне речення О. О. Шахматов називає "супідрядним сполученням речень" ("соподчинительным сочетанием предложений"), яке кваліфікує як "особливе синтаксичне ціле" [Каратаєва 1948, с. 75]. Він розрізняє підрядні, які відносяться до всього змісту головного речення, "сполучникові" (вводяться неодмінно підрядним сполучником або еквівалентом його - підрядною паузою) та підрядні, що відносяться до одного з членів головного речення (підмета, присудка чи другорядного члена). Такі підрядні речення мають значення додатків, означень, прикладок і називаються відносними ("относительными"), тому що вводяться звичайно відносними займенниками й відносними прислівниками.

Отже, О. О. Шахматов, як бачимо, розглядає підрядні речення не ізольовано, а у відношенні їх до головного речення, а це якраз і обумовило в основному правильний висновок, до якого приходять автор, що співвідносність між підрядними реченнями й членами простого речення може бути встановлена тільки в конструкціях другого виду ("відносних"), які "можна розглядати як поширене речення".

Щодо класифікації самих підрядних речень, то вона невтримана й суперечлива. Для конструкцій першого виду О. О. Шахматов визначає характер "залежності думки вираженої підрядним реченням, від думки головного речення" і встановлює причинову залежність, залежність, що виражає мету, наслідок, порівняння і т. п. У конструкціях другого виду підрядні речення кваліфікуються в одному випадку залежно від синтаксичної ролі того члена головного речення, який вони обслуговують; у другому випадку - залежно від того, яку синтаксичну роль виконують підрядні речення, замінюючи відсутній член у головному. Крім того, сам поділ складнопідрядних речень на два види (сполучникові й відносні) викликає деякі сумніви: якщо й можна було б прийняти цей поділ, то тільки у плані семантичного розмежування, а не граматичного, бо у відносних реченнях підрядні, як відомо, вводяться не тільки за допомогою відносних займенників і прислівників, але й за допомогою підрядних сполучників.

Нарешті, треба підкреслити, що О. О. Шахматов, як і його попередники, не звернув уваги на граматичну будову й склад головного речення, від чого в значній мірі залежить і функція підрядного (тип, а в деяких побудовах навіть і вид його).

З новіших робіт, присвячених цьому питанню, треба назвати згадану вище статтю проф. А. Б. Шапіро "О принципах классификации подчиненных предложений" [Шапіро 1937].

Усі складні (тобто складнопідрядні) речення А. Б. Шапіро ділить на дві основні групи: речення, що в головному мають співвідносне займенникове слово, зміст якого розкривається в підрядному, і речення, що в головному такого займенника не мають.

Таку класифікацію складнопідрядних речень у сучасній російській мові, на нашу думку, треба вважати невдалою. По-перше, усі ті речення, що не мають співвідносного займенникового слова в головному, ні в якому разі не можуть бути об'єднані в одній групі, бо їх граматична будова не завжди однакова. Візьмемо такі приклади: 1) *...печи, что твои слоны...*(Й. Тургенев), 2) *Садо, у которого оспапавливался Хаджи-Мураг, уходил с семьей в горы...*(Я. Толстой), 3) *Чем бы дитя ті тешилось, лишь бы не плакало* (Присл.). Безперечно, будова цих трьох складних речень різна. У складі останнього (третього) речення є тільки два взаємозв'язаних підрядних, а головного й зовсім немає. Не можемо ми зарахувати до однієї групи й перші два речення, як це робить А. Б. Шапіро, виходячи з того, що в головному, мовляв, немає співвідносного слова, а "підрядні ...доповнюють головне якимось новим членом речення" [Шапіро 1937, с. 21].

Помилка автора в даному разі полягає, на нашу думку, якраз у тому, що він у таких конструкціях не звернув уваги на будову головного речення, а в зв'язку з цим і на ту роль, яку виконує підрядне речення, обслуговуючи головне. Порівнюючи побудову головного речення в першому і в другому прикладах, можна легко помітити, що в першому головне речення семантично невикінчене, граматично неповне й тому само по собі не може бути виразником окремого вистову, бо в ньому бракує виразника предиката-присудка; цю прогалину заповнює підрядне речення, виступаючи в ролі невід'ємної, органічної частини головного речення, - в ролі

відсутнього присудка. У другому випадку головне речення являє собою конструкцію, викінчену семантично й граматично, при якій підрядне виступає як доповнюючий, але "необов'язковий" її член.

Отже, підрядне речення, виступаючи в ролі зовсім нового члена, відсутнього в головному, залежно від граматичної побудови останнього, в одному випадку є невід'ємною частиною головного речення, а в другому - не тільки "факультативним" його членом. А цього якраз і не можна не враховувати при аналізі будови складнопідрядних речень.

По-друге, не можна погодитись з тим, що речення, які не мають в головному співвідносного займенникового слова, але можуть його мати, становлять перехідну групу. Відсутність чи наявність такого займенника не випадкова - це, як відомо, обумовлюється смислом висловлення, а залежно від цього дістане ту або іншу побудову й головне речення.

Даремно гадає А. Б. Шапіро, що структура речення не зміниться, коли в головне вводиться співвідносний займенник, якого раніше не було. Безперечно, зміниться. Зміниться, по-перше, склад головного речення - в ньому збільшиться кількість членів; по-друге, зміниться й навантаження підрядного речення, яке виконуватиме роль не нового члена, зовсім відсутнього в головному, а розкриватиме тільки один з його членів, а саме: зміст цього займенника. Порівн.: *Він, як і всі і Він такий, як і всі*. У першому реченні підрядне виконує роль присудка, відсутнього в головному, а в другому підрядне наповнює конкретним змістом співвідносне слово *такий*, яке формально виступає в ролі присудка головного речення.

Крім того, в класифікації, запропонованій А. Б. Шапіро, на жаль, не знаходять собі відповідного місця т.зв. "взаємопідрядні" речення (термін О. М. Пешковського).

Спинимось ще не на статті доц. М. С. Поспелова "Про граматичну природу складного речення". М. С. Поспелов переконливо доводить, що "складові частини складного речення не можна розглядати як окремі речення, а тільки як взаємозв'язані й тому несамостійні елементи єдиної синтаксичної побудови". Він робить спробу провести розмежування груп складнопідрядних речень, спираючись "на ті відмінності між ними, які встановлюються або одночленності складних речень" [Поспелов 1950, с. 337].

Проте навряд чи можна визнати класифікацію, запропоновану М. С. Поспеловим, вдалою. Автор, по-перше, надто семантизує окремі різновиди складнопідрядних речень і тому вважає їх різними типами, в той час, коли вони з точки зору синтаксичної побудови можуть бути зведені до одного типу; по-друге, синонімічні конструкції з наявним і відсутнім співвідносним займенниковим словом у головному реченні. Значення якого розкривається в підрядному, об'єднує в одну групу.

<...> За допомогою граматичної будови різне виливається в мові в однаковій формі, в однаковій побудові. "Отже, абстрагуючись від часткового і конкретного, як в словах, так і в реченнях, граматики бере те загальне, що лежить в основі змін слів і сполученні слів у реченнях і буде з нього граматичні правила, граматичні закони" [Сталій 1950, с. 22]. Тому доц. М. С. Поспелов, на нашу думку, повинен був

Див. рецензію В. І. Борковського в "Советской книге", 1951, №7, стор. 100-101), вміщеній у збірнику за редакцією акад. В. В. Виноградова "Вопросы синтаксиса современного русского языка", що вийшов з друку після лінгвістичної дискусії 1950 року та історичних виступів Й. В. Сталіна з питань мовознавства.

спочатку сказати, які є в сучасній російській мові структурні типи складнопідрядних речень, а потім уже говорити про те, які з них є виразниками логічної двочленності, а які - виразниками логічної одночленності, тим більше, що між синтаксичними і логічними категоріями повної відповідності не існує.

Що М. С. Поспелову не вдалося встановити основні типи синтаксичної побудови складнопідрядних речень, видно хоч би з таких його тверджень. До двочленних він відносить "ті випадки сполучникової й відносної підрядності, в яких поширення основного речення "підрядною" частиною не є необхідним для самого цього "головного" речення. Наприклад: *Обе девицы надели желтые шляпки и красные баинки, что бывало у них только в торжественные случаи* (О. Пушкін)". До двочленних він відносить "також і ті складні речення з відносною підрядністю означального типу, які не можуть мати займенниково-вказівних відповідей у головному реченні, тому що означуваний іменник в таких реченнях береться в найзагальнішому, невизначеному значенні. Наприклад: *Облачко обратилось в белую тучу, которая поднималась, росла и облегла небо* (О. Пушкін)" [Поспелов 1950, с. 330, 331]. Таким чином аналіз цих речень показує, що в даному разі ми маємо справу з різними видами підрядних речень (в одному випадку - означальне, в другому - відносне супровідне) одного й того ж структурного типу. В обох випадках "поширення" основного речення "підрядною" частиною не є необхідним для самого цього "головного" речення, тому що підрядне речення не обумовлюється ні семантикою, ні будовою головного.

До речень одночленних М. С. Поспелов відносить три групи складнопідрядних речень, в яких підрядне "може розглядатися тільки в функції розгорнутого члена "головного" речення": 1) "складнопідрядні речення з відносною підрядністю означального типу і з органічно необхідними, легко поновлюваними займенниково-вказівними відповідностями в "головному" реченні. Наприклад: *Это был полк, в который попал Сережка*"; 2) "всі речення, що розгортають у підрядній частині будь-який член головного: підмет, присудок, означення, додатки, обставини, намічені в головному наявними або опущеними вказівними займенниками. Наприклад: *Все хорошо, что хорошо кончается; Блажен, кто молоду был молод...*"; 3) "всі ті речення, що в підрядній своїй частині виражають будь-який предметний член речення, відсутній у головній частині - додаток або підмет... Наприклад: *Я у зчал, наконец, куда я зашел. ...Недаром говорится, что дело мастера боится...Мне кажется, что вы ошибаетесь...*" [Поспелов 1950, с. 331-332].

Щодо третьої групи, то сумнівів вона в основному не викликає (вона тільки неповно представлена). Перші ж дві автор міг би з успіхом об'єднати, тому що все це такі речення, які в головному мають або можуть мати вказівне займенникове слово, а підрядне речення виступає в ролі розгорнутого члена, що створює значення співвідносного займенника. Однак нема ніяких підстав об'єднувати в одну структурну групу синонімічні речення, що мають у головному співвідносне займенникове слово і не мають його.

Нарешті, досить дивним здається, чому речення *Я приехал домой, когда уже было темно*, яке Л. В. Щерба кваліфікує як одночленну фразу, М. С. Поспелов відносить до двочленних речень, а речення *Вы поедете туда, где стоят ваши части* - до одночленних [Поспелов 1950, с. 333], в той час коли ці обидва речення, згідно з прийнятими М. С. Поспеловим настановами, повинні бути зараховані до одночленних. Адже й перше речення може мати в головному співвідносне займенникове слово, порівн.: *Я приехал домой тогда, когда уже, было темно*.

Таким чином, коли не рахувати так званих взаємопідрядних речень, то п'ять груп, установлених доц. М. С. Поспеловим, можна звести до трьох основних структурних типів складнопідрядних речень як у російській, так і в українській мові.

Слід також згадати висвітлення цього питання в "Курсі сучасної української літературної мови, т. II, Синтаксис", за редакцією дійсного члена АН УРСР Л. А. Булаховського ("Радянська школа", Київ, 1951). Значне місце (майже половина тому) відводиться в цьому посібнику складнопідрядному реченню. Автор цього розділу О. Є. Вержбицький притягає багатий і надзвичайно інтересний матеріал, але подає його в плані традиційної класифікації підрядних речень.

Як сама класифікація, так і детальний аналіз сполучників і сполучних слів залишилися, на жаль, поза розглядом закономірностей у самій будові складнопідрядного речення як єдиного своєрідного синтаксичного цілого, хоч автор і підкреслює в "Загальних зауваженнях", що "повинна вивчатись і структура складного речення" [Курс 1951, с. 155].

"З структурного погляду, - пише автор, розрізняються два типи складнопідрядних речень. В першому підрядне становить собою якийсь член головного речення. У складнопідрядних другого типу підрядне тільки конкретизує член головного речення, виражений займенником чи займенниковим прислівником" [Курс 1951, с. 146]. Але ця класифікація (до речі, некритично запозичена в проф. А. Б. Шапіро) не відображає структурних властивостей складнопідрядного речення в сучасній українській мові.

Закінчуючи цей короткий огляд, ми вважаємо за необхідне підкреслити, що традиційне розуміння складнопідрядного речення, яке знаходить своє вираження в найрізноманітніших "класифікаціях підрядних речень", не може нас задовольнити.

III

Складнопідрядне речення ми розуміємо як своєрідне складне синтаксичне ціле з двох або кількох взаємозв'язаних невідповідних предикативних одиниць, з яких одна виступає як головне речення, а інші, що обслуговують його (що становлять його органічну частину або пояснюють його в цілому чи тільки окремі члени), називаються підрядними.

Функціонально підрядні речення дуже різноманітні, їх синтаксична роль залежить не тільки від лексико-семантичних особливостей їх членів, але в значній мірі й від побудови складнопідрядного речення в цілому.

Усі існуючі в сучасній українській мові різновиди складнопідрядних речень, на нашу думку, можна поділити на ряд відмінних один від одного структурних типів, незалежно від того, сполучникові вони чи безсполучникові (речення, з яких підрядні зблизилися з членами простого речення й набули їх властивостей або ідіоматизувалися, в даній роботі не розглядаються [Мигирин 1949, с. 55-69].

До першого типу зараховуємо складні речення, що мають у головному вказівне (чи співвідносне) займенникове (в широкому розумінні) слово, значення якого розкривається в підрядному реченні. Характерною рисою підрядності в реченнях такого типу є не тільки наявність підрядних сполучників чи їх інтонаційних еквівалентів, але й присутність у головному реченні різних корелятивів (вказівних слів). Внутрішній зв'язок між компонентами даного складного утворення виявляється в тому, що підрядне речення структурно обумовлюється співвідносним (вказівним) займенником у головному [Каратаєва 1949, с. 46], напр.: *Хто дає, той і має* (Прислів'я). *Чого не втне чи не доставе - Усе погане* (Л. Глібов). *Все сталося так несподівано й швидко, що люди закам'яли* (М. Коцюбинський). *Хто кохав*

життя ледаче, Непереливки тому (Л. Глібов). *Що, братіку, посіяв, те й пожни* (Л. Глібов). *Благословенна та земля, в якій зерно не умирає* (А. Нагнибіда).

Такий тип речень дуже поширений. Це пояснюється гнучкою природою займенника, який виступаючи який, виступаючи як співвідносне слово, може виконувати в головному реченні роль усіх членів, як головних, так і другорядних.

Підрядні речення цього структурного типу в синтаксичному відношенні дуже різноманітні, тому що їх функція обумовлюється синтаксичною роллю вказівного займенникового слова, яке виступає в головному реченні. Сміслово ж їх навантаження зводиться, власне кажучи, до одного - вони завжди наповнюють якимсь конкретним, уточнюючим (корективним) змістом вказівні слова, семантика яких, як відомо, найбільш загальна. Отже, й не дивно тому, що одне й те саме підрядне речення може виконувати різну синтаксичну функцію навіть тоді, коли відноситься до одного й того ж самого вказівного займенникового слова, але при умові, коли цей займенник у головному реченні виступає в різній синтаксичній ролі. Порівн.:

1. *Ми, ті, хто об'єднався у "Рух вільних австрійців", вітаємо Червону Армію* (ТАРС, 9/IV 1945).

2. *Ті, хто об'єднався у "Рух вільних австрійців", вітають Червону Армію.*

3. *Ми ті, хто об'єднався у "Рух вільних австрійців".*

Як бачимо, підрядне речення *хто об'єднався у "Рух вільних австрійців"*, розкриваючи зміст займенника "ті", в одному випадку виступає разом із цим займенником як виразник суб'єкта (друге речення), в другому - як виразник предиката (третє речення), в третьому випадку - як виразник апозиції (перше речення). І коли підрядне речення в другому прикладі називають підметовим, а в третьому - присудковим, то в першому прикладі його, доцільно, на нашу думку, кваліфікувати як прикладкові.

І навпаки, різні підрядні речення можуть виконувати однакову синтаксичну функцію, коли займенникові слова (однакові чи різні), з якими вони взаємозв'язані, виступають в одній і тій же синтаксичній ролі.

Очевидно, що сполучники й сполучні слова, при наявності співвідносного займенника в головному реченні, зовсім втрачають здатність визначати синтаксичне навантаження підрядного речення, функція якого цілком залежить від ролі такого займенника і ним обумовлена.

До другого структурного типу зараховуємо складні речення, в яких підрядне виступає в ролі такого відсутнього члена головного речення, без якого речення взагалі не можна збудувати.

Це порівнюючи непоширений тип. Тут можливі тільки три види підрядних речень, а саме такі, які виступають у ролі відсутнього додатка, або підмета, або присудка головного речення. Наприклад:

а) Підрядне речення в ролі відсутнього додатка:

Знає світ: у Білім домі Намічають воєн план... (Пісня "За мир!") *Тихонович зрозумів вреєтї, що сталося* (М. Коцюбинський). *Думаш - ваьме хто бїдну?* *Посивіє дівакою* (М. Коцюбинський).

б) Підрядне речення в ролі відсутнього підмета:

Блажен, хто в парості гілля Сади грядущого читає. (А. Нагнибіда). *Було незрозумілим, чому несподівано обірвала свою мову Марина Михайлівна* (В. Собко). *Гнатові здалося, що йому приснився гарний сон...* (М. Коцюбинський).

в) Підрядне речення в ролі відсутнього присудка: *Вона, як і всі* (3 газ.). *Поле - що безкрає море* (Панас Мирний). *Ніч - хоч голки збирай* (3 розм.). *Оришка сяде.*

а *Чіпка* - коли сидить, коли лежить (Панас Мирний). І в реченнях цього типу не можна, звичайно, орієнтуватися на сполучні слова. Порівн., наприклад, оформлення підрядного речення, що виражає об'єкт, відсутній у головному:

Я знаю, що ви не придете. Я знаю, де ви були. Я знаю, про що ви говорите. Я знаю, куди ви йдете. Я знаю, скільки ви заплатили за книжку. Я знаю, котра година.

Або таке підрядне речення, що виступає в ролі підмета в головному: *На місці з'ясується, де, які та в якій кількості наявні приміщення* (К. Симонов).

У відміну від перших двох структурних типів, в яких підрядне речення є невід'ємна, органічна частина головного, тому що головне без підрядного буде недоказане, невикінчене, речення третього типу характеризується тим, що в них підрядне є "необов'язковий", так би мовити, факультативний член, бо головне речення може функціонувати і в своєму власному складі, себто без підрядного. Підрядне ж речення виконує роль доповнюючого члена, потреба в якому викликається не будовою головного речення і не семантикою його членів, як в реченнях перших двох структурних типів, а смислом усього висловлення. Таке підрядне речення може виступати або в атрибутивній функції (при словах з предметним значенням у головному), або в адвербіальній (при присудку головного речення), або, обслуговуючи головне речення в цілому, може вказувати на якінебудь роз'яснення чи зауваження з модальним відтінком, напр.:

До вечора, коли повернули з поля молдувани, звістка про приїзд "докторів" облетіла ціле село (М. Коцюбинський) ...ніколи не хвались, *Поки гаряд не зробиш діла* (Л. Глібов). Хазяйка, хоч було, *напинала на плечі кожух і теж: приставала до гурту* (М. Коцюбинський). *Гордійв батько Остап Ясен, що теж походив з підліщан-однодумців і не мав і грядки власної землі, якоюсь непомітно на старшого прикажчика в економії вислуживсь* (Є. Кротевич).

Ми комунізму бачим берег близький, коли виходим на колгоспний лан - по горизонт шумлять хліба гвардійські, мов золотий безмежний океан (Л Рядченко).

Понад 6,5 мільярда карбованців витрачається в цьому році тільки на культурно-побутові потреби залізничників, що в два з лишком рази перевищує асигнування останнього довоєнного року (Такі приєднувальні підрядні речення як останнє, можна назвати супровідними (рос. "сопутствующими"; за термінологією А. Б. Шапіро - "относительніє", за С. І. Абакумовим - "присочиненніє"); їх, на нашу думку, треба розглядати як на перший крок до модально-вставних речень. Порівн. приклади в С. І. Абакумова (Современний русский литературный язык, 1942, стор. 162, 311), серед яких є справжні модально-вставні речення) ("Літ. Газета").

Коли в наведених прикладах відкинути підрядні речення, то в тому що залишиться, себто в головних реченнях, не зруйнується граматична будова, не зміниться й основний зміст; вони тільки перетворюються в прості речення⁷.

Такий тип складнопідрядних речень, як і речення першого структурного типу, дуже поширений у сучасних найбільш розвинутих мовах, якими є, звичайно, східнослов'янські мови.

Усі ці три структурні типи складнопідрядних речень, що ми їх розглянули, треба вважати основними. Але не можна забувати й того, що між сурядністю і підрядністю чітких меж не існує, як і взагалі це спостерігається при класифікації

⁷Примітка. Звичайно, щоб стати нормальним остаточно викінченим реченням як виразником окремої думки, таке головне речення повинне дістати в живій мові ще відповідне інтонаційне оформлення

будь-яких мовних явищ. У свій час на це звернули увагу В. О. Богородицький [Богородицький 1935, с. 229] і О. М. Пешковський [Пешковский 1947, с. 413-414], про це досить переконливо говорить, даючи діалектичне обґрунтування наявності проміжних категорій у мові, В. П. Семеніхін у своїй статті "Подчинение и сочинение" [Семенихин 1949, с. 20-27; Чередниченко 1948, с. 119-122].

Тому й не дивно, що в наших сучасних мовах існують своєрідні складні конструкції, проміжні між складносурядними й складнопідрядними реченнями, конструкції, які ми умовно називаємо взаємопідрядними і зараховуємо їх до четвертого структурного типу. Вони характеризуються тим, що в них: а) відсутнє зовсім або чітко не вирізняється головне речення; б) складові частини оформлені як підрядні речення (з участю підрядних сполучників) або об'єднані за допомогою парних сполучників, окремі компоненти яких розміщені в різних реченнях, що зв'язані між собою, як говорить О. М. Пешковський, "взаємною підрядністю"; в) можливі також окремі випадки, коли відповідність між складовими частинами досягається спеціальними структурно-лексичними засобами.

Приклади:

а) *Хто в ліс, а хто по дрова* (Присл.). *Що києм, що палицею* (Присл.). *Хто додому, хто в діброву* (Т. Шевченко).

б) *Що далі в ліс, то більше дров* (Присл.). *Щоб я тебе не любила, то б я тебе не будила* (Фольклор). *Коли гульк - аж в степ широкий суне злючая зима* (Л. Глібов). *Що вб'си, то в'деш* (Присл.). *Чия би гарчала, а твоя б мовчала* (Присл.). *Що хатка, то інша гадка* (Присл.). *Коли капіталізм намагався нівелювати людину, звести її до механізму, то у нас, що не людина - то характер* (О. Фадєєв).

в) *Дмись не дмись, а волом не будеш* (Присл.). *Не вспіла Гава носом ткнути, Аж і Лисичка тут стоїть* (Л. Глібов).

Нарешті, не можна не відмітити й того, що в мовній практиці, особливо в літературній, як художній, так і науковій мові дуже часто зустрічаються складні конструкції мішаного типу, в яких по-різному можуть переплітатися побудови різних структурних типів (двох, а іноді навіть і трьох). Це буває тоді, коли головне речення обслуговується двома чи кількома підрядними реченнями, що знаходяться в різній залежності як у відношенні одно до одного, так і у відношенні до головного речення напр.:

/ ми знаємо, що те, що ми робимо тепер для нашого народу, принесе велику користь і радість усьому людству («Літ. Газета»). *Він (Замфір) поклав руку на папери, що лежали на столі, і нахилився до Тиховича так, що той почув тепло від його дихання* (М. Коцюбинський). Крім того, можливі й такі рідкі випадки, коли одно підрядне речення обслуговує одночасно два, а іноді й три головних речення, зв'язаних між собою способом сурядності, напр.:

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство (М. Коцюбинський). *Де трудящих розцвіли закони, Там квітне воля, Правда там жива* (М. Рильський). *Знов розцвітуть сади зелені, Заграє золото ланів, - Бо Сталіна безмежний геній До перемоги нас привів* (М. Рильський). *Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а в середину з лоскотом посипались тинк і цегла* (М. Коцюбинський).

Проте такого роду складні утворення виділяти в окремий структурний тип немає потреби, тому що вони являють собою лише комбінацію (сполучення) основних типів, розглянутих нами вище.

Розгляд будови складнопідрядних речень в українській мові дозволяє нам зробити ряд висновків.

1. Щоб вирішити проблему підрядності в складних синтаксичних утвореннях і встановити відповідну класифікацію підрядних речень сучасних слов'янських мовах, що має не тільки теоретичне, але й велике практичне значення треба виходити не від підрядних речень і не від сполучників сполучних слів, за допомогою яких підрядні речення зв'язуються з головними, а від будови складнопідрядного, речення в цілому. Саме вона визначає ту функцію, яку виконує підрядне речення у відношенні до головного в побудові складнопідрядної конструкції як єдиного синтаксичного цілого, тобто визначає тип самого підрядного речення. Установлювати ж види підрядних речень у межах того чи іншого структурного типу можна тільки з урахуванням характеру синтаксичних відношень між підрядним і головним реченням, а також лексико-семантичних властивостей підрядного.

Питання про встановлення груп складнопідрядних речень, що виражають логічну двочленність і однокленність, з нашої точки зору, може бути позитивно вирішено лише тоді, коли будуть визначені структурні типи цих складних синтаксичних утворень.

Підрядність, так само як і сурядність, - це факт структури речення, а її яскрав менш за все враховують, коли досліджують підрядні конструкції [Каратаева 1941, с. 24].

2. Сполучники й сполучні слова самі по собі не можуть визначити тип і вид підрядних речень особливо в конструкціях перших двох структурних типів, де вони максимально абстрагуються; в реченнях третього структурного типу вони в значній мірі зберігають свою семантичну прозорість.

3. Підрядне речення, взяте окремо, це не самостійне речення, хоч предикативна одиниця. Без головного підрядне не може самостійно функціонувати, не може бути окремою комунікативною одиницею, тому краще кваліфікувати його як розгорнутий член речення, оформлений як предикативна одиниця, що дістала структуру несамостійного речення.

Іноді постпозитивне підрядне речення може виділитися в окреме неповне приєднувальне речення, але тільки в тому випадку, коли головне передує йому. Напр.:

Я мстив ворогові за нашу розлуку, за розбиту золоту мрійну чашу їм 'я якій - любов (І. Цюпа).

Таке членування можливе лише в реченнях третього структурного типу. В даному разі це пояснюється слабшою спаяністю підрядного з головним, ніж у реченнях першого і другого структурних типів, в яких підрядне є невід'ємною органічною частиною головного речення. Тому цілком правильним треба визнати таке твердження І. А. Попової "Підрядність теж являє собою ряд ступенів від більш вільного зв'язування речень, що не втрачають своєї самостійності, до перетворення підрядних у члени головного речення і аж до розчинення їх у нього" [Попова 1950, с. 395].

Таким чином, підрядне у відношенні до головного речення, залежно від структурного типу складнопідрядного речення, є або невід'ємна, органічна його частина (I і II типи), або "необов'язковий", факультативний член (III тип).

4. Підрядні речення, порівнюючи з членами простого речення, навіть відокремленими, являють собою категорію значно складнішу, семантично багатшу й різноманітнішу, тому між першими й останніми не завжди можна встановити повну співвідносність.

У конструкціях першого структурного типу підрядні речення можуть виконувати, як відомо, таке ж синтаксичне навантаження, як і вказівні займенникові слова, тобто можуть бути в ролі як головних, так і другорядних членів речення (в ролі підмета, присудка, додатка, прикладки, означення і різних обставин).

У конструкціях другого типу підрядні речення можуть виступати лише в функції таких членів, без яких взагалі не можна збудувати речення; вони можуть виконувати роль підмета, або присудка, або додатка, відсунутого в головному.

У конструкціях третього типу співвідносність спостерігаємо тільки в тих випадках, коли підрядні речення виступають в атрибутивній чи адвербіальній функції (в ролі означення й різних обставин). Коли ж вони обслуговують головне речення в цілому, то такого паралелізму бути не може; порівн. речення наслідкові, умовні, допустові й супровідні.

Щодо взаємопідрядних речень (четвертий структурний тип), то говорити про будь-яку співвідносність їх компонентів з членами простого речення немає потреби.

Література

1. Абакумов 1938: **Абакумов С. И.** О придаточных предложениях // Русский язык в школе. - 1938. - № 2.
2. Богородицкий 1935: **Богородицкий В. А.** Общий курс русекой грамматики. - 5-е изд., переб. - М; Л.: Соцкзгиз, 1935. - 356 с.
3. Будде 1913: **Будде Е. Ф.** Учебник грамматики русекого языка. - Ч.Н. Синтаксис. - М., 1913. - 267 с.
4. Буслаев 1875: **Буслаев Ф. И.** Историческая грамматика русекого языка. Синтаксис. - М., 1875. - Вид. 4. - 248 с.
5. Греч 1840: **Греч Н. И.** Чтения о русеком языке: В 2 ч. - СПб, 1840. - 4.2. - 404 с.
6. Давыдов 1835: **Давыдов И. И.** Опыт общесравнительной грамматики русекого языка. - Вид. 2. - СПб.: Тип. Акад. наук, 1853. - 573 с.
7. Ильин 1948: **Ильин Б. А.** Современный английский язык. - Вид. 2. - М., 1948.
8. Каратаева 1948: **Каратаева З. И.** Академик А. А. Шахматов о предложении с однородными членами и о сложном предложении // Доклады и сообщения Института русекого языка. - Выш. 1. - М., 1948. - С. 74 - 80.
9. Каратаева 1941: **Каратаева З. И.** К вопросу о бессоюзном подчинении // Русский язык в школе. - 1941. - № 3.
10. Каратаева 1949: **Каратаева З. И.** К вопросу о развитии бессоюзного предложения в русеком языке // Ученые записки Ленинградского университета. Серия филологических наук. - Выш. 14. - Л., 1949.
11. Каринский 1936: **Каринский Н. М.** Очерки языка русеких крестьян. - М., 1936.
12. Корш 1877: **Корш Ф. З.** Способы относительного подчинения. - М., 1877. - 87 с.

13. Кротевич 1948: **Кротевич Е. В.** Обособленные синтагмы // Вопросы славянского языкознания. - Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1948. - Кн. 1. - С. 65 - 90.

14. Курс 1951: **Курс** сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. - Т. II. - К.: Рад. шк., 1951. - 408 с.

15. Лавров 1941: **Лавров Б. В.** Условные и уступительные предложения в древнерусском языке - М., 1941.

16. Мигирин 1949: Мигирин В. Н. К вопросу об зволучии придаточного предложения (развернутого члена главного предложения) // Известия Крымского пединститута. - Т. XIV. - 1949. - С. 55 - 69.

17. Петерсон 1923: **Петерсон М. Н.** Очерк синтаксиса русского языка. - М.; Пг.: Госиздат, 1923. - 131 с.

18. Пешковский 1947: **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. - Изд. 4-е. - М.: Учпедгиз, 1947. - 511 с.

19. Пешковский 1930: **Пешковский А. М.** Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений // Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики - М.; Л.: Госиздат, 1930. - С. 109 - 123.

20. Попова 1950: **Попова И. А.** Сложносочиненные предложения в современном русском литературном языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1950.

21. Поспелов 1950: **Поспелов Н. С.** О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1950. - С. 321 - 337.

22. Рифтин 1937: **Рифтин А.** О двух путях развития сложного предложения в академическом языке // Советское языкознание. - Т. III. - 1937.

23. Русская 1874: **Русская** грамматика Александра Востокова по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. - Вид. 12. - СПб, 1874

24. Семенихин 1949: **Семенихин В. П.** Подчинение и сочинение // Русский язык в школе. - 1949. - № 2. - С. 20 - 27.

25. Сокольская 1935: Сокольская Т. Сложноподчиненное предложение в немецком языке // Вопросы немецкой грамматики в историческом освещении. - М., 1935. - С. 148-170.

26. Сталін 1950: **Сталін И. В.** Марксизм і питання мовознавства. - К.: Держлітвидав УРСР, 1950.

27. Чередниченко 1948: **Чередниченко И. Г.** Особые случаи придачности в современном русском языке // Вопросы славянского языкознания. - Кн. I. - Львів, 1948. - С. 119 - 122.

28. Шапиро 1937: **Шапиро А. Б.** О принципах классификации подчиненных предложений // Русский язык в школе. - 1937. - № 2.

Опубл.: Українська мова і література в школі. - 1952. - М 1. - С. 17-23.

ДО ПИТАННЯ ПРО БУДОВУ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ*

Мовознавство, як і всяка інша наука, «не може розвиватись і робити успіхи без боротьби думок, без свободи критики» [Сталін 1951, с. 29]. Отже, неминучою і цілком природною є постановка дискусійних питань і в галузі синтаксису, зокрема в галузі теорії складнопідрядного речення, яка займає серед проблем наукової і практичної граматики одне з важливих місць. Немає сумніву, що радянське мовознавство, озброєне марксистським діалектичним методом, озброєне основоположними працями Й. В. Сталіна, успішно розв'яже актуальні проблеми синтаксису складного речення, а разом з тим створить і чітку теорію складнопідрядного речення. Про це свідчить той факт, що в лінгвістичних працях останнього часу йому приділяється велика увага і робляться спроби висвітлити це питання по-новому, з позицій марксистського мовознавства [Поспелов 1950; Курс 1951]. Цьому ж питанню присвячена і стаття Є. В. Кротевича «Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові», вміщена в порядку обговорення.

Усі автори сходяться на тому, що основним завданням наукової розробки синтаксису складного речення є визначення структурних типів складних речень і встановлення на цій основі класифікації підрядних речень. Робляться спроби визначити структурні типи складнопідрядних речень з урахуванням їх логічної «одночленності» та «двочленності» (М. С. Поспелов), наявності чи відсутності в головному реченні вказівного займенника, що потребує розкриття його реального значення, з виявленням «обов'язковості» підрядного речення для складу головного чи, навпаки, «факультативної» ролі підрядного щодо будови головного (Є. В. Кротевич).

Розвиток синтаксичної будови мови, відповідно до висловленого Й. В. Сталіним марксистського розуміння процесу розвитку мови, відбувається «шляхом розгортання і вдосконалення основних елементів існуючої мови» [Сталін 1951, с. 29]. Тому при визначенні граматичної природи складнопідрядного речення слід виходити з того, що розвиток складного речення відбувався за розгортання будови простого речення. Отже, розгляду підлягає як питання про синтаксичні одиниці, з яких будується речення - від простого до складного, так і питання про способи синтаксичного сполучення цих одиниць - так і питання про способи синтаксичного сполучення цих одиниць - також у розвитку від сполучення слів до сполучення речень.

Як матеріал для синтаксичної побудови різноманітних типів речення мова на сучасному етапі свого розвитку використовує не тільки однослівні синтаксичні одиниці, але й словосполучення в ролі синтаксичних одиниць і навіть речення. Отже, до складу сучасного речення - простого, ускладненого, складного - входять як складові синтаксичні одиниці:

а) Слова, взяті із словникового складу мови і використані в самостійній або службовій синтаксичній ролі.

б) Сфразеологізовані стійкі словосполучення, які в реченні виступають у вигляді неподільних словосполучених синтаксичних одиниць (наприклад, *ідейно-політичний рівень, соціалістичне змагання і. п.*).

в) Ідіоми, які в реченні також становлять синтаксично неподільні одиниці. Наприклад: *Василя всього аж у жар кинуло* (Панас Мирний).

Друкується порядком обговорення статті Кротевича Є. В. Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові // Українська мова в школі. - 1952. - № 1

г) Часткові речення - так умовно назвемо речення, використовувані в ролі складових частин для побудови складного речення як його компоненти (головні й підрядні).

Внаслідок розвитку мови урізноманітнилися і способи граматичного сполучення слів і речень.

Існуванням сурядного і підрядного типів зв'язку між словами - членами речення - обумовлюється розвиток аналогічних типів синтаксичного зв'язку між частковими реченнями - членами складного речення. В результаті розвитку, збагачення і вдосконалення синтаксичної будови сучасної мови за внутрішніми законами її розвитку створилися такі типи синтаксичного між словами і сполученими реченнями як частинами синтаксичного цілого.

I. Сурядний зв'язок, при якому сполучені складові синтаксичні одиниці не залежні одна від одної: а) сурядний зв'язок між словами - однорідними членами речення (наприклад: *Глибокі моря в нас, глибокі і сині* - П. Тичина); б) сурядний зв'язок між частковими реченнями, поєднаними в складносурядне, із збереженням їх граматичної взаємозалежності (наприклад: *В море впало кілька великих важких крапель дощу, а за ними разом несподівано загув страшний вітер*, - І. Нечуй-Левицький).

II. Підрядний зв'язок з граматичною залежністю синтаксично поєднаних одиниць:

A. Зв'язок між пояснюваним і пояснюючим членами простого речення, здійснюваний способами узгодження, керування і прилягання (приклади загальновідомі).

Б. Зв'язок між пояснюваним словом і граматично підпорядкованим йому пояснюючим (підрядним) реченням. Для встановлення такого зв'язку використовується ряд способів:

1) Спосіб відносного присубстантивного підпорядкування в порядку неповного узгодження відносного сполучного слова підрядного речення з пояснюваним субстантивним членом головного речення. Наприклад: *Оці будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуца людина, тепер підуть під пікалі* (М. Коцюбинський).

2) Спосіб присубстантивного підпорядкування: а) за допомогою сполучних слів, які, незважаючи на те, що є словами відмінюваними, з пояснюваним субстантивним членом головного речення не узгоджуються; б) за допомогою невідмінюваних прислівникових сполучних слів, які пов'язуються з цим членом у порядку означального прилягання; в) за допомогою різних сполучників, нейтралізованих відносно основного - означального - значення підрядного і вживаних для визначення додаткових моментів (відтінків) основного значення.

Приклади: а) *Ще після снідання сонце поривалося вирватись з неволі темних хмар, що кругом облягли його* (Панас Мирний). *З вуст в уста, з покоління в покоління переходитиме слава про наших мудрих вожедів, у чий уяві наша країна вперше постала осяяною мірадами електричних вогнів* (з «Літ. Газети»).

б) *Це було схоже на літнє світання, коли дома це сплять і тільки двірники в білих хвастухах замітають вологі асфальти* (Ю. Смолич).

в) *Ліва, рука його, зігнута в лікті, трохи зводила тіло, і це створювало враження, ніби припав він до землі на мить, спіткнувшись на бігу* (Н. Рибак).

3) Спосіб відносного придієслівного підпорядкування з допомогою сполучних слів - прислівників, які обставинно прилягають до пояснюваних слів

головного речення, відповідаючи на обставинні питання. Наприклад: *Де сонце торкнулось вершечків дерев, спалахнуло листя злотозеленим вогнем* (М. Коцюбинський).

4) Спосіб підпорядкування часткових (підрядних) речень, які за смыслом пов'язуються з дієслівним або взагалі предикативним членом другого (головного) речення: а) так, як невідмінюваний підмет пов'язується зі своїм присудком, відповідаючи на питання називного відмінка, або ж б) так, як пов'язуються невідмінювані керовані члени, відповідаючи на питання непрямих відмінків. При цьому засоби сполучення (сполучники, сполучні слова, безсполучниково-інтонаційне сполучення) граматично нейтралізовані і не визначають характеру підрядного узалежнення речень. Приклади: а) *Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось* (М. Коцюбинський), б) *Ні до того, ні після того я не чув, щоб Галина так співала* (А. Шиян).

5) Спосіб утворення синтаксичної одиниці, складеної з двох частин: формальної, що виражається займенниковим словом - показником синтаксичної ролі підпорядкованого речення, і основної частини - підрядного речення, що становить зміст підрядної синтаксичної одиниці. Сполучники і сполучно-відносні слова в підрядному реченні граматично нейтралізовані і характеру підрядності не визначають. Займенниковою частиною, що виступає в головному реченні у ролі своєрідної підрядної зв'язки для підрядного речення, можуть визначитися (формально) різні члени речення - головні й другорядні. Приклади: *Всі чесні люди світу, всі ті, кому дорогий мир, дороге життя, з надією і радістю звертають свої очі до Москви, до Радянського Союзу* (3 газет).

6) Спосіб підрядного сполучення речень, при якому часткове (підрядне) речення синтаксично пов'язується з другим (головним) реченням або з якоюсь його частиною, а не з окремими його членами. Сполучні елементи при цьому способі сполучення мають такі особливості: а) підрядні сполучники виразно диференційовані і служать показниками характеру підрядності; б) сполучні займенникові слова дістають своє реальне значення від цілого змісту головного речення. Приклади: а) *Під вербами чорніла велика купа людей, пеначе великий рій вийшов з вулика та й сів під вербою* (І. Нечуй-Левицький). б) *Від холодного вітру сніг став сухий і розсіпчастий, що дуже утруднювало рух* (В. Арсенєв).

7) Спосіб взаємопідрядного сполучення двох речень, при якому граматична будова одного з них узалежнена граматичною будовою другого, що й знаходить своє граматичне вираження у вживанні відповідних сполучників в одному і другому реченні або у вживанні взаємно відповідних конструкцій. Наприклад: *Тільки ми рушили, як пішов дощ* (В. Арсенєв).

З наведеного аналізу основних способів граматичного сполучення слів і речень можемо зробити висновок, що складнопідрядні речення своєю синтаксичною будовою досить різноманітні; але за будовою підрядних речень їх можна звести до таких структурних типів:

1) Підрядні речення, граматично пов'язані з окремими членами головного речення за принципом синтаксично трансформованого узгодження, керування і прилягання.

2) Підрядні речення, що вживаються при відносно-вказівному займеннику (займенниковій підрядній зв'язці) в головному реченні.

3) Підрядні речення, які підпорядковані головному реченню в цілому або якійсь його частині.

4) Підрядні речення взаємного підпорядкування.

Кожен з цих типів має свої характерні риси і властивості.

Підрядні першого типу співвідносні своєю синтаксичною функцією з членами простого речення. Підрядність цього типу зростає на основі синтаксичної асиміляції речень. Така асиміляція може відбуватися і всередині простого речення, коли асимільоване речення, так би мовити, органічно вростає в будову простого речення. Інакше кажучи, ціле речення, увійшовши до складу простого, може функціонувати як синтаксично неподільна одиниця - член простого речення. Перетворившись у член простого речення, асимільоване речення може мати при собі пояснювальні члени - так, як і однослівні члени речення. Наприклад: *Нехай із ним роблять що хочать, нехай його судять як знають, а він не пустить її до хати* (М. Коцюбинський). - При дієслові-присудку *роблять*, відповідаючи на питання знахідного відмінка, стоїть додаток - асимільоване речення *що хочать*; при дієслові-присудку *судять* - **обставина** способу дії, друге асимільоване речення *як знають*.

Асимільовані речення можуть правити не тільки за другорядні, але й за головні члени речення - підмет і присудок. Наприклад: *«Ось воно... починається» промайнуло с голові Білогая* (Д. Ткач). - Асимільована пряма мова вжита як підмет відносно авторського контексту.

Асимільовані речення можуть сполучатися засобами сурядного зв'язку з однорідними однослівними членами речення. Наприклад: *Не знаю вашого імені і чий ви, дорога моя радянська людино* (Ю. Яновський).

Ставши подібним своєю синтаксичною функцією до членів простого речення, підпорядковане речення може вживатися так, що синтаксичні межі між ним і пояснюваним (головним) реченням зберігаються, а підрядний зв'язок знаходить своє вираження в особливій інтонації і в засобах підрядного сполучення - в сполучниках і сполучних словах. Підрядні, що виникають на основі і синтаксичної асиміляції, пов'язуються з окремими членами головного речення, отже, їх підрядність причленна. Ця підрядність цілком залежить від синтаксичних властивостей пояснюваного члена.

I. Якщо пояснюваний член головного речення - іменник або взагалі субстантивізоване слово, то виникає підрядність присубстантивна. Через те що іменник як член речення пояснюється, в першу чергу, означенням, то і підрядні присубстантивні в більшості випадків є підрядними означальними.

Характерним для присубстантивно-означальної підрядності є вживання цілої системи відносних сполучних слів. Серед них є такі, що пов'язуються з пояснюваним субстантивним членом головного речення в порядку неповного узгодження, - це сполучні слова *який* і *котрий*. Для цього типу підрядності в українській мові характерним є вживання в ролі сполучного слова займенника *З* особи (історично це також колишній вказівний займенник) після сполучника *що* (Немає підстав подіяти твердження О. Є. Вержбицького (Курс сучасної української літературної мови, т. II, стор. 189), начебто в подібних конструкціях маємо «сполучення займенника *що* з особовим займенником *він, вона, воно*». Перший з походження, звичайно, займенник в таких конструкціях є тільки службове слово - сполучник, не член речення. Особові ж займенники в таких конструкціях перетворились на сполучні слова, пов'язані з пояснюваним іменником головного речення в порядку неповного походження. Генетично ця конструкція пов'язується з підрядним староруської мови), *щоб*. Наприклад: *Гвардії сержант Казаков ішов з кількома бійцями-розвідниками попереду*

третього батальйону, що його вів сам хазяїн, командор полісу Самієв (О. Гончар).

Пов'язуючись з субстантивним членом головного речення, сполучні слова *котрий, який* стають показниками означальної функції підрядного, але з межах підрядного ніби переймають на себе значення пояснюваного субстантивного члена і, таким чином, створюється граматична ситуація для їх субстантивізації. Але ця субстантивізація лише відносна: після сполучних слів означуваний іменник «примислюється»; у староруській мові, як видно з історичних пам'яток, такий означуваний іменник, вживаючись у головному реченні, міг повторюватись і в підрядному, маючи перед собою займенникове означення. Приклад: *От могилок поперед р1)ки Соукиля к дорозі), которая дорога идет из Щдогичь до Баличь* (Зудичівська розгранична грамота 1413 р.). *Чий* - сполучне слово, за допомогою якого присвійно означуваний ним іменниковий член підрядного речення семантично пов'язується з субстантивним членом головного речення. Отже, з допомогою цього сполучного слова між субстантивним членом головного речення і означуваним іменником підрядного встановлюються стосунки присвійності, - на цій основі і виникає підрядність узалеженого речення. Наприклад:

Вам, колгоспні творці, З чийх рук пшениці, Буряки йдуть цукрові, - Будьте здорові! (Д. Білоус).

Сполучне слово *чий* вживається лише при такому підрядному означальному, яке підпорядковане субстантивному члену, що означає особу або живу істоту, до якої може бути встановлене граматичне відношення присвійності⁷. Семантично пов'язуючись із субстантивним членом головного речення, сполучне слово *чий* узгоджується, проте, не з субстантивним членом головного, а з другим іменником у складі підрядного; виражаючи лише відношення присвійності, це сполучне слово й не субстантивізується⁸. Конструкція означальних підрядних із сполучним словом *чий* рідко вживана.

Що - сполучне слово, яке пов'язує підрядне означальне з пояснюваним іменником головного речення, вживаючись у субстантивному значенні і дістаючи його від пояснюваного субстантивного члена. Характерною особливістю цього сполучного слова є те, що воно при своїй сполучній функції обмежене морфологічними формами (називний або знахідний відмінок) і синтаксичною роллю (підмет або прямий додаток) у підрядному реченні. Проте ця конструкція широко вживана в розмовній і літературній українській мові. Наприклад: *Витоплюючи сталь, рубаючи вугілля, викохуючи все вищі врожаї, насаджуючи сади, будуючи механізми, що звільняють від важкої праці десятки тисяч людей,- наші люди захищають мир* («Літ. Газ.»).

Де, куди, звідки - група сполучних слів, що пов'язують підрядне означальне з таким субстантивним членом головного речення, реальне значення якого підводиться під поняття місця або простору. Наприклад: *Ми виступаємо в країні, освітленій генієм Володимира Ілліча Леніна, в країні. Де невтомно і чудодійно працює залізна воля Йосифа Сталіна* (О. М. Горький).

Так було і в стародавній мові, де відношення присвійності означалося не тільки сполучним словом *чей*, але й формою родового відмінка займенника *его* в значенні присвійності, наприклад: *Преставися благовірний князь руський Володимир, прослуєши в поводах его имене третяху вся страны* (Лавр. Літ. Список

Помилково це сполучне слово окремими авторами вважається узгоджуваним з пояснюваним іменником головного речення (А. О. Загородній, Граматика, стор. 109; також у Курсі сучасної української літературної мови, т. II, стор. 187

Коли - сполучне слово, що пов'язує підрядне означальне з таким субстантивним членом головного речення, реальне значення якого підводиться під поняття часу або мислиться як процес, що відбувається за якогось часу, періоду. Наприклад: *Чи ти пам'ятаєш ті роки, коли виростав тут оцей Стрункий променстий, високий Будинок високих ідей* (М. Бажан). Для вираження присубстантивної підрядності вживаються також сполучники. Таке оформлення підрядності залежить, по-перше, від лексичного значення і морфологічної будови пояснюваного субстантивного члена головного речення і, по-друге, від тих смислових і синтаксичних відношень, які встановлюються між підрядними і головним реченнями. При цьому способі підрядного зв'язку в головному реченні, як правило, пояснюється субстантивний член. Що має при собі відносно займенникове означення (про цей тип підрядності скажемо далі) або означає абстрактне поняття, як-от: *Створювалось враження, ніби море робить глибокий вдих, потім довгий, шумний і стомлений видих* (Д. Міщенко).

Подібно до того, як у простому реченні окрема група іменників може пояснюватись додатками, вираженими керованими іменниками, так і в складнопідрядному реченні підрядне, пояснюючи субстантивний член головного речення, може відповідати не тільки на питання означення, але й на питання непрямого відмінка (найчастіше - знахідного з прийменником - *про що?*). Таким чином, підрядне уподібнюється додаткові, на втрачаючи, проте, в більшості випадків відтінку означальної підрядності. Тому такі присубстантивні підрядні можна б назвати о з н а ч а л ь н о-додатковими. Така підрядність залежить від семантики пояснюваного субстантивного члена головного речення та його морфологічної будови, а саме: переважно - це іменники віддієслівні з абстрактним значенням мислення-мовлення, що потребує конкретизації, розкриття реального змісту. Такі, наприклад, іменники: *думка* (яка? - про що?), *гадка*, *розмова* (яка? - про що?), *впевненість* (у чому?) і под. Підрядне сполучення відбувається за допомогою сполучника *що*, сполучників, які мають додаткові відтінки значення (мети, порівняння): *щоб*, *ніби*, *мов*, *немов*, *наче*, *неначе*, а також за допомогою відносно-сполучних слів. Наприклад: *Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагожать і пустять фабрику* (М. Коцюбинський).

Розглядаючи крисубстантивну підрядність, треба відзначити, що виразно означальна функція підрядних присубстантивних виявляється тоді, коли пояснювані субстантивні члени головного речення мають цілком конкретне предметне значення і підрядні пов'язуються з ними відносно-сполучними словами, особливо узгоджуваними. З послабленням конкретного предметного значення пояснюваного субстантивного члена, особливо коли він у реченні виконує синтаксичну роль обставини, пояснюючи присудок, підрядне присубстантивне при наявності в ньому прислівникових сполучних слів набуває паралельного (уточнюючого) обставинного відтінку значення. Наприклад: *Пізньої ночі, коли, всі порозходились, професор, зовсім стомлений, присів коло дружини* (Я. Баш).

2. Якщо пояснюваний член - прикметник, то виникає підрядність приад'єктивна. Прикметник, за основною своєю синтаксичною функцією (означення до іменника), - член речення з яскраво вираженою залежністю від субстантивних членів речення, з якими він часом і утворює стійкі словосполучення.

Пор.: Курс сучасної української літературної мови. - Т. II, стор. 210, див нашу рецензію на цю книгу - Українська мова в школі. - 1952. -№ 1.

Проте і при своїй синтаксичній узалеженості від пояснюваного іменника прикметник в окремих випадках, як другорядний член речення і особливо як призв'язковий член складеного присудка, може синтаксично підпорядкувати собі інші другорядні члени речення; пояснювальну синтаксичну функцію відносно прикметника - самого або в сполученні з іменником - може виконувати і підрядне речення. Наприклад: *Одного разу він прибув на комісію знервованим, сердитим, яким його ще ніколи не бачили* (Я. Баш).

Частіше ж пояснювальна функція підрядного приад'єктивного стосується не лише прикметника, але і його сполучення з іменником; звичайно, кінець кінцем підрядно пояснюється субстантивний член головного речення, безпосередньо, а через його означення, виражене якісним прикметником, наприклад: */ став він у ту коротеньку літню нічку мертвим сном, яким тільки спить чоловік, виморений важкою роботою* (Панас Мирний). Підрядне пов'язується з пояснюваним прикметником за допомогою сполучного слова *який*, що відповідає функції підрядного - підкреслювати якісний характер означення. На відміну від сполучних слів підрядних присубстантивно-означальних, сполучне слово підрядного приад'єктивно-означального іншими сполучними словами (*котрий, що*) не може бути замінене. Якщо пояснюваний член - дієслово (в широкому розумінні) або присудкове слово (категорія стану), то виникає підрядність придієслівна.

Синтаксична функція підрядних придієслівних обумовлюється почасти будовою головного речення, а головним чином - синтаксичними особливостями пояснюваного дієслівного або присудкового члена головного речення. Цей останній може не тільки підпорядковувати собі підрядні в синтаксичній ролі другорядних членів (додатків і обставин - приклади загальновідомі), але й обумовлювати підметове синтаксичне значення підрядного речення.

Підрядні придієслівні виконують роль підмета, коли в головному реченні підмет відсутній, а присудок виражений дієсловом або іншими предикативними членами речення, від яких до підрядного речення можна поставити питання називного відмінка. Слід підкреслити, що придієслівно-підрядні підметові речення можуть утворитися лише при неперехідних дієсловах та інших предикативних членах речення, що не керують формами прямого додатка. Часто присудки, що потребують вираження підмета придієслівно-підметовими підрядними реченнями, мають форму зворотних дієслів, які означають дію або стан без відношення до об'єкта і з невиразно-особовим значенням. Тим самим ці дієслова наближаються до безособових [Пор.: Курс 1951, с. 232-235], а підмет, виражений підрядним реченням, при таких дієсловах має особливий - асубстантивний - характер. Приклади: *Йому ясно уявлялося, як лютуватиме пак* (М. Коцюбинський). *Дітям здавалось, що вже вечір і що зараз прийде жата* (С. Васильченко).

В інших випадках знаходимо присудки, виражені присудковими словами (категорією стану), які в складнопідрядному реченні теж сполучаються з підрядними як зі своїми асубстантивними підметами. Наприклад: *Бій затих, але було ясно, що не надовго* (Д. Ткач).

Ще більш виразно виступає як показник приад'єктивно-означальної підрядності в російській мові сполучне слово *какой*; пор.: И отец мой в его расказах в первый раз представил мне простым и милым человеком, каким я не знаю его до сих пор (Л. Толстой).

4. Якщо пояснюваний член головного речення - прислівник з обставинним значенням, то виникає підрядність колоприслівникова: *Йдемо ще вище, де лісі нема* (Л. Дмитерко).

II. Підрядні другого типу пов'язуються з вказівними (і деякими іншими) займенниками і займенниковими прислівниками, які служать формальною частиною підрядно вираженого члена речення і показниками характеру підрядності. Синтаксична роль цих займенникових слів дуже різноманітна, отже, і пов'язані з ними підрядні можуть виступати в ролі любого члена речення. Приклади. Підрядне підметове: *В дванадцятій землянці жали ті, що недавно прибули з кораблів* (Д. Ткач). Підрядне присудкове: *Та хіба там я одна була така, що дочку свою шукала* (А. Шиян). Підрядне додаткове: *Я дивлюсь на тих, що йдуть повз мене* (Ю. Яновський). Підрядне обставини способу дії: *Я, син ленінсько сталінського комсомолу, його вихованець, бився так, як підказувало мені мос серце* (Д. Ткач).

Займенниковий член головного речення, вживаючись у ролі підрядної зв'язки, служить засобом акцентування реального значення, що виражається змістом підрядного речення, з різноманітними відтінками цього значення, показниками яких є сполучники. Наприклад, підрядне означальне з відтінком порівняння: *У нього було таке враження, неначе він побував дома, поговорив з рідними* (Д. Ткач).

III. Підрядні третього типу пов'язуються не з окремим членом речення, а із змістом головного речення в цілому. Характер підрядності залежить від тих смислових стосунків, які встановлюються між сполученими реченнями і граматично виражаються сполучниками і сполучними словами підрядності. Ці сполучники і сполучні слова вказують на такі підрядні значення, як наслідок, умова, причина, мета, порівняння та ін.

На відміну від перших двох типів підрядності, де сполучне слово або сполучник самі по собі не визначають характеру підрядності, роль сполучників і сполучних слів у вираженні третього типу підрядності в значній мірі диференційована: вони вживаються в підрядному як показники (детермінативи) певного характеру підрядності.

До деяких видів підрядних цього типу не можна поставити логічно-граматичного питання (наприклад - до підрядних наслідкових, допустових та ін.).

Приклади. Підрядне наслідкове: *Теплий туман слався по полю і наливе балку по самі віця, так що дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський). Підрядне відносне (пояснювально-доповнююче): *Микола Полтавець був в особливо тяжкому стані, йому потрібно було оперувати хребет, чого не можна робити в походах* (Я. Баш). Підрядне допустове: *Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видно було у п'яті* (М. Коцюбинський). Підрядне порівняльне: *Проміння місяця ламалося в хвилі, блищало, миготіло, рябіло, наче хтось сипнув з мішка на воду блискучими іскрами* (І. Нечуй-Левицький).

Аналізуючи синтаксичну будову складнопідрядних речень з підрядними третього типу, легко переконатися в тому, що ці підрядні не можна розглядати як «розгорнені» члени простого речення, з якими вони граматично не співвідносні і яким синтаксично не уподібнюються.

IV. Четвертий тип підрядності спостерігаємо в складному реченні з взаємно-підрядними: граматична будова кожного з двох поєднаних речень взаємно

узалежнюється, і це синтаксично визначається як вживанням відносно-сполучних елементів. В обох реченнях, так і синтаксичною будовою поєднаних речень. Наприклад: *Не встиг він сказати цих кілька слів, як раптом немов розколося небо* (Д. Ткач).

У таких, на нашу думку, тилах виявляється різноманітність синтаксичного явища підрядності в сучасній українській мові. Структура складнопідрядного речення багатогранна і, звичайно, не вичерпується вищенаведеним стислим окресленням найбільш рельєфних властивостей кожного з типів підрядності.

У всіх розглянутих типах підрядності і головне і підрядне речення, хоч вони і становлять лише частини складної синтаксичної одиниці, мають кожне свою внутрішню будову - будову речення з головними і другорядними членами мають свої достатньо впрямжені синтаксичні межі. Підрядним стає лише речення, підпорядковане засобами підрядного синтаксичного зв'язку другому реченню, при збереженні між ними синтаксичних меж. Коли ж такі межі стерті, (як це було показано на прикладі асимільованих речень), то речення в цілому лишається простим, хоч окремі його члени мають і самі будову речення.

Проте в працях, присвячених проблемі підрядності речень, часом вважається за підрядне речення те, що насправді є лише частиною простого речення. Так, не відрізняючи порівняльних присудків простого речення від підрядних порівняльних Є. В. Кротевич у статті «Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові», коли наводить речення «...лечи - що твої слони» і виражає, що в цьому «складнопідрядному» реченні «головне речення семантично невикінчене, граматично неповне... в ньому бракує виразника предиката-присудка; що прогалину заповнює підрядне речення, виступаючи в ролі невід'ємної, органічної частини головного речення - в ролі відсутнього присудка». До складнопідрядних зараховує автор і такі: «Поле - що безкрас море», «Чинка - коли сидить, коли лежить» [Кротевич 1952, с. 21, 25 - 26], не помічаючи, що першому з цих речень що вжито як порівняльну частку, а не сполучник, а в другому реченні коли - не сполучне слово, а звичайний член речення.

Немає підстав вважати такі речення за складні, бо складові частини, на які їх штучно поділяють, не являють собою часткових речень, навіть неповних. Службові слова, які в складнопідрядному реченні виступають як підрядні сполучники (що, як, мов, наче і ін.), в простому реченні виконують роль модальних часток при членах простого речення - при присудках [Чередниченко 1949, с. 191 - 198]. Головне речення, відірване від підрядного, як можна бачити з розгляду вищенаведених типів будови складнопідрядного речення, не можна вважати драматично завершеним, хоч, воно і автономне в своїй внутрішній синтаксичній будові. Головне речення є лише головна частина складного речення, граматично об'єднана з підпорядкованим йому підрядним реченням. Тому надуманою і штучною уявляється нам спроба Є. В. Кротевича подати принципи класифікації типів підрядних залежно від того, «обов'язковим» чи «факультативним» членом складнопідрядного є підрядне речення. Не семантичні ознаки, яким автор віддає перевагу, а граматичну будову треба покласти в основу класифікації підрядних. Як може підрядне бути «факультативним», «необов'язковим» членом складнопідрядного речення, коли речення саме тому і є складнопідрядним, що в ньому є підрядне речення, а головне не можна мислити без підрядного, бо те і друге - невід'ємні частини єдиного синтаксичного цілого? Не можна погодитись, що, маючи «факультативне» підрядне, «головне речення може функціонувати і в

своєму власному складі, себто без підрядного» [Кротевич 1952, с. 26]. Наводячи приклади таких речень, як *Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла*, автор твердить, що коли відкинути від головного підрядне, то в тому, що залишиться, «не зруйнується граматична будова, не зміниться й основний зміст». Але ж окреме речення *Ніколи не хвались* виражає категоричне, не обмежене в часі, постійне заперечення, а в сполученні з підрядним - заперечення на певний відрізок часу, тимчасове. Як бачимо, зміст речення змінюється залежно від того, чи виступає воно самостійно, чи виступає як головне в зв'язку з підрядним. До того ж, зміст складного речення являє не суму значень поєднаних речень, а утворюється з того загального змісту, який виражається поєднаними реченнями і синтаксично встановленими стосунками між ними.

Так, на нашу думку, слід підходити до вивчення граматичної будови складнопідрядного речення.

Література

1. Сталін 1951: **Сталін Й. В.** Марксизм і питання мовознавства. - К.: Держполітвидав УРСР, 1951.
2. Поспелов 1950: **Поспелов Н. С.** О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М: Изд-во АН СССР, 1950. - С. 321 - 337.
3. Курс 1951: **Курс** сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. - Т. II. - К.: Рад. шк., 1951. - 408 с.
4. Кротевич 1952: **Кротевич Є. В.** Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові // Українська мова та література в школі. - 1952. - № 1. - С. 17 - 29.
5. Чередниченко 1949: **Чередниченко И. Г.** Подчинительные союзы в системе простого предложения // Вопросы славянского языкознания. - Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1949. - Кн. 2. С. 191 - 198.

Опубл.: *Українська мова і література в школі. - 1952. - № 4. - С. 22 - 31.*

М. С. Поспелов

СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ І ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО БУДОВИ

Питання про природу і основні структурні типи складнопідрядного речення, що стало предметом жвавого обговорення на сторінках журналу "Українська мова в школі", є одним з найбільш актуальних питань синтаксису слов'янських мов. Оскільки в ході обговорення цього питання було піддано критичному аналізу основні положення моєї статті "Про граматичну природу складного речення" (у збірнику "Вопросы синтаксиса современного русского языка", М., 1950), вважаю за необхідне, включившись у продовжувану журналом дискусію, коротко викласти свої погляди і подати критичні зауваження до надрукованих у журналі статей Є. В. Кротевича, І. Г. Чередниченка та О. Н. Савченка.

Друкується порядком обговорення статті Кротевича Є. В. Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові // Українська мова в школі. - 1952. - № 1.

І. Як визначати складне речення і як розглядати його частини, так звані "головні" і "підрядні" речення?

Я гадаю, що ніхто не буде заперечувати, що складне речення утворює єдине смислове та інтонаційне ціле, яке складається з двох або більше частин, відповідних своєю будовою простим реченням. Але звідси як прямий висновок випливає, що частини складного речення не утворюють окремих речень, бо, не маючи смислової та інтонаційної закінченості, вони в складному реченні або втрачають самостійність, або й зовсім її не мають. Проте з цим висновком не згоден О. Н. Савченко. Він твердить, що таке розуміння природи складного речення нібито суперечить першому закону діалектики, і без усяких підстав приписує мені чужу думку, ніби речення можуть бути тільки ізольованими¹². Але саме тому, що "предмети, явища органічно зв'язані одне з одним, залежать одно від одного і обумовлюють одно одне" [Історія 1949, с. 100], я не тільки заперечую синтаксичну самостійність предикативних частин складного речення, але й тверджу, що у зв'язній мові самостійні речення утворюють складні синтаксичні єдності [Поспелов 1948]. О. Н. Савченко не бачить у складному реченні здійснюваного за законами внутрішнього розвитку мови переходу до нової граматичної якості порівняно до сполучення самостійних простих речень. На його думку, між ними немає "принципової різниці", і для нього складне речення за висловлюваним у ньому смислом залишається простою сумою значень простих речень, що входять в його склад. Уся різниця між ними полягає ніби тільки у "смислових відтінках", що їх вносять у складне речення ті або інші сполучники. Але, як правильно відзначає на закінченні своєї статті І. Г. Чередниченко, "зміст складного речення являє собою не суму значень поєднаних речень, а утворюється з того загального змісту, який виражається поєднаними реченнями і синтаксично встановленими стосунками між ними" [Чередниченко 1952, с. 30].

Прагнучи зберегти за частинами складного речення значення синтаксично відмежованих простих речень, О. Н. Савченко жертвує інтонаційною закінченістю як конститутивною ознакою речення, зводячи таким чином поняття речення до простого вираження предикативного зв'язку. Тут точка зору О. Н. Савченка збігається з методологічно неправильною позицією О. М. Пешковського, який теж жертвував "ідеєю інтонаційно-синтаксичної єдності речення, аби тільки зберегти назву "речення" за всіма зовнішньо однорідними, формально однотипними зчепленнями слів - незалежно від їх смислу, функцій і їх інтонації" [Виноградов 1950, с. 60]. Довівши свою думку до логічного кінця, О. Н. Савченко неодмінно повинен прийти до того висновку, до якого закономірно прийшов Пешковський, відриваючи інтонацію від граматики і розглядаючи складне речення як "сполучення речень", що утворює "багатоскладову фразу".

Обвинувачуючи мене у знехтуванні граматичної специфіки речення, О. Н. Савченко не помічає, що він позбавляє речення основної граматичної ознаки - закінченої інтонації, в якій саме і виражається модальність речення, тобто відношення висловлюваного в реченні до реальної дійсності. А між тим неодмінною ознакою речення є "певна ритмомелодична завершеність" - як правильно підкреслює дійсний член АН УРСР Л. А. Булаховський [Курс 1951, с. 9]. Якщо ж бачити в реченні не інтонаційну єдність, а лише вираження предикативного зв'язку, то воно вже не може розглядатися як повідомлення про дійсність, тобто не може здійснювати комунікативну функцію мови. І цілком природно, що чіпляючись за

Примітка. Зауваження до статті Кротевича Є. В. Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові // Українська мова в школі. - 1952. - № 5. - С. 32.

наявність підмета і присудка як основну ознаку речення, О. Н. Савченко змушений брати під свій захист структуралістське розуміння сутності речення у Карцевського, який гадає, що речення характеризується наявністю предиката, являючи собою тільки певну предикативну побудову [Савченко 1952, с. 33-34].

Але, всупереч думці О. Н. Савченка, структуралістський формалізм Карцевського не має нічого спільного з визначенням граматичної будови основою мови.

2. Які є основні структурні типи складнопідрядного речення і як вони встановлюються?

Я гадаю, що ніхто не заперечуватиме, що зв'язок між частинами складнопідрядного речення може бути більш або менш щільним; що особливо щільним він виявляється при наявності в "головному реченні" вказівного займенникового слова; що при допомозі відносних займенників і прислівників, звичайно супроводжуваних вказівними словами в головному реченні, здійснюється більш щільний зв'язок між частинами складного речення, ніж за допомогою сполучників.

Але слід звернути увагу на те, що так зване "підрядне речення може бути за значенням подвійного роду: або воно роз'яснює собою те, що означається цілим іншим (головним реченням) і не творить при цьому частини іншого речення, або ж воно роз'яснює собою те, що означається частиною іншого, головного речення, і в цьому випадку утворює, отже, частину іншого, головного речення" [Фортунатов 1899-1902, с. 229]. Або, інакше кажучи, "необхідно розрізняти подвійне значення підрядних речень і подвійне їх відношення до головного речення. По-перше, підрядне речення за самим смыслом своїм відноситься до одного з членів головного речення так само, як відносяться другорядні члени речення до головних або другорядних..." [Каратаєва 1948, с. 76]. У цих висловлюваннях П. Ф. Фортунатова і О. О. Шахматова я бачу перше формулювання розмежування двочленних і одночленних речень, яке я у своїй, згаданій вище статті інтерпретую як основну структурно-смыслову відмінність у сфері складнопідрядного речення.

Викладу коротко свої міркування. При наявності двочленної структури складне речення має дві взаємозалежні частини; при одночленній структурі, в силу односторонньої залежності однієї частини від другої, залежна частина виявляється рівнозначною тому або іншому члену простого речення або є розгортанням одного з членів речення. До першого, двочленного типу складнопідрядного речення належать складні речення з підрядною частиною, що має значення причини, наслідку, мети, умови, часового або допустового співвідношення, а також що виражає порівняння. Такі, наприклад, речення: "Кінь не міг зрушити воза, тому що задне колесо зіскочило" (Л. Толстой); "Я розбудив пташку, щоб він не впав з дрозг" (А. Чехов); "Якщо дід виходив з дому, бабуся влаштувала в кухні дуже цікаві збори" (М. Горький); "Коли парторг Хомутов попросив слова, у двері хтось постукав" (М. Островський); "Нехай слабкий я - меч мій дужий" (А. Жуковський); "Як швидко я їду, так швидко вперед моя думка летить" (Леся Українка). У всіх цих і подібних складних реченнях "підрядна" частина співвідноситься з "головною" частиною в усьому її складі, а не зв'язується тільки з якимось одним членом речення головної частини. До цього ж типу слід віднести і ті складнопідрядні речення з відносною підрядністю, в яких поширення основного речення "підрядною" частиною не є необхідним для самого цього "головного" речення. Такі є, наприклад, складні речення: "Мати дуже турбувалась про батька, що й у мене викликало занепокоєння" (С. Аксаков); "Хмаринка перетворилася на білу хмару, що підносилася, зростала і

облягала небо" (О. Пушкін). У першому реченні відносний займенник "що" відноситься до всього головного речення, а не до окремого його члена, і хоч обидві частини цього складного речення пов'язані одна з одною досить щільно, вони зберігають значення окремих тверджень, об'єднаних в одну складну єдність значенням логічної послідовності. У другому реченні в головній частині неможливе займенникове вказівне слово ("таку"), бо в основі цього складного речення з означальним "підрядним" лежить не одне, а два взаємозв'язаних судження, і перша частина даного речення відносно закінчена і не потребує доконче підрядної означальної частини.

Зовсім інший характер внутрішньої будови мають складнопідрядні речення з підрядними означальними або з підрядними "підметовими", коли в головній частині легко можуть бути відновлені займенниково-вказівні співвідносні слова. Такими є, наприклад, речення: "Мені подобається, що у вас показують проїжджим усе в місті" (М. Гоголь); "Це був полк, до якого потрапив Сержожа" (О. Фадєєв); "Книги, в яких були яскраво описані мужні, сильні духом і волею революціонери, залишали в мені незабутнє враження" (М. Островський). У першому реченні підрядна його частина набирає синтаксичного значення підмета тільки тому, що в головній частині може бути відновлений у називному відмінку вказівний займенник *той*, конкретний зміст якого і розкривається у "підрядному" реченні. Через це підрядна частина цього складного речення закономірно входить до складу самого головного речення як його член, і все складне речення виявляється логічно нерозчленованою єдністю, що відповідає одному судженню.

У наступних реченнях з відносним займенником *який* у підрядній частині, що є означенням до головної, самі означувані в головній частині іменники (*полк, книги*) уже виступають з таким значенням певності, яке робить можливим приєднання до подібних іменників означально-вказівних займенників (*той полк, ті книги*). Через це зв'язок між підрядною і головною частиною виявляється дуже щільним і все підрядне речення набуває значення поширеного означення до окремих членів (в даному випадку - підметів) головного речення. Такі складні речення відповідають одному, більш або менш складному судженню і таким чином за своєю внутрішньою будовою є одночленними складними реченнями.

Усі речення, що розгортають у підрядній частині будь-який член головного речення: підмет, присудок, додаток, означення, обставину, намічені в головному реченні наявними або легко відтворюваними займенниками, - відповідають одному судженню, що виступає в більш або менш складній формі, і тому є одночленними реченнями. Такі є, наприклад, речення: "Все добре, що добре кінчається"; "Щасливий, хто сні має милі" (Леся Українка); "Не все те золото, що блищить" (із значенням підмета у підрядній частині); "Я та, до якої ви писали", "Урожай такий, що серце радіє"; "Герой той, хто творить життя всупереч смерті, хто перемагає смерть" (у значенні присудка в підрядній частині); "Я країні іншої не знаю, де людина вільно так живе"; "Потрібно таке життя будувати, щоб усім було просторо" (із значенням означення у підрядній частині); "Слава тим, хто поліг у розвідці в бойовій дні"; "Всі терпляче ждали (того), щоб швидше закричав обідній гудок"; "Ти вже тим винний, що мені хочеться їсти" (із значенням додатка в підрядній частині); "Ви поїдете туди, де стоять ваші частини"; "Він повернувся (тоді), коли вже всі спали"; "Річка так блищить на сонці, що боляче очам" (із значенням обставини місця, часу, способу дії у підрядній частині складного речення).

Іноді складні речення є логічно нерозчленованими і відповідними одному судженню і в цьому розумінні одночленними і в тих випадках, коли займенниково-

вказівного слова в головній частині немає і його відновлення було б штучністю. Це має місце тоді, коли присудок головної частини складного речення виражений перехідним дієсловом при відсутності прямого додатка, зворотно-безособовим дієсловом, а також безособово-предикативними словами (предикативними прислівниками) при можливості вираження суб'єкта дії додатком у формі давального відмінка. Такі, наприклад, речення: "Я дізнався, нарешті, куди я зайшов"; "Я бачив, хто це зробив" (з відсутнім прямим додатком у головній частині, заміщуваним усім складом підрядної частини); "Мені здається, що ви помиляєтесь"; "їй сниться, що вона йде сніговою поляною"; "Чутно, як хтось дише стиха"; "Дивно, що його немає до цього часу" (із присудками у головній частині, вираженими безособово-зворотними дієсловами і безособово-предикативними словами). Усі ці та подібні до них складні речення відповідають одному судженню і є одночленними.

Питання по структурні типи складнопідрядного речення ґрунтовно, з використанням великого ілюстративного матеріалу висвітлюється у статті Є. В. Кротевича [Кротевич 1952]. Є. В. Кротевич докладно висвітлює історію питання, піддаючи критичному розгляду основні висловлювання з даного питання в попередній науковій літературі. Не спиняючись спеціально на цій частині роботи Є. В. Кротевича, відзначу тільки такс. По-перше, автор, на мою думку, некритично йдучи за А. Б. Шапіро, недооцінює класифікацію підрядних речень В. О. Богородицького, який уперше в нашій мовознавчій науці зробив спробу встановити структурно-сміслові типи підрядних речень у зв'язку з головним реченням. Відзначу також і деяку недооцінку запропонованого О. О. Шахматовим розмежування складнопідрядних речень на сполучникові і відносні супідрядні сполучення, яке дане Шахматовим не тільки у плані семантичного розмежування, як гадає автор, але й в структурно-синтаксичному плані, хоч і не проведене послідовно.

З новітніх робіт автор піддає критичному розглядові статтю А. Б. Шапіро [Шапіро 1937] і мою статтю [Поспелов 1950]. Щодо статті А. Б. Шапіро, то, як мені здається, слід було б відзначити як помітний крок у розв'язанні питання про структуру складнопідрядного речення вказівку А. Б. Шапіро на принципове значення наявності або відсутності співвідносних займенникових слів у головній частині складного речення.

Велику увагу приділяє Є. В. Кротевич моїй праці. Відкидаючи запропонований мною поділ складнопідрядних речень на двочленні, Є. В. Кротевич обвинувачує мене у надмірній семантизації окремих різновидів складнопідрядного речення і пропонує мені "спочатку сказати, які є в російській мові структурні типи складнопідрядних речень, а потім уже говорити про те, які з них є виразниками логічної двочленності, а які - виразниками логічної одночленності" [Кротевич 1952, с. 22]. Але, як мені здається, я так і роблю: спочатку встановлюю основні структурні типи складнопідрядного речення і намічаю їх найважливіші різновиди і тільки потім використовую аналогію між реченням і судженням та структурну відмінність між типами складнопідрядного речення осмислюю і з погляду їх відповідності судженню, простому і складному, та сполученню суджень. Вважаю, що в даному випадку я стою на методологічно правильній позиції, залишаючись однаково далеким і від структуралізму і від логіцизму і прагнучи об'єднати структурне і логічне в реченні відповідно до сталінського принципу нерозривного зв'язку між мисленням і мовою. Є. В. Кротевич вважає, що мені не пощастило встановити типи синтаксичної будови складнопідрядних речень [Кротевич 1952, с. 23]. Але я зовсім не висуваю як типи складнопідрядного речення ті різновиди двочленних і одночленних складних речень, які я намічаю в межах цих двох основних типів. Для мене на теперішній стадії

розробки питання про структуру складнопідрядного речення важливо встановити серед речень з підрядною частиною одного синтаксичного значення, наприклад, з підрядним означальним у російській, а також в українській та інших слов'янських мовах, наявність тих самих структурних відмінностей, які виявляються формально та інтонаційно вираженими в деяких інших індоєвропейських мовах, наприклад, у французькій та англійській. І для встановлення такої структурної відмінності має синтаксичне значення можливість чи неможливість вживання займенниково-вказівних співвідносних слів у головній, визначаючій частині складного речення у зв'язку з вираженням категорії визначеності - невизначеності у визначуваному іменнику, а не просте констатування смислової завершеності чи незавершеності головної частини складного речення. Саме в цьому смислі зіставлення прикладів: "Хмаринка перетворилася на білу хмару, що підносилася, зростала і облягала небо" (О. Пушкін) і "Це був полк, у який потрапив Серьожа" (О. Фадєєв) [Поспелов 1950, с. 331]. Я цілком згоден з І. Г. Чередниченком, що в складнопідрядному реченні як синтаксичному цілому і не може бути ніякої "факультативності", "необов'язковості" підрядної частини [Чередниченко 1950, с. 30]. Саме в силу можливості вживання займенникового прислівника в реченні "Я приїхав додому, коли вже було темно" я вважаю правильною вказівку Є. В. Кротевича на відсутність достатніх підстав для віднесення цього речення до двочленних.

Підсумовуючи свій розгляд моєї праці, Є. В. Кротевич пропонує п'ять намічених мною груп складнопідрядних речень звести до трьох основних структурних типів. Але оскільки ці п'ять емпірично намічених груп уже зведені мною до двох основних типів - двочленних і одночленних складнопідрядних речень, то на ділі виходить, що Є. В. Кротевич встановлені мною два типи складнопідрядних речень розбиває на три структурних типи. Чи є для цього достатні підстави? Гадаю, що немає. Справді, перші два типи у класифікації Є. В. Кротевича цілком відповідають (за винятком безсполучникових складних речень, що мають особливу структуру) одночленним складнопідрядним реченням. Сам же Є. В. Кротевич об'єднує їх як такі, "в яких підрядне речення є невід'ємна, органічна частина головного", і протиставить третьому типу, відповідному двочленним складнопідрядним реченням (за моєю класифікацією). Таким чином, виявляються тільки дві можливі структури складнопідрядного речення: або підрядне речення "є невід'ємною частиною головного речення", і в такому випадку речення є за своєю структурою двочленне.

На закінчення пропоную таку приблизну класифікацію складнопідрядних речень за внутрішнім співвідношенням між головною і підрядною частинами.

За смисловим співвідношенням між головною і підрядною частинами складного речення всі складнопідрядні речення можуть бути поділені на такі групи: 1) Речення, що виражають означальне співвідношення, з підрядною частиною, яка означає те або інше слово предметного значення (іменник або займенник) у головній частині. Такими, є наприклад, речення: "Ось дім, в якому я народився і провів своє дитинство"; "На площі, куди біг народ, чути було постріли з гвинтівки"; "Я не той, за кого ви мене вважаєте"; "Той, хто це зробив, мусить признатися". 2) Речення, що виражають з'ясувальне співвідношення, з підрядною частиною, яка доповнює присудок головної частини речення. Такими є, наприклад, речення: "Я знаю, що він приїхав"; "Усім відомо, що його не було тут"; "Спека була така, що листя пожовкло". 3) Речення, що виражають різні обставинні співвідношення, з підрядною частиною,

яка вказує місце, час, спосіб дії присудка головної частини речення. Такими є, наприклад, речення: "Попереду, де був колись гай, стояли поодинокі дерева"; "На світанку, коли закінчилась артилерійська підготовка, полк перейшов у наступ"; "Чумацький Шлях вимальовувався так яскраво, немов його перед святом помили і потерли снігом". 4) Речення, що виражають співвідношення обґрунтування, з підрядною частиною, яка вказує причину, наслідок або мету того, про що говориться в головній частині речення. Такими є, наприклад, речення: "Яблуні пропали тому, що миші об'їли всю кору довкола"; "Незабаром почався сильний шторм, через що пароплав повинен був повернутись у гавань"; "Частину продуктів зимівники закопали в сніг, щоб вони не псувалися". 5) Речення, що виражають співвідношення умовленості або допустове співвідношення з підрядною частиною, яка встановлює умову, за якої можливе здійснення того, про що говориться в головній частині речення, або ту умову, яка могла перешкодити його здійсненню, але не перешкодила. Наприклад: "Якщо ворог не здається, його знищують", "Незважаючи на те, що грудневе повстання закінчилося жорстокою розправою над його учасниками, Пушкін повдвися перед царем сміливо і відверто".

Література

1. Історія 1949: Історія ВКП(б). Короткий курс. - К.: Держполітвидав УРСР, 1949.
2. Поспелов 1948: Поспелов Н. С. Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке // Труды кафедры русского языка МГУ им. М. В. Ломоносова. - Кн. 2. - М., 1948.
3. Чердиченко 1952: Чердиченко І. Г. До питання про будову складнопідрядного речення // Українська мова в школі. - 1952. - № 4.
4. Виноградов 1950: Винен радов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее еkleктизм и внутренние противоречия // Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1950.
5. Курс 1951: Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. — Т. II. — К.: Рад. шк., 1951. -408 с.
6. Савченко 1952: Савченко О. Н. Зауваження до статті Є. В. Кротевича "Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові" // Українська мова в школі. - 1952. -№ 5. - С. 32 - 35.
7. Фортунатов 1899-1902: Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языкознание. Лекции, читанные в 1899-1902 гг.
8. Каратаева 1948: Каратаева З. И. Академик А. А. Шахматов о предложении с однородными членами и о сложном предложении // Доклады и сообщения Института русского языка. - Вып. I. - М., 1948. - С. 74 - 80.
9. Кротевич 1952: Кротевич Є. В. Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові // Українська мова в школі. - 1952. - № 1. — С. 17-29.
- Ю.Шапири 1937: Шапири А. Б. Про принципи класифікації підчинених речень // Русский язык в школе. - 1937. - № 2.
- 11.Поспелов 1950: Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1950,-С. 321 -337.

Опубл.: *Українська мова і література в школі. - 1953. -№ І. - С. 23 - 28.*

ПРО ПРИРОДУ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ
ТА ПРИНЦИПИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ¹⁴

В ході дискусії, яка розгорнулася на сторінках журналу «Українська мова в школі» навколо питання про будову складнопідрядного речення, поряд з обговоренням принципів класифікації цих речень, на чільне місце висунулося також більш загальне питання - про природу самого складнопідрядного речення в українській та інших слов'янських мовах. Це цілком зрозуміло, оскільки жодна класифікація складнопідрядних речень, хоч би як детально і старанно вона була розроблена, не може бути ні принципово до кінця послідовною, ні практично цілком придатною, якщо вона не базується на якомога чіткішому і правильнішому розумінні загальної природи складнопідрядного речення.

Спинимось на обох цих питаннях.

Про природу складнопідрядного речення

Питання про природу складнопідрядного речення може бути сформульоване в такому найбільш конкретному вигляді: чи належить синтаксична конструкція, відома під назвою «складнопідрядне речення», до звичайної категорії речень, до якої належить також і просте речення, чи, навпаки, складнопідрядне речення якимись визначальними ознаками докорінно відрізняється від простого речення, не підходячи, таким чином, під загальну категорію речення. Залежно від того, якою буде відповідь на це питання, визначиться також і природа частин складнопідрядного речення, відомих під назвами «головне речення» і «підрядне речення».

Найбільш послідовно виявлені прямо протилежні позиції в розв'язанні цього питання зайняли в дискусії доц. О. І. Савченко [Савченко 1952] і доц. М. С. Поспелов [Поспелов 1953]. Пор. також статтю того ж автора [Поспелов 1950]. М. С. Поспелов виходить з того положення, що «складне речення утворює єдине смислове та інтонаційне ціле» [Поспелов 1953]. Один з загальних висновків дискусійної статті М. С. Поспелова полягає в тому, що «частини складного речення не утворюють окремих речень, бо, не маючи смислової та інтонаційної закінченості, вони в складі складного речення або втрачають синтаксичну самостійність, або й зовсім її не мають» [Поспелов 1953]. О. Н. Савченко, з свого боку, вважає, що «таке розуміння М. С. Поспеловим складного речення виходить з хибного методологічного принципу і суперечить фактам. Насамперед, складносурядне речення, без сумніву, є сполученням простих речень, отже, складові частини його треба розглядати як речення ...граматична будова простого речення не змінюється від того, що воно входить до складносурядного. Складнопідрядне речення в цьому відношенні не являє собою чогось принципово відмінного... І підрядне речення в багатьох випадках зберігає основні ознаки речення як за своєю будовою, так і за змістом»[Савченко 1952, с. 32, 33].

У своєму «Зауваженні» О. Н. Савченко цілком правильно зазначає, що суперечності в розумінні складного речення залежать насамперед від «недостатності існуючих визначень речення» [Савченко 1952, с. 34].

¹⁴ Друкується порядком обговорення статті Кротевича Є. В. Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові//Українська мова в школі.- 1952.-№1: див. також 1952.-№4, №5; 1953.-№1.

Проте ні М. С. Поспелов, ні О. Н. Савченко не тільки не розкрили, в чому саме полягає недосконалість існуючих загальних визначень речення, яка негативно відбивається й на розумінні складного речення, а навіть не показали, на якому розумінні лінгвістичного поняття речення будують вони свої власні міркування про складне речення¹⁵. Тим часом, якщо підійти до складного речення з таким критерієм, як істотні ознаки загального поняття речення, то виявиться, що складнопідрядне речення в цілому своїми істотними ознаками цілком вільно підходить під загальну категорію речення, а складносурядне здебільшого виявляється граматично майже тотожним рядові окремих простих речень у контексті (зв'язному тексті). Правда, і серед складнопідрядних і, особливо, серед складносурядних речень можна виявити цілий ряд проміжних конструкцій, які поруч з ознаками одного типу характеризуються і деякими ознаками другого типу. Оскільки в даному разі йдеться насамперед про складнопідрядні речення, в цьому питанні правильною виявляється позиція М. С. Поспелова, а не О. Н. Савченка.

У чому ж полягають основні, визначальні ознаки всякого речення (встановлювані головним чином у результаті аналізу простих речень)?

Першою основною ознакою всякого речення є відносна самостійність функціонування речення як мовної одиниці незалежно від того, чи виступає речення без контексту, в умовах тільки об'єктивної ситуації, чи в ширшому мовному контексті, який відображає відповідну об'єктивну ситуацію. Ця основна ознака речення знаходить свій прояв, насамперед, у відносній смисловій завершеності його, яка виражається і зовнішньо у відповідній інтонаційній закінченості. При цьому відносний характер смислової закінченості змісту речення полягає зовсім не в тому, що, як говорить доц. О. Н. Савченко, «закінченість думки, яка виражається в реченні, не є постійною ознакою останнього» [Савченко 1952, с. 34]. Навпаки, закінченість думки (звичайно, не обов'язково оформленої у вигляді логічного судження) є постійною і обов'язковою ознакою всякого, навіть так званого неповного речення; але справа в тому, що сама ця закінченість має відносний характер, бо всяке закінчене речення може бути доповнене теоретично необмеженою кількістю нових членів. Більший чи менший обсяг речення, при якому воно виступає як відносно закінчене, визначається умовами об'єктивної ситуації або змістом контексту, якщо речення вжите в складі більшого мовного відрізка. Так, наприклад, про одне і те ж виконавець певної роботи може доповісти своєму замовникові без будь-яких додаткових пояснень таким одним реченням: *Робота буде закінчена ввечері*. Якщо ж було замовлено не один вид роботи, те саме повідомлення буде вже оформлене щонайменше при допомозі вказівного жесту так: *Ця робота буде закінчена ввечері*. Від додаткових умов ситуації та від різних додаткових міркувань того, хто говорить, залежатиме, чи доповниться це саме речення ще якимись іншими словами, як-от: *Ця термінова робота буде закінчена мною сьогодні ввечері* і т. п. Той самий зміст виявиться закінченим у неповному реченні *Ввечері*, якщо воно є відповіддю на запитання: *Коли буде закінчена робота?* Але вираз *Ввечері* виявиться недостатнім у смислового відношенні, незакінченим і тому незрозумілим для слухача, якщо його вимовити в такій ситуації або контексті, які не дають необхідних вказівок для

Правда, в статті М. С. Поспелова згадується інтонація як нібито основна ознака всякого речення, але, як буде показано далі, ця ознака є хоч і обов'язковою, проте, далеко не єдиною ознакою речення

розуміння даного виразу. Так само незакінченим в умовах відповідної ситуації, яка вимагає від говорящего повідомлення строк у закінченні роботи, буде вислів *Робота буде закінчена*. Вимовлений як ціле речення з закінченою розповідною інтонацією, цей вислів сприйметься у відповідній ситуації як недоречний, помилковий, а вимовлений як початок ширшого речення, отже, з незакінченою розповідною інтонацією, він сприйметься як незакінчене речення.

Ознака відносної самостійності і відносної смислової закінченості речення чітко відрізняє його від окремого слова чи словосполучення, що не є реченням, взятого як у складі самого речення, так і безвідносно до речення. Другою основною ознакою всякого речення є його смислово і граматично цілісність, органічна зв'язаність його частин. Ця ознака зумовлюється тільки що розглянутою відносною самостійністю речення і знаходить свій прояв у таких зовнішніх ознаках речення, як інтонаційне оформлення і тісний граматичний зв'язок його членів. В умовах контексту обидві ці зовнішні ознаки речення роблять легко вловимими межі між окремими сусідніми реченнями. Щодо граматичного зв'язку між окремими складовими частинами речення, то він з усією послідовністю виявляється в тому, що всі члени неодночленного речення, незалежно від їх кількості і властивостей, обов'язково об'єднуються в реченні навколо одного граматичного центра, пов'язуючись із ним безпосереднім чи опосередкованим іншими членами граматичним зв'язком. В українській, як і в інших слов'янських та індоєвропейських мовах, таким граматичним центром завжди є або граматичний зв'язок між підметом і присудком речення, або ж головний член односкладного речення. Окреме місце займають тільки вставні слова і речення, які хоч і стосуються до речення в цілому, не пов'язуються безпосереднім граматичним зв'язком з якимсь певним членом його.

Про те, що ця друга основна ознака є обов'язковою ознакою всякого простого речення, свідчить неможливість навести хоча б один приклад нормального простого речення, в якому вона була б відсутня. Ознакою смислової і граматичної цілісності речення чітко відрізняється від більших мовних комплексів, що складаються з ряду окремих речень.

Третьою основною ознакою всякого речення конкретна і безпосередня, встановлювана з точки зору самого говорящего, віднесеність вираженого в ньому основного змісту до дійсності. Інакше кажучи, основний зміст всякого речення, що являє собою загальне відображення якоїсь ділянки дійсності або абстрактне уявлення про яке-небудь явище, обов'язково пов'язується говорящим за допомогою зовнішньосинтаксичних значень речення з якимсь певним моментом чи відрізком самої дійсності. Під зовнішньосинтаксичними значеннями ми реченнями розуміємо такі граматичні засоби, за допомогою яких це співвідношення з дійсністю виявляється (категорії способу, часу і т. д.). Як правило, зовнішньосинтаксичні значення речення в українській, як і в інших слов'янських мовах, знаходять свій вираз у граматичних формах означеного дієслова (в тому числі дієслова-зв'язки), і тому віднесеність основного змісту речення до дійсності реалізується, головним чином, через його граматичний центр, до якого обов'язково входить наявне в реченні означене дієслово. Так, наприклад, у реченні *Робота буде виконана ввечері* основний зміст складається з відповідним чином об'єднаних між собою понять і уявлень «робота», «бути виконаним» і «ввечері». Сам по собі цей основний зміст не має ніяких вказівок на те, в якому часовому відношенні перебуває момент висловлення цього змісту до моменту реалізації відображеного в цьому основному змісті сполучення

відповідних елементів у дійсності, як і на те, з якою мірою ймовірності, категоричності і т. п. можна розглядати даний основний зміст як відповідний чи невідповідний дійсності, бажаний чи можливий у дійсності і т. д. На це вказують значення майбутнього часу і дійсного способу, які виражені в дієслові-зв'язці *буде*, але стосуються не тільки до цього дієслова чи взагалі присудка, а до всього змісту речення в цілому. Маючи на увазі, що й такі модальні значення речень, як питальність, розповідність, наказовість і т. п., належать до групи зовнішньосинтаксичних значень, легко зрозуміти, що неможливо було б знайти речення, яке не мало б будь-якого зовнішньосинтаксичного значення, тобто не відзначалося б віднесеністю свого основного змісту до дійсності.

Ознакою віднесеності свого основного змісту до дійсності речення відрізняється насамперед від слова чи словосполучення, взятого безвідносно до речення. Досить приєднати до будь-якого слова чи словосполучення яке-небудь зовнішньосинтаксичне значення, щоб це слово або словосполучення дістало змогу функціонувати як речення. Пор. слово *дощ* і питальне речення *Дощ?* Або ствердне *Дощ*.

Трьома наведеними тут основними ознаками цілком визначається загальне поняття речення. Наявності цих трьох основних ознак у кожному конкретному випадку цілком досить як для того, щоб констатувати речення, так і для того, щоб за допомогою цих ознак відмежувати речення від інших елементів і комплексів мови - слів чи словосполучень, які не є реченнями, з одного боку, і більших мовних комплексів, що складаються з ряду окремих речень, - з другого. Там, де відсутня хоч би одна з цих трьох ознак, відсутнє і речення взагалі (Цілком зрозуміло, що відсутність **ознаки** граматичної організованості навколо єдиного граматичного центра в однослівному реченні не може бути підставою для виключення таких синтаксичних одиниць з категорії речень, бо ця ознака може проявлятися, як уже зазначено при її формулюванні, тільки в розгорнутих (не однослівних) реченнях). Крім цих трьох основних ознак у кожному неоднослівному реченні констатуються, правда, ще деякі спільні для великих категорій речень ознаки (наприклад, односкладність і двоскладність, поширеність і т. д.), але ці ознаки вже не є визначальними, вони, навпаки, самі залежать від загальної природи речення.

Чи властиві всі три перелічені основні ознаки речення тій синтаксичній конструкції, яку ми називаємо складнопідрядним реченням? Безперечно властиві.

Наявність у складнопідрядному реченні першої загальної ознаки всякого речення - відносно самостійного характеру його мовного функціонування і відносної смислової закінченості його змісту - не потребує доказів. Та наявність цієї ознаки в складнопідрядному реченні сама по собі ще не вирішує справи в цілому, оскільки ця ознака відмежовує складнопідрядне речення від слова і словосполучення, які не є реченнями і корінна відмінність яких від складнопідрядного речення очевидна і без цього. Між тим у даному разі в центрі уваги стоїть питання про те, чи не належить складнопідрядне речення до категорії мовних комплексів ширших і складніших, а тому прищипіально відмінних від загальної категорії речення.

Вирішальною в цьому відношенні є друга основна ознака речення - смислова і граматична цілісність його, найважливішим проявом якої є наявність у реченні єдиного граматичного центра, до якого приєднуються синтаксично всі його члени. Чи властива ця основна ознака складнопідрядному реченню? Кожне складнопідрядне речення має в своєму складі не менше як два граматичні центри, тобто не менше як два граматичні предикативні зв'язки або головні

члени односкладної будови речення. Але в жодній із складнопідрядних конструкцій наявні граматичні центри не виступають як рівноправні, граматично незалежні один від одного як це має місце в окремих самостійних реченнях або в сурядних, що входять до складносурядного. Навпаки, в складнопідрядній конструкції один чи декілька граматичних центрів обов'язково виступають як залежні чи то від якогось члена речення, що сам відноситься до другого граматичного центра як ведучого, граматично головного в даному складному реченні (наприклад, *Робота буде виконана, коли настане вечір*), чи то від усієї сукупності членів, граматично пов'язаних з головним граматичним центром (наприклад, *Робота буде виконана ввечері, про що нас і повідомляють заздалегідь*). Окреме місце займають випадки, коли граматичний центр цілого складнопідрядного речення являє собою зв'язок між головним і залежним граматичними центрами, наприклад: *Йому ясно уявлялося, як лотуватиме пан* (М. Коцюбинський), - або коли кожний з двох наявних у реченні граматичних центрів виявляє ознаки граматичної залежності від другого граматичного центра (так звані взаємопідрядні речення). Таким чином, визначальною для всякого речення, ознакою граматичної цілісності, наявністю єдиного граматичного центра, навколо якого групуються всі члени речення, складнопідрядне речення так само цілком збігається з реченням простим. Разом з тим, ця ознака складнопідрядного речення, спільна для нього з простим реченням, чітко відрізняє його не тільки від ряду самостійних речень у контексті, а й від синтаксичного комплексу, відомого під назвою складносурядного речення.

Наявність третьої основної ознаки речення в складнопідрядному - співвіднесеності його основного змісту з дійсністю - ніякого сумніву не викликає, оскільки в українській мові кожне, складнопідрядне речення включає в себе і певні граматичні категорії щонайменше модальності й часу. Але, як і перша основна ознака речення, співвіднесеність основного змісту речення з дійсністю виявляється недостатнім критерієм для відмежування складнопідрядного речення від ряду окремих речень, бо ця ознака завжди властива й рядові окремих речень, знаходячи свій прояв у граматичному центрі кожного речення зокрема. Щодо відмінності складнопідрядного речення від слова або словосполучення, що не становлять речень і тому не мають даної ознаки, то ця відмінність цілком очевидна і без спеціальних доказів.

Підсумовуючи проведене зіставлення основних, визначальних ознак речення взагалі з ознаками речення складнопідрядного, можна, таким чином, сказати, що ці ознаки в обох різновидах речень цілком збігаються і що, в зв'язку з цим, складнопідрядне речення разом з реченням простим утворює єдину загальну Категорію речення. Значні відмінності між граматичною будовою складнопідрядного речення, з одного боку, і простого речення, з другого, які, звичайно, заслуговують на глибоке і всебічне дослідження. Є відмінностями з точки зору загальних ознак всякого речення, не принципиальними, корінними, а частковими, внутрішніми.

Уже встановлення самого факту належності складнопідрядного речення до загальної категорії речення досить для того, щоб відкинути твердження про належність до цієї самої категорії також і головних та підрядних «речень», які становлять лише частини складнопідрядного речення. До такого висновку і прийшла вже значна частина сучасних дослідників цього питання. Проте більшість авторів, у тому числі й таких, які розуміють складнопідрядне речення як звичайне єдине ціле речення, продовжують і частини складнопідрядного речення

- головні й підрядні речення - підводити під ту саму загальну категорію речення. Таку, приблизно, позицію в розумінні взаємовідношення між складнопідрядним реченням і його частинами зайняв у своїй дискусійній статті доц. О. Н. Савченко.

Для підтвердження свого розуміння частин складнопідрядного речення як звичайних простих речень, що входять у тісні зв'язки між собою і тим самим утворюють складне речення, О. Н. Савченко посилається на закон діалектики про органічний зв'язок усіх явищ дійсності [Савченко 1952, с. 32]. Проте з цього закону діалектики зовсім не випливає, ніби окреме явище не відрізняється істотно від того цілого комплексу явищ, до якого воно входить разом з іншими явищами як органічна частина, а тому таке посилення і не може служити доказом даного твердження.

Переконалим критерієм для визначення того, чи є головні і підрядні речення в складнопідрядних реченнях в справжньому розумінні, можуть бути тільки ті основні визначальні ознаки, сукупність яких дає змогу говорити про наявність у кожному такому випадку речення. Як стоїть справа з цими ознаками в головних і підрядних реченнях?

Основною метою в даному разі є відповідь на питання про те, чи належать головні і підрядні речення за своїми корінними ознаками до категорії звичайних речень, чи до категорії певного типу словосполучень, що є частинами речень. Отже, доведеться відразу лишити осторонь другу ознаку речення - ознаку його граматичної цілісності, яка виявилася вирішальною при відмежуванні єдиного речення від ряду окремих речень. Наявність цієї ознаки в головних і підрядних реченнях сама по собі ще нічого не говорить про загальну природу підрядного або головного речення, - треба подивитися, в якій мірі властиві головним і підрядним реченням інші дві ознаки.

Ознаки відносної самостійності функціонування та відносної смислової і граматичної завершеності, безперечно, відсутні як у головному, так і в підрядному реченні. Справді, якщо взяти два структурно відмінних речення: *Робота буде виконана ввечері* і *Робота буде виконана, коли настане вечір*, - то їх найбільш загальна смислова і комунікативна функція, при всій їх структурній відмінності, виявляється однаковою, а простий член першого речення *ввечері* в цьому відношенні цілком відповідає підрядному реченню другої конструкції - *коли настане вечір*. В обох реченнях виділені частини виступають в однаковій мірі функціонально несамостійними, подібно до того як обидва цілі речення, до складу яких ці частини входять, є в однаковій мірі відносні самостійними. Бувають, правда, випадки, коли словосполучення в формі підрядного речення виступає як цілком самостійне речення (наприклад, відповідь: *Коли настане вечір* на запитання: *Коли буде виконана робота?*). Ці випадки аналогічні вживанню другорядних членів речення в ролі самостійних речень і являють собою приклади звичайних неповних речень. Але самостійність неповних речень у формі підрядних саме тим і зумовлюється, що вони виступають як представники цілих складнопідрядних речень, невисловлені частини яких говорящий і слухач мають на увазі.

Несамостійність підрядного речення знаходить свій прояв у його смисловій і граматичній неповноті при даній ситуації або в даному контексті. Найбільш виразно граматична несамостійність підрядного речення проявляється в підрядних сполучниках, які граматично підпорядковують усе підрядне речення головному. Щодо смислової неповноти підрядного речення. Не властивої звичайному реченню при відповідній ситуації або відповідному контексті, то її

легко помітити, відкинувши головне речення і залишивши незмінними умови ситуації чи контексту (пор. дефектне речення: *Коли настане вечір*, - вимовлене з тією самою інтонацією, що й у повному реченні: *Ця робота буде закінчена, коли настане вечір*, - і звернене до людини сторонньою, навіть у специфічній обстановці робочого приміщення і об'єкті праці).

Таким чином, у підрядному реченні виявляється відсутньою одна з основних ознак усякого речення - відносна функціональна самостійність, яка проявлялася б у відносній смисловій і граматичній завершеності речення. Але, може, ця ознака, відсутня в підрядному реченні, властива все-таки головному реченню? Таке припущення означало б, що підрядне речення є зовсім необов'язковою частиною складнопідрядного, що головне речення, як нібито відносно самостійне і завершене в смислового і граматичного відношенні, могло б при тій самій ситуації або в тому самому контексті виконувати функції цілого складнопідрядного речення і без підрядного. Досить зробити цей висновок, щоб переконалися в хибності самого припущення. Не говорячи вже про зовнішні показники граматичної і смислової несамостійності головного речення (наявність у ньому - правда, необов'язкова - сполучно-вказівних слів, інтонація незакінченості, смислова недоречність його при даній ситуації чи в контексті без підрядного речення і т. п.), самий факт несамостійності і неповноти підрядного речення як однієї частини єдиного складнопідрядного речення свідчить про несамостійність і неповноту також і головного речення як другої частини того самого єдиного речення. Тут мають місце ті самі відношення єдиного цілого і двох чи кількох його частин, які розкриває в своїй недавно опублікованій статті про слово проф. О. І. Смирницький, тонко й послідовно застосовуючи принцип так званої непрямої, залишкової чи негативної виділюваності слова, тобто визнання певного елемента словом чи тільки його частиною внаслідок визнання словами чи тільки частинами їх сполучуваних з даним елементом інших елементів [Смирницький 1952, с. 192 - 193].

Ознака співвіднесеності основного змісту речення з дійсністю виступає в окремих частинах складнопідрядного речення - головному і підрядному реченні - в такому вигляді, який ще раз свідчить про неналежність цих окремих частин до звичайної загальної категорії речення. Так, основні зовнішньосинтаксичні значення всякого речення в українській мові - категорії модальності і часу - в основному закріпилися в морфологічних формах дієслова, яке, будучи наявним у реченні, завжди виступає в складі граматичного центра речення (як головного, так і підрядного), і тому ці значення не можуть бути зосереджені виключно в головному граматичному, центрі складнопідрядного речення. Незважаючи на це, вони часто виступають у підрядних реченнях у таких видозмінах, які не створюють прямої і безпосередньої віднесеності самого підрядного речення до дійсності, а спрямовують цю віднесеність через граматичний центр головного речення. Так, наприклад, у реченні *Я думав, що він спить* значення часу підрядного речення, в якому говориться про минулу дію (наприклад, позавчорашню), вказує не на безпосередню віднесеність висловленого в підрядному реченні основного змісту до минулого моменту дійсності, який відображається в цьому змісті (тобто не говориться просто: ... *що він спав*, - хоч така форма у даному разі теж можлива), а пов'язує цей зміст із змістом головного речення, як одночасним йому, і лише через граматичний центр головного речення зміст підрядного відноситься до минулого моменту дійсності. Так само в непрямому питанні зникає модальна категорія питальності, яка компенсується категорією наказовості чи розповідності в головному

реченні (наприклад, *Скажи мені, хто це зробив, - або: Я хочу знати, хто це зробив* і т. п.). Непряма, не безпосередня віднесеність до дійсності спостерігається іноді і в головному реченні; так, у складнопідрядному з підрядним умовним зовнішньосинтаксичні значення модальності вказують не на безпосередній зв'язок цілого змісту складнопідрядного речення з дійсністю через граматичний центр головного речення, а на опосередкованість цього зв'язку зовнішньосинтаксичними значеннями підрядного речення. В різних мовах усі ці відношення мають свої особливості, але сукупність цих особливостей, як у різних мовах, так і в одній, окремо взятій мові, говорить, що й з цієї точки зору ні підрядне, ні головне речення в складнопідрядному не можуть бути поставлені на одну дошку з звичайним самостійним реченням - простим чи складнопідрядним.

Таким чином, слід визнати правильним те положення, що складнопідрядне речення являє собою єдину і відносно самостійну синтаксичну конструкцію, яка має всі ті визначальні ознаки, що характеризують і речення взагалі (в першу чергу - просте). При цьому в своїй граматичній будові воно проявляє деякі часткові відмінності, що дозволяють розглядати його як окремих структурний тип єдиної категорії речення. В зв'язку з цим головні і підрядні речення, що є частинами складнопідрядного речення, виступають як несамоїстні і несамоодатні синтаксичні конструкції, що не можуть бути підведені під єдину загальну категорію речення, незважаючи на те, що їм властиві деякі з обов'язкових основних ознак усякого речення (напр., постійна наявність граматичного центра в кожному з них, часто безпосередня віднесеність їх основного змісту до дійсності).

Такий висновок, звичайно, не означає, нібито в зв'язку з цим треба відмовитися її від термінів «підрядне речення» і «головне речення» і взагалі від називання «реченнями» складових частин складнопідрядного речення. Справа, звичайно, не в терміні, який дуже глибоко ввійшов у загальний вжиток і який, до того ж, має деякі, хоч і незначні, підстави (наявність у граматичній будові цих конструкцій деяких ознак, властивих і реченню), а в тому, як розуміється природа відповідних синтаксичних конструкцій. Крім того, терміни «головне речення» і «підрядне речення» мають у своєму складі уточнення, які дають змогу послідовно розмежовувати значення цих термінів і значення терміну «речення». Щодо більш загального терміну, який би, з одного боку, охоплював значення обох термінів - «головне речення» і «підрядне речення», - а з другого відмежовував позначувані ним синтаксичні явища від речень у точному розумінні слова, то найбільш вдалим здається вживаний з таким значенням І. Г. Чередниченком термін «часткове речення» [Чередниченко 1952, с. 23].

Про принципи класифікації складнопідрядних речень

Більшість авторів, які надрукували свої дискусійні статті, висловлюють незадоволення традиційною класифікацією складнопідрядних речень, застосовуваною тепер у школах, і пропонують нові принципи класифікації. В основу цих нових принципів кладеться або смислова (логічна) будова складнопідрядного речення (М. С. Пospelов, частково Є. В. Кротевич), або ті чи інші формальні особливості синтаксичної будови складнопідрядного речення (Є. В. Кротевич, І. Г. Чередниченко). За збереження в основному традиційної класифікації висловився в ході дискусії тільки доц. О. Н. Савченко.

Що ж протиставлять автори дискусійних статей принципам традиційної класифікації складнопідрядних речень?

Доц. М. С. Пospelов поділяє всі складнопідрядні речення на дві основні групи, залежно від їх одночленної чи двочленної смислової будови, тобто залежно від того, чи виражають вони одне судження, чи два тісно пов'язані між собою судження [Пospelов 1950, с.329; Пospelов 1953, с. 24-25]. Не можна сказати, що покладені в основу такого поділу смислові моменти зовсім не мали нічого спільного з граматикою чи лінгвістичним підходом до речення взагалі. Смислові відмінності, які має на увазі М. С. Пospelов, знаходять свій зовнішній вираз насамперед у ритмомелодичній будові речення, яка нерозривно пов'язується з порядком слів і цілих словесних груп у реченні та з синтагматичним членуванням речення. Але треба врахувати, що ця смислова сторона так чи інакше проявляється у всякому реченні і тому зовсім не становить тих ознак, за якими складнопідрядні речення відрізняються від інших типів речень. Адже цілком тотожні з відзначеними М. С. Пospelовим у складнопідрядних реченнях дві смислові групи мають місце і в реченнях складносурядних. Так, більшість складносурядних речень, пов'язаних протиставним зв'язком, і ряд інших сурядних конструкцій виявляє всі ті ознаки, які М. С. Пospelов констатує в своїй групі складнопідрядних "одночленних"; пор.: *Він повернувся, коли вже всі спали* (приклад М. С. Пospelова) і вимовлене з тією самою інтонацією: *Він повернувся, але вже всі спали, і т.п.* З другого боку, важко сказати, чим відрізняється в цьому плані смислова будова такого "двочленного", за М. С. Пospelовим, складнопідрядного речення, як *Обе девицы надели желтые шляпки и башмаки, что бывало у них только в торжественные случаи*, від смислової будови простого поширеного речення: *Обе девицы надели желтые шляпки и красные башмаки, подчеркивая этим своим нарядом торжественность случая*. Таким чином, на дві встановлені М. С. Пospelовим групи ділиться не тільки ряд складнопідрядних речень (далеко не всі, як це думає автор даної класифікації, забуваючи, наприклад, речення з кількома підрядними), а й ряд простих і складносурядних речень, в зв'язку з чим при послідовному проведенні такої класифікації треба було б об'єднати в кожній з обох груп разом із складнопідрядними також прості і складносурядні речення.

Взяті М. С. Пospelовим до уваги смислові ознаки речення мають так мало спільного з власне граматичною структурою речення у вужчому розумінні, що в цілому ряді граматичних видів складнопідрядних речень (причинних, наслідкових, часових, умовних і т. П.) М. С. Пospelов сам змушений констатувати можливість обох типів смислової будови [Пospelов 1950, с. 329 - 330]. Можна сказати більше: одне й те саме речення без будь-яких змін у своєму складі може виступати в різних умовах ситуації або контексту і як «одночленне» і як «двочленне». Пор. вимову наступного речення з пониженням інтонації під кінець першого часткового (головного) речення, яке виступає в такому разі як до певної міри закінчене в смисловому відношенні: *Я не приніс тобі книжки, бо брат узяв її з собою, - і вимову того самого речення з підвищенням інтонації під кінець головного речення, яке звучить при такій вимові лише як незакінчена смислова частина цілого складнопідрядного речення.*

Відзначені моменти в достатній мірі свідчать про відсутність будь-якого безпосереднього зв'язку між тією смисловою стороною речення, яку М. С. Пospelов кладе в основу своєї класифікації, і власне граматичними у вузькому розумінні відмінностями складнопідрядних речень, як вони виявляються насамперед в особливостях синтаксичного зв'язку підрядних речень з головним. А тому смислові моменти, взяті до уваги М. С. Пospelовим, що, звичайно, заслуговують самі по собі на ґрунтовне дослідження в синтаксисі, не можуть бути покладені в основу граматичної

класифікації складнопідрядних речень, яка повинна базуватись на більш виразних і очевидних, твердо усталених в даній мові граматичних моментах.

Сказане про класифікацію складнопідрядних речень, запропоновану М. С. Поспеловим, стосується майже в такій самій мірі і до класифікації Є. В. Кротеви́ча. Покладений в основу цієї класифікації принцип обов'язковості чи необов'язковості підрядного речення з точки зору головного по своїй суті мало чим відрізняється від принципу смислової підпорядкованості одного часткового речення іншому чи їх смислової взаємозалежності, тобто «одночленності» чи «двочленності» всього складнопідрядного речення. Щодо наявності сполучно-вказівних слів у головному реченні як ознаки одного з виділюваних у класифікації Є. В. Кротеви́ча структурних типів складнопідрядних речень, то ця ознака не може бути визнана достатнім показником смислової неповноти головного речення (в багатьох випадках сполучно-вказівне слово може бути усунене без порушення смислових відношень між головним і підрядним реченнями). Разом з цим ця ознака не є і більш-менш визначальним моментом у цілому синтаксичному зв'язку підрядного речення з головним, бо при розгляді цього зв'язку має бути врахована насамперед основна синтаксична роль підрядного речення у відношенні до головного і до цілого складнопідрядного речення, а не ті формальні засоби, за допомогою яких ця роль здійснюється. Цим, звичайно, зовсім не заперечується важливість розрізнення таких формальних засобів у рамках кожної встановленої на основі визначальних ознак структурної групи речень.

Є. В. Кротеви́ч правильно підкреслює в своїй статті, що синтаксична роль підрядних речень залежить «в значній мірі» (краще було сказати «повністю») «від побудови складнопідрядного речення в цілому» [Кротеви́ч 1952, с. 24]. Але в своїй класифікації, замість того, щоб виходити з дійсно основних моментів синтаксичної будови складнопідрядних речень, Є. В. Кротеви́ч узяв до уваги лише деякі побічні і другорядні, здебільшого факультативні, граматичні моменти.

Фактично мало чим відрізняється від класифікації Є. В. Кротеви́ча і класифікація І. Г. Чередниченка, який враховує в своєму поділі насамперед те, з чим пов'язується синтаксично підрядне речення. На основі цього принципу І. Г. Чередниченко так само виділяє в окрему групу підрядні речення, які пов'язуються з сполучно-вказівними словами головного речення, а відповідно до цього відділяє й іншу групу - так званих «причленних» підрядних, серед яких розрізняє підрядні «присубстантивні», «приад'єктивні і т. п. Такий не цілком послідовний поділ (не враховуються, наприклад, підрядні, які пов'язуються з числівниками) навряд чи може мати якусь практичне значення, тим більше, що всередині кожної з цих двох груп доводиться констатувати паралельно майже однакові синтаксичні види підрядних речень (підметові, присудкові, обставинні і т.д.). Серйозні сумніви викликає склад третьої структурної групи в класифікації І. Г. Чередниченка, куди автор відносить підрядні, що пов'язуються не з окремим членом головного, а з «змістом головного речення в цілому» (так, наприклад, сюди віднесені підрядні кад.ила т, допустові і т. п.).

Справді наукова, отже й практично придатна класифікація складнопідрядних речень може бути встановлена, як це цілком правильно визнається більшістю учасників дискусії, лише в результаті врахування особливостей будови всього складнопідрядного речення в цілому. Але оскільки особливістю всякого складнопідрядного речення, як окремого різновиду речення взагалі, є наявність у його складі речень часткових - фаматично головного і фаматично підрядного, - то цілком очевидно, що фаматична класифікація складнопідрядних речень має враховувати насамперед ту синтаксичну роль, яку викопує підрядне, як частина всього

складнопідрядного речення, по відношенню до головного, як носія основного фаматичного ценфа речення. При класифікації членів простого речення береться за основу не смислова наголошеність чи взагалі смислова роль даного члена в реченні і навіть не спосіб фаматичного зв'язку його з іншими членами в реченні (узгодження, керування безпосереднє чи прийменникове і т. п.), а насамперед його синтаксична роль як члена речення; так само й при класифікації. Підрядних речень має бути врахована насамперед їх синтаксична роль як складних членів цілого складнопідрядного речення. Такий підхід до складнопідрядного речення має за собою цим велику педагогічну перевагу, бо він є послідовним і тому легко сприйманим перенесенням на складнопідрядне речення тих самих принципів синтаксичного аналізу, які застосовуються й до простого речення.

Таким чином, фаматична класифікація складнопідрядних речень, по суті, зводиться до класифікації підрядних речень, усі види яких визначаються на основі їх синтаксичної ролі в цілому складнопідрядному реченні. Щождо цілих складнопідрядних речень, то кожне з них може визначатися, насамперед, як «складнопідрядне з підрядними такими-то», причому у випадках з кількома частковими реченнями визначення могло б враховувати й характер підпорядкування часткових речень (супідрядність, різні ступені підрядності тощо). Інша класифікація буде взагалі неповною, якщо взяти до уваги численність складнопідрядних з двома і більше підрядними. Цього не помічають М. С. Поспелов і Є. В. Кротеви́ч, які, намагаючись побудувати класифікацію складнопідрядних речень без урахування характеру підрядних, обмежуються тільки прикладами з двома частковими реченнями, в результаті чого їх класифікація виявляється ще й занадто вузькою і зовсім непридатною для великої кількості складнопідрядних, які мають у своєму складі три і більше часткових речень.

Виходячи з усього сказаного, найбільш доцільною, науково вифиманою і практично корисною при вивченні мови слід вважати ту класифікацію, яка, хоч і має деякі хибні й неточності, застосовується зараз у школі. Зокрема, можна було б прийняти за основу такий перелік усіх видів підрядних речень (загальновідомі ілюсфції через відсутність місця не наводяться): 1) підметові; 2) присудкові; 3) додаткові; 4) означальні; 5) прикладкові; 6) обставинні, в тому числі: а) місця, б) часу, в) умови, г) причини, д) способу дії (порівняльні), е) уступки (допустові), є) наслідку; 7) узагальнено-означальні (або відносні) з різновидами підметовим, додатковим і обставинним; 8) взаємодіючі.

З перерахованих тут 8 основних видів підрядних речень лише сьомий вид пофєбує деяких додаткових пояснень. Узагальнено-означальними можна було б назвати ті підрядні речення, які синтаксично пов'язуються не з окремим членом головного речення, а з цілим головним реченням. Але при цьому необхідно зробити два застереження. По-перше, до цього виду немає підстав відносити такі підрядні речення, як порівняльні, допустові і наслідкові [Чередниченко 1952, с. 29], бо вони повністю вкладаються в категорію підрядних обставинних (обставинність при цьому розуміється, звичайно, як фаматичний термін, а не як вираз заіальнорозмовної мови). По-друге, синтаксична особливість узагальнено-означальних речень полягає в тому, що з їх точки зору зміст усього головного речення узагальнюється ніби в якусь уявну єдину лексичну одиницю, яка осмислюється здебільшого як субстантивна (рідше як дієслівна) форма. Тому зміст усього головного речення відображається в підрядному реченні у вигляді відносного займенника *що* в різних випадках і з різними прийменниками, значно рідше - у вигляді відносної фупи *як це* тощо. Безпосередня особливість синтаксичного зв'язку узагальнено-означальних речень з головним

полягає в тому, що, відносячись до головного речення як означення до означуваного, ці речення разом з тим кваліфікують головне речення або як свій підмет (*Вій не вмів співати, що було дітям особливо смішно*), або як додаток (*Він не вмів співати, про що всі вже знали; Він не вмів співати, чого ніхто й не підозрює*), або як обставину (*Він не вмів співати, через що його не приймали до драмгуртка; Він виявив артистичні здібності, після чого він був прийнятий до драмгуртка* і т. п.).

Щодо тих моментів, які в попередніх учасників дискусії виступають як основа пропонувані ними класифікації складнопідрядних речень, то вони, безперечно, теж повинні бути враховані, але лише в рамках існуючої класифікації або як основа для додаткової класифікації речень у зовсім іншому, другорядному аспекті.

Від редакції. Вміщуючи статтю кандидата філологічних наук О. С. Мельничука «Про природу складнопідрядних речень та принципи їх класифікації», редакція на цьому закінчує обговорення статті Є. В. Кротевича «Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові (Українська мова в школі. - 1952. - № 1). Як у цій першій статті, так і у вміщених порядком обговорення статтях доц. І. Г. Чередниченка (в № 4 журналу за 1952 р.), доц. О. Н. Савченка (№ 5 за 1952 р.) та доц. М. С. Поспелова (№ 1 за 1953 р.) автори роблять спроби, підходячи до питання про будову складнопідрядних речень з позицій марксистського, матеріалістичного мовознавства, дати нові класифікації цих речень. У своїх статтях ці автори різних сторін проаналізували питання про структуру і типи складнопідрядних речень, чим доповнили висвітлення цього питання в літературі (як підручній, так і науковій). Стаття Є. В. Кротевича містить, крім того, огляд історії розробки цього питання у вітчизняному мовознавстві.

Проте запропоновані нові класифікації потребують ще глибшої наукової розробки у світлі сталінського вчення про мову. Недосить умотивована у авторів і практична вага їх класифікацій, зокрема для процесу вивчення синтаксису в середній і вищій школі.

Саме тому редакція приєднується до висновку статті кандидата філологічних наук О. С. Мельничука (і доц. О. Н. Савченка) про те, що і практично, і теоретично найбільш доцільною лишається поки що класифікація, прийнята в підручниках з української і російської мов.

Література

2. Савченко 1952: Савченко О. І. Зауваження до статті Є. В. Кротевича «Будова складнопідрядного речення в українській мові» // Українська мова та література в школі. - 1952. - № 5. - С. 32 - 35.

3. Поспелов 1953: Поспелов М. С. Складнопідрядне речення і основні особливості його будови // Українська мова та література в школі. - 1953. - № 1. - С. 23 - 28.

4. Поспелов 1950: Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М.: Изд-во АН СССР, 1950. - С. 321 - 337.

5. Смирницкий 1952: Смирницкий А. И. К вопросу о слове // Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию. - М.: Изд-во АН СССР, 1952. - С. 192 - 193.

6. Чередниченко 1952: Чередниченко І. Г. До питання про будову складнопідрядного речення // Українська мова в школі. - 1952. - № 4. - С. 22 - 30.

Опубл.: *Українська мова і література в школі.* - 1953. - № 2. - С. 25 - 36.

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ПІДМЕТОВИМИ І ПРИСУДКОВИМИ

Програма з української мови для 8 класу серед інших видів підрядних речень виділяє і підметові та присудкові. Підрядне підметове - це речення, яке конкретизує підмет головного речення, виражений займенником, або виконує роль відсутнього в головному реченні підмета. Наприклад: «В кім юная душа, той не сивіє з горя» (П. Тичина); «Ніколи в бурі не загине, хто Прометея має дух» (В. Сосюра).

Отже, складнопідрядні речення з підрядними підметовими розрізняються залежно від того, наявний чи відсутній підмет-займенник у головному реченні. Неоднакові вони і за способами вираження підмета і присудка у головному реченні, від чого значною мірою залежать засоби зв'язку підрядного речення з головним.

Підмет головного речення, який конкретизується підрядним підметовим, найчастіше виражається вказівним займенником *той* (*та, те, ти*), рідше займенниками *такий* (*така, таке, такі*), *цей* (*ця, це, ці*). Кілька прикладів: «Давно *те* минуло, як мала дитина, сирота в ряднині, я блукав...» (Т. Шевченко). «*І це* було єдине і найважливіше, що Максим Нерчин розумів і відчував в цю мить» (Н. Рибак).

Нерідко підмет, виражений словами *це* (*се*), *те* (особливо у варіанті *то*), формальний, бо ці займенники за значенням нагадують вказівні частки. Просте речення з такими словами близьке до безособового [Матвіяк 1962, с. 118], а головне, при якому є підрядне підметове, до відносно безособового (або неповного особового).

Виразніше, на нашу думку, слова *це*, *те* сприймаються як підмети-займенники тоді, коли стоять безпосередньо перед підрядним реченням. У таких випадках більше відчувається, що підрядне речення розкриває значення цих слів-займенників: «Але добре *те*, що добре кінчається» (Розм.). «*Те*, що *було*, минулося і знову не буде» (Т. Шевченко). «Так, правда *це*, що ви мене кормили, від рота відриваючи собі...» (Д. Павличко).

Виражається підмет головного речення також означальними займенниками *все* (*всі*), *всякий* (*всяка, всяке, всякі*), *кожний* (*кожна, кожне*): «*Кожний*, хто серцем патріот, візьме участь у суботнику і внесе свою трудову частку у скарбницю народного» (3 газ.).

Зрідка підрядні підметові речення конкретизують підмети головного речення, виражені особовими та деякими іншими займенниками: «*А ми*, кому судилося ще жити, життям трудом повинні заслужити і сили всі вітчизні присвятити» (І. Кочерга). «Що замолоду чуєш або бачиш, до кінця *воно* тобі привиджується» (Марко Вовчок). Знайдеться *хтось*, хто напевне знає (Розм.).

Якщо підмет у головному реченні виражений заперечним займенником *ніхто*, *ніщо*, то підрядному підметовому реченню властивий узагальнено-допустовий відтінок (пор.: «Та тільки хто не брався - *ніхто* не може того дуба зрубати» - Нар. творчість).

У писемній і усній мові засвідчуються ще складні речення з підрядними, які конкретизують підмет головного, виражений прономіналізованим словом. Наприклад: «*Єдине*, чим ви мені можете допомогти - це дати роботу» (В. Собко). Підметовими, напевне, слід визнати підрядні речення і в таких специфічних

конструкція: «Коли я виликуюсь, то найперше, що зроблю, це приїду до тебе» (3 газ.).

При підметі-займеннику головного речення може бути другий) займенник чи прономіналізоване слово. В одних випадках це означення до підмета (наприклад: «Не *все* те правда, що сказав хлопець») в інших це друге слово за значенням наближається до частки і, як неповнозначне, входить до складу підмета. Підрядне речення конкретизує в головному підмет типу *він сам* (у значенні «він теж»), *щось інше* («ще щось»), *одне те* («лиш те») та ін. Наприклад: «*Одне те добре*, що сусіди привітні» (Розм.).

В окремих різновид можна виділити речення, в яких підрядне конкретизує лише частину підмета головного речення, виражену за займенником. Уточнюваний займенник становить перший чи другий компонент такого складеного підмета. Наприклад, у реченнях типу «Скільки хвиль у бурхливому морі, стільки співів у серці моїм» (В. Сосюра) підрядним реченням конкретизується слово *стільки* (стільки співів) - (Такі підрядні речення по-різному визначаються у посібниках - то як підметові [Кулик 1965, с. 197], то як присудкові [Курс 1951, с. 243].

В інших випадках розкривається значення другої частини підмета головного речення: «У його простому житті *багато такого*, що не тільки гріх би було ламати й нівечити» (І. Франко). «*Мало єсть таких, що* проводять культурну роботу в народі безпосередньо, а не через книжку» (Леся Українка).

Другу структурну групу становлять складні речення з відсутнім підметом у головному, до якого відноситься підрядне підметове речення. В одних випадках його легко підставити: «Не поет (*той*), хто забуває про страшні народні рани» (Леся Українка). В інших підмета і не може бути, підрядне речення безпосередньо виконує роль підмета: «В голову не кладеться, що все це лише робота моря» (О. Гончар). «Але мені тоді здалося, що то не золоте колосся, що то любов мою безмежну стоптали так необережно» (Д. Павличко).

Складні речення з підрядними підметовими розрізняються ще залежно від способу вираження присудка в головному реченні. За цієї ознакою виділяється кілька груп, кожна з яких характеризується певними сполучниками і сполучними словами, якими підрядні підметові речення приєднуються до головних.

До першої групи відносимо речення з такими головними, в яких присудок (або дієслівна частина його, якщо він складений чи складний) виражений будь-якою особовою формою дієслова: «Той, хто стояв на Володимирській гірці, ніколи не забуде чарівних просторів Києва (3 газ.). «*Було й таке*, що під тином з сином ночувала» (Т. Шевченко) «*Об'єктом* поезії стає все, до чого тільки торкається зіркий, спостережливий погляд митця» (О. Гончар).

У функції простого присудка частіше виступають форми теперішнього, минулого і майбутнього часу дійсного способу, наприклад: «Хто людей питає, той і розум *має*» (Нар. творчість). «Той смерть свою навки *поборов*, хто на її ненависть мав любов» (Д. Павличко). «Там *будуть* і ті, кого б тобі дуже хотілося зараз бачити» (О. Сизоненко).

Менше складнопідрядних конструкцій з присудками в головному реченні у формі умовного чи наказового способу: «От якби *знайшовся* такий, щоб пішов у те царство...» (Нар. творчість). «Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, *сійте* зерно, гей добірно в нерозмежовані лани!» (М. Рильський). «А хто не має серця, пісні ані дому, *нехай візьме* у мене, що хоче» (Д. Павличко).

Якщо присудок у головному реченні виражений формою 2-ої особи наказового способу, а підмет-займенник відсутній, то підпорядкована частина такої конструкції нагадує проміжну синтаксичну одиницю. Будучи оформленою як підрядне підметове речення, за функцією це і підмет і зворотня [Кулик 1965, с. 195]. «Хто спить, хто не спить - *підкорись* темній силі» (Леся Українка).

Нерідко підрядні підметові речення відносяться до головного з іменним складеним присудком. Зв'язка може бути наявна або пропущена: «Голова *не той*, що дуже кричить...» (Нар. творчість). «Ні, *не дивина*, що ім'я Володимира Сосюри овіяне ореолом любові» (В. Лагода). Іменна частина такого присудка виражається формою називного чи орудного відмінка прикметника, дієприкметника: «Те, що здавалось нездійсненним протягом століть, сьогодні стає реальним, а завтра - звершенням» (С. Корольов). «Щасливий, хто в сонці слави звеличить свій народ...» (Т. Масенко).

Рідше зустрічаються речення з складеним дієслівним та складним присудком у головному реченні: «Хто хоче розуміти поета, *мусить піти в його* країну» (Гете). «*Не сміє зватися поетом той*, хто душі не має» (Л. Забашта).

Коли в ролі підмета головного речення виступають займенникові форми *той, те, всякий, кожен, все, ті, всі*, простий присудок чи змінна дієслівна частина складеного присудка має форму 3-ої особи однини чи множини. Якщо ж у ролі підмета займенник 1-ої (*ми*) чи 2-ої (*ти, ви*) особи, то й присудок, узгоджуючись з цим підметом, набуває відповідної форми. Дієслівний присудок у головному реченні може опускатись: «З нами *всі*, хто хоче чесно жити» (М. Рильський).

Підрядні підметові речення, що відносяться до головних з розглянутими видами простого, складного і складеного присудків, поєднуються з цими головними, як показують наведені вище приклади, сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, скільки*.

Треба відрізнити складні речення з підрядними підметовими, які відносяться до головних з простим чи складеним присудком, від речень з підрядними додатковими. Так, коли присудок у головному реченні виражений пасивним дієприкметником середнього роду, то підрядне речення підметове («Усе, чого ми доб'ємося в результаті здійснення нового п'ятирічного плану, *буде спрямоване* на розквіт нашої батьківщини» - 3 газ.). Якщо ж у ролі головного члена дієслівна форма на -но, -то, підрядне речення - додаткове (пор.: «Усе, чого ми доб'ємося в результаті здійснення нового п'ятирічного плану, *буде спрямовано* на розквіт нашої Батьківщини»).

Другу групу становлять складні речення з підрядними підметовими, які відносяться до головного, присудок у якому виражений дієсловом на -ся (-сь) із значенням стану, процесу, сприймання, уявлення, мовлення, мислення тощо. Це дієслова *здаватися, ввижатися, привиджуватися, виявлятися, відчуватися, думатися, чутися, снитися* та ін.

За формою (середній рід однини у минулому часі і 3-я особа однини в теперішньому і майбутньому) такі дієслова-присудки нагадують безособові дієслова (пор. *снилося, сниться, присниться; сталося, снитиметься; ввижалося, ввижається*). Але, на відміну від безособових слів типу *розвиднілось, не спиться* (головний член безособового речення), ці дієслова виконують роль присудків у головному відносно особовому реченні, яке має при собі підрядне підметове, а деякі з них можуть виступати присудком і в особовому реченні (пор. 1. «Сниться сон». 2. «Приснилось те, що радує, як сниться» - М. Рильський). Частіше, проте, зустрічаються речення без підмета-займенника в головному реченні з таким

присудком, наприклад: «В монографії з'ясовується, чому саме вчений звернувся до студіювання культури цих країн» (3 газ.).

У головному реченні з відсутнім чи наявним підметом, який не означає суб'єкта дії чи стану, може бути назва суб'єкта в давальному відмінку: «Може, це прислївлося мені, що з тобою, рідною тобою, розмовляю я у тишині» (В. Сосюра).

Приєднуються підрядні підметові до головних з такими присудками з допомогою сполучників *що, щоб, як, ніби, нібито, мов, мовби, немовби, наче, начебто*, прислївників *чому, як* тощо. Наприклад: «Здалося, ніби обвалилось на землю важке склепіння неба» (Ю. Збанацький). Найчастіше зустрічаємо речення з сполучником *що*.

Складнопідрядні речення з головним, у якому в ролі присудка дієслово *здавалося (здається)*, співвідносні з простими реченнями з однозвучним вставним словом. Пор.: 1. «Здається, що гори зрушити я можу» (В. Ткаченко). 2. «Здається, гори зрушити я можу». Розрізняються вони за структурою (у складному реченні дві предикативні одиниці, наявний сполучник підрядності), інтонацією.

До головного речення з дієслівним присудком на *-ся (-сь)* відносяться і додаткові речення, Правильно визначити вид підрядного речення допомагають інколи логічні питання. Наприклад: 1. «Мені здається (що?), що я маю перед собою якусь битву» (Леся Українка) - підрядне підметове. 2. «Царатові хотілось (чого?), щоб од молдаванина до фінна... геть на всіх язиках все ^{мо}вчало» (П. Тичина) - підрядне додаткове. Дієслова типу *хотілось, вірилось* не бувають присудками в особовому реченні; отже, при головному реченні з таким присудком не може бути й підрядного підметового речення.

Вид підрядного речення - підметового чи додаткового - може залежати від наявності чи відсутності співвідносного слова (займенника) в головному реченні, від його форми і синтаксичної функції тощо. Якщо в головному реченні є додаток, виражений формою непрямого відмінка займенника, то підрядне речення, яке його конкретизує, додаткове: «У цій легенді розповідається *про те, як* безстрашний Данко в ім'я людей пожертвував своїм серцем». При відсутності такого займенника або, рідше, при наявності його у формі відмінка, підрядне речення при головному з тим же присудком *говориться, говорилося, розповідається, розповідалось* та ін.) треба визначати як підметове: 1. «У цій легенді *розповідається, як* безстрашний Данко в ім'я людей пожертвував своїм серцем». 2. «В очі *говорилось* те, що думалось».

До третьої групи належать складні речення з підрядними підметовими, які відносяться до головних з присудком, вираженим незмінними словами на *-о, -є*. Це слова типу *зрозуміло, ясно, відомо, приємно, очевидно, погано (гірше), цікаво, добре (краще), байдуже, однаково, все одно* та ін. Якщо такий присудок має значення минулого чи майбутнього часу, то це незмінне слово поєднується з допоміжним дієсловом у формі *було, буде, стало, стане* тощо. Наприклад: 1. «Добре, що є біля чого товпитися» (М. Стельмах). 2. «Мені відразу *стало зрозуміло*, чому під будівництво обрано саме це місце» (Ю. Смолич).

У такому головному реченні може бути й підмет-займенник *те, це (се), все*: «Знаменно й *те*, що зародження українського професійного театру сталося в Бессарабії» (3 газ.). «Що у нас інтелігенція мало знає народ, *се* ще не так дивно» (Леся Українка).

У деяких випадках, при наявності чи відсутності займенника-підмета, можливий ще давальний (іноді родовий з прийменником) відмінок суб'єкта: «Ми

хлібороби, і кожному (для кожного) з нас ясно, що це висока врожайність залежить від рівня культури землеробства» (3 газ.). Приєднуються підрядні підметові до головних з присудком, вираженим словом на *-о, -є*, сполучником *що*, рідше *-чи, щоб, нащо, як*, прислївниками *де, куди, коли, як, кадила ти що, який*. Наприклад: «А головне, що дівчата зберуться з усього села найкращі» (Ю. Збанацький).

Від підрядних підметових, що відносяться до головного речення з присудком на *-о, -є*, треба відрізнити, за допомогою логічних питань, інші види підрядних речень. Наприклад: 1. «Добре, у кого дома мати» (Розм.) - кому? - додаткове. 2. «Добре вам, Хомо, що ви самі». (М. Коцюбинський) - чому? - причинове. 3. «Як мені було прикро, коли він сказав вам піти» (Ю. Смолич) - коли? - часове. 4. «Все-таки солідніше буде, якщо матимеш рекомендацію» (кад..) - за якої умови? - умовне.

Не завжди легко визначити, до якого виду віднести підрядне речення. Бувають, на нашу думку, проміжні види. Наприклад: «Відродно (що? Чому?), що значна частина молодих поетів сьогодні стає на шлях новаторських шукань» (3 газ.) - підметове або причинове. 2. «Погано (що?, коли?), коли й свої лають» (Леся Українка) - підметове, часове. 3. «Добре (що? За якої умови?), коли твоя робота хоч комусь буде корисна» (Розм.) - підметове, умовне.

Як розглядати головні безпідметові речення, присудок яких виражений дієсловом на *-ся*, що не вживається у формі 1-ої-2-ої особи (здавалось, *відчувається* та ін.)?

Деякі мовознавці (О. О. Потебня, О. О. Шахматов та ін.) розглядали такі головні речення як безособові, які логічно зв'язані з підрядними підметовими, що розкривають зміст відсутнього в головному реченні підмета [Кулик 1965, с. 195].

Більш переконливу, на наш погляд, думку висловив О. М. Пешковський, вважаючи головні речення, де «підмет не тільки не усувається, але, навпаки, шукається думкою», не безособовими, а неповними, в яких відсутній член замінюється окремим реченням [Пешковський 1938, с. 322].

Як особові неповні (або відносно безособові) розглядаються вони, і в сучасних посібниках з української мови [Кулик 1965, с. 195].

Різні погляди в сучасному українському мовознавстві і на головні речення з присудком, вираженим незмінними словами на *-о, -є*, причому питання про особовість чи безособовість цих речень переплітається з питанням про морфологічну природу слова-присудка на *-о, -є* та про вид пов'язаного з цим головним підрядного речення.

Автори вузівських посібників з сучасної української мови визначають ці слова як прикметники (слова на *-о* як залишки колишніх нечленних форм середнього роду). Головні речення з таким присудком вважаються неповними особовими, в ролі підмета до яких виступає підрядне речення [Кулик 1965, с. 196; Курс 1951, с. 236-237].

Є й інша думка: форми на *-о, -є* — незмінні предикативні прислївники (слова категорії стану), а головні речення з присудками, вираженими цими словами, - безособові. Оскільки в безособовому реченні не може бути підмета, то підрядні речення при таких головних вважаються додатковими, а не підметовими [Сич 1962, с. 124 - 125]. Правильною, на наш погляд, є думка про те, що слова-присудки на *-о -є* в безпідметовому головному реченні не прикметники, а предикативні прислївники. Справді, ці слова, на відміну від прикметників не змінюються і не узгоджуються з іншими словами. Як прислївники вони поєднуються з

підсильними частками *як, так*, а не з словами *яке, таке*. Пор.: 1 «Як добре, що ви прийшли саме сьогодні» (Ю. Смолич) і 2. «*Яке в неї добре обличчя*» (Розм).

Вважаючи присудок головного речення (безпідметового і з підметом-займенником) предикативним прислівником, ми, проте, думаємо, що це речення особове - повне чи неповне, а підрядне при ньому виконує роль відсутнього в головному реченні підмета чи уточнює підмет, виражений займенником. Адже прислівники, хоч і рідко, виконують функцію присудка і в простому двоскладному реченні з інфінітивом, іменником чи займенником у ролі підмета. Наприклад: «Служити таким широким ідеалам *любо*» (І. Карпенко-Карий). «Це мені *вигідно*» та ін.

Місце підрядного підметового речення щодо головного вільне, але звичайнішою, здається, для більшості таких підрядних речень є постпозиція. Особливо це стосується тих випадків, коли в головному немає підмета або він виражений займенниковими формами *це (се), те*. Наприклад: «Видно було, що Шовкун добре знає ціну своїй роботі» (О. Гончар). «Давно те минуло, як тими шляхами... ходив я» (Т. Шевченко). Якщо ж у такому реченні головне після підрядного, то речення набуває здебільшого експресивного відтінку: «Що наробила здуру шука - се всякому наука» (Л. Глібов).

Підрядним присудковим є речення, яке конкретизує іменну частину складеного присудка головного речення, виражену займенником. Найчастіше це субстантивовані вказівні займенники *той (та, те, ті), такий (така, таке, такі)* у формі називного, рідше орудного чи родового відмінка. Наприклад: «Я той, що греблі рвав...» (П. Воронько). «Вода (озеро) *було таким*, як і в далекі роки» (Ю. Збанацький). «Син *того*, що був головою колгоспу» (Розм.).

Особливий вид становить присудок, виражений стійким займенниковим сполученням *не від того* (щоб): «Шпак *не від того*, щоб, як спілі вишні, покуштувати» (М. Рильський).

Як і підмет, присудок у головному реченні може виражатись деякими займенниковими сполучення типу *той самий, таке саме, щось таке, щось інше, в яких одне слово, вживаючись для підсилення, набуває значення частки*. Наприклад: «Це, повірте мені, *щось таке*, від чого посивіти можна» (О. Маковей).

Окремого розгляду потребують речення з присудком, вираженим займенниковим сполученням *не хто інший* (як); *не що інше* (як). «А пасажир цей був не хто інший, як наш учитель математики» (Розм). «Можливо, що і в Олега з Інгою ці часті сварки та суперечки *не що інше*, як прояв їхніх особистостей» (Ю. Збанацький).

У різних посібниках [Курс 1951, с. 243; Кулик 1965, с. 197] такі конструкції розглядаються як складнопідрядні з підрядними присудковими. Думається, що другу частину, яка конкретизує значення іменної частини складеного присудка, вираженої сполученням «не хто інший», «не що інше», вважати підрядним реченням не можна. Це іменник з залежними словами чи без них, який виступає у функції своєрідної уточнюючої прикладки до займенникового сполучення *не хто інший, не що інше* і узгоджується з ним. Наприклад: 1. «А «ненька Україна» була *не що інше, як лиш гасло...*» 2. «А «ненька Україна» була *нічим іншим, як лиш гаслом*, під окликом котрого пануючі верстви гріли собі руки» (П. Грабовський). Цей приклад підтверджує думку, що такий уточнюючий іменник не підмет, присудка у цій частині теж немає. Отже, про підрядне речення не може бути й мови.

Крім того, займенникові сполучення *не хто інший* (як), *не що інше* (як) вживаються також у ролі підмета та додатка. Уточнюючі ж їх іменники чи іменникові словосполучення ніхто не визначає як підрядні підметові чи додаткові речення. Наприклад: «Підійшов *не хто інший, як наш учитель математики*». «Там ми зустрілись *не з ким іншим, як з нашим учителем математики*». «Побудовано на ці гроші *не що інше, як школу*».

Дієслівною зв'язкою в складеному присудку головного речення частіше буває дієслово *бути*, яке у формі теперішнього часу пропускається. Вживається для вираження граматичного значення минулого й майбутнього часу дійсного способу та значень умовного і наказового способів: «Він той і не той, що був» (Розм.). «І наша юність хай буде такою, щоб їй ніхто не заздрити не міг!» (В. Симоненко).

У ролі зв'язок бувають також напівповнозначні дієслова *уявляться, здаватись, видаватись, стояти, стати, вдатись, вийти* та ін. Наприклад: «Усе *уявляється не тим*, що воно є» (А. Чехов). «І дуби стоять *такі ж*, як стояли за рідним селом, біля озера» (Ю. Збанацький).

За значенням підрядні присудкові речення можна поділити на кілька груп, кожна з яких характеризується певними сполучниками і сполучними словами, яким у головному реченні відповідає співвідносне слово - займенник у ролі іменної частини складеного присудка.

До першої групи можна віднести підрядні присудкові речення, що характеризують з якогось боку особу чи предмет (підмети) і пов'язують з головним сполучними словами, *хто, що, котрий*, яким у головному реченні відповідає присудковий займенник (чи прономіналізоване слово) *той, один, перший, єдиний* у формі називного, орудного чи родового відмінка: «Він саме той (*з тих*), хто може дати добру пораду» «Написати роман - це *все одно*, що побудувати будинок...» (3 газ.). «Це *єдине*, що могло б її підбадьорити» (Розм.).

Другу групу становлять підрядні присудкові речення, що характеризують особу чи предмет шляхом зіставлення. Поєднуються такі речення з головним сполучними словами *який, чий*, у головному реченні їм відповідає співвідносне слово *такий* у називному чи орудному відмінку, займенник того з присвійним значенням: «*Яка* совість, така й честь»; «*Чис* весілля, того й музика» (Нар. творчість).

Є підрядні присудкові речення з сполучниками *як, мов, немов, неначе, ніби*, які характеризують особу чи предмет шляхом порівняння. У головному реченні співвідносне слово (присудок) *такий* у якійсь формі: «Він був *таким же*, як і в ті дні». Підрядні речення з сполучниками *наче, ніби, немов* мають відтінок припущення: «І далечінь стояла така, *ніби* на ній хтось перелопачував сонячне проміння» (М. Стельмах).

Складні речення з підрядними присудковими, які уточнюють у головному реченні займенник-присудок, характеризуючи особу чи предмет шляхом порівняння з іншим предметом (наприклад: «Поле *таке*, як безкрає море»), треба відрізнити від простих речень, в яких іменна частина складеного присудка виражена іменником у формі називного відмінка з порівняльною часткою *як, мов, немов, наче, ніби, що*. Такий присудок, виражаючи предикативну ознаку предмета-підмета шляхом зіставлення з іншим предметом, показує, яким (а не ким або чим, як це маємо при звичайному присудку, вираженому іменником) є предмет думки. Граматичне значення способу, часу, особи виражається зв'язкою, у ролі якої виступають дієслова *бути, стати, зробитися* та ін. Наприклад: «Ці виноградні лози були для Володі мов жива пам'ять про батька»

(П. Загребельний). «І стане лан - як стан злотопоясний» (М. Рильський). Коли такий присудок виражає ознаку в теперішньому часі, то зв'язка не вживається: «Ленін! Це ім'я - як щастя блакить» (В. Сосюра).

Складні речення з підрядними присудковими відрізняються від таких простих тим, що в них до підмета є складений присудок з іменною частиною, вираженою займенником *такий*, а друга частина, уточнюючи цей займенник-присудок, виконує функцію підрядного речення. Пор.: 1. «Поле - що безкрає море» (Панас Мирний). «Поле таке, як безкрає море». 2. «Під парусом білокрилатим сам я стану як птах» (М. Рильський). «Під парусом білокрилатим сам я стану таким, як птах».

Наступну невелику групу становлять підрядні присудкові речення, для яких характерний відтінок наслідку. Вони приєднуються до головного сполучниками *що, що аж, що й, аж, хоч, що хоч, хоч би й*, уточнюючи в головному співвідношенні слово-присудок *такий*: «Така була спека, що дихати важко». «Така там краса, аж дух захоплює». Зрідка вживані в українській мові речення з підрядними присудковими, що мають відтінок мети. Вони приєднуються до головного сполучником *щоб* і теж уточнюють у ньому займенник-присудок такий у певній формі: «От якби хто знайшовсь такий, щоб... пішов у таке-то царство...» (Нар. творчість).

Якщо при співвідношенні слову такий є частка *не*, то присудкове речення вказує на ознаку, недопустиму для підмета головного речення: «Грицько *не* такий, щоб ударити на сльози» (Панас Мирний). «*Не* той був Наум, щоб його мусила Маруся не послухати» (Г. Квітка-Основ'яненко).

Іменна частина присудка головного речення, пояснюваного підрядним присудковим, може бути виражена не тільки звичайним займенником, а й прономіналізованим словом. Це найчастіше слова *один*, *перший*: «Петро *був* *один*, хто мене тоді розумів» (Розм.). «*Це* *було* *перше*, що він побачив після півторамісячного лежання в ліжку» (3 газ.).

Близькими до таких підрядних є речення, які уточнюють у головному присудок, виражений словом *чоловік*, *жінка*, *дівчина*, *хлопець*, *річ* в узагальненому реченні. Наприклад: «*І* *був* *він* *чоловік* *такий*, що не гаразд за діло брався» (Л. Глібов).

Немає єдиного погляду на підрядні речення, які деталізують у головному сполучення прикметника (дієприкметника) з вказівним займенником у ролі іменної частини складеного присудка чи в ролі предикативного означення і виражають ступінь вияву цих предикативних ознак. Наприклад: «Тарас *був* *такий* *схвильований*, що йому аж перехоплювало подих» (Д. Ткач). 2. «Сестра *сиділа* *така* *байдужа*, наче це їй зовсім не обходило» (Розм.).

Автори одних посібників такі речення разом з близькими за функцією підрядними, які виражають ступінь вияву звичайної ознаки, відносять до підрядних міри, ступеня [Кулик 1965, с. 224].

Інші дослідники не виділяють підрядних міри, ступеня в окремий вид і речення з значенням ступеня вияву предикативної ознаки, вираженої в головному реченні прикметником з вказівним займенником *такий*, вважають різновидом підрядних присудкових [Сучасна 1972, с. 315 - 316].

Отже, в українській літературній мові є різноманітні складні конструкції з підметовими й присудковими підрядними реченнями. Учні мають дістати загальні теоретичні відомості про такі складні речення, навчитися їх аналізувати і використовувати у своїй мовній практиці.

Література

1. Матвіяс 1962: Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962 - 131 с.

2. Кулик 1965: Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. - Ч. II. - К.: Рад. шк., 1965. - 283 с.

3. Курс 1951: Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. - Т. II. - К.: Рад. шк., 1951. - 408 с.

4. Пешковский 1938: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. - 6-е изд. - М.: Учпедгиз, 1938. - 452 с.

5. Сич 1962: Сич В. Ф. До питання про деякі типи підрядних підметових та підрядних додаткових речень // Наукові записки Черкаського педінституту. - Т. XVIII. - Черкаси, 1962.

6. Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. - К.: Наук. думка, 1972. - 516 с.

Опубл.: Українська мова і література в школі. - 1973. - № 11. - С. 31 - 38.

Н. Ф. Лабунець

РОЗПІЗНАВАННЯ ОЗНАЧАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ СЕРЕД ІНШИХ ПІДРЯДНИХ

У системі шкільних занять з рідної мови особливе місце посідає синтаксичний розбір. Він допомагає учням глибше осмислити структуру речення, взаємозалежність між його компонентами, прищеплює їм уміння практично використовувати набуті теоретичні знання з граматики.

Як перекопує практика роботи в школі, синтаксичний аналіз речень є найбільш важким для учнів. Особливо відчувають вони утруднення при визначенні синтаксичних відношень між головним і підрядним реченням у складнопідрядному, при визначенні типу підрядного речення і т.д.

Шкільний підручник не може передбачити всіх випадків розмежування речень, усієї різноманітності структур, тому вчителю потрібно самому добре орієнтуватись у матеріалі і в складних випадках передбачити якомога легші шляхи з'ясування його учням.

Серед складних питань визначення типів підрядних речень у складнопідрядному є визначення означальних підрядних речень і розмежування їх з реченнями інших типів - додатковими, присудковими, обставинними місця, часу, способу дії, тобто розмежування конструкцій речень, що піддаються точній і безпомилковій граматичній характеристиці, від численних продуктивних синтаксичних конструкцій, які за одними ознаками зближуються з одним типом речень, а за другими - подібні до речень іншого типу.

Характерною помилкою учнів в аналізі складнопідрядних речень є змішування синтаксичної функції підрядного речення з синтаксичною функцією того слова, до якого підрядне відноситься.

Головна складність у подоланні учнями цієї помилки виявляється в тому, що вчитель не завжди зрозуміло вміє пояснити, чому в одних випадках (при наявності співвідносного, або, за термінологією шкільного підручника, вказівного слова) синтаксична функція підрядного речення збігається з синтаксичною функцією того слова, до якого воно відноситься, а в інших випадках (при відсутності співвідносного слова) такого збігу немає.

Щоб розібратися в цьому питанні, треба з'ясувати: 1) значення співвідносного й стрижневого слова; 2) характер зв'язку підрядного з тим або іншим словом головного речення.

Відомо, що підрядні означальні речення можуть відноситись до різних членів головного речення, виражених іменником (або іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника), отже, можуть бути й по-різному зв'язані з тим або іншим словом головного речення.

Такими словами в головному реченні є співвідносне й стрижневе слова, які ні в якому разі не можна ототожнювати. Підрядне означальне в головному, наприклад, має співвідносні слова *той, такий* (вказівні займенники), які вже за своєю природою несуть атрибутивне навантаження, а контактуючи з підрядним означальним, надають йому підсиленої атрибутивної функції, вказуючи на більш тісний взаємозв'язок між головною й підрядною частиною.

У підрядних реченнях місця співвідносними словами виступають вказівні прислівники займенникового походження *там, туди, звідти, тут, всюди* (вказують на просторові зачення), у підрядних часу - *тоді, відтоді, доти* (часові значення) тощо. Наприклад: "І такою дорогою стає тобі оця гнучка рослинка [виноград], *що вміс віддавати за важку працю, за тверді мозолі...*" (М. Коцюбинський). "Я звідти, *де пішки ходили...*" (О. Гончар). "Мати тоді сита, *коли діти не голодні*" (К. Гордієнко).

Традиційна точка зору в цьому питанні зводиться до того, що, коли в головній частині є співвідносне слово, підрядне відноситься саме до нього; коли співвідносного слова немає, підрядне речення зв'язується з іншими словами головної частини.

Порівняймо конструкції:

1. ...Наталлі треба не письменного, а хазяїна доброго, такого, *щоб умів хліб робити і щоб жінку свою з матір'ю годував і зодягав*.

2. ...Наталлі треба не письменного, а хазяїна доброго, *щоб умів хліб робити і щоб жінку свою з матір'ю годував і зодягав* (І. Котляревський).

У першому реченні є співвідносне слово (*такого*), у другому його немає. Без співвідносного слова складнопідрядне речення продовжує існувати, але в ньому немає пояснюючих відносин, якими підрядна частина була зв'язана з співвідносним словом.

Оскільки відношення між підрядним реченням і співвідносним словом є пояснюючими, а не залежними, наявність такого зв'язку не виключає, а навпаки, передбачає зв'язок підрядного ще з яким-небудь словом головного речення, від якого підрядне було б залежне.

Аналіз зібраного нами матеріалу привів до висновку: яким членом речення є співвідносне слово, таким буде і підрядне речення, отже, воно є показником синтаксичного значення, синтаксичним дублікатом підрядної частини, його "номенклатурним відповідником у головній частині" [Суровцев 1955, с. 192]. Наприклад, "Як я люблю оці години праці, *Коли усе навколо затиха*" (Леся Українка). Слово *оці* - означення, підрядне - означальне.

Стрижневе слово в головному реченні, так би мовити, організує структуру складнопідрядного речення; інакше кажучи, воно є граматичним центром складнопідрядного речення (незалежно від того, головним чи другорядним членом виступає в головному реченні), бо від того, якої характеристики (атрибутивної, просторової, часової і т.д.) потребує це слово, використовуються ті або інші сполучники підрядності чи сполучні слова, виникають ті або інші співвідносні слова інші структурні засоби.

Саме на зв'язку підрядного речення з стрижневим словом ґрунтується основний зв'язок між частинами складного речення.

Якщо в складнопідрядному реченні будуть і співвідносне слово, і залежне слово, то виникає подвійний граматичний зв'язок підрядного речення з головним: зв'язок пояснення (між підрядною частиною і співвідносним словом) і зв'язок залежності (між підрядною частиною і залежним словом). Наприклад: "В таку добу під горою біля того гаю, *що чорніє над водою*, щось біле блукає" (Т. Шевченко). Тут між підрядною частиною *що чорніє над водою* і співвідносним словом *того* виступає зв'язок пояснення, а між нею і залежним словом *гаю* - зв'язок залежності.

Якщо в головному реченні ми опустимо стрижневе слово, то це спричиниться до випадання всіх членів, які були від нього залежні, внаслідок чого руйнується складне речення (а інколи і речення взагалі). Наприклад: "Здавен було марю: коли б мені сила, то я б у той храм таємничий вступила, де світять крізь п'яму науки дива, де людська не хилиється вділ голова" (Леся Українка). Якщо опустити стрижневе слово *храм*, то зруйнується речення взагалі.

Наявність співвідносного і стрижневого слів, а значить і подвійного граматичного зв'язку в складнопідрядному реченні, дає право говорити про синтаксичні відношення, які створюють внутрішню єдність складнопідрядного речення.

Спинимось детальніше на синтаксичному значенні підрядного означального в складнопідрядному, коли виступає формальна близькість означальних до інших типів підрядних - додаткових, присудкових, обставинних (місця, часу, способу дії).

І. Причиною «невпізнання» учнями складнопідрядних речень з підрядним означальним, помилкового віднесення їх до інших типів речень, зокрема, до додаткових, є велика структурна і зовнішня подібність цих речень, що створюється такими факторами, як постпозиція; наявність сполучного елемента *що*; відсутність співвідносного слова.

Порівняймо в цьому плані кілька речень.

1. Правду в тій пісні сказано (яку?), *що сусідіві все удасться, всі його люблять, всі до його липнуть, а другим все як одрізано* (І. Котляревський).

2. Правду в тій пісні сказано (про що?), *що сусідіві все удасться, всі його люблять, всі до його липнуть, а другим все як одрізано*.

3. Синиця славу розпустила (яку?), *Що хоче море запалить, Що море, буцімто, згорить*. Така, бач, є у неї сила (Л. Глібов).

4. Синиця славу розпустила (про що?), *Що хоче море запалить, Що море, буцімто, згорить*. Така, бач, є у неї сила.

Підрядні речення в усіх випадках оформлені однаково, проте, в одних конструкціях (див. приклади 1, 3) вони мають атрибутивне значення, а в інших (див. приклади 2, 4) - значення додаткове. <...>.

Синтаксичну функцію підрядного речення, як ми вже сказали вище, легко визначає співвідносне слово, яке конкретизується підрядним реченням.

Конструкції, які ми аналізуємо, співвідносних слів не мають. Щоб полегшити учням визначення синтаксичної функції підрядного означального речення, змінимо структуру складнопідрядного так, щоб не змінився його зміст, тобто відновимо в головному реченні співвідносне слово з атрибутивним значенням способом штучної підстановки. «(Таку) Правду в тій пісні сказано (яку?), *що сусідіві все удасться, всі його люблять, всі до його липнуть, а другим все як одрізано*». «Синиця (таку) славу розпустила (яку?), *що хоче море запалить, що море, буцімто, згорить*. Така, бач, є у неї сила».

Якщо це буде складнопідрядне речення з підрядним означальним, то: 1) воно піддається зміні структури без зміни змісту (див. вище); 2) синтаксична функція підрядного речення (означальна) повинна збігатися з синтаксичною функцією того співвідносного слова (означення), до якого воно відноситься; 3) синтаксичним ядром, що організує структуру складнопідрядного речення, повинні в головному реченні виступати іменники (підмети або додатки) з абстрактним значенням (*правда, слава*), які вступають з підрядним реченням у зв'язок граматичної залежності.

Співвідносне слово з підрядним реченням контактують, взаємно доповнюючи одне одного, зв'язком, що називається поясненням.

Тільки наявність усіх зазначених особливостей дозволяє віднести, складне речення до речень з підрядним означальним, і навпаки, відсутність хоч би однієї з них свідчить про те, що перед нами речення іншого типу. Маємо на увазі підрядні речення, що, відповідаючи на питання означення, водночас відповідають і на питання додатка, так звані означально-додаткові присубстантивні. Правда, такого терміна в шкільному підручнику немає, але вчитель повинен прищепити учням навички всебічного, творчого підходу до речень і їх аналізу. Типи підрядних речень учень має розглядати не тільки в їх індивідуальній своєрідності, а й у діалектичному взаємозв'язку з іншими. На фоні взаємозв'язків між підрядними реченнями виразніше виділяються і специфіка кожного типу підрядних речень, і контури його як синтаксичної одиниці.

У кожному складнопідрядному реченні учні повинні вміти знаходити основне значення підрядного речення і додаткове, якщо воно є. У реченнях типу «Синиця славу розпустила (яку?, про що?), *що хоче море запалить, що море, буцімто, згорить*. Така, бач, є у неї сила» атрибутивне значення двох підрядних *І що-* основне, а значення додаткове - допоміжне. При формальній близькості підрядних означальних і підрядних додаткових все ж потрібно шукати відмінність у структурі речень: змінюємо структуру складнопідрядного речення з підрядним додатковим, не порушуючи його змісту, через введення співвідносного слова в головне речення. «Пішла навіть чутка (про що?), *що знов прокинулась на Басарабії бендерська чума*» (І. Нечуй-Левицький - «Пішла навіть чутка про те (про що?), *що знов прокинулась на Басарабії бендерська чума*». Співвідносне слово (*про те*) - додаток, виражений вказівним займенником з прийменником, - допомогло нам визначити синтаксичну функцію підрядного речення (додаткове) і вступило з підрядним реченням у зв'язок пояснення. Стрижневе слово *чутка* (віддієслівний керуючий іменник з абстрактним значенням) перебуває з підрядним реченням у зв'язку залежності.

Якщо постпозитивні підрядні речення з *що* не мають співвідносних слів (див. вище), то вони, безумовно, є присубстантивними (бо перебувають у безпосередньому зв'язку з іменниками головного речення) означально-додатковими.

II. Серед підрядних речень, яким учні часом не можуть дати правильної граматичної характеристики, виділимо постпозитивні підрядні означальні із сполучним елементом *що* і підрядні речення присудкові. Причиною змішування цих речень є синтаксична функція співвідносних слів *той і такий* (вказівних займенників) у головному реченні.

1. Він був з тих людей, *що за словом в карман не полізуть*.
2. Він був з тих, *що за словом в карман не полізуть* (М. Стельмах).
3. Юриста завзятий і хапун з таких людей, *що і з рідного батька злуєть*.
4. Юриста завзятий і хапун такий, *що і з рідного батька злуєть* (І. Котляревський).

Щоб визначити тип підрядного речення, змінювати структури речення способом введення співвідносних слів не потрібно, бо в усіх реченнях *той і такий* (у будь-якій формі) виступають ними в головному реченні. Правда, в перших двох реченнях співвідносні слова-означення *той, такий* виступають лише з одним, основним, характерним для них значенням (виконують суто атрибутивну функцію) і визначають синтаксичне значення підрядних речень (означальні присубстантивні), в останніх (2, 4) реченнях цього не досить, бо вони, крім того, що співвідносні, виконують основну синтаксичну функцію іменної частини складеного присудка - виражають атрибутивно-присудковий ознаку і тому є присудковими.

Зміна структури речення спричиняється до зміни типу підрядного речення. Якщо, наприклад, у конструкцію з підрядним присудковим до співвідносного слова головного речення додати іменник-додаток, то підрядне речення присудкове зміниться у підрядне означальне присубстантивне. Переконаємось у цьому на прикладах. «Та гора була така крута, що в великі дощі рілля скочувалась з водою вниз, а воли ледве тягли плуга по косогору» (І. Нечуй-Левицький), - «Вона була з тих гір, що в великі дощі рілля скочувалась з водою вниз, а воли ледве тягли плуга по косогору».

Способи вираження граматичної залежності у підрядних реченнях обох типів вказують на повну внутрішню єдність компонентів у складній синтаксичній конструкції (оскільки наявний і зв'язок пояснення і зв'язок залежності).

III. Багато спільного мають між собою підрядні речення означальні, що поєднують у собі значення обставини місця, і обставинні підрядні речення місця. Спільне спостерігаємо насамперед у характері зв'язків з головним реченням, у способі підпорядкування та в тому, що, як одні, так і другі, зв'язуються з головним реченням сполучними словами *де, куди, звідки*.

Значним утрудненням для учнів є розмежування речень з співвідносними словами (прислівниками займенникового походження), які виступають обставинами місця при присудку головного речення (тоді вони обставинні підрядні речення місця), від речень, які підпорядковуються обставині місця, вираженій прийменниково-іменниковою конструкцією, що уточнює попередню обставину того самого значення, виражену або прийменниково-іменниковою конструкцією або прислівником не займенникового походження (тоді вони означальні присубстантивні з відтінком значення обставини місця).

Наведемо приклади.

1. Вип'ємо з джерел еднання - Ми ж по всьому рідні-рідні. *Де братерство*, там пізнання. Будьмо ж свого часу гідні! (П. Тичина).
2. Товариші! Спасибі вам За гарне ваше слово, *Що пролунало саме там, Де розцвіли чудово І геній Пушкіна ясний, І стів Чайковського живий* (М. Рильський).
3. Іду вперед Туди, *де рельси паралеляться без краю, Де присмерк сонний гасне, гусне* (П. Тичина).

Ці конструкції мають співвідносні слова (прислівники займенникового походження) в головному реченні, які виконують роль обставини місця при присудку головного речення і визначають тип підрядного речення. Підрядні речення уточнюють, конкретизують співвідносні слова (обставини місця головного речення), тому є обставинними підрядними реченнями місця.

Співвідносне слово з підрядним реченням вступає в зв'язок пояснення (наприклад: *туди, де рельси паралеляться без краю* і т. д.), а стрижневе слово

(дієслово-присудок головного речення, наприклад, «паралеляться» і інші) - у зв'язок залежності.

Розглянемо інші типи речень.

1. Із поля дівчина утомлена прийшла І, хоч вечеряти дбайлива кличе мати. За сапку - і в квітник, *де р о ж а розцвіла, Де кучерявляться куці лобистку й м'яти* (М. Рильський).

2. І затремтять сузір'я над окопом, *де одинадцять смілих залягли* (М. Бажан).

3. Позичу крила я у ранньої зірниці, Край моря полечу, *де не літали птиці* (П. Гулак-Артемівський).

Наведені речення - означальні присубстантивні з додатковим відтінком значення обставини місця, бо підпорядковуються обставині місця головного речення, вираженій прийменниково-іменниковою конструкцією.

Змінимо структуру речень так, щоб не змінився їх зміст, і введемо до головного речення співвідносні слова, які виражені прислівником займенникового походження (оскільки в реченнях такого типу вони відсутні), тобто поставимо поряд усі обставини в головному реченні (перша з них виражатиметься прислівником займенникового походження, а друга — прийменниково-іменниковою конструкцією, і, навпаки, перша - прийменниково-іменниковою конструкцією, а друга - прислівником займенникового походження).

Порівняймо речення:

1. Із поля дівчина утомлена прийшла І, хоч вечеряти дбайлива кличе мати, За сапку - і туди, в квітник, *Де рожа розцвіла, де кучерявляться куці лобистку й м'яти*.

1. І затремтять сузір'я там, над окопом, *де одинадцять смілих залягли*.

3. Там, в Краснодарі, *де активно діяли молодогвардійці*, розповсюдження листівок було звичайним явищем (О. Фадєєв).

4. Із поля дівчина утомлена прийшла І, хоч вечеряти дбайлива кличе мати, За сапку - і в квітник, туди, *Де рожа розцвіла, де кучерявляться куці лобистку й м'яти*.

5. І затремтять сузір'я над окопом, там, *де одинадцять смілих залягли*.

6. В Краснодарі, там, *де активно діяли молодогвардійці*, розповсюдження листівок було звичайним явищем (О. Фадєєв).

У перших трьох реченнях попередню обставину головного речення (прислівник займенникового походження) уточнює наступна обставина того самого значення, виражена прийменниково-іменниковою конструкцією, а наступну пояснює, розкриває підрядне речення (означальне присубстантивне з таким відтінком значення обставини місця, який виявлений сильніше, ніж у реченнях, де прислівник відсутній). При аналізі речень з іншого боку (див. приклади 4-6), за інших умов застосування співвідносних слів (прислівників займенникового походження), які доповнюють попередню обставину місця, виражену прийменниково-іменниковою конструкцією, цілком можливою є їх функція вказувати на синтаксичне значення підрядних речень (обставинні підрядні речення місця). Таким чином, від того, де буде стояти співвідносне слово - прислівник, який виконує роль обставини в головному реченні (в препозиції чи в постпозиції), щодо другої обставини, вираженої прийменниково-іменниковою конструкцією, залежатиме тип підрядного речення. Препозиція вказує на те, що перед нами складнопідрядне речення з підрядним означальним присубстантивним, що має відтінок значення обставини місця, а постпозиція - на обставинні підрядні речення місця.

IV. Не завжди правильно вміють учні віднести підрядне речення до відповідного типу, коли в ньому на основне значення нашаровується значення додаткове, зокрема при визначенні присубстантивних підрядних означальних речень з відтінком часу, що з'єднуються з головним реченням за допомогою сполучних слів *коли, як*, і підрядних обставинних речень часу, які з головним з'єднуються однотипними сполучниками: *коли, як*.

1. «Біда мені з того часу, *як мого Стефанка зарізали*» (М. Коцюбинський). 2. «Миколі здалось, що то була Нимидора в той час, *як він ще сватав її і залицявся до неї*» (І. Нечуй-Левицький). 3. «Дивно, що ми говорили навіть тоді, *коли мовчали*» (М. Коцюбинський). 4. «І навіть тоді, *коли знамено зникало за вигином лісу*, всі відчували його там, поперед себе» (О. Гончар).

Відмінність між реченнями полягає в тому, що перші підрядні речення (1, 2) підпорядковані обставині часу головного речення (іменнику з часовою семантикою *час*), вираженій прийменниково-іменниковою конструкцією з відтінком часового значення (тому вони, без сумніву, присубстантивні означально-часові підрядні речення), а інші (3, 4) підпорядковані обставині часу, вираженій прислівником з часовим значенням, який виступає і співвідносним словом у головному реченні (значить, вони обставинні підрядні речення часу).

Співвідносне слово (прислівник часу) визначає синтаксичну функцію підрядних речень (3, 4) часу і вступає з ними у зв'язок пояснення. Стрижневі слова цих речень - дієслова-присудки головних речень - вступають з підрядними реченнями у зв'язок граматичної залежності.

Змінимо структуру речення так, щоб обставину часу головного речення, виражену прийменниково-іменниковою конструкцією, заступила обставина (часу), виражена співвідносним словом - прислівником. Зміст речення не зміниться, зате зміниться тип підрядного речення (присубстантивне означально-часове підрядне зміниться на обставинне підрядне речення часу). Наприклад: «Миколі здалось, що *це* була Нимидора в той час, *як він ще сватав її і залицявся до неї*» (І. Нечуй-Левицький). «Миколі здалось, що то була Нимидора тоді, *як він ще сватав її і залицявся до неї*».

V. Основне значення підрядного означального речення може ускладнюватись ще й додатковим відтінком способу дії.

Як перші, так і другі підрядні речення настільки можуть бути зближені в певних умовах, що учні часто не проведуть між ними більш-менш чіткої розрізювальної межі.

У реченнях такого типу характер взаємовідношень між підрядним і головним аналогічний; однотипні сполучники *що, мов, немов, наче, неначе, ніби*; підрядні виступають у постпозиції.

Візьмімо для прикладу речення: «Ти зі мною, Аркадію, говориш таким тоном (яким? як?), *що я дозволю собі не відповідати на твої запитання*» (О. Корнійчук). «Далеко на берег полізла мережа двома кінцями, а за нею з'явилась, вилізши з води, широка матня (яка? як?), *ніби якийсь морський звір висунув з-під води голову й тулуб*» (І. Нечуй-Левицький). «Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і вже жив у якомусь іншому світі, веселому, гуляючому (якому? як?), *неначе він знов, удруге парубкував*» (І. Нечуй-Левицький). «Кругом неба од низу стояла чорна, як земля, смуга (яка? як?), *неначе огняне небо було підперезане оксамитовим поясом*» (І. Нечуй-Левицький).

Відсутність співвідносних слів у реченнях такого типу в учнів викликає вагання. Основою встановлення типу підрядного речення, як бачимо, служить його значення. Логічний критерій (значення) тут, очевидно, найнадійніший. Ці підрядні речення своїм значенням одночасно тяжіють до іменника-підмета і іменника-додатка головного речення (тому їх слід було б віднести до присубстантивних означальних) і до дієслова-присудка головного речення (за цією структурною особливістю воно обставинне підрядне способу дії). Оскільки ж аналізовані речення можуть мати структурні особливості одного й другого підрядних речень, правильно буде, коли їх віднесемо до присубстантивних означальних з відтінком способу дії.

Якщо змінимо структуру речень і введемо в головне речення співвідносні слова (для означальних з атрибутивним значенням *той, такий*, для підрядних способу дії так), то підрядні речення матимуть тільки одне, основне, характерне для них значення. Наприклад:

«Кругом неба од низу так стояла чорна, як земля, смуга (як?), *неначе огняне небо було підперезане оксамитовим поясом*» (підрядне способу дії).

«Кругом неба од низу стояла чорна, як земля, така смуга (яка?), *неначе огняне небо було підперезане оксамитовим поясом*» (підрядне присубстантивне означальне).

Співвідносні слова в головному реченні визначили синтаксичне значення підрядних речень і вступили з ними у зв'язок пояснення. Стрижневі слова (у підрядних способу дії - дієслово-присудок, у підрядних означальних присубстантивних - іменник-підмет або іменник-додаток) з підрядними реченнями вступають у зв'язок граматичної залежності.

Таким чином, розглянуті конструкції з підрядними означальними реченнями не тільки за змістом, а й структурно відрізняються від речень інших типів.

Література

1. Суровцев 1955: **Суровцев А. Н.** Функции придаточных предложений причины в современном русском языке // Ученые записки ЛГУ. - № 180. - Серия филологических наук. - Вып. 21. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1955.

Опубл.: *Українська мова і література в школі.* - 1970. -№ 2. - С. 17-23.

М. Л. Семенюченко

РОЗМЕЖУВАННЯ ЧАСОВИХ І УМОВНИХ ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Під час вивчення в школі складноірядних речень з підрядним часовим і підрядним умовним ми в цілому ряді випадків натрапляємо на труднощі у їх розпізнаванні. Пояснюється це насамперед тим, що ці два типи синтаксичних конструкцій мають чимало схожого і навіть спільного у своїй будові, засобах зв'язку, а також у змістових відношеннях між головним і підрядним реченнями. У минулому ж часові й умовні відношення щонайтісніше взаємодіяли: підрядні умовні речення сформувалися на основі часових.

Певна річ, не всі різновиди часових і умовних підрядних речень важко розпізнавати. Ті, які мають однофункціональні сполучники, тобто такі, що вживаються або тільки в часовому підрядному реченні, або лише в умовному, легко розрізняються за ними. Не викликає сумніву, наприклад, підрядне речення з сполучником *доки* - воно часове, бо сполучник цей властивий часовим реченням: «Я нікуди не піду звідси доти, *доки* не почую ваші вправи» (О. Корнійчук). Такими

ж типовими для часових підрядних речень є сполучники: *поки, щойно, ледве, скоро, у той час як, у ту пору як, у міру того як, перш ніж, перед тим як, до того як, після того як* і под.

У свою чергу умовні підрядні речення з однозначними сполучниками *якщо, якби, раз* чітко відмежуються від часових: «І *якщо* пісня вийде в люди, то племінь серця не згашу - схилюсь землі на рідні груди, нової сили попрошу» (А. Малишко). Як бачимо, розрізнення часових і умовних підрядних речень насамперед спирається на однозначні (спеціалізовані) сполучники - одну з найголовніших граматичних ознак підрядного речення. Саме такі, найбільш виразні, найбільш «віддалені» між собою часові й умовні підрядні речення передусім аналізуються в школі, наводяться як приклади в шкільних підручниках, збірниках вправ тощо.

Але ж не слід випускати з уваги досить численні часові й умовні підрядні речення, які визначаються не за сполучниками, бо ті багатозначні, багатофункціональні. Так, сполучники *коли, як* вживаються і в часових, в умовних та інших типах підрядних речень і тому, природно, не можуть правити за диференціюючу ознаку при їх розмежуванні. Ось такі, зовнішньо подібні, часові й умовні підрядні речення з однаковими сполучниками *коли, як* часто плутають, особливо під час розгляду їх у школі.

Як свідчить досвід, не викликають труднощів ті умовні підрядні речення з сполучниками *коли, як*, у яких присудки виражені дієсловами умовного способу, тобто різко відмінні, закріплені постійно за одним типом підрядних речень - за умовними.

Умовними є також підрядні речення з сполучниками *коли, як*, у яких присудки (головні члени інфінітивних та безособових речень) виражені неозначеною формою дієслова, що передає найбільш узагальнені, зумовлені дії: «Як погано *орать*, то краше в поле *не ходить*» (Нар. тв.); «Як добре *зважити*, то я у лісі зовсім самотня» (Леся Українка); «Коли швидше *побігти*, можна ще *втекти*» (М. Коцюбинський).

Таким чином, за формами присудків визначається тип підрядного речення, зокрема умовне, хоч воно має багатозначні сполучники *коли, як*. Часові підрядні речення з цими ж сполучниками теж можна розпізнати, враховуючи час, вид дієслів-присудків. Так, уживання дієслів минулого часу недоконаного виду в головному й підрядному реченнях або недоконаного та доконаного (в підрядному чи головному) характерне для часових конструкцій, які вказують на одночасність дій: «Як *ішла* додому в житньому вінку, - радо всі *вітали* дівчину швидку» (П. Воронько); «Мати саме *ув'язувала* вузли, коли дівчина *зайшла* до хати» (О. Гончар). Тому й учням порівняно легко ставити логічні питання до таких підрядних речень - вони виразні своїми присудками і чітко протистоять умовним. Видо-часові і способові форми дієслів-присудків - це другий після сполучників засіб розрізнення часових і умовних підрядних речень. На фоні дій, виражених певними формами присудків, і самі багатозначні сполучники *коли, як* «конкретизуються», сприймаються як часові або умовні.

Але найскладніше встановити межу між тими часовими і умовними підрядними реченнями, у яких є ті самі сполучники *коли, як*, а також однакові форми дієслів-присудків. Такі синтаксичні конструкції максимально зближуються і, отже, викликають великі труднощі у їх розпізнаванні. Зіставимо такі складнопідрядні речення: «Як *я умру*, на світі *завпаде* покинутий вогонь моїх пісень» (Леся Українка) і «Як *поталанить* нам, *проживемо* без багатства» (М. Стельмах). На перший погляд, вони здаються однотипними - основні їхні структурно-граматичні ознаки (сполучники і

форми присудків) однакові. Проте, глибоко вникнувши в зміст присудків, можна помітити, що зіставлювані дії мають різний характер. У першому складнопідрядному реченні дії, виражені дієсловами майбутнього часу доконаного виду, рано чи пізно, але неодмінно повинні відбутися внаслідок закономірного розвитку об'єктивної дійсності, вони достатньо ймовірні, отже, не перебувають в умовній залежності. Через те перше підрядне речення («як я умру») - часове. Ось ще приклади складнопідрядних речень з підрядним часовим такого типу: «*Як зійдуть зорі на небі, я видам матері вечерю та й вискочу на часок у садок*» (І. Нечуй-Левицький); «*Сьогодні, у теплий вечір, як праця скінчиться у полі, ми сядемо й поговоримо у наших дружнім колі*» (А. Малишко) - зорі в погожий, теплий вечір повинні зійти, праця - скінчитися.

Зовсім інші дії головного і підрядного речень у таких синтаксичних конструкціях: «*Як поталанить нам, проживемо без багатства*» (М. Стельмах); «*А коли проти нас ти повстанеш, проти тебе повстанемо ми*» (Леся Українка). Виражені формами майбутнього часу доконаного виду, вони, проте, не обов'язково повинні здійснитися (може поталанити і не поталанити, може повстати і не повстати). Форми дієслів майбутнього часу доконаного виду з таким значенням характерні для умовних підрядних речень. Таким чином, щоб встановити найтонші змістові відмінності між структурно подібними часовими і умовними підрядними реченнями, ми подекуди повинні враховувати не лише способи вираження присудків, а й їхній зміст, конкретне лексичне наповнення.

Дуже нечітко пролягає межа між часовими й умовними підрядними реченнями з сполучниками *коли, як* і тоді, коли присудки в них виражені дієсловами теперішнього часу: «*Коли води не вистачас, рослина росте погано*»; «*Коли санки спускаються вниз, то їх потенціальна енергія зменшується*» (3 підручника); «*Зима гине, як надходить весна*» (М. Коцюбинський). Ні сполучники *коли, як*, ні форми присудків безпосередньо не вказують на часове або умовне значення, але такі підрядні речення слід вважати умовними. І ось чому. Дії, виражені дієсловами теперішнього часу, постійно повторюються, взаємно пов'язані між собою і настільки узагальнені, що фактично не обмежуються моментом мовлення, а відбуваються в будь-який час, завжди. Вони постійні і, отже, зумовлені (будь-яка рослина завжди росте добре, коли вода є). Постійний зв'язок двох дій, виражених дієсловами-присудками теперішнього часу - ознака умовного підрядного речення. Складнопідрядне речення такого типу являють собою наукові визначення, афористичні вислови.

«Подібні до них сполучниками, формами присудків такі складнопідрядні речення з підрядним часовим: «*Коли я погляд свій на небо зводжу, - нових зірок на ньому не шукаю*» (Леся Українка); «*Але чи не найбільш - оця сила духу людського відкривається мені ось тут, коли ми в далекім оточенні йдемо в степах під нічийним небом*» (О. Гончар). Дії, виражені дієсловами теперішнього часу, як бачимо, або збігаються з моментом мовлення, або найбільш близькі до нього. Вони постійно не пов'язані між собою, більш конкретні, ніж ті, які вживаються в умовних реченнях. Їх конкретність, меншу узагальненість підкреслюють, зокрема, - і підмети, додатки (*я, ми, мене*). Такі підрядні речення, як уже відзначалося, - часові, і це встановлюється знову ж таки на підставі форми і змісту присудків.

Або візьмемо такі складнопідрядні речення: «*Це повторювалося щоразу, як він знайомився з новими людьми*» (П. Загребельний); «*Коли ж бричка зникала, нарешті, у хмарі сірого пилу, розмови знов оживали*» (М. Коцюбинський). Зваживши лише на те, що дії повторюються, підрядні речення слід було б віднести до умовних. Але, з другого боку, необхідно врахувати, що ці дії більш конкретні, обмежені рамками тільки минулого часу і не мають розширеного, загальночасового значення,

як дієслова теперішнього часу, отже, вони властиві часовим підрядним реченням. Такі підрядні часові речення, проте, мають додатковий умовний відтінок, нерозривно пов'язаний з повторюваністю дії.

У розрізненні часових і умовних підрядних речень певну роль відіграють і співвідносні обставини, які стоять у головному реченні і уточнюються підрядним. Наприклад, у складнопідрядному реченні «*Найбільше тигр полює вночі, коли звірі йдуть на водопій*» (3 підручника) присудки є типовими для умовних речень, бо мають значення постійності дії, виражених дієслівними формами теперішнього часу (див. вище), а сполучник *коли* - багатозначний. Але підрядне речення - часове. Перевагу часовому значенню надає співвідносна обставина часу *вночі*, яка своєю конкретною семантикою підсилює його. Головна увага тут звернена не на дію, а на час її завершення, обставина *вночі* логічно наголошена і служить вирішальним фактом при визначенні типу підрядного (часового) речення.

Типовими для складнопідрядних речень з підрядним часовим є такі співвідносні слова з більш-менш конкретним часовим змістом: *восени, вдень, торік, незабаром, згодом, потім, тепер, недавно, зараз, часом, якось, того дня, під час війни* і под.: «*А ввечері, як не спиться Івасеві, бере бувало мати його русяву голівоньку в свої руки, цілує, милує*» (Панас Мирний); «*Як він може зубрити зараз, коли співає все навкруги*» (О. Гончар); «*А тепер, коли мимо я мчусь, помахая здаля її кашкетом*» (С. Олійник).

У складнопідрядних реченнях з підрядним умовним співвідносні слова вживаються взагалі рідко. Є лише кілька таких обставин, які безпосередньо вказують на умову {*за умови, в умовах*} або виділяють якийсь один можливий момент дії, що стає умовою (*в тому випадку, в тому разі, в разі*). Як видно, ці співвідносні обставини мають більш узагальнений, абстрактніший зміст порівняно з тими, що вживаються в часових конструкціях: «*В умовах, коли дітям-дошкільникам ставляться доступні задачі, вони міркують логічно*» (3 підручника).

Що ж до співвідносної обставини *тоді*, то вона не виконує розрізнявальної функції, бо вживається і в часових, і в умовних синтаксичних конструкціях. Маючи часову семантику, слово *тоді* частіше вживається в складнопідрядних реченнях з підрядним часовим. Відповідно гармоніюючи з формами дієслів-присудків (див. вище) та сполучниками *коли, як*, воно підсилює, увиразнює часове значення: «*Коли я часами журюся і плачу, я щастя у долі тоді не прошу*» (Леся Українка). У складнопідрядних реченнях з підрядним умовним слово *тоді* при інших формах присудків лише вносить додатковий відтінок до основного значення - умовного: «*Виробничі інтереси учнів успішно формуються тоді, коли виробнича їх діяльність пов'язується з теоретичними заняттями*» (3 підручника).

Такими ж двозначними є співвідносні обставини *завжди, щоразу, кожного разу, всякий раз* і под. В умовних синтаксичних конструкціях вони разом з присудками виражають умовний зв'язок повторюваних дій, у часових же - тільки вносять додатковий відтінок умовності. Порівняймо: «*Завжди рани дістає колишне, як нове бере свої права*» (М. Рильський) і «*Коли случалося йому яке лихо, вони завжди гуртом його виручали*» (Панас Мирний).

Отже, внаслідок уживання в складнопідрядних реченнях з підрядним часовим і підрядним умовним тих самих сполучників *коли, як*, вищо-часових форм дієслів-присудків теперішнього і майбутнього часу, однакових співвідносних обставин часто виникають ускладнення в розмежуванні цих двох типів синтаксичних конструкцій. Лише всебічне врахування всіх можливих граматичних і лексичних засобів вираження

часових і умовних стосунків між головним і підрядним реченнями допоможе, зокрема вчителів в школі, більш-менш точно провести між ними межу.

Опубл.: *Українська мова і література в школі. - 1973. - № 2. - С. 34- 37.*

В. І. Голоюх

РОЛЬ СПІВВІДНОСИХ СЛІВ У СКЛАДНОПІРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ З УМОВНОЮ ПІРЯДНІСТЮ

У шкільній практиці під час вивчення складнопірядних речень з умовною пірядністю (як і інших обставинних речень) основна увага звертається на смислові відношення між компонентами і на сполучники, за допомогою яких пірядна частина поєднується з головною. Однак у структурно-семантичній організації названих конструкцій досить часто значна роль належить співвідносним словам, які вживаються в головному реченні.

У структурі складнопірядного речення з пірядним умови співвідносні слова відрізняються між собою як за морфологічною природою, так і за синтаксичними функціями. Одні з них — це співвідносні слова-частки, які виконують виключно службову синтаксичну роль (вказівний з походження займенник *то* і займенниковий прислівник *так*, що втратили свою первісну семантику і колишню функцію окремого члена речення); інші - це повнозначні слова або сполучення слів, які тією чи іншою мірою зберігають свій колишній зміст, через що нормально виконують роль члена речення - обставини умови. Це прислівник *тоді*, а також сполучення іменників *умова*, *випадок*, слова *раз* з прийменниками (в серединній позиції їх може доповнювати вказівний займенник *той* або *такий*): «за (тієї) умови», «у (тому) випадку», в (таких) випадках», «у (тому, такому) разі».

У сучасній українській мові, як і в російській, наявність у головній частині співвідносних слів не є обов'язковим атрибутом конструкцій з умовно-наслідковими відношеннями компонентів, хоч у деяких випадках вони необхідні. Вживання їх найбільше зумовлюється вимогами стилю. Найпоширенішим і стилістично нейтральним виступає співвідносний елемент *то*, який у такому вжиткові перейняв на себе «роль заключного сполучника (сполучника-висновку)» [Булахівський 1958, с. 398]. Цей елемент має сталі місце, ним починається постпозитивна головна частина. Тим часом його наявність не є обов'язковою: він уживається тільки заради ясності і виразності, особливо в поширеному реченні. Саме цією функцією слова *то* (увиразненям умовно-наслідкових відношень) пояснюється той факт, що його, як правило, не пропускають у наукових текстах. Це особливо простежується у формулюваннях теорем, математичних правил, фізичних та інших законів, наприклад: «Якщо три прямі перетинаються в одній точці, то їх полюси лежать на одній прямій» (Математична хрестоматія); «Якщо опора розміщена горизонтально і нерухома відносно Землі, то вага тіла дорівнює силі тяжіння» (фізичний закон). Крім названого вище випадку, співвідносне слово *то*, як правило, вживається:

а) у складних синтаксичних конструкціях для чіткішого розмежування головного і пірядного компонентів, зокрема, коли перша частина конструкції теж є складнопірядним реченням без співвідносного слова в головній частині,

наприклад: «Коли я знаю, що знаю мало, я доб'юся того, щоб знати більше, але коли людина буде говорити, що вона комуніст і що їй і знати нічого не треба тривкого, то нічого схожого на комуніста з неї не вийде» (В. І. Ленін); «Життя людини подібне до заліза. Коли пускати його в діло — воно стирається, якщо не пускати, то його іржа з'їдає» (П. Тичина);

б) у складнопірядних реченнях, у яких на початку постпозитивної головної частини є вставне слово, наприклад: «Може, син мій буде у Комуні, а як ні, то, може, мій онук» (В. Сосюра); «Прихильники Рильського говорили, що коли б він не став поетом, то, напевно, був би видатним музикантом» (Т. Масенко);

в) якщо умова, виражена пірядним реченням, підсилюється вживанням поряд зі сполучником частки вже, наприклад: «Ну, та коли вже ваша воля, то мушу послухати» (М. Кропивницький); «Кембль. А вже коли громада вся рішає, то всяк примушений рішення слухать» (Леся Українка);

г) коли дієслова-присудки компонентів складнопірядного речення не збігаються в способі, зокрема, якщо в пірядній частині виступає дійсний спосіб, а в головній - наказовий, наприклад: «Як у хвилі сумніву і муки Вчитель мудрий не найдеш тобі, То приймай потіху науки з простих уст, загублених в юрбі» (І. Франко); «Якщо так жартуєш, враже, То ж не кинь, гляди! То приходь і завтра, — каже, - пити води!» (С. Олійник);

д) якщо на зміст пірядного умовного речення нашаровується супровідне причинове або допустове значення, наприклад: «На талка. Коли Петро мій вернувся, то я не ваша, добродію» (І. Котляреский); «Водиці я не сколотив, Бо ще й не пив; а хоч би й пив, то шкоди в тім немає» (Л. Глібов); «Якщо й писав, сину, то не ми твої письма читали» (А. Головкин).

У більшості ж конструкцій з умовно-наслідковими відношеннями між компонентами вживання співвідносного слова *то* має факультативний характер і його наявність чи відсутність істотно не позначається на змісті висловлення, наприклад: «Якщо довго вдивлятися в той самий предмет, то перестає його бачити...» (П. Загребельний); «Коли народ усім своїм життям Присяєся діло праве боронити, - його ніяким не розбить громам, Ніяким океанам не залити» (М. Рильський). Щоправда, розглядаючи корелят нерідко допомагає актуалізувати той чи інший відрізок мовлення, змінити стильовий план.

Обов'язковим структурним елементом слово *то* виступає в конструкціях, які побудовані на зразок умовних, але не виражають умовно-наслідкових відношень. Сюди, зокрема, належать: зіставно-протиставні конструкції («Якщо у восьмій п'ятирічці за рахунок підвищення продуктивності праці було одержано 73 проценти всього приросту промислової продукції, то в дев'ятій - 84 проценти. - 3 газ.); конструкції з умовно-видільними, розділово-умовними або умовно-обмежувальними відношеннями компонентів («При транспортуванні автомобіля все може статися. Навіть якщо фарба буде облупитися, то і це мають полагодити»; «...коли не вона, то він цілий день пронишпорить коло тину». - Панас Мирний; «Якщо зрідка й порушує мовчанку, то лише щоб кинути ще одну незапатентовану ідею на винахід портативнішої кіноапаратури». - О. Гончар); властиві розмовній мові короткі речення-шаблони фразеологічного типу («Чирва... Знаю, Якщо не можна, то не можна, бо на те й організація». - І. Микитенко; «- Коли треба, то треба, - зітхнув Грицько». - З. Тулуб); конструкції зі вставними структурами, побудованими на зразок пірядних умовних речень, наприклад: «Якщо говорити про діяльність вищої школи, то проблема першокурсника видається нам однією з магістральних» («Радянська освіта»),

Співвідносне слово *то* може вживатися в поєднанні з усіма без винятку умовними сполучниками. Будучи полісемантичним, воно, крім того, використовується в конструкціях з підрядними реченнями часу, допустовими та ін.

Як і корелят *то*, заключне значення має співвідносне слово *так*. Однак останнє відрізняється від *то*; по-перше, воно вносить у висловлення відтінок просторіччя і, по-друге, має значно вужчу сферу функціонування (переважно розмовно-побутову), наприклад: «Та як обступлять нашого брата циганське навожденіє, так не знаєш, що й робить. Як напустять ману, так і сам бачиш, що шкапа трьох денешок не стоїть, та тільки дивисьш та лупаєш очима і не знаєш, куди від них дітись» (Г. Квітка-Основ'яненко); «А ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо» (О. Довженко).

Прислівник *тоді* в ролі співвідносного слова простежується рідше (порівняно з *то*, *так*), вживається переважно в умовних реченнях з часовим відтінком. На відміну від корелятивів *то*, *так* він може використовуватися як у постпозитивній, так і в препозитивній головній частині, розміщуючись у ній по-різному: коли головна частина постпозитивна, — *тоді* стоїть, як правило, на початку її, рідше — посередині, якщо ж головна частина препозитивна, то переважно в кінці її і, рідше, посередині, причому в головному компоненті, що стоїть перед підрядним, до *тоді* звичайно приєднується підсилювальна частка *тільки* або *лише*, наприклад: «Як є на мед, тоді пий пиво, а як є на пиво, тоді пий воду» (Г. Номис); «Коли хазяїн приходив на ниву й бачить, що глушать бур'яни, він убродить у хліб тоді й вириває їх із корінням» (А. Головка); «Піднята гири або закручена пружина тільки тоді приведує механізм годинника в рух, коли гирі буде надано можливість падати, а пружині розкручуватись» (Підручник з фізики). Така порівняно довільна позиція прислівника тоді в головному реченні пояснюється тим, що він є повнозначним словом і виконує функцію члена речення, хоча з неокресленою, загальною семантикою.

Відомо, що прислівник *тоді* часто використовується як співвідносне слово в конструкціях з часовими підрядними реченнями, в яких він виконує роль обставини часу. Що ж до умовних речень, то в них *тоді* частково втрачає значення прислівника часу і набуває значення «за (тієї) умови», «в (тому) разі», причому ця втрата в одних випадках відчувається більше, в інших - менше. Збереженню в слові *тоді* лексичного значення прислівника часу в умовних конструкціях значною мірою сприяє: а) інтерпозиція (серединна позиція) його в головній частині (приклад див. вище); б) наявність перед ним співвідносного слова *то*, що звільняє прислівник від виконання додаткової співвідносної функції, наприклад: «За гроші спасибі вам, єдиний мій друже, у мене ще осталося трохи... а якщо пошлють весною в степ на Раїм, бо є така чутка, то тоді вже проситиму» (Т. Шевченко); в) наявність перед ним підсилювальної частки */*, внаслідок чого на *тоді* робиться логічний наголос, наприклад: «Теорема Паскаля справедлива й тоді, коли дві сусідні вершини шестикутника, вписаного в коло, суміщаються в одну» (Посібник з геометрії).

У сучасній українській літературній мові, особливо в її книжних стилях, часто зустрічаються конструкції, у головній частині яких функцію співвідносних слів, що вводять підрядне речення, виконують прийменникові звороти типу «в (тому) разі», «у (тих) випадках», «за (тієї) умови» і под. Підрядні речення в таких структурах можуть стояти після головної частини або всередині неї (препозиція не допускається), але сполучники, за допомогою яких вони вводяться, обов'язково повинні контактувати безпосередньо з названими співвідносними сполученнями слів, наприклад: «Свої призначення орфографія може виконувати задовільно лише при умові, що її норми єдині і обов'язкові (Сучасна українська літературна мова, за ред. І. К. Білодіда). У

розглядуваних реченнях смислові відношення між компонентами цілком виразні і, більше того, навіть підкреслені - це відношення «чистої» обумовленості. Співвідносні слова (сполучення) цього типу приймають на себе логічний наголос (особливо коли в них є вказівний займенник), підкреслюють синтаксичне значення підрядної частини, внаслідок чого зв'язок її з головною частиною стає ще тіснішим, наприклад: «У випадку, якщо Героєві Соціалістичної Праці буде присвоєно звання Героя Радянського Союзу, то на ознаменування його трудового і героїчного подвигів споруджується бронзовий бюст Героя з відповідним написом» (Положення про звання Героя Соціалістичної Праці); «Будова складнопідрядного речення в цілому може бути вичерпно з'ясована лише в тому разі, коли при аналізі береться до уваги не тільки структура підрядного речення, але й склад головного» (І. Г. Чередниченко). Іменники *умова*, *випадак*, *раз* в аналізованих прийменникових зворотах частково зберігають своє лексичне значення і формально виконують роль обставини умови. Проте в смислового відношенні ці обставини є, сказати б, неповноцінними, не цілком окресленими, що й вимагає конкретизації їхнього змісту підрядними реченнями. Таким чином, сполучення «за (тієї) умови», «в (тому) випадку» і подібні фактично є співвідносними словами до сполучників *якщо*, *коли*, засобом граматичного підпорядкування підрядного умовного речення головному.

Помітною специфікою відзначаються конструкції зі сполучені «за умови» в головній частині, до якої підрядна частина приєднує за допомогою сполучника *що*, наприклад: «За умови, що до уваги беруться лише значеннєві зв'язки між складовими частинами єдналих складнопідрядних речень, можна було б говорити принаймні про чотири типи складнопідрядного речення...» Сполучник *що*, як відомо, є типовим для підрядних умовних речень. Однак у цьому разі *ним* поєднуються компоненти з яскраво вираженою умовно-наслідковою залежністю. Тут на умовний характер конструкції вказує не власне сполучник, а ціле - сполучення - *за умови, що*. Мовній практиці відомі й інші варіанти прийменникових сполучень зі словом *умова*, які є структурним елементом складнопідрядного речення. Проте не всі вони виступають показниками умовного значення конструкції. Іменник *умова* в аналогічному вживанні, як правило, «набуває сполучникових функцій, переводячи з'ясувальні відношення у відношення умовні» [Каранська 1962, с. 57]. Але це буває не завжди. Так, не можна вважати умовно-наслідковими складнопідрядні речення, структурну основу яких становлять сполучення «з (такою) умовою, що», наприклад: «Даю тобі саджанці, Зіно, з такою умовою, що через кілька років ти вже сама відпускатимеш їх іншим» (О. Гончар). У цьому реченні підрядна частина не зумовлює дії головної частини, про що свідчить, крім реального змісту висловлення, нетипове для умовних конструкцій часове співвідношення дієслів-присудків: у головній частині теперішній час, а в підрядній - майбутній. В умовних же конструкціях, як відомо, дія підрядного компонента або збігається в часі з дією головного компонента, або передує їй. У наведеній тут ілюстрації іменник *умова*, що є в головній частині, зберігає своє предметне значення і має ще при собі означення, виражене займенником *такою*, а підрядна частина конкретизує значення останнього. Отже, це підрядне речення означальне. Умовний відтінок підрядної частини в аналізованих конструкціях можуть мати лише тоді, коли дія обох компонентів стосуватиметься майбутнього, наприклад: «Дам тобі саджанців з (такою) умовою, що через кілька років ти вже сама відпускатимеш їх іншим». Окрема, відмінна від звичайних співвідносних слів роль у структурно-семантичній організації складнопідрядного речення належить прийменниковому звороту «на (той)

випадок» (у головній частині), з яким поєднуються підрядні речення за допомогою умовних сполучників *якщо, коли, коли б, якби*, наприклад: «Внизу вже було накладено купюво гілля, плаш-палатки, фуфайки на той випадок, якби Черниш зірвався» (О. Гончар). Підрядні речення в конструкціях з атрибутами такого типу дослідники називають по-різному: умовними, умовно-цільовими, означальними, причому в ряді випадків без достатньої аргументації. Чи можна вважати такі речення суто умовними або означальними? Вважаємо, що ні. Якщо порівняти складнопідрядні речення з прийменниковими зворотами «в (тому) випадку», «в (тих) випадках», то між ними не важко побачити істотну різницю. В конструкціях із зворотами другого типу чітко виступають умовно-наслідкові відношення. У них, як і в інших умовних реченнях, співвідносі слова (сполучення) не є обов'язковим структурним елементом, не мають вирішального значення у вираженні смислових відношень між головною і підрядною частинами, а лише пояснюють умову. Отже, усунення їх не повинне впливати на вираження смислових відношень між компонентами складного речення. Цього не можна сказати про конструкції зі сполученням «на (той) випадок». Порівняємо такі структури: «Користування присадибними ділянками у встановлених колгоспом розмірах зберігається за сім'ями колгоспників (колгоспними дворами) у випадках, що всі члени сім'ї (колгоспного двора) є непрацевдатними...» (Примірний статут колгоспу) і «Кілька десятків лишилися... на випадок, коли татари будуть просуватися далі» (Р. Чумак). Якщо з першого речення усунути сполучення «у випадках», то зміст висловлення не зміниться. Пор.: «Користування присадибними ділянками у встановлених колгоспом нормах зберігається за сім'ями колгоспників (колгоспними дворами)... якщо всі члени сім'ї (колгоспного двора) є непрацевдатними». Проте в другому реченні пропустити зворот «на випадок» не можна, бо в такому разі воно взагалі втратить зміст. Отже, цей зворот є обов'язковим компонентом як структурної, так і семантичної організації речень такого типу, і його функція відмінна від функції зворотів «у (тому) випадку», «в (тих) випадках». Він не виконує ролі обставини умови, а тому підрядні речення, що співвідносяться з ним, не можна ототожнювати із звичайними умовними, хоча за будовою від останніх вони нічим не відрізняються. На відсутність умовно-наслідкових відношень у конструкціях із зворотом «на (той) випадок» вказує не властиве умовним реченням співвідношення дій або фактів: тут головна частина виражає дію або факт реальної дійсності, що стосується минулого або теперішнього часу, а підрядна частина містить вказівку на дію, реально можливу в майбутньому (коли присудок - дієслово дійсного способу), або ірреальну (присудком виступає дієслово умовного способу).

Чи можна твердити, що підрядні речення з умовними сполучниками, яким у головному реченні відповідає прийменниковий зворот «на (той) випадок», є означальними? Гадаємо, що ні. Відомо, що підрядні означальні речення відносяться «до члена головного речення, вираженого іменником або займенником, і містять характеристику предмета або розкривають його ознаку» [Грамматика 1960, с. 268]. Що ж до названого звороту, то іменник випадок у ньому хоч і не позбавлений предметного значення і формально виконує роль обставини мети, однак у смисловому відношенні самостійно в аналізованих конструкціях функціонувати як член речення не може, а обов'язково повинен конкретизуватися підрядним реченням. Підрядна частина в свою чергу без цього звороту не здатна вступати в логічний зв'язок з головним реченням. Внаслідок цього утворюється стале сполучення «на (той) випадок, якщо (якби, коли, коли б)», яке в комплексі з

підрядним реченням виражає певне значення. Зворот «на (той) випадок» вводить підрядне речення і в широкому розумінні означає: «передбачаючи певні обставини». Значення ж підрядного речення визначається його функцією в усій конструкції. В цьому разі його роль полягає в конкретизації, поширенні обставини мети. За слухним зауваженням І. Г. Чередниченка, «характер синтаксичного складнопідрядного поширення залежить від граматико-семантичних особливостей поширюваних членів» [Чередниченко 1968, с. 18]. До речі також буде нагадати міркування Н. Д. Арутюнової [Общее 1972, с. 316 - 317] про те, що в ряді складнопідрядних речень підрядні речення відповідних типів легко замінюються словами і словосполученнями, які співвідносяться з реченням за характером номінації, і що вирішальна роль належить семантичній природі члена відношень, а не його граматичному оформленню: він може відповідати структурі речення чи словосполучення або ж може втілений в окремому слові. Щоб застосувати це твердження до розглянутих нами явищ, порівняємо такі структури: «У випадках, коли з школи протягом навчального року вибув учитель, його навантаження розподіляється між працюючими вчителями» («Радянська освіта») і «Усе завмирає на пероні, змовкають люди по вагонах, протискаються ближче до виходів на випадок, коли б налетіли бомбардувальники (Т. Масенко). В наведених прикладах підрядні речення можна легко замінити співвідносними їм щодо характеру номінації словосполученнями. Тоді конструкції матимуть такий синтаксичний вияв: «У випадку вибуття вчителя зі школи протягом навчального року його навантаження розподіляється між працюючими вчителями»; «Усе завмирає на пероні, змовкають люди по вагонах, протискаються ближче до ходів на випадок нальоту бомбардувальників». У першому прикладі сполучення «у випадках вибуття вчителя зі школи протягом навчального року» є обставиною умови (відповідає на питання «в яких випадках?», «за якої умови?»), в другому реченні сполучення «на випадок нальоту бомбардувальників» виконує функцію обставини мети (відповідає на питання «з якою метою?»). Таким чином, з огляду на співвіднесеність з відповідними обставинами і на можливість заміни тотожними за характером номінації сполученнями підрядне речення «коли з школи протягом навчального року вибув учитель» визначаємо як умовне, а речення «коли б налетіли бомбардувальники» треба було б віднести до підрядних мети [Синтаксис 1972, с. 336 - 337]. Але якщо належність першого підрядного речення до суто умовних не викликає сумніву, то про належність другого до підрядних мети можна говорити з великим застереженням. Підрядні речення, що за будовою нагадують умовні і поєднуються з прийменниковим зворотом (у головному реченні) «на (той) випадок», функціонально близькі до підрядних речень мети. Однак сама природа цих речень, їх внутрішня семантика не дає нам права відносити їх до чисто цілових, бо, незважаючи на назване вище функціонування, вони зберігають у собі умовний зміст. Правда, умова, виражена ними, якщо так можна висловитись, внутріпідрядна, вона не вступає з головним реченням у смислові відношення залежності дій, а сприймається як можлива, передбачувана обставина, припущення.

Отже, конструкції з наявним у головному реченні прийменниковим зворотом «на (той) випадок», що вводить підрядні речення з умовними сполучниками, слід розглядати як особливий, гібридний структурно-семантичний тип складнопідрядних речень, які можна було б назвати цілово-умовними.

Специфічну функцію в умовних конструкціях виконує також вказівний займенник *це* (*то, се*). Наявність у головній частині такого займенника ускладнює

відношення між компонентами складнопідрядної конструкції, оскільки вносить у смислові відношення умови-наслідку додаткове значення суб'єкта або об'єкта, наприклад: «Коли в хаті пахне сухими травами і над заблідливими від часу фотографічними картками на стіні темні пучок васильків, це нагадує про літо» (С. Васильченко); «Коли б погодилася так зробити, то було б для мене велике щастя» (Т. Масенко); «Якщо скажеш хоч одне слово наперекір, цього буде досить для суперечки» (З усного мовлення). У перших двох ілюстраціях займенники *це*, *то* виконують роль підметів головних речень, у третьому прикладі займенник *цього* виступає додатком головного речення, підрядні ж речення в усіх трьох випадках розкривають лексичний зміст названих займенників. Однак, як зазначає Р. П. Рогожнікова (аналізуючи подібні конструкції із вказівним займенником *это* в російській мові), підрядне речення в таких складних структурах є не просто лексичним наповненням слова *це*: воно обумовлює дію головної частини і в той же час виражає, розкриває лексичний зміст її предмета або додатка. Підрядне речення відповідає одночасно на два питання: умовного речення - «за якої умови?» - і на питання підмета або додатка [Рогожнікова 1956, с. 184]. У випадках паралельного вживання в головному реченні вказівного займенника *це* і співвідносного слова суб'єктно - чи об'єктно - з'ясувальна функція підрядної частини, як правило, послаблюється і відповідно чіткіше проявляється її умовне значення. Наприклад: «Коли стіл або табуретка стоять нестійко, то це пояснюється або тим, що підлога не плоска, або недосконалістю виготовлення стола (табуретки)» (Л. М. Лоповок та ін. Геометрія); «Командор. Коли не буде з усіх зика лиш вас, то се помітять» (Леся Українка). Однак і за наявності в головній частині співвідносного слова об'єктно-з'ясувальна функція підрядного речення може бути домінуючою, наприклад: «Якщо ХХ століття - століття колосального зростання продуктивних сил і розвитку науки - ще не покінчило із злиднями сотень мільйонів людей, не принесло достатку матеріальних і духовних благ усім людям на Землі, то в цьому винен тільки капіталізм» (Програма КПРС). (Пор.: «У тому, що ХХ століття... ще не покінчило із злиднями сотень мільйонів людей, винен тільки капіталізм»). Відношення компонентів цієї структури визначає не граматичне оформлення їх, а семантична наповненість.

Вказівний займенник - підмет чи додаток головного речення - іноді має більш складну аргументацію, тобто зміст його з'ясується не одним, а кількома підрядними умовними реченнями або навіть цілою складною синтаксичною конструкцією «на чолі» з підрядним умовним реченням, внаслідок чого утворюється багаточленне складнопідрядне речення-період, наприклад: «Якщо від світанку до ночі в селі у кузні завзято кують ковалі, Якщо від зорі до нічної пори в колгоспних коморах шумлять трієри, Якщо лаборанткам задачу дано Звіряти на схожість артільне зерно, І вже бригадир оглядає лани, - Для нас це найперша ознака весни!» (С. Олійник); «Коли його любов, захоплення та болі хтось привітає, прочитавши сповідь життя, і ті невідомі його друзі матимуть хоч малу крихту радості від того, і він розбудить у їх душі власні надії й пошуки добра, - то ж і буде для пісняра його друге і, може, найбільше щастя» (Т. Масенко).

Зауважимо також, що займенник *це* в мовно-літературній практиці, безперечно під впливом усного мовлення, використовується при підрядних умовних реченнях у ролі логічної зв'язки. Це буває в тих випадках, коли підрядне речення з цим займенником уживається як окрема предикативна одиниця, що пояснює сказане в попередньому реченні, розкриває його зміст, наприклад: «Все, що маєш при собі, - тримай при собі, то ні воно, ні ти не пропадеш. Це коли

хочеш в люди вискочити...» (М. Стельмах); «Мені мама обіцяла фарби подарувати, акварель називається. Це - коли щіточкою треба малювати» (Ю. Яновський); «Ось він [Тичина] рухливо, заклопотано та рвучко вітається, знімає маленьке пенсне з обідкою золоту, протирає скло сніжно-білою хустинкою. Це - коли я ще здалеку озиваюся до нього...» (Т. Масенко).

Препозитивні підрядні умовні речення можуть співвідноситися також з модальним словом значить, яке стоїть на початку постпозитивної головної частини, акцентуючи втілене у ній значення висновку.

Зі словом *значить* у головній частині співвідносяться, як правило, підрядні умовні речення із супровідним причинним значенням. Про це свідчить хоча б той факт, що для їх оформлення порівняно часто використовується сполучник *раз*, який властивий переважно умовно-причинним реченням, наприклад: «Раз кажу, значить, маю право» (І. Цюпа); «Раз цей «верблюд» [гардероб] стоїть у квартирі, значить вона зайнята» (Т. Масенко); «Раз ми разом, значить, разом, всі ми сходимось в одно» (П. Тичина). Модальне слово *значить*, як і займенник *це*, не є співвідносним, про що, зокрема, свідчить можливість уживання поряд з ним співвідносного елемента *то*, наприклад: «Якщо кажу, то значить, варто слухать...» (Леся Українка). Іншу функцію (порівняно з висновковим значить) виконують вставні слова, що є в головній частині, які, однак, не контактують безпосередньо з підрядним умовним реченням, наприклад: «Та давайте ж, нарешті, газету: сталося, видно, шось серйозне, раз ви з верлібру перейшли на примітивний ямб» (Ю. Смолич). У цьому разі включенням вставних слів у головну частину «в об'єктивну модальність складнопідрядного умовного речення, яка виражається предикативними центрами, вносяться різноманітні відтінки суб'єктивної модальності» [Буніна 1969, с. 116].

В умовних конструкціях з уживанням співвідносних слів пов'язане місце розташування головної і підрядної частини, яке для них, поряд із закономірним співвідношенням дієслівних форм присудків, «є необхідним елементом структури» [Лобода 1964, с. 93]. Найбільш природним розміщенням компонентів гіпотактичних конструкцій з умовно-наслідковими відношеннями є препозиція підрядного речення і постпозиція головного, оскільки такий порядок відповідає реальному співвідношенню подій чи фактів, про які повідомляється: те, про що йдеться в головній частині, відбувається чи може відбутися тільки за наявності умови, вираженої підрядною частиною. Препозицію підрядного речення зумовлює наявність у головному корелятиві *то*, так, рідше - *тоді*, а також заключного слова *значить*, наприклад: «Якщо сила пропорційна масам кожного із взаємодіючих тіл, то це означає, що вона пропорційна добутку мас обох тіл» (Підручник з фізики); «Коли ти зикаєш не словами, так докажи нам те ділами» (І. Котляревський); «Мама каже, що коли уві сні літається, значить, росте він, росте!» (М. Стельмах). При препозиції підрядної частини і наявності корелятивів в постпозитивній головній частині умовно-наслідкові відношення виступають дуже виразно. Умова і наслідок, що випливає з неї, в такому разі є однаково важливими [Грамматика 1960, с. 328]. Обумовлююча частина завжди стоїть на першому місці також у конструкціях з фразеологізованим сполученням, першим компонентом якого виступають слова *варто*, *досить*, *доволі* з інфінітивом, що прилягає до них, а другим компонентом - *як*, *щоб*, *і*. Наявність у головній частині сполучень типу «за умови», «у (тому) випадку», «в (тому, такому) разі» зумовлює постпозицію (рідше - інтерпозицію) підрядного речення (приклади див. вище).

Врахування особливостей функціонування співвідносних слів у складнопідрядних реченнях з умовною підрядністю дає змогу глибше розкрити природу цих конструкцій, показати їх структурно-семантичне багатство.

Література

1. Булаховський 1958: **Булаховський Л. А.** Исторический комментарий к русскому литературному языку. - К.: Рад. шк., 1958. - 488 с.
2. Грамматика 1960: **Грамматика** русского языка. - Т. II. - Ч. II. - М.: Изд-во АН СССР, 1960.-440 с.
3. Каранська 1962: **Каранська М. У.** Сполучники що, щоб і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962.- 136 с.
4. Чередниченко 1968: **Чередниченко І. Г.** Синтаксичне поширення членів речення і проблема їх складнопідрядної валентності // Українська мова і література в школі. - 1968. -№ 3.
5. Общее 1972: **Общее** языкознание. Внутренняя структура языка. - М.: Наука, 1972.-565 с.
6. Сучасна 1972: **Сучасна** українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972. -516 с.
7. Рогожнікова 1956: **Рогожнікова Р. П.** К вопросу о структуре зикаго предложения // Исследования по синтаксису современного русского языка. - М., 1956.
8. Бунина 1969: **Бунина М. С.** Сложные предложения с условными отношениями между компонентами // Ученые записки Московского пединститута. Вопросы языкознания и русского языка. - Ч. 2. -№ 330. - 1969.
9. Лобода 1964: **Лобода В. В.** Співвідношення головних членів у структурі складного речення з підрядним додатковим // Дослідження з української та російської мов. - К., 1964.

Опубл.: Українська мова і література в школі. - 1977. -№ 5. - С. 40-48.

К. Ф. Герман

КРИТЕРІЇ РОЗРІЗНЕННЯ ОМОНІМІЧНИХ СПОЛУЧНИКІВ І СПОЛУЧНИХ СЛІВ

У шкільних і вузівських посібниках з української мови до останнього часу немає єдності в питанні про розмежування сполучників і омонімічних сполучних слів. Найчастіше розбіжності спостерігаються при визначенні сполучних елементів *що, як, коли*, якими з'єднуються підрядні речення різних видів.

Спроби закріпити за одними видами складнопідрядних речень певні сполучники, а за іншими - відповідні однозвучні сполучні слова є умовними, бо, скажімо, підрядне речення додаткове може приєднуватися до головного як сполучником *що*, так і сполучним словом *що*. Так, у реченні *Я думаю, що ми з тобою знов стоїмо біля основ життя* (О. Довженко) *що* - сполучник. А в реченні *Хто скаже мені, що могили гадають... Чого реве вітер північний в діброві...* (П. Тичина) *що, чого* - сполучні слова. Службовим словом сполучний елемент виступає тоді, коли функції члена речення, яку міг би виконувати відносний займенник чи займенниковий прислівник, взяли на себе інші слова. Наприклад: *З оповідань матері він знав, що вуса носив весь їх рід циганський* (В. Бабляк). Відносний займенник *що* може виконувати в підрядному реченні

функцію підмета або додатка, але в наведеному прикладі підрядне речення має і підмет (*весь їх рід*) і додаток (*вуса*), а тому сполучний елемент *що* потрібний тільки для того, щоб з'єднати компоненти складного речення, через те він перетворився в сполучник. Якщо ж у підрядному реченні опустити додаток, виражений іменником, то *що* функцію буде виконувати відносний займенник *що*, який стає сполучним словом. Порівняймо: *З оповідань матері він знав, що носив весь їх рід циганський*.

У підручниках з мови за основний критерій розмежування омонімічних сполучників і сполучних слів найчастіше береться здатність відносних слів виступати членами підрядного речення [Івченко 1962, с. 534; Пархоменко 1967, с. 158; Кулик 1965, с. 199, 212], на відміну від сполучників, які цієї функції інколи не виконують.

Однак нерідко ми змушені шукати додаткових способів розрізнення сполучників і сполучних слів.

1. На сполучне слово можна поставити логічний наголос, а сполучник ніколи не буває логічно наголошеним [Пешковський 1956, с. 495]. Розглянемо речення: 1. *Богдан стояв і, всміхаючись, дивився, як вона це робить* (О. Гончар).
2. *Немає гірше, як в неволі про волю задувати* (Т. Шевченко).

У першому реченні *як* - логічно наголошене сполучне слово, в другому - сполучник.

2. Сполучне слово *що* можна замінити сполучними словами [Кулагін 1963, с. 15] *який, котрий*, і вони будуть виконувати ту саму синтаксичну функцію. Так, у реченні *Тихий клен, що росте на свободі, серце взяв ще в дитинстві у мене* (С. Будний) сполучне слово *що* можна замінити синонімічними сполучними словами *який, котрий*.

Сполучник *що* або зовсім нічим не замінюється, або замінюється іншими сполучниками із синонімічним значенням. Незамінність сполучника *що* спостерігаємо, наприклад, у таких реченнях: *Та не жди мене, бо бути має, що я остануся і на вечерю* (Т. Шевченко). *Савичев, проте, відпові, що знімки обов'язково надвечір будуть готові...* (Л. Первомайський).

Якщо підрядне речення має значення порівняння або причини, то сполучник *що* може бути замінений порівняльними або причиновими сполучниками підрядності.

1. *А там, на ланах, пшениця коливається, що безмежне море хвилюється* (З газ.). - *А там, на ланах, пшениця коливається, ніби (мов, немов, наче, неначе, начебто) безмежне море хвилюється.* 2. *А другий грім - другий ще далі грімкоче, хоче та радіє, що поміж націй міст із сталі, що міжнародна дружба діє* (П. Тичина). - *А другий грім - другий ще далі грімкоче, хоче та радіє, тому що поміж: націй міст із сталі, бо міжнародна дружба діє.*

3. Сполучне слово *як* замінюється іншими сполучними словами дуже рідко. Наприклад: *Сталось так, як бажав син* (І. Нечуй-Левицький). - *Сталось те, чого бажав син.* У такому разі ми змушені або замінювати і співвідносно вказівне слово головного речення, або ж зовсім опускати його.

Що стосується сполучника *як*, то він може бути синонімічним з багатьма сполучниками підрядності (*якщо, мов та ін.*).

1. *Але ти зможеши потрясати лише тоді, тоді, тоді, як (якщо) сам в душі не волохатий, як (якщо) в тебе думи молоді* (П. Тичина). 2. *Із степу, як (мов) із вогкої печери, тягло свіжою прохолодою* (О. Гончар).

4. Оскільки сполучне слово *що* є займенником, то воно може змінювати,

якщо дозволяє контекст, форму відмінка. Це також допомагає в окремих випадках відрізнити сполучне слово *що* від омонімічного сполучника. Наприклад: *Хто знає, що тобі треба* (3 газ.). - *Хто знає, чого тобі треба*. Однак таке перетворення можливе тільки тоді, коли займенник *що* є слабкокерованим членом словосполучення. Однозвучний з ним сполучник як службове слово завжди є незмінним.

5. Части *якраз, саме, лише* надають різним частинам мови відтінку підкресленого уточнення. Якщо ці частки вживаються із словом *коли*, то це є доказом його повнозначності, бо частки уточнюють час, виражений цим членом речення. Отже, в сполученнях *якраз коли, саме коли, лише коли* сполучний елемент є відносним словом, що видно з такого прикладу: *Саме (коли ми починали оранку, вийшов з ладу трактор* (3 газ.).

6. Повнозначні сполучні слова вказують на певне лексичне значення (займенники - на предмет, ознаку, кількість; займенниковий прислівник *як* - на спосіб дії, *коли* - на час і т. д.). Перетворюючись у сполучники, ці слова втрачають лексичне значення і виконують лише граматичну функцію.

Сполучні слова

Навколо лежала рідка земля, *що* мусила ожити (С. Скляренко). Та ви вже знаєте, *як* сплять гаї (П. Тичина). Так було завжди, *коли* він їхав на роботу (М. Руденко).

Сполучники

Солодові здавалося, *що* його голос тонує у власних грудях (М. Руденко). А на обрії ранок, *як* щастя, *як* велика юнацька любов (С. Будний). *Коли* вам страшно, геть ідіть з дороги (Леся Українка).

7. Сполучник як службове слово, що не виконує функції члена речення, в окремих конструкціях можна опустити. Це дає змогу відрізнити від однозвучного сполучного слова.

Речення із сполучниками	Безсполучникові речення
Таня знала, <i>що</i> Богдан пішов до райкому (О. Гончар). Ти маєш право на гордість, бо ти - творець (О. Корнійчук).	Таня знала: Богдан пішов до райкому. Ти маєш право на гордість: ти - творець.

8. Сполучний елемент *коли* виступає в ролі сполучного слова, якщо підрядне речення конкретизує іменник головного речення, який вказує на час. Сполучне слово *коли*, виконуючи функцію обставини, вказує на той самий час, що й пояснюване слово головного речення: *Навіть у ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів...* (М. Коцюбинський).

Роль сполучного слова виконує елемент *коли* і в тих конструкціях, у яких підрядне речення уточнює час, вказаний прислівником головного речення. Наприклад: 1. *Навіть пізніше, коли розчинилися двері його кімнати (а розчинилися незвично різко) і на порозі стала невисока жіноча постать, навіть тоді не наважився озватися першим* (Д. Міщенко). 2. *Ніколи не хотілось мені нашої перемоги так, як сьогодні, коли стояв з Уляною перед законом* (О. Довженко).

Якщо говорити про способи розмежування омонімічних форм сполучного елемента *коли*, то найбільш перекожливою і послідовною нам здається точка зору О. О. Шахматова, який висловив думку, що сполучний елемент *коли* у складних

реченнях з підрядним часовим виступає сполучним словом, але перетворюється на сполучник, приєднуючи до головного підрядні речення умови. Такої точки зору дотримується більшість авторів-укладачів підручників сучасної української мови.

Правильність висновку О. О. Шахматова можна підтвердити ще й тим, що в складних реченнях з підрядними умовними сполучний елемент *коли*, оскільки він не виконує функції члена речення, а лише об'єднує частини (компоненти) складного речення, легко замінюється сполучниками *якщо, якби*.

1. *Але встаньте, коли я вас прошу* (Ю. Федькович). - *Але встаньте, якщо я вас прошу*. 2. *Коли б ти знав, як рибалкам у морі жить із рибками гарненько* (П. Гулак-Артемівський). - *Якби ти знав, як рибалкам у морі жить із рибками гарненько*.

У складнопідрядних реченнях з підрядним часу, де сполучний елемент *коли* є відносним словом, його можна замінити описово сполученням слів в *той день як, в той вечір як, в той час як* та ін. Ці поєднання слів виконують ті самі функції, що й сполучне слово *коли*, але вже диференційовано. Сполучення слів *в той момент, в ту пору* замінюють функцію члена речення, виконувану словом *коли*, а сполучник *як* об'єднує компоненти складного речення в одне ціле. Як бачимо, синонімічний з цими описовими конструкціями сполучний елемент *коли* має в підрядних реченнях часу всі ознаки саме сполучного слова. Наприклад: *Коли вона підбігла майже до самої води, раптом, ніби з-під ніг, перед нею виріс Федір* (М. Руденко). - *В той момент як вона підбігла майже до самої води, раптом, ніби з-під ніг, перед нею виріс Федір*.

У складнопідрядних реченнях з підрядними означальними сполучний елемент *коли* може бути замінений відносним словом *який* у сполученні з прийменником *в* у різних формах роду, числа й відмінка. Це є доказом повнозначності слова *коли*, яке виконує тут функцію сполучного слова. Наприклад: *Знаю, проте с такі хвилини, коли вибухають почуття, тоді воля безсила* (О. Корнійчук). - *Знаю, проте є такі хвилини, коли вибухають почуття, тоді воля безсила*.

Таким чином, омонімічні сполучні елементи *що, як, коли* мають велике поширення, а тому чітке їх розмежування в процесі викладання української мови допоможе краще засвоїти програмовий матеріал.

Література

- Івченко 1962: **Івченко М. П.** Сучасна українська літературна мова. - К.: Вид-во Київ, ун-ту, 1962. - 406 с.
- Пархоменко 1967: **Пархоменко О. М.** Українська мова. - Ч. II. Синтаксис. - К.: Рад. шк., 1967. - 204 с.
- Кулик 1965: **Кулик Б. М.** Курс сучасної української літературної мови. - Ч. II. Синтаксис. - К.: Рад. шк., 1965. - 283 с.
- Пешковський 1956: **Пешковський А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. - М: Учпедгиз, 1956. - 511 с.
- Кулагин 1963: **Кулагин А. Ф.** Синтаксические функции союзных слов и их отличие от союзов // Русский язык в школе. - 1963. - № 6.

Опубл.: *Українська мова і література в школі. - 1970. - № 5. - С. 54-56.*

1.1. Слинько

СПОЛУЧНИК ЧИ СПОЛУЧНЕ СЛОВО?

Учені давно встановили, що підрядні речення можуть поєднуватися не тільки сполучниками, а й деякими займенниками, прислівниками й частками. О. М. Пешковський звернув увагу на те, що при цьому питальні за своїм походженням незалежні речення, стаючи залежними, починають виражати не питання, а відношення до іншого речення, тобто перетворюються на відносні. Речення з часткою *чи* певною мірою ще зберігають питальне значення і тому можуть бути названі непрямими-питальними, а речення із займенниками і прислівниками - власне відносними¹⁶. В таких реченнях "відносні слова...є вже сполучними словами в повному розумінні цього слова, бо і відносяться до підпорядкованого і до підпорядковуючого речення, чим і спаюють те й інше" [Пешковський 1938, с. 440]. Так виникло поняття про сполучні слова. Отже, сполучними словами, за сучасним визначенням, "називаються займенникові слова, в яких сполучаються властивості самостійної (повнозначної) і службової частин мови" [Русская 1980, с. 720]. До них належать: займенники-іменники - *хто, що*; займенники-прикметники - *який, котрий, чий*; займенникові прислівники - *де, куди, звідки, коли, як, наскільки*; займенниковий числівник - *скільки*. З них відмінювані - *хто, що, який, котрий, чий, скільки*, невідмінювані - *де, куди, звідки, коли, як, наскільки*. Особливості повнозначної частини мови в сполучних словах проявляються в тому, що вони можуть бути членами речення - підметом, присудком, додатком, означенням, обставинами, наприклад: «Хто в полі ростить все нові урожаї, той любить Вітчизну свою» (В. Сосюра); «Яка вода, такий млин, яка мати, такий син» (Присл.); «Що в пам'яті нести могли, ми все в поході зберегли» (Т. Масенко); «І найдорожчі книги... прийшли в руки кожного, *чис* серце по-радянськи б'ється» (О. Кобилянська); «Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори» (А. Малишко). Виступаючи членом підрядного речення, сполучні слова водночас приєднують його до головного, тобто виконують функцію службової частини мови - сполучника.

Сполучні слова ще називають відносними словами, бо вони частково або повністю втратили питальне значення і позначають відношення підрядного речення до головного. У наш час поняття про відносні слова дещо уточнене. Під ними розуміються тільки ті займенникові слова, які виконують відсильно-замінну (анафоричну) функцію, тобто, які стосуються вже згаданого в головному реченні («Уперше спокійним було таврійське небо, яке ще кілька днів тому свистіло снарядами» - О. Гончар) або означають особу чи предмет головного речення («Не поет, *хто* покидає боронити народну справу» - Леся Українка). При анафоричному вживанні займенникове слово втрачає питальне значення і перетворюється на суто відносне слово. Воно набуває також деяких специфічних рис. Прикметниковий займенник *який* може виступати замість іменника: «Вінчає слава нашу добру зброю, *яка* звелась над чорною ордою» (М. Бажан); іменниковий займенник *що* замість прикметникових форм *який, котрий*: «Аж до зір, *що* вгорі тремтять, ми несем Революції грозу» (В. Сосюра).

Займенник *що* іноді замінює ціле речення: «І сама вона зсутилася, *чого* ніколи не було з нею раніше» (О. Гончар).

Отже, сполучні слова відрізняються від сполучників тим, що вони мають ознаки повнозначних частин мови, тобто бувають членами речення. Однак не завжди можна чітко розмежувати сполучники і сполучні слова. Це пояснюється походженням сполучників, чимало з яких утворилося од відносних займенників. Відповідний процес переходу займенників у сполучники не цілком завершився; деякі відносні займенникові слова ще й досі виступають то як сполучні слова, то як сполучники. Звичайно науковці вказують на омонімічність таких сполучних слів і сполучників, як *що, чим, як, коли*. У методичній літературі подаються різні рекомендації для розмежування цих форм - встановити, чи є членом речення дане слово, чи можна випустити його, визначити наголошеність, замінити аналогічною формою перетворити на просте питальне речення тощо. Вони, звичайно, можуть допомогти відрізнити сполучник від сполучного слова, але, як зазначають самі дослідники, жодна з порад не є універсальною, бо вони спираються лише на зовнішнє вираження істотних внутрішніх відмінностей. Щоб усвідомити ці внутрішні відмінності, необхідно розглядати вживання зазначених форм у кожному виді складнопідрядних речень. Це тим необхідніше, що більшість сумнівів виникає під час вивчення не загальної характеристики складнопідрядних речень, а їх окремих видів.

Найчіткіше протиставляється сполучне слово *що* сполучникові *що*. Займенник *що* насамперед можна виявити в складнопідрядних означальних реченнях. У таких реченнях, як правило, підрядні пов'язуються з головними сполучними словами, насамперед займенником *який*. Цього сполучного слова вимагають співвідносні слова в головному реченні *той, такий* (наявні чи можливі). На місці *який* при співвідносному слові *той* чи без нього іноді буває *що*. Можливість заміни *що* словом *який* є свідченням того, що речення - означальне, наприклад: «Та багато чого довелося зазнати дітям тієї країни, *що* стала серцевиною нового світу» (М. Стельмах); «Яка стала серцевиною...» Отже, вживання *що*, як і слова *який*, зумовлюється будовою складнопідрядного означального речення. Оскільки *що* вживається замість слова *який*, воно виконує функцію члена підрядного речення - підмета або прямого додатка. Коли пропустити в підрядному реченні *що*, то зміниться його значення і будова. Все це переконує: форма *що* виступає у складнопідрядних означальних реченнях сполучним словом. Сполучне слово *що* не може повністю замінити слово *який*, бо не відмінюється за відмінками й числами. Ближче до *який* стоїть давнє сполучення української мови *що він (його, її, їх...)*. Але в цьому сполученні *що* виступає службовим словом, а основну роль відіграє займенник *він*, який відмінюється за відмінками та числами і виконує функцію члена речення, наприклад: «Шматок чорного засохлого хліба, *що* ви ледве вгризете його зубами, здається краще найсолодшого медяника» (Панас Мирний); «Гори налиті сонцем пшениці, *що* її не вмшали сховища, розлягались просто під відкритим небом» (О. Гончар). Саме цей засіб зв'язку мали на увазі автори деяких посібників з української мови для вузів, коли зазначали, що підрядні означальні речення можуть приєднуватися сполучником *що* [Сучасна 1972, с. 341; Чередниченко 1959, с. 99]. Але в цих працях наводяться й інші типи означальних речень: з віддієслівними іменниками (*чутка, що..; надія, що..*) або із співвідносним словом *такий* та іменником (*такий глибокий роздум, що..; з такою певністю, що..*) тощо. Там речення, справді, приєднуються сполучником *що*, але як уже

¹⁶ У шкільному викладанні мови слід дотримуватися термінології та класифікації, рекомендованих відповідною програмою і підручниками

доведено, вони не означальні, а з'ясувальні або міри чи ступеня. Отже, твердження, що підрядні означальні речення можуть приєднуватися сполучником *що*, ґрунтується тільки на наявності в українській мові сполучень *що він, що його, що ним*, у яких *що* виступає не самостійно, а в поєднанні із займенником *ви*, створюючи єдність, яку І. Г. Чередниченко в згадуваній праці [Чередниченко 1959, с. 99] вдало назвав сполучниково-відносною. До того ж ця єдність характерна не стільки для літературної мови, скільки для українського розмовного мовлення. У підручниках з української мови для середньої школи під впливом вузівських посібників теж твердиться, що означальні підрядні речення можуть приєднуватися сполучником *що*. Але це твердження не підкріплюється ніякими прикладами і тому непереконливе. Навряд чи варто називати такий своєрідний засіб зв'язку означальних підрядних речень у шкільних підручниках, де повинні подаватися тільки основні відомості із синтаксису.

Для складнопідрядних з'ясувальних речень, навпаки, сполучник *що* дуже характерний. У цих реченнях опорні слова - дієслова, прикметники, прислівники, віддієслівні іменники - інформативно незакінчені, недостатні. Щоб доповнити їх, у підрядній частині називається їх внутрішній об'єкт. Отже, засіб зв'язку не повинен обов'язково дублювати об'єктне значення підрядної частини, він може бути просто сполучником. Таким чином, саме значення і будова складнопідрядних з'ясувальних речень свідчать про те, що в них найчастіше виступає сполучник *що*. В цьому можна переконатися і на основі інших ознак. У складнопідрядних з'ясувальних реченнях *що* не є членом речення (бо в значенні такого члена виступає сама підрядна частина), на нього не падає наголос, він може бути пропущений без особливої шкоди для розуміння речення. Пор.: «Навіть не вірилось, *що* в темряві за тією тишею причаївся цілий фронт» (В. Козаченко) - «Навіть не вірилось: у темряві за тією тишею причаївся цілий фронт»; «В ті кілька днів я зрозумів, *що* не тільки хоробрістю і відвагою воюють люди, а й умінням» (П. Вершигора) - «В ті кілька днів я зрозумів: не тільки хоробрістю і відвагою воюють люди, а й умінням». *Що* може бути і при співвідносному слові абстрактного значення *те*, яке поєднується тільки із сполучником, наприклад: «З вітрами шепчуться тополі про те, що в радісній далі зерно нап'ється сонця в полі (В. Сосюра). Отже, як бачимо, в з'ясувальних реченнях *що* - переважно сполучник.

Лише в деяких випадках, коли в головному реченні є опорні слова, які передбачають питання чи обізнаність, підрядне речення приєднується питальним займенником *що*, тобто сполучним словом, наприклад: «Чумак поцікавився, *що* там на селі зараз робиться» (А. Головка); «Сумна повернулась додому Малайка й нікому не похвалилась, *що* бачила і чула» (М. Коцюбинський). Таке *що* звичайно наголошується, а підрядне речення з ним можна перетворити на просте питальне речення. Пор.: «Що там на селі зараз робиться?»; «Що бачила і чула?»

Якщо в головному реченні вживається вказівне слово *той* (*та, те*) з конкретним значенням вказівки на особу чи предмет, виникають займенниково-означальні речення. З таким вказівним словом *що* утворює корелятивну пару і тому виступає як сполучне слово, наприклад: «Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь» (М. Коцюбинський; тобто - «ті люди...»).

У складнопідрядних реченнях способу дії співвідносним словам *так, такт, до того, настільки* відповідає не сполучне слово, а сполучник *що*, бо він не

заміщає співвідносне слово і не є членом речення, наприклад: «Було *так* темно, що за кілька кроків нічого не розбереш» (О. Бойченко).

Відносно-поширювальні підрядні речення, які в різних працях називаються то пояснювальними, то приєднувальними, то супровідними, поєднуються сполучним словом *що*. Воно може виступати в різних відмінкових формах і вміщувати значення всієї головної частини, наприклад: «Доповідь делегата була дуже змістовна, *що* викликало значну увагу» (3 газ.) — «Доповідь делегата була дуже змістовна, *чого* ніхто не міг заперечити» - «Доповідь делегата була дуже змістовна, *чим* усі були задоволені...».

Сполучник *чим* в українській мові трапляється рідко - він перейшов у розряд розмовних (пор.: «Скоріш море діжде погоди, *чим* моя робота - кінця» (Г. Квітка-Основ'яненко). Замість сполучника *чим*, як правило, виступає сполучник *ніж*. Сполучне слово *чим* більш звичайне. Пор.: «Хочеш знати, *чим* справді було те, що так колись пишно цвіло?» (Леся Українка).

Менш чітко протиставлені сполучне слово *як* і сполучник *як*. В. В. Бабайцва рекомендує розрізняти прислівник *як*, гібрид прислівника-сполучника *як*, і сполучник *як* [Бабайцева 1979, с. 216]. Справді, в багатьох випадках важко встановити, з якою функцією вживається *як*, бо це слово часто зберігає своєрідний відтінок значення. Щоб відрізнити сполучник *як* від сполучного слова *як*, слід розглянути його на рівні окремих видів складнопідрядних речень. У частині речень способу дії *як* виступає в супроводі корелята *так* (наявного чи можливого) і тому завжди є сполучним словом, виконує відсильно-замінну (анафоричну) функцію, наприклад: «Дзвени, моя пісне, хай серце тобою стискається солодко *як* в грузну годину останнього бою в диму і пожарах атак» (В. Сосюра). У підрядних порівняльних реченнях *як* виступає сполучником, бо не виконує відсильно-замінної функції, наприклад: «Сім'ю п'ятнадцяти сестер єднає щастя неозоре, *як* мій Дніпро і твій Дністер вливаються у Чорне море» (М. Упенік).

У складнопідрядних з'ясувальних реченнях *як* може бути сполучником і сполучним словом. Якщо *як* приєднує підрядні речення до слів із значенням сприймання, відчуття, воно найбільше тяжіє до сполучника *що* і може бути ним замінене, отже, відіграє роль сполучника, наприклад: «Я бачив, *як* вітер берізку зломив» (Нар. пісня; «Я бачив, *що* вітер...»); «Він не помітив, *як* минув чагарник і вийшов у поле» (М. Коцюбинський; «Він не помітив, *що* минув...»); «Промовець відчув, *як* змінився настрій присутніх в аудиторії» (3 газ.: «Промовець відчув, *що* змінився настрій...»). Порівняно з *що* сполучник *як* має експресивне забарвлення: він акцентує присудок підрядної частини» [Грамматика 1970, с. 704].

Деякі дієслова, що означають різні вияви мовлення, мислення, вживаються у з'ясувальних реченнях питального типу. Вони пізнаються по тому, що підрядне речення можна перетворити на просте питальне, і саме опорне слово має питальне значення. В таких реченнях *як* наголошується, його можна замінити іншим повнозначним словом, тобто *як* виступає сполучним словом. Наприклад: «Ще й любила, *як* її розпитують, *як* вона у мужицтві жила, *як* пряла, мазала, *як* коня поганяла» (Г. Квітка-Основ'яненко; *як* саме жила, *яким* способом пряла...- «*Як* вона у мужицтві жила?», «*Як* пряла, мазала?...»); «Стоїш над ним, і горло тобі здушується, *як* не знаєш, *як* йому допомогти у цій нервовій нічній метанні» (О. Гончар; *яким* способом допомогти...; «*Як* йому допомогти в цій нервовій нічній метанні?»).

У складнопідрядних реченнях часу й умови слово *як* виконує функцію сполучника, бо не має відповідних співвідносних займенників, з якими могло б становити корелятивні пари. Це можна перевірити способом заміни іншими сполучниками, наприклад: «Ще не будить гомін ранку тиші степової, як виходить в поле ланка Ганни Кошової» (А. Малишко; «коли виходить...»); «Благо тобі, друже-брате, як є в тебе хата» (Леся Українка; «якщо с в тебе...»).

Багато суперечливих поглядів висловлено вченими щодо сутності форми *коли*. У «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського, у монографії «Сучасна українська літературна мова» за редакцією І. К. Білодіда і під їх впливом у підручниках для середньої школи зазначається, що підрядні речення часу приєднуються сполучниками і сполучними словами *коли*, *поки*, *доки*, *ледве*, *соро*, *як тільки*, *як*, проте не вказується, як це розуміти - чи ці форми промжні, гібридні, чи за одних умов вони вживаються як сполучні слова, а за інших - як сполучники. Л. Ю. Максимов вважає всі ці форми сполучниками, крім слова *коли*, яке буває і сполучним словом [Крючков, Максимов 1977, с. 97]. Переконливішою є висловлена в граматиці російської мови (1970 р.) думка про те, що «слово *когда* входить у коло власне сполучників і не має найважливішої властивості відносного займенника - анафоричності. У зв'язку з цим *тогда* є факультативним елементом речень із сполучником *когда* і виконує функцію експресивної частки - заключної (у разі препозиції підрядної частини) чи підсилювально-видільної (у разі постпозиції підряд-ної частини)» [Грамматика 1970, с. 684].

Коли виступає сполучником і в умовних реченнях, де його можна замінити сполучником *якщо*, наприклад: «*Коли* в хаті пахне сухими травами і над зблідлими від часу фотографічними картками на стіні темніє пучок васильків, це нагадає про літо» (С. Васильченко) - «*Якщо* в хаті пахне сухими травами...».

В означальних реченнях *коли* - сполучне слово, бо його можна замінити займенником *який*, наприклад: «Черниш народився в ту зиму, *коли* (в яку, під час якої) країна прощалася з Іллічем» (О. Гончар). На місці *коли* в таких реченнях може стояти і *як*, наприклад: «Згадай той час, *як* ти ягнята пасла» (Леся Українка; «*коли* ти ягнята пасла»). Отже, у складнопідрядних означальних реченнях *як* також може бути сполучним словом [Чердніченко 1959, с. 100]. Приклади вживання *як* у складнопідрядних означальних реченнях з функцією сполучника, які подаються в «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського (К., 1951. - Т. 2. - С. 206), непереконливі, бо такі речення насправді є складнопідрядними способом дії чи порівняння - в них здебільшого фігурують пари *такий* - *як*. З огляду на нечасте вживання та певні сумніви, що при цьому виникають, багато авторів взагалі не згадують *як* серед засобів зв'язку означальних підрядних речень.

Таким чином, для розрізнення сполучників і сполучних слів необхідно насамперед брати до уваги тип складнопідрядного речення, його будову, функцію розглядуваного засобу зв'язку. Всі інші способи - заміни, випущення, перетворення - відіграють допоміжну роль. Розмежування сполучників і сполучних слів важливе не тільки для встановлення істини, а й для глибшого усвідомлення будови різних складнопідрядних речень. У складнопідрядних означальних і займенниково-означальних реченнях частіше вживаються сполучні слова, ніж сполучники. «Саме в реченнях першої групи - зазначає Л. Ю. Максимов, - особливо велика роль інших елементів будови, зокрема співвідносних слів, які можуть утворювати разом з відповідними займенниками

сталі пари... У таких випадках зв'язок між частинами речення особливо тісний, а граматичне значення особливо чітке» [Крючков, Максимов 1977, с. 48-49]. У з'ясувальних реченнях частіше вживаються сполучники і рідше - сполучні слова. До цих речень наближаються складнопідрядні речення способом дії, для яких характерні і сполучні слова, і сполучники, та складнопідрядні речення місця, в яких підрядні речення приєднуються тільки сполучними словами. Щодо останнього типу речень сучасні мовознавці досить однотайні. Отже, складнопідрядні означальні речення, займенниково-означальні, з'ясувальні, способом дії і місця об'єднує можливість уживання сполучних слів.

Для більшості обставинних речень - часових, умовних, причинних, речень мети, порівняльних, допустових, наслідкових - характерні тільки сполучники, бо підрядні речення в них пояснюють головні в цілому, тобто слабше пов'язані, а для цього потрібні самостійні засоби зв'язку, ніж сполучні слова, якими і є сполучники.

Література

1. Пешковский 1938: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. - 6-е изд. - М.: Учпедгиз, 1938. - 452 с.
2. Русская 1980: Русская грамматика: В 2 т. - М.: Наука, 1980. - Т. 2: Синтаксис. - 709 с.
3. Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972. - 516 с.
4. Чердніченко 1959: Чердніченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. - Чернівці: Вид-во Чернівець ун-ту, 1959. - 134 с.
5. Бабайцева 1979: Бабайцева В. В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация. - М.: Просвещение, 1979. - 269 с.
6. Грамматика 1970: Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. - М.: Наука, 1970. - 767 с.
7. Крючков, Максимов 1977: Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. - 2-е изд., перераб. - М.: Просвещение, 1977. - 191 с.

Опубл.: Українська мова і література в школі. - /957. -Л» 4. -С. 31 - 36.

К. Г. Городенська

АСЕМАНТИЧНІ ПІДРЯДНІ СПОЛУЧНИКИ У СФЕРІ ОБ'ЄКТНИХ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ

У нових граматичних описах української мови сполучники кваліфікують як окремий тип одиниць релятивної семантики (спочатку - аналітичних синтаксичних морфем [Вихованець 1980, с. 22], а згодом - службових слів-морфем [Вихованець 2004, с. 329, 346]), що виконують дві граматичні функції переважно в складному реченні: 1) формально-синтаксичну функцію - виражають синтаксичний зв'язок між його предикативними частинами, 2) семантико-синтаксичну функцію - передають семантико-синтаксичні відношення між ними [Вихованець 1988, с. 27-28; Вихованець 2004, с. 329, 346; Городенська 2007, с. 3-4]. У традиційній граматиці поняттям семантико-синтаксичної функції сполучників та сполучних слів не оперували, зважали тільки на їхню синтаксичну функцію [Коломієць 1969, с. 516], визначали засоби оформлення синтаксичного (підрядного та сурядного) зв'язку між частинами

складнопідрядного або частинами складносурядного речення чи однорідними членами в простому реченні, подавали групи підрядних сполучників, сполучних слів, інших засобів, уживаних для приєднання підрядного речення (підрядної частини) до головного чи певного слова в ньому [Коломієць 1969, с. 519-524], або групи сурядних сполучників, що поєднують між собою різнопланові за формальною та значеннєвою взаємозалежністю сурядні частини чи однорідні члени речення [Коломієць 1969, с. 516-519]. Нові класифікації складнопідрядних і складносурядних речень української мови спираються на обидві граматичні функції відповідно підрядних сполучників і сполучних слів та сурядних сполучників. До того ж, за можливістю сполучників виконувати семантико-синтаксичну функцію складнопідрядні речення поділено на а) складнопідрядні речення з асемантичними сполучниками, б) складнопідрядні речення із семантичними сполучниками та в) складнопідрядні речення зі сполучними словами (невласне-сполучниками) [Вихованець 1993, с. 319-320], а складносурядні - на а) складносурядні речення з асемантичними сполучниками та б) складносурядні речення із семантичними сполучниками [Вихованець 1993, с. 301].

Серед підрядних, звичайно, переважають семантичні сполучники, тобто ті, що виражають певний тип семантико-синтаксичного відношення між підрядною та головною частинами. Вони вживаються в складнопідрядних реченнях із підрядними детермінантними частинами, де вказують на синтаксичну залежність підрядної детермінантної частини від головної загалом і виражають детермінантні (обставинні) есемантико-синтаксичні відношення [Вихованець 1993, с. 321].

Мета пропонованого дослідження - простежити нівеляцію семантико-синтаксичної функції підрядних сполучників під впливом різних значень об'єктної валентності опорного предикатного компонента в головній частині, обґрунтувати валентну зумовленість їхньої асемантичності. Його наукова новизна полягає в тому, що воно є першою спробою в українській граматиці переглянути узвичаєну кваліфікацію семантико-синтаксичної сфери підрядних сполучників, визначити типи прислівних об'єктних складнопідрядних речень з асемантичними сполучниками, розмежувати власне асемантичні сполучники й транспоновані в з'ясувально-об'єктну сферу сполучники різних семантичних груп, уживані в ролі асемантичних.

Асемантичні підрядні сполучники безпосередньо не виражають семантико-синтаксичного відношення між підрядною та головною частинами в складнопідрядному реченні, оскільки цю функцію значною мірою перебирають на себе інші його елементи. Це - насамперед опорне предикатне слово в головній частині, що своєю семантикою відкриває об'єктну валентність, яку заповнює підрядна частина, набуваючи відповідного семантико-синтаксичного відношення, напр.: *Потім Марко пригадав, що в попелі печеться картопля...* (Г. Тютюнник); *Я люблю, **аби** були великі і пишні квіти...* (М. Матіос). Сполучники потрапляють у сферу об'єктного семантико-синтаксичного відношення тільки тому, що вони приєднують таку підрядну частину з опорним предикатним словом підрядним прислівним зв'язком. Саме об'єктна валентність опорного предикатного слова унеможливила виконання цими сполучниками семантико-синтаксичної функції, бо вона визначила об'єктне семантико-синтаксичне відношення між підрядною частиною й опорним підрядним компонентом у складнопідрядному реченні, спричинила семантичну нівеляцію таких сполучників [Вихованець 1993, с. 320.]. Отже, асемантичні сполучники функціонують у складнопідрядних реченнях з валентно зумовленими прислівними підрядними частинами, граматично підпорядковуючи їх опорним предикатним словам у головній частині.

Основним типом складнопідрядних речень із валентно зумовленими прислівними підрядними частинами є з'ясувально-об'єктні складнопідрядні речення [Вихованець 1993, с. 332]. Їхня підрядна частина виражає з'ясувально-об'єктне семантико-синтаксичне відношення, що ґрунтується на правобічній об'єктній семантико-синтаксичній валентності предиката дії головної частини, вираженого здебільшого дієсловами, рідше - утвореними від них іменниками, та предиката стану, експлікованого одиницями різної частининомовної належності - дієсловами, відприслівниковими дериватами, відіменниково-відприслівниковими дериватами, якісними прикметниками тощо.

Дієслівні предикати в ролі опорного предикатного компонента головної частини досить різноманітні за своїм лексико-семантичним наповненням, що впливає на вибір асемантичного сполучника для граматичного підпорядкування йому підрядної частини зі з'ясувально-об'єктним відношенням. Від його значення залежить насамперед уживання асемантичних сполучників *що* та *щоб*, **аби**. Перший приєднує підрядним прислівним зв'язком підрядну з'ясувально-об'єктну частину з дієсловами мовлення, повідомлення, передавання інформації (*говорити, казати, мовити, розповідати, оповідати, шептати, повідомляти, інформувати, зауважувати* та ін.), мислення, розумової діяльності (*думати, гадати, міркувати, вважати, розуміти, збагнути, знати, пам'ятати, пояснювати, усвідомлювати, передбачати* та ін.) сприймання, відчуття (*бачити, помічати, слухати, спостерігати, чути, відчувати* та ін.), сподівання (*сподіватися, надіятися, чекати, вірити* та ін.), два другі - з дієсловами волевиявлення щодо адресата, спонукання (*вимагати, наказувати, прохати, дозволяти, забороняти, пильнувати, наполягати, радити, бажати, хотіти, прагнути* та ін.), позитивного чи негативного ставлення до когось, чогось, внутрішнього стану, почуття (*любити, боятися, побоюватися* та ін.), піклування (*дбати, піклуватися, турбуватися* та ін.) тощо. Напр.: *Він розповів, що греки, так само як і стародавні українці-язичники, вважали незгоди, хвороби, нещастя, смерть карою богів на людей...* (М. А. Кун); *Я одразу збагнув, що щастя...* (В. Самчук); *Тому й вороги наші завжди ...старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту* (І.Огієнко); *Хліб любить, щоб його шанували...* (Г. Кривда).

Сполучник *що* І. Р. Вихованець зарахував до найтиповіших асемантичних сполучників української мови, бо він указує лише на підрядний зв'язок між предикативними частинами, тобто стосується формально-синтаксичної функції, і позбавлений семантичного навантаження [Вихованець 1993, с. 320]. На тому, що „він позбавлений будь-яких семантичних відтінків і виступає в складнопідрядному реченні виключно як показник синтаксичної залежності підрядного додаткового речення”, наголошували і його попередники [Грищенко 1972, с. 320]. Справді, цей асемантичний сполучник є спеціалізованим формально-синтаксичним засобом поєднання підрядної з'ясувально-об'єктної частини з опорним морфологічним дієсловом, що виражає значення дієслівного предиката дії, рідше - стану. Крім основної придієслівної об'єктної позиції, залежної від дієслівного предиката дії або стану, асемантичний сполучник *що* може перебувати ще й у позиції об'єкта стану, зумовленій предикатами стану різної частининомовної належності, які за синтаксичними показниками І. Р. Вихованець зарахував до аналітичних дієслів із семантикою стану [Вихованець 1992, с. 100]. Їх значно менше порівняно з морфологічними дієсловами, до того ж вони нерідко співвідносяться з ними за значенням. Роль опорного предикатного компонента головної частини виконують лише деякі аналітичні дієслова зі значенням сприймання, відчуття: *видно, помітно*

(пор. *бачити*), *чутно* (пор. *чутти*), інтелектуального стану: *відомо* (пор. *знати*), *зрозуміло* (пор. *зрозуміти*), *упевнений* (пор. *упевнитися*), *переконаний* (пор. *переконатися*), емоційного, внутрішнього стану: *прикро*, *гірко*, *байдуже*, *дарма*, *жаль*, *жалко*, *сором*, *соромно*, *шкода*, з оцінним значенням: *добре*, *погано*, *біда*, *лихо*. Напр.: *Всім відомо, що Київ стоїть на горах...* (Питання мовної культури); *Мені дарма, що брехні і обмови Об мене торохтять, як об гостиниць град* (В. Симоненко); *Шкода.., що нивка така вузька...* (В. Самчук).

Що ж до асемантичних сполучників *щоб*, *аби*, то для них згадана функція є неосновною, транспозиційною, бо вони спеціалізуються в українській мові на вираженні цільового семантико-синтаксичного відношення між підрядною й головною частинами в складнопідрядному реченні. Про їхнє обмеженіше вживання порівняно з асемантичним сполучником *що* свідчить також і те, що вони не можуть поєднувати підрядну частину з'ясувально-об'єктної семантики з опорним предикатним компонентом головної частини, вираженим віддіслівним іменником із семантикою дії або стану, відприслівниковим чи відіменниково-відприслівниковим дериватом, якісним прикметником на позначення різних станів. Проте асемантичні сполучники *щоб*, *аби* - єдині формально-синтаксичні засоби приєднання підрядної з'ясувально-об'єктної частини до опорного предикатного компонента з модальною семантикою обов'язковості (*треба*, *потрібно*, *необхідно* та ін.), бажаності (*варто*, *бажано*), доцільності (*доцільно*, *доречно*, *важливо*), можливості (*можпа*). Напр.:...нам *треба, щоб він проект був модерним і зручним* (Україна молода, 24 березня 2006); *Світові треба, аби хтось на Землі зачаровано дивився на небо* (Україна молода, 7 червня 2006); *Дуже важливо, аби цього вечора товариство вдягло чистий та охайний одяг* (О. Берг).

У сфері об'єктних семантико-синтаксичних відношень між підрядною частиною й опорним дієслівним предикатним компонентом головної частини в українській мові нерідко функціонують як асемантичні всі 15 порівняльних сполучників подібності, ірреальності, невпевненості, сумніву, припущення (*мов*, *мовби*, *мовбито*, *немов*, *немовби*, *немовбито*, *наче*, *начеб*, *начебто*, *неначе*, *неначебто*, *ніби*, *нібито*, *буцім*, *буцімто*), які у своєму типовому вияві мають статус семантичних сполучників, що виражають порівняльне семантико-синтаксичне відношення між підрядною порівняльною частиною й головною частиною загалом у складнопідрядному реченні. Вони відрізняються від асемантичного сполучника *що* вужчим значеннєвим діапазоном опорного дієслова, з яким поєднують підрядним прислівним зв'язком підрядну частину з'ясувально-об'єктної семантики. Він обмежений лише деякими дієсловами мовлення (*говорити*, *казати*, *стверджувати*) та кількома дієсловами зі значенням невпевненого відчуття, сприйняття, удавання, ужитими в третій особі однини або множини. До найпродуктивніших належать *здається*, *здавалось*, *увижається*, *увижалось*, *чується*, *вчувалось*, *почулося*, *причлося* тощо, напр.: *Кажуть [ті люди], немовби вогонь обернувся найперше в повітря, Потім з повітря постали дощі, а дощі обернулись В землю...* (М. Зеров); *...стверджувати, буцімто на недавніх виборах зазнала фіаско ідеологія націоналізму, немає жодних підстав* (А. Погрібний); *Здається, мовби мчу я у санках по сніговім шляху* (Леся Українка); / *здавалось, наче так само колись Петра проводжала, співаючи про дівчину Гало* (М. Стельмах); *Сироватці здалось, буцім він заповз не в лисичу нору, а в смердючу гесну* (Ю. Мушкетик); / *здалось Миколі, немовбито на шляху ратом з'явився вершник* (Б. Янчук); *Усе мені увижається, неначе Понад рікою сад пливе в моїм краю...* (М. Стельмах); *...почулось, ...мовбито іноді очерети з річкою розмовляють...* (Д. Мордовець); *Причлося, немовби десь мої хрещеники голосять: „Тату, укрійте*

нас!" (С. Васильченко). Виняток становить асемантичний сполучник *як*, транспонований у сферу об'єктних семантико-синтаксичних відношень зі сфери порівняльних семантико-синтаксичних відношень, які відрізняються від таких же відношень згаданих вище порівняльних сполучників відтінком справжності. Саме цей відтінок уможливило використання асемантичного сполучника *як* для приєднання підрядної з'ясувально-об'єктної частини майже з усіма тими значеннєвими групами опорних дієслів, із якими їх поєднує асемантичний сполучник *що*, проте основною з-поміж них є група дієслів сприймання, напр.: *Я бачив, як босць, потомлений з походу...* *По-господарському у добану колоду Збирає уїтманий пропахлий воском рій* (М.Рильський); *...чути було, як вони [дівчата] вибігали надвір...* (Г. Тютюнник); *Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй* (Л. Костенко); *Українці Закарпаття не забули, як різні заїди та загарбники намагалися підкорити їх, знищити, мадяризувати, онімечити, чехізувати, русифікувати* (І. Хланта); *Хлопці знову... показують нашії владі, як затято треба відстоювати національні інтереси* (Україна молода, 17 лютого 2006).

Функцію асемантичного сполучника у сфері з'ясувально-об'єктного відношення виконує підрядний сполучник *чи* [Городенська 2007, с. 263], який окремі дослідники вважали часткою, що „за своєю конструктивною роллю в складнопідрядному реченні подібна до сполучників" [Грищенко 1972, с. 330]. Її ставили в один ряд зі сполучниками, уживаними в складнопідрядному реченні з підрядним додатковим (у тодішній термінології - К. Г.) наголошували на тому, що вона виконує лише синтаксичну функцію - синтаксично пов'язує підрядне додаткове речення з головним, не бере участі у формуванні внутрішньо-синтаксичної структури підрядного речення, надає йому, подібно до підрядно-питальних слів на зразок *як*, *де*, *куди*, *звідки*, *коли*, *доки*, *хто*, *що*, *який*, *чий*, *котрий*, *скільки*, непрямо-питального значення [Там само]. Цей асемантичний сполучник, на відміну від попередніх, має обмеження не лише в лексико-семантичному наповненні опорного дієслова головної частини, а й у виборі граматичної форми деяких дієслів. Він поєднує підрядним прислівним зв'язком підрядну частину з'ясувально-об'єктної семантики з опорними дієсловами мовлення, сприймання та мислення, найуживанішими з-поміж яких є ті, що передбачають отримання інформації, зокрема *питати*, *спитати*, *перепитувати*, *цікавитися*, *дізнатися*, *довідатися*, *знати* й под., напр.: *Охрім... потім став питати у Марка, чи той не бачив його істика* (Г. Тютюнник); - *Бабусю! - каже він. - Хотів я подивитися. Чи дуже довгий світ* (Я. Глібов); *Тимко вийшов у сіні і деякий час прислухався, чи не розмовляють на жіночій половині* (Г. Тютюнник). Крім того, дієслово *знати* повинне мати неозначену чи заперечну форму або ж уживатися в питальному реченні, а дієслова *дізнатися*, *з'ясувати* й под. - форму наказового способу, інфінітива чи майбутнього часу, пор.: *Дізнайся, чи працюватиме бібліотека в неділю; Треба дізнатися, чи працюватиме бібліотека в неділю; Я дізнаюся, чи працюватиме бібліотека в неділю*. У заперечній формі вживається також опорний предикатний компонент із семантикою стану, що конкретизується як невпевненість суб'єкта в чомусь, необізнаність із чимсь, пор.: *...невідомо, чи хто тим переймається* (В. Самчук); *Не впевнений, чи є в житті щось таке, що могло б викликати в мене страх і паніку* (Україна молода, 17 лютого 2006).

Нарешті, як асемантичні сполучники, що приєднують підрядну з'ясувально-об'єктну частину до опорного предикатного компонента головної частини, в українській мові зрідка вживаються підрядні умовні сполучники *якби*, *якщо*, що відрізняються від усіх згаданих асемантичних сполучників переважно оцінним наповненням опорного предикатного компонента, реалізованим відприслівниковими

дериватами на зразок *добре, ліпше, краще, погано, гірше* й под. Напр.: *Добре було б, якби ти женився...* (Є. Гуцало); *Але ліпше було б, якби князь не топтав до мене стежки* (І. Нечуй-Левицький); *Краще було б, якби ви втекли в степи, в ліси, в хутори* (Г. Тютюнник); *Погано буде, якщо до парламенту не пройде кілька... новачків* (Газета по-українськи, 17 березня 2006). Подібно до порівняльних сполучників для умовних сполучників *якби, якщо* ця формально-синтаксична функція також є невласною, транспозиційною, але ще більш обмеженою, через те що її вони виконують, поєднуючи підрядну з'ясувально-об'єктну частину з опорним предикатним компонентом вузької станової семантики. Обидві свої граматичні функції ці сполучники виконують у структурі складнопідрядних речень із семантичними сполучниками, коли поєднують підрядну умовну частину з головною підрядним детермінантним зв'язком та виражають умовне семантико-синтаксичне відношення між ними.

Другий тип складнопідрядних речень із валентно зумовленими прислівними підрядними частинами становлять порівняльно-об'єктні складнопідрядні речення [Вихованець 1993, с. 333; Загнітко 2001, с. 403]. На противагу попередньому типові його підрядна частина виражає порівняльно-об'єктне семантико-синтаксичне відношення, що ґрунтується на правобічній валентності об'єкта порівняння, яку відкриває опорний предикат стану-відношення в головній частині, виражений компаративним прикметником або компаративним прислівником. Компаративний предикат обмежений формами вищого ступеня порівняння якісних прикметників та якісно-означальних прислівників оцінної семантики, серед яких найуживанішими є *кращий, ліпший, гірший, важчий, легший, вигідніший, краще, ліпше, гірше, важче, легше, вигідніше* та ін., і прислівників міри й ступеня *більше, менше*. Цей значеннєвий різновид об'єкта породжений особливою семантикою компаративного предиката, яка передбачає лише встановлення якісної або кількісної переваги суб'єкта порівняння над об'єктом порівняння, тоді як семантика предикатів дії визначає об'єкт, на який спрямовується їхня дія, а семантика предикатів стану потребує об'єкта, що потрапляє в їхній стан. Підрядну частину, ужиту в позиції об'єкта порівняння, поєднує з опорним компаративним компонентом переважно асемантичний сполучник *ніж* або його функціональний еквівалент *аніж* (пор.: *Чужа жінка все здається кращою, ніж справді вона є* (І. Карпенко-Карий); *Та краще пальці свої гризти, ніж за таку плату робити* (В. Винниченко); *Ліпше умерти раз, умерти гордо, з незламною душею, аніж: повзати на колінах і вмерти двічі - морально і фізично* (І. Багряний); *Запорозжці використовували в походах проти Туреччини підводні човни набагато раніше, ніж: це було в Західній Європі* (О. Апанович); *...держави вже упродовж: багатьох років витрачає на науку втрато менше, аніж: мусила б витрачати за українськими законами* (М. Стріха); *За „соціальні пакети“ люди платять значно менше, ніж: компанія витрачає за цей вид діяльності* (Україна молода, 18 квітня 2006), а в розмовній мові та мові фольклору - асемантичні сполучники *чим* та *як* (пор.: *Ліпше з водою злучитись, чим з нелюбом заручитись* (Укр. прислів'я); *Краще на волі у вітці, чим у неволі в золотій клітці* (Укр. прислів'я); *Ліпше весь вік діувати, як з нелюбом прожити* (Укр. прислів'я).

Третій тип складнопідрядних речень з асемантичними сполучниками становлять ті, підрядна частина яких має подвійний формально-граматичний та семантико-синтаксичний зв'язок з опорним предикатним компонентом у головній частині, що зумовлено його морфологічною належністю. Ця підрядна частина, з одного боку, граматично підпорядкована опорному віддієслівному іменникові, який, успадкувавши об'єктну семантико-синтаксичну валентність свого базового дієслова,

вступив із нею у підрядний прислівний зв'язок та об'єктне семантико-синтаксичне відношення. З іншого боку, така підрядна частина, перебуваючи в позиції до опорного іменника, пов'язується з ним підрядним прислівним зв'язком невалентного характеру, передбачувані у формальному плані граматичними особливостями іменника як частини мови [Вихованець 1993, с. 334], адже всі іменники мають II „спроможність поширюватися предикативними одиницями, оформленими як підрядні частини відповідної будови“ [Там само], і валентно не зумовленими означальним формально-синтаксичним відношенням. Основним засобом поєднання такої синкретичної підрядної частини з'ясувально-об'єктної та означальної семантики з опорним предикатним віддієслівним іменником є асемантичний сполучник *що*. Зрідка цю функцію виконують згадані асемантичні порівняльні сполучники та асемантичні цільові сполучники *щоб, аби*. За своїм лексико-семантичним наповненням опорний віддієслівний іменник не відрізняється від свого базового дієслова, тобто він може бути виражений лексемами зі значеннями мовлення (*твердження, повідомлення, запитання*), мислення, розумової ДЯЛЬНОСТІ (*думка, гіпотеза, прогнози*), сприймання, відчуття (*чутка, брехня*), волевиявлення, спонукання (*наказ, прохання, вимога, бажання*) тощо. Напр.: *Твердження, ніби суцільна письменність стоїть на заваді народній творчості, прийняти не можна* (М. Рильський); *...на запитання Марка, чи бачив він лисицю, сказав, що він її не бачив* (Г. Тютюнник); *Учені знаходять усе більше підтверджень гіпотези, буцім зайкнення динозаврів 65 мільйонів років тому пов'язане саме із зіткненням великого астероїда з Землею* (Україна молода, 7 червня 2006); *Були прогнози, що циклон... насувається* (О. Гончар); *Знання Василь ходив до церкви і пустив між рідною чутку, що батько з кацапчини вернувся* (В. Самчук); *Поширюють чутки, мов би російського газу нам не обійтися* (Україна молода, 11 січня 2006); *Українські переробники самі висловили бажання, щоб їх додатково перевіряли* (Україна молода, 30 травня 2006).

Асемантичні сполучники, використовувані у сфері з'ясувально-об'єктного відношення, можуть поєднувати прислівну підрядну частину також із семантично знівельованим займенниковим словом *те* (у безпрійменниковій чи прийменниковій формі непрямого відмінка) в головній частині складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу несиметричної структури **прислівно-**кореляційним підрядним зв'язком. Це займенникове слово формально заповнює позицію об'єкта дії або стану, зумовлену семантикою дії або стану опорного предиката головної частини, проте воно лише вказує на нього, а не визначає його, тобто виконує дейктичну функцію [Вихованець 1993: 325]. Саме це спричинилося до семантичної нівелюції займенникового слова *те* та перетворення його на факультативний компонент формально-граматичної структури головної частини, до втягнення у придієслівну валентну об'єктну позицію підрядної частини з'ясувально-об'єктної семантики, пор.: *Вона не думає про те, чи згадає її хоч один романіст* (В. Самчук); *Дбала за те, щоб не жарко було шановному гостеві* (О. Гончар); *Старий дзвонар одного давнього вечора розповідав про те, як десь дівчата дзвонами привертати парубочі серця* (М. Стельмах); *То ж можна сподіватися на те, що третій концерт Монсеррат в Україні був не останній* (Україна молода, 22 квітня 2006); *ЗМІ переконують обивателів шахтарського краю в тому, буцімто їхні кривні перерозподіляються на користь западців* (Україна молода, 7 червня 2006); *Під час тих самих дискусій доводиться чути ще й про те, нібито Україна не знає реального находження до неї газу* (Україна молода 18 квітня 2006).

Крім десемантизованого факультативного співвідносного займенникового слова, дослідники виокремлювали в структурі складнопідрядного речення з підрядним додатковим обов'язковий корелятивний займенник, переважно в приєднаних формі непрямого відмінка, тобто той, без якого неможлива сполучуваність опорного дієслова головної частини з підрядним додатковим, визначали коло таких дієслів і залежних від них прийменникових і безприєдникових форм корелятивних займенників, вважаючи, що саме ці форми знімають обмеження у сполучуваності дієслів з підрядним додатковим реченням, бо через них будь-яке дієслово може поєднатися з таким підрядним, через що їх кваліфікували як обов'язкову умову граматичної організації складнопідрядного речення з підрядним додатковим [Грищенко 1972, с. 327].

Із відмінковою формою семантично знівельованого займенникового слова те може поєднуватися за допомогою асемантичних сполучників підрядна частина з'ясувально-об'єктної та означальної семантики. Це можливо тому, що згадана форма в структурі головної частини перебуває в об'єктній позиції, зумовленій семантикою базового для предикатного іменника дієслова, пор.: У *Крилосі давно відомі чутки про те, що Ярослав Пастернак розгадав місце колишнього княжого палацу* (Україна молода, 3 червня 2006); *Основною у його виступі була думка про те, як здешевити орендарям виробництво зерна* (Україна молода, 16 травня 2006); *Для встановлення того, чи це морф однієї морфемі, потрібно окреслити значення відмінка* (Н. Клименко); *Розмови про те, буцімто літак АН-70 має низку недоліків, на думку провідних фахівців авіаційної галузі, - безпідставні* (Україна молода, 8 червня 2006).

Отже, за здатністю самостійно виконувати семантико-синтаксичну функцію сполучники української мови поділяються на семантичні та асемантичні. У своєму типовому функціональному вияві підрядні сполучники є виразниками синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичного відношення між підрядною й головною частиною в складнопідрядному реченні, тобто семантичними підрядними сполучниками. Вони вживаються в детермінантних складнопідрядних реченнях, де вказують на синтаксичну залежність підрядної детермінантної частини від головної загалом і виражають детермінантні (обставинні) семантико-синтаксичні відношення між ними.

Ті підрядні сполучники, які самостійно не виражають семантико-синтаксичного відношення між підрядною та головною частиною в складнопідрядному реченні, є асемантичними. Їхню семантичну нівеляцію спричинила об'єктна семантико-синтаксична валентність опорного предикатного слова в головній частині прислівних складнопідрядних речень, бо вона визначила тип об'єктного семантико-синтаксичного відношення між підрядною частиною і цим опорним предикатним словом. Він залежить від семантики предиката головної частини, його морфологічного та значеннєвого вираження. Дієслівні предикати із семантикою дії та стану відкривають правобічну валентну позицію об'єкта дії та стану, а відприслівникові та відіменникові-відприслівникові предикати на позначення стану - таку ж позицію лише зі значенням стану, на основі яких виокремилася з'ясувально-об'єктне семантико-синтаксичне відношення підрядної частини. З'ясувально-об'єктні складнопідрядні речення є основною сферою вживання асемантичних підрядних сполучників, бо, крім типового асемантичного сполучника *що*, тут широко використовують асемантичні сполучники, які в типовому функціонуванні є семантичними цільовими (*щоб, аби*), порівняльними (*мов, мовби, мовбито, немов, немовби, немовбито, наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, ніби, нібито, буцім, буцімто, як*) та умовними (*якби, якщо*). Їх вибір залежить від

лексичного значення опорного предикатного слова, якому вони синтаксично підпорядковують підрядну з'ясувальну частину об'єктної семантики.

Прикметникові та прислівникові компаративні предикати із семантикою стану-відношення мають правобічну валентність об'єкта порівняння, яка спричинила об'єктно-порівняльне семантико-синтаксичне відношення підрядної частини. У порівняльно-об'єктних прикомпаративних складнопідрядних реченнях як асемантичний вживається переважно сполучник *ніж* та його функціональний еквівалент *аніж*, а в розмовному стилі - асемантичні сполучники *чим, як*, для яких ця функція також є транспозиційною

Складнопідрядні речення з асемантичними сполучниками репрезентують у складі сполучникових складнопідрядних речень одиниці з виразною формально-синтаксичною і знівельованою семантико-синтаксичною функцією підрядних сполучників. Це теоретичне узагальнення відкриває перспективу нового підходу до вивчення семантико-синтаксичної сфери сурядних сполучників і, врешті-решт, до пошуку адекватнішої семантико-синтаксичної кваліфікації сполучника як окремого типу слів-морфем.

Література

1. Вихованець 1980: **Вихованець І. Р.** Приєднаникова система української мови. - К.: Наук, думка, 1980. - 286 с.
2. Вихованець 1988: **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті. - К.: Наук, думка, 1988. - 256 с.
3. Вихованець 1992: **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - 222 с.
4. Вихованець 1993: **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис. - К.: Наук, думка, 1993. - 368 с.
5. Вихованець 1983: **Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М.** Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983. - 219 с.
6. Вихованець 2004: **Вихованець Іван, Городенська Катерина.** Теоретична морфологія української мови / За ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. - К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. - 400 с.
7. Городенська 2007: **Городенська Катерина.** Граматичний словник української мови: Сполучники. - К.; Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. - 340 с.
8. Грищенко 1972: **Грищенко А. П.** Складнопідрядні речення з підрядними додатковими // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис/ За заг. ред. І. К. Біполіда. - К.: Наук, думка, 1972. - С. 316-331.
9. Загнітко 2001: **Загнітко Анатолій.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - 662 с.
10. Коломієць 1969: **Коломієць Л. І.** Сполучник // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1969. - С. 514-524.

Опубл.: *Мовознавчий вісник: 36. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. Г. І. Мартинова. - Черкаси, 2009. - Вип. 8. -С. 15 - 26.*

С. І. Дорошенко

РОЗШИРЕННЯ РЯДУ СПОЛУЧНИХ ВИРАЗІВ У СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Неспростовним є визнання того, що суспільна природа мови зумовлює постійну її змінність. Засвідчується це в лексиці і граматиці, в стилістиці і літературній нормі, в різних мовних стилях. Зміни в мові спричинюються законами внутрішнього розвитку і зовнішніми факторами, що стали особливо активно діючими в останнє півстоліття.

До внутрілінгвістичних змін можна віднести не тільки розвиток, наприклад, одиниць різних рівнів, а й формування функціональних стилів, що виявляється у виробленні чітких меж між ними. Розмежування стилів стається в царині лексичних і словотвірних систем, а також пов'язане з виробленням специфічних ознак синтаксичних утворень, у тому числі й нових сполучних засобів у складнопідрядних реченнях. Дія зовнішніх факторів дає себе знати в змінах, залежних від зрушень у житті суспільства, його наукового і політичного мислення. Однак дії цих своєрідних факторів переважно взаємопов'язані. Виявляється це передусім у здатності мовних рівнів задовольняти мовленнєві потреби різних шарів суспільства.

Помітну особливість у розвитку синтаксису української мови в останні десятиліття становить розширення сполучних засобів у системі складнопідрядних речень. У науковій літературі другої половини ХХ ст. названо ряд новотворів сполучних виразів, які виконують роль приєднання підрядної частини до головної. Серед них поєднання умови: *у разі якщо*, *за умови якщо*, *на випадок якщо*; причини: *завдяки тому що*, *в силу того що*, *у зв'язку з тим що*; мети: *в ім'я того щоб*, *з тим розрахунком щоб*; часу: *в міру того як*, *після того як*, *перед тим як*; наслідку: *внаслідок чого*, *в результаті чого*, *завдяки чому* [див. Вихованець 1993; Загнітко 1996; Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994; Сучасна 1972; Шульжук 2004].

На жаль, статус цих поєднань напевно не визначений: одні синтаксисти вбачають у них сполучники - складені або семантичні, інші, не визнаючи їх сполучниками, іменують сполучними виразами, сполучниковими утвореннями, складеними формами сполучникових синтаксичних засобів. Неузгодженість в їх найменуванні зрозуміла: складені сполучні одиниці, різні за лексико-морфологічним наповненням, не одержали обґрунтованих принципів їх розмежування. Насамперед потребує деталізації проблема співвідносних слів, виражених одним словом (наприклад, **затим** що), прийменниково-займенниковою сполукою (для того щоб) і прийменниково-іменниковою єдністю (**за умови** якщо): у чому їх схожість і в чому відмінність; важливо при цьому виявити здатність/нездатність їх включати до свого складу поширювачі, пор.: *для того щоб* (поширювач неможливий) і *з метою щоб*, яке може виступати в оформленні з *тією метою щоб*. Чекає подальшого аналізу властивість складених сполучників і сполучних виразів становити членовану чи нечленовану сполуку між підрядною і головною частинами і набуття чи не набуття внаслідок таких перетворень відмінних семантико-синтаксичних відношень, а звідси можливість їх розгляду то як речень з нерозчленованою структурою, то як висловлень з розчленованою структурою. Розв'язання цих питань, зрозуміло, потребує додаткових досліджень.

На сьогодні виявляється очевидним розрізнення складених сполучників як службових слів, до складу яких входять відповідні сполучники і співвідносні слова, що втратили лексичне значення (*так що*, *тому що*), і складених синтаксичних

поєднань, що включають, крім сполучників, повнозначні слова з невтраченим лексичним значенням (з *тією метою щоб*, *в результаті чого*). Останні служать засобом оформлення семантико-синтаксичних відношень між частинами складних конструкцій. Вони подібно до сполучників виконують службову роль, тому правомірно їх називати сполучними виразами, сполучними єдностями, але не сполучниками.

Помічено, що вони функціонують у книжних стилях, тобто стилістично марковані. Це закономірно. Писемне мовлення поряд з використанням багатофункціональних сполучників (*бо*, *що*, *щоб*, *якщо*, *якби* та ін.) потребує в будові складнопідрядних речень знаходити найбільш прозоре вираження семантико-синтаксичних відношень предикативних частин. Це досягається додаванням до існуючого сполучника повнозначної лексики, здебільшого у вигляді іменника, яка надає сполучній єдності виразно семантичного відтінку.

Спостереження, здійснювані в останнє десятиліття, засвідчують появу сполучних виразів, які розширюють ряд уже використовуваних сполук, але які не відзначені в жодному з вузівських підручників й академічних виданнях. Це - сполучні вирази причини *з уваги на те що*, *з огляду на те що*; умови *на випадок якщо*, *у тому разі коли*; наслідку з *(тим) розрахунком що*.

Їхня своєрідність у тому, що в них повнозначні слова не втратили свого лексичного значення, хоч і сприймаються як складник єдиного сполучного компонента. Поєднання слів лексикалізується, проте не граматикується саме через збереження лексичного значення повнозначних слів. Ці сполуки слід відрізнити від тих сполучних поєднань, у яких повнозначні слова нейтралізували своє реальне значення і набули функцій службових слів, наприклад: *залежно від того що*, *завдяки тому що*. У цих випадках є підстави говорити про граматикувальну словосполучення.

Особливість лексичного значення повнозначних слів - вносити семантичні відтінки у відношення між предикативними частинами. Так, прийменниково-іменникова сполука з *уваги* обґрунтовує причину стосовно конкретного факту: *З уваги п те, що навіть студент першого курсу повинен уміти побудувати багатослівний анатомічний чи клінічний термін..., автори вказали на доцільне в першій частині посібника коротко викласти необхідні граматичні відомості* (Закалюжний М. М., Андрійчук М. А. "Посібник з анатомії і клінічної термінології"); у поєднанні з *огляду* проступає відтінок достовірності: *Він (В. Стус - С.Д.) засуджений на максимум, передбачений другою частиною відповідної статті, з огляду на те, що був уже раніше засуджений тим самим обвинуваченням* (А. Сахаров); сполука прийменника й іменника *на випадок* конкретизує умову: *На випадок, якщо директор придбав мобільний телефон у власність і оформив договір на своє ім'я, передбачається укладання договору оренди телефону між: підприємством і директором як фізичною особою* ("Податки та бухгалтерський облік"). Обумовлено вказівне значення відтворюється в реченні з поєднанням *у тому разі*: *Але, з другого боку, умовна семантика зберігає свій характер лише в тому разі, коли умова, в залежність від якої ставиться відповідність основного змісту речення об'єктивній дійсності, знаходить своє лексичне вираження як частина самого основного змісту* (О. Мельничук). Потреба конкретизації смислового зв'язку предикативних частин зумовила введення до раніше утвореного сполучення з *тим щоб* конкретизуючого мету слова *розрахунок*, а саме: *Добір різножанрового матеріалу здійснено з тим розрахунком, щоб у подальшому аналізі віднайти його стильові особливості* (Т. Беляєва).

Появу таких сполучних виразів у текстах книжних стилів слід розцінювати як продовження дії введення повнозначних слів до сполучних одиниць для актуалізації семантико-синтаксичного зв'язку в системі складнопідрядних речень. Нові явища в удосконалення синтаксичної системи. Зрозуміло, що нові синтаксичні утворення не руйнують основ синтаксичної системи, а становлять лише тенденцію в розгортанні активних конструктивних і стилістично значущих процесів сучасної української мови. При цьому безсумнівною є стабільність синтаксичної системи. І в той же час незаперечним є постійний розвиток мови: зміни її одиниць і категорій. Тому залишається актуальною теза: мовознавство ще не вичерпало себе в розв'язанні питань структури і системи мови, в уточненні засобів підрядного зв'язку предикативних частин складнопідрядних речень, яке має здійснюватися паралельно з узагальненням здобутих даних.

Література

1. Вихованець 1993: **Вихованець І. Р.** Граматика української мови: Синтаксис - К.: Либідь, 1993.-368 с.
2. Загнітко 1996: **Загнітко А. П.** Український синтаксис. - Ч.І. - К ІЗМН 1996.-202 с.
3. Слинько 1994: **Слинько І.І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф.** Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. - К : Вища шк 1994 - 670 с.
4. Сучасна 1972: **Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда.** - К.: Наук, думка, 1972. -516 с.
5. Шульжук 2004: **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови. - К.: Академія 2004. - 406 с.

Опубл.: *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту: 36. наук, праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, академіка АН ВШ України, завідувача кафедри української мови ДонНУ Загнітка Анатолія Панасовича. - Донецьк: ДонНУ, 2004. - С. 36-38.*

М. М. Богдан

СПОЛУЧНИКИ І СПОЛУЧНІ СЛОВА ЯК ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ ЧАСТИН СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

При вивченні структурно-семантичних особливостей складнопідрядного речення важливо усвідомити природу й функції тих специфічних мовних засобів, які служать для зв'язку частин цього типу складного речення. На конкретному мовному матеріалі учням потрібно показати, що складнопідрядне речення становить структурну і семантичну єдність, частини якої взаємопов'язані. Цілісність складнопідрядного речення проявляється в планах не лише змістовому та інтонаційному, а й у структурному та формально-граматичному.

В організації внутрішньо-синтаксичної структури складнопідрядного речення як комунікативної одиниці важливу роль відіграють такі мовні засоби, як сполучники підрядності та сполучні слова, вказівні слова, співвідношення видо-часових і способових форм деслів-присудків, порядок частин, лексичні елементи, інтонація.

Сполучники підрядності і сполучні слова - це найважливіші засоби зв'язку підрядного речення з головним у складнопідрядному реченні. Саме вони граматично підпорядковують одну частину складного речення іншій і значною мірою зумовлюють специфіку семантико-граматичної залежності підрядного речення від головного. Сполучники підрядності і сполучні слова - найбільш виразні формальні показники підрядного зв'язку частин складного речення, тоді як сполучники сурядності - показники сурядного зв'язку частин складносурядного речення. Саме цю характерну ознаку виділяють уже при першому ознайомленні з основними двома типами складних сполучникових речень. Наприклад: 1. *«О партіє, під волі прапорами з тобою в Жовтні вийшли ми у путь, Щоб ти могла мільйонними руками Планету всю до сонця повернуть»* (В. Сосюра); 2. *«І котяться хвилі невтомної бурі, І стяги червоні спливають крізь дим»* (Л. Первомайський).

Спираючись на розрізнення сполучників сурядності і підрядності, учні порівняно легко усвідомлюють структурно-граматичні ознаки цих двох основних типів складних сполучникових речень. Проте під час вивчення складнопідрядних речень специфічні особливості конкретних мовних засобів зв'язку підрядного речення з головним, а саме сполучників підрядності або ж сполучних слів, для частини учнів залишаються не зрозумілими до кінця. Тим часом аналіз складнопідрядних речень вимагає чіткого розрізнення сполучників підрядності і сполучних слів, а також визначення синтаксичної функції сполучних слів у підрядному реченні. Коротко спинимося на розгляді в основному цих двох питань.

Сполучники підрядності і сполучні слова на синтаксичному рівні об'єднує одна спільна функція - бути засобом зв'язку підрядного речення з головним; інші ж ознаки, зокрема лексико-морфологічна природа і семантико-синтаксичні функції, у сполучників і сполучних слів різні. Принципова ж різниця між сполучниками підрядності і сполучними словами полягає в тому, що сполучники підрядності лише зв'язують підрядне речення з головним, не беруть участі в організації внутрішньосинтаксичних зв'язків підрядного речення і не є членами речення, а сполучні слова не лише приєднують підрядне речення до головного, а й беруть участь у внутрішній організації підрядного речення, тобто вступають у семантико-синтаксичні зв'язки з іншими словами і як повнозначні слова виконують функції певних членів підрядного речення.

Для кращого усвідомлення учнями різних лексико-морфологічних розрядів найчастіше вживаних сполучників підрядності і сполучних слів, які використовуються для зв'язку підрядного речення з головним, можна скористатися такою таблицею.

Сполучники		Сполучні слова	
		Займенники	Прислівники
що	так що	що	коли
як		хто	як
коли	як тільки	який	де
поки	після того як	чий	куди
щойно	з того часу як	котрий	звідки
щоб	для того щоб	скільки	скільки
аби	з тим щоб		наскільки
ніби	тому щоб		

мов	через те що		
наче	завдяки тому що		
бо	в зв'язку з тим що		
якщо	дарма що		
раз	незважаючи на те що		
якби			
хоч			
хай			

При розрізненні сполучників підрядності і сполучних слів особливі труднощі викликають виділені в таблиці багатофункціональні омонімічні слова *що, як, коли*. В одних випадках вони виступають у функції, сполучників підрядності, а в інших - у функції сполучних слів. Відзначимо специфічні ознаки сполучних слів і сполучників, які потрібно мати на увазі при аналізі згаданих омонімічних слів.

Слово *що*, виступаючи сполучним словом, має значення предметності, вказує на предмет, тому *що* в такому разі це співвідносний з іменником займенник. На місці слова *що* в цьому разі можна поставити іменник або інше субстантивоване слово з головного речення, до якого відноситься підрядне означальне, а в підрядному з'ясувальному на місці сполучного слова *що* можна поставити будь-який (відповідний за змістом) іменник. У підрядному означальному реченні сполучне слово *що* можна замінити словами *який, яка, яке, які*; отже, в таких випадках слово *що* є синонімічним за значенням повнозначним слвам-займенникам, які в підрядному реченні завжди - сполучні слова. Будучи повнозначним словом, *що* вступає в граматичний зв'язок з іншими словами підрядного речення (від нього чи до нього від інших слів підрядного речення можна поставити питання), має певну відмінкову форму і виконує синтаксичну функцію відповідного члена підрядного речення. Сполучне слово *що* не можна пропустити. В підрядних реченнях з'ясувальних воно, як правило, логічно наголошується, інтонаційно виділяється.

Сполучник *що* не має всіх цих ознак: як службове слово він не має предметного значення і категорії відмінка; на місці сполучника не можуть бути поставлені синонімічні за значенням сполучні слова; сполучник граматично не зв'язаний з іншими словами і не є членом речення, в ряді випадків може бути пропущений, логічно не виділяється і не наголошується.

Розглянемо, наприклад, значення слів *що* у двох складнопідрядних реченнях і визначимо лексико-морфологічну природу цих омонімічних слів: 1. «В знаменах вічна слава покоління, *Що* здобули найбільшу перемогу» (П. Воронько); 2. «Я знаю, *що* бійця нападки спом'януть і нашу віру й кров знесуть на п'єдесталі» (А. Малишко).

У першому реченні слово *що* має предметне значення, замість нього можна поставити пояснюваний іменник з головного речення («покоління здобули найбільшу перемогу»), його можна замінити і синонімічним за значенням сполучним словом *які* («В знаменах вічна слава покоління, *які* здобули найбільшу перемогу»). Слово *що* граматично зв'язане з присудком, має форму називного відмінка («що (= покоління) здобули перемогу») і, отже, виконує синтаксичну функцію підмета в підрядному реченні. Пропустити слово *що* в цьому разі не можна. Все це свідчить про те, що в першому реченні *що* - сполучне слово, яке зв'язує підрядне речення з головним і як повнозначне слово бере участь у внутрішній організації підрядного речення.

У другому реченні слово *що* не має предметного значення, його не можна замінити іменником. Тут слово *що* логічно не виділяється, не вступає в граматичний зв'язок з іншими словами підрядного речення, не є членом речення і його можна пропустити («Я знаю: бійця нападки спом'януть...»). Отже, в другому реченні слово *що* - сполучник, який виконує власне граматичну функцію - лише зв'язує підрядне речення з головним і не бере участі у внутрішній організації підрядного речення.

Порівнюємо ще два складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, приєднаними до головних речень за допомогою омонімічних слів *що*, і з'ясуємо, яке з цих слів сполучне слово, а яке — сполучник: 1. «Я знаю, *що* ти приніс»; 2. «Я знаю, *що* ти приніс книжку».

У першому реченні слово *що* має предметне значення, його можна замінити будь-яким відповідним за змістом іменником («Я знаю: газету ти приніс»); граматично слово *що* залежить від присудка: *приніс що? - що (=газету)*. Отже, тут повнозначне слово - займенник *що* - має форму знахідного відмінка без прийменника і виконує функцію прямого додатка в підрядному реченні, пропустити його не можна. Легко помітити, що в інтонаційному плані це сполучне слово логічно виділяється, наголошується, бо несе певне змістове навантаження.

У другому реченні слово *що* можна пропустити («Я знаю: ти приніс книжку»), воно логічно не виділяється, не вступає в граматичні зв'язки з іншими словами, не є членом речення. Отже, тут слово *що* - сполучник підрядності, який використовується лише для зв'язку підрядного речення з головним.

Розрізнення сполучного слова *як* і сполучника підрядності як- базується також на лексико-морфологічних ознаках цих слів і передусім на їх семантиці.

Сполучне слово *як* має лексичне значення прислівника, тобто має якісне значення (відповідає на питання яким способом?) або кількісне (відповідає на питання на скільки?) і може бути замінено прислівниками з відповідним значенням чи словами *яким способом, як саме, наскільки*. Будучи прислівником, слово *як* граматично зв'язане з іншими словами в підрядному реченні, до нього можна поставити питання від присудка, воно виконує функцію обставини способу дії або міри і ступеня. Як правило, сполучне слово *як* логічно наголошується, інтонаційно виділяється. Сполучник *як* не має наведених вище ознак.

Розглянемо кілька прикладів складнопідрядних речень і коротко проаналізуємо значення слів *як*, що використовуються для зв'язку підрядного речення з головним.

1. «*Як* буде аргіль робити, так буде і земля родити» (Нар. творчість). 2. «Механізатори колгоспу цієї примхливої весни працювали так дружно і завзято, *як* тільки можна було» (3 газ.). 3. «*Як* став місяць серед неба, Ревнула гармата» (Т. Шевченко). 4. «*Як* не буде птахів, то і людське серце стане черствим» (М. Стельмах). 5. «Лист у вічність пішов, разом із життям, *як* світло від давно згаслої одинокої зори (Ю. Яновський). 6. «Немає більшої честі, *як* служити радянському народові своїм талантом» (О. Корнійчук).

У першому реченні слово *як* логічно виділяється, має якісне прислівникове значення, може бути замінено словами *яким способом, як саме*, граматично зв'язане з присудком: *буде робити як? - як (=яким способом, добре)* і, отже, виконує функцію обставини способу дії. Таким чином, у цьому разі *як* - сполучне слово, що не лише зв'язує підрядне речення з головним, а й вступає в граматичні зв'язки з іншими словами підрядного речення, виконує функцію члена речення.

У другому реченні слово *як* теж інтонаційно виділяється, має прислівникове кількісне значення, граматично зв'язане з головним членом і виконує функцію обставини міри, ступеня. Отже, і в цьому разі *як* - сполучне слово.

В інших реченнях слово *як* - сполучник, бо не має прислівникового значення, не може бути замінене словами *яким способом, наскільки, як саме, якою мірою* і под., граматично не зв'язане з іншими словами, логічно та інтонаційно не відділяється. Про втрату прислівникових значень свідчить і те, що слово *як* у цих випадках може бути замінене синонімічними за значеннями сполучниками: *коли* (у третьому реченні), *якщо* або *коли* (в четвертому), *ніби, мов, наче* (у п'ятому), *ніж* (у шостому).

Визначення лексико-морфологічної природи сполучного слова *коли* і сполучника підрядності *коли* базується на з'ясуванні не лише семантики слова, а й характеру змістових відношень між частинами складнопідрядного речення.

У підрядних означальних реченнях *коли* - сполучне слово: такі підрядні означальні речення завжди ускладнені відтінком часового значення, привнесеного і збережуваного саме прислівником *коли*. Наприклад: «Як я люблю оті години праці, *Коли* усе навколо затиха...» (Леся Українка). В цьому реченні сполучне слово *коли* граматично зв'язане з присудком і виконує функцію обставини часу в підрядному реченні.

У підрядних з'ясувальних реченнях *коли* - переважно сполучне слово. В таких випадках воно зберігає прислівникове значення, логічно наголошується, граматично зв'язане з присудком і виконує функцію обставини часу в підрядному реченні. Наприклад: «Ніхто не знав, *коли* і де побудовано цю шхуну» (М. Трублаїні).

У функції сполучника *коли* виступає в тих підрядних з'ясувальних реченнях, де є відтінок умови. У таких випадках слово *коли* втрачає своє лексичне (часове) значення і може бути замінене синонімічним за значенням сполучником *якщо*. Наприклад: «Люблю, *коли* в вікно розкриті шумлять безжурно дерева» (В. Сосюра).

У підрядних реченнях умовних і умовно-часових *коли* - сполучник синонімічний за значенням сполучникові *якщо*: «*Коли* не вмієш дорожити собою, то тут научать» (О. Гончар); «Сумно і смутно людині, *коли* висихає і сліпне уява...» (О.Довженко). При поєднанні з часткою *і* слово *коли* виступає у значенні сполучника *якби*: «Хіба скорили б далечінь герої, *Коли б* не ця уривчаста зоря, Подоба зоряниці світової?» (М. Рильський).

Функцію сполучника виконує слово *коли* і в підрядних реченнях часу, які вказують на час дії ГОЛОВНОГО речення і відносяться до всього головного речення. Наприклад: «*Коли* заснуть сільські хати, міста, поля і люди, Виходить з попелу Хатинь і тихим дзвоном будить Далекий хутірець Сонгмі (Б. Олійник).

Характерною ознакою сполучника *коли* є те, що він, втрачаючи своє лексичне прислівникове значення часу, набуває значень сполучників *якщо, якби, як* і може бути замінений ними у відповідних контекстах.

Значні труднощі виникають при визначенні синтаксичних функцій сполучних слів. Учням насамперед слід пояснити, що синтаксична функція сполучного слова зумовлюється змістовими і синтаксичними зв'язками цього займенника чи прислівника з іншими словами саме в підрядному реченні, до складу якого воно входить. Граматичні зв'язки сполучного слова з певними словами головного речення при визначенні його синтаксичної функції як члена підрядного речення не повинні братися до уваги, бо інакше це може призвести до неправильного визначення. Так, наприклад, синтаксична функція сполучних слів *який, яка, яке, які* з огляду на їх семантику і зв'язки з певними іменниками головного речення (узгодження в роді й числі) нерідко помилково визначається учнями в усіх випадках як означення. Насправді ж функція цих слів може бути різною залежно від їх семантико-синтаксичних зв'язків з іншими словами у підрядному реченні, що формально виражається у відмінковій формі займенника.

Розглянемо кілька прикладів.

1. «Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістична загальнонародна

держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни» (Конституція СРСР, стаття 1). У цьому складнопідрядному реченні підрядне означальне зв'язане з головним за допомогою сполучного слова *яка*, що виконує функцію підмета в підрядному реченні, тому що це слово зв'язане з присудком підрядного речення і має форму називного відмінка (таку ж форму має і відповідний іменник головного речення, поставлений на місце сполучного слова: «*яка* (^*держав*) виражає волю й інтереси...»).

2. «У дні, які народ омріяв, - Бурхливі, світлі, трудові - Шле голос ясночолой Київ Зореувігчаний Москві» (М. Рильський). У цьому разі сполучне слово *які* граматично залежить від присудка і має форму знахідного відмінка: *омріяв* що? - *які* (=дні). Отже, в підрядному реченні сполучне слово *які* виконує функцію прямого додатка.

3. «Я єсть народ, *якого* Правди сила ніким звойована ще не була (П. Тичина). Сполучне слово *якого* тут має форму родового відмінка, граматично залежить від іменника: *Правди* чиєї? - *якого* (=народу). Отже, в цьому підрядному означальному реченні сполучне слово виконує функцію неузгодженого означення.

4. «Наступного дня Черниш і Козаков підходили до села, в *якому* розташувався штаб полку» (О. Гончар). Тут сполучне слово граматично залежить від присудка підрядного речення: *розташувався* де? - в *якому* (=в селі), має форму місцевого відмінка і виконує функцію обставини місця. До речі, тут сполучне слово з прийменником можна замінити синонімічним за значенням сполучним словом *де*, що завжди зберігає прислівникове значення і виконує функцію обставини місця.

У складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними, приєднаними до головного за допомогою сполучного слова *який*, форма цього займенника цілком залежить від того іменника чи субстантивованого слова, з яким воно пов'язується в підрядному реченні, тому це сполучне слово і виконує функцію узгодженого означення в підрядному реченні.

Наприклад: «Молодь знає, *якою* дорогою ціною завойовано перемогу над фашизмом» (З газ.).

Сполучні слова - займенникові прислівники, як правило, виконують синтаксичні функції відповідних обставин, співвідносних з їх лексичними значеннями (місця - *де, куди, звідки*; часу - *коли*; способу дії - *як*; міри, ступеня - *скільки, наскільки*).

Як уже зазначалося, сполучники підрядності й сполучні слова значною мірою зумовлюють і конкретизують семантико-структурні особливості складнопідрядних речень. Проте слід мати на увазі, що при визначенні типу підрядного речення далеко не в усіх випадках можна спиратися на семантику слів, які виступають засобом зв'язку підрядного речення з головним. Це залежить передусім від значення сполучників і сполучних слів.

Сполучники підрядності за своїм значенням можуть бути поділені на дві групи: семантичні і асемантичні, або синтаксичні, функціональні.

До семантичних сполучників належать ті, що своїм значенням точно і однозначно вказують саме на певні змістові відношення, *які* виражаються в складнопідрядних реченнях з цими сполучниками, і, звичайно, використовуються для зв'язку лише певних підрядних речень з головними. Так, сполучники *якщо, раз, якби* приєднують до головного лише підрядні умовні; *бо, тому що, через те що* - підрядні причинові; *поки, після того як, як тільки* - підрядні часу; *для того щоб* - підрядні мети; *так що* - підрядні наслідкові; *ніби, мов, наче* - підрядні способу дії порівняльні; *хоч, хай, дарма що, їезважаючи на те що* - підрядні допустові.

Асемантичні, або синтаксичні, сполучники, зокрема часто вживані в мові *що, щоб, як, коли*, а також сполучні слова є неспеціалізованими, багатозначними. Вони не вказують на певний тип змістових відношень і можуть використовуватися в різних за значенням складнопідрядних реченнях, тобто можуть приєднувати до головних різні типи підрядних речень. Так, наприклад, асемантичний сполучник *що* і сполучне слово *що* можуть приєднувати до головного речення підрядні речення з'ясувальні, означальні, способу дії, супровідні; сполучник *щоб* зв'яже з головним підрядні мети, з'ясувальні, означальні, способу дії, міри, ступеня; омонімічне слово *як* - підрядні способу дії, часові, з'ясувальні, міри, ступеня; сполучник *коли* зв'яже з головним підрядні часу, умовно-часові, умовні, з'ясувальні з відтінком умови, а сполучне слово *коли* використовується в підрядних означальних і власне з'ясувальних.

Для показу багатства синтаксичних функцій асемантичних засобів зв'язку підрядного речення з головним можна скористатися такою таблицею.

Асемантичні сполучники і сполучні слова	Приєднують типи підрядних речень	Приклади
що	означальне	Народ, що вільним став, нікому не зломити (В. Сосюра).
	з'ясувальне	Добре, що є сурмачі в лавах твоїх, комсомоле (М. Сингаївський).
	способу дії	Отак буває на початку травня, що сонце гріє, та не дуже (П. Тичина).
	міри, ступеня	Ми вже так знали одне одного, що навіть думки одне одного вгадували безпомилково (О. Гончар).
	супровідне	Експерсії сприяють кращому пізнанню рідного краю, що для молодої людини конче потрібне (З газ.).
щоб	мсти	Злились вітри Росії і України, щоб про весну у вічності шуміть (В. Сосюра).
	означальне	Де в світі є мова така чарівлива, щоб справжнєє щастя могла розказать (Леся Українка).
	з'ясувальне	Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити (Ю. Яновський).
	способу дії	І я хотів життя прожити так, щоб добрим друзям радість дарувати (Л. Дмитерко).
	міри, ступеня	Випростатися хотілося так, щоб дістати рукавицею неба, його кудлатих хмар (О. Гончар).
коли	часу	Коли я погляд свій на небо зводжу, - нових зірок на ньому не шукаю (Леся Українка).
	умовне	Коли ж Вітчизни щирий гнів тебе послав на ворогів, здолати їх зумій (Л. Первомайський).

	означальне	Ми ніколи не забудемо тих днів, коли смолоскипами палали наші міста і села (Ю. Збанацький).
	з'ясувальне	Справжній господар поля відчуває, коли потрібно розпочати сімбу (З газ.).
як	способу дії	І задзвенів, як в бурю дзвонить бір, метал могутньо змахнутих сокир (М. Бажан).
	міри, ступеня	Темно, душно, парно, як буває душно і парно літньої ночі перед дощем (Панас Мирний).
	умовне	О, сором мовчки гинути й страждати. Як маєм у руках хоч заржавлий меч (Леся Українка).
	часу	Як нас опівночі в колісці Землі зів'ялі вітри заколишуть, виходять суворі мої кораблі на лінію тиші (Б. Олійник).
	з'ясувальне	Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі? (П. Тичина).
де	означальне	Гарячий городе-герою, хіба той день і час забуть, як разом з братньою Москвою ступив ти на свободи путь (М. Рильський).
	місця	Так, ми йдемо по ленінській дорозі Туди, де сяють райдуги ясні» (В. Сосюра).
	з'ясувальне	І завітуть червоні маки на тих столочених полях, де люди, вбиті в час атаки, - довіку житимуть в піснях (Л. Дмитерко).
	з'ясувальне	Вибираючи життєвий шлях, випускник школи повинен знати, де він принесе більше користі Вітчизні (З газ.).

Отже, при визначенні типу підрядного речення можна спиратися безпосередньо на значення лише семантичних сполучників, а при наявності асемантичних сполучників і сполучних слів береться до уваги не стільки значення цих слів, стільки структура і загальна семантика складнопідрядного речення в цілому, змістові відношення, які виникають між його частинами, Віднесення підрядного речення до слова (словосполучення) чи до всього головного, конкретне наповнення речень лексикою, порядок частин та ін.

Робота над усвідомленням лексико-морфологічної природи сполучників підрядності і сполучних слів, зокрема над їх розрізненням, визначенням синтаксичної функції займенників і прислівників, а також над з'ясуванням семантичних можливостей сполучників і сполучних слів не повинна бути самоціллю, її слід підпорядкувати основній меті - показові багатства і різноманітності мовних засобів, що використовуються як важливі ланки в

побудові різних структурно-семантичних типів складнопідрядних речень сучасної української літературної мови.

Опубл.: *Українська мова і література в школі. - 1979. - № 1. - С. 69- 75.*

А. П. Медушевський

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

У зв'язку з тим, що в новому підручнику з української мови для 8 класу порівняно з попередніми виданнями є зміни, редакція звернулася до його автора доктора педагогічних наук професора А. П. Медушевського з проханням коротко розповісти про нову для школи класифікацію складнопідрядних речень.

Нижче друкуємо його коментарі.

У сучасних наукових працях, підручниках і посібниках з мови користуються двома класифікаціями складнопідрядних речень: традиційною логіко-граматичною і порівняно новою структурно-семантичною.

Учення про складне речення, побудоване на структурно-семантичному принципі, містить поділ складнопідрядних речень на одночленні й двочленні, окремо розглядаються речення займенниково-співвідносні, в обставинних реченнях виділяються складнопідрядні з приєднувальними і з'ясувальними підрядними частинами. За шкільною програмою цей матеріал не вивчається з такою повнотою, але основні принципи структурно-семантичної класифікації зберігаються.

Теоретичною основою викладання теми «Складне речення» в школі за новим виданням підручника [Медушевський 1974], що відповідає новій програмі, є сучасне вчення про складне речення, побудоване на структурно-семантичному принципі, розробленому в працях М. С. Поспелова та інших радянських лінгвістів.

Виходячи з того, що складнопідрядне речення з погляду змісту й синтаксичної структури є єдиним цілим, при структурно-семантичній класифікації не користуються термінами «головне речення», «підрядне речення». Замість них вживають терміни «головна частина» і «підрядна частина». При розгляді складнопідрядних речень ураховується: а) до чого саме в головній відноситься підрядна частина, б) за допомогою яких формально-граматичних засобів вона поєднується з головною і в) які смислові відношення існують між частинами складнопідрядного речення.

При загальній характеристиці складнопідрядного речення наголошується на тому, що підрядна частина в цих конструкціях пов'язується з головною сполучниками підрядності або сполучними словами.

Вивчаючи параграф про зв'язок підрядної частини з головною, потрібно показати, чим сполучники підрядності відрізняються від сполучних слів. Сполучники підрядності мають якість значення, що дає підстави поділяти їх на групи. Відомо, що сполучники підрядності поділяються на причинові (*бо, через те що, тому що*), часові (*щойно, ледве, скоро, після того як*), умовні (*якщо, якби, як тільки*), мети (*щоб, для того щоб, аби*), порівняльні (*мов, немов, начебто*), допустові (*хоч, нехай, дарма що*), наслідкові (*так що*).

Сполучники підрядності членами речення не виступають. Сполучні ж слова, якими у реченні бувають відносні займенники (*хто, що, який, котрий, чий*)

прислівники, співвідносні з займенниками (*де, куди, коли, як*), виступають членами речення і одночасно служать для з'єднання підрядної частини складнопідрядного речення з головною.

Отже, сполучні слова належать до слів повнозначних, а сполучники підрядності - до слів службових. Лише окремі сполучні слова (*коли, що, чим, як*) у різних контекстах можуть виконувати роль сполучника.

Уважне вивчення сполучних слів, що відповідають у реченні на питання, і семантичних груп сполучників підрядності, що на питання не відповідають, готує основу до сприймання принципу класифікації складнопідрядних речень, поділу їх на групи. Першою такою групою (у шкільному підручнику вона не позначена спеціальною назвою) є складнопідрядні речення, що мають у головній частині співвідносне слово, до якого відноситься підрядна. Це співвідносне слово в одних складнопідрядних реченнях є обов'язковим (наприклад: «Тільки *той* життя достоїн, хто кохає рідний край» - (В. Сосюра), в інших - факультативним, необов'язковим («Чи є в світі *така* сила, щоб змагатись з нами *сміла?*» - Нар. творчість).

Відносні займенники і прислівники підрядних частин стосуються відповідних їм, тобто співвідносних з ними, вказівних слів (*той, та, те, ті; там, туди, тоді*). Вказівне слово є членом головної частини, сполучне - підрядної.

У всіх випадках синтаксична функція підрядної частини визначається синтаксичною функцією вказівного слова. До вказівних слів головної частини можуть відноситись не лише сполучні слова, а й сполучники підрядності: *такий (щоб); такий (ніби)*.

Тому виникає потреба відрізнити поєднання вказівного слова з сполучним (*той - хто, того - кого, тоді - коли, там - де*) від складених сполучників підрядності (*тому що, в міру того як, замість того щоб*).

Складені сполучники, якщо підрядна частина стоїть після головної, можуть поділятися паузою на свої складові компоненти, один з яких належатиме до головної частини, а інший - до підрядної. Наприклад: «Виконання такого значного обсягу будівництва стало можливим тому, що за останні роки були створені необхідні умови для зміцнення будівельної індустрії» (3 газ.).

Але паузу, залежно від змісту речення, можна зробити і перед складеним сполучником у цілому. За всіх умов компоненти складених сполучників членами речення не виступають.

При загальній характеристиці складнопідрядних речень підкреслюється, що всі вони поділяються на дві групи: а) складнопідрядні речення, в яких підрядна частина пояснює слово в головній, і б) складнопідрядні речення, в яких підрядна частина пояснює головне в цілому.

До першої групи належать означальні, з'ясувальні й окремі різновиди обставинних речень (складнопідрядні є підрядними частинами місця і часу); до другої - обставинні складнопідрядні речення з підрядною частиною, що вказує на мету, умову, причину, допуст, порівняння та наслідок дії головної частини.

У складнопідрядних означальних реченнях підрядна частина пояснює якийсь член головної, виражений іменником чи іншими частинами мови, вжитими у значенні іменника, наприклад:

«Вінчає слава нашу зброю, яка звелась над чорною ордою» (М. Бажан).
«Він працював в одному з колективів тих учених, котрих іменують нині космонавтами» (Я. Гримайло). «Синьокий, що зустрів нас на узліссі, був

командиром партизанської розвідки». «Відібрані в авіацію, що трималися окремо, уже почували себе космонавтами».

Підрядні частини, що відносяться до члена речення, вираженого іменником чи словом, вжитим у значенні іменника, відповідають на питання який? чий? котрий? і здебільшого виступають розгорнутим означенням.

Ця синтаксична функція підрядної частини не залежить від синтаксичної функції іменника в головній частині, якому підпорядкована підрядна (іменник у головній частині може виступати підметом, присудком, додатком, обставиною, а залежна від нього частина у всіх цих випадках виступатиме означальною).

Іноді при означуваному підрядною частиною іменнику є вказівне слово-означення, що виділяє його з-поміж інших подібних. Наприклад: «Добре *тому* ковалеві, що на обидві руки кує» (Нар. творчість).

Відомо, що предметного значення у контексті можуть набувати і займенники. Отже, до цієї групи складнопідрядних речень належатимуть і такі складнопідрядні конструкції, у яких підрядна частина пояснюватиме член головної, виражений займенником, ужитим з предметним значенням, наприклад: «Такі близькі тепер ви, що в далекій стороні, в боях біля гори Душак зорю несли, як правди знак» (О. Ющенко). «Щасливий той, хто має ласку й дім» (А. Малишко). «Шовкун знав усе, що цікавило дівчину» (О. Гончар).

У цих конструкціях підрядна частина відповідає на відмінкове питання і її синтаксична функція зумовлюється синтаксичною функцією пояснюваного займенника. При підметі *ви* підрядна частина відповідає на питання хто?, при підметі *той* підрядна частина теж відповідає на питання хто?, при додаткові *усе* підрядна частина відповідає на питання що?.

У зв'язку з цим означальні підрядні речення мають два різновиди: власне означальні і займенниково-означальні.

Підрядна частина в займенниково-означальних реченнях відноситься до підмета чи додатка головної, виражених займенником, і може стояти як після головної, так і перед нею, наприклад: «Той, хто болю глибину збагне, той збагне і радість в повній мірі» (Л. Дмитерко); «Що минуло, те вже не повернеться» (Леся Українка).

До займенниково-означальних речень виносять також і складнопідрядні речення з підрядною частиною, яка залежить від присудка головної, вираженої займенником, наприклад: «Вітер такий, що з ніг валить»; «Мій товариш не такий, щоб його можна було випередити на кросі».

Підрядні частини в таких складнопідрядних реченнях відповідають на питання який? хто він такий? що він таке?

Таким чином, структурною особливістю складнопідрядних означальних речень є те, що підрядна частина в них пояснює член головної, виражений іменником чи іншими частинами мови, вжитими в значенні іменника.

За синтаксичною функцією і способом приєднання підрядних частин до головних ці конструкції бувають різними. Названі вони означальними за найбільшою кількісно групою складнопідрядних, в яких підрядна частина виступає розгорнутим означенням при слові головної, вжитому з предметним значенням.

До з'ясувальних складнопідрядних речень належать такі, в яких підрядна частина розяснює зміст якогось із членів головної. Підрядна частина в цих реченнях відповідає на відмінкові питання і з'єднується з головною сполучним словом або сполучником підрядності, наприклад: «Ніколи в бурі не загине»

(хто?), хто Прометея має дух» (В. Сосюра). «Ідеш день, ідеш два - не вгадати (чого?), де дорозі кінець степовій» (М. Нагнибіда). «Ти б не хотів (чого?), щоб день уже скінчився?» (Леся Українка). Характерною структурною особливістю з'ясувальних речень є те, що в них у головній частині немає вказівного займенника - співвідносного слова. Пор.: «Благословен, хто може краплю болю з чола гарячого пораненого зняти» (П. Воронько) - «Благословен той, хто може краплю болю з чола гарячого в пораненого зняти».

Складнопідрядні із співвідносними словами (займенниками) у головній частині належатимуть до речень займенниково-означальних, а не до з'ясувальних.

У зв'язку з відсутністю у шкільній класифікації складнопідрядних речень групи займенниково-співвідносної, в обставинних підрядних реченнях розглядаються як конструкції із співвідносними словами, так і без співвідносних слів, наприклад: «Де трактор ходить, там золота пшениця родить» (Нар. тв.). «Де був колись бір, стало велике село Бірки» (Панас Мирний).

У складнопідрядних з підрядними обставинними виділені підрядні частини місця, часу, способу дії, мети, причини, умови, допустові й наслідкові.

Що позитивного в структурно-семантичній класифікації? Вона полегшила диференціацію підрядних необставинних, оскільки замість чотирьох типів - підметових, присудкових, означальних і додаткових - учні розрізнятимуть тепер тільки два типи: з'ясувальні та означальні. Не стало труднощів, які були пов'язані з розмежуванням дуже близьких за значенням підрядних додаткових від підметових; обидва розглядаються тепер як з'ясувальні [Федоров 1972, с. 190].

Звичайно, в структурно-семантичній класифікації є певні недоліки; очевидно, вони з часом будуть усунені. Зокрема, нам здається, що складнопідрядні речення з підрядними частинами, які відносяться до членів речення, виражених словами *думка, згадка, мрія, надія*, тобто іменниками, слід було б розглядати в групі означальних, щоб зняти питання про те, коли їх вважати означальними, а коли - з'ясувальними. Адже при характеристиці займенниково-означальних речень зазначалось, що вони відповідають на питання відмінків, зокрема непрямих. На питання непрямих відмінків відповідають і підрядні частини, що виносяться до згаданої вище групи іменників.

Основні ознаки кожного з різновидів складнопідрядних речень при характеристиці цих конструкцій в логіко-граматичній і структурно-семантичній класифікаціях в основному збігаються. Тому немає потреби докладно їх характеризувати.

Глибоке вивчення вчителями нового для школи теоретичного матеріалу дасть змогу забезпечити добре засвоєння учнями курсу синтаксису, сприятиме піднесенню успішності з української мови.

Література

1. Медушевський 1974: Медушевський А. П. Українська мова. 8 клас. - К.: Рад. школа, 1974. - 127 с.
2. Федоров 1972: Федоров А. К. Трудные вопросы синтаксиса. - М.: Просвещение, 1972.

Опубл.: Українська мова і література в школі. - 1974. -№ 10. - С. 83 -85.

І. К. Кучеренко

СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІРЯДНИМИ

Складне речення являє собою змістову й структурну цілісність, утворену взаємозв'язаними простими реченнями, які відносно всього складного речення є складовими елементами, а між собою - співвідносними одиницями. Наприклад, у реченні "Коли вони вже вийшли за село, запалала край неба зоря світанкова" виділяємо два складових речення. Одне з них (*запалала край неба зоря світанкова*) становить змістове ядро складного речення, опорну частину його; це речення називають головним, а друге (*коли вони вже вийшли за село*) своїм змістом пояснює, доповнює виражену головним реченням думку, тим самим виступає як залежне від головного; його називають реченням підрядним. Але це не значить, що підрядне речення входить до складу головного. Вони обидва входять до складного речення, одиниці вишого порядку, ними створеної.

Поняття "головне речення" і "підрядне речення" - співвідносні: якщо немає підрядного, то речення не може бути головним, з другого боку, - підрядним речення буває тільки відносно головного. Щодо складного речення вони обидва - речення складові, і тому несамостійні. Те, що підрядне речення пояснює якийсь член головного чи його зміст у цілому, не означає, що воно входить до складу головного.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними, як уже зазначалось і видно з самої назви, входять у коло речень складнопідрядних, а тому їм властива спільна для всіх риса - мати в своєму складі одне головне речення. Специфічною ж їхньою рисою є наявність не одного, а кількох підрядних речень, отже, це, так би мовити, складнопідрядне речення з ускладненою підрядною частиною. За характером взаємовідношень між складовими реченнями виділяється кілька різновидів складнопідрядних речень з кількома підрядними. Основних типів є два. Розглянемо їх.

І. Складнопідрядні речення з кількома підрядними, поєднаними з головним способом супідрядності. Наприклад: *Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає* (Г. Шевченко). Тут при одному головному реченні - два підрядних. Такий вид підпорядкування, коли два або більше підрядних речень безпосередньо залежить від головного, називають супідрядністю, а підрядні речення - супідрядними.

Супідрядність буває однорідна і неоднорідна. Відповідно розрізняємо різновиди в цьому типі складнопідрядних речень.

1. Однорідною супідрядністю називається такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних речень одного типу пояснюють головне речення чи якийсь член речення в ньому в тому самому відношенні.

Примітка¹. У підручниках можна зустріти ширше визначення: супідрядністю вважають такий тип підрядності, коли два і більше підрядні речення залежать від того самого головного речення (Див. Кулик 1965, с. 88).

Однорідні підрядні речення відносно головного можуть займати різні місця:

а) бути перед ним. У таку позицію їх ставлять із стилістичних міркувань: цим підсилюється смислова значимість підрядних речень. Де *синь стоїть над краєм, де в росах далина, ізнов шумить врожаєм колгоспна сторона* (А. Малишко).

б) займати центральне місце, розриваючи головне речення. / *прудо, мов іскри з багаття огнисті, мов хвилі гірського потоку сріблесті, летять голосні пісні* (Леся Українка).

в) йти за головним реченням. Така позиція буває найчастіше. *Командувач оглянув, як зміцнювалися берегові батареї, як готувалися позиції, як усе жило наступним штурмом* (Ю. Яновський).

До головного речення підрядні однорідні приєднуються найчастіше за допомогою того самого сполучника, що повторюється. Це ми бачили на шойно наведених прикладах. Проте зустрічається вживання й різних сполучників, наприклад: *Невинна біль змінилась в гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала, де соловей співав пісні весільні* (Леся Українка). Важить тут те, що вони пояснюють один із членів головного речення в одному плані, в одному відношенні. Цим підкреслюється те, що однорідні підрядні речення бувають різноманітні за своїм значенням, але вони належать у кожному випадку однорідності до одного типу, в нашому прикладі - до означальних.

Між однорідними підрядними реченнями можливі й сурядні сполучники, найчастіше - єднальні, наприклад: *Проте Андрій мав надію, що все минеться і що жінка не зачепить* (М. Коцюбинський). *Багато струмків породжується тут, високо на горах, де росами опадають тумани й де хмари часто сіють дощі* (С. Скляренко). Менше трапляється в таких випадках інших сурядних сполучників. Однаковий підрядний сполучник, що приєднує перше підрядне речення, перед іншими підрядними може не повторюватися: *Мені розказали, що Юра спочатку грав у футбольній команді клубу, лише згодом перейшов він у хокейну секцію* (3 газети). *Коли на небі засяяли перші зорі, а на траву впала роса, робітники по двох, поодиночі попрямували до Олексіївської балки* (П. Панч). *Якось Шуховський сказав мені, що забезпечить недропроєс повністю, а моя справа лише організаційна* (Ю. Збанацький). *Тимко під їхав до артільного двору, коли вже зовсім звечорило і чередник гнав з поля овець* (Г. Тютюнник)².

Примітка. Якщо супідрядні однорідні речення пов'язуються сурядними сполучниками, то кома ставиться чи не ставиться перед ними за правилами вживання її при однорідних членах речення.

Вимовляються однорідні підрядні речення з спокійною перерахувальною інтонацією.

Будову складнопідрядного речення з кількома однорідними підрядними реченнями можна показати за допомогою такої схеми:

Командувач оглянув,

як зміцнювалися
берегові батареї

як готувалися
позиції,

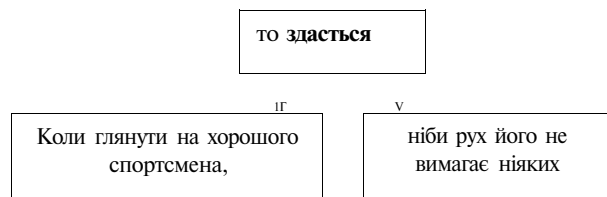
як усе жило
наступним
штурмом.

2) Неоднорідною супідрядністю називається такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних речень різних типів стосуються одного якогось члена головного

речення, даючи йому різнопланову характеристику, або стосуються різних його членів.

Розрізняють три випадки неоднорідної супідрядності:

а) Кілька речень підрядних різних типів стосуються одного якогось члена головного речення, даючи йому різну характеристику, розкриваючи різнопланові особливості або доповнюючи його значення різними поясненнями. Стосуючись одного члена головного речення, неоднорідні супідрядні відповідають на різні питання. Наприклад: *Як тільки човен поринав серед хвиль, мені здавалось, що він уже йшов на дно* (Ю. Збанацький). *Він не міг уявити, що це дійсно так, бо не знав* (Н. Рибак). Дуже часто вони групуються навколо головного речення, яке розташоване в центрі складного речення. На схемі можна показати такі речення різними фігурами або питаннями, на які речення відповідають. Візьмемо перший варіант схеми:

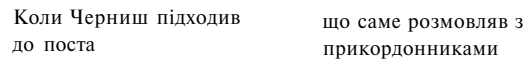
б) Кілька супідрядних речень стосуються не одного, а різних членів головного речення. Це - так звана різночленна супідрядність. Різні члени можуть пояснюватися реченнями одного тину. Наприклад, покажемо на схемі:

Гори дивляться холодні в сорочках з туману білих

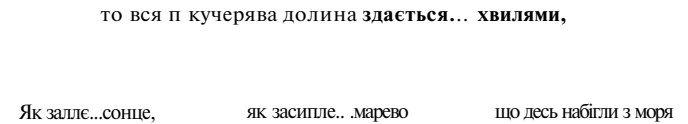
в) Супідрядні речення різних типів стосуються різних членів головного речення. *Коли Черниш підходив до поста, його увагу привернув кремезний плечистий сержант, який саме розмовляв з прикордонниками* (О. Гончар).

його увагу **привернув** кремезний плечистий сержант

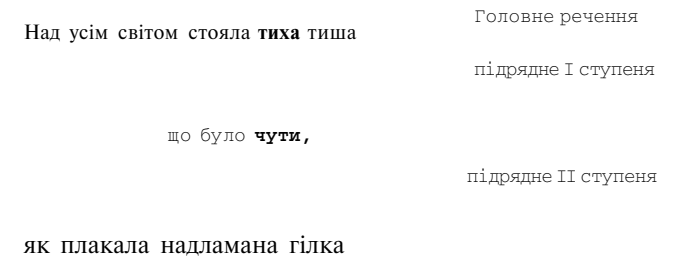

Окремо виділяється складнопідрядне речення з кількома підрядними, в якому маємо як однорідну, так і неоднорідну супідрядність. Це - змішаний тип складнопідрядних речень з кількома підрядними. Наприклад: *Як залле Вербівку літне палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся її*

кучерява долина здається буйними зеленими прозорими хвилями, що десь набігли з моря...(І. Нечуй-Левицький). Схема будови цього речення така:

II. Складнопідрядні речення з кількома підрядними, поєднаними з головним способом послідовного підпорядкування. Послідовна, або ступенева підрядність характерна тим, що з головним реченням безпосередньо пов'язується одне з речень підрядних, а з ним - друге, з другим - третє і т.д. Наприклад: *Техробітниця мені сказала, що завуч живе в тому будиночку, який сховався під крилатими грушами* (Ю. Збанацький). Перше підрядне, що зв'язується з головним безпосередньо, зветься підрядним першого ступеня, від нього залежне - підрядним другого ступеня, далі - третього і т.д. Отже, при послідовному підпорядкуванні існує ланцюгова залежність підрядних речень. Таку багатоступеневу залежність можна показати на схемі:

Подібна побудова складнопідрядних речень з послідовною підрядністю - найчастіше зустрічається, однак у живому мовленні трапляється немало й інших. Може, наприклад, ланцюг підрядних речень передувати головному реченню: *Коли в один прекрасний день помічаєш, що якась частина твоїх надій раптом проростає в душі твого сина, який з власних порухів стає близьким тобі в твоєму ремеслі, - серце сповнюється невимовною радістю*. Неважко бачити, що ланцюг залежних підрядних речень має той самий порядок підпорядкування, що й у попередньому випадку. Це яскраво видно на схемі, яку можна побудувати так:

Коли в один прекрасний день помічаєш

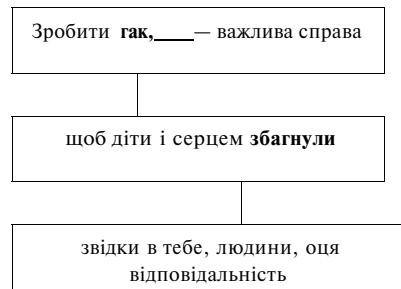
що якась частина твоїх надій раптом проростає в душі
твого сина.

який стає близьким тобі в ТВОЄМУ оемеслі. —

серце сповнюється невимовною радістю

З головним реченням безпосередньо зв'язується перше речення підрядне, хоча й стоїть воно найдалі від головного. Переміщення головного речення в кінець складного мотивується стилістичними міркуваннями, цим увиразнюється зміст підрядних речень.

Трапляється, що ланцюг підрядних речень розриває головне речення: *Зробити так, щоб діти і серцем збагнули, звідки в тебе, людини, оця відповідальність за хліб, - важлива справа.* Подамо його в схемі :

Примітка . При збігові підрядних сполучників кома ставиться між ними тільки тоді, коли другий парний підрядний сполучник не має в головному реченні своєї другої частини: *Донько сказав, що, коли мені тільки треба волів, зразу ж дасть* (М. Стельмах). Характерним для цього випадку є те, що підрядне речення, яке приєднується сполучником, можна пропустити, речення від цього не руйнується. В інших випадках, як це ми бачили в наших прикладах, кома між сполучниками не ставиться.

Особливим структурним різновидом складнопідрядних речень з кількома підрядними є таке, і якому роль підрядного речення виконує складнопідрядне речення в повному своєму складі, причому приєднується воно до головного (або попереднього підрядного, коли це при послідовній підрядності) своєю підрядною частиною за допомогою підрядного сполучника. Таке приєднання спричиняє збіг

двох підрядних сполучників - *що, як, що мов, що якби, що коли б, бо коли б, бо хоч і под.* Перший з них виражає зміст відношення цього особливого підрядного речення, а другий - відношення підрядного до головного всередині такого незвичайного підрядного речення. Наведемо кілька прикладів: *Він запевняв, що коли б був один кулемет, то він за тиждень зробив би з нього десять* (Ю. Смолич). *Товариші говорили Уласові, що якщо в нього ще залишилося хоч трохи мужності в серці, то він мусить негайно повернутися в університет* (Г. Тютюнник). *Певно, не забула того, що якби дід Улас не приберіг, то пропала б* (Панас Мирний).

Цей тип складних речень дуже схожий на складні речення з послідовною підрядністю: перший підрядний сполучник, що приєднує складнопідрядне до головного, створює враження, нібито він приєднує підрядну одиницю першого ступеня, а другий, що виражає відношення всередині непростого підрядного речення, - нібито оформлює другий ступінь залежності. Але коли уважно придивитись, то не можна не зважити на істотну відмінність такого речення від складного речення з ступеневою підрядністю: там, де підрядні речення створюють ланцюгову залежність, маємо незамкнений ряд послідовно поєднаних речень, а в нашому прикладі - замкнена двочленна структура, компонентами якої є просте речення, що є пояснювальним, тобто головним, і складнопідрядне, яке в повному складі виступає як пояснююче до головного, тобто - підрядним. Покажемо структуру одного з них на схемі:

Голова йому **видалась** неймовірно важкою

коли захотів озирнутися

то йому було несила повернути її

Окремий структурний тип складнопідрядних речень з кількома підрядними становлять такі, в яких підрядні речення приєднуються до головного не одним, а різними способами - способом супідрядності і способом послідовності підрядності. *Коли ви поцікавитесь у голови колгоспу, хто сьогодні відзначився на виробництві, то неодмінно почуєте Дачкунів, бо немає галузі, де б не трудилися представники цього славного роду.* Спершу може здатися, що тут просто розірваний ланцюг підрядних речень послідовного підпорядкування - частина його передує головному реченню, а частина йде після нього. В таких випадках особливо виразно помітна користь побудови схеми речення:

то неодмінно **почує** прізвище Дачкунів

Коли ви **поцікавитесь** у голови колгоспу **бо** немає такої галузі

хто сьогодні відзначився на виробництві **де** б не трудилися **представники** цього

Зі схеми видно, що в реченні маємо поєднання неоднорідної супірядності та послідовної пірядності. Його виділяємо в окремий різновид складних речень, який має немало варіантів залежно від комбінації складових речень. Можна ще навести таке складнопірядне речення з кількома пірядними, в якому різночленна супірядність поєднується з послідовною пірядністю: *Якщо вам доведеться відвідати наше містечко, що розкинулося узбіч шляху на Київ, то ви обов'язково зайдіть до його парку, що одразу починається за цегляною величною спорудою, яка називається тут золотими воротами.* Схема цього речення така:

то ви обов'язково **зайдіть** до його **парку**

Якщо вам доведеться відвідати наше **містечко** **що** одного разу починається за цегляною величною спорудою

що розкинулося узбіч шляху на Київ **яку** називають тут золотими воротами

Варіант складного речення, в якому поєднується однорідна супірядність з послідовною пірядністю: *По дорозі Сашко розповів, що на заводі шириться рух за трудове наставництво, яке допомагає новачку швидше оволодіти фаховою майстерністю, що створено своєрідні довідники, знайомство з якими дозволяє іншим виробничим колективам виходити на рубежі ініціаторів.*

Схема цього речення:

По дорозі Сашко **розповів**

що на заводі шириться рух за трудове наставництво

що створено своєрідні довідники

яке допомагає новачку швидше оволодіти фаховою майстерністю

знайомство / якими дозволяє іншим виробничим колективам виходити на рубежі ініціаторів

Зустрічаються речення, які є ніби оберненим варіантом шойно розглянутого. Наприклад: *Левко згадав, як ще в школі вчитель доводив, чому журавлі літають ключем, чому качки плавають по воді одна за одною* (О. Десняк). Схема його має такий вигляд:

Левко **згадав**
як ще в школі вчитель **доводив**

чому журавлі літають ключем **чому** качки плавають по воді одна за одною

Два останніх пірядних речення є пірядними другого ступеня, притому однорідними, бо стосуються одного члена речення першого ступеня і пояснюють його в одному відношенні.

На закінчення зробимо синтаксичний розбір двох речень - розв'яжемо два приклади. Припустимо, нам потрібно розібрати речення: *Молоді робітники радгоспу йшли навчатись, бо знали, що Микола Васильович дасть той мінімум, який можна використати безпосередньо на виробництві.* Першим нашим завданням буде - уважно прочитати це речення, помітити прості речення, які його складають. Другим - визначити речення, яке становить ядро складного, на яке спирається вся його будова, тобто головне речення. В нашому прикладі воно на першому місці (*Молоді робітники радгоспу йшли навчатись*). Третім - осмислити порядок залежності всіх останніх речень - пірядних - і намалювати схему. Четвертим і останнім завданням буде - дати назву складного речення і пояснити характер залежності пірядних речень, визначивши їх тип, вказати спосіб зв'язку між складовими реченнями. У цьому разі відповідь буде приблизно така: Це - складнопірядне речення з кількома пірядними з послідовною пірядністю. Головне речення в ньому - *Молоді робітники радгоспу йшли навчатись*. З ним безпосередньо зв'язується пірядне речення причинове - *бо знали*; воно пояснює дієслово присудок головного речення (*йшли*) і поєднується з ним за допомогою пірядного сполучника *бо*; це пірядне речення першого ступеня, тому що зв'язується з головним безпосередньо. Від пірядного речення першого ступеня залежить пірядне додаткове - *що Микола Васильович дасть той мінімум*; воно стосується дієслова-присудка попереднього речення, яке є щодо нього головним, доповнює значення останнього, поєднується з ним за допомогою пірядного сполучника *що*; це пірядне другого ступеня. Від нього залежить пірядне означальне - *який можна використати безпосередньо на виробництві*; воно стосується займенникового слова головного речення *той* і розкриває його зміст як означення; поєднується з ним за допомогою сполучного слова *який*. Наше речення можна передати звичайною схемою:

Молоді робітники радгоспу
йшли навчатись

бо знали

що Микола Васильович
дасть **той** мінімум

який можна використати
безпосередньо на виробництві

Розглянемо ще одне речення: *У нас яті народів світу назавжди залишаться дні, коли в Радянському Союзі стала до ладу перша в світі атомна електростанція, коли був запущений перший у світі радянський штучний супутник Землі, коли в космос полетіла перша радянська ракета, яка стала штучним супутником Сонця, коли перша наша людина досягла глибин космосу, коли наша країна послала першу ракету на Місяць, коли пішов у рейс перший у світі радянський атомний криголам.* Уважно прочитавши його, ми побачимо ряд складових речень, порядок їх у складному, визначимо головне речення - У пам'ягі народів світу назавжди залишаться дні.

Це - складнопідрядне речення з кількома підрядними змішаного типу. У ньому комбінується однорідна супідрядність і послідовна підрядність. До головного речення приєднується шість означальних підрядних речень, пояснюючи в ньому іменник-підмет *дні* і зв'язуючись із ним за допомогою підрядного сполучника *коли*. Третє з цих однорідних має при собі залежне - підрядне речення означальне (*яка стала штучним супутником Сонця*), яке пояснює іменник-підмет *ракета* і зв'язується з ним за допомогою сполучного слова *яка*, воно є підрядним другого ступеня відносно третього однорідного, яке є підрядним першого ступеня (бо зв'язується з головним безпосередньо) і для нього - головним. Подамо схему цього складного речення:

Література

Кулик 1965: Кулик Б. М. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис складного речення. - К.: Рад. школа, 1965. - Ч. 2. - 283 с.

Опубл.: Українська мова і література в школі. - 1973. -№ 5.-С. 30- 39.

УЗ. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

С. І. Дорошенко

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Безсполучникові складні речення - структурно-семантичний тип складних конструкцій. У безсполучниковому реченні організація всієї структури спирається не на сполучники і сполучні слова, а на граматизовані елементи, що виконують важливу конструктивну роль у граматичному оформленні складного речення. Такими елементами є порядок розташування предикативних частин, видео-часова, часово-способова і способово-модальна співвідносність дієслів-присудків, наявність лексем відповідної семантики, порядок слів у предикативних складниках, відповідне інтонаційне оформлення частин і всієї синтаксичної конструкції.

У сполучникових єдностях вони функціонують як супровідні основним показникам граматичних відношень між головною і підрядною частинами; у реченнях безсполучникового зразка їм належить вирішальна роль: у них реалізується семантико-граматична пов'язаність компонентів.

Відсутність сполучного елемента накладає відбиток на граматичне взаємовідношення частин, на значеннєве і стилістичне наповнення безсполучникових конструкцій, що робить їх граматично й семантично відмінними від сполучникових речень.

На протигагу сполучниковим утворенням, у яких сполучники і сполучні слова диференціюють тип граматичного зв'язку - сурядний і підрядний, - у безсполучникових складних структурах відсутність службових одиниць нейтралізує протиставлення сурядності і підрядності, тому безсполучникові конструкції не поділяються на складносурядні і складнопідрядні.

У встановленні самостійного місця безсполучникових конструкцій серед складних структур суттєвим є врахування не тільки структурно-граматичних ознак цих будов, а й особливостей їх семантики, яка виявляється специфічною у зіставленні із сполучниковими реченнями.

Безсполучникові утворення, не співвідносні із сполучниковими, виражають такі синтаксичні відношення між предикативними частинами, які не передаються сполучниковими реченнями. Так, у реченні "Дивіться ж, нащадки: в долоні синівської долі вручаємо світ: ми і наші високі знамена" (Б. Олійник) перша частина спрямована на розкриття змісту другої, яка несе основний зміст інформації. Сполучникових утворень з подібним синтаксичним відношенням компонентів не існує.

Або такий приклад: "І так тривало аж п'ять днів: бомби сипались на Севастополь, і земля горіла у нас під ногами" (В. Кучер). У першому складникові цього речення є слово, конкретний зміст якого розкривається у другій частині. Такої пов'язаності у сполучникових конструкціях немає. Ці приклади вказують на семантичну оригінальність окремих різновидів складних речень із безсполучниковим зв'язком.

Проте і серед безсполучникових речень, співвідносних із сполучниковими, тобто таких, у яких відношення між предикативними

частинами нагадують існуючі в сполучникових граматичні значення, немає значеннєвої тотожності з відповідними їм складносурядними чи складнопідрядними реченнями. При нульовому показникові зв'язку виявляються додаткові семантичні нюанси. Так, окремі структури коментуючого значення, наприклад, функціонують з відтінком порівняння, як-от: "Прислухайтесь, як океан співає - народ говорить" (М. Рильський).

В умовно-наслідкових реченнях зумовлююча частина ряду структурних схем поєднує умовність з питальною модальністю, що надає всій фразі відтінку роздумування: "Хочеш їсти калачі - не сиди на печі" (Нар. творч.). Крім того, вираження умовно-наслідкового значення супроводжується часовим відношенням між компонентами, оскільки розміщення умови й наслідку знаходить свій вияв у часовій послідовності, наприклад: "На схід сонця квітнуть рожі: будуть дні погожі" (П. Тичина).

Речення з компонентом додаткового зауваження виступають або додатково-роз'яснювальним значенням, як-от: «Робітники дивились бурю, що йшла над плавнями, та слухали свого юного гармоніста Стася - він недавно придбав собі гармонь і тепер не випускав її з рук» (О. Гончар), або з доповнюючо-висновковим наповненням конструкції: «Трактор став усім за друга - оце й пісня уся» (П. Тичина). У безсполучникових реченнях із значенням допусту компонент з допустовою семантикою часто поєднується з відтінком протиставлення, як у прикладах: «Поранити можуть - живим вийдеш» (М. Стельмах), «Лиха іскра поле спалить, сама згасне» (Нар. творч.).

Нульовий показник зв'язку компонентів у поєднанні з більшою, ніж у сполучникових реченнях, паузою і відповідною інтонацією надають безсполучниковим конструкціям експресії, динаміки, мало властивих сполучниковому оформленню складних речень. Зокрема, динаміка зіставлення і протиставлення відчутніша у безсполучниковому вираженні, ніж у сполучниковому.

Безсполучникові речення чіткіше формулюють значення прямої зумовленості: «У товаристві лад - усяк тому радіє» (Л. Глібов).

Виразніше, ніж сполучникові, безсполучникові поєднання передають дію як причину і наслідок: «Людська кров не водиця - проливати не годиться».

Експресивність у вираженні думки робить безсполучникові речення не варіантами сполучникових утворень, а стилістичними синонімами, використання яких диктується стилістичними потребами рекету, ситуацією мовлення.

Отже, за відсутністю сполучного елемента і властивістю безсполучникових речень виражати своєрідну порівняно зі сполучниковими утвореннями семантику і передавати стилістичні відтінки вони посідають самостійне місце в системі складних речень як окремий тип.

Класифікація безсполучникових речень. У сучасній вітчизняній лінгвістичній науці існує кілька підходів до класифікації, складних безсполучникових структур без орієнтації на складносурядні чи складнопідрядні речення.

Визнаючи важливість інтонації у передачі синтаксичних відношень предикативних компонентів, ряд учених пропонує класифікувати

безсполучникові складні речення за ознаками інтонації. Виділяються інтонації переліку, зіставлення, зумовленості, з'ясування, пояснення, за якими й розподіляються безсполучникові речення. Однак, як показують назви типів інтонації, їх розмежування йде від виявлення семантичних відношень між предикативними частинами, що знецінює ідею класифікації за інтонаційними прикметами, хоч і не заперечує можливості пошуків диференціації безсполучникових речень на цій основі.

Відома спроба класифікувати речення безсполучникового типу на основі їх семантики. Вона належить М. С. Поспелову, який поділив безсполучникові утворення на конструкції однорідного і неоднорідного складу. До речень однорідного складу введені складні структури із значенням переліку і речення із значенням зіставлення; до конструкцій неоднорідного складу - речення із значенням зумовленості, причинно-наслідковій, з'ясувальній, пояснювальній та приєднувальній [Поспелов 1950, с. 344, 347, 348].

Критики цієї класифікації вбачають її недолік у тому, що в ній недостатньо враховані структурні особливості розглядуваних складних утворень, внаслідок чого стався збіг виділених двох груп - однорідного і неоднорідного складу - з поділом сполучникових речень на складносурядні і складнопідрядні, що не сприяє розкриттю специфічних ознак безсполучникових речень як окремого типу складних синтаксичних конструкцій.

Останнім часом значного поширення набув структурний підхід до класифікації безсполучникових речень. Застосовуючи його, В. А. Белошапкова безсполучникові речення поділяє на відкриті і закриті структури. Але оскільки відкритість структури виражається сурядним зв'язком, безсполучникові речення відкритих структур визнаються однотипними із сполучниковими поєднаннями відкритих структур, тому окремо від них не розглядаються і не класифікуються. У межах же закритих структур виділяються конструкції з типізованими і нетипізованими структурами, а серед групи типізованих структур - речення: з анафоричним елементом в одній з частин, з незаміщеною синтаксичною позицією в першій частині і з факультативною позицією завершальної частини [Белошапкова 1977, с. 236-243].

Слушність такого підходу до вивчення речень безсполучникового типу незаперечна. Виявлення структурних ознак складних речень допомагає розкриттю їх специфіки. Однак розгляд структури не можна ізолювати від семантики речень. Класифікація безсполучникових утворень має базуватися на комплексному врахуванні їх основних ознак: семантики, тобто виявленні загального значення, і структури, тобто засобів конструювання безсполучникових конструкцій. Цей принцип і кладеться в основу подальшого розгляду цих складних синтаксичних сполучень.

Загальне значення безсполучникових утворень виникає на ґрунті значеннєво-граматичної взаємодії предикативних компонентів функціонально рівнозначних або різних щодо їх семантико-синтаксичної ролі. Відповідно до цього безсполучникові речення поділяються на конструкції з однофункціональними і конструкції з різнофункціональними частинами. Ця семантична диференціація виявляється у структурних схемах: речення з однофункціональними предикативними компонентами - структури відкритого ряду, речення з рівнофункціональними - конструкції закриті.

Речення з однофункціональними елементами - це дво- і багатоконструктивні утворення, які виражають загальне значення переліку. За семантичними і структурними ознаками вони поділяються на два різновиди: речення перелічувальної семантики із значенням одночасності і речення перелічувальної семантики із значенням часової послідовності. У перших відтворювані дії і факти об'єднані одним часовим планом: «Для спільного блага плавиться у нас сталь, видобувається вугілля, зрошуються землі, вирощуються сади» (3 газ.). Складові частини із значенням послідовності виражають перелік дій і фактів, явищ, які змінюються у часовому плані: «Працювали не покладаючи рук. Дві години копають і крешуть, потім короткий відпочинок» (В. Кучер).

Обидва різновиди однакові інтонаційним оформленням, але відмінні семантичним наповненням. Будучи близькими за ознаками відкритості ряду, вони відрізняються за можливістю перестановки частин: конструкції одночасного значення здебільшого дають змогу міняти місцями компоненти без зміни семантики, у структурах часової послідовності перестановка місць складників спричиняє втрату загального значення всієї конструкції.

У реченнях з різнофункціональними частинами значення цілісність складного сполучення базується на взаємодії компонентів, які виконують різну роль у вираженні думки, їх семантична різноплановість виявляється по-різному: один може бути тлом для зіставлення чи протиставлення, може уточнювати чи коментувати інший складник або виражати додаткове повідомлення до нього, становити часовий фон здійснення певної дії, а також виражати умову, причину, мету дії чи причинного обґрунтування. Така його роль встановлюється лише за умов існування іншого компонента, з яким він співвідноситься і який вказує на те, що зіставляється чи протиставляється, дія з'являється в момент здійснення зазначеної дії, що сталося при виконанні певних умов або внаслідок якоїсь причини тощо. У цій взаємодії різнофункціональних компонентів виникають такі загальні речення, які зіставно-протиставні, пояснювальні і детермінантні (від *детермінанта* - причина, що визначає виникнення явища). На ґрунті загальних значень виділяються види речень з різнофункціональними частинами, а саме: речення зіставно-протиставної семантики, речення з пояснювальною частиною, речення з детермінантним відношенням компонентів.

Речення зіставно-протиставного значення. У конструкціях цього виду в основі розмежування зіставності і протиставності - взаємовідношення компонентів і їх структурні ознаки.

Зіставлення сприймається як повідомлення про схожі чи несхожі два однотипних явища, дві дії, що паралельно існують і не виключають одна одну, наприклад: «Учора се була казка, сьогодні дійсність» (М. Коцюбинський).

Конструкції протиставного значення ґрунтуються на контрастуючому вияві протилежності між явищами, діями, ознаками. Вони основані на запереченні одного на користь іншого або на невідповідності дією першої і другої частин. З огляду на це речення протиставної семантики поділяються на дві групи: 1) конструкції, в яких частини об'єднані на основі заперечно-стверджувального протиставлення «Вітер. Не вітер - буря!» - Павло Тичина) і 2) поєднання, в яких відношення між частинами базуються на невідповідності їх змісту. Наприклад: «Написнув на стартер, став заводити - даремно»

(О. Гончар); «Уже додому люди йдуть, - не йде Настусенька, не чуть» (Т. Шевченко).

Відмінна семантика супроводжується різним структурним оформленням: вони відрізняються синтаксичним вираженням компонентів можливостями щодо перестановки. У зіставних реченнях здебільшого перестановка частин не спричиняється до зміни семантики всієї фрази. У відношеннях протиставності головну роль відіграє заперечення або невідповідність дії, вираженої одним компонентом, дії, вираженої іншою частиною. Це й зумовлює певний порядок розташування складників. У заперечно-стверджувальних конструкціях заперечення стоїть у першій частині. Речення з невідповідністю змісту складників характеризується твердо встановленим порядком розміщення компонентів: перше місце посідає частина, що називає дію, при виконанні якої можна чекати позитивного наслідку, друге - компонент, який заперечує досягнення сподіваного наслідку.

Речення з пояснювальними відношеннями. З урахуванням значеннєво-синтаксичних і структурних ознак речення цього виду поділяються на чотири різновиди.

1. Особливість речень з *розгортаючою частиною* закладена у своєрідному взаємозв'язку лексичного елемента першої частини і всього другого компонента. Пояснювальність другого складника полягає в розгортанні змісту присудка першої частини, який виражається таким словом, лексична природа якого націлює на розкриття думки, почуття, на називання того, що сприймається.

Відповідно до семантики дієслів-присудків першого компонента речення цього різновиду поділяються на дві групи: 1) речення з розгортаючою частиною, у яких присудок першого компонента спрямовує на вираження думки, передачу повідомлення: «Було колись в Україні - ревіли гармати» (Т. Шевченко); «Згадалося: осінній зорепад і степ нічний, траншеями поритий» (М. Шаповал); 2) речення з розгортаючою частиною, присудок першого складника яких підводить до сприймання об'єкта дійсності, не називаючи сам акт сприймання: «Дивлюсь у воду - місяць у воді сміється» (О. Довженко); «Він глянув на дівчину: тепер вона дивилась на нього з цікавістю» (Ю. Смолич).

Специфіка значеннєвого навантаження кожної із складових частин цих єдностей зумовлює їх структурну схему: елемент, що спрямовує на розкриття інформації, стоїть у препозиції, а саме повідомлення - у постпозиції. Перша частина виконує важливу структурну роль, друга - семантичну. Перестановка компонентів або зовсім неможлива або пов'язана зі зміною семантичних відношень між складниками.

2. Функції частин *речень з уточнюючим компонентом* чітко окреслені: перша має у своєму складі слова чи словосполучення, які потребують уточнення, друга - формулює його. Уточнюється те, що в загальній формі названо в першому компоненті: «Однак минала хвилина-друга, і повторювалось *те ж саме*: знайоме посвистування... оживало» (О. Гончар).

За наявністю у першому компоненті слів, які піддаються уточненню, речення цього різновиду поділяються на дві групи: 1) конструкції із словами вказівного значення (вказівні займенники, займенниковий прислівник *так*, числівник *один* у займенниковому значенні), зокрема: «Про численність партизанського загону ми маємо дуже суперечливі відомості, але

безсумнівно *одне*: загін великий, добре озброєний, підтримує постійний зв'язок з радянським командуванням» (Ю. Дольд-Михайлик) і 2) структури із словами узагальненого значення, інакше - із словами, позбавленими конкретно-речового вираження (означальні займенники, прикметники, окремі займенники і числівники у значенні прикметників, іменники, субстантивовані прикметники), наприклад, «Там був *звичай*: кожен із гостей садив дерево чи кілька дерев» (М. Рильський). Ці відношення між уточнюваним словом і другою частиною характеризуються як відношення загального і часткового.

3. До *речень з коментуючою частиною* належать конструкції типу «У лісі дзвеніли пилки й лунали удари сокир - то будували нові будинки (Ю. Збанацький); «Бачимо хутірці з садками, з антенами - польові стани бригад» (О. Гончар), в яких у складі першого компонента немає лексичних елементів узагальноючої чи вказівної семантики, які б вводили наступну частину. Цим вони відрізняються від попереднього різновиду речень. У них коментар у вигляді другого компонента спричиняється бажанням з'ясувати значення широкого повідомлення, зробити його вичерпно зрозумілим. Коментуюча частина включає до свого складу вказівні займенники *це, те*, іноді займенниковий прислівник *так*, які не стільки співвідносять другу частину із першою, скільки служать вказівкою на те, що саме підлягає коментуванню. Пропуск вказівних займенників (як у прикладі з твору О. Гончара) легко заповнюється без порушення смислових зв'язків між складниками.

4. Основу смислових відношень між частинами *речень з доповнюючим компонентом* становить відношення додаткового зауваження, другий компонент поширює думку продовженням викладу додаткових даних про особи, предмети чи обставини: «На нинішніх жнивах у нас немало гостей з інших областей республіки - приїдять за досвідом» (3 газ.); «Тепер весь дім був сповнений якимись тихими незрозумілими звуками - їх чуєш завжди, коли довго сидиш у темряві й тиші, чогось чекаючи» (В. Собко).

Як свідчать приклади, важливий структурний показник речень з пояснювальним відношенням - це порядок розташування частин: у препозиції стоїть пояснюваний компонент, у постпозиції - пояснюючий. Помітну роль в організації структурної схеми більшості речень відіграють лексичні елементи: у реченнях з розгортаючою частиною - дієслова відповідної семантики (в першій частині); у структурах з уточнюючою частиною - займенники, займенникові прислівники, іменники, прикметники, числівники (в першому компоненті), у конструкціях з коментуючою частиною - вказівні й особові займенники і займенникові прислівники (у другому).

Речення з відношенням детермінації. До конструкцій цього виду входить шість різновидів.

1. Речення, одна з частин яких має часове значення, становлять такі складні утворення, у яких детермінуючий компонент називає час протягом якого здійснюється інша дія, виражена дієсловом-присудком наступної частини. У структурній схемі часовий складник стоїть на першому місці, становлячи тло, на якому розгортається наступна дія: «Він захотів подивитись на наше житло, мама йому показала» (П. Загребельний); «Брязне клинок об залізо кайданів, піде луна по твердинях тиранів» (Леся Українка).

Відношення часу однієї стосовно часу іншої у конструкціях цього різновиду знаходять втілення у видо-часовому і часово-способовому співвідношенні дієслів-присудків.

2. Умовно-наслідкові речення - це структури, у яких один з компонентів вказує на умову звершеної або необхідної дії, реалізація якої дає чи може дати реальний або сподіваний чи можливий, але не здійснений наслідок. Видо-часові і часово-способові співвідношення умовної і наслідкової частин, що визначають реальний, потенціальний чи нереальний характер умови, служать основою поділу цього різновиду на речення реальної, потенціальної й нереальної умови.

У конструкціях першого типу умовності називається умова, яка реально існувала, існує або здійсниться в майбутньому: «Дош упав на трави - оживуть отави. Дош упав на жито - будем краще жити» (М. Шаповал).

Речення потенціальної умовності вказують на умову, що може або могла збутись: «Була б лиш охота - наладиться кожна робота» (Нар. творч.).

Нереальна умовність виражає умову, яка не здійснилась і не може здійснитись: «Не було б Дон-Кіхотів, вже б давно посівла земля» (Б. Олійник).

3. Смислове співвідношення частин причинно-наслідкових речень відповідає формулі «причина - наслідок»: перший компонент констатує дію, яка зумовлює результат, висновок, побажання, прохання і навіть наказ: «За країну Рад ідем - геть, білополяки!» (П. Тичина); «Годинник не тінькає дзвінко, в кімнаті моєї тишина» (В. Сосюра). Логічній послідовності розгортання процесу «причина - наслідок» відповідає не тільки структурне співвідношення такого ж позиційного розташування складників, а й часове вираження присудків за принципом «попередній час - наступний час».

4. Речення, постпозитивна частина яких виражає обґрунтування з відтінком причини, становлять сполучення двох частин, друга з яких обґрунтовує, мотивує, називає причину того, про що говориться в першій: «Наше життя не потребує прикрашування, воно само прекрасне і величне» (О. Корнійчук); «Сім ночей він, бувало, не спить: від ран його тіло болить» (М. Шаповал).

5. Речення, друга частина яких функціонує із значенням мети, близькі до семантики причинового пояснення здатністю обґрунтувати дію, що передається першим компонентом конструкції. Але обґрунтування дій першого складника в реченнях із значенням мети супроводжується називанням мети, на яку вказує перший компонент. «Омелько. Тепер починай пісні - звеселимо вулицю» (М. Кропивницький). На розрізнення складних сполучень з другим предикативним компонентом мети і складних утворень причинової зумовленості вказує також і несхожість видо-часових і способових відношень присудків співвідносних компонентів. Речення з компонентом мети виражають дію тільки в прямому розташуванні часу попереднього і наступного. Речення причинового обґрунтування відтворюються як «прямим», так і з «зворотним» розміщенням попередності - наступності.

6. У структурах, одна з частин яких передає допустовість, перший компонент називає дію, яка сприймається як умова, а другий становить повідомлення про те, що здійснилось, здійснюється чи здійсниться всупереч

або незалежно від висловленого в першому компоненті: «Не рад явір хилитися, - вода корінь мие!» (Нар. творч.).

Ці конструкції близькі до протиставного різновиду з невідповідністю змісту компонентів, але не тотожні з ним. У протиставних реченнях перша частина не виявляє ніяких ознак умови, всупереч якій висловлюється твердження, що його передає другий компонент, пор.: «Спробував відчинити дверцята - не відчиняються» (О. Гончар). Тут вказується лише на відсутність позитивного результату дії. Конструкції ж допустового значення будуються на такій співвідносності, коли другий компонент констатує те, що суперечить умові: «Думав Гітлер панувати - довелось йому сконати» (Нар. творч.).

Зіставлення речень з відношенням детермінації і речень з пояснювальною семантикою виявляє такі їх особливості. Від речень з пояснювальним складником детермінуючий вид безсполучникових конструкцій відрізняється не тільки семантичними, а й структурними ознаками. У складних сполученнях з відношенням детермінації немає лексичних елементів, які б визначали необхідність їх розкриття, коментування чи уточнення. Речення з пояснювальним відношенням відзначаються наявністю саме таких структурних елементів. Взаємозв'язок компонентів, що вступають у відношення детермінації, здійснюється завдяки співвідносності вищо-часових і часово-способових форм дієслів. У пояснювальних реченнях вищо-часова і і способова співвідносність не відіграє граматичної ролі.

Література

1. Поспелов 1950: **Поспелов Н. С.** О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // Вопросы синтаксиса современного русского языка. - М., 1950.
2. Белошапкова 1977: **Белошапкова В. А.** Современный русский язык. Синтаксис. - М.: Высшая шк., 1977. - 248 с.

Оубл.: *Українська мова і література в школі.* - 1980. - № 5. ~ С. 20-26.

А. А. Бронська

ПРО СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ У БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

Проблемі синтаксичних відношень у сфері складного речення протягом розвитку вчення про синтаксис приділялось багато уваги [Фортунатов 1953, с. 180-190; Пешковский 1959, с. 140-145; Богородицкий 1935, с. 229; Ваиег 1958; Ваиег 1959; Белий 1941; Мухин 1968; Белошапкова 1967]. Одним з центральних було питання про те, чи можна звести всю багатоманітність синтаксичних відношень у складному реченні до сурядності і підрядності. На це питання багато вчених відповіли негативно [Пешковский 1928, с. 539; Богородицкий 1935, с. 229; Виноградов 1955, с. 428; Мухин 1968, с. 201]. Дискусія з питання віднесення складних речень до сурядності чи підрядності [Чердиченко 1948, с. 107-108; Овчинникова 1958; Бобер 1959; Демидова 1961], безперечно, викликана недосконалістю такого поділу. Це стає особливо очевидним при розгляді синтаксичних відношень у рамках безсполучникового складного речення.

З погляду сурядності і підрядності безсполучникові складні речення у слов'янських мовах оцінюються неоднаково. Існує кілька напрямів, які можна звести до двох основних:

1. Традиційний напрям, в основі якого лежить розуміння безсполучникового складного речення як різновиду сполучникового щодо сурядності і підрядності. У цьому напрямі розрізняються три погляди: а) розуміння безсполучникового складного речення як безсполучникового складносурядного або безсполучникового складнопідрядного (О. М. Пешковский, А. Б. Шапіро, Е. І. Короїаєва, В. І. Борковський, А. Белич, А. Г. Руднев, Л. А. Булаховський та ін.); б) розуміння безсполучникового речення як складносурядного: воно ґрунтується на суто формальній ознаці - відсутності підрядного сполучника (Д. Н. Овсянко-Куликовський, Ф. Травнічек, В. Шмілауер, Ф. Конечний, Б. Гавранек і А. Єдлічка, А. Баєць, Р. Коларич і М. Рупель, Є. Ф. Карський, Т. П. Ломтев та ін.); в) розуміння безсполучникового складного речення як імпліцитного складнопідрядного (С. Карцевський), при цьому перелічувальні безсполучникові речення кваліфікуються як структури з нулем безпосереднього відношення між їх членами.

2. Напрямок, що ґрунтується на виділенні безсполучникового складного речення у самостійний структурно-семантичний тип складного речення, не диференційований з погляду сурядності і підрядності. Так, Н. С. Поспелов ділить безсполучникові складні речення на речення однорідного і неоднорідного складу. Цей погляд поділяють багато вчених, що вивчають безсполучниковість у різних слов'янських мовах: І. А. Василенко, В. А. Белошапкова (російська мова), В. Бланар, А. Буялка (словацька мова), О. С. Мельничук (слов'янські мови), Б. М. Кулик (українська мова) і автори нової граматики «Сучасна українська мова. Синтаксис» [Сучасна 1972].

Таким чином, погляди вчених-славістів на безсполучниковість з точки зору розрізнення сурядності і підрядності дуже суперечливі.

Проте, якщо абстрагуватись від сурядності/підрядності як вихідного моменту при аналізі безсполучникових складних речень і подивитись на них з погляду їх структури, то можна виділити більш тонкі синтаксичні відношення, ніж сурядність і підрядність.

При розгляді синтаксичних відношень у сфері безсполучниковості користуватимемося поняттям прогнозованості - непрогнозованості компонентів складного речення. Прогнозованими елементами є такі, наявність яких у структурі передбачається іншими елементами, а непрогнозованими - такі, наявність яких не зумовлюється іншими елементами структури [Ванников 1967].

Підставою для виділення прогнозованих і непрогнозованих компонентів безсполучникового складного речення є їх структурна обов'язковість і структурна факультативність. Структурна факультативність даної конструкції характеризується тим, що елемент синтаксичної конструкції - член речення або словосполучення, частина складного речення - виявляється синтаксично автономним, тобто не вимагає граматично і семантично доповнення певною формою слова, словосполученням, реченням [Ванчикова 1965, с. 85]. Наприклад: «Ошасуа ти ^е гахраааіа: 8lo§ 8е ти) е без<іel, 8Ушак яе ти ^е 8еяе(1el, роіоуіса Ьіеуа 8е ти ; е 8С8С<іа, ра іісі V Ьіа Ьі 8Е тибіавесіа, се пе Ьі Ьіа гіапа іг гогауе^а катпа, кі ти іісі V зіоіеіп побела Ьоіегеп пе тоге (іо гіуе§а) (С. Козтас); «В знойньш день пройти через дубову рошу почти невозможно; через минуту все тело, от пяток до головы, покроют рыжие зльіе муравьи с сильными челюстями» (К. Паустовский); «А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати, хліб пекти» (М. Коцюбинський). У наведених прикладах перші компоненти: «Оотасуа ти Je гаграіаіа», «В ЗНОЙНЬЙ день пройти через дубову рошу ночти невозможно», «А роботи по самі вуха» є автономними, - оскільки вони не містять у собі ніяких елементів, які б за своїми структурно-семантичними характеристиками вимагали появи наступного компонента. Про це свідчить також їх здатність виділятися в самостійну комунікативну одиницю. Складні речення, перший компонент яких характеризується структурною факультативністю, ґрунтуються на основі непрогнозування. Наявність другого компонента в цих реченнях зумовлюється виключно комунікативними потребами.

Структурна обов'язковість проявляється в тому, що даний елемент синтаксичної конструкції має потенційну синтаксичну валентність і вимагає для реалізації цієї валентності (тобто для завершеності даної конструкції) обов'язкової наявності певної форми слова, словосполучення або речення [Ванчикова 1965, с. 85]. Наприклад: «2 уаті ^е Іако: УІ пізіе каког сліп§і оігосі - УІ зіе затогазіпікі» (Р. Уогапс); «Как все московские, ваш батюшка *таков*: желал бы зятя он с звездами да с чинами (А. Грибоедов); «І здавалось: розтає сніжинка, умерла сніжинка на землі» (М. Рильський).

Перші компоненти у наведених прикладах містять у собі елементи, що мають синтаксичну незавершеність і вимагають доповнення другим компонентом. Характер таких елементів може бути різним, про що йдеться далі. Складні речення, у першому компоненті яких є елементи, що мають структурну обов'язковість, ґрунтуються на основі прогнозування.

Вихідним положенням структурного показника обов'язковості є препозиція. В другому компоненті безсполучникових речень також можуть бути наявні структурні елементи, що відіграють роль структурних скріп, наприклад: <^а СЕПІ 8е пат Je ргіблігеуаІа іп оскіауеуаіа гпапа ршіазіа сгіа ^el8eV^а - га що 8е Je тогаї згіуаіі Оапіуц (А. КебіІа); «Идет большая вода - это всего интересней» (Б. Горбатов); «У лісі дзвеніли пилки й лунали удари сокир - то будувались нові будівлі» (Ю. Збанацький).

Проте у цих реченнях другий компонент не прогнозується, доказом чого може бути здатність першого компонента існувати в ролі самостійної

комунікативної одиниці: «N3 сіезпі 8С пат Je ргіблігеуаІа іп оскіауеуаІа гпапа ршаіазіа сгіаісіеуеуаІа»; «Идет большая вода»; «У лісі дзвеніли пилки й лунали удари сокир».

В залежності від того, чи безсполучникове складне речення ґрунтується на основі прогнозування чи непрогнозування, відповідно розрізняємо прогнозовані безсполучникові складні речення (з прогнозованим другим компонентом) і непрогнозовані безсполучникові складні речення (з непрогнозованим другим компонентом).

Прогнозовані безсполучникові речення складаються з двох компонентів і не допускають вклучення третього на першому рівні членування. Вони ґрунтуються на основі структурної обов'язковості, тобто в першому компоненті є такий елемент, який за своїми семантико-структурними характеристиками має синтаксичну незавершеність і вимагає доповнення другим компонентом. Наприклад: «Уезі ти Je гекіа: 8 ггто§Іауо8І)о 8І 8ат кгіу, <Іа Іі оігок ітіга» (і. Лігсіс); «*Віію'е* сшіпо: піс §а пі ргеігезіо» (М. Кґаш'ес); «Ропекосі па Зіоуепзкет роуеіо *Шо Іакоіе*: Ргеуес зе 8 кгіЬот пі йобго» (І. Торорізіс); «Жилин *видит*: дело плохо» (Л. Толстой); «*Вияснилось*: упряжки уже высланы, отряд приказано идти вместе с орудиями прямо на вокзал» (А. Толстой); «Обычай мой *такой*: с волками иначе не делать мировой, как снявши шкуру с них долой» (Й. Крїлов); «Я *знаю*: труд - це бій...» (В. Сосюра); «Цієї ж таки весни *прочулося* скрізь - знов Кармелюк отаманує» (Марко Вовчок);

«Мишва *таку* примітку *знає*: у кого довгий хвіст, той розум має» (Л. Глібов).

До прогнозуючих елементів ми відносимо два елементи в першому компоненті:

1. Слова із з'ясувальною семантикою з вказівкою на деліберативний об'єкт. У безсполучникових складних реченнях з дієсловами з'ясувальної семантики другий компонент є структурно-семантичним поширювачем присудка першого компонента, причому другий компонент може бути або додатком: «*Зрогнаїї* зо: а^тапа геГогта па парігш Je епо, гет^а уеіерозезіуа рокоре ш-оїсе ра оліг§о» (А. гп§оліс); «*Бачив* - пішли дорогою» (А. Головка), або підметом: «Магки уе *Іе§Іо* гаїозіпо па 8ге: зреї піс кауе» (І. Сапкаг); «*Казалось*, вместе с туманом на землю спустилась мертвящая тишина» (В. Арсен'єв); «Мені *сталося*: червоні рожі племени в промені злотистім» (Леся Українка).

2. Вказівні займенники в ролі різних членів речення, а також займенникові прикметники і прислівники з відтінком вказівності: «2 уаті Je *Іаго*: УІ півіе каког сліп§і оігосі - УІ 8Іе затогазіткікі» (Р. Уогапс); «Роїет зі харотпі Іо: ррес-еп сіоуека оьзоеліз, гііегі уза) га пір У ПЕ§ОУО кого!» (С. Козтас); «А мой совет *такой*: берись за то, к чему ты сроден» (Й. Крїлов); «Неведзьді судят точно *так*: в чем толку не поймут, то все у них пустяк» (там же); «*Такий* наш Йосип: нема- і не просить» (нар. творч.).

Для визначення синтаксичних відношень у прогнозованих реченнях використовуємо термін *синтаксична залежність* на відміну від терміна *синтаксичний зв'язок* у непрогнозованих реченнях.

Синтаксична залежність реалізується між компонентами прогнозованих речень на основі структурної обов'язковості другого компонента і його підпорядкованості першому. Синтаксичний зв'язок реалізується між компонентами непрогнозованих безсполучникових речень на основі структурної факультативності і визначається змістовими і комунікативними завданнями висловлювання.

Синтаксичні відношення в прогнозованих безсполучникових реченнях складаються на основі синтаксичної залежності, коли один компонент має такі елементи, які не тільки прогнозують появу другого компонента, але й підпорядковують його собі; це виражається в тому, що другий компонент виступає як елемент структури першого компонента. У безсполучникових реченнях із словами з'ясувальної семантики синтаксичні відношення складаються такі самі, як і в складнопідрядному реченні. Щодо безсполучникових речень з другим прогнозуючим елементом, то вказівні займенники, займенникові прикметники і прислівники з вказівним значенням настільки лексично порожні, що вимагають обов'язкового розкриття. Це робить їх не тільки прогнозуючими, але й підпорядковуючими елементами, оскільки між прогнозуючим і прогнозованим елементами існують відношення тотожності, отже, другий компонент виступає як елемент структури першого компонента. Таким чином, у прогнозованих реченнях формуються синтаксичні відношення підпорядкованості.

Непрогнозовані безсполучникові речення можуть мати два, три і більше компонентів, які приєднуються до першого на основі структурної факультативності. В першому компоненті немає елементів, які б за своїми семантико-структурними характеристиками були синтаксично незавершеними, другий компонент як член відношення з'являється відповідно до комунікативних потреб. Про це свідчить і той факт, що перший компонент потенційно може бути членом відношення не тільки речення з причиново-наслідковим, але й з протиставно-порівняльним значенням тощо. Так, у наступних прикладах другий компонент може мати значення альтернативної мотивації, умови, протиставлення і т. д.: «Зрговіцъ Јо, гоѣ тепера кгіа роЦиѣЦа» - ПІВІ ње угесіеп п)епіп осі» (Р. Ріпх^ар); «Любите книгу: она поможет вам разобраться в пестрой путанице мыслей, научит вас уважать людей» (М. Горький); «Од нього не сховаєш нічого, він вчитель» (Ю. Яновський).

Для безсполучникових складних речень, що ґрунтуються на основі непрогнозованості, характерний синтаксичний зв'язок, а не залежність. Але й речення, об'єднані синтаксичним зв'язком, досить різномірні і вимагають дальшого синтаксичного аналізу. Так, пор.: «Ркамкак Је Ђіа ње хіта: тгаг, 5 сі^агетіт а"ітот пароіпіена њоѡа, ватоіет угап па пеѡи, ѡола уеја V уеггі» (С. Козтас); «Рокайаіо ње ње ПОУО гіо: ргі уакі Ђіѡі ње патгпііо тпоѡо Іика, зргісо оо)иѡе ра Је хасеі паѡло §ПІІІ» (А. Іп§оліс); «Мепі Је Ђііо V ргзіѢ кипі іп ргагпо, Јегік ті Је Ђіі пчі» (І. Сапкат); «Мезіо Је зіаго, ш]еѡуі ргеѢіуаІсі тіасіі» (В. Зірапсіс); «V гіу^ете Іігуа, а суе()а па §гоѢ! Рас ѡоЦе Ђі Ђііо пароѡе: затіе пат га]ѡІ у гіуЦепе) суѢІІС, птуе апгапііе ха §гоѢ!» (ѡ. Оге§орсіс); «Ножи стучат, посуда звенит, масло шипит» (А. Чехов); «Ей представилась картина: хрупкая ладья несется по течению» (В. Вересаев); «Ноги носят, руки кормят» (прислів'я); «Не удалось Артему устроить брата учеником в депо: моложе пятнадцати лет не брали» (Н. Островский); «Погода была ужасная: ветер выл, мокрый снег падал хлопьями» (А. Пушкин); «Яшчірка перебігла обніжок, дикі бджоли гудуть медом, ховрашок свистить, цвіркунці одно пиляють у свої скрипки» (Ю. Яновський); «Йому від цього не робилося журно: він пильно слухав солов'я» (М. Стельмах); «Пан гуляв у себе в замку, у ярмі стогнали люди» (Леся Українка); «Амур сторона багата: землі тої непомірно» (Панас Мирний); «Батько наш був добрий: жалував він нас обох рівно» (Марко Вовчок).

Для виявлення синтаксичних зв'язків у безсполучниковому складному реченні велику роль відіграє синтаксична функція кожного компонента у відношенні до

всього речення. В залежності від синтаксичної функції компонентів у безсполучникових складних реченнях, що ґрунтуються на основі непрогнозування, можна виділити три типи синтаксичних зв'язків: 1) нейтральний синтаксичний зв'язок, 2) двобічний синтаксичний зв'язок і 3) однібічний синтаксичний зв'язок.

Нейтральний синтаксичний зв'язок характеризує синтаксичні відношення між компонентами безсполучникового складного речення, мінімальна структура якого складається з невизначеної кількості компонентів, що ґрунтуються на основі непрогнозування; при цьому всі компоненти мають однакову синтаксичну функцію щодо всієї одиниці конструктивно-синтаксичного рівня: «Оса 80 кіеіі, іеріі те, тагі пасі тапо Јокалі ње; пилі ње тепе ѡатуалі зо, Іші га тапо кагаіі 80» (Р. Презегп); «Колосья тихо бьют вас по лицу, васильки цепляются за ноги, перепела кричат кругом, лошадей бежит ленивой рисцей» (Й. Тургенев); «Дзюрчали десятки фонтанів, ляцали та щебетали всілякі птахи у клітках попід піддашшям, свистів стругом бондар» (М. Коцюбинський).

У наведених тут безсполучникових реченнях виявляється по два або більше компонентів, кожний з яких виконує однакову функцію у побудові всього речення. С. Карцевський визначає такі речення як речення з нулем безпосереднього відношення між його членами [Карцевский 1961] і протиставляє їх як складносурядним, так і складнопідрядним реченням. На нашу думку, такі речення, хоч і протиставляються складносурядним і складнопідрядним реченням і, таким чином, можуть бути вилучені з складних речень (С. Карцевський інші безсполучникові складні речення співвідносить із складнопідрядними як речення з експліцитним знаком підпорядкування на відміну від безсполучникових з імпліцитним знаком підпорядкування), належать до складних речень, тому що вони мають цілком характерну інтонацію незакінченості - антикаденцію. Релевантним для них є не відношення одного компонента до другого, бо воно дорівнює нулю, а відношення кожного компонента до структурно-семантичного цілого, тобто синтаксична функція. Однакова синтаксична функція компонентів у цих реченнях проявляється в тому, що кожний компонент несе цілком тотожне граматичне і семантичне навантаження при побудові складного речення. Про це, зокрема, свідчить паралелізм будови компонентів, здатність їх до транспозиції, здатність кожного компонента до функціонування як самостійної комунікативної одиниці. Крім того, будь-який із компонентів, якщо їх є не менше трьох, може бути випущений, так само як може бути введений новий, це не впливає на структуру на конструктивно-синтаксичному рівні, а впливає лише на семантичний обсяг речення. Для розглянутих речень властивий нейтральний синтаксичний зв'язок. Характерною рисою речень з нейтральним синтаксичним зв'язком є те, що їх мінімальна структура складається з невизначеної кількості компонентів [Грамматика 1970, с. 656-657] і потенційно має здатність збільшувати кількісний склад компонентів на першому рівні. За цією ознакою безсполучникові складні речення з нейтральним синтаксичним зв'язком протиставляються всім іншим безсполучниковим реченням.

Мінімальна структура останніх має двокомпонентну будову, тобто на першому рівні членування виділяються тільки два компоненти. На відміну від речень з нейтральним синтаксичним зв'язком вони не мають здатності до збільшення кількісного складу компонентів на першому рівні, а допускають лише

Такі структури В. А. Белошопкова називає відкритими і включає сюди також складносурядні речення із заключним сполучником

зміну змістового обсягу речення у напрямі збільшення компонентів на другому та інших, більш низьких рівнях. Включення ж нових компонентів на першому рівні членування веде до зміни речення на конструктивно-синтаксичному рівні. Пор.: «Мес- (ГЕСУЄСІ 80 сучеіе Заşo<le, яе ротатііаіе тіе ууоісе, 8о вібалі іг Іаі ротіагіні Іш*оускі, зо таі^аіі 8 сшіпіті £>лауісаті гуопскі іп зтатісе, зо га8le ке тпоşe агіşe Біііпе іп СУІШСЕ ррегартібпеşa ййба іп Багуе» (І. Тсїіпа); «Тік оВ {юсіі 8Іа парозіес! оьваіа с-с- іп упік: рресі прта ^е Бііо тоґоспо паяете іг ПОУІСЕ» (М. Крашес); «Шелк не рвется, булат не сечется, золото не ржавеет» (прислів'я); «Не бышо никакой возможности уйти незаметно - он вышел открыто, будто идет на двор...» (А. Фадеев); «Котилось солнце в синій стелі, тополі гнулися в поклін, гудки на станції веселі кричали вітру вперегін» (А. Малишко); «Ой не клюйте, гайворони, чумацького трупу: наклювавшись, подохнете коло мене вкупі» (Т. Шевченко).

У наведених парах речень з різних слов'янських мов перше характеризується нейтральним синтаксичним зв'язком з невизначеною кількістю компонентів, а друге - двокомпонентною структурою. В усіх двокомпонентних структурах з синтаксичним зв'язком другий компонент є релевантним у визначенні значення складного речення. Перший компонент, взятий окремо, має свою конкретну семантику, яка є членом відношення лише разом з другим компонентом і через нього.

Синтаксичне значення складного речення - це узагальнене значення, що формується як наслідок взаємодії конкретної семантики компонентів, кожний з яких відповідно до синтаксичної функції відіграє певну роль у створенні структурно-семаїтичного цілого - складного речення. Одне синтаксичне значення може виражатися кількома структурами з різними синтаксичними відношеннями, щоправда, у різних слов'янських мовах по-різному. Наприклад, синтаксичне значення причини у словенській літературній мові може виражатися складнопідрядним, складносурядним і безсполучниковим реченнями, у російській мові - складнопідрядним і безсполучниковим.

Під двобічним синтаксичним зв'язком ми розуміємо такі синтаксичні відношення у двокомпонентній структурі, які ґрунтуються на основі непрої нозування і характеризуються потенційно однаковою синтаксичною функцією компонентів у відношенні до всієї одиниці конструктивно-синтаксичного рівня. При цьому структури не допускають включення інших компонентів на першому рівні членування. Пор.: «Ттепа ве ргетепе, гесі озіапел;о» (і. Тпііпа); «Я был угрюм - другие дсти веселы і болтливы» (М. Лермонтов); «Літо дбає, зима поїдає» (нар. творч.).

Сутність таких речень полягає у тому, що конкретна семантика першого компонента протиставляється конкретній семантиці другого компонента. Перший компонент, взятий окремо, ще не являє собою члена відношення, другий компонент є релевантним для значення безсполучникового речення. Перший компонент допускає продовження у вигляді компонента не тільки із значенням протиставлення, але також і з іншим значенням, наприклад причини, наслідку тощо. Компоненти розглядуваних конструкцій, існуючи у складі безсполучникового складного речення, мають здатність до взаємозамінюваності. Це зумовлюється однакою відношенням компонентів одне до одного; так, відношення першого компонента до другого дорівнює відношенню другого компонента до першого, що є передумовою для транспозиції компонентів. Пор.: «Огиşit зопсе, тепі тос; сіга^іт уезеЦе, тепі Їгісікозі Їрег краја» (І. Сапкаг); «Мепі тос, сігішit зопсе; тепі Їгісікозі Їрег кшца, агіşit уе8еЦе»; «Лето припасает —

зима поедает» (прислів'я); «Зима поедает - лето припасает» (прислів'я); «Колись дим від каганця виїдав нам очі - тепер лампа Ілліча світить дні і ночі» (прислів'я); «Тепер лампа Ілліча світить дні і ночі — колись дим від каганця виїдав нам очі» (прислів'я).

Щоправда, практично транспозиція можлива не завжди через еліптичну побудову одного з компонентів, переважно другого. Наприклад: «Маїі'аг ^е ро пауасіі сізаі ро Бепсіпзкі тезапсі, опа ро затропи га гепзке \$лауе» (В. Зірапсіс); «Жандарм впросительно смотрит на сьшика, сьшик - на жандарма» (В. Маяковский); «Рослина тягнеться до сонця, народи - до миру» (прислів'я).

У даних реченнях другий компонент має еліптичну побудову, тобто у них еліптичні 1) је ро пауасіі сІШаа, 2) *впросительно смотрит*, 3) *тягнеться*. Оскільки еліпсис не змінює ні змісту, ні структури, а виявляється лише в плані виразу [Вардуй 1964, с. 64], то потенційно існує можливість експліцитного вираження еліпсису, а тоді можлива і транспозиція, більше того, перший компонент у позиції другого також матиме еліптичні елементи завдяки прагненню мови до економії комунікативних засобів.

Наприклад: «Опа ^е ро пауас-і сізаіа ро ваптропи 2а гепзке \$лауе, оп ро Бепсіпзкі тезапсі»; «СьШИК впросительно смотрит на жандарма, жандарм - на сьшика»; «Народи тягнуться до миру, рослина - до сонця».

Ні в оригінальних прикладах, ні в прикладах, одержаних в результаті лінгвістичного експерименту, в першому компоненті немає синтаксичних елементів, які б прогнозували другий компонент. Обидва компоненти можуть існувати як самостійна комунікативна одиниця: «Мауаг Је ро пауасіі сізаі ро Бепсіпзкі тезапсі»; «Опа Је ро пауасіі сізаіа ро затропи га гепзке \$лауе»; «Жандарм впросительно смотрит на сьпцика», «Сьшик впросительно смотрит на жандарма»; «Рослина тягнеться до сонця»; «Народи тягнуться до миру».

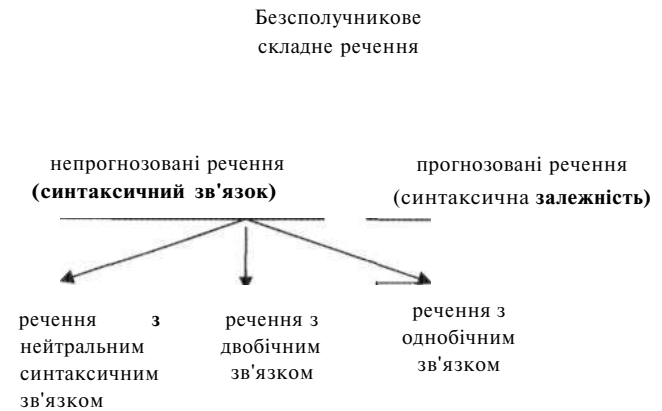
Здатність до транспозиції при певному перетворенні еліптичного компонента і до функціонування в ролі самостійних комунікативних одиниць зближує дані речення з безсполучниковими складними реченнями з нейтральним синтаксичним зв'язком, однак синтаксична функція другого компонента бути релевантним у створенні структурно-семаїтичного цілого, яким є складне речення, відрізняє їх від речень з нейтральним синтаксичним зв'язком. Здатність до транспозиції компонентів і відповідно прийняття на себе ролі другого компонента і зумовлює двобічний зв'язок.

Однобічний синтаксичний зв'язок характеризує двокомпонентні безсполучникові складні речення, які ґрунтуються на основі непрогнозування, компоненти їх мають різну синтаксичну функцію щодо всієї одиниці конструктивно-синтаксичного рівня. Наприклад: «Nēзет зеі пагаупозі проіі \$олі: ррегдосЦ) је зе Бііо» (І. Сапкаг); «Оіросі зо зіаіі па зкаіі: зіагел^зі зо пето зігтеіі, тіа^і зо \$лазпо _окалі» (С. Козтас); «Рокагаіо зе іґе ПОУО гіо: ргі узакі Бізі Је патггііо тпо\$о Іика, зргісо оеліеЄ ра ^е гаселі па\$Іо \$пігі» (А. Іп\$оліс); «Ш іет УГШ зе пі сешіо пііі *теі* V роіокіЬ, па Іет УГШ зіа Іекіа Йуа роіока: V ргует зо ЇґЕ\$ΟΥЕ ррезіораіе зоіге іг Зокапіп осі іп у агі\$ет је Іекіа гдеса сіоузєка кгі» (М. КрапJес); «8е2ет ро поі га раз - па Безе, поіа пі Бііо» (Р. Ріпг^аг); «Печален я: со мноу друга нет» (А. Пушкин); «Люди разбились на две группы — одна, окружив станového, кричала й уговаривала его, другая, меньше числом, осталась вокруг избытого й глухо, угрюмо гудела...» (М. Горький); «После

отбоя спектакль продолжался, хотя й в уторопленном темпе: бѣши опущены второстепенные арии й дузты» (В. Инбер); «К вечеру погода не изменилась: земля по-прежнему, словно саваном, была покрыта густым туманом» (В. Арсеньев); «Пушкин есть явление чрезвычайное й, может быть, единственное явление русского духа: это русский человек в конечном его развитии, в каком он, может быть, явится через двести лет» (Н. Гоголь); «Я доверяю любящим: они великодушны» (К. Паустовский); «Он спорит с Нансеном - это меня поразило» (В. Каверин); «Не страшнѣ нам погрози глухой зими - нам весна своѣ брами розкрила» (В. Сосюра); «Вѣтер вѣйнув - листья з клена жовте, жовтувато-золотаве полетѣло» (П. Тичина); «Не жди сподиваної волѣ: вона заснула» (Т. Шевченко); «Грюкнув кулаком по столу - підстрибнув нѣж на піваршина» (О. Довженко); «Гомѣн радѣсний, бадьорий на колгоспному дворѣ - то дѣвчата нашѣ в поле виряджають трактори» (нар. творч.).

Наведені тут приклади з трьох слов'янських мов є різними за своєю семантикою, але мають деякі спільні закономірності у побудові. Так, всі вони об'єднують свої компоненти в одиницю складного речення на основі непрогнозування, тобто на основі комунікативних потреб. У першому компоненті зовсім немає синтаксичних показників незавершеності, поява другого компонента факультативна. Всі наведені приклади є структурами, що не допускають збільшення кількісного складу на першому рівні. Функція компонентів різна. Другий компонент має функцію створювати синтаксичне значення безсполучникового складного речення. На відміну від речень з двобічним синтаксичним зв'язком і нейтральним синтаксичним зв'язком безсполучникові складні речення з однобічним синтаксичним зв'язком не здатні до транспозиції. Порядок компонентів у них фіксований, кожний компонент виконує свою функцію і не може передати цю функцію іншому компоненту ні за яких умов. Таким чином, і відношення другого компонента до першого не дорівнює відношенню першого компонента до другого, як це можна спостерігати у реченнях з двобічним синтаксичним зв'язком, і відношення компонентів до всієї одиниці конструктивно-синтаксичного рівня є різним. На відміну від речень з нейтральним синтаксичним зв'язком, вони, як і речення з двобічним синтаксичним зв'язком, складаються з двох компонентів.

Схематично безсполучникове складне речення з погляду виділення в ньому синтаксичних відношень виглядатиме так:

Пропонована схема графічно виражає один з можливих підходів до розгляду безсполучникових складних речень у слов'янських мовах, суть якого полягає у виділенні речень із структурними показниками зв'язку між компонентами і без таких показників.

Література

1. Ваиэг 1958: **Ваиэг І.** Рагаіахе а Буоіахе ргі зшаіо 80ш/егі // 0 уеаескет ротпаі воісіуБусп а)зукі. - ПраѢа, 1958.
2. Ваиэг 1959: **Ваиэг І.** КІазіГікасе ііоіуегі // .Іагукоуесіпе «гаіае, IV. - Впавіауа, 1959.
3. Белиі 1941: **Белиі А.** О іезичиу природи и Језичком розвитку // Лингвистичка испитавага. - Београд, 1941.
4. Белошাপкова 1967: **Белошাপкова В. А.** Сложное предложение в современном русском языке: Некоторые вопросы теории. - М.: Просвещение, 1967. - 160 с.
5. Бобер 1959: **Бобер З. Я.** К вопросу о переходных случаях между сочинением и подчинением в современном русском литературном языке. - Черновцы, 1959.
6. Богородицкий 1935: **Богородицкий В. А.** Общий курс русской грамматики. 5-е изд., пер. - М.-Л.: Соцгиз, 1935. - 356 с.
7. Ваиникова 1967: **Ваиников Ю. В.** Многомерность синтаксической структуры предложения // Труды УДН. - Т. XXII (языкознание). - Вып. 2. - М., 1967.
8. Вардуль 1964: **Вардуль И. Ф.** К вопросу о явлении злиписиса // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. - М., 1964.
9. Виноградов 1955: **Виноградов В. В.** Основные вопросы синтаксиса иредложений // Вопросы грамматического строя. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - С. 396-418.
- Ю.Грамматика 1970: **Грамматика** современного русского языка / Под ред. П. Ю. Шведовой. - М.: Наука, 1970. - 767 с.
- П.Демидова 1961: **Демидова М. Д.** К вопросу о синтаксических конструкциях, переходных между сочинением и подчинением // Материалы V межобластной конференции языковедов Поволжья (краткие доклады), 1961.

12. Иванчикова 1965: **Ванчикова Е. А.** О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе // Вопросы языкознания. - 1965. - № 5.
13. Карцевский 1961: **Карцевский С.** Бессоюзие и подчинение // Вопросы языкознания. - 1961. - № 2.
14. Мухин 1967: **Мухин А. М.** Структура предложений и их модели. - Л.: Наука, 1968. - 230 с.
15. Овчинникова 1958: **Овчинникова В. С.** Переходные конструкции от сочинения к подчинению в сложных предложениях, выражающие дополнительные отношения // Научная сессия, посвященная 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции (тезисы докладов). - Ростов н/Д.: Ростовский н/Д университет, 1958.
16. Пешковский 1959: **Пешковский А. М.** Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений // Избранные труды. - М.: Учпедгиз, 1959.
17. Пешковский 1928: **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. - М., 1928. - 452 с.
18. Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972. - 516 с.
19. Фортунатов 1953: **Фортунатов Ф. Ф.** Избранные труды. - Т. I. - М.: Учпедгиз, 1953. - 450 с.
20. Чередниченко 1948: **Чередниченко И. Г.** Особые случаи придаточности в современном русском языке // Вопросы славянского языкознания. - Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1948. - Кн. 1.

Опубл.: *Мовознавство*. ~ 1973. — № 6. — С. 55—63.

С. І. Дорошенко

СПІВВІДНОСНІСТЬ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ І СПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Думка О. М. Пешковського про виділення серед безсполучникових складних єдиної групи речень з сурядним і підрядним зв'язком і групи "недиференційованих складних цілих" [Пешковский 1956, с. 471] виявилась досить перспективною. У сучасній вітчизняній синтаксичній науці широкого визнання набув поділ безсполучникових складних речень на співвідносні з сполучниковими конструкціями і неспіввідносні з ними. Іноді їх співвідносність і неспіввідносність кваліфікують як вияв синонімічності і несинонімічності безсполучникових складних речень. У зв'язку з цим співвідносні називають синонімічними, а неспіввідносні - несинонімічними [Галкина-Федорук, Горшкова, Шанский 1958, с. 177, 179]; деякі автори ці терміни вживають паралельно [Сучасна 1972, с. 409, 421].

В основу названого розмежування безсполучникових утворень покладено можливість/неможливість заміни складних поліпредикативних конструкцій одного типу іншим, яка ґрунтується на можливості/неможливості введення сполучника чи сполучного слова між безсполучниково поєднаними частинами. Цей критерій розрізнення безсполучникових одиниць лежить в основі поділу їх на синонімічні й несинонімічні та при групуванні їх за ознаками співвідносності/неспіввідносності. Так, існує думка, що синонімічними сполучниковим є такі безсполучникові складні речення, які відповідають їм за змістом і можуть регулярно й продуктивно

замінятися ними [Галкина-Федорук, Горшкова, Шанский 1958, с. 179; Сучасна 1972, с. 409].

Слушність такого підходу для визначення місця різновидів безсполучникових утворень серед складних речень не викликає заперечень. Він виявляється результативним стосовно до тих конструкцій безсполучникового типу, частини яких вступають у відношення, невластиві сполучниковим реченням. У синтаксичній будові української мови серед них виділяється кілька різновидів.

Не відповідають, наприклад, жодним із різновидів сполучникових конструкцій безсполучникові структури типу "Здала чути короткі звуки сирен, то розминаються пароплави" (О. Корнійчук), постпозитивна частина яких становить коментар до висловленого у препозитивному предикативному компоненті. Речень з коментуючою частиною в системі сполучникових складних будов немає.

У реченні "На народ наш подивіться, - він у всьому чорнобриве, силою ж - це океан!" (П. Тичина) предикативні частини вступають у відношення, при якому препозитивна націлює на сприйняття повідомлення, а постпозитивна розгортає його.

Своєрідними у зіставленні з сполучниковими є також складні безсполучникові утворення, що формують відношення, в яких другий предикативний елемент виступає доповненням до першого, напр.: "Я з фронту у відрядження - на Урал за ганками - через Москву їхав і зустрів Петра на вулиці: на костурах він дибав, шойно з госпітально після поранення" (Ю. Смолич).

Наявність таких конструкцій є свідченням не тільки їх граматико-структурної, але й семантичної специфіки: окремі безсполучниково поєднані предикативні частини здатні втілювати такі граматичні значення, яких не передають сполучникові речення. Відсутність паралельно існуючих сполучникових утворень подібної семантики перешкоджає введенню сполучного службового слова.

Що ж до безсполучникових речень, співвідносних із сполучниковими, то в них прийом введення сполучників чи сполучних слів, як показують дані, не виявляється всеохоплюючим: існують безсполучникові речення, які семантично споріднені з сполучниковими, але які в них не трансформуються. Крім того, не всяке перетворення безсполучникових у сполучникові становить ознаку їх граматичної відповідності: безсполучниково і сполучниково поєднані компоненти іноді виступають засобом оформлення не співвідносних синтаксичних відношень. На це слід зважати при встановленні відповідності порівнюваних структур за допомогою підстановки сполучників.

Серед безсполучникових складних конструкцій є такі різновиди, значеннєві відношення частин яких споріднені з сполучниковим утворенням, але ввести до них сполучний елемент не можна. Це, зокрема, безсполучникові структури, семантично близькі до складнопідрядних з підрядною частиною мети, другий з компонентів яких виражає мету дії, названої у першій частині. Наприклад: ["Молодий я, молодий. Повний сила та одваги!] Гей, життя, виходь на бій, - Пожартує для розваги!" (ІІ. Тичина), "Я тоді всі навколишні села обходила - може, бачив хтось мого сина" (з усного мовлення). Оскільки такі безсполучникові складні речення формують синтаксичні відношення, що відповідають сполучниковим утворенням, навряд чи правомірно вважати їх неспіввідносними з сполучниковими тільки тому, що до них НЕ можна ввести сполучник. Вони співвідносні з сполучниковими у плані вираження синтаксичного значення, незважаючи на те, що в сполучникових не трансформуються. І можливість введення сполучника підрядності охоплює всі речення цього різновиду. Цим конструкції з частиною, що виражає мету, виділяються з-поміж і...их співвідносних із сполучниковими безсполучникових структур, у яких

неможливість вставлення сполучного елемента спостерігається лише в окремих групах певних різновидів речень. Серед них, зокрема, виділяється один із різновидів пояснювальних речень - конструкції з уточнюючою частиною. Лексемами препозитивного компонента, що піддаються уточненню, деталізації, виступають одиниці різної семантичної наповненості. Це можуть бути або слова, позбавлені конкретно-речового вираження, або слова вказівного значення. Семантичні ознаки цих різних груп лексем, як виявляється, впливають на можливість чи неможливість введення сполучника між предикативними частинами.

Якщо у першому компоненті безсполучникового складного речення опорними виступають слова, що не мають конкретно-речового значення (означальні займенники, прикметники, числівники, іменники, поєднання числівника з іменником та ін.), то в таких структурах між їх частинами можна поставити сполучник, пор. "Є два типи творчих працівників - одні живуть наслідками уявленої праці, другі живуть процесом творення" (О. Довженко) - Є два типи творчих працівників, а саме: одні живуть наслідками уявленої праці, другі живуть процесом творення.

Безсполучникові речення, до першої частини яких входять вказівні займенники, займенникові прислівники, числівник один у займенниковому значенні тощо, у сполучникові не перетворюються. Наприклад: ["Я думаю, що] треба зробити так: зараз ви всі розходьтеся, візьміть гвинтівки і по одному станьте на почесній варті" (І. Микитенко), "І тільки про себе затаїла одне: щось тут з нею та не так" (В. Козаченко). Однак неможливість перетворення цих конструкцій у сполучникові не усуває їх співвідносності з сполучниковими. За вираженням синтаксичних відношень між компонентами наведені вище безсполучникові речення споріднені з складнопідрядними з підрядною пояснюючою частиною.

Співвідносними з складнопідрядними з підрядною умовною частиною слід вважати також ті безсполучникові речення з умовно-наслідковим значенням, до складу яких не можна ввести сполучник підрядності. Такими є безсполучникові конструкції, в яких присудок частини, що відповідає підрядній умовній складнопідрядного речення, виражається формою наказового способу, зокрема: ["Зачеми ж її хто словом,] спитай об чім-небудь, зараз зирк з-під своїх війок" (Г. Квітка-Основ'яненко), "Нехай почнуть - тікати буде пізно для паліїв останньої війни" (М. Бажан). Співвідносність їх із сполучниковими полягає в оформленні спорідненого граматичного значення.

Наведені приклади показують, що для окремих різновидів або груп відповідних різновидів підстановки сполучників неприйнятна як прийом встановлення співвідносності безсполучникових і сполучникових речень: трансформація одного типу конструкцій в інший можлива лише для окремих різновидів безсполучникових утворень. Тому немає підстав висувати на перший план введення сполучників до складу речень безсполучникового типу як обґрунтування їх співвідносності з сполучниковими конструкціями. Співвідносність має визначатися за близькістю вираження граматичних значень.

На те, що у визначенні співвідносності розглядуваних структур треба враховувати насамперед спорідненість вираження ними граматичних значень, вказують також приклади, в яких уведення сполучника формує інші семантичні відношення між предикативними частинами, ніж вони були у безсполучниковому реченні, і робить порівнювані конструкції значеннєво відмінними, тобто не співвідносними одиницями. Подібне спостерігається у безсполучникових складних реченнях, які за структурними ознаками визначаються як речення з незаміщеною синтаксичною позицією, а за способом вираження присудка першої частини

(нааявністю слів, що позначають мовлення, почуття, мислення, сприймання та ін.) нагадують складнопідрядні з підрядною з'ясувальною частиною, пор. "Я знаю: в призначений долю вечері Напророчать дорогу мені три зозулі в саду" (Б. Олійник) і "Я знаю, що бійця нападки спом'януть і нашу віру й кров знесуть на п'єдестали" (А. Малишко). Близькість морфологічного вираження присудка першого компонента безсполучникового утворення і головної частини складнопідрядного з'ясувального речення стає основною для заміни одного типу складних сполук іншим. Цю властивість названих структур окремі автори сприймають як вияв їх граматичної однотипності і семантичної співвідносності. Однак у паралельному існуванні безсполучникових і сполучникових речень з одними й тими ж опорними словами не можна вбачати їх граматико-семантичну відповідність. Структурна відмінність аналізованих складних будов формує їх граматичну і значеннєву своєрідність.

Особливість з'ясувальних складних речень, як і інших складнопідрядних утворень, полягає в тому, що вжитий у них сполучник служить показником граматичної залежності тієї предикативної частини, до складу якої він входить. У безсполучникових реченнях відсутність сполучника між предикативними частинами нейтралізує синтаксичну підпорядкованість однієї частини іншій. Це означає, що сполучникові складні конструкції відрізняються від безсполучникових характером функціонування частини, розміщеної за компонентом з опорним словом: у сполучникових вона виконує роль підрядної, у безсполучникових функціонує не як підрядний компонент. Її вільна будова [Белошапкова 1977, с. 239] найбільше виявляється у конструкціях з непрямою і прямою мовами. В. А. Белошапкова слушно зазначає, що зіставлювані складні структури відрізняються характером оформлення модальності, питальності і вираження категорії особи. Розрізнення ці, на думку дослідниці, "не дозволяють бачити в безсполучникових реченнях з незаміщеною синтаксичною позицією у складі однієї з частин варіанти з'ясувальних складних підрядних речень" [Белошапкова 1977, с. 241]. Такий висновок суттєво допомагає у встановленні семантико-граматичної своєрідності порівнюваних сполучникових і безсполучникових речень. Справді, на граматичній підпорядкованості підрядної частини стосовно головної ґрунтуються з'ясувальні відношення частин складнопідрядного речення. Відсутність підпорядкованості у безсполучниковому поєднаних предикативних частинах знімає з'ясувальні відношення. У них друга частина є смисловим розгортанням того, на що вказує головний член препозитивного компонента. Отже, при дієсловах мовлення, почуття, мислення, сприймання й деяких інших у системі складних речень реалізуються два типи відношень: у сполучникових - з'ясування, у безсполучникових - семантичного розгортання. Це дозволяє зробити висновок про те, що розглядуваний різновид безсполучникових конструкцій не співвідносний із сполучниковим, хоч і припускає введення сполучника.

Серед різновидів безсполучникового типу речень проаналізований випадок неспіввідносності з сполучниковими утвореннями при можливості вставлення сполучника єдиний. Як правило, припустимість уведення сполучників до безсполучниково поєднаних компонентів відзначається у складних утвореннях, співвідносних за близькістю вираження ними граматичного значення. Однак у спорідненості синтаксичних відношень частин співвідносних складних речень різних типів, яка виявляється в оформленні загального значення, неправомірно вбачати їх семантичну тотожність. Співвідносні конструкції не синтаксичні варіанти, що формують однотипні значення, а семантико-стилістичні синоніми, в яких співвідносність граматичного значення супроводжується вираженням семантичних і стилістичних відтінків.

Характерну ознаку речень безсполучникового типу становить те, що вони розширюють межі загального значення веденням додаткових семантико-стилістичних нюансів, що свідчить про їх полісемантичність. Так, наприклад, окремі групи безсполучникового умовно-наслідкових речень відзначаються властивістю умовної частини поєднувати в собі умовність з питальною модальністю. Особливо відчутне це тоді, коли в її складі вживається дієслово із запереченням, напр.: "На важку [роботу] не хочеш, то йди на легку" (О. Гончар), "Не маєш — дам, не вмієш — допоможу" [Русанівський 1975, с. 32]. Співвідносні з ними складнопідрядні з підрядними умовними частинами не відтворюють питальної модальності, пор. Якщо на важку не хочеш, то йди на легку. Сполучникова єдність виражає лише значення обумовленості одного компонента іншим. Перетворення безсполучникових речень цього різновиду на сполучникові спричиняє утворення синтаксичного синоніма.

У безсполучникових конструкціях з частиною, що має допустове значення, ця семантика поєднується з відтінком протиставлення: "Мене нівечили, катували, я не корилася" (М. Кропивницький), "Думав Гітлер панувати - довелося йому сконати" (народна творчість). У відповідних їм складнопідрядних реченнях підрядні допустові частини не поєднують у собі різну семантику. Властивість виражати багатозначність є своєрідністю безсполучникових речень порівняно з співвідносними їм сполучниковими утвореннями.

Додаткової семантики набувають безсполучникові структури здатністю виражати динаміку, експресію викладу, що зумовлюється передусім напруженою ритмомелодикою безсполучниково поєднаних частин. Динаміка властива безсполучниковим реченням, які формують значення прямої зумовленості: "Є хліб - буде й пісня" (Л. І. Брежнев), "Не почувеш вітру - серце мре" (А. Малишко). Вона відчутна і в складних конструкціях із значенням протиставлення, напр.: "Мир - не просто правда, - мир є справедливість" (П. Тичина), "У нашому житті немає хліба мого і твого - є тільки наш хліб" ("Рад. Україна"). Динаміки не позбавлені також речення, в яких одна з частин вказує на час, протягом якого чи після якого здійснилась чи здійсниться певна дія, напр.: "Прийшов ранок - збудились дороги" (А. Головка), "Двері рипнули - з'явився батько" (М. Коцюбинський).

Складні конструкції безсполучникового типу виразніше, ніж сполучникові утворення, передають рух подій, їх ритм: "Одкуріли роки злі, Йде весна по всій землі, Знов у кузні на світанку Б'ють у крицю ковалі" (Б. Олійник), "За сигналом - на плац, за сигналом з плацу. З піснями туди, з піснями - назад" (О. Гончар). У структурах причинно-наслідкового різновиду безсполучникових речень причина й результат виявляються чіткіше, ніж у співвідносних конструкціях сполучникового типу, пор. "Кров людська не водиця, тому поливати не годиться" (М. Стельмах) - Кров людська не водиця, тому поливати не годиться.

Динаміка виявляється також у компактності безсполучникових єдностей із значенням причинного обґрунтування, як наприклад: "Великою перемогою увінчалась всенародна битва за врожай 1978 року - вперше зібрано 235 млн. тонн зерна" ("Рад. Україна"), "Сойка - підступна птиця: вона мастак нищити дрібне птаство і їхніми ж голосами веселить себе" (М. Стельмах).

Експресія викладу передається не лише ритмомелодикою безсполучникових утворень, а й співвідношенням видо-часових форм дієслів, властивим тільки безсполучниковому поєднанню предикативних частин. У безсполучникових реченнях умовно-наслідкового значення спостерігається специфічне співвідношення форм наказового способу з формами дійсного й умовного способів, напр.: "Шануй

батька й неньку - буде тобі скрізь гладенько" (народна творчість), "Побіжи Семен Дудченко на мить пізніше, стеля впала б на Юрка Салая" (В. Собко).

Розглянутий матеріал дозволяє зробити висновок по те, що при визначенні співвідносності безсполучникових і сполучникових структур прийом уведення сполучників між предикативними частинами не охоплює всієї різноманітності споріднених за граматичним значенням складних речень безсполучникового і сполучникового типу. Є випадки неможливості введення сполучника у безсполучникові конструкції, значеннєво співвідносні з сполучниковими, і, навпаки, засвідчуються приклади можливості вставлення сполучника, яке спричиняє створення нових семантичних відношень, тобто зумовлює виникнення неспіввідносних пар.

Можливість уведення сполучного елемента до безсполучниково поєднаних компонентів при збереженні граматичної спорідненості зіставлених структур не слід розглядати як ознаку граматико-семантичної тотожності безсполучникових і сполучникових речень. Безсполучникові складні утворення, співвідносні з сполучниковими, беруть на себе функції передачі думки не як замітники сполучникових конструкцій, а як самостійні виразники своєрідного смислу, оскільки їх співвідносність із сполучниковими структурами синонімічна. Їх використання диктується стилістичною заданістю тексту, ситуацією мовлення.

Література

1. Белошапкова 1977: **Белошапкова В. А.** Современный русский язык. Синтаксис. - М.: Высшая шк., 1977. -248 с.
2. Галкина-Федорук 1958: **Галкина-Федорук Е. М.,** Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. Синтаксис. - М.: Учпедгиз, 1958. - 200 с.
3. Пешковский 1956: **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. - Изд. 7. - М.: Учпедгиз, 1956. - 511 с.
4. Русанівський 1975: **Русанівський В. М.** Форми умовного способу і вираження значення умови в реченні // Українська мова і література в школі. - 1975. -№ 6.
5. Сучасна 1972: **Сучасна** українська літературна мова. Синтаксис / За ред. акад. І. К. Білодіда. - К.: Наука, думка, 1972. -516 с.

Опубл.: *Мовознавство*. - 1980. -№2. -С. 21 -25.

У.4. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

І. К. Кучеренко

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З СУРЯДНІСТЮ І ПІДРЯДНІСТЮ

У студентів, учнів, а то й у вчителів часто виникають труднощі, коли доводиться розбирати складне речення з досить розгалуженою системою компонентів - різного типу простих речень. Незважаючи на те, що учень розуміє зміст складного речення, усвідомлює типи зв'язків між його частинами, все ж зробити чіткий, послідовний і правильний синтаксичний розбір, на жаль, йому

не завжди вдається. Мета цієї статті - дати вчителю матеріал для глибшого осмислення одного з типів складних речень - речень з сурядністю і підрядністю.

Передусім - про названий тип складних речень. Основні риси його структури досить виразно передаються у визначенні, прийнятому в наших граматиках: складним реченням з сурядністю і підрядністю називають таке, в якому частини - прості речення — пов'язуються як сурядним, так і підрядним зв'язком. Наприклад: «Батько не нав'язував дітям своєї професії, а просто прагнув робити так, щоб вони не були землі чужими людьми». У ньому легко виявляємо різні зв'язки: між першим і другим - зв'язок сурядний, а між другим, і третім - підрядний. Розбираючи таке речення, звичайно говорять, майже не задумуючись: «У цьому складному реченні два сурядних з'єднані між собою протиставним сполучником *а*, причому друге сурядне речення має в своєму складі підрядне речення» або: «У прикладі два простих речення, пов'язані сурядним зв'язком і з'єднані протиставним сполучником *а*, від другого сурядного речення залежить підрядне, з'єднане з ним сполучником *щоб*».

Відмінностей у цих двох характеристиках небагато: в одній з них ідеться про те, що «друге сурядне має в своєму складі підрядне речення», а в другій - про те, що «від другого сурядного залежить підрядне». Але в обох випадках у характеристиках допущено неточності, з якими легко пов'язуються помилки в розумінні мовних явищ.

Щоб краще побачити їх, уточнимо зміст деяких понять. Спершу - поняття «сурядне речення». Як відомо, так узвичаєно називати компоненти складносурядного речення. Так, наприклад, у складносурядному реченні «День триває вже менше дев'яти годин, але все ще стоїть відносно тепла погода» — два сурядні речення, з'єднані сполучником *але*.

Тепер поставимо питання так: чи може до складу сурядного речення входити речення підрядне? Візьмімо ще приклад: «Замітка в газеті нас схвилювала, і ми вирішили за всяку ціну в'яснити, чи жива героїчна обслуга гармати». До речення *Ми вирішили за всяку ціну в'яснити* підрядним зв'язком приєднується речення *чи жива героїчна обслуга гармати*. Але воно не входить до складу першого, а, сполучаючись із ним, утворює складне, а саме - складнопідрядне речення, якісно нову синтаксичну одиницю. Це принципово важливо, бо від цього залежить правильне розуміння сурядного речення.

Друга характеристика - теж не зовсім правильна. Якщо ми маємо на увазі речення підрядне, то при цьому розуміємо, що воно може виступати таким реченням лише до «головного», а не до «сурядного»: поняття «підрядне» (речення) і «головне» - взаємозв'язані, або, як їх називають у логіці, - співвідносні. Отже, сказати, що «підрядне речення залежить від сурядного», значить знову припуститись неточності в розпізнаванні синтаксичних понять. Крім того, в наведеному вище прикладі сурядним зв'язком до речення *Замітка в газеті нас схвилювала* приєднується не просте речення. У цьому легко переконатись, якщо лише виділити саме речення, з'єднані сурядним зв'язком. Першим є, звичайно, *Замітка в газеті нас схвилювала*, а другим - *і ми вирішили за всяку ціну в'яснити, чи жива героїчна обслуга гармати*. Отже, сказати, що в нашому прикладі «сурядним зв'язком поєднані два простих речення», не можна.

Правильно було б сказати: у наших прикладах сурядним зв'язком поєднані просте речення і складнопідрядне. Тим самим буде показано, що в цьому складному реченні компонентами виступають дві сурядні одиниці - просте речення і речення складнопідрядне. Схематично можна це показати так:

! вирішили за всяку ціну
в'яснити ,

нас схвилювала,

чи жмаз героїчна обслуга
гармати.

Підрядний зв'язок, як видно, є не однопорядковий, не однолінійний з сурядним, а, сказати б, - зв'язок другоплановий, внутрішній. Однак він становить характерну рису всього складного речення.

Не відзначається чіткістю й такий розбір, який здійснюється «за ходом читання», як, наприклад: «Це речення - складне. У ньому перше речення - просте, до нього сполучником *і* приєднане речення друге, а до нього - підрядне». До того ж, не завжди й знайдеться змога так аналізувати: у реченнях більшої складності такої послідовності, такого слідування складових частин можна й не зустріти.

Правильний, глибокий і послідовний аналіз передбачає знання основних, типових структурних різновидів складних речень.

1. Складне речення, структура якого сформована сурядним поєднанням простого і складнопідрядного. Вище ми його розглянули на схемі. Наведемо ще приклади: «Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека» (О. Гончар). «Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було дожинати панську пшеницю» (І. Нечуй-Левицький). Коротко їх можна назвати складними реченнями з сурядністю і підрядністю типу «просте + складнопідрядне». Покажемо будову їх схематично:

<І-ІІ>4зу П>ХІАРІВЕРІ.<.>

Йому ще в штабі роздумали.

хоч удень (була
нестерпна спека.

Взаємопорядок складників у цих реченнях - вільний: на першому місці (тобто як препозитивний компонент) може виступати і складнопідрядне речення. Наведемо приклад у схемі:

Йому ще в штабі роздумали.

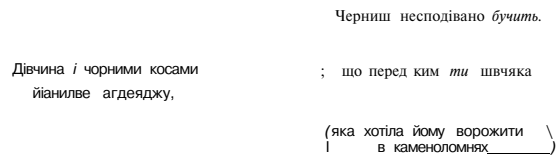
тепер «ім ІШОВ
попіл насипом,

ЙІ знайти третій батальйон.

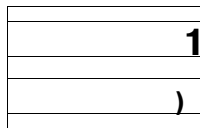
До речень цього типу можна віднести й такі, в яких одне підрядне речення змістом своїм стосується водночас двох чи більше простих речень. Наприклад: «Як тільки зайшов будень, небо спохмурніло і почав сїяти лапятий сніг» (Л. Первомайський). У граматиках воно вважається таким реченням, у якому

підрядне співвідноситься з двома головними, які створюють сурядну сполуку. Проте співвідносність така - власне змістова, оскільки прості речення («головні») вказують на одночасно чи паралельно співіснуючі факти, події, а структурно ж підрядне речення створює з одним із них складнопідрядне речення, як правило, - з найближчим.

Складнопідрядне речення, що виступає як сурядна одиниця в складному реченні з сурядністю і підрядністю, буває і складнішим, тобто може мати в своєму складі кілька підрядних речень, пов'язаних супідрядною чи ступеневою підрядністю, наприклад: «Дівчина з чорними косами відкидає паранджу, і Черниш несподівано бачить, що перед ним та дівчина з Альба-Юлії, яка хотіла йому ворожити в каменоломнях» (О. Гончар). Структурно це речення мало відрізняється від попередніх, це - складне речення з сурядністю й підрядністю типу «просте + складнопідрядне з кількома підрядними». Перестановка складників можлива і в реченнях такого типу. Його схема така:

1. Складнішим за шойно розглянутий тип є такий, у якому сурядним зв'язком поєднуються кілька простих речень і складнопідрядне. Наприклад: «Десь воркувала горлиця, і вистукував собі здобич дятел, а в лагіднім промені, наче дитина в купелі, по небі пливла хмаринка» (Леся Українка); або в іншому порядку складників — складнопідрядне і кілька простих: «Я знов пригадую весну свою хлоп'ячу, що квітла у вітрах в донецькій далині, і вчителя свого лице я бачу, і п'є душа моя слова його ясні» (В. Сосюра). Перший варіант називаємо складним реченням з сурядністю і підрядністю типу «кілька простих+складнопідрядне», а друге — складним реченням з сурядністю і підрядністю типу «складнопідрядне+кілька підрядних». Відповідні схеми їх такі:

3. Кількістю складників виділяється речення, в якому сурядним зв'язком поєднані кілька простих і кілька складнопідрядних речень. Наприклад: «Сонце вже котилось на захід, над полями здіймалась легка пара, в небі, як листя осики, тріпотіли крильцями жайворонки, зеленим соком душіли трави, в які причепурились горбки» (П. Панч). Складники - сурядні одиниці (прості й

складнопідрядні речення) можуть займати будь-яке місце. Називаємо це речення складним реченням з сурядністю і відрядністю типу «кілька простих+кілька складнопідрядних».

Усі розглянуті нами типи речень характеризувалися протиставлюваними сурядними одиницями - простими реченнями і складнопідрядними та їх кількістю в складному.

4. Якісно відрізняється від розглянутих типів таке, що складається з двох чи кількох складнопідрядних речень, поєднаних між собою сурядним зв'язком. Наприклад: «Не в тім хороша, що чорноброва, а в тім, що діло робить» (Присл.). «Було помічено, що один із спортсменів не любив підказок під час змагань, і його тренер залишав навіть зал, коли йшов фінал олімпіади» (3 газ.). Це складне речення з сурядністю і підрядністю типу «складнопідрядне + складнопідрядне»; будову зображуємо за схемою:

5. Завжди викликає труднощі розбір одного типу речень, справді, трохи особливого. Наприклад: «Товариство не докучало їм, бо знову в кузові стояв регіт, бурхали веселощі, і коли на віражах їх звалювало в купу, то з тієї купи чулися завзяті хлоп'ячі вигуки» (О. Гончар). Особливістю цього речення є те, що в ньому складнопідрядне речення приєднується до іншого речення, що є сурядною одиницею, не головною, а підрядною своєю частиною. У зв'язку з цим створюється характерний збіг сполучників - сурядного та підрядного на зразок і коли, а коли, а якщо і под.

Такого збігу не створюється тоді, коли немає в головному реченні так приєднаного складнопідрядного речення другої частини парного підрядного сполучника. Тоді підрядне речення, як звичайно, виділяється комами, чим роз'єднується стик речень, а з цим - і збіг сполучників. Наприклад: «Андрій Володимирович став допускати молодого захисника до тренувань майстрів, та, хоч новачок швидко робив успіхи, претендувати на місце в основному складі команди йому ще було рано» (3 газ.). Парк, що починається одразу ж за воротами, розташований на місці колишнього дібровного пралісу, і, коли дійдеш до кінця центральної алеї, ти можеш побачити окремі вікові дуби, сосни» (3 газ.).

Ці речення не становлять окремого структурного різновиду. Серед наведених нами прикладів легко розрізняємо розглянуті вище три типи: «складнопідрядне + складнопідрядне», «просте + складнопідрядне» і «складнопідрядне + складнопідрядне». І схеми цих речень такі ж, як і названих типів речень. Ми виділяємо їх тільки на основі своєрідності приєднання одного з складнопідрядних речень до попереднього своєю підрядною частиною. Потрібно тільки при аналізі підкреслити це, називаючи речення. Наприклад, останнє речення назвати слід так: «Це складне речення з сурядністю і підрядністю типу «складнопідрядне + складнопідрядне», причому друге складнопідрядне речення поєднується підрядним зв'язком із першим своєю підрядною частиною, внаслідок чого виник збіг сполучників сурядного і підрядного.

Такі основні типи складних речень з сурядністю і підрядністю.

Тепер розглянемо кілька прикладів синтаксичного розбору. Припустимо, нам потрібно розібрати речення: *Батько не нав'язував дітям своєї професії, а просто*

прагнув робити так, щоб вони не були землі чужими. Першим етапом нашої роботи буде, природно, уважне прочитання його і вичленування складових частин (речень). Спочатку вичленуємо такі з них, які поєднані сурядним зв'язком, тобто вичленуємо сурядні одиниці, що, як кажуть (звичайно, неправильно), незалежні одна від одної. У нашому прикладі такими будуть Батько *не нав'язував дітям своєї професії і просто прагнув робити так, щоб вони не були землі чужими*. Перше - просте, а друге - складнопідрядне. Другим етапом буде розбір складних сурядних одиниць - встановлення кількості, типів підрядних речень у будові складнопідрядного, визначення засобів зв'язку з головним реченням. У нашому прикладі підрядне *щоб вони не були землі чужими* - це підрядне способу дії, зв'язане з вказівним займенниковим словом головного речення *так*, до якого приєднується підрядним сполучником *щоб*. Третій етап роботи - зображення будови речення за допомогою схеми. Наше речення можна розкрити такою схемою:

ім'яко ме наоздува*
літа- езоєі Професії.

просто пригнув роби

С О> іі:ши не були з-м:ч чужими

Четвертим і останнім етапом є визначення типу всього складного речення — його назва і пояснення: «Речення (читається все) є складне речення з сурядністю і підрядністю типу «просте + складнопідрядне». В ньому до простого речення (читається): Батько *не нав'язував дітям своєї професії*, яке тут є сурядним, приєднується сурядним зв'язком складнопідрядне (читається): просто *прагнув робити так, щоб вони не були землі чужими* за допомогою сполучника *а*. Складнопідрядне речення - звичайне, головне речення тут: просто *прагнув робити так*. До нього приєднується підрядне - *щоб вони не були землі чужими*, підрядне способу дії; основне значення його — спосіб дії — ускладнюється відтінком мети; приєднується до головного підрядним сполучником *щоб*, пов'язуючись безпосередньо з співвідносним словом у головному реченні так».

Поясненням закінчується аналіз. Складне речення розбирається з рівня простих речень - його складників. Останні, коли в цьому є потреба, аналізуються окремо.

Візьмемо речення трошки складніше: «Весь вільний час Люда проводила в Палаці піонерів, будувала там авіамоделі, вивчала креслення, а пізнього вечора, коли засинало натружене за день місто, вона читала все, що хоч найменшою мірою стосувалося льотчиків чи мало хоч яку-небудь причетність до літаків, і в мріях вона бачила себе конструктором срібнокрилих птахів». Уважно прочитавши і виливши в ньому складові частини, передусім вичленувавши сурядні одиниці, покажемо будову речення на схемі:

Весь ВІЛЬНИЙ час
Лкма нронадила
я Палаці ндансрт*.
будувала там
ааіаіоіед*, вивча-
ла креслення.

ііі. ґньою ЛІчєря вои

[коли з. ісіпніло
і натружене
[за день місто,

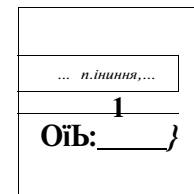
иЮ хоч наймен-
шою мірою сто-
сується ЛЬОТЧИ-
КІВ чи маю
хоч чку-нсбудь
Причетність до
лтіназ.

а мґняк
вока бзчн
лз себе
конструк-
тором
срібно-
крилих
птахів.

Тепер неважко назвати і пояснити речення. Це складне речення сурядністю і підрядністю типу «кілька простих + складнопідрядне кількома підрядними». Перше

сурядне речення - просте з однорідними присудками, до нього сурядним зв'язком (за допомогою сполучника *а*) приєднується складнопідрядне з кількома підрядними (з різночленованою супідрядністю); третя сурядна одиниця - звичайне просте речення, що приєднується до складнопідрядного сурядним сполучником *!*. На закінчення розберемо ще одне речення: «Його мимовільне, сповнене болем зізнання, що так зненацька вихопилось з глибини душі, лем різонуло й Віталія, і його пройняв такий жаль за Сашка, що н готовий був власним життям поділитися з другом у цю мить, щоб тільки зілвити Сашка від недуги, щоб він був в усьому здоровий, як здоровий він душею, і небо щоб було йому доступне, як отим реактивникам, що зараз саме ставлять над степом височенні «свічки» (О. Гончар).

Чим довше речення, чим більше в ньому складників, тим уважніше слід його прочитати; треба, як кажуть, вчитатися в нього і добре мислити складники, вичленувати в ньому сурядні одиниці. Потім накреслити схему. Наше речення вкладається в таку:

Як бачимо, речення має досить просту структуру: це складне речення з сурядністю і підрядністю типу «складнопідрядне + складнопідрядне з кількома підрядними» з різною залежністю останніх. Неважко тепер і пояснити його за зробленою схемою.

Аналіз складних речень з багатьма складовими реченнями (простими), з різноманітними взаємовідношеннями між ними, коли він до кінця продуманий і послідовно проведений, легко перетворюється з «важких» і недостатньо зрозумілих видів роботи в цікаве заняття, яке споріднюється з розв'язуванням задач і етюдів. Але особливо важливим є те, що учень, проникаючи в структуру речення, набуває здатності глибоко розуміти серйозні й складні думки, що потрібне в різних ділянках життєвої практики, розуміти складність різних предметів і явищ, багатоманітність взаємозв'язків і взаємовідношень між ними, глибоко осмислювати все спостережене, правильніше, точніше і досконаліше формулювати думки про нього, збагачувати свої активні засоби мови, розвивати своє мислення.

Опубл.: Українська мова і література в школі. - 1973. - №11. - С. 27 - 33.

К. Ф. Шульжук

СКЛАДНІ БАГАТОКОМПОНЕНТНІ КОНСТРУКЦІЇ У СИСТЕМІ РЕЧЕННЯ

Складні багатокомпонентні речення (СБР), становлячи різновид складного речення, включають в себе його ознаки, однак як більш складні утворення порівняно з елементарним складним реченням мають ряд специфічних особливостей [Белошапкина 1967, с. 61; Калашникова 1979, с. 21-24; Гаврилова 1979, с. 143; Уханов 1984, с. 38-43]. Враховуючи те, що одні ознаки СБР відіграють конструктивну роль у встановленні моделі й специфіки поліпредикативного речення, інші не є конструктивними, доцільно насамперед виділити конструктивні й неконструктивні ознаки СБР.

Конструктивними ознаками складного ускладненого речення можна вважати такі 1) наявність трьох предикативних частин у неконтамінованих і трьох-п'яти у контамінованих багатокомпонентних реченнях;

2) наявність не менше двох сполучних засобів (сполучників чи сполучних слів) у неконтамінованих і двох-чотирьох у контамінованих СБР;

3) характер синтаксичного зв'язку між частинами і компонентами СБР;

4) поліваріантність багатокомпонентних конструкцій; 5) можливість предикативного ускладнення; 6) багатомірність структури; 7) складність семантичної структури і семантико-синтаксичних відношень між частинами і компонентами СБР.

Однією з найважливіших ознак СБР є наявність мінімальної кількості предикативних компонентів у їхньому складі. Якщо в елементарному складному реченні завжди два компоненти, то для СБР мінімальною є конструкція з трьох компонентів, а у структурах комбінованого типу (з кількома видами чи підвидами зв'язку) мінімальними є речення, що складаються з чотирьох-п'яти компонентів. Наприклад: «Євген узяв нові номери журналів «Знание», «Отечественніє записки», які постійно передплачував, і подався до контори друкарні, де добре працювалося, бо ніхто там йому не заважав» (В. Канівець). Наведене речення з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю реалізує модель, що складається з чотирьох компонентів. Таким чином, кількісний критерій для різних моделей СБР не однозначний і не може обмежуватись трьома компонентами: трикомпонентні СБР становлять лише частину (хоча й центральну) багатокомпонентних структур.

Важливою ознакою СБР, що відрізняє їх від елементарних складних речень, є наявність у їх складі мінімуму сполучників і сполучних слів для зв'язку предикативних одиниць, що для неконтамінованих конструкцій становить два сполучні засоби, для контамінованих - два-чотири. Виняток можуть становити структури з однорідною супідрядністю (контаміновані), оскільки в них поєднуються сурядний і підрядний зв'язки, в яких підрядний сполучник (сполучне слово) обов'язково вживається перед першим підрядним компонентом, а перед наступним можуть бути відсутні як сполучники підрядності, так і сполучники сурядності. Наприклад: «Хто скаже, що вони вчилися разом, обоє схилились над казкою, обоє страхались і жили нею» (М. Стельмах).

Для багатьох СБР важливою конструктивною ознакою є характер синтаксичного зв'язку між іншими частинами і компонентами. Це стосується передусім ускладнених складнопідрядних речень, у яких наявні такі різновиди

підрядного зв'язку, що відсутні в елементарному складному реченні, супідрядність, послідовна підрядність, їхні комбінації.

Характерною особливістю СБР порівняно з простими і складними реченнями мінімальної структури є поліваріантність їх моделей. Ускладнені конструкції виявляються у ряді варіантів, що зумовлюється різною кількістю компонентів у конструкціях тієї самої моделі, їх порядком тощо. Важливою ознакою СБР, що пов'язана з поліваріантністю, є можливість їх предикативного ускладнення. Справді, якщо всі моделі СБР поліваріантні, зокрема виявляються в різній кількості предикативних компонентів, то поліпредикативне речення можна розширити, додавши до нього одне або кілька простих речень. Різниця лише в тому, що, говорячи про поліваріантність моделей ускладнених конструкцій, ми обмежувались таксономічними моделями, наявними в нашому матеріалі, у випадку предикативного ускладнення моделі доводиться генерувати окремі предикативні одиниці, утворюючи при цьому завжди, якщо не виходити за межі моделі, її варіант. Такі можливості наявні в більшості моделей поліпредикативних речень. Так, як правило, можна розширити кількість предикативних компонентів без зміни моделі у конструкціях з однорідною супідрядністю, послідовною підрядністю, багатокомпонентною сурядністю, з сурядністю і підрядністю та ін. Змінити ту чи іншу модель за рахунок розширення предикативних частин можна у всіх типах ускладнених складних речень.

Однак, говорячи про можливість предикативного розширення, здебільшого залишають поза увагою рівні членування. На нашу думку, слід диференціювати можливості предикативного ускладнення щодо зовнішнього і внутрішніх рівнів членування, оскільки вони відіграють неоднакову роль у встановленні відповідної моделі на внутрішніх рівнях можливості предикативного ускладнення СБР теоретично необмежені, хоча таке розширення за допомогою нових предикативних одиниць має певні межі, пов'язані передусім з можливістю пам'яті людини сприймати і осмислювати зміст висловлюваного. Це і є результатом того, що в таксономічних моделях переважна більшість предикативних одиниць не перевищує 8-10, хоча в писемному мовленні трапляються й такі поліпредикативні конструкції, що складаються з 15-20 компонентів, але це вже здебільшого факти індивідуального мовлення, часто пов'язані з різними експресивними, стилістичними нюансами, а також з особливостями стилю письменника. На зовнішньому рівні членування, в результаті якого виділяються частини, відношення між якими «можна назвати конститутивними, тому що саме вони становлять зміст формули всього складного речення в цілому» [Уханов 1969, с. 178], можливості розширення складу частин основного членування значно обмежені. Передусім це стосується центральних типів СБР - складнопідрядних речень, які фактично не можуть бути розширені на зовнішньому рівні, меншою мірою сполучникових конструкцій з різними видами зв'язку. Специфічними ознаками СБР є багатомірність їх структури, наявність рівнів членування і пов'язана з цим складність семантичної структури і семантико-синтаксичних відношень між частинами і компонентами. У зв'язку з цим пропонується розрізнити поняття компонента і частини [Калашникова 1979, с. 18]. Під компонентом розуміємо одну предикативну одиницю, що виділяється на внутрішніх рівнях членування, частина виділяється звичайно на зовнішньому рівні і може являти собою як складне, так і просте речення.

Першорядне значення для з'ясування специфіки СБР має дослідження ієрархії синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між частинами і компонентами ускладнених речень. Важливими є такі поняття, як обсяг і глибина конструкцій: сукупність предикативних компонентів створює обсяг конструкцій, сукупність рівнів членування - глибину її структури [Уханов 1980, с. 31]. Поліпредикативні конструкції можуть бути (зрідка) одномірними, тобто мати один рівень членування (глибина їх структури дорівнює одиниці), і здебільшого багатомірними - з кількома рівнями членування (завжди не менше двох).

У багатомірних структурах зв'язки і відношення на зовнішньому і внутрішніх рівнях співвідносяться по-різному. В одних випадках вони можуть бути синхронними і в них беруть участь на всіх рівнях членування всі компоненти СБР, як наприклад, у варіантах моделі конструкцій з сурядністю і підрядністю: «Відчувалося тільки те, що це людина партійна, і по взаєминах між ним і геодезистом можна було безпомилково зробити висновок, що мета у них спільна» (Я. Баш). На зовнішньому рівні членування сурядним зв'язком поєднуються два складнопідрядні речення, на внутрішньому в обох блоках виділяються головні й підрядні частини, що пов'язані підрядними сполучниками. В інших випадках такої синхронності між частинами і компонентами немає. Характерною особливістю багатьох несинхронних СБР є те, що при членуванні їх відбувається процес ущільнення, звуження частин і компонентів. Тобто об'єктом аналізу є не вся конструкція, а лише її частина, причому та, яка має найбільшу глибину структури. Характерно, що чим більша глибина структури СБР, тим більше його компонентів «випадає» (нерідко після кожного рівня членування), напр.: «Виплутавшись з гавані, пароплав, глибоко занурюючись у височенні синьо-білі хвилі, ще густіше задимів, і Свген уже не міг відрізнити, де крила чайок, що кружляли над палубою, а де біла хустина, яка тріпотіла в Маріїній руці» (В. Канівець). Глибина структури цього поліпредикативного речення дорівнює чотирьом: на першому рівні членування сурядним зв'язком поєднується просте (воно «випадає» на наступних рівнях) і складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю; на другому рівні членування виділяється головне (на наступних рівнях «випадає») і блок з чотирьох підрядних; на третьому членування два складнопідрядні речення з одним підрядним поєднуються між собою сурядним зв'язком; на четвертому рівні виділяємо в межах цих складнопідрядних підрядний зв'язок. Тобто в цій конструкції глибина є максимальною, оскільки обсяг її становлять п'ять предикативних компонентів (при такому співвідношенні обсягу і глибини остання завжди менша тільки на одну одиницю).

Отже, при багатомірній структурі спостерігається «згортання» синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень до найбільш глибоких шарів поліпредикативної конструкції. Після цього встановлюється остаточна кількість компонентів та ієрархії зв'язків і відношень між ними, що можуть переплітатись і чергуватись на різних рівнях членування. Так, у наведеному СБР послідовно на чотирьох рівнях виділяються такі зв'язки: на першому - сурядний (причинно-наслідкові відношення), на другому - підрядний (об'єктні відношення), на третьому - сурядний (зіставно-протиставні відношення), на четвертому - підрядний (означальні відношення), хоча на тому самому рівні можуть виявлятися різні зв'язки і різні семантико-синтаксичні відношення.

У центрі сполучникових ускладнених складних речень перебувають складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю, з неоднорідною супідрядністю, з послідовною підрядністю.

Речення з однорідною супідрядністю здебільшого членуються на два рівні: першу частину становить головне речення, другу - блок з двох чи більше підрядних. Це зумовлюється сурядністю між компонентами підрядного блоку, що однаково відносяться до спільного компонента - головної частини. Семантико-синтаксичні відношення на першому рівні членування між частинами подібних СБР такі самі, як у будь-якому складнопідрядному реченні з одним підрядним; на внутрішньому рівні членування у підрядному блоці наявні такі смислові відношення, як у складносурядному реченні. Наприклад: «Він помітив, що вікна відчиняються досить легко, що двері без защіпки зсередини, простий дерев'яний стіл з однією шухлядою служив за письмовий» (М. Трублаїні).

Значно складніше (та й не завжди можливо) виділяти рівні членування у конструкціях з неоднорідною супідрядністю, що здебільшого являють собою трикомпонентні речення. Якщо головна частина з однією підрядною становить розчленоване речення (підрядна частина не має в складі головної позиції члена речення), а з другою нерозчленоване (підрядна частина має в середині головної опорний компонент), то членування, як правило, простежується чітко: перший блок становить складнопідрядне нерозчленоване (з підрядним прислівним), другий - підрядне неприслівне. Наприклад: «Коли нарешті звук виття страшного став землетрусом, грянув і відгук, цей чоловік здивовано відчув, що смерть свистюча впала не на нього» (М. Бажан). В інших різновидах речень з неоднорідною супідрядністю, особливо в тих випадках, коли підрядні прислівні, структура їх здебільшого одномірна, напр.: «Але кожен, хто глянув би на нього зараз, зрозумів би, що він слухає музику» (Д. Ткач). Причому такі конструкції не поділяються на рівні членування передусім через те, що не можна розірвати головної частини, яка їх об'єднує.

Конструкції з послідовною підрядністю, що вирізняються серед інших своїми структурно-семантичними особливостями, специфічні і з погляду рівнів членування: у них чітко простежується ущільнення (втрата) компонентів на кожному рівні членування. Ці структури завжди, при будь-якій кількості компонентів, є бінарними, що складаються з головної частини (як правило, однокомпонентної) і складної підрядної, яку утворюють підрядні всіх ступенів підпорядкування. Тому поліпредикативні структури цього типу, особливо з чотирьох-шести компонентів, ілюструють глибину побудови ускладнених складних речень: чим більший обсяг конструкції, тим більша глибина її.

Багатомірність структури СБР, безперечно, зумовлює й те, що в них порівняно з простими та елементарними складними реченнями, як правило, найбільш складна семантична структура та семантико-синтаксичні відношення між частинами і компонентами. Таким чином, структура СБР здебільшого ієрархічна. Це стосується як власне-синтаксичного, так і власне-семантичного та семантико-синтаксичного аспекта. З урахуванням ієрархічних і неієрархічних відношень між пропозиціональними предикатами [Вихованець 1983, с. 68-69] (з власне-синтаксичного боку - сполучниками і сполучними словами) можна виділити три типи структур, що охоплюють усі моделі СБР сучасної української мови: 1) речення з зовнішніми і внутрішніми пропозиціональними предикатами; 2) речення з зовнішніми пропозиціональними предикатами; 3) речення з внутрішніми пропозиціональними предикатами. Центральний тип становлять речення з

зовнішніми і внутрішніми пропозиціональними предикатами, що перебувають між собою в ієрархічних відношеннях. У цьому типі на першому (зовнішньому) рівні членування виділяється домінуючий пропозиціональний предикат і основні семантичні відношення. Кілька зовнішніх пропозиціональних предикатів може виявлятися в конструкціях з однорідною супірядністю, в яких при кожному підрядному компоненті наявний свій пропозиціональний предикат (підрядний сполучник чи сполучне слово). Речення з кількома внутрішніми пропозиціональними предикатами являють собою структури, що не мають рівнів членування. Сюди належать передусім ті складні речення з неоднорідними підрядними, в яких обидва підрядні прислівні.

І. Р. Вихованець, розглядаючи власне-семантичні відношення між елементарними реченнями в межах складного речення, виділяє шість типів власне-семантичних відношень у семантично складному реченні: власне-тотожності, темпоральні, обумовленості - наслідку, протиставні, розділові, модально-пропозитивні, які «регулюються пропозиціональний предикатом із двобічною валентністю» [Вихованець 1983, с. 73 - 77, 84]. Взвзявши за основу цю класифікацію, можна встановити ієрархію власне-семантичних відношень в СБР або співвідносність їх на одному рівні. В такому разі у трикомпонентних СБР теоретично можна допустити тридцять шість типів таких відношень. У багаторівневих структурах чітко виявляється ранговий характер семантичних відношень. Так, у реченні «Якщо глянути найбільш узагальнюючим поглядом на численні праці Рильського, присвячені класичній літературі, то можна побачити, що вони наскрізь просвітлені думкою про живе сучасне життя створених нею цінностей, про активну їх співучасть у творенні комуністичної культури радянського народу і всього людства» (Л. Новиченко) основними є власне-семантичні відношення обумовленості - наслідку, допоміжними, що виділяються на другому рівні членування в складнопідрядному блоці, - модально-пропозитивні.

Типи семантико-синтаксичних відношень в елементарному складному реченні, їх кількість визначаються по-різному. Так, І. Р. Вихованець, розглядаючи трансформацію власне-семантичних відношень у семантико-синтаксичні, виділяє дев'ятнадцять семантико-синтаксичних відношень Міжчастинами елементарного складного речення [Вихованець 1983, с. 144-147; Русская 1980, с. 466, 539, 616]. У СБР наявні різні комбінації таких відношень. Якщо врахувати, що фактично кожні семантико-синтаксичні відношення у багаторівневих конструкціях можуть бути і зовнішніми, і внутрішніми, то навіть у трикомпонентних СБР виявиться така кількість можливих комбінацій, що описати їх буде неможливо. Тому доцільно обмежитись центральними типами семантико-синтаксичних відношень на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування. На зовнішньому рівні членування в ролі центральних використовується більшість відношень, включаючи означальні й об'єктні, оскільки вони в багатьох моделях СБР часто є основними на першому рівні членування. Об'єктні й означальні відношення є центральними і на внутрішніх рівнях членування. До центральних зовнішніх доцільно віднести такі відношення в СБР: з основним сурядним зв'язком (темпоральні, зіставно-протиставні, розділові) і з основним підрядним зв'язком (об'єктні; означальні; обумовленості (з п'ятьма різновидами: умовні, причинові, допустові, мети і наслідку), часові, порівняльні). Таким чином, ці зовнішні семантико-синтаксичні відношення у поєднанні з двома (об'єктними й означальними) внутрішніми утворюють шістнадцять основних ієрархічних семантико-синтаксичних відношень,

що охоплюють, за нашими даними, близько 70% складних багатоконпонентних конструкцій.

Поza цими центральними типами відношень залишається лише одна з основних моделей СБР - з однорідною супірядністю, на другому рівні членування якої регулярно виявляються темпоральні, зіставно-протиставні й причиново-наслідкові семантико-синтаксичні відношення між компонентами підрядного блоку.

Отже, СБР можна визначити як багаторівневу поліпредикативну конструкцію в системі складного речення, структурний мінімум якої для різних моделей становить три-п'ять предикативних компонентів, поєднаних за допомогою двох-чотирьох сполучних засобів (сполучників і сполучних слів) зв'язками сурядності або підрядності чи її різновидами - супірядності, послідовної підрядності, їхніми комбінаціями¹⁸.

У синтаксисі модель нерідко визначається одночасно як одиниця мови і мовлення, у такому разі за кожним реченням стоїть мовна, а не власне мовленнєва сутність. Так, абстраговані зразки (структурні схеми, моделі, формули), що розглядаються як одиниці мови, мають усі речення (прості і складні), вживані у мовленні у складі зв'язних текстів [Современный 1981, с. 367-369].

Однак поняття моделі у сучасній лінгвістиці не завжди може задовольнити дослідників. Особливо це стосується моделі складного, в тому числі й ускладненого, речення. Так, у праці «Русская грамматика» (1980) замість терміна «модель» використовується стосовно до простих речень синонімічний термін «структурна схема» [Русская 1980, с. 92-98]. У синтаксисі складного речення ці терміни відсутні.

Дослідники складних багатоконпонентних речень по-різному трактують поняття моделі поліпредикативних конструкцій. Так, Г. Ф. Калашникова і Г. Ф. Гаврилова вважають, що СБР є і одиницями мови, і одиницями мовлення, і будують свої класифікації, виходячи передусім з розуміння моделі СБР як одиниці мови, йдучи від мови до мовлення [Калашникова 1979, с. 24-34; Гаврилова 1979, с. 119 - 143]. На думку Г. Ф. Калашникової, постійна відтворюваність комбінацій зв'язків робить ці речення одиницями мови [Калашникова 1979, с. 22]. Однак і при такому підході принаймні половину моделей СБР не можна розглядати як моделі мови, оскільки вони використовуються рідко, отже, в такому разі не можна говорити про постійну відтворюваність комбінацій зв'язків.

Згідно з іншим поглядом, у складних реченнях ускладненого типу немає власних моделей, вони становлять комбіацію кількох мінімальних конструкцій, і в СБР може реалізуватись кілька структурних схем, одна з яких (перша) в такому разі є домінуючою [Современный 1981, с. 404, 516; Уханов 1984, с. 40-41]. Справді, СБР становлять контаміновані структури, в яких у різних комбінаціях повторюються ті самі синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення, що й в елементарному складному реченні.

Найважливіші параметри, за якими встановлюються мовні моделі речення, в ускладнених складних реченнях не самостійні: синтаксичні зв'язки в СБР ті самі, що й в елементарному складному реченні, виділяються лише різновиди

¹⁸ Це визначення стосується лише сполучникових багатоконпонентних речень, оскільки питання про статус безсполучникових конструкцій у сучасній лінгвістиці є дискусійним

підрядного зв'язку (супідрядність, послідовна підрядність), які, до речі, виявляються і в словосполученні; семантико-синтаксичні відношення аналогічні відношенням в елементарному складному реченні і виявляються часто на різних рівнях членування, мають ієрархічний характер; немає принципів відмінностей і в засобах зв'язку. Однак наявність ряду конструктивних ознак СБР, що дозволяють розглядати їх як особливий різновид складного речення, дає підстави для встановлення мовленнєвих моделей поліпредикативних конструкцій.

Важливим у сучасному мовознавстві є виділення у реченні як одиниці мовлення двох різних рівнів: «Але й поза мовною ситуацією чи контекстом усяке речення зберігає свою приналежність до сфери мовлення, залишаючись ніби копією безпосереднього прояву мовлення. Це дає змогу розглядати те саме речення як одиницю мовлення на двох різних рівнях - у його конкретному прояві і відокремлено від певного акту мовлення» [Мельничук 1972, с. 10-11].

Встановлення моделей СБР здійснюється на вищому рівні, коли речення розглядається поза конкретним актом мовлення; в такому разі, звичайно, наявний певний процес абстрагування [Общее 1970, с. 89]. В основу виділення моделей покладено передусім формально-граматичні ознаки, хоча при характеристиці їх враховуються й семантико-синтаксичні відношення між частинами і компонентами СБР [Вихованець 1980, с. 25]. Характер синтаксичного зв'язку і кількість компонентів є тією основою, на якій встановлюється відповідна кількість моделей СБР.

Моделі СБР, будучи мовленнєвими, завжди поліваріантні, виявляються лише у варіантах. Правда, у мовленні, як свідчить проведений аналіз, серед усіх варіантів реалізуються найчастіше окремі варіанти моделі, тобто наявні основні форми реалізації кожної моделі. В. М. Солнцев, досліджуючи проблему варіативності, зазначає, що навіть у тих випадках, коли «використовується варіант без поняття інваріант, імпліцитно так чи інакше береться певна «точка відліку» для варіювання, дещо постійне...» [Солнцев 1984, с. 32].

Основною формою реалізації моделі СБР є такий варіант, який включає мінімальну кількість компонентів, необхідних для існування даної конструкції, пов'язаних між собою відповідним синтаксичним зв'язком. Так, наприклад, для моделей з супідрядністю (однорідною, неоднорідною), послідовною підрядністю достатніми є СБР з трьох компонентів, для моделей з кількома різновидами підрядного зв'язку - з чотирьох-п'яти компонентів. Однак немає жодної моделі СБР, яка б виявлялася лише в основних формах реалізації. Це пов'язано часто з кількістю предикативних компонентів, які перевищують мінімум, необхідний для існування моделі певного типу. У таких випадках завжди повторюється якийсь вид (різновид) синтаксичного зв'язку (а у великих за обсягом конструкціях можуть повторюватись різні види (різновиди) синтаксичного зв'язку між частинами і компонентами СБР). Таке повторення не може бути підставою для виділення нової моделі, для самої ж моделі такі повторювані зв'язки є «надлишковими», напр.:

«І полковий агітатор умів так поговорити, що бійцям ставала ясна перспектива, яка не затемнювалася навіть важкими воєнними буднями - найстрашнішим, що є на війні» (І. Багмут). У наведеному реченні з послідовною підрядністю наявні чотири компоненти, в той час як мінімальна модель таких конструкцій складається з трьох.

Варіантні моделі можуть розрізнятись за такими неконструктивними ознаками, як двоскладність / односкладність, повнота / неповнота, поширеність /

непоширеність, ускладненість / неускладненість предикативних компонентів. Чим більшу кількість компонентів включає варіант моделі, тим рідше він реалізується в мовленні, і деякі варіанти окремих моделей з шести-семи компонентів у мовленні можуть не реалізуватись. У процесі актуального членування ускладнене складне речення граматично може оформлятися у вигляді кількох речень, напр.: «Я дуже тобі вдячний. Бо самому ніколи і на думку не спало б, що мої наміри відносно Людмили можна і так глумачити» (А. Головка).

Оскільки в сучасній лінгвістиці багато труднощів пов'язано з класифікацією елементарних складних речень, то класифікація СБР з урахуванням усіх типів поліпредикативних конструкцій лише починає створюватись [Василенко 1967, с. 9-24; Уханов 1979, с. 123 - 138; Симулик 1980, с. 23 - 30]. Однією з найбільш детальних і науково обґрунтованих є класифікація Г. Ф. Калашникової [Калашникова 1979, с. 34 - 41]. У визначенні моделі, звичайно, першорядне значення має зовнішній зв'язок, однак, на нашу думку, не менш важливим в ускладнених реченнях є співвідносність зв'язків на різних рівнях, те, чи зв'язки на всіх рівнях однакові (монозв'язковість), чи різновидові (полізв'язковість). Саме цим значною мірою і зумовлюються семантико-синтаксичні відношення між частинами і компонентами поліпредикативних конструкцій. При виділенні моделей СБР уся конструкція повинна в цілому визначатись на основі врахування на всіх рівнях або виду, або різновиду відповідного зв'язку. Враховуючи передусім характер синтаксичного зв'язку (тільки сурядний, тільки підрядний, комбінації їх) між частинами і компонентами, а також наявність відповідної кількості компонентів, можна встановити 13 моделей СБР (5 монозв'язкових, 8 полізв'язкових).

Серед монозв'язкових виділяються моделі з багатокомпонентною сурядністю: «До нас там побували вже й Коля Руднев, і Євгенія Богданівна Бош, але то була тільки «розвідка», а ми з Куликом — «важка артилерія» більшовицької агітації» (І. Муратов); з послідовною підрядністю: «Секретар кілька разів перепитував під час обговорення, чи відомо Мухтарову, на котру годину призначено було засідання» (І. Ле); з неоднорідною супідрядністю: «Прискорений розвиток багатьох літератур народів СРСР - не лише новописемних, а й тих, що внаслідок тяжких історичних обставин «забарилася» в минулих століттях, - вражаючий феномен, що характеризує гуманістичний та інтернаціоналістський дух радянської соціалістичної культури, самого нашого способу життя» (Л. Новиченко); з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю: «Тільки на третій рік той самий Стах Очерет прийшов до сільради й запропонував поладити шхуну, бо матеріал, з якого її зроблено, цілком витримав іспит, завданий йому морем, матерем, дощами, морозами і людьми, які теж не дуже шкодували судно, кинуте напризволяще» (М. Трублаїні); з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю: «Коли ми несли Павла Степового в госпіталь, який був тут же недалеко, Катруся йшла поряд і трималася за мою руку, щоб не впасти від горя» (Д. Ткач). До полізв'язкових належать: з сурядністю і підрядністю: «Злотін не розумів його почуттів, але у виразі обличчя юнака було стільки горя, що художник мимоволі поклав йому руку на плече» (О. Полторацький); з однорідною супідрядністю: «Іван тоді пригадав інший вогник, на який майже щовечора дивився в селі з свого кутка, який світив йому любов'ю і мрією» (Ю. Мушкетик); з однорідною і неоднорідною (подвійною) супідрядністю: «Іноді, коли набрала хвиля, здавалося, що

загорожа не витримає, перекинеться й оскаженіла вода поглине увесь котлован» (Я. Баш); з однородною супідрядністю і послідовною підрядністю: «А Леся обмірковувала своє. Бачила себе уквітчаною, серед рідної серцю природи, де вона ніколи не скучатиме, де багато пісень, що їх вона любить над усе» (М. Олійник); з послідовною підрядністю й однорідною супідрядністю: «О тату мій, моя старенька мати! Якби ви тільки знали, як я рад, що я живу, що йду перемагати, що я у армії Життя солдат» (Д. Павличко); з подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю: «З того, про що робітники питали, як вони відповідали на запитання, можна було зробити висновок, що це зібралися ті люди, які прагнуть збагнути сенс життя» (В. Канівець); з послідовною підрядністю і подвійною супідрядністю: «Ніхто не міг передбачити, що, може, найбільша удача випала саме вайлуватому Байдашному, бо коли настала розруха, то виявилось, що панське зерно давно з'їдено, хомути спірили, телищу одібрали денікінці, а маленький діамант, вправлений у костяну ручку, лишився таким же гострим, а головне необхідним, як і раніше» (М. Чабанівський); з підрядністю і сурядністю: «Як почне, бувало, Василько читати «Катерину» або «Тополю», серце німіє і сльози набігають на очі» (І. Цюпа).

Актуальним у лінгвістиці є питання про співвідношення синтаксису речення з синтаксисом тексту. Більшість лінгвістів наголошує на необхідності вивчення структури тексту у зв'язку з типологією речення [Ляпон 1986, с. 8]. Оскільки СБР являють собою найбільш складний щодо своєї семантики і структури тип речення, то вони в ряді випадків ближче стоять до тексту, ніж прості та елементарні складні речення. Це підтверджують факти структурного оформлення тексту у вигляді поліпредикативної конструкції.

Література

1. Белошапкова 1967: **Белошапкова В. А.** Сложное предложение в современном русском языке: Некоторые вопросы теории. - М.: Просвещение, 1967. - 160 с.
2. Василенко 1967: **Василемко И. А.** История разработки сложного предложения в советский период // Русский язык в школе. - 1967. - № 3. - С. 9 - 24.
3. Вихованець 1980: **Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови. - К.: Наук, думка, 1980. - 286 с.
4. Вихованець 1983: **Вихованець І. Р.** Семантична структура складного речення // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983. - С. 68-69.
5. Вихованець 1983: **Вихованець І. Р.** Співвідношення семантичної і формально-граматичної структури речення // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983. - С. 144-147.
6. Гаврилова 1979: **Гаврилова Г. Ф.** Усложненное сложное предложение в русском языке. - Ростов н/Д.: Изд-во Ростов, ун-та, 1979. - 229 с.
7. Калашникова 1979: **Калашникова Г. Ф.** Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. — Харьков: Вища шк., 1979. — 159 с.
8. Ляпон 1986: **Ляпон М. В.** Смысловая структура сложного предложения и текст: К типологии внутритекстовых отношений. - М.: Наука, 1986. - 201 с.
9. Мельничук 1972: **Мельничук О. С.** Речення як одиниця мовлення і як синтаксична конструкція // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972.

Ю.Общее 1970: **Общее** язмкознание: Формн существования, функции, история языка. - М.: Наука, 1970. - 604 с.

Л.Русская 1980: **Русская** грамматика: В 2-х т. - М.: Наука, 1980. - Т. 2. - 710 с.

12.Симулик 1980: **Симулик М. В.** Полипредикативное сложное предложение и его составные части // Структура сложных полипредикативных сложных предложений. - Калинин, 1980. - С. 23 - 30.

13. Современный 1981: **Современный** русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. - М.: Высшаяшк., 1981. - 560 с.

14.Солнцев 1984: **Солнцев В. М.** Вариантность как общее свойство языковой системы // Вопросы языкознания. - 1984. - № 2. - С. 31 - 42.

15.Уханов 1969: **Уханов Г. П.** О многомерности структуры полипредикативных сложноподчиненных предложений (к постановке проблемы) // Очерки по русскому языку. Уч. зап. Калин, пед. ин-та. - Калинин, 1969. - Т. 66. Ч. 1.

16.Уханов 1979: **Уханов Г. П.** О "смешанных" типах полипредикативных сложных предложений // Сложное предложение. - Калинин, 1979. - С. 123 - 138.

17.Уханов 1980: **Уханов Г. П.** О конструктивной роли предикативных единиц в сложных предложениях с соподчинением и последовательным подчинением // Структура сложных полипредикативных предложений. - Калинин, 1980.

18.Уханов 1984: Уханов Г. П. О синтаксическом статусе полипредикативных сложных предложений // Филологические науки. - 1984. - № 3. - С. 38 - 43.

Опубл.: *Мовознавство. - 1986. - № 6. - С.29- 32.*

ТЕМА VI. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

А. П. Загнітко

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ТЕКСТУ.
ЧЛЕНУВАННЯ ТЕКСТОВИХ ВЕЛИЧИН.

Членування тексту співвідноситься з функцією загального композиційного плану тексту, характер цього членування залежить від багатьох чинників, з-поміж яких не останню роль відіграє розмір частин і змістовно-фактуальна інформація, а також прагматична установка автора тексту. Для відповіді на питання щодо закономірностей членування тексту слід чітко уявляти характер тексту, його основне призначення. Для прикладу можна взяти як мінімальний текст будь-яку довідку, телеграму, коротку газетну інформацію, лист і под. а як максимальний текст - роман, що складається з кількох томів, книг, розділів та ін. Найбільшою одиницею роману є том або книга в їх власне-термінологічних значеннях, тобто в значенні компонента цілого. Потім членування відбувається так: частина, розділ, відбивка (відмічена пропуском кількох рядків), абзац, надфразна єдність. Таке членування слід називати ємно-прагматичним, оскільки в ньому береться до уваги обсяг (розмір) частини і установка на увагу читача.

Інше членування називається контекстно-варіантним. При його дотриманні у тексті виділяються такі форми мовленнєвого акту: 1) мова автора: а) повідомлення, б) опис природи, зовнішності персонажів, ситуації, місця дії та ін., в) роздуми автора; 2) чужа мова: а) діалог, б) цитатія; 3) невласне-пряма мова.

Обидва різновиди членування взаємозумовлені й імпліцитно розкривають змістовно-концептуальну інформацію. Деякі лінгвісти пропонують інші види членування художньо-белетристичного, офіційно-ділового, епістолярного та інших текстів.

Членування в наукових, ділових, газетних текстах ґрунтується на зовсім інших принципах. У тексті, який не виконує естетико-пізнавальної функції, головним принципом членування виступає логічна організація повідомлення.

Найчіткіше логічно витримане членування тексту наявне в науковій літературі. Чіткість реалізується навіть шляхом виділення частин цифровими позначеннями.

Відмінний від інших тип членування прийнятий в дипломатичних документах. Цифрові і буквенні показники членування зустрічаються тут надзвичайно часто і їм надається статус визначальної окресленості. Подібне наявне і в законотворчих актах.

Членування в газетних текстах підпорядковується в основному 1) прагматичній установці і 2) виокремленню місця дії, самого текстового матеріалу на шпальтах повідомлення.

Щодо поетичних творів, то членування на смислові відрізки (строфи) в них підпорядковується іншим принципам, ніж у прозі, в наукових, ділових і газетних текстах. У поетичних творах одиницею членування є не тільки строфа, але й переважно частина строфи виступає в ролі більш-менш самостійної надфразної єдності.

Таким чином, членування будь-якого тексту (художнього, ділового, газетного або наукового) характеризується двоїстістю: окремо подаються читачеві відрізки для того, щоб полегшити сприйняття повідомлення, і для того, щоб читач для себе уявив характер часових, просторових, образних, логічних та інших зв'язків між відрізками повідомлення. Обидва типи членування - ємно-прагматичне і контекстно-варіантне - в основному запрограмовані, завбачені, тобто спрогнозовані намірами автора. Зіставляючи два типи членування, можна сказати, що вони спрямовані на досягнення

тієї самої мети різними засобами. Саме членування тексту безпосередньо пов'язане з категоріями інформації, інтеграції, когезії та іншими.

Одним з основних понять тексту є поняття надфразної єдності. У сучасній лінгвістиці надфразна єдність тлумачиться як складна структурна єдність, що складається більше, ніж з одного самостійного речення, і якій притаманна цілісність у контексті зв'язного мовлення і яка виступає як завершена частина комунікації. Надфразна єдність є складною структурно-семантичною одиницею, комунікативна значущість якої не виступає результатом простого поєднання смислів її складників (окремих речень). У переважній частині досліджень надфразна смислова єдність вивчається у чотирьох аспектах: 1) в аспекті семантики; 2) в прагматичному аспекті; 3) в плані синтактики; 4) у функціональному аспекті.

Названі особливості членування тексту показують, як частини, на які членується текст, об'єднуються, зберігаючи єдність, цілісність твору, а також, як забезпечується послідовність (континуум) подій, фактів, дій. Між подіями, які описуються, повинна бути певна послідовність, якийсь зв'язок, хоча це, як відомо, не завжди виражається виробленою системою мовних засобів - сполучниками, сполучними словами, висловами, дієприкметниковими зворотами та ін.

Аналізуючи текст, видно, як його окремі частини, іноді розміщені одна від одної на значній відстані, в тій чи іншій мірі зв'язані, причому засоби зв'язку не завжди збігаються з традиційними. Але навіть тоді, коли для зв'язку окремих відрізків висловлення використовуються вже відомі засоби, вони набувають деяких особливостей, зумовлених масштабністю об'єкта. Весь цей аспект тексту пов'язаний з особливостями його конструювання.

Опубл.: *Український синтаксис: науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс: У 2-х ч. - 4.2. -К.: ІЗМИ, 1996. - С. 152 - 153.*

А. П. Загнітко

ЗАСОБИ АКТУАЛІЗАЦІЇ
ПОЕТИЧНОГО ЗМІСТУ В ЛІРИЧНИХ ТЕКСТАХ

У.1. Текстова категорія події. Текстова категорія події належить до глобальних, охоплюючи власне-подію, процес, факт. Вона є організувальною у структурному і смисловому аспектах.

Способом оформлення категорії події виступає предикат (основною формою вираження предиката в українській мові є присудок - простий (особово-дієслівний, інфінітивний, вигуківий, нульовий), дієслівний складений, іменний складений та ін. У тексті, в складному синтаксичному цілому предикати утворюють ланцюжки подій, що відбуваються або одночасно, або послідовно. Такі події складають граматичний або змістовий *конекторний ряд*. Предикати в конекторному ряду часто супроводжуються інтенсифікаторами-прислівниками або їхніми групами у функції оцінки, кваліфікації, характеристикації дії чи стану: *Револуція принесла звільнення. Вона повернула його до Кисва, розкрила перед Зеровим усі шляхи, що досі лишилися для нього герметично замкненими. Починаючи з можливості жити й учителювати в Києві, викладати латину не в Золотоноші, а в Київській українській гімназії* (В. Домонтович).

Для категорії **події** властиве віднесення кожної дії до певного часу, співвідношення з моментом мовлення. Тому слова цієї категорії дають відповідь на

питання: *коли?* Вони можуть містити якісну і кількісну аспектуально-видову оцінку з актуалізацією питань: *як? як довго? як швидко? протягом якого часу?* На ці питання дієслова-предикати дають відповідь разом з *інтенсифікаторами*. Останні часто містять вказівку на межу дії (початок, завершення), на окремі її фази, кратність, її результативність. Саме категорія події уможливорює створення в тексті кількох різновидів часу і простору.

Родовим поняттям показу комплексу дій у художньому творі (подібно і в іншому дискурсі) є **подія**. Цим терміном можна назвати всю текстотвірну глобальну категорію, що виражає в комунікативній перспективі **основне повідомлення - рему** тексту. Видовими поняттями цієї категорії (за Н. Д. Арутюновою) є: власне-подія, процес, стан і факт. Н. Д. Арутюнова констатує, що "подія" наблизилася до "факту", що належить до сфери знання. Біографічна анкета просто перетворює події у факти, хроніка легко перетворює історичну подію у факт історії" [Арутюнова 1988, с. 199].

Категорія події позначає те, що трапилося з ким- або чим-небудь, називає дію, що відбулася в минулому або в даний момент, або відбуватиметься. Дії подійного типу пов'язані з поняттями "ситуація", "процес", "пригода", "випадок", "епізод", "стан речей".

Видова категорія "власне-події" відрізняється тим, що (за Н. Д. Арутюновою) "виділяється з потоку перебігу", складається з окремих **актів**, наближається за значенням до **процесу, стану** і протиставлена **факту**.

Покликаючись на З. Вендлера, Н. Д. Арутюнова називає події найпростішими елементами, що разом з предметами і фактами, належать до онтології світу, тобто пов'язують мову і мовлення з дійсністю, з життям, тому що події - "це родовий термін, що охоплює такі поняття, як процеси, дії, умови ... ситуації, зміни, стан речей, їм може бути властива повна номіналізація". Під останньою мається на увазі можливість повного або неповного сприйняття предиката висловлення. Подійний (процесуальний) предикат "повинен бути зрозумілим щонайпряміше": "Арешт злочинця відбувся при свідках (повна номіналізація з подійним значенням)" [Арутюнова 1988, с. 104].

На думку З. Вендлера, Н. Д. Арутюнової, предикат **факту** являє собою **неповну** номіналізацію з включенням *модусу думки, знання, відчуття, мовлення, емоцій* мовця. Таке висловлення-факт найчастіше постає як складнопідрядне речення з підрядною частиною з'ясувальною: *Я радію тому, що він виконав самостійно вправу*. Складні речення такого типу умовно називаються речення *"тому що"*. Предикат підрядної з'ясувальної частини може репрезентувати повідомлення про минулу подію, істинність (чи хибність) якого стверджується мовцем: *У газетах повідомили, що в Турції був землетрус*.

Предикат підрядної частини у висловленні-факті може позначати буттєвість, наявність, існування чогось: *Незважаючи на те, що йому уже минуло сімдесят років, він не виглядав старим*.

Головна частина у висловленні-факті здебільшого характеризує реакцію мовця на повідомлюване ним: *Я вважаю цілком випадковим те, що відбулося згодом*.

Особливої уваги вимагає розгляд *способів вираження предикатів* подій, процесів, фактів та їхніх значень у висловленні і тексті.

Подійні предикати. Предикати повної номіналізації і прямого значення виражають власне-події, що виражаються: а) особовими і безособовими дієсловами минулого доконаного; б) майбутнього простого, складного і складеного, теперішнього історичного; в) дієслівні й іменні складені форми присудка; г) дієприкметники і дієприслівники (одиночні й у складі зворотів).

Основною функцією подійних предикатів постає позначення динаміки дії, фіксування її відповідних фаз, встановлення їхніх часових меж, вказівка на некратність події, на результат дії. Подійні предикати постають у кількох семантичних типах:

Інхотивні дієслова, що позначають початок дії. Останнє наголошується префіксами: за-, під-, пі-, роз- і под.: *заспівав, піднявся, пішов*. Значення початку дії може позначатися "майбутнім розпочинальним": *почне розвиватися, розпочне співати*; майбутнім простим: *заспіває, піде*.

Фінітивні предикати ("термінативні"). Вони акцентують **кінець** усієї дії або останньої її фази. Для таких дієслів притаманні префікси: за-, при-, об- та ін .: *заспівав, прийшов, обговорили*.

Предикати зі значенням **охоплення усього тривання дії**. Ці дієслова найчастіше використовують префікс **про-**. У висловленнях з цими дієсловами-предикатами здебільшого використовуються інтенсифікатори, що вказують на тривалість, протяжність усієї тривалості: *Проговорили увесь день; Промовчав цілу годину*.

Предикати **досягнення**, що фіксують повне припинення дії процесу, неможливість його подальшого існування: *Розмова закінчена. Доц пройшов. Театр зачинили*.

Подійні предикати, що вказують на **завершення дії** й одночасно на її неповний вияв, містять префікси: *при-, по-*. Значення цих предикатів перевіряється за допомогою інтенсифікатора типу *"трохи"*: *привідкрив, присів, порозмовляли..*

Предикати **поступового здійснення дії** поєднують значення тривалості дії, процесу, стану з її наслідком: *Довго гриміло, але відгриміло. Хлопець мовчав, мовчав - і заговорив*.

Перфективні предикати позначають **результат** дії минулого, що наявний сьогодні: *сфотографував; зірвали яблука*. Перфективним формам не властива тривалість дії. Оскільки вони є формами минулого, то є наближеними до точки відліку в теперішньому (до моменту мовлення) або збігаються з ним: *Пакети виявилися в сумці*.

Особливого, *"квантового"* характеру подійний предикат набуває зі значенням **некрат носі і (не)теративності**, що реалізується за допомогою суфікса -ну-, окремих префіксів або нульовою суфіксацією, пор.:

однократність дії: *крикнув, штовхнув, крикнув;*

кратність (аористності): *встав, сів, помер;*

надкратність дії, що реалізується так званими "дієслівними вигуками", або "дієсловами ультрамиттевого виду", що дорівнюють кореню слова: *бух, трісь, скік, стриб*, пор.: *А заць скік у ліс* (Н. Забіла).

У подійному значенні (за Н. Д. Арутюновою), можуть бути використані девербативи у функції іменної частини присудка, підмета або додатка: *Про зустріч (= зустрітисся) ми домовились заздалегідь. Наша подорож відбулася (= Ми подорожували)*.

Суттєвим для подійних предикатів постає їхня здатність пов'язувати суб'єкти й об'єкти висловлення. При цьому в активному звороті предикат може констатувати результативний вплив суб'єкта на об'єкт:

без зміни об'єкта: *Я купив альбом;*

зі зміною об'єкта по завершенні дії: *Батко виховав сина;*

з виникнення об'єкта внаслідок дії суб'єкта: *Письменник написав книгу; Художник створив картину.*

Подійним предикатом у пасивному звороті постає граматичний вплив суб'єкта на об'єкт при логічному зворотному зв'язку: *Гори зруйновані вітром*. Реальний (логічний) суб'єкт у цьому висловленні - **вітер**, його ж синтаксична функція - додаток.

Семантико-граматичні можливості подійних предикатів продуктивно використовуються в художньому тексті, у складних синтаксичних цілих для зображення послідовності або одночасності актів. Такий конекторний ряд описує єдину подійну динамічну ситуацію минулого або майбутнього. Таку подійну ситуацію можна позначити терміном "випадок", "пригода", "епізод". Одна така "пригода" зображена М. Руденком. Поетичний текст М. Руденка побудований за схемою кількох ССЦ. Він описує одну подійну ситуацію, що складається з кількох коротких актів, репрезентованих конекторним рядом подійних дієслівних форм: *Я зустрів її, слизьку потвору, / Між: конвалій в росяній траві - І Поміж- сосен, що дивились вгору, / Де висіли тучі громові. // Це була така невідповідність - Квіти-перли і слизька змія! - Що природі за уяви бідність / Був готовий докоряти я. // Справді ж бо, образа в тім велика. Що в красу травневу заповзла / Ця отруйна гадина безлика - / Темний вихлюп світового зла. // Я вже був підважив каменюку / В іскорках соснової смоли - / Та побачив, як стару гадюку / Крихітні спіральки облягли. І / То були її рожеві діти, / Що жили у травах поміж: пнів. / Їх ще треба нестити й глядіти - / Ніжних, нерозумних пустунів. // Так вони в'юнились, так просили / Сонця й ласки, що мені умить / Збило подих і забракло сили / Камінь той на матір опустить* (М. Руденко. Гадюка).

Конекторний ряд глобальної категорії події тексту оформлений рядом предикатів минулого часу. Дієслівні форми докананого виду дають можливість автору в динаміці описати цю пригоду як послідовність каузально пов'язаних подій.

Конекторний ряд подійних предикатів зачину і розгортання вказують на шойно розпочату дію: людини-спостерігача і діяча і гадюки. Значення **початку дії** акцентовано за допомогою дієслівної форми з префіксом зу-: *зустрів*.

Окремі дієслівні форми недокананого виду відтворюють панорамність й об'ємність малюнку: *дивились, висіли*, а форми докананого виду динамізують: *був підважив, побачив, збило, забракло, опустить*.

Завершує зображення усієї події кінцівка, що оформлена за допомогою кількох предикатів у формі минулого докананого.

Цей поетичний текст насичений подійними предикатами, що зосереджують увагу читача на обмежених початком і кінцем дії актах. Паузи наголошені автором за допомогою розмаїття розділових знаків: крапок, ком, тире. Усі ці прийоми автора викликають у читача увагу до кожного акту і створюють загальну картину маленької пригоди, що відбулася і завершилася перед його очима.

Подійність у художньому тексті може оформлятися за допомогою **конекторного ряду предикатів докананого виду** у формі майбутнього простого і майбутнього початку (з допоміжними дієсловами типу *розпочати, стати*): *Встанемо з колін, і Держава встане. Ніхто нас більше не проведе. І почнемо так працювати, як ніколи досі... [засіяє величчю наша Країна* (В. Медвідь).

Гіпотетичне вставання з колін і постання Держави, в якому переконаний автор, зображено за допомогою ланцюжка передбачуваних, каузально пов'язаних подій, що зумовлять велич країни. Для показу такої цільності уся подія репрезентована в складному синтаксичному цілому.

Особливої уваги заслуговують синтетичні конекторні ряди, що постають внаслідок поєднання форм майбутнього простого і форм наказового способу. В цьому разі можна говорити про деонтичну модальність, а наявні форми недокананого

виду описують стан справ у феноменологічній реальності (за О. О. Семенець) і складають своєрідний підсумок висловленого:

*Чуже лахміття гордо скинь
І встань, як степ твій, чорна й гола,
І бенкетуючи, загинь,
Під грім від вироку - "ніколи".
Усім огнем твоєї тьми, Всім пеклом зради й самогуби Ти переможеця обійми,
Вцілуй свою отруту в губи!*

...Хай в горлі захлинеється крик, Коли пручається, вже забитий...

О, коли так навів, навів, -

Будь не Марія, а Юдіта (Є. Маланюк).

Н. Д. Арутюнова, цитуючи Т. В. Радзівську, наголошує, що позначення подій не стільки характеризують перебіг подій, скільки їх інтерпретують. У зв'язку з цим варто наголосити, що пізнання явища - це пізнання його різноманітних зв'язків з іншими явищами (подіями) різних сфер (часових, просторових, природних, особистісних, міжособистісних, громадських та ін.). Охарактеризувати подію - значить експлікувати усі зв'язки певної події з іншими подіями і виявляти тим самим його значущість у цій сукупності зв'язків (за Т. В. Радзівською).

У.2. Глобальна категорія часу. У Давній Греції міфологізували абстрактне поняття часу. Одним із начал світу давні греки визнавали Бога Часу - Хроноса, який, разом із Зевсом і Землею, народив Вогонь, Повітря і Воду. А вони, відповідно, створили покоління богів. Далі в багатьох мовах ім'я бога Часу "Хронос" перетворилося в інтернаціональний терміноелемент "хроно-", що сприяє формуванню цілого ряду складних термінів типу хронологія, хронографія, хронометрія, хронограф, хронометр, хроніка та ін. Ці терміни, називаючи розділи науки, явища, прилади, зберігають зв'язок з поняттям часу.

Вчені античності спостерігали за формою і змістом поняття Час. Давньогрецький філософ Платон прагнув пояснити етимологію поняття "час" і водночас осмислити і вловити сутність цього поняття. Він увів визначення етапу часу - "епоха". Аристотель пов'язував поняття Часу з категорією простору й увів визначення "вічності" як "безкінечності", "як повний сірок [існування] всього Неба". Аристотель звертав увагу на форму дієслова, що, на відміну від імені, виражає значення часу.

Вчені ХУП-ХУШ ст. висловили думку про існування **суб'єктивного часу**, поданого у відчутті. Філософи-сенсуалісти джерелом виникнення усіх знань вважали чуттєвий досвід (лат. тепзів - почуття), пор. сентенції з цього приводу сенсуаліста Джона Локка (1632-1704).

Французький філософ Анрі Бергсон (1859-1941) вважав можливим пізнання світу не за допомогою науки, а шляхом звернення дослідника до безпосереднього "бачення" світу, до інтуїції. Матерію, час, простір він визначав як різні форми тривалості.

Німецький філософ Імануїл Кант (1724-1804) визнавав простір, час, причину за "апріорні" явища, незалежні від досвіду людини. Але Кант щодо категорії часу заперечував будь-який натяк на абсолютну реальність. У праці "Критика чистого розуму" він констатував, що час "є не що інше, як форма внутрішнього почуття, тобто споглядання нас самих і нашого внутрішнього стану" [Кант 1999, с. 138].

Думки вчених про існування суб'єктивно пізнаваного людиною часу дали можливість лінгвістам пізніше звернутися до цієї проблеми і сприяли формуванню ідей про **суб'єктивний і психологічний час**.

Система типів часу

Поч. св.	:Р.Х	Цикловий час		К. св.
I	II	Н Сі Сг См Фізіологічний час	Есхатологічний (Релігійний) час	

Основна вісь репрезентує вічний, нічим не обмежений природний, космічний час, що частково поєднується з періодичною зміною на Землі пір року, дня і ночі (цикловий час). На цю вісь накладається також релігійний (есхатологічний) час, обмежений рядом етапів, що позначені знаками: I - Поч. св. - Початок світу; II - Р. Х Різдво Христове - (н. є.), К. св. - позначає ймовірний кінець світу. На вісь циклового і релігійного часу людина накладає систему міфологічних, світських подій, дат, свят (Різдво, Новий рік, Великодень та ін.).

Відповідний відрізок на шкалі часу займає фізіологічний час, що пов'язаний з ЛЮДИНОЮ, межі цього часу позначені народженням і смертю кожної людини: на схемі попи позначені знаками Н - народження, См - смерть. Протягом життя відбуваються різноманітні події: школа, весілля тощо, позначені знаками С < Ср.

Поряд з цими типами часу виділяється також історичний час. Його називають шкож емпіричним, фізичним, хронікальним і под. Такий, час, пов'язаний з відповідними циклами в житті природи, конкретними подіями в житті людини або ЮОЮГО суспільства, відображається в їхній хронології, тобто в описі логічно послідовного перебігу подій, фактів. Фіксування дат подій реалізується чишою рафією. Тривалість дії в її реалізації визначається хронометрією [Гак 1979, Є, 123].

У.2.1. Аналіз значення і форми часу в мові і мовленні. Уява про категорію «і» у історично складалася в сучасних мовах. її форми протягом епох змінювалися, в українській мові скорочувалася кількість аналітичних форм, модифікувалося І Іуууаалося або розширювалося) значення різних частин мови, особливо дієслів, що і імвнтично виражають категорію часу.

Змінювалося і ставлення лінгвістів до категорії часу. XIX і XX століття стали Періодом особливо інтенсивного її вивчення.

М. В. Ломоносов (XVIII ст.) вирізняв 10 форм часу дієслова, не розмежовуючи НШЕННЯ і форми часу і виду. У XIX ст. К. С. Аксаков і Н. П. Некрасов висунули теорію індсутності категорії часу в російській мові, тому що одна форма часу і способу легко шмііпопья іншою [ЛЗС 1990, с. 89]. "Ну, я пішов", - кажуть, хоча ще довго можна Продовжувати бесіду.

У працях П. Ф. Фортунатова (і його послідовників) була наявна спроба відмінити уї і форми дієслова і зарахувати їх до інших частин мови. Наприклад, минулий час мім нова і дієприкметника було віднесено до "родових слів", дієприкметник - до Прислівника тощо.

< (собливу увагу на категорію часу звернув О. О. Потєбня, який створив філософію ... івності, стверджуючи верховенство дієслова у складі частин мови, його НІЙбільшу абстрагованість і постійний розвиток за рахунок "одієслівлення" інших Чвстин мови.

Ісаак Ньютон (XVII ст.) ввів поняття "абсолютного часу" і "абсолютного простору". Простір і час описувалися ним як самостійні об'єкти, як своєрідні "місткості" предметів і процесів, незалежні від матерії.

У процесі розвитку науки постала теорія відносності, що подала уяву про відносний час (реляційна теорія часу). Терміни "абсолютний" та "відносний" час були використані В. В. Виноградовим [Виноградов 1971].

У лінгвістиці термін "абсолютний" час було замінено термінами: "абстрактний", "космічний", "природний", пор. монографію "Логический анализ языка. Язык и время" (За ред. Н. Д. Арутюновой, 1997). Неоднаковість термінів вказує на спроби вчених знайти найточнішу назву цього явища. Такий "природний" час, на думку цілого ряду лінгвістів, є лінійно спрямованим з минулого в майбутнє, безперервний, гомогенний (однорідний). Він не усвідомлюється нашими почуттями, несоціальний, не пов'язаний із зовнішніми подіями, що відображаються на відносному часі, що підвладні спостереженням, об'єктивним і суб'єктивним реакціям спостерігача. "Природний" час переважно пов'язують з категоріями вічності, безкінечності і цикловості, з "життєвими колами", з кругообігом у природі. Відносний час може бути кінечним, тобто співвіднесеним з іншим часом, точкою відліку, датою, він може поставати обчислюваним.

У різні епохи люди винаходили різні прилади для відліку часу. Спочатку години обраховувалися за зірками, потім були створені сонячний і пісочний годинник, згодом було придумано механічний, кварцевий, електронний, атомний годинник.

Давні пам'ятки нагадують про те, як можна було позначити час без годинника. У цьому разі застосовували описовий спосіб, знаходячи різні точки відліку. З цією метою застосовували усталені для певної зміни вартових. У Євангелії знаходимо: В четвергу ж стражу ночі (Мар. єв.).

Інколи сигналом певного часу міг бути крик півня (кура): "Навіть кур не закричав трикратно, відкрившись для мене" (Зогр. єв.). У IX-X ст. у слов'ян уже існували слова на позначення одиниць часу: *чась, годин*.

Внаслідок розвитку різних наук (філософії, астрономії та ін.) появились терміни, що називали одиниці виміру часу: *тропічний рік*, пов'язаний з періодом обертання Землі навколо Сонця; *зоряний рік* період обертання Землі щодо зірок. У XX ст. був запроваджений *ефемеридний час*, основною одиницею якого є *секунда*. Існує поняття "місцевий час", що залежить від географічної довготи. Відправною точкою *сонячного часу* є *грінвицький меридіан ("всесвітній час")*. Існує також "*час за поясами*", пор. у Росії розташовано більше 10 часових поясів.

Терміни-одиниці часу "хвилина" і "секунда" були запозичені з німецької мови, що є, у свою чергу, похідними з латинської. З метою координації дослідження категорії часу в 1966 році було створено Міжнародне товариство з вивчення часу (див.: [Кандрашина Е. Ю. и др. Представление знаний о времени и пространстве в интеллектуальных системах / Под ред. Д. А. Поспелова. - М.: Наука, 1989. - С. 66 - 98]).

Вчені виділили типи часу в інтелектуальних системах: природних мовах, культурах, мистецтві. їх досить легко можна відобразити у схемі, що ілюструє взаємодію між собою системи цього часу (за Є. Ю. Кандрашиною [Кандрашина Е. Ю. и др. Там само, с. 80]).

Категорія часу ґрунтовно досліджувалася у працях О. О. Шахматова, О. М. Пешковського, В. В. Виноградова, М. С. Поспелова, Ю. С. Маслова, В. М. Русанівського, І. Р. Вихованця, О. В. Бондарка та ін. Були розмежовані категорії часу і виду (аспекту). У дослідженнях з категорії часу й аспекту уведено поняття: "момент мовлення", "момент референції", що збігається або не збігається з подією і "моментом мовлення" (Х. Рейхенбах). Поряд з цими поняттями постав термін "точка відліку". Щодо "моменту мовлення" "точкою відліку" було встановлено поняття "вторинний час", що розподіляє фази процесу (або події) на шкалі часу.

У процесі вивчення давніх мов вчені звернули увагу на те, що давні слов'яни в минулому часі виділили *передминулий*, *давноминулий* (*плюсквамперфект*), *незавершений* тривалий минулий час (*імперфект*), *завершений* короткий минулий (*аорист*), *минулий з результатом у теперішньому*, *передтеперішній* (*перфект*). Аналогічно членувався і *майбутній час*: *передмайбутній*, *майбутній починальний*, *майбутній тривалий*, *завершувальний майбутній*. При цьому категорія часу своєрідно поєднувалася з категорією виду (пор. подібне в латинській мові). Такі значення часу стали кваліфікувати як "вторинні", їм притаманна зміщена точка відліку, що не завжди збігається з моментом мовлення.

Н. Д. Арутюнова об'єднує всі типи часу у дві взаємозв'язані моделі:

Часова модель шляху людини, куди включені *фізіологічний*, *об'єктивний*, *суб'єктивний*, *психологічний* та інші час;

Модель потоку часу, куди належать *циклічність космічного часу*, з властивістю незворотності, безкінечності, лінійності тощо [Арутюнова Н. Д. *Время: модели и метафоры*. - М.: Наука, 1997. - С. 53].

Обидві часові моделі відображаються в мові художніх творів (пор. кваліфікацію "художнього часу").

У.2.2. Категорія художнього часу. Усі типи часу знайшли відображення в художніх текстах, де сформувалося кілька типів художнього часу. Найчастіше зустрічається **реальний об'єктивний** художній час, що використовується в монологічному мовленні. Сюди включається також **цикловий час**.

Поряд з реальним об'єктивним часом автор (мовець) може ввести також **реальний суб'єктивний** художній час, описавши його як явище нелінійне, неоднорідне, з наявністю алогізмів та аномалій у часі, відображених у монологічному і діалогічному мовленні. На цьому ґрунті формується **психологічний час** зі зміщеннями, з наголошенням мовцем особливої емоційності при описі індивідуальних переживань. Психологічний час, використаний у художньому мовленні, занурений у глибини психологічного світу людини, є одним із його складників. Аналізуючи суб'єктивний час, Н. К. Рябцева констатує, що він постає способом, необхідним для того, аби стиснути або розтягнути шкалу фізичного часу. Н. К. Рябцева вводить також поняття "**духовного** (або **сакрального**) часу", що дозволяє вийти за межі звичаєного часу. Зворотним аспектом духовного часу вона вважає "світ містичний, астральний, спиритуальний, окультний, надприродний", тобто **іраціональний світ** [Рябцева 1997, с. 81, 82]. На її думку, "мова дозволяє не тільки повернути час, зупинити його, перегнати або відсторонитися від нього, але й побудувати на його основі паралельні, "трансфізичні", за Д. Андреевим, світи" [Там само, с. 94].

Саме тому дії **художнього тексту** можуть бути віднесені до далеких таємничих світів минулого і майбутнього, до часу і простору: фантастичного, міфологічного, космічного. Останнє дозволяє письменнику суб'єктивно чи значною чи незначною частиною домислу описати **іреальний час** різних світів. З-поміж найпоширеніших

типів іреального часу слід вважати: **астральний**, **інфернальний**, **чарівний**, **міфологічний**, **казковий**, **фантастичний**, **фантазмагоричний**, **час Задзеркалля**.

Художній час може бути репрезентований як **реальний об'єктивний**, **цикловий**, **суб'єктивний**, а також **іреальний час** різних типів

Точка відліку часу в художньому тексті. Точка відліку художнього часу формується поряд з іншими точками відліку, що переміщені у певному векторному напрямі. Диференціюють **три точки відліку: тимчасову, просторову і вектор особистого виміру**. Здебільшого вважають, що точкою орієнтації для просторового виміру є місце проголошення висловлення, для часового - час вимови висловлення, для особистого - мовець [Ионесян 1990, с. 34-35].

Найчастіше **точка відліку часу** розташовується мовцем у теперішньому і при цьому умовно вона **збігається з моментом мовлення**.

В такому разі висловлення побудоване за схемою хронотопу: Я <> Тут <=> Тепер: *Я милуюсь польотом бджоли*. На думку автора, дія суб'єкта збігається з часом її опису в мовленні.

Зберігаючи точку відліку часу в **теперішньому**, мовець подумки легко спрямовує свою увагу в минуле: *Розсунулись, мов карти, стіни, / угору стеля поплила, / і вікна згасли в синій тіні, / найближчі речі вкрила мла. / Так ява стала сном. / Уже не стеля, лиш глибін, / Уже не стіни далечинь / і, наче іскри в тиші сплячій, / далекі, недосяжені в мряці, / дзвінки, мінливі та дрижачі, / засяли над столом. // / І я спокійний та не вгнутий / під небом, що важке, мов камінь. / Мені сьогодні не заснути. / Пишу холодними руками / оці слова* (Б.-І. Антонич). Основну позицію висловлення посідає предикат *пишу*, що є точкою відліку часу в теперішньому і точкою відліку особистого виміру - *мені*. Форма предиката - **теперішній час пишу** - є дієсловом дії з точкою відліку часу, що збігається з моментом мовлення і дозволяє перемістити дію в різні етапи минулого часу. Факти-події "*Розсунулись, мов карти, стіни*", "*угору стеля поплила*", "*вікна згасли в синій тіні*", "*найближчі речі вкрила мла*" віднесені до минулого завершеного з результатом у теперішньому. Подія "*ява стала сном*" є передтеперішньою миттєвою, завершеною і також з результатом у теперішньому. Несуперечливим було б поєднання таких предикатів з інтенсифікаторами: "*в ту хвилину*", "*в ту ж мить*", вони передбачаються, але автор, тонко відчуваючи міру, не використав їх. Оптимальною вершиною часу цього висловлення є **точка відліку в теперішньому**, що утримує **результати** дій у минулому і передтеперішньому часі, що збігається з моментом мовлення.

Мовець може **теперішню дію і момент мовлення (точку відліку)** пов'язувати в одному висловленні з подіями минулого і передтеперішнього, майбутнього: *К у готельному номері. Вона розуміє, що вже час попрацювати, усистематизувати пройдене. К намагається щось робити. ... К буде слухати музику, курити і дивитися на вечірній Львів. А хлопець розповідалиме дуже багато цікавих історій, жартуватиме і дбатиме про те, щоб К було якнайкраще. І її справді було незле, і хлопець видавався цілком приємним* (Т. Прохасько)..

Точка відліку в **теперішньому** часі, пов'язана з точкою відліку виміру (постать персонажа "*вона*") персонажа, логічно підкреслює порядок слідування дій: від можливого планованого майбутнього через теперішнє шляхом згадування минулого, саме до останнього звернена наступна розповідь. Можливий інтенсифікатор "*перш ніж*:" не використаний автором.

Точка відліку може знаходитися в **минулому щодо різних етапів минулого**. При цьому точки минулого можуть використовуватися після **давноминулого** і

передперішнього. Такі форми часу кваліфікуються як їхні вторинні функції. У цьому разі особливу роль відіграє **вид (аспект)**, пов'язаний з категорією часу. **Недоконаний вид** минулого часу позначає віддалену від моменту мовлення дію, а **доконаний вид** - близьку (за К. Г. Краснухіним), тому що відсутність значення тривалості у перфективних форм позбавляє їх значення віддаленості в часі: *Опівночі, як звичайно, я випив дві склянки міцного, холодного чаю, і, замість того, щоб як звичайно в ці нічні години працювати, сьогодні я дозволив собі спочити й розважитись: переглядати привезені книжки й перегорнути сторінки моїх улюблених письменників. Я довго перечитував окремі сторінки, обдивлявся палітурки, шрифти, папір, формат, усе те, що найбільше вабить у книзі кожного бібліофіла. Уже пізно вночі, збираючись лягати спати, я згадав, що завтра треба буде подати до заводської адміністрації рапорта з поясненням причин, через що саме я мусив спізнитися з приїздом на цілі два тижні. Я написав заяву: "Маю повідомити заводоуправління 1-ого Київського Металургічного заводу " Червона зірка", що через незалежні од мене обставини (поранення) я перебув у хірургічній лікарні два тижні, що й спричинилося до запізненого мого повороту з командировки. Посвідку за моє перебування з 25/IX до 1/Х-ого н.р. в Берлінській хірургічній лікарні "Милосердного самаритянина" (МаШ-зігаззе, 49) за № 783 і за підписом старшого ординатора Герцфельда до цього прикладаю. 27 листопада р. 1927" (В. Домонтович).*

У цьому разі точка відліку збігається не з моментом мовлення, а з часом здійснення дії. Н. Д. Арутюнова кваліфікує такий спосіб показу історичного часу події "хронологічною моделлю", де причини передують наслідку, а події описуються наче "на спільній лінії наслідку". Водночас наголошується, що точка присутності хроніста-спостерігача "пригнічена описом самої події" [Арутюнова Н. Д. *Время: модели и метафоры.* - М., 1997. - С. 61].

Точку відліку часу закріплюють, визначають її позицію, фіксують на ній увагу прислівники часу (інтенсифікатори) типу *тепер, згодом, потім* та ін. Поетапному наближенню до точки відліку сприяють інтенсифікатори: *спочатку, давно, ще потім, уже* тощо.

Виділення **точки відліку**, співвіднесення її з певним часом події або моментом мовлення має значення не тільки для висловлення, але і для часу усього складного синтаксичного цілого, що може бути частиною усього тексту твору або дорівнювати поетичному тексту, новелі.

Точка відліку часу відіграє роль відповідної часової межі протяжного тексту і разом з іншими точками відліку (особистого виміру, розташування мовця і спостерігача), встановлює зв'язки різного типу: граматичні, смислові, логічні - з іншими формами часу та їхніми етапами в межах висловлення або ССЦ. Водночас формується так звана "внутрішньомовна модель" часу одиниці тексту. Точка відліку системно організовує внутрішньотекстову модель часу усієї події в межах ССЦ або тексту, посилюючи тим самим текстотвірні властивості компонентів моделі часу в їх конекторному ряду.

Усі способи показу моделі часу в художньому тексті умовно поділяються на **реальні та ірреальні.**

Категорія художнього часу відіграє суттєву роль у формуванні змісту тексту. Формуючи новий образ світу, автор розташовує його у відповідних межах часу і простору, притаманних / непритаманних певній ситуації, що зумовлено авторською настановою. З. Я. Тураєва пише: "Художній час не постає безпосереднім відображенням реального часу. Це своєрідна модель дійсності. В ньому поєднуються

відображення об'єктивного світу (недзеркальне, непряме, ієрархічне) і домисел. Художній час характеризує сплетення властивостей реального, перцептуального й індивідуального часу" [Тураєва 1986, с. 87].

У.3. Категорія художнього простору. Поняття *простору* - багатозначне. Тривалу історію цей термін має у **філософії**. Найчастіше, коли тлумачать категорію простору, покликаються на Ньютона і на Лейбніца. Ісаак Ньютон сформував уяву про фізичну карту світу. Так, у "Началах" він обґрунтував поняття абсолютного руху, пов'язаного з порожніми вмістилищами: абсолютним часом і абсолютним простором. Розглядаючи закони руху планет, учений визначив теорію їхнього тяжіння у Всесвіті. Перший "поштовх" руху небесних тіл він пов'язав з Богом, а категорії часу, простору вважав самостійними явищами, що не залежать одна від одної.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) матерію уявляв у формі безкінечної кількості **монад**, що керуються вищою монадою (абсолютом, Богом). Остання створює гармонію світоруху і світорозвитку. Теорія пізнання світу, за Лейбніцом, це, насамперед, розум, інтелект, а не почуття, на чому наполягав сенсуаліст Дж.Локк. Простір для Лейбніца - це "відносне" явище, що "залежить від тих об'єктів, що знаходяться в ньому, і визначається порядком співіснування речей" [Топоров 1983, с. 228].

За сучасними філософськими тлумаченнями, кожний рівень організації природи складається з відповідних об'єктів, яким властива та чи інша протяжність, сукупність яких називається *простором*. У силу притаманної "протяжності (лінійними, ємними, двохмірними характеристиками) об'єкти певним чином розташовуються один щодо одного. Такі співвідношення, як "ліворуч", "праворуч", "нижче", "вище", "під кутом", цілком викінчено називаються просторовими співвідношеннями. *Простір це вираження співіснування матеріальних об'єктів*" [Канке 2000, с. 241].

"Словник української мови" подає такі значення цього поняття: 1) одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю і обсягом; 2) необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею; 3) вільний, великий обшир; просторість; 4) перен. відсутність яких-небудь обмежень, перешкод у чомусь; воля [VIII, с. 298].

О. М. Селіверстова тлумачить поняття "простір" також у мовному вимірі, кваліфікуючи його як відображене в мові щось, у межах чого може знаходитися об'єкт (елемент) або мати місце дія чи подія [Селіверстова 1990, с. 10].

З позицій когнітивізму простір описує О. С. Кубрякова, що, на її думку, "постає найбільшою за своїм масштабом, найважливішою для сприйняття світу і всієї життєдіяльності людини, а тому однією із найсуттєвіших за своїми наслідками ... цілісністю", яка уміщує людину. Простір - "це серце усього суцього, оточення, в якому усе відбувається і трапляється" [Кубрякова 1997, с. 26]. Вона акцентує увагу на протиставленні *Тла* і *Фігури*, що не можуть бути уявленими одне без іншого, тобто в простір як складники "умонтовані" **ряди об'єктів**. "Об'єкту притаманні відповідні фізичні характеристики: контури, розмір або об'їзд, колір, форма та ін." [Там само, с. 27].

Об'єкт у просторі має певне місце, що є "частиною простору, який займається об'єктом, й обмежуваною ним". **Місце:** площина, поверхня, точка (на мапі), відбиток ("він займав багато місця в моєму житті"), вмістилище ("місце в залі") тощо [Там само, с. 27 - 28]. О. С. Кубрякова констатує, що "судження постають не про об'єкти як такі, але про ті почуттєві враження, які зумовлені ними" [Там само, с. 28].

При цьому суттєвим є місце, роль і значення певного об'єкта в просторі, тому що картину простору у мовній свідомості ні в якому разі не слід обмежувати ніяким

фізико-геометричним прообразом: простір не постає простим вмістилищем об'єктів, а конституюється ними, і в цьому сенсі вона є вторинною щодо об'єктів.

У художньому тексті, крім єдиного терміна "простір", можливий поділ на "зовнішній" і "внутрішній" світ героя, на "реальний" та "ірреальний простір", що, у свою чергу, формує множинні світи.

Поняття "об'єктом" також диференціює їх на учасників комунікативного акту (1-а і 2-а особа), де 1-а особа - суб'єкт, а об'єкти - 2-а і 3-я особа. *Об'єкти* в цьому разі можна кваліфікувати як учасників подій або ситуацій. У процесі аналізу художнього тексту визначається також "спостерігач", його місце в описуваному просторі, точка його "особистого виміру", що може збігатися з точкою відліку часу і простору. Точки відліку часу і простору здебільшого притаманна властивість вектора, спрямованість, оскільки спостерігач і мовець можуть переміщуватися в просторі.

Художній простір, вважає З. Я. Тураєва, "постає формою буття ідеального світу естетичної дійсності, формою існування сюжету, просторово-часовим континуумом зображуваних явищ, що відрізняється від реального просторово-часового континууму. Ця просторово-часова форма притаманна лише художньому тексту, не як елементу матеріального світу, що існує в реальному часі, а як образна модель дійсності, яка продукується у творі" [Тураєва 1986, с. 20].

Постаючи образною моделлю дійсності, художній простір формується мовцем і є результатом його вибору, зумовленим відповідною авторською настановою, жанром твору, часом зображуваної події, часом написання художнього тексту і навіть настроєм письменника.

Змістова категорія художнього простору (і категорія часу) репрезентована двома основними типами: 1) реальним художнім простором та 2) ірреальним простором. Реальний художній простір досить правдоподібний, хоча з можливою долею домислу описує існуючий (або такий, що в минулому існував) світ дійсності. Дослідники (І. Р. Гальперін, З. Я. Тураєва) розмежовують: об'єктивно репрезентований (перцептуальний) світ, коли мовець (оповідач, "образ автора") зображує цей простір, оповідаючи від 3-ої особи або перебуваючи поза межами віднайдення (за М. М. Бахтіним); 2) суб'єктивний (концептуальний) світ описується від 1-ої особи мовця з включенням образних просторових вимірів.

Ірреальний простір зорієнтований на опис неіснуючих світів, створених в уяві художника: астральний світ, інфернальний, чарівний, фантастичний, казковий, паралельний світи.

У.3.1. Реальний художній простір. Об'єктивно описаний предметний світ окремого фрагмента простору найчастіше репрезентує картини земної дійсності. Простір може бути зображений як відкрита площина, це може бути протяжність, що простягається на всі боки (за О. С. Кубряковою), через яку прямує погляд людини і яка доступна їй за панорамного охоплення. Відкритий простір змальовує степ, море, гори та ін. Цей простір поєднується з образом людини, що перебуває в дорозі. Таке переміщення у просторі називається лінійним. Воно може позначати рух вперед / назад, вверх / вниз, ліворуч / праворуч.

Засобами граматичного оформлення категорії відкритого лінійного простору постають здебільшого дієслова спрямованої дії або вказівки на певне місце (таких локативних дієслів понад 400): *йти, бігти, летіти, пливати, прямувати* і под.; а також: *знаходитися, бути, розташуватися* та ін.

Суттєву роль в оформленні просторових відношень відіграють прислівники місця або напрямку дії: *тут, там, нагорі, внизу, вперед, назад*. Вони легко перетворюються у похідні прикметники: *іде попереду* - прислівник; *попереду заgonу*

вторинний, похідний прикметник, що зберігає просторове значення. Подібну функцію реалізують часто і первинні прикметники, що можуть вказувати рух до об'єкта: *поїхати до Києва*; переміщення у просторі у зворотному напрямі: *їхати з Києва*; рух з поверхні предмета: *зі столу*; на поверхню: *на стілі*; між предметами: *між будинками*; місцезнаходження: *знаходиться (бути) в селі* та ін.

Лінійно перемішувани суб'єкти та об'єкти у відкритому просторі поєднуються з локативними і створюють різні їхні комбінації, що сприяє поширенню багатозначності дієслів, витворенню переносних значень: *Полуднева пора прийшла до нас* (М. Руденко); *Непогода пройшла пролетіла* (Т. Прохасько); *[місяць йде до землі у гості (БА. Антонич); На північ йшли люди дощ. На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами вже зазеленіло теж; йшло, і мріялось сонцем, за сонцем на Американський материк, тому там океан, там велично й синьо* (М. Хвильовий).

Те саме локативне дієслово поєднується з цілком різними об'єктами: конкретними, абстрактними, пов'язаними зі світом людини (зовнішнім і внутрішнім), зі світом природи, з тваринами, з предметним світом тощо.

Кожне дієслово, вказуючи на переміщення в просторі, називає ступінь інтенсивності руху: *йде летить мчить стрибає пливе котиться бредє* та ін.: */ знову йдемо разом навістріч долі* (Л. Талалай). *Летить душа моя, нічого не скажавши...* (Т. Осьмачка). *Мчить річка неглибока через камінні запони* (В. Махно). *О, ні стрибай ти, зоре, зачекай...* (П. Филипович). *Пливе хмарина, пливе за долею моєю* (М. Матіос). *Котиться та й котиться моя доля, та усе під гору* (М. Вінграновський). *Бредє думка знову до рідного порогу...* (М. Руденко).

Лінійний рух об'єкта (або суб'єкта) у просторі найчастіше спрямований "вперед-назад". Такий рух завжди пов'язаний з категорією часу, оскільки будь-яке переміщення у тому чи іншому просторі пов'язане з нетотожністю точки часу. Для опису такого руху з урахуванням часу автор у тексті послідовно називає ті або інші предмети, що постають перед тим, хто інтенсивно / неінтенсивно переміщується земним, водним, повітряним або іншим шляхом. Зміна таких предметів залежить від інтенсивності переміщення, внаслідок чого вони або швидко, або повільно з'являються в його полі зору, змінюючи один одного в міру переміщення вперед.

У.4. Категорія оцінки та рівні її репрезентації в тексті. Особлива текстотвірна роль належить категорії оцінки. Оцінка - це безпосередня або опосередкована реакція мовця (*суб'єкта*) на спостережувані, уявні дії, ознаки, ознаки ознак реальних об'єктів, об'єктів внутрішнього і зовнішнього світу мовця. Н. Д. Арутюнова наголошує, що "Зв'язок оцінного значення з автором мовлення різнобічний. Оцінка виражає особисту думку і смаки мовця, а вони різні в різних людей... Оцінка, породжена бажанням, відрізняється від оцінки, що зумовлена обов'язком, і від оцінки, зумовленої потребою.

Оцінка соціально зумовлена. Її інтерпретація залежить від норм, ustalених в тому чи іншому товаристві ... Соціальні інтереси і мода, престижність і неготованість формують і деформують оцінки" [Арутюнова 1988, с. 6]. Н. Д. Арутюнова наголошує на ролі адресата мовлення, на якого може впливати оцінне висловлення: воно може спонукати слухача до дії, висловлювати йому похвалу або осуджувати чиїсь вчинки.

Аналіз значень оцінних слів дозволяє констатувати, що для адресата важливе не розуміння значення слів оцінки, а її інтерпретація, тому що при цьому повинні враховуватися "численні прагматичні імплікації", тобто додаткова інформація, що ґрунтується на життєвому досвіді адресата, який інтерпретує оцінку, намагаючись витлумачити її.

Якою б мірою важливим не поставало *сприйняття оцінки адресатом, особливою* *роль мовця або групи мовців*, чітими "інтересами, поглядами (соціальними, етичними, естетичними)" зумовлена оцінка, "і тільки щодо них оцінке висловлення може розглядатися як істинне або неістинне. Воно позбавлене параметру об'єктивної істинності" [Там само, с. 51].

Категорія оцінки формується на широкому тлі *нейтральної лексики*. При цьому слова називають предмет, його дії, стани та ознаки, не встановлюючи цінності названого явища, не актуалізуючи питання: добре це чи погано? Так, відносні прикметники здебільшого не містять оцінки: *дерев'яний стіл, металева шафа, дільничий лікар*. У контексті з протиставленням, зіставленням, у поєднанні з іншими предметними словами і відносні прикметники можуть набувати значення оцінки, пор.: *ця шафа дерев'яна, а та металева* та ін.

У.4.1. Способи вираження оцінки. У мові існує цілий ряд способів вираження оцінки на різних ярусах системи: а) лексико-семантичному: *сум, страх, печаль, чудовий, прекрасний*; б) фразеологічному: *золоті слова, золоті руки, чорна ніч, кіт наплакав*; в) морфологічному: ... *і оця лейтенанта починає мені говорити...* (П. Загребельний); *Сина ти моя, сина...* (Нар.тв.); г) словотвірному: *добренький, малесенький, синок, донечка, матуся, татусь* та ін.

При аналізі морфологічного рівня репрезентації категорії оцінки треба послідовно диференціювати внутрішній потенціал слова і функціональний потенціал певної форми. Так, з-поміж іменників внутрішня наявність оцінки притаманна лексемам типу *біль, радість, мука, біда, нещастя*, подібне спостерігається і в межах словосполучень, пор.: *пора юності, море сміху, на нашу біду, море вогнів, на превеликий жаль*. З-поміж іменників оцінка легко передається відповідними суфіксами: *хлібця, рученя, офіцерна, бабище, свекрушисько* та ін. Ще ширший діапазон реалізації оцінки притаманний прикметникам, що можуть бути в атрибутивній і присудковій позиції, виступаючи іменною частиною складеного присудка. Оцінка може виявлятися за допомогою відносного і безвідносного ступенювання: *зелений - зеленіший - найзеленіший* і *зелений - зеленавий - зеленощий; синій - синіший - найсиніший* і *синій - синявий - синющий*. Прикметникам властиві функції кваліфікації і характеризації: *Микола старший; Небо синяве*.

У чомусь подібний потенціал притаманний іншим частинам мови, пор.: а) дієприкметникам (*зозла промовлене слово; завідувач пішов засмучений*); б) числівникам (*перші невдачі; п'ята колона; з п'ятого на десяте, п'яте колесо до воза; яблука першого / другого сорту*); в) займенникам (*кожен сам за себе; хоч хто-небудь; Така незабутня зустріч!* та ін.); г) дієсловом (*веселитися, жартувати, іронізувати, знижувати, сумувати, радіти, ганьбити, засмучувати, кохати, страждати, переживати, ненавидіти, комплексувати* тощо); г) дієприслівникам (*Він відповідав, хвилюючись; Нахмурившись, він скося подивився на мене; Переживаючи, хлопчик підійшов до директора*); д) інфінітивом (*любитель повеселитися, мастак пожартувати* та ін.); е) прислівникам (*дуже радий, напрочуд теплий, надто щасливий, занадто вередливий, заледве помітний* тощо); е) словам категорії стану (станівник): *Як присмню надворі після дощу! Було радісно. У кімнаті затишно*.

До складу оцінних слів належать також слова, словосполучення і речення, що перебувають з реченням у модальному зв'язку і виражають експресивно-модальну оцінку типу: *на щастя, на мій подив, як мені здається, як кажуть люди* та ін. Вони

позитивно або негативно оцінюють усе речення: *На щастя, дощ скінчився досить швидко*.

Вільно приєднуючись до речення, вигуки (вигуківі речення), також несуть певну оцінку повідомлюваного: *А нуте, напцлась! Наша, наша придалась* (Т. Шевченко). *Та я за тобою, несовісний хлопче, від самого півдня ось кіними гасаю* (А. Головка).

У.4.2. Типи оцінок. Існує цілий ряд класифікацій типів оцінок. До найвідоміших класифікацій належать виділення типів об'єктивних оцінок, які Шарль Баллі називає "диктумом". Диктум пов'язаний із синтаксичним і морфологічним способом формування предикатності і предикативності речення. Роль диктуму при цьому полягає в реалізації відношення мовця до дійсності з погляду реальності або ірреальності того, що відбувається. Найсуттєвішою тому постає категорія способу: *реальний* - дійсний, *ірреальний* це наказовий, умовний, бажальний, яким не властива категорія часу.

Інша група оцінок є суб'єктивною. Її Ш. Баллі назвав "модусом". Суб'єктивна оцінка охоплює **раціональну**, тобто логічну, інтелектуальну оцінку мовцем висловлення щодо його співвідношення з дійсністю. Ця оцінка виражає реакцію не почуття, а розуму, логіки роздумів мовця.

До *суб'єктивних оцінок* належать також **аксіологічні** і **частковооцінні** типи (за класифікацією Н. Д. Арутюнової, Є. М. Вольф та ін.). Термін "аксіологічна оцінка" утворений від грецького *axiōz* "цінність". Тому загальнооцінні слова містять оператори (маркери) - "гарний" - "поганий", на їхній основі формують градуальні синонімічні ряди, пор.: *гарний* прекрасний, чудний, чудовий і под. Другий синонімічний ряд буде поставати антонімічним щодо першого. Його домінантою є слово *поганий* недобрий, паскудний та ін. [Арутюнова 1999, с. 198].

До частковооцінних належать слова, що спеціалізуються на вираженні:

• **емоційної оцінки**

Термін утворений від франц. етогіоп, що походить від лат. етоуеге - "збуджувати, хвилювати почуття". Емоційна оцінка називає *позитивні* або *негативні* почуття мовця, зумовлені об'єктом, його діями, станом та ін., наприклад: *радість, подив, гнів, досада, сум* тощо. Слова позитивної і негативної оцінки найчастіше утворюють антонімічні пари.

Позитивна оцінка:

*гарний
присмний
добрий
щедрий
дружний
веселий
радісний
улюблений
захоплений
таїн.*

Негативна оцінка:

*поганий
неприсмний
злий
скуний
ворожий
похмурий
печальний
ненависний
зневажливий*

Позитивні і негативні емоційні оцінки можуть виражатися абсолютною (*добре пога/ю*) і порівняльною формами: *краще гірше*; модальними словами: *радий, зобов'язаний*; вставними словами: *на щастя, на жаль*; логічним наголосом: *Чи ти це?* і порядком слів: *Вдарив хто?*

• **естетичної оцінки**

Термін "естетичний" походить від грецького слова - "відчуття прекрасного", "пов'язаного із задоволенням прекрасного" та ін., пор.: гарно, вишукано, ефектно і под.

Література

1. Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. Типи мовних значень: Оцінка. Собр. Факт. - М.: Наука, 1988. - 340 с.
2. Арутюнова 1999: Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. - 2-е изд. - М.: Языки русской культуры, 1999. - 901 с.
3. Виноградов 1971: Виноградив В. В. О теории художественной речи. - М: Высш.шк., 1971. - 210 с.
4. Гак 1979: Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка: Морфология. - М: Высш. шк., 1979. - 304 с.
5. Ионеску 1990: Ионеску Е. Р. Противоречивость и точка отсчета // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. - М.: Наука, 1990. - С. 31-47.
6. Канке 2000: Канке В. А. Философия: Учебник. - 3-е изд. - М.: Логос, 2000. - 456 с.
7. Кант 1999: Кант И. Критика чистого разума. - М.: Наука, 1999. - 512 с.
8. Кубрякова 1997: Кубрякова Е. С. Язык пространства и пространство языка: к постановке проблемы // Известия РАН. - Серия литературы и языка. - 1997. - Т.56. - № 3. - С. 21-40.
9. ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 695 с.
- Ю.Селиверстова 1990: Селиверстова О. Н. Контрастная синтаксическая семантика. - М: Наука, 1990. - 345 с.
- П.Топоров 1983: Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. - М.: Наука, 1983. - С. 221-241.
- 12.Тураева 1986: Тураева З. Я. Лингвистика текста. - М.: Просвещение, 1986. - 321 с.

Опубл.: *Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. - Донецьк: ДонНУ, 2006. -С. 87-104.*

А. П. Загнітко

ЗАКОНОМІРНОСТІ І НАПРЯМИ ВНУТРІШНЬОРЕЧЕННЄВОЇ АКТУАЛІЗАЦІЇ

Внутрішньореченнєва актуалізація члена речення - це його відрив від основної структури речення, від внутрішньореченнєвих структурованих і реченнєвотвірних зв'язків. Ці різновиди зв'язків належать до тих величин, що забезпечують творення речення і силу його доцентрових зв'язків, завдяки яким існує речення як формально-граматична і семантико-синтаксична цілісність, що витлумачується за принципами іконічності як відображення відповідного розташування речей у природі. Вичленування того чи іншого компонента речення зумовлює його атомізацію і набуття власної внутрішньотекстової значущості, що вимірюється напрямками актуалізації та замкненістю текстових величин на ньому. Таку атомізацію не слід сплутувати з приєднанням, тобто з послідовним доповненням інформативного тла речення відповідними кваліфікаційно-характеризувальними величинами, пор.: *Сьогодні Україна з радикальними переїнами її "літературного побутування"*

становить собою, мабуть, унікальний об'єкт науково-критичного осмислення. Таким і стала б, не будь того, що література наша (як звичайно мовиться) перебуває нині трохи чи не в комі, оскільки усталені колись форми творення та функціонування художнього слова зруйнувалися, а нові... нові вимагають, крім осмислення, ще й налагодження. Ну, хоча б спершу на рівні національного книговидавництва.

Бо... і тут має йти вже знаний до дрібниць набір так званих негарздів наших: немає коштів, немає паперу, немає тиражів, немає книготоргівлі, немає читача, немає... літератури і, відповідно, літпроцесу (Сивокінь Г. Процес пішов... Геть? // Літературна Україна. - 1988. - 22 січня) і *Да, хороші, чесні люди були. Нелукаві, нехитрі* (М. Стельмах). У першому випадку структурно зумовлений компонент - підрядна частина - вичленується від основної частини в силу своєї інформаційно-сміслової значущості, структурної нетотожності та прагнення виділити й актуалізувати смисл. Таке вичленування у науці здебільшого називають парцеляцією, що за своїм функціональним виявом охоплює нерівнорядні явища, оскільки характеризується багатогранністю репрезентацій у структурі простого і складного речення. Другий приклад відображає закономірності статичного, конструктивного приєднання, що полягає у вираженні певного типу смислових відношень, зокрема додавання, уточнення і характеристики попереднього компонента, що й відображено в самому визначенні приєднувальних конструкцій як таких різномірних синтаксичних побудов, "які мають ту спільну ознаку, що вони формуються як додаткові частини попереднього речення в контексті, але виділяються в окреме самостійне речення - повне чи, здебільшого, неповне" [Сучасна 1972, с. 283]. Мова, очевидно, йде не про речення у системно-відтворюваному статусі, а про речення-висловлення, забарвлене відповідним ілокутивним смислом, оскільки у формально-синтаксичному плані в такому разі репрезентоване одне речення, якщо, звичайно, не постулювати підхід до кваліфікації речення, запропонований свого часу З. Клеменсевичем, про те, що речення може бути потрактованим і з позицій гречності (за З. Клеменсевичем, речення - це "текст, після якого можна перервати розмову без небезпеки негречності" [Клеменсевич 1957]), або ж дотримуючись формально-пунктуаційного принципу визначення речення (текст, що починається великою літерою і закінчується крапкою або іншим окресленням знаку закінчення (за Р. Гжегоржиковою [Огге^огсгукохуа 1998, с. 10])). В усіх вимірах, зокрема, ісихолого-когнітивному ("закінчена думка"), логічному ("судження логічне"), комунікативному ("найменша одиниця тексту, що може бути самостійною комунікацією"), онтолого-семасіологічному (речення відображає певний фрагмент дійсності, даючи йому назву), структурно-композиційному (речення становить набір відповідних синтаксичних позицій та адекватних для них семантичних аргументів), речення постає чітко структурованою величиною з послідовно вираженими реченнєвотвірними і реченнєвомодифікаційними зв'язками, внаслідок чого постають приєднувальні конструкції як реченнєвомодифікаційні величини (при цьому охоплюється і семантично, і формально модифікаційні компоненти, пор.: *Тая ж беру і кукурудзу. І соняшник. І просо!* (М. Рябокляч) - сурядний синтаксичний зв'язок, що забезпечує поєднання структурно автономних величин, на рівні простого речення належить до формально і семантично модифікаційних зв'язків, оскільки таке речення виступає формально ускладненим (формально неелементарним) і семантично неелементарним: *Та я ж беру і кукурудзу + Та я ж беру і соняшник + Та я ж беру і просо*). Не заперечуючи тези про те, що "Спільна для всіх типів приєднувальних конструкцій ознака криється у своєрідних особливостях інтонування,

ритмомелодики" [Сучасна 1972, с. 285], слід наголосити смислову і структурну залежність приєднувальних конструкцій і їх лівобічну спрямованість, оскільки вони змістово і формально-граматично орієнтовані на попередню синтаксичну одиницю. Поза всяким сумнівом, не можна заперечувати актуалізованість таких утворень, їх посилену внутрішньотекстову валентність, але остання належить до пасивних, пор.: *Се вони, невідомі (жайворонки) кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву, капризну* (М. Коцюбинський). *Буковинці, скажімо, розшивають свої кентарі яскравими вовняними або шовковими нитками, прикрашають різнокольоровим сар'яном. Особливо ж майстерно орнаментують кентарі сар'яном гуцули. І буковинські, і галицькі, і закарпатські. Мені оздоблені вони у бойків і лемків* (Н. Руденко). Приєднані атрибути у постпозиції набувають предикативно-якісного статусу, в силу чого суттєво посилюється їх внутрішньотекстовий статус. Такий вимір атрибутів актуалізується в тому випадку, коли основний компонент, що розташований у попередньому реченні, виражений формою називного відмінка: *Ніхто не заперечить: це талант. Щирій. Самобутній. Яскравій* (М. Полтавець). *Слітна осінь дошкульна, наче біль зубів. Така терпка, така гірка й така буденна* (Б.-І. Антонич). Стилiстичне розмежування і виокремлення кожного елемента емоційно й інформаційно посилює внутрішньотекстове навантаження його, внаслідок чого витворюється опосередкована валентна спрямованість. Така опосередкованість може виявлятися в одно-, дво-, три-, чотири- і п'ятиступеневому порядку (опосередкована валентність більшого діапазону нами не виявлена). Розташування одно-, дво-, три-, чотири- і п'ятиступеневих валентно зумовлених приєднувальних конструкцій здебільшого здійснюється за відомою шкалою семантичного диференціала (вперше введенного Ч.Осгудом) як у позитивному, так і в негативному ключі: *Знову й знову бачимо, куди тягнуть людей комуністи. Але на відміну від тов. Симоненка, секретаря КПУ, який свого реваншизму майже не маскує, робить це відверто і зухвало, нехтуючи законами, лідер соціалістів тов. Мороз постійно лицемірить. У всьому* (Народна газета. - 1995. - №21). *Вона хоче заглядати свою вину, признається в нетактовності. Шляхетна! Добра!* (І. Франко). *Розуміси, я стояв ранком на острові серед моря. Високому, прекрасному, гордому* (М. Коцюбинський). *У цей час згадалася рідна хата. Затишна. Дерев'яна. З одним причілковим віконцем. Самотня* (М. Рябчук). *Переді мною стояла дівчина. Сумна. Стривожена. Схвильована. Засмучена. Змарніла* (В. Підмогильний). Часто приєднувальний компонент постає уточнювальним щодо іншого атрибута, який займає препозитивну внутрішньореченнєву позицію, внаслідок чого витворюється особлива площина активізації семантики: *Поганий урок подали дітям у школі. Ганебний* (Київські відомості. -1994. - 16 червня).

Значно більший внутрішньотекстовий потенціал притаманний парцельованим компонентам, що, виступаючи валентно зумовленими, стилістично виокремлюються в окремі інформаційно значущі компоненти, пор.: (О. Мороз): *Я сьогодні дав доручення підготувати таку публікацію. Паралельно обнародувати й заробітну плату капітана і майора міліції. Служби безпеки, податкової адміністрації, адміністрації Президента, міністра, заступника міністра й інших, щоб можна було порівняти і сказати - треба було порушувати це питання чи, можливо, не варто* (Голос України. - 1997. - 24 грудня). *День - прямокутник матового скла, Велика грудка кинутого снігу. На масстат чола. На стіл просторий і розкрити книгу...* (О. Ольжич. Робітня).

Особливої уваги вимагає приєднання детермінантних компонентів, навантаження яких зриває в силу їх супроводжувально кваліфікованого виміру, при якому суттєвим виступає власне-компонент зумовленості, фоновості і

под. Частотними є приєднання детермінантів, що на відміну від експлікантів - периферійних елементів субстанційного компонента, виступають периферійними елементами екзистенційного реченнєвого компонента і становлять другий рівень номінативної структури речення, оскільки репрезентують окрему пропозицію і є семантично однозначними. Диференціація приєднувальних детермінантів ґрунтується на суто функціональній основі, тому що вони окреслюють параметри певної ситуації і виявляють аспекти її часового, причинового та інших напрямів пербігу дії чи вияву стану. Призначення приєднувальних рамочних детермінантів полягає в тому, щоб вказати на просторово-часові параметри ситуації (подати "хронотоп", за М. Бахтіним): *Ми зустрілися з тобою на узліссі. Раннім ранком* (Я. Гоян). *Дівчата співали веселої пісні. Вранці на буряках* (Г. Косинка) і под. Видається правомірним валентно зумовлені локативні субстанційні компоненти вважати синтаксично замкнутими на внутрішньореченнєву структуру, оскільки їх позиція є чітко закріпленою і мотивованою. Саме тому вони парцелюються, бо зв'язані з реченням і структурно, і семантично: *А ми, Упоравишись, пішли шукати Нової хати і найшли Зелену хату і кімнату У заї темному. В дугах. В степах широких, в байраках Крутих, глибоких* (Т. Шевченко).

Мотиваційні приєднувальні детермінанти окреслюють причиново-мотиваційне, умовно-конституювальне, допустове, цільове і результативно-наслідкове тло реалізації дії чи вияву стану: *Може, цигарку дозволиш? Ах, правда, не вживаєси, - пам'ятаю! З принципу!* (І. Франко). *Мені важко зрозуміти все це, тому що я пропустив багато занять. Через хворобу* (Молодь України. - 1992. - 12 липня). *Прийми цей дарунок від мене. На щастя* (О. Слісаренко). (Настя): *Де ж твій хлопець? ~ Та дець пішов у ліс. По гриби* (М. Івченко). *Ми зібрали весь урожай вчасно. Всупереч непогоді* (Урядовий кур'єр. - 1998. - 17 лютого). *Не руйнуйте пташині гнізда. На добро!* (Урядовий кур'єр. - 1998. - 17 січня).

Корелятивні приєднувальні детермінанти вміщують інформацію про ті чи інші явища, згідно з якими висвітлюється відповідна ситуація (А. М. Ломов називає такі детермінанти координативними): *Хлопець не взяв нічого в дорогу. За її порадою* (В. Підмогильний). Семантично вони нагадують причиново-результативні детермінанти, але їх відмінність від перших полягає в тому, що корелятивні детермінанти разом з основним реченням співвідносяться із складносурядним / складнопідрядним реченням, мотиваційні причиново-джерельні корелюють тільки зі структурою складнопідрядного речення.

Кваліфікаційні детермінанти, що регулярно приєднуються з метою актуалізації тла перебігу, наявності дії, стану, процесу тощо, у своєму розмаїтті охоплюють: 1) квантитативну семантику: *Марійка ходила до правління колгоспу і просила дати хоча би одну хлібину для її дітей. Ходила і просила. Декілька разів* (С. Горлач) - сума реалізації певної дії; *У сільраді нікого немає, бо в селі свято. Знову* (Є. Гуцал) - реформативність, тобто відновлюваність; *Так, лікар приймає з п'ятої до сьомої години вечора. Шоп'ятниці* (з оголошення) - кратно-повторюваність; 2) квантитативно-темпоральну семантику: *Мете віхола. Цілий день* - термін існування констатованої ситуації; *Не було жодного дощу, не випало жодної краплини води. Протягом місяця* (Урядовий кур'єр. - 1998. - 17 січня) - час здійснення дії; *Мати від здивування аж встала. На хвилину* (А. Головка) - період збереження результату, зумовленого перебігом дії; *Діти пішли в ліс по гриби. На годину* (П. Панч) - перехід тривалості дії. Кваліфікаційний аспектно-характеризувальний приєднувальний детермінант містить семантику, через яку розкривається констатована ситуація: *Вона (Марійка) була надзвичайно доброю людиною. За натурою. За характером*

(П. Загребельний). Такого типу конструкції містять і предикативне начало, оскільки пов'язані синтаксичним зв'язком з граматичною основою речення.

Загалом процес розчленування й виокремлення семантично та інформаційно значущих частин можна, очевидно, вважати загальномовною тенденцією, підтвердженням чого виступають у чомусь споріднені тенденції розчленування єдинослівного предикативного ядра і виокремлення підмета як формально головного члена речення у структурах типу давньокиївського *хожеО, пишеши, радуємся* -> *я ходжу, ти пишеш, ми радуємось* (цей погляд розвивав при розгляді речення В. Вундт, при висвітленні цього підходу подібні речення наводить О. О. Шахматов).

Парцелювання належить також до розчленування на рівні мовленнєвої комунікації, тобто являє собою "...спосіб представлення єдиної синтаксичної структури - речення декількома комунікативно самостійними одиницями - фразами" [Лингвистический 1990]. У цьому і міститься найсуттєвіша відмінність парцеляції від приєднування, оскільки останнє не може виступати самостійною комунікативною одиницею. Парцеляція безпосередньо співвідноситься з актуальним членуванням речення, при цьому здебільшого парцельований компонент виступає носієм рематично-комунікативного значення. Граничним виявом членування постає біфуркація, за якої утворюється два інформативних потоки, але другий потік формально орієнтований на перший: *Отже, економіка. Яку, ясна річ, найліпше характеризують факти і цифри* (Час. - 1996. - 20 вересня).

Парцельовані сегменти не тільки інформаційно насичені, вони стилістично значущі, оскільки концентрують інформаційно насичене тло і видозмінюють структуру тексту, посилюючи звучання окремих частин: *Так заломитись - горлом гострим та йти до смертного одра прирідненим. Аби смертельно, голірuch грузнити в пітьму* (В. Стус). *Пустить мене в просмолене дитинство. Бо кожну піч порицують бори і ладаном мені живиця пахне, і дерева, як тіні предковічні, мене до себе кличуть і зовуть* (О. Довженко).

Парцеляція належить до тих прийомів текстової організації, які повною мірою підтверджують тезу про автономність формально-граматичної структури речення та його інтонаційно-текстового і суб'єктивно-сміслового оформлення, що постає похідним від ситуативно-прагматичних завдань і співвідноситься з напрямками та особливостями - закономірностями мовленнєвого акту, пор. нерівнорядність самих речень-висловлень, які підкреслюють вердиктивний, екзерситивний (здійснення влади, впливу, зокрема накази, розпорядження, поради, попередження тощо), комісивний (брати на себе будь-які обов'язки, які передбачають відповідні дії: клятви, погрози та ін.), бехабітивний (громадська поведінка і взаємостосунки людей, у тому числі вибачення, привітання, похвала і под.), експозитивний (статус і місце висловлення автора-адресанта у ході суперечки, дискусії: *я визнаю, я відповідаю за свої дії* та ін.) мовленнєві акти. Найбільшою мірою парцеляція задіяна з-поміж бехабітивів (сюди належать і так звані формули мовленнєвого етикету, які значна частина дослідників (Л. Пісарек, О. В. Падучева та ін.) відносять до перформативів, зрідка експресивів (пор. погляди В. В. Богданова, А. Вежицької (ритуальні ввічливі вирази), О. М. Вольф (ритуальні мовленнєві акти), К. Ожог (ввічливі акти мовлення), Г. О. Золотової (конвенційно-етикетні формули), Н. І. Формановської (формули мовленнєвого етикету), А. Г. Поспелової (етикетні мовленнєві акти), Н. К. Рябцевої (соціальні мовленнєві акти), В. І. Карасика (етикетні дії), Д. Були, Й. Навацької (конвенційні акти), В. Г. Гака (неінформативні мовленнєві акти)) та експозитивів [Загнітко 1997, с. 37 - 40]. Парцеляція завжди спрямована на членування ємного смислового тла і надання певному компоненту смислової та інтонаційної

автономності, при цьому відбувається його актуалізація, що зумовлює рематизацію: *Ти звав його. Ти думав - молодий упорається. Бо могутня шия кріпацького поріддя не зігнеться, аби там що* (В. Стус). *Колісь обридні вічна веремія і схочеться до сну. Аби не зибіть. не вижидати черги сподівання* (В. Стус). За умови такого членування єдина формально-граматична структура складного речення розпадається на два і більше висловлень, кожне з яких являє собою лінійний відрізок, що в конкретних умовах мовленнєвої комунікації є достатнім для відображення інформації. Винесення однієї або більше частин за межі єдиного синтаксичного тла здійснюється суто з комунікативним завданням, тому між інтонаційно і семантично розчленованими частинами зберігаються всі попередні відношення і синтаксичні зв'язки, що засвідчує міцність синтаксичної форми за умови відносної асиметрії змісту і форми: *І раз по раз билась думка. Що ти прийдеши. Що знову тут ступатимуть твої ноги. Що твої погляд прямуватиме до мене. Що принесеш ти радість у шю конуру* (В. Підмогильний). У таких випадках чітко окресленим є валентно зумовлений характер розгортання підрядної частини, що за своїм виявом є передбачуваною і обов'язковою, оскільки визначується семантичною структурою девербатива *думка* і за кваліфікаційними ознаками виступає прислівною. Поза всяким сумнівом, подібне членування є максимальним внутрішньотекстовим актуалізатором, що посилює значущість рематичного компонента і водночас дозволяє виокремити з-поміж них кілька елементів, надаючи їм самостійного внутрішньотекстового статусу і виміру: *А смерк - біля воріт, з-за рогу ледь прогляне - і голову до узголів'я гну, і гнусь душею, поглядом, губами туди, де, ніби глечик молоч, синок колишеться в своїй колісці, скидаючись вві сні... Що од століть - то пам'яті спрагнілий язичок: увічнений піти. Щоб залишити себе для проб* (В. Стус).

Парцелювання частин складного речення набуває особливого виміру в разі їх структурно-граматичної автономності і смислової залежності. Це спостерігається за умови протиставних відношень між компонентами сурядного зв'язку: *В. Ленін розумів, що партія його програє на виборах до Установочних зборів популярній в народних масах партії есерів та меншовиків. Але він змушений був погодитись на вільні вибори з тактичних міркувань* (І. Кульчицький). *Майбутнє будь-якої політичної партії забезпечене, якщо її програма збігається з прагненням народних мас. Однак пам'ять підказує, що винищувальна громадянська війна - все-таки факт* (І. Кульчицький). *Французька революція пройшла через етап якобинського терору. Але в ній знайшлися сили, здатні змусити усіх коритися закону* (І. Кульчицький). Максимальною залежністю від попередньої, здебільшого головної частини, характеризується парцелят, зв'язок якого з першою ґрунтується на підрядному прислівному передбачуваному, де в ролі опорного елемента виступає валентно зумовлювальне слово: *Пригадалося, подумалося. Як ішли травами, як мріяли про майбутнє і як все печально скінчилося* (О. Довженко). При цьому інколи сполучник-маркер підрядності (формальної залежності) може опускатися, посилюючи смислове співвідношення двох і більше частин: *До загальновідомих фактів треба додати лише зв'язуючі подробиці* (які - А. 3.). *Добре відомі спеціалістам, вони приховувалися або фальсифікувалися пропагандистами Великої Жовтневої соціалістичної революції* (І. Кульчицький).

Найчастіше парцелюються складні речення, основу яких становить непередбачуваний необов'язковий підрядний синтаксичний зв'язок, при якому вся підрядно-залежна частина корелює не з окремим компонентом головної, а з усім її змістом. Постає питання: чому в такому разі слід вести мову про парцеляцію, а не приєднування, адже у подібних конструкціях з адекватним детермінантним зв'язком,

але в межах простого речення, наявне приєднання, що уточнює смислове тло попередньої структури? Аргументом кваліфікації такого явища як парцеляції є той факт, що в межах простого речення детермінантний зв'язок належить до реченне-модифікаційних синтаксичних зв'язків, а на рівні складного речення він постає як реченневотвірний. Його порушення і зумовлює посилення доцентрового зв'язку між компонентами. Особливого виміру набуває парцеляція в тому разі, коли виокремлюються супідрядні частини з метою їх рематизації і набуття ними значущої комунікативної функції: *Ти вибув, бо зміг миритися, коли кроплена карта пішла до гри. Коли ножа у спину стромляє супротивник. Коли він на посміхи бере лицарство твое і каже: ти ніщо* (В. Стус).

Парцеляція пов'язана і зумовлена соціальними нормами, саме в її закономірностях найбільшою мірою відображаються загальномовні особливості комунікативної зручності, напрями прагматизації. Це постає очевидним, якщо простежити реалізацію наддовгих речень у структурі тексту, в якому, в силу своєї ємності і складності сприйняття надміру вміщеної у них інформації, вони послідовно членуються: *Закучерявилися хмари. Поволі виточувалися, відокремлювалися, вилучувалися з одnobарвної площини. Хтось роздирав плахту неба на дрібне шмаття хмарин. Метувалися, куйовдилися, сум'ятилися, заходили одна на одну, ударили об себе, перегиналися, звивалися й розвивалися, розколювалися й звивалися, роздроблювали й єдали в одно. Мандрували поплутаними шляхами, потопали за обрієм, виринали з-під нього, коливалися, мовби бажали впасти на землю* (Б.-І. Антонич). *Було щось вічно однакове і вічно змінне в поморщенім обличчі ріки. Якесь предвічна мудрість старечого чола. Якесь спокійна задума над всепроминанням. Якійсь шепіт підсвідомої стихії* (Б.-І. Антонич). Парцеляція, пов'язана з повтором присудка, зумовлена його обростанням новими семантично значущими компонентами, тому перегук самих присудків водночас посилює їх фразову окремішність: *Линуло листя з лип, кленів, дубів, осик, вільх, ясенів, буків, яворів, тополь, грабів, осокорів, в'язів, вересів, каштанів, берестів. Линуло жовте, солом'яне, помаранчеве, рожеве, мосяжне, бронзове, червоне, руде, малинове, криваве, пурпурове, фіалкове, гниле, сипе, чорне, сиве, срібне* (Б.-І. Антонич).

Парцеляція належить до поверхневих процесів синтаксису, які засобами мутації посилюють значущість окремих частин речення, водночас глибинна суть реченнєвої структури залишається у системно відтворюваному статусі. На сьогодні можна стверджувати належність парцеляції до соціально виваженого мовленнєвого стандарту, закріплення його у вигляді певного мовного звичаю як проміжного між мовою і мовленням, тобто у вигляді другорядної мовної норми, що існує поряд з головними і не може бути відміненою (пор. думки В. Брьондаля про закономірності вияву узусних тенденцій).

Приєднання становить один з елементів стилістичного маркування і вільної чи довільної характеристики або уточнення попередньо складеної інформації. На відміну від парцеляції воно не може бути віднесене до соціально значущих норм, а лише окреслене як один з різновидів доповнення, стилістичного урізноманітнення текстового тла. Приєднання пов'язане з особливостями перерваного мовлення, специфікою умовчання, актуалізації власне-причинових зв'язків тощо.

Література

1. Загнітко 19976 - Загнітко А. П. Функціонально-семантичні та прагматичні аспекти експозитивів // Франція та Україна: Міжнародн. наук.-практ. конф.: Матеріали. - Т. 1. — 4.1. - Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровськ, ун-ту, 1997. - С. 37-40.

2. Лингвистический 1990 - Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 685 с.

3. Сучасна 1972 - Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. - К.: Наук, думка, 1972. - 516 с.

4. Орґанізація 1998 - Орґанізація мови в українській мові / К. В. Украслю з роївкіє; вкіашіі. - \Уар82a\уа: \Уси-\уо Каикотее РАШ, 1998. - 159 5.

5. Кіетешієтоісґ 1957 - КіетешієуІсґ 2. Загуз вкіашіі роУсе). - АУупі 2. - ХУагегатоа: \Ууа-\то Р\ТГЧ, 1957. - 167 8.

Опубл.: Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис: Монографія. - Донецьк: ДонНУ, 2001. - С. 458 - 467.

А. П. Загнітко

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕКСТОВОЇ ЛІНГВІСТИКИ: ЗАКОНОМІРНОСТІ ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Текст належить до синтаксичних утворень, статус яких постає у мовознавстві неоднаково витлумачуваний, що, очевидно, зумовлюється різними підходами до його розгляду й окреслення його місця у власне-лінгвістичному вимірі. Сучасне бачення комунікативної граматики з її ономазіологічним (погляд мовця (адресанта) й окреслення комунікативної значущості граматичних одиниць у процесі виворення тексту як такого з метою донесення певної інформації) та семасіологічним (позиція і погляд співрозмовника (адресата) і відповідне сприйняття інформації) виявами уможливує повноцінне окреслення статусу самого тексту у процесі комунікації, що за особливостями своєї структури є трикомпонентним (включає адресанта, текст і адресата, тобто двох комунікантів й елемент, за допомогою якого, власне, й здійснюється сама комунікація, оскільки поза текстом вона як така просто неможлива). При тлумаченні тексту так чи інакше спираються на певні зв'язки його елементів та відповідні смислові відношення між останніми, оперують поняттями відтворюваності тощо. У такому разі постає питання кодифікованості тексту, його писемної фіксованості і под. (пор.: І. Р. Гальперін при визначенні тексту як одну із його найсуттєвіших ознак називає функціональну об'єктивованість тексту у формі писемного документа поряд з його літературною обробкою, наявністю в нього заголовка і под. [Гальперін 1981, с. 12]), і це дає підстави віднести текст до синтаксичних одиниць, поставити його в логічний ряд з елементарною синтаксичною одиницею (синтаксичним словом, словоформою), словосполученням і реченням (див. праці І. Р. Гальперіна, В. В. Одинцова та ін.). Підходи до тлумачення тексту як тільки виворюваного елемента і конструкта (пор. погляд Т. В. Булигіної) мотивовані відсутністю усталених моделей відтворюваності тексту (хоча письмовий текст є

В україністиці про текст, його категорії завжди говорилось дотично, без концентрації належної уваги на цьому питанні, хоча сама стилістика внутрішньотекстових засобів не була обділена увагою (див. праці І. С. Нечуя-Левицького, Е. К. Тимченка, І. Г. Чередниченка, С. І. Дорошенка, С. Я. Єрмоленко та ін.). У вузівських та шкільних підручниках і посібниках відповідні розділи почали з'являтися на зламі 70-80-х років, а у 90-і роки уже набули ознак відносної стабільності [Сучасна 1997]. Один з найавторитетніших підручників із синтаксису (перший університетський підручник) І. Р. Вихованця не містить такого розділу. Щоправда, при обговоренні його структури, концептуальних засад автор підручника (І. Р. Вихованець) розмірковував про доцільність такого розділу (бесіди автора з Т. Р. Вихованцем відбулися у 1992 році та на самому початку 1993 року, наводились навіть думки про напрями висвітлення цієї проблеми).

постійно відтворюваним у силу його фіксованості), можливістю необмеженої семантичної і формальної варіативності текстових утворень, нефіксованістю їх значної кількості. Все це дає підстави для твердження про суто комунікативний статус тексту і можливість його розгляду тільки в аспекті участі певних синтаксичних одиниць у його смислово-і формальному структуруванні. Останнім часом у науці здійснюються спроби поряд з текстом визначити текстуалітет (аргументи його тлумачення на сьогодні малопереконливі й об'єктивовані), під яким мається на увазі сукупність зовнішніх чинників-атрибутів тексту, що узаконена традицією і культурною парадигмою. На думку прихильників виділення текстуалітету, до таких зовнішніх чинників-атрибутів належить віднести: 1) просторову континуумність; 2) експлікацію автора; 3) дату і місце написання тексту тощо [Оутагекі 1997, 8.291-295]. Третім компонентом (поряд з текстом і текстуалітетом) постає твір як цілісність, у структурі якого не можуть не реалізуватися найсуттєвіші для нього компоненти *хто* і *кому*, для тексту ж останні не постають вершинно визначальними, оскільки він може існувати і без них, що підтверджується відповідними фактами зі Святого Письма. Для чіткого окреслення статусу тексту в синтаксичному ладі мови і місця в ієрархії синтаксичних одиниць необхідно охарактеризувати і простежити його функціональні ознаки, що наближають і / або віддаляють його від інших синтаксичних одиниць.

З-поміж синтаксичних одиниць текст найбільшою мірою наближений до речення. Тому доцільно розглянути визначальні ознаки речення і тексту, простеживши їх співвідносність / неспіввідносність. Основною ознакою речення як синтаксичної одиниці є предикативність, визначальною ознакою тексту виступає його смислова і структурна цілісність, при цьому основними граматичними категоріями речення є предикативність, модальність, темпоральність, загальнотекстовими ж категоріями постають континуумність (нерозчленованість і безперервність у просторово-часовому вимірі), що у своїй структурній ємності охоплює семантику автономності і залежності (рядом лінгвістів ці значення розглядаються як категорійно самостійні), проспекція, ретроспекція, інформативність; мінімальним виявом для речення є певний контекст або ширше текст, а текст постає самодостатнім для власного розуміння. За семантикою речення може бути зрозумілим, оскільки достатньою мірою окреслює ситуацію (*Діти приїхали автомашиною з міста до бабусі в село*), або незрозумілим: його зміст вимагає ширшого контексту, оскільки в реченнєвій структурі наявні синсемантичні елементи, зміст яких розкривається завдяки іншим реченням (*Діти відпочивали саме там* - де саме там?). Текст є завжди семантично завершеним і вичерпно зрозумілим, в іншому разі він втрачає свою комунікативну і достатність, і цінність.

Водночас речення і текст характеризуються рядом спільних ознак, з-поміж яких можна заакцентувати власні парадигми (щоправда, для тексту властивими є 1) функціонально-жанрова (варіювання тексту в межах певного жанру), 2) функціонально-стильова (видозміна тексту, що пов'язана зі стильовою кодифікацією), 3) функціонально-авторська (варіювання тексту в межах творчості певного автора (пор. варіації тексту повісті "Борислав сміється" І. Франка у його власній творчості; роману "Война и мир" - у Л. Толстого тощо), у формальному аспекті текст може бути повним або вичерпно стиснутим: телеграма, реферат, анотація, резюме і под. (див.: [Потапенко 1997, с. 5 - 15, 2 - 29, 35 - 63 і под.]), а для речення суттєвими постають формально-граматична (базується на морфологічних формах дієслова-присудка), модифікаційна (охоплює різні вияви модифікації типу модальної (*Я працюю / Я хочу працювати, Я будую / Я можу будувати, Я йду / Я*

повинен йти), фазової (*Дощ йде / Дощ починає йти, Хлопець працює старанно / Хлопець продовжує працювати старанно*), негачійної (*Діти йдуть до школи / Діти не йдуть до школи*), суб'єктної (*У школі голосно співали діти / У школі голосно співали, Ти підеш далеко і побачиш багато / Підеш далеко і побачиш багато*), кількісної (*У садку достагають яблука / У садку достагає яблука!*), дериваційна (*На перетині вулиць трапилася аварія / Тому всі автобуси запізнивалися / Через аварію всі автобуси запізнивалися*) парадигми, до яких інколи додають також комунікативну (зміни речення щодо комунікативної настанови типу *Дівчина несе воду* (розповідність) / *Дівчина несе воду?* (питальність) / *Нехай дівчина несе воду* (спонукальність) / *Несла б дівчина воду* (бажальність) / *Кажуть, дівчина несе воду* (переповідність) (див. детальніше праці [Мельничук 1966; Вихованець 1993 та ін.]), семантичну (можливо, краще семантико-синтаксичну (семантико-синтаксичні видозміни суб'єкта, об'єкта і под.) парадигми (див. тлумачення парадигми речення І. Р. Вихованцем [Вихованець 1993]).

Текст постає цілісним утворенням, підтвердженням чого є широка гама синтаксичних зв'язків та відповідних засобів їх реалізації. Внутрішньореченнєві синтаксичні зв'язки у тексті виявляються тільки через його компоненти і на специфіку міжреченнєвих зв'язків суттєво не впливають.

У сучасній лінгвістиці аналізу тексту, з'ясуванню закономірностей його організації (лексичної, семантичної, логічної, структурної та ін.) приділяється все більше уваги, хоча при цьому мало з'ясованим і дискусійним є питання щодо структури текстової категорії, її семантики, функціонально-семантичної парадигми, статусу тих засобів зв'язку між компонентами тексту, які постають базовими в його організації. Якщо текстові категорії видається можливим розглядати в різноманітних аспектах, у чому значну роль відіграють саме розуміння тексту і завдання текстової лінгвістики загалом, то проблема синтаксичних зв'язків упирається у визначення засобів поєднання речень у складне синтаксичне ціле, визначення їх варіативності тощо. Значна увага проблемі з'ясування комплексу загальнотекстових категорій приділена в дослідженнях В. В. Виноградова, І. Р. Гальперіна, М. А. Пльонкіна, В. В. Одинцова, М. М. Кожині, Л. М. Лосевої, М. Б. Храпченка, Є. В. Сидорова, В. А. Кухаренка та ін. Незважаючи на значну кількість досліджень текстових категорій, про їх вичерпну (граничну) кількість можна говорити тільки умовно, оскільки розгляд текстових категорій здійснюється в різних аспектах (лінгвістичному, літературознавчому, культурологічному тощо) з не завжди послідовним урахуванням самої специфіки системності тексту, його синтетично-аналітичного статусу в мовленнєвій комунікації. Останнє цілком природно призводить до не завжди послідовного розмежування площин розгляду тексту в ономасіологічному та семасіологічному аспектах (при цьому слід також враховувати функціональне навантаження паралінгвістичних параметрів, що можуть потлумачуватися як супровідні і як визначальні: жести, міміка, рухи та ін., але їх достатність може розглядатися тільки в межах національно-мовного когнітивного простору, поза яким вони втрачають своє навантаження і мотивованість, пор. навантаження руху головою на знак згоди в українців (зверху до низу чи навпаки) та болгар (зліва направо чи навпаки), символіку чорного кольору в українців та китайців і под.

При визначенні диференційних ознак тексту важливим також постає врахування його функцій, комплекс яких охоплює по суті всі соціально детерміновані, когнітивно значущі, комунікативно спеціалізовані функції мови, оскільки поза текстом не виявляється ні сама комунікативна, ні когнітивна, ні репрезентативна, ні

естетична, ні етична та цілий ряд інших функцій мови (вияв комунікативного чи функціонально-комунікативного навантаження морфологічної чи синтаксичної форми можливий тільки за умови врахування того мінімального і максимального (міні- і макроконтекст) контекстів, у яких вживається певна категорійна форма). Водночас текст є системним і ця системність постає у двох виявах: 1) текст є результатом інтеграції всіх мовних засобів, внаслідок чого витворюється нова значущість, яка характеризується уже власними структурувальними, семантичними ознаками; 2) текст виступає елементом мовної системи і є одним із її компонентів (якщо торкатися тріади "мова -> мовленнєва діяльність -> мовлення", то текст найбільшою мірою співвіднесений з мовленнєвою діяльністю). Текст є вищою щодо речення синтаксичною одиницею (власне, ієрархічною вершинною мовною одиницею), що мотивується цілим рядом чинників. Комунікативно ускладнюючись, речення виступає з тими чи іншими приєднувальними конструкціями, що на рівні тексту знову ж таки у своїй компактності постають абсолютно цілісними утвореннями. Саме тому таким суттєвим постає з'ясування особливостей зв'язку між реченнями у тексті, оскільки вони (ці особливості) є базовими для формування відношень між останніми. Специфіка внутрішньотекстових міжреченневих зв'язків полягає в тому, що на них ґрунтуються відповідні відношення. Завдання витворення цілісного змісту і його постання в цілісній семантичній ємності зумовлюють спеціалізацію тих чи інших елементів на поєднанні окремих одиниць, що виступають носіями певного категорійного значення. Постаючи самі системно закріпленими у своїй суті (текст характеризується наявністю внутрішніх чинників безперервного руху у часовому просторі), такі елементи сигналізують про певний тип семантичних відношень між окремим складниками.

Текст - це семантично цілісна синтаксична структура з відповідним загальним прагматичним завданням і спрямуванням, що складається з окремих синтаксичних компонентів (речень, складних синтаксичних цілих, надфразних єдностей, розділів, частин тощо, оскільки на сьогодні термінологічне окреслення таких одиниць є недостатнім), поєднаних між собою граматичними, лексичними, стилістичними, логічними засобами. Таким чином, сам текст витворюється завдяки посиленій активізації (рівень такої активізації та напрями її вияву вимагають окремого розгляду) смислових відношень між реченнями і формуванню системи спеціалізованих засобів їх об'єднання. У сучасному синтаксисі наявні яскраво помітні тенденції корелятивності / некорелятивності синтаксичних внутрішньотекстових міжреченневих зв'язків і смислових відношень між останніми. Здебільшого, розглядаючи особливості синтаксичних зв'язків між компонентами тексту, звертають увагу на визначені ще М. С. Поспеловим зовнішні та внутрішні зв'язки між реченнями. Актуальність цього питання зумовлюється тим, що встановлення системно закріплених засобів синтаксичного зв'язку та їх різновидів дозволить простежити основні форми їх вияву, з'ясувати рівень їх регулярності / нерегулярності, виявити ступінь нормативності і кодифікованості і под. Відхилення від норми засвідчують специфіку авторського стилю, окреслюють тенденції до синоніміки тих чи інших категорійних форм. При визначенні специфіки внутрішньотекстового міжреченневого зв'язку, М. С. Поспелов констатує: "Основним засобом встановлення внутрішнього зв'язку між самостійними реченнями є вираження того чи іншого часового співвідношення між присудками об'єднаних речень" (курсив наш - А. З.). Простежуючи наявність зовнішнього зв'язку між реченнями утвореннями, дослідник наголошує: "Як зовнішній, додатковий засіб вираження синтаксичного зв'язку між самостійними реченнями вживаються

анафоричні елементи (курсив наш - А. З.)" [Поспелов 1948, с. 48-56]. Досить чітка диференціація засобів зовнішнього і внутрішнього міжреченневого внутрішньотекстового зв'язку спрямована на окреслення закономірностей витворення єдиного часово-просторового текстового тла (така теза не повинна викликати дискусійності, оскільки форма дієлова-присудка акумулює в собі і час, і простір водночас: категорійна семантика часових форм передає відношення дії до моменту мовлення (інтерпретується мовцем, бо мовець сам судить про певний час дії (пор. класичний трикутник "я -> тут -> тепер")), видова ж семантика актуалізує просторові компоненти (пор. з цього приводу міркування М. О. Луценка [Луценко 1985, с. 43-50] та ін.), що є складником загальнотекстової категорії континууму. Співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків реченневих утворень є ґрунтом, на якому формується смислове ціле тексту. Твердження про їх значно меншу значущість щодо зовнішніх є просто некоректним, оскільки поза їх активним виявом годі вести мову загалом про текст як цілісне утворення, що постає носієм культурологічних цінностей і достатньою мірою може бути запізнаваним тільки у відповідному національно-когнітивному просторі, оскільки саме його внутрішній потенціал визначає тенденції, напрями і закономірності омовлення того чи іншого факту чи реалії і введення їх у ментальний простір з усією його глибиною (очевидно, семантична глибина певної мови - це все те, що мовлено і написано).

Чітке окреслення синтаксичних міжреченневих зв'язків дозволить коректно говорити про саму сутність складного синтаксичного цілого, закономірності організації якого в такому разі постають чітко простежуваними і виявлюваними. Це постає особливо актуальним сьогодні, коли в ряді функціональних стилів слов'янських мов стали нормою ті чи інші засоби поєднання речень між собою [Загнітко 1997а, с. 106 - 133; Загнітко 1998, с. 51 - 56; Загнітко 1998а, с. 133 - 137] і функціонування складного синтаксичного цілого як носія компонентарного змісту тексту (пор. закономірності творення складних синтаксичних цілих у ряді жанрів наукового, офіційно-ділового, художнього стилів, їх кодифікований статус (див.: [Загнітко 1993г, с. 133-137]).

До найелементарніших міжреченневих внутрішньотекстових синтаксичних зв'язків належить ланцюговий, суть якого полягає у лінійній послідовності поєднаних компонентів, внаслідок чого створюється кумулятивна семантика єдності (зміст одного речення входить складником до смислового тла іншого: перше речення до другого і т.д.). До спеціалізованих засобів реалізації цього зв'язку належить: 1) використання вказівно-замінювальних (компенсувальних) слів субстанційної, ад'єктивної, адвербіальної семантики типу *він* (*вона*, *воно*), *цей* (*ця*, *це*), *такий* (*така*, *таке*): (1) *Англійський математик Дж. Непер (1550-1617) і швейцарський математик І. Бюрге (1552-1632) незалежно один від одного ввели логарифми. Теорію логарифмів розвинув Непер. Він розробив способи обчислення арифметичних виразів за допомогою логарифмів і склав детальні таблиці логарифмів (УРЕ)*; 2) повтор елементів попереднього речення: у тексті (1) у четвертому реченні повторюється власне ім'я *Непер*, набуваючи семантики посесивності; у другому, третьому реченнях повторюється слово *логарифми*, вжите у першому реченні (у першому реченні воно несе семантику об'єкта, у другому - атрибутивності, у третьому - інструментальності (у широкому розумінні - об'єкт)); 3) вживання родо-видових понять: (2) *28 серпня розпочається форум українців у Харкові. На конгресі планується прослухати біля 900 доповідей, провести ряд круглих столів. Метою зібрання є опрацювання подальших напрямів роботи, встановлення відповідних пріоритетів* (Літературна Україна. - 1996. - 4 вересня)

(родо-видовий ряд: *форум - конгрес - зібрання*, в якому тільки слово *конгрес* відображає сугь явища, оскільки так названо ці збори самими його учасниками); (3) *Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то поросли вербові кілки пнів. Усе село наче в розкішних алях* (І. Нечуй-Левицький) (родове слово - село (друге речення), видове поняття - *Вербівка* (перше речення)); 4) використання синонімів (тут не заторкується питання про доцільність і частотність абсолютних, стилістичних синонімів у тексті тощо): (4) *Дехто знав, що циклон - всією розбуханістю своїх темних ваговитих вод. всією нерозпорощеністю сил - насувається. Ішов, рухався сюди день за днем, невблаганно наближаючись своїми атмосферними депресіями, енергіями вітрів, завихрених у грандіозні підстратосферні закрути-спіралі. Напрями руху його намагалися відгадати (О. Гончар) (синоніми: *насувається* (перше речення), *ішов, рухався* (друге речення), *напрями руху* (тобто рухався) (третє речення)).*

Ланцюговий зв'язок базується на закономірностях поєднання речень, розташованих одне за одним, тобто витворюється своєрідна спадкоємність смислового їла. Остання виявляється в тому, що кожне наступне речення ускладнюється смисловою ємністю попереднього (1, 2, 3). Ланцюговий зв'язок може утворювати цілісні промені або їх пучки, які пронизують ряд речень (не обов'язково таких, що перебувають у контакті і знаходяться у лінійній послідовності), при цьому такі речення пов'язані між собою безпосередньо (синонімія, родо-видові зв'язки і под.):

...розпочався форум —> Метою зібрання...

1

Т

На конгресі планується...

3-поміж спеціалізованих засобів ланцюгового зв'язку найбільшою частотністю характеризуються вказівно-замінювальні слова (у більшості шкільних (інколи і вузівських) підручників вживання цих елементів натомість іменникових чи інших слів відносять до синонімії), вони охоплюють у текстах абсолютну більшість послідовно пов'язуваних речень. Пріоритет у цьому класі текстозв'язувальних елементів належить словам типу *цей, ця, це, ці* (хоча саме елемент *це* є найабстрагованішим від конкретного семантичного наповнення і тому постає найчастотнішим навіть у цій групі слів): (5) *Лише в Україні від Чорнобильської катастрофи постраждало понад дванадцять міст - чимало їх і в Білорусі, і в Росії. В ух містах багато спільних невирішених постчорнобильських проблем - економічних, демографічних, соціальних* (Шлях Перемоги. - 1998. - 16 вересня); (6) *За майже півстоліття творчої роботи поет (Федір Ісаєв - А.3.) видав одинадцять збірок. Це - "Лрика", "Червона калина", "Ровесники"...* (Літературна Україна. - 1998.- 17 вересня).

Замінювально-вказівні елементи *цей, ця, це, ці* можуть переносити в реченнєву структуру надзвичайно ємний зміст, що охоплює цілий ряд пропозицій (їх граничну кількість встановити неможливо): (7) *Але в ту 36-ту зону ви потрапляєте, яку некло, де біля входу на вас чекають чорти різного рангу. Перші два місяці вони підглядають і підслуховують, щоб встановити ваші найвразливіші болючі точки. Далі закулісна режисура "чорних вовків" буде планувати систематичний тиск з метою морально зламати особистість і змусити її зрєктися себе, щоб потім покїрно приєднатися до ритуалів неависницької системи - великого соціалістичного лагєру, того лагєру, що розкинувся на одну шосту земної кулі, що в 1968 році виставив танки проти демократії в окупованій Празі.*

*Але злаватися - це відвернутися від друзів і перейти на бїк конвою та жалюгідних колишніх поліцаїв, що прислужувать і нїнішній владі. Отже, порядна людина на це не їде, тому її б'ють щоденно, особливо "по костям" (карцер з голими нарами) і "по желудку" (позбавляють права закупу на 5 карбованців чаю, сухарів, цукерок-подушечок) (С. Сверстюк. Остання зона Василя Стуса // Літературна Україна. - 1998. - 24 вересня). Тут (приклад (7)) елемент *це* вбирає в себе надзвичайно ємну інформацію.*

Така функція елемента *це* мотивується відсутністю в нього будь-якого значення поза контекстом [Мовгупкї 1984, 8. 242]. Якщо для займенника як такого загалом притаманна функція ситуативно і контекстуально семантично мотивуватися і наповнюватися, то, поза всяким сумнівом, словам *це, то / те* належить у цій площині провідна роль не тільки за ємністю уміщуваного (охоплюваного) змісту, але й за частотністю і самим текстотвірним потенціалом. На особливий статус займенника *це* і *то / те* вказують навіть автори нормативних граматик слов'янських мов, наголошуючи на їхній комунікативній перспективі. Так, 3. Клеменсевич констатує, що займенник *Іо* "...може відноситися до певного явища, факту, вираженого в попередньому висловленні або у попередніх висловленнях" [Кіетєп8Іє\уіс2 1984, 8. 53]: (8) *Мїїєє, оа'кда' Шкаєгоїніє мїнізіємаї і ароїкаї хіє є рарїєєт огаї тєїота єїєгєє\\$кімі рїїїєкати, зіаї 2 віє рє\уїпїт хієбіє рєа\\$їаїєкієт. Мє гаїоаїїїо Іо нє\єаїїїє пайє&о рорїаїєноїсі, у\уїєгєа І єїєєєа\отанїє* (Роїїєка. - 1998. - С.44. - 8.25); (9) *Не показується йому (чоловікові - А.3.) вправді. але радий, коли хто пристанє послухати його (соловейка - А.3.) пісні, немов тішиться, що найшов любителя своїх тонів. Бо ж треба знати, що соловей свідомий краси свого голосу і не дасть будь-кому перевершити себе в артистизмі. Соловї ведуть за те_ між: собою справдішню боротьбу, сїдають один над одним, щоби противника повністю закрити* (В. Л. Лебєдова. Соловей).

У межах тексту засоби реалізації ланцюгового зв'язку не постають відокремленими й ізольованими один від одного, вони перетинаються у своєму активі між собою, витворюючи цілісну струнку систему, завдяки чому не впадає в око одноманітність вияву ланцюгового зв'язку: (10) *Умісті завершено закладення на зимовє зберїгання сїльсьєгосподарсьєкої продукції врожаю нїнішнього року. Про це. пovidомив редакцію "Хрещатика" генеральний директор акціонерного товариства "Кїївський оптовий ринок" Володимир Терьошин. У схвища районних плодобаз закладено 7333 тонни картоплї, 5582 тонни капусти, понад 4 тисячі тонн корєнєплодів. Уєя єородина добїрна, її заєолотовлено переважно з приватних садїб. ...Овочї (а їх заєотовлено бїльше) і фрукти надходитимуть протягом зими до магазїнів міста (Хрещатик. -1998. - 1 грудня) (родо-видові зв'язки: сїльсьєгосподарсьєка продукція (перше речення) -> картопля, капуста, корєнєплоди (друге речення) —> єородина (третє речення, воно уміщує двї предикативні частини) —> овочї і фрукти (чєтвєртє речення)); (вжиток вказівно-замїнювальних слів: єородина (третє речення - перша предикативна частина) -> її (третє речення - друга предикативна частина): інформація першого речення —> про це (друге речення)); синонімія (єородина (третє речення) -> овочї (чєтвєртє речення)).*

Особливої уваги заслуговує паралельний зв'язок, що полягає в однаковому формальному вираженні функціонально співвіднесених членів речення. Мова передусім їде про розташовані контактнє поєднані речення. Останнім часом розмежовують сильний і слабкий паралельні міжреченнєві зв'язки [Сучасна 1997, с. 373-382]. До сильного паралельного зв'язку належить такий, при якому взаємодїя

функціонально співвіднесених членів поєднаних речень посилюється повтором акцентованих компонентів останніх і вони здебільшого виносяться або в абсолютний початок, або в абсолютний кінець речень: (11) *Великим, може, на міру Олександра і Цезаря полководцем був Святослав Завойовник, але, не менш певно, надто слабим був політиком і політиком зі своїм наївно-лицарським "Іду на ви". Великої дуті і орлиного ока був гетьман Дорошенко. "Сонцем Руїни" названий, але палке українське серце згубило і його, і батьківщину, бо зрада жінки те серце зламала в час вирішального бою. Великим політиком був Мазепа, певно таким великим, що розум політика заморозив в нім серце воївника і навіть... коханка* (Є. Маланюк. До Шевченкових роковин).

Посилення паралелізму функціонально співвіднесених членів речення зумовлює також наявність у структурі речень носіїв семантики переліку: (12) *З одного боку, справді, після таких відносних неудач російських військ (1841, 1842, 1843 рр.) Микола I поставив перед ними завдання в кампанії 1845 року зламати хід подій на свою користь, особисто давши відповідні докладні інструкції, - але знову мети не було досягнуто. Сам імператор не приховував свого роздратування: "Кавказский корпус временно усилен был 5-м корпусом с двойкой целью: 1) Исправить несчастья 1843 года. 2) Поразить скопища Шамиля и утвердиться в занятых областях. (...) По ходу происходившего в походе сего года должно сотать, что ни та, ни другая цель вопітіе не достижени "*

І Микола вимагає зміцнити кавказькі "загони" десятками нових батальйонів.

Але, з другого боку, всім зрозуміло, дивлячись на зітертий у порох Грозний, - що сили аж надто нерівні ("...Бесконечные вереницы двигающихся с севера войск: место убитого солдата тотчас заменялось другим, и горы недаром говорили: "Русские солдаты как трава: не успел скосить, после первого дождика новая выросла") і що брутальніший військовий колос, перед яким дрижить налякана не на одне століття Європа, рано чи пізно розтопче народи Кавказу, здійснивши гасло Ціціанова: "Или покоритесь, или сотрется с лица земли" (І. Дзюба. "Застукали сердешну волю...") (Шевченків "Кавказ" на тлі непроминального минулого). - Київ: Дніпро, 1995. - С. 34-35).

Загалом паралельний зв'язок ґрунтується на співвідношенні видо-часових форм дієслів-присудків, що уможлиблює розгляд останніх як внутрішніх чинників міжреченневої взаємодії [Рохлин 1988, с. 45]. За умови тільки такої міжреченневої взаємодії, нічим іншим не підкріпленої, реалізується слабка форма паралельного синтаксичного зв'язку. Подібна взаємодія здебільшого посилюється смисловим співвідношенням поєднаних речень: (13) *Різномбарвним і гострим кавказьким коктейлем по-різному причащалося не одне покоління російських літераторів. Кавказька тема породила в російській словесності не одну, а кілька окремих традицій, одні з яких з часом вичерпувалися, а інші - розросталися. В історичній перспективі найпродуктивнішою виявилася традиція "позачасової", "очищеної" від політичних нашрувань рецепції Кавказу, традиція лірико-філософських рефлексій... [І. Дзюба. Знач, праця. - С. 20 - 21]. У структурі тексту (13) наявна не тільки співвіднесеність форм дієслів-присудків причащалося - породила - виявилася, але й смислова єдність трьох поєднаних у складне синтаксичне ціле речень.*

При аналізі функціонального співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків здебільшого звергають увагу на те, що "...рух форм минулого часу доконаного виду створює зміну дій, які витісняють одна одну, та їх результатів у хронологічній послідовності", таким чином "...минулий час доконаного виду...

відрізняється динамізмом" [Виноградов 1986, с. 442], пор.: (14) *Отаман Світозар, Хоробрі з Найхоробріших низько вклонились святому чудо-дереву Мові, його Охоронцю Сивобородому, притисли шпорами кінські боки і помчали в бій, на ворогів своїх.*

Скоро гострі мечі по ворожих головах погуляли, підступного царя Нелюда з рідної землі вигнали, вкривши ганьбою його ім'я. А про народ волелюбний, про Хоробріх з Найхоробріших, про отамана Світозара полинуду слава по білому світу (М. Магера. Казка про Хоробріх з Найхоробріших // Літературна Україна. - 1998. - 19 листопада). Реальна динаміка зображуваних подій у тексті (14) відтворюється співвідношенням видо-часових форм *вклонились* — *притисли* - *помчали* — *погуляли* - *вигнали* - *полинуду*.

Форми ж минулого часу недоконаного виду виявляють описово зображувальний характер руху, вони посилюють ємно-панорамне тло подій, які співіснують і співвиявляються: (15) *У нагірному місті під старю річкою, яка, здавалося, текла собі, не знаючи сумнівів, жило дівча - вперте, тонкостанне й пекуче, як спечений вітер. Витвір давнього, стихійного злиття далеких - і ментальні, й географічно - народів, дівча мало ті натуральні форми, лінії, що у всіх племен і народів зветься магнетичною красою, навіть у найлихших її виявах* (І. Павлюк. Мова молекул // Сучасність. - 1998. - Ч. 10. - С. 11). Співвив'яз і однопанорамність подій у тексті (15) передається формами *текла* - *жило* - *мало*.

Об'єднання речень у тексті може поставати наслідком їх кумулятивної інтегрованості (кумулятивна інтегрованість - це складна назва, витворена з двох компонентів, у якій кумулятивність означає постання структурної цілісності двох або більше одиниць, внаслідок їх поєднання за допомогою певних синтаксичних засобів, а другий (інтегрованість) компонент наголошує, що постпозитивне/і речення включене/і у зміст попереднього, тобто внаслідок інтегрування створюється смислова єдність). Такий зв'язок забезпечується 1) сполучниками та аналітичними словосполучками, що функціонально можуть бути прирівнені до сполучників: *та, і, а, але, адже, однак, і звичайно, але насамперед, а все ж таки, та вже аж ніяк, а ніякою мірою і под.:* (16) *З перспективи геть пізнішого часу вся авантюра виглядає (як і сказано) поганим водевілем. Але в радянських тодішніх обставинах таких водевілів було багато. Але мільйони дійових осіб, мобілізовані й наймані, як Галицький, "добровільні", як Н, держава в державі, усі в машкарах, з поміняними прізвищами, усі під іцоденою загрозою, все облуда - Галицький, який зовсім не Галицький, Н., який не Н. (Ю. Шерех. 28 днів особливої служби соціалістичній батьківщині і по тому // Сучасність. - 1998. - Ч. 10. - С.101); (17) *8aMат Ни.цпрі йамто Тети а'озгеа'Т а'о шіюохки, іе теіокгоіне сіоргоюоізіганіе а'о кон/зоніас/і'яеІ таіо гузуком>не. Иаюеі ґау гг(ау) гаспоМе ос/роюіаа'аіу га'есуа'он'аніе, гаюзіе тіаі сга5 на гаюагсіе ц> о&іаініе] снтіі котрготізі і шікнієсіе аіаки. А іеїї гаспоа' ніе роїгаШ осірогеа'зіес - 8aMат озіОеаІ козгузсі (Оагеіа \Ууборсга. - 1998. - 18 ґшґІпіа); 2) спеціальними реченнями: питальними, філософсько-сентенційними та ін.: (18) *Престиж: Інституту мовознавства і його органу сьогодні стоїть на нулі або нижче нуля. Можна побоюватися, що коли в журналі й далі буде дух Русатюка, ртуть не піде вгору.***

Чи можна поліпшити становище? Певно, що так. Чимало тем і проблем у теперішніх обставинах УРСР залишаються закритими для об'єктивного наукового дослідження (Ю. Шерех. Поза книжками і з книжок. - Київ: Час, 1998. - С.247). У тексті (16) роль кумулятивно-інтегративного засобу відіграє сполучник *але*, повторюваний двічі, він посилює інтегративність семантики, наповнюючи її

градаційно-кульмінаційною висновковістю. Подібний зв'язок ні в якому разі не слід ототожнювати з явищем парцеляції в межах простого чи складного речення.

Інтегративно-кумулятивний внутрішньотекстовий міжреченневий зв'язок спрямований на забезпечення смислової єдності об'єднаних частин (при цьому останні не виступають комунікативно достатніми одиницями, оскільки це притаманно тільки складним синтаксичним цілим як смисловим і структурним єдностям), пор. смислової і структурної недостатності речення *За своє життя вона побачила багато* у контексті: (19) *Марія сповільно підходила до свого подвір'я. На душі було чомусь тривожно. Вона не могла навіть пояснити причину цього неспокою. За своє життя вона побачила багато. Тут були і війна, і голод, і знущання фашистів, і щоденна недовіра "своїх", хоча якими вони були своїми і для кого вони були своїми? Не минало такого року, аби когось не арештовували, когось не судили за крадіжку трьох-чотирьох колосків з поля, на якому вони просто гнили, але взяти їх кому-небудь з колгоспників воронь Боже* (А. Яна). Вважаємо не вельми коректним віднесення парцельованих утворень і розгляд способів їх приєднання до речення на рівні текстових зв'язків, оскільки у цьому разі про речення як таке у системному та віртуальному вимірі говорити не видається можливим. Міжреченнєві синтаксичні зв'язки постають засобами організації складного синтаксичного цілого (ССЦ) як одного з елементів текстової структури (за Г. Я. Солгаником ССЦ становить другий ярус після речення (перший ярус) ієрархічної будови тексту, третій рівень становлять особливості розгортання теми: одне або декілька ССЦ, об'єднаних розвитком теми, четвертий ярус - розділи твору (він не завжди реалізується, за відсутністю останніх), п'ятий ярус - частини і шостий ярус - завершений твір, який являє собою функціонально, семантично і структурно завершений текст [Солганик 1973, с. 187-188]). Якщо й звертати увагу на значущість парцелятив у внутрішній будові тексту, то слід це здійснювати із застереженням того, що розглядається текстовий аспект речення і його комунікативний вимір.

Окремо варто зупинитися на коаліційно-імпліцитному зв'язку, коли два і більше речень об'єднуються в ССЦ завдяки розвитку певної теми. При цьому самі формальні засоби зв'язку імпліковані, хоча їх легко при необхідності відновити. У цьому разі коаліційність означає об'єднання речень на основі розкриття певної теми, що постає тим об'єднувачим началом, навколо якого розгортається сама розповідь (на цих засадах побудована більшість анекдотів, у яких те чи інше вульгарне слово не називається (не експлікується), хоча для співрозмовників його семантика чітко окреслена): (20) *Две фермерши копались на огороде. Одна из них вытатила из грядки огромную морковь. Долго рассматривала ее, потом сказала: "Совсем как у моего мужа". - "Вот ото да! Такой большой?" - завистливо спросила подруга. - "Нет, - ответила женщина. - Такой же грязный)".* При коаліційно-імпліцитному зв'язку саме слово-тема (слово-образ, слово-стимул, слово-мотив), імплікуючись, вивільняє місце, яке повинно бути заповнене ним самим. У силу цього воно впряміює свій потенціал поза самого себе. Ця еманация виступає досконалою і найнасиченішою побіля центру тексту, на периферії набирає нижчих форм вияву: (21) *ТгареоЧа Іакусукжот не гасгеіа Шіе мігаі 2 кроюоаа'геніет шпксїі (Ж2 т 1991 г. 01и%а н>оупа г Іагет, гаконсона м> 1988 г., Іеі геЪгаІа зігзатте інто. Реаше саіе рокоіеніе сује н> Іуск піепаїгаїнук м/агшкакс.*

Сенегу аґеуї на Киоер юикас паїеіу чї консерс/ї ^о]ну ігаско-іганзіе), кіодз ігаскі аукаіае ргоуааІеИ ч> ітіеніу і на гегес ССЙЄЦО ааЪзкі%о зміаіа. Ро озтіу Іаіаск Ігак нузгеаЧ 7. не] т. теїкімі зігаїаті Іу&кімі і таіегіаінуті. АгаЪзу цшзхпсу не Ішарїї ш г ротосд ані Іут Багсігіе] гекотретаШ. ЗаМат игнаї мес, іе ВоґаІн>а

*Ким>е]Іи ~ им>аgаneґо ргегг Ігак га згіусгпу Ы/де Ву]у/сгукдн> - епос ч> сгезсі ггекотретицд хіаіу ропіезіоне VI маїсе "га ааЪзкі зггац" (Сгаеіа \Уубогсга. - 1998. - 18ґіапіа). Весь текст (21) об'єднаний завдяки слову-темі *Іга&еїа*, що підтверджується наявністю конкретизаторів його семантики: *ую]на, а^геша, консерс/а мо]ну, юіеікіе зігаїу Іусікіе і таіегіаіне* і под. У всіх реченнях, крім першого, семантика слова *ІгаґеаЧа* є імпліцитною, внаслідок її сильного потенційного вияву між реченнями витворюється коаліція, що розвиває одну тему.*

Засоби синтаксичного міжреченневого зв'язку можуть розташовуватися лінійно: кожне наступне речення уміщує відповідний формант поєднання (пор. приклади 0)> (2), (3), (4), (5), (6), (7), (8)). Такий різновид синтаксичного зв'язку є контактним. Він здебільшого виявляється у послідовному та ланцюговому зв'язках. Йому протиставлений дистантний зв'язок, особливістю якого є репрезентація того чи іншого елемента (за його допомогою пов'язуються речення) у конструкціях, що розташовані опосередковано одна від одної: (22) *У полі давно дозрівали різні овочі, до них кожного просто манило. Сонце ніби висіло у повітрі. Хотілося покинути усі ігри і забави і стрімголов кинутися туди, у поле, до помідор, що наливалися червоним соком, до огіркіе, що так принадно вилежувалися під огудинням, до всього цього багатства* (А. Яна) (повтор елемента у *полі / у поле* є опосередкованим однією реченневою структурою, подібне властиве і родо-видовим зв'язкам: *овочі - помідори - огіркіе*).

У тексті між реченнями постають смислові відношення, засобом організації яких виступають синтаксичні зв'язки. Їх характеристика потребує окремого розгляду, а тут варто було б зазначити ряд випадків корелятивності синтаксичних зв'язків і смислових міжреченневих відношень. Поширеними виступають інформаційні смислові відношення, суть яких полягає у розширенні ємності слів опорного речення або останнього загалом. Такий тип відношень корелює з ланцюговим (приклади (1), (7), (8)) зв'язком. Пояснювально-мотивувальні міжреченнєві відношення характеризуються супровідним смисловим відтінком постопорних речень. Здебільшого такі відношення корелюють з інтегративно-кумулятивним (приклад (19)), коаліційно-імпліцитним (приклади (20), (21)) зв'язком.

Окремо слід наголосити на особливості аргументаційних та коментувальних смислових відношень, при яких постопорне речення, як правило, є аргументом попереднього або ж коментує наведені у ньому факти, дані тощо. Аргументаційні відношення співвідносяться з інтегративно-кумулятивним зв'язком, що має місце при вживанні тих чи інших засобів актуалізації протиставлення (приклад (16)). Уже у цьому разі наявна асиметрія синтаксичного зв'язку та смислових відношень, оскільки той самий тип зв'язку корелює з різними типами відношень. Коментувальним відношенням притаманний широкий діапазон смислових відтінків. Основним з них варто вважати розширення ємно-інформаційного тла препозитивної реченневої структури через покликання на неї відповідними засобами постпозитивного речення типу займенника *це, те* (приклад (7)). Такий тип смислових відношень також корелює з інтегративно-кумулятивним зв'язком.

У нинішній науці не приділяють уваги особливому типу смислових міжреченневих відношень, що пронизують здебільшого усю структуру тексту і які можна назвати концептуально-парадигматичними. Їх суть полягає в тому, що одне з речень, постаючи опорним, утримує на собі увесь спектр доцентрових внутрішньотекстових зв'язків: таке речення може виступати заголовком або уміщуватися у будь-якій частині тексту. Воно, власне, і становить концепт усього тексту, що уточнюється, поглиблюється, розвивається у подальшому. Такі смислові

відношення у чомусь нагадують аргументаційні та коментувальні, їх відмінність полягає в тому, що при аргументації наводяться ті чи інші тези на користь висловленого, а коментувальні спрямовані у доведення і коментар репрезентованої інформації. Таким чином при аргументаційних і при коментувальних відношеннях відсутнє висловлення концепта в опорному реченні і постійне покликання на нього, пор.: (23) В. Непомнящий. *Феномен Пушкіна в свете очевидностей* (Через 125 речень у третьому розділі читаємо: *Увидев —уже вторинно — в заголовке "феномен" иной внимательный читатель, может быть, усмехнется; ниже, думаю, будет ясно, почему нельзя без этого слова обойтись — как и без некоторых переключек с предыдущей моей новомирской статьей;* тут також працює на базово-концептуальне речення повтор тези: *Одно из ... опасных мест Василий Андреевич усмотрел в "Стихах, сочиненных ночью во время бессоницы" (октябрь 1830, Болдино): Жизни мшища беготя.../ Что тревожишь ты меня? — писал Пушкин...* Через п'ять речень: *Строки эта была понята (и по сию пору нередко понимается) как единый слитный троп, а именно — метонимия...*; знову ж таки в інтервалі двадцяти речень: *Зато от начала до конца как свиной лежит строка Жизни мшища беготя: центр текста, его черная дыра;* подібну періодичність подибуємо до кінця тексту (Непомнящий В. Феномен Пушкина в свете очевидностей // *Новый мир*. - 1998. - №6. - С. 191 - 215). Таким чином, витворюється парадигма семантичних модифікацій-інтерпретацій концепта та простежується цілий спектр формальної репрезентації останнього.

Особливий статус належить асоціативно-образним смисловим міжреченневим відношенням, що передбачають розгортання текстового тла на основі асоціацій, увялень. Такий тин відношень корелює з коаліційно-імпліцитним зв'язком, хоча тільки ним не обмежується (прикладі 20, 21). Специфіка асоціативно-образних міжреченневих відношень полягає також у тому, що в їх основі можуть бути асоціативно-цільові слова, слова-образи, слова-символи, слова-теми тощо, пор. структурування народної пісні на основі слова-образу *калини, тополи* і под.

Література

1. Виноградов 1986 - **Виноградов В. В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове. - Изд. 3-е, испр. - М.: Высш. шк., 1986. - 640 с.
2. Вихованець 1993 - **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис. - К.: Либідь, 1993. - 368 с.
3. Гальперин 1981 - **Гальперин И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. - М., 1981. - 139 с.
4. Загнітко 1997а - **Загнітко А. П.** Типологія семантико-синтаксичних відношень // *Восточноукраинский лингвистический сборник*. - Вип.3. - Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1997. - С. 22 - 34.
5. Загнітко 1997г - **Загнітко А. П.** Сучасна українська літературна мова. Синтаксис словосполучення і простого речення. - Донецьк: Вид-во Донецьк, ун-ту, 1993. - 177 с.
6. Загнітко 1998 - **Загнітко А. П.** Категорія елімінації: структура і семантика // *Семантика і прагматика граматичних структур*: 36. наук, праць / Укл.: Анатолій Загнітко (наук, ред.) та ін. - Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1998. - С. 51 - 56.
7. Загнітко 1998а - **Загнітко А. П.** Синтаксична поетика Василя Стуса: тенденції і закономірності // *Лінгвістичні студії*: 36. наук, праць: Вип.4 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук, ред.) та ін. - Донецьк, 1998. - С. 133 - 137.
8. Луценко 1985 - **Луценко Н. А.** Вид и время (Проблеми розграничення и взаимодействия) // *Вопросы языкознания*. - 1985. - № 2. - С. 43 - 50.

9. Мельничук 1966 - **Мельничук О. С.** Развитие структуры слов'янского предложения. - К.: Наук, думка, 1966. - 324 с.

Ю.Поспелов 1948 - **Поспелов Н. С.** Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке. Кн. 2. - М., 1948. - 162 с.

П.Потапенко 1997 - **Потапенко Е. И.** Сжатый текст и его лингвистическая характеристика. - Днепропетровск, 1997. - 148 с.

12Рохлин 1988 - **Рохлин А. С.** Сложное синтаксическое единство в современном русском языке. - Краснодар, 1988. - 54 с.

13.Солганик 1973 - **Солганик Г. Я.** Синтаксическая стилистика. - М.: Высш. шк., 1973. - 196 с.

14. Сучасна 1997 - Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. - К.: Либідь, 1997. - 400 с.

Н.Оутагекп 1997 - **Путагякіі М. і.** Текст и текстуалитет в культурном пространстве славян // *Асія-Роіопо-Киіпепіса II*, 1997. - ОI82Iуп, 1997. - 8. 291 - 295.

16.KIeten8Ie\YIc2 1984 - КIСПIСIШЕУУIС/. X. Pocl8Ia\yo\ye \yiaaіoіo8ci z \$gataIyкi ^гука роI8кіе\$о: \УсI. XII. - \Уаг8га\уа, 1984. - 154 8.

17.Мо8гуп8кі 1984 - Мозгуїзкі Ь. \¥8I?p сіо ЯоIо§іі 8IомагI8кіе^ - \¥аg82аша, 1984.-344 8.

Опубл.: *Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія.* - *Донецьк: ДонДУ. 2001.* - С. 472 - 487.

А. П. Загнітко

ФУНКЦІЇ ТЕКСТУ. АДРЕСАНТ І АДРЕСАТ. ТЕКСТ І ВИСЛОВЛЕННЯ. ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ ТЕКСТУ

III. 1. Комунікативно-інтенційні аспекти тексту. Сучасні лінгвістичні технології уможливають простеження і вивчення напрямів і глибини проникнення мовленнєвих комунікативних форм у різні сфери життя сучасної людини. Особливо суттєві такі мовленнєві комунікативні форми для дітей: значною мірою за допомогою мовлення дитина адаптується до культури свого середовища. Слово вчить дитину необхідних для неї дій. Слово у формі похвали, покарання, заохочення регулює також її суб'єктивний стан. Існування потужного пласту комунікативних мовленнєвих виявів у житті цивілізованого суспільства актуалізує питання визначення кількості таких виявів й уміння стратегічно і тактично їх використовувати. Комунікативний аспект мовлення досліджений у науковому плані надзвичайно мало. Почасті його опрацьовували А. Р. Лурія, О. І. Москальська та ін., що й засвідчує актуальність і необхідність такого розгляду. Цим визначається і мета дослідження, що полягає в розкритті комунікативно-інтенційних аспектів тексту з простеженням особливостей вияву дофононих, власне-фононих знань у відповідній мовленнєвій ситуації. Такий розгляд комунікативно-інтенційних аспектів тексту з послідовним з'ясуванням співвідношення текстового мовлення і структури ситуації дозволяє простежити особливості вияву експліцитних й імпліцитних внутрішньотекстових смислів, виявити навантаження художньої деталі тощо.

Щодо практичного функціонування мовлення у спілкуванні, то люди користуються ним скрізь. Тенденція все ширшого дослідження проблем мовленнєвої комунікації чітко виявилася останнім часом у розширенні предмета традиційних дисциплін, у диференціації ряду нових спеціальних напрямів. Так, стійкий інтерес

сучасної лінгвістики до семантичної проблематики зумовив перегляд уяви про текст як про абстрактний об'єкт (саме він певною мірою бере початок від Ф. де Соссюра), відірваний від умов породження і людської діяльності і закривав аналіз тексту як повноцінного репрезентанта комунікативної тріади.

Усвідомлення вирішальної ролі соціального контексту в інтерпретації повідомлення і реагування на нього дало поштовх до широкого вивчення прагматичної функції мови - мовлення. Основні поняття теоретичної прагматики як розділу семіотики виділені на основі врахування одного аспекту комунікації - процесу розуміння, сприйняття мовлення. Згодом у сферу дослідження було включено й інший аспект - прагматичні можливості мови щодо реалізації типових соціальних цілей і комунікативних завдань. Мовлення як вчинок, що має цільове призначення, стало об'єктом уваги лінгвістів у 60-і роки, які розвивали теорію мовленнєвих актів (Д. Остін, Дж. Сьорль, П. Стросон, П. Грейс та ін.). У межах цього напрямку вважається, що реалізовувана в мовленні мета є базовим поняттям, навколо якого групуються інші форми використання мови. Описуються різні види цілеспрямованих мовленнєвих актів, пропонуються їхні класифікації. Теорія мовленнєвих актів і більш загальний напрям лінгвістичної прагматики, звертаючись до цілісного мовленнєвого акту в цілісній мовленнєвій ситуації, йдуть значно вперед порівняно з традиційною лінгвістикою, з її орієнтацією тільки на мовну систему. Водночас не можна не помітити, що аспект мовленнєвого спілкування, взаємодії людей в акті комунікації висвітлюється в цьому разі лише в найзагальнішому плані. Відчувається необхідність значно вичерпніше описувати комунікативний аспект мовлення, тобто виявити основні позиції людей, що виражаються в спілкуванні, та простежити використовувані при цьому засоби їхньої самореалізації: *"Таке відчуття, що я роблю це в тисяча сто двадцять перший раз..." - сказала Марла. "Виходить, що не буде в нас поповової сцени в аеропорту зі слізьми і дрижанням у голосі на слові "Процай..."? (Марла потай, та й не зовсім потай і так уже розтирала по пилу слізи). "Ні, не буде..." (Карпа І. Фройд би плакав).*

Під час аналізу комунікативного аспекту мовлення важливо враховувати загальні тенденції мовленнєвої поведінки в тих або інших умовах, а також той арсенал засобів, що існує для їхнього вираження. Стає актуальним усвідомлення, які із простежуваних під час аналізу спонтанного мовлення особливості мають загальний характер, а які привнесені індивідуальністю мовця: *"Слухайте, чуваки, питала кілька днів тому Марла у своїх колег із музичної активності, а ви знаєте, де у бабів та точка "Же" знаходиться?" "Ой, відказав Артур, та в більшості жінок не те що точки "Джі" нема, у них і вагіни відсутні!" "Н-да, це точно... І Марла відіслала розпачливе "НЕБЬР!" усім своїм секс-просунутим дівкам, навіть не пробуючи спитати поради у себе самої. - Ва-а-аа'гігіет апа' сбе-е-еак зех... музикала тоді вона собі під ніс" (Карпа І. Фройд би плакав).*

Традиційна лінгвістика оперувала, по суті, тільки письмовим мовленням. Усне мовлення спеціально не вивчалось й описувалось у вигляді модифікації стандартної (кодифікованої) мови. Лише в середині 60-х років у зв'язку з відповідною переорієнтацією науки, розвитком соціо-, прагма- і психолінгвістичних досліджень активізувався інтерес до вивчення специфіки мовлення. Аналіз записів спонтанного мовлення, що реалізується в природних умовах, виявив існування особливої мовної формації - самодостатньої системи, що функціонує в українській літературній мові і що була названа розмовним мовленням. Спроба розмежувати сфери використання розмовного мовлення і кодифікованої літературної мови наштовхнулися на значні термінологічні і теоретичні проблеми (див. праці

П. С. Дудика та ін.). Стало очевидним, що не будь-яке усне мовлення будується за типом розмовного, наявній ситуації, в яких мовлення, ґрунтуючись на кодифікованій основі, виявляє подібність до розмовного мовлення, риси обох систем можуть певною мірою поєднуватися, а в окремих випадках їх репрезентують репліки різних партнерів. Очевидно, вибір того або іншого варіанта мови регулюється цілим рядом різноманітних параметрів, що перетинаються і з-поміж яких наявні: і форма, і функція, і тематика повідомлення, і характер взаємовідношень учасників комунікації тощо. Дискусії щодо ієрархії цих ознак не припиняються. Стаючи на позиції одного із напрямів, можна констатувати, що ознаками розмовного мовлення постають: невимушеність мовленнєвого акту, його непередбаченість, безпосередня участь у ньому партнерів. На будову розмовного мовлення впливає ступінь зв'язності мовлення із ситуацією, спільність аперцепційної бази (наявність спільного життєвого досвіду, спільних попередніх даних), число партнерів спілкування і частотність зміни ролей *адресант - адресат*, їхнє розташування один щодо одного, частотність ситуації тощо.

Розмовне мовлення використовується в умовах безпосереднього контакту мовців. Безпосереднє спілкування, як генетично первинне, виявляється і найповнішим у сенсі вияву психологічних характеристик.

Форма спілкування зумовлює багато суттєвих особливостей розмовної комунікації, і в першу чергу особливе співвідношення між адресантом й адресатом, що є конкретним й індивідуальним. Це чітко відрізняє розмовну комунікацію від кодифікованої, основне завдання якої - опосередкована передача інформації множинності осіб, а обидва контрагенти відповідно значною мірою знеособлені і деперсоніфіковані. Адресат розмовного мовлення завжди є очевидним, йому властивий той ступінь реальності, що й адресанту.

Орієнтація на визначеного партнера зумовлює прагнення поєднати повідомлюване з його предметно-експресивним світом, потенційним знанням, бажанням. Адресант має можливість встановити, що, власне, адресату є відомим, і враховувати саме це, а не лише те, що знає кожний. Тому він наче прокладає дорогу у світ адресата, діє на нього, на його аперцепційне тло, прагне реалізувати на нього вплив (пор. формульні вияви типу *пригадай, а знаси* тощо). Позиція партнера безперервно рефлексується, переосмислюється, на неї реагують, її передбачають й оцінюють. Неструктурованість, дифузність, невідтворюваність — це риси, що відрізняють семантику усного мовлення, вони виявляються в різних його сферах з різною повнотою. Найбільш яскраво вони виражені в розмовному мовленні: *"Ах! Що зі мною? Де я? - Олюня покліпала очками і нарешті очуляла. - Ой, ви мене зачаклували, так? Ви - чаклун! Ви з жінками робите все, що захочете. Правда?! Таким я вас і уявляла. Я ж вас просила не цілувати мене. Адже це був перший у моєму житті поцілунок. Я вирішила давно-давно, що дозволю це вчинити лише по-справжньому лицареві. Нарешті ви з'явилися!" - "Щоб зникнути навіки". - "О ні! Не говоріть так. Тепер ви нікуди не зникнете. Я буду провідувати вас у тюрмі. Скільки б це не тривало. Я буду вірно приходити і частувати вас кнедлями, пелюшками, тертюхами і пампушками. Моя бабуся вже старенька, і я стану духівником в'язниці замість неї. Ви сповідайтеся мені у своїх гріхах. Тільки мені й більш нікому". - "У яких гріхах? Чи зможу я нагрішити, сидючи в цю?" - "Ой, не кажіть так! Гріховними бувають навіть сні. Часом насниться таке... Ось, наприклад, сьогодні мені снилося, наче їду в кареті через ліс. На нас нападають розбійники. Полоняйте мене і тоді... вони мене... ах, Боже мій!, вони мене... усі дванадцять... по черзі... Як думаєте — може, це віщий сон?" — "Якщо будете дуже прагнути, то він обов'язково збудеться." - "Ах, як ви можете? Дванадцять розбійників! Ну хоч би десять -ато цілих дванадцять! Я ніколи б не витримала!" -*

"Ну, ви ж іще не пробували?" - "Ні." - "То й не зарійкатесь." - "Соромітник! Ви мені закрутили голову. З якою метою?" - "Аве цезар! Морітурі салютант!" - "Нічого подібного! Ви не приречений на смерть. Адже суду ще не було..." (Ю. Винничук. Мальва Ланда).

Можливість безперервно контролювати взаєморозуміння призводить до того, що з двох часто конфліктних прагнень: до економії мовленнєвих зусиль, з одного боку, й зручності та зрозумілості - з іншого, - перевага надається першому. Розмовна ситуація гранично мінімізує вимоги до відповідних значень, вияву смислових відношень. Прагнення до спрощення висловлення посилюється спонтанністю і динамізмом розмовної комунікації. Мовець часто надає перевагу конструюванню нового слова, ніж пошукам необхідного позначення в пам'яті. Словотворчість, як і мовленнєвий автоматизм, полегшує процес побудови мовлення й активно використовується в процесі останнього: "Для мене, *нинішньо-несподіваного, усе важливо.*" - "Та звідкіль то усе *вітровіє?*" (А. Яна. Пошуки несподіваного).

Постійна апеляція до знань і досвіду партнера або до безпосередньо спостережуваного створює той сплав вербального і невербального, що дозволяє говорити про особливу, "ситуативну" семантику розмовного мовлення: "А до того ж *усе ми бачили разом, як хтось стрибнув через паркан, зламавши дошку.*" - "Пам'ятаю, *але усе далі минуло, як у тумані*" (О. Ульяненко. Коло).

Розмовне слово виступає як постійно змінна величина, кожен елемент якої служить для вираження певного чітко усвідомлюваного значення. Переважна більшість похідних, що функціонують у цій сфері, створюється на вимогу конкретної ситуації й осмислюється на її фоні: *Олюня підморгнула Бумблякевичу і спробувала заспокоїти татуся. "Татусю, я всі квіти повипрямляю, повипростовую, листочки запрошую, стебельця повідв'язую, пелюстки посклеюю - будуть як живі."* - "Не треба! Хай усі бачать, *яке в мене горе! Моя дочка, яку я беріг, мов перлу в чолі, як сонце, і місяць, і зорі, - так мене заньбила! Валяється в квітах, моїх улюблених квітах, з якимось... якимось...*" (Ю. Винничук. Мальва Ланда).

Перевага подібних "незузальних" одиниць над типовими, властивими багатьом мовцям, - яскрава особливість системи розмовного мовлення. Тенденція до експресивності, чітко виявлювана у сфері словотвору (*самособоюнавіювання; нічоготакогонекажучі* (В. Стус) і под.), пронизує всю систему розмовного мовлення. Ці афектованість виражається насамперед емпатичною інтонацією, мімікою, жестом, темпом і ритмом мовлення: *Бумблякевич налив собі ще і випив до пані Флягової. "Здоров я, пані! Прошу мене засудити >іа вічне життя!" - "Ах, який ви потішний!" - заплескала в долоні пані Лидерова. Бумблякевич повернувся до неї і нагородив вдячною усмішкою*" (Ю. Винничук. Мальва Ланда).

Використовуються прийоми уповільнення, роздільної вимови, в інтонації провідну роль переважно має довгота звуків, розтяжка (*/Ма-а-алецький уривок//, /Стра-а-а-шенна сека//*). Контекст ситуації прямо й безпосередньо впливає на семантику висловлення загалом і семантику кожної окремої лексичної одиниці.

Безпосереднє спілкування вмонтоване в мовну тканину, кожне слово "відзеркалює" контекст і контексти, в яких воно жило своїм соціально напруженим життям, усі слова і форми "насичені" інтенціями. В накладанні різних смислових планів, у насиченні кожного елемента висловлення конкретною суб'єктно-об'єктною взаємодією полягає найбільша специфіка розмовного мовлення: "Марла! Марла!! Ти мене чуєш?! - Х'ялмар щосили трусив її за плечі. - Почекай, не відключайся, не можна! Спробуй вибловати!" - "Мм... Люблю тебе... І спати..." - "Я теж: тебе люблю, тільки не спи! Де той гробаний лікар?! Чого ти наїлася? Скажи мені! - Ти

що, пігулок наковтлася?" - "Що-о?! - від обурення Марла і справді прокинулася. Ти що здурів? Я тобі хто - дівочка-підліток з невірніваженою психікою, чи що?! От спасибі, любий, от потишив! Печива я нажерлася! Пе-чи-ва. Бісквітів сезамових, фе, сидта яка... Буее..." - Марлу таки вирвало (Карпа І.Фройд би плавав).

Структура спілкування визначає своєрідність використовуваних мовних засобів. Мовні засоби, у свою чергу, адекватні потребам тієї сфери комунікації, в якій вони сформувались. Між системами засобів, способів і форм спілкування наявна відповідність. Лінгвістику цікавить насамперед власне-мовна частина комунікативного акту, те, що притаманне в тих чи інших ситуаціях усім мовцям, а лінгвопсихологію - мовленнєва поведінка конкретного мовця. Якщо в перспективі лінгвістичних досліджень окреслюється все дрібніший і детальніший опис ситуативних і мовних угруповань, то психологія покликана розкрити центральну щодо названих ланку комунікації - усвідомлення й оцінку мовцем наявної ситуації, його психологічну позицію і регульований ним відбір адекватних засобів вираження. Водночас орієнтація на проблеми функціонування мови в комунікації настільки наближає психологію і лінгвістику, що виникають ємні площини перетину дослідницьких інтересів і зацікавлень: *Марла вже дочитала свою цікаву книжку, поплакала над її мудрим і світлим закінченням, спромоглася на 10 сторінок нудної і потрібної книжки, недостатньо прокип'ятила воду, вишила з неї чаю і тепер скрючувалася від болю в животі. "Ну, що тепер? Буду вмирати, ніхто і води не дасть. А вода мені потрібна, може, буде. З регідроном на випадок срачки." ... М'язи почувалися важкими - тренування після двомісячної перерви далось взнаки. "Ну та й що, що я майже 50 кг важу? Подумаєш - п'ять кілограмів нажерла в Таїланді. Зате ж як жерла!* (Карпа І. Фройд би плавав).

Аналіз комунікативно-структурної специфіки тексту дозволяє встановити такі особливості добору слів, які зумовлені відповідними внутрішньоситуативними інтенціями:

Утруднення в оперативному виборі слів для адекватного вираження думок:

а) зростає кількість і тривалість пауз нерішучості, що передують пошукованому слову. Такі паузи спостерігаються навіть перед словами, яким притаманна висока частотність і досить легка актуалізованість у мовленні у звичайному стані в силу їхньої високої передбачуваності в певному конкретному оточенні.

Пошукові паузи супроводжуються заповненими паузами - *є, кх, гм, мм* - кількість яких зростає. Зростає середня довжина відрізка мовлення. Зростає індекс нерішучості - відношення часу пауз до часу власне мовлення;

б) ускладнення в здійсненні вибору мовних одиниць матеріалізуються у вигляді зростаючої кількості семантично нерелевантних повторів окремих звуків, складів, слів, словосполучень: "Я все не знаю ... *може вона, може воно, може воно у мене / еее від дня народження, може вона у мене є*";

в) утруднення при формулюванні думок - збільшення кількості пошукових слів "це", "такий", розтягування кінцевого голосного в слові;

г) слова-паразити: *Чи бачите, знаєте, ось, ну та ін.*

У стані емоційної напруги їхня кількість значно збільшується (внаслідок ослаблення контролю мовця за якістю мовлення).

Зниження словникової різноманітності - мовець відбирає слова, що є найчастотнішими в його ідіолекті, що наче перебувають на поверхні, тобто він спрощує стратегію пошуку слів.

У сучасному мовленні простежується єдність двох тенденцій: до перервності мовлення і до збільшення його зв'язності.

Тенденції використання ерзац-позначень, спустошених лексем, поява яких міцно пов'язана з утрудненнями в усному мовленні при доборі адекватних лексичних одиниць для реалізації замислу висловлення. Виникнення парафазій - слів, що використовуються не за призначенням у певному контексті: *"Червоне коло великого кольору"*.

Вибір слів з чіткою позитивною або негативною конотацією, надуживання підсилювальних часток *"уже, ж"*.

Вельми частотне використання дієслів порівняно з прикметниками, що надає мовленню динамічнішого характеру: *очі весняніють, україняться; погляд байдужиться* і под.

Для смислової структури мовлення в стані емоційної напруги властиві: 1) зниження щільності пропозицій (пропозиція - будь-яка сполука слів, що являє собою предикативну пару або може бути трансформованою в неї) за рахунок утруднень, що відчуває мовець, і за рахунок значної кількості пресервацій іншого походження (*„You take me аіск Бесаізе І асіоге уоі хо... ” часто любила наспівувати Марла. Часто во>ш адресувала ці слова Х'ялмарові* (Карпа І. Фройд би плакав), не пов'язаних з утрудненнями у виборі слів, а зумовлених притаманним тільки мовленню в стані емоційної напруги явищам - "погіршенням гальмування раз посталоого стереотипу", і за рахунок повторів, зумовлених прагненням мовця найефективніше передати свою думку співрозмовнику; 2) інтенсивність вживання експресивних пропозицій зростає, чому сприяє збільшення кількості слів з чіткою позитивною або негативною конотацією; 3) використання значної кількості слів на вираження невпевненості.

Дослідження комунікативно-інтенційних аспектів тексту дозволяє встановити основні закономірності співвідношення комунікативних реєстрів з відповідними мовленнєвими жанрами та виявити напрями активного входження фонових знань у текстові імплікатури. Водночас аналіз спонтанного мовлення уможливує встановлення закономірностей добору / пошуку слів і конструкцій для адекватного окреслення мовцем власної думки з простеженням специфіки врахування адресантом обсягу глибини належних компетентних знань адресата. Сучасне спонтанне мовлення з його ліберальними, демократичними, почасти спрощено-вульгаризованими виявами дозволяє виявити найефективніші прийоми наближення / віддалення адресанта до адресата і включення його прогностичного мовлення в діалогову структуру.

III.2. Адресат й адресант. Термін "комунікація", "комунікативність" походить від лат. *sottшіісаііо*, що означає "робити спільним, пов'язувати, повідомляти". Висловлення, складне синтаксичне ціле (надфразна єдність), текст - це комунікативний вербальний акт письмового або усного мовлення. Йому притаманна зовнішня (формальна) і внутрішня (семантична, прагматична) влаштованість, що постає внаслідок цілісності, логічної послідовності і зв'язності його частин. У кожному комунікативному акті враховується відповідний тип ситуації, що залежна від настанови мовця і повинна бути сприйнята слухачем. Функція спілкування у процесі мовлення ґрунтується на засадах комунікативного співробітництва і розрахована на два активних начала: продукувальну активність адресанта й декодувальну активність слухача. Позиція адресанта (продуцента) є основною в мовленнєвому акті. За характером комунікативновизначальних інтенцій вводяться звертання, вибачення, привітання, оцінні формули, що кваліфікуються як неінформативні акти мовлення [Гак 2004, с. 775]. Основним типом мовленнєвих актів є інформативний. При цьому адресант реалізує в художньому тексті ряд функцій: 1) відображає власну позицію; 2) суб'єктивний план "образу автора"; 3) виконує роль оповідача, повістувача та ін.

Повістувачів в одному творі може бути декілька, пор. у повісті "Інститутка" Марка Вовчка функцію повістувача виконують: автор (не письменник, а тільки його образ), Устина. "Образ автора" (термін належить В. В. Виноградову) пов'язує увесь художній текст, формує його пресупозиційне тло, мікротему, основні текстові категорії, веде сюжетну лінію оповідання. Для позиції адресанта властивий етап породження мовленнєвого акту - від думки, смислу - до засобів вираження.

Адресат (читач, реципієнт, слухач, комунікант) проходить шлях від засобів вираження - до думки. Саме він повинен максимально враховувати кінесіку (систему жестів, міміку, поз, що супроводжують усне мовлення і можуть виступати також знаками письмового мовлення). Позиція адресата для адресанта постає певною мірою невизначеною, та й сам образ адресата може поставати суттєво розмитим, оскільки такий адресат може бути конкретною особою, певною особою майбутнього або сучасного, але істотно просторово віддаленим. Властивість мови пов'язувати у просторі і часі особи, об'єкти, події Ч. Хоккет назвав "переміщуваністю".

Адресатом може бути аудиторія, що складається з визначеної / невизначеної кількості осіб. Якщо аудиторія знаходиться перед адресантом, то відбувається прямий контакт у процесі усного мовлення з послідовним врахуванням інтересів і запитів такої аудиторії.

Значно складнішою постає ситуація з адресатом, що сприймає письмове, особливо поетичне, мовлення. Адресант не завжди може розраховувати на повністю тотожний тезаурус, необхідний обсяг знань, адекватне бачення світу автором та його читачем. Свого часу М. Гумільов говорив про два типи адресата: про "читача-друга" і про "читача-ворога" [Гумілов 1990, с. 421 - 422]. Поетичний текст інколи уміщує елементи *автокомунікації* (мовлення, що розраховане на самого себе). Такого типу мовлення вирізняється певною образною складністю, використанням засобів текстових парадигм, оказіональністю, що повинен зрозуміти читач [Ковтунова 2002, С179].

У процесі комунікації мовленнєвій поведінці адресанта й адресата притаманні відповідні функції, що суттєво різняться між собою і які кваліфікують як комунікативні функції адресанта й адресата.

III.3. Функції тексту. 3-поміж комунікативних функцій адресанта основною постає функція повідомлення про суб'єкти, об'єкти, дії, процеси, факти та ін. Функція повідомлення є номінативною (денотативною, референтною). До супровідних належить пізнавальна (когнітивна, гносеологічна) функція, що полягає в передачі певних знань, системи образів, відповідного досвіду. Водночас у мовленнєвому акті реалізується апелятивна функція, основне призначення якої - звертання до адресата і вплив на нього. Завдяки їй здійснюється переконання слухача в певних ідеях, концепціях.

Експресивна функція сприяє виразній формі зображення психічного стану адресанта, показу його суб'єктивного ставлення до висловленого. Останнє виражається різними засобами: інтонаційно, лексико-семантично (*сум, печаль, радість* тощо), морфологічно (частки типу *ой, аж* та ін), словотвірно (*малесенький, тоненький, свекрушище* і т.п.), синтаксично (порядок слів) та ін.

Завданням емотивної функції є створення умов для емоційного насичення тексту, опису різних почуттів мовця. На це орієнтоване використання вставних слів типу *звичайно, мабуть, очевидно*, окличних речень (*Для кожного з нас цей день незвичайний!*), незвичайних сполук слів (*океани воєнів, море радості*).

Поетична функція полягає в настанові адресанта на сам знак, звернення автора до естетичних смаків (ширше - почуттів) адресата, що досягається шляхом

ефективного використання поетичних тропів, фігур, розвитку нових значень слова, немотивованого поєднання слів з метою формування образного тла: *Крилатий вітер, дужий вітер, І що зорі, листя й ластівки несе, І сп'янає серце. Ех, летіти / в зеленій квітень, в синь пісень! // Піднявся день, мов олень з кручі, / ніч відплала, мов корабель. / Крилатий вітер і пахучий, / мов дзенькіт сріблених шабель* (Б.-І. Антонич. Ранній вітер).

Фатична (контактновстановлювальна / контактнорегулювальна) функція необхідна для підготовки слухача до сприйняття, відповідного зосередження його уваги у процесі спілкування, підтримки уваги слухача. На це можуть бути спрямовані спеціалізовані засоби типу *пам'ятаєш, згадай*: 1) у діалозі: *А пригадай, про що з тобою я вчора говорив, саме про це...*; 2) в монологі: *А в цьому разі треба згадати це й так...*

Комунікативні функції адресата (читача, слухача, реципієнта, комуніканта) пов'язані безпосередньо з його поведінкою у процесі спілкування та з оцінкою ним мовленнєвого змісту повідомлення. Основними функціями адресата є спілкування і сприйняття. Перша орієнтована на увагу і розуміння нової інформації читачем, з бажанням спілкуватися з адресантом. Друга функція визначається напрямами розуміння національно-мовних, мовленнєвих, соціальних, когнітивних (ментальних) асоціацій, ситуацій, пов'язаних з умовами мовленнєвого акту, знанням адресатом певної мови та рівнем такого знання, мотивується можливостями декодування смислових, лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, поетичних знаків і символів. Супровідними постають фатична, естетична функції.

Фатична функція є контактновстановлювальною і пов'язана з підтримкою слухачем мовленнєвого спілкування, його уваги до повідомлення та ін., пор.: *Продовжуй! Досить! Перестань!* Фатичну функцію виконує й оголошення перерви на нараді, лекції, закриття книги.

Естетична функція реалізується належним чином лише в тому разі, коли текст задовольняє уяву читача, задовольняє його смаки і викликає в нього адекватне сприйняття. Поетична функція досягається за наявності уміння читача, слухача декодувати символи, усвідомлювати поетичні образи, вловлювати підтекстову інформацію.

Ш.4. Типи ситуацій комунікативного акту. Описуючи мовну картину дійсності, одним з перших поняття "ситуація" увів К. Бюлер. Сьогодні під поняттям "мовна ситуація" мається на увазі "сукупність форм існування мови" [ЛЗС 1990, с. 481]. "Мовленнєва ситуація", що реалізує мовну ситуацію, окреслює умови спілкування, характеризує певну обстановку мовлення [Гак 2004, с. 781]. "Комунікативна ситуація" визначає готовність комунікантів користуватися різними конкретними висловленнями та наявність належних стилістичних засобів у мовленнєвій діяльності. Поняття "комунікативна ситуація" Ю. М. Караулов вводить у поняття "комунікативна сітка" і поєднання з "комунікативною сферою" і "комунікативними ролями" учасників комунікативного акту [Караулов 2002, с. 61]. "Комунікативну ситуацію" інколи називають комунікативно-прагматичною [Радзівская 1990, с. 148], яка охоплює участь суб'єкта, об'єкта, адресата, мету (інтенцію) комунікації.

Відношення між учасниками комунікативної ситуації, які зумовлюються настановою адресата, створюють певний текст (усний або письмовий) певного функціонального призначення: художній (прозовий або поетичний), офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, епістолярний, конфесійний, розмовний.

У лінгвістиці останніх років активно використовується термін "текстова ситуація", що окреслюється: 1) комунікативними функціями; 2) комунікативною

настановою на художнє зображення, полеміку, узагальнення, аналіз тощо; 3) формами і способами викладу; 4) мовним матеріалом.

Текстова ситуація вирізняється характером використовуваних парадигматичних засобів, оскільки мовець використовує не тільки утрадиційні засоби, але й оказіональні: *то ніби виснеший в дитинстві сон, / що окошився на тобі, зв'язавши / всі знані припочатки й прикінці* (В. Стус. "Свічадо ночі вабить лячний погляд..."); *А чи твою подобу / збагнуть бодай в передкілці життя?* (В. Стус. "Сховатися од долі не судилось..."); *Обгасли зорі. Лиш одна світила / передутратою усіх прощань* (В. Стус. "Я непомітно перейшов между..."); *Забудься. Стань. І зачекай мене / на самоті в такому велелюдді, І де спогоди стовбичать, наче судді, / і пам'ять чвалою праліта жене* (В. Стус. "Забудься. Стань. І зачекай мене..."); *Тут паверх, паніз, пажиття і паскін, / переступай лискуче лезо меж; / і рідні лиця за порожні маски / тобі здадуться з понадігрних веж* (В. Стус. "Нічосідалаі влягалась падолом...").

Непоодинокими постають спроби кваліфікувати "соціальну ситуацію" [ЛЗС 1990, с. 413], що визначається як мовленнєвий акт, зумовлений специфікою професії, віку, території замешкування мовця. Такі ситуації водночас можна розглядати через призму епізодичної пам'яті, в якій вони репрезентовані у вигляді певних схем, моделей, що відображають відповідні знання, переконання, думки. Саме вони складають основу розуміння тексту і його продукування. Моделі таких соціальних ситуацій є багатоярусними категорійними, і в них наявні "такі категорійні елементи, як обстановка, обставини, учасники, подія, дія" [Ван Дейк 1989, с. 185]. Постійними категорійними елементами більшості ситуацій постають: 1) учасники комунікативного акту і ситуації; 2) подія, дія, процес, факт; 3) час; 4) простір і місце; 5) оцінка.

Комунікативне облаштування висловлення і тексту (дискурсу) є наслідком їхнього співвідношення з ситуацією мовленнєвого, соціального, комунікативного спілкування. Воно пов'язане як з поверхневими (мовними) структурами, так і з глибинними (смисловими). Поверхнева структура (синтактика) виступає формальною характеристикою одиниць.

Глибинна структура ґрунтується на семантиці мовних одиниць, що визначає відношення знаків до об'єктів дійсності, значення знаків, зміст, смисл й інформацію одиниць різного рівня, зокрема висловлення і тексту.

Поверхнева і глибинна структури пов'язані з прагматикою (з відношенням знаків до їхніх інтерпретаторів, до тих, хто продукує і декодує знаки). З комунікативно-прагматичного погляду особливо значущі два центри: суб'єкт мовлення (1-ня особа) й адресат мовлення (2-га особа), а також враховуються функції об'єктів різних ситуацій (3-тя особа).

Когнітивний підхід у лінгвістиці тлумачить прагматику "як сферу думок, оцінок, презумпцій та настанов мовців" [ЛЗС 1990, с. 441]. Аналізуючи комунікативну організацію висловлення і тексту, слід звертати увагу на характер і поведінку знаків, одиниць у реальних умовах спілкування (у мовних, мовленнєвих, соціальних і текстових ситуаціях). Семантика і прагматика висловлення і тексту найпоширеніше виражені в художньому мовленні.

Ш.5. Основні одиниці і структурно-прагматичні частини тексту. Одиницями тексту постають висловлення, складне синтаксичне ціле і текст. Висловлення кваліфікують щодо його структури, семантики і прагматики (функціонування щодо настанов мовця). Висловлення не можна ототожнювати з реченням, оскільки визначальним компонентом першого є модально-комунікативний план. Для висловлення суттєвими також постають: інтонаційне оформлення, актуальне членування, особливості мовленнєвого кортежу (жести, комунікативне значення

ситуації, переконаність мовця тощо). В. Скалічка стверджував, що "висловлення - це повна семіологічна реакція" (цит. за: [Вахек 1964, с. 48]).

Висловлення - це структурно-семантична і комунікативна одиниця, що концептуально об'єднує значення лексичних, граматичних, логіко-семантичних, комунікативних її рівнів, співвіднесених з контекстом, з конкретними ситуаціями, з національно-мовними, фоновими знаннями адресантів й адресатів, з лінгвістичною і змістовою пресупозицією (передзнанням), з мовною картиною світу учасників комунікації. Кваліфікуючи висловлення щодо обсягу, В. Скалічка вважав, що висловлення (проігуа) являє собою як одне слово, так і весь текст: художнього твору, наукового трактату, офіційного закону та ін. Розвиваючи цей підхід, до висловлення слід віднести: слово, просте речення, групу речень зі стрижневим реченням у її основі, пор.: звертання, вигуківі структури, редуковані репліки в діалозі; номінативні ланцюжки, номінативний теми як лінгвістичний передтекст і парцеляти, приєднувальні конструкції, вільні синтаксеми як посттекстові структури.

Щодо тексту, то мінімальна його лінійна довжина в сучасній лінгвістиці кваліфікується по-різному. Текст можна розглядати щодо наявності і виділення в ньому макро- і мікротем, макро- і мікрорем; специфіки змістових, мовних і позамовних скреп-конекторів, пов'язаних з п'ятьма визначальними категоріями; 3) закономірностей виділення в ньому трьох частин моделі для правильного його сіркутурування і сприйняття співрозмовником; 4) особливостей реалізації типів і рівнів інформації: а) текстової (вираженої граматичними, лексичними, семантичними, прагматичними засобами); б) передтекстової (пресупозиція); в) надлінійної; г) притекстової; г) підтекстової.

Щодо обсягу текст здебільшого прирівнюють до цілісного твору, що, в свою чері-у, може членуватися на більш дрібні структурно-сміслові частини: складне синтаксичне ціле - ССЦ (за М. С. Поспеловим) або надфразні єдності - НФЄ (за Л. А. Булаховським). Структурно-смісловими частинами тексту постають зачин, розгортання, кінцівка і різного типу блоки, діалогічні єдності, висловлення.

Структурно-прагматичними частинами тексту є: частини, розділи, параграфи, абзаци. Складне синтаксичне ціле (ССЦ) або надфразна єдність (НФЄ) може охоплювати один і більше абзацив.

Отже, *текстом може бути окреме висловлення, складне синтаксичне ціле (надфразна єдність) і повністю завершений твір*. Висловлення найбільшою мірою корелює з реченням.

Структурно-сміисловою одиницею тексту є складне синтаксичне ціле (НФЄ). Якщо ССЦ дорівнює повному тексту твору, то воно може мати / не мати заголовок, що визначає стрижневий суб'єкт або об'єкт тексту (макротему, наприклад, "Прошак під церквою" Б.-І. Антонича: *Мохнатий, мохнавий, патлатий, / курлапий, та клишавий, та червоногий, / вилукуваті підігнув під себе ноги / і вільмом споглядає на сонячну лату. // Брудний, космогрудий, від бруду руді підняв груди. / Беззуба щока, спорохнявіє ясно. // О, сонце всім світить так ясно, / всі рівні є люди*). Заголовок може називати: 1) подію ("Люблю середину..." Л. Талалая: *Люблю середину / Ясного дня, / Коли спокійно / Дивися у простір, / І уста / / Думок не обганя, / І тїнь твоя / Відповідає / Росту*); 2) простір, у якому відбуваються певні події, зокрема місце (В. Чумак. "За ґратами": *Я чи блакить за ґратами? / Я чи блакить? / Знаю, що став твоїм братом, / де ж до сестри стежки? // Бачу: тремтять під віями / зорі-смарагд. / Чуй же: твій брат огневіс; / чуй же: рубін твій брат*); 3) час (Б.-І. Антонич. "Сонет про весну, писаний взимі": *О зайді / Як тоді / Іноді / Тямиш ти? // О прийди / По воді / По броді / Припини / І Місяць жде / Я теж жду / На тебе // Я так*

*жду / На тебе, О весно!); 4) час та оцінку (В. Чумак. "Заквіт осінній сум": *Заквіт осінній сум / осінній сум заквіт. / На віях я несучу / гаптований привіт // і любій принесу, прохатиму: візьми; / заквіт осінній сум / заквітнемо і ми*). Заголовок може подавати загальну оцінку настрою, стану мовця (Б.-І. Антонич. "Нешаслива любов": *Це було так. Він сам не знав, / Як, де, коли її пізнав. // Він їй: / "Цвітуть цвіти". / Вона йому: "На жаль, я мушу вже їти, Мене жде..." / Це, очевидячки, дурниця, от так собі, нічо. / Таке маленьке аїї рго аїо. / / Знов було так: / Стрінув нову. / Вона йому: "Тепер весна". / Він їй: / Дуже прикро. В мене часу нема". / І Це, очевидячки, дурниця, от так собі, нічо. / Таке маленьке аїї рго аїо. // Це було так. / Це все одно. / Це ніби те ж. / Однак не то. / Це байдуже... / Дуже? // Гм. Це зветься часом комедія, / Частіш, однак, трагедія*).*

Структурно ССЦ здебільшого складається з трьох компонентів: зачину, розгортання і кінцівки. ССЦ може бути двокомпонентним, оскільки зачин або кінцівка можуть опускатися. Зачин буде повним за умови, що в ньому названі п'ять стрижневих категорій; редукованим, якщо одна чи більше стрижневих категорій не названі; й елімінованим, якщо жодна зі стрижневих категорій не названа. Кінцівка може бути загальнорезультативною (об'єднує в підсумку п'ять стрижневих категорій); частковорезультативною (наявний підсумок не про всі стрижневі категорії); висновком, у якому реалізується нове судження.

Побудова ССЦ, його модель, композиція пов'язані з наявністю / відсутністю зв'язку з попереднім текстом - постає складником тексту чи дорівнює усьому тексту. В цьому разі слід диференціювати автосемантичні і синсемантичні зачин, розгортання і кінцівку. При синсемантичності враховується смислова пресупозиція - попередня інформація, фонові знання, що мають значення не тільки для конкретного тексту, але й для життєвого досвіду адресанта й адресата. Суттєвою постає також лінгвістична пресупозиція (лексико-граматичний зв'язок з попереднім текстом або заголовком, де називалося ім'я *антецедента* ("Незнайомець", "Суніці", "Межа" (Л. Талапай); "Брати", "Друзі" (М. Руденко)).

Аналізуючи ССЦ, особливу увагу слід звертати на його композицію: *Була неділя. Сонце скотилося на захід. Починало вечорить. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту (зачин). Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола (розгортання). Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почувив, як сонце припекло в щоку, перекинувся на бік, липнув очима й знову їх заплющив (кінцівка).*

Цей уривок з повісті "Микола Джеря" І. Нечуя-Левицького містить три структурні компоненти: зачин, розгортання, кінцівку і являє собою ССЦ, що реалізує художній опис *відкритого простору*. Заголовок у цьому ССЦ відсутній. ССЦ містить один абзац. Зачинові притаманна констатувальна інформація. Цей зачин ССЦ охоплює: 1) учасника процесу (*парубок*), спостерігача, місце якого імпліцитно намічено в центрі (точка відліку для художнього простору); 2) відкритий простір з відносною локалізацією (під грушею). Місце в ньому об'єкта / суб'єкта процесу (*спав молодий парубок*); 3) зачин характеризує процес (молодий парубок, підклавши під голову білу свиту), при цьому зафіксовано; 4) реальний сюжетний час; 5) у зачині подана й імпліцитна оцінка мовцем часу події-процесу (неділя - за усталеними національно-українськими традиціями вона належала до вихідних днів). Такий зачин з п'ятьма

стрижневими текстотвірними категоріями постає повним й автосемантичним, від нього залежні розгортання й кінцівка

У *сисемантичних* розгортанні і кінцівці формуються конекторні ряди намічених у зачині п'яти стрижневих категорій. З цією метою автор використовує різного типу скріпи, що називаються конекторами. В цьому ССЦ конекторами виступають різного типу повтори (*парубок парубок; сонце - сонце*).

Ш.6. Текст і дискурс. У лінгвістичній літературі діалогічну єдність інколи позначають терміном "дискурс". Первісно цей термін був використаний у французькій лінгвістиці (аівсоиге). Ж. Марузо первісно співвідносив цей термін з поняттям "мовлення" як "реалізація мови", розрізняючи поняття синтаксису, пов'язані з цим терміном: "пряма мова" (аівсоигв айгесі) і "непряма мова" (аівсоигв іпайгесі). "Мовлення" ж як "говоріння" кваліфікується лінгвістом французьким терміном *parole*. Ж. Марузо не включав його в поняття "дискурс" [Марузо 1969, с. 215]. Пізніше термін "дискурс" був використаний теорією тексту в значно розширеному плані, що дало можливість дослідникам констатувати, що "Дискурс - багатозначний термін лінгвістики тексту, вживаний рядом авторів у значеннях, майже омонімічних. Найважливіші з них: 1) зв'язний текст; 2) усно-розмовна форма тексту; 3) діалог; 4) група висловлень, пов'язаних між собою за змістом; 5) мовленнєвий твір як даність - письмова або усна" [Николаева 1978, с. 467].

Очевидним постає функціональне, когнітивне, ономазіологічне і семасіологічне тлумачення дискурсу. Так, В. З. Дем'янков стверджує, що дискурс - це довільний фрагмент тексту, що складається більше ніж з одного речення або незалежної частини речення. Часто, але не завжди, концентрується навколо опорного концепту; створює спільний концепт, що описує діючих осіб, об'єкти, обставини, час, вчинки тощо, визначаючись не стільки послідовністю речень, скільки тим спільним світом для творця дискурсу та його інтерпретатора, який будується у процесі розгортання дискурсу. "Вихідній структурі дискурсу притаманна послідовність елементарних пропозицій, пов'язаних між собою логічними відношеннями кон'юнкції, диз'юнкції тощо. Елементи дискурсу: зображувані події, їхні учасники, перформативна інформація і "неподії", тобто (а) обставини, які супроводжують події; (б) тло, що пояснює події; (в) оцінка учасників події; (г) оцінка, яка співвідносить дискурс з подіями" (цит. за [Миронова 1997, с. 53]). У сучасній лінгвістиці терміни "текст" і "дискурс" наблизились і позначають близькі за значенням поняття когнітивного напрямку. Термін "дискурс" охоплює також і співвіднесеність тексту з різного типу знаннями: політичний дискурс, науковий, педагогічний дискурс, критичний дискурс, політичний дискурс

Категорійні засоби тексту вказують на певну подію, відповідних учасників комунікативного акту (адресанта й адресата), учасників певної ситуації (об'єкт), на обставини, мовленнєвий (художній) простір, місце суб'єкта й об'єкта, час, різного типу умови. До складу категорійних засобів належить й оцінка, яка завжди (або найчастіше) наявна в тексті. Ці категорії були виділені Т. ван Дейком у схемі - моделі дискурсу, але вони рівною мірою важливі і для схеми — моделі тексту. Вони належать до стрижневих текстотвірних категорій

Загалом художні тексти охоплюють прозові і поетичні твори, почасти драматургічні. Прозове і поетичне мовлення характеризуються цілим рядом типологічно спільних ознак, що зумовлюється впливом аналогічних комунікативних функцій: повідомлення, апеляції, естетичної, експресивної, емоційної та ін., подібністю мовних, мовленнєвих, комунікативно-прагматичних ситуацій, комунікативних завдань мовця. Водночас зіставлення специфіки поетичного і прозового мовлення

дозволяє інколи зробити несподівані висновки про те, що "в поетичній мові відбувається \ спеціальна деформація мовних частин, передбачене порушення літературнбїпмови, тобто актуалізація" [Мукаржовский 1967, с. 406]. Не заперечуючи можливість такого використання терміна "актуалізація", слід зазначити, що термін "актуалізація" застосовується на позначення різноманітних способів виділення мовцем на- різних рівнях (лексичному, семантичному, морфологічному, словотвірному, синтаксичному, інтонаційному, акцентологічному, графічному) письмового й усного мовлення комунікативно значущих центрів тексту. Під комунікативним центром мається на увазі будь-який елемент тексту: слово (в тому числі і службове), словосполучення, звертання, парцелят тощо.

Відомо, що синтаксичний центр (ядро) речення передбачає вирізнення двох головних членів, що формують його предикативну основу. Ядро (вершина) ієрархії *семантичної вербоцентричної структури*, на погляд Л. Теньєра, являє собою тільки *предикат*, що винесений на *вершину дерева підпорядкування* [Теньєр 1988]. Актуальне членування здебільшого *диремне*. Його *основу і ядро* складають *тема + рема* (за В. Матезіусом). У процесі побудови комунікативної перспективи в мовленнєвому акті мовець може актуалізувати *будь-який* елемент висловлення. О. М. Селіверстова наголошує, що "... в побудові комунікативної перспективи бере участь уся множинність комунікативних елементів, причому комунікативними елементами вважаються усі члени речення" [Селіверстова 1990, с. 52].

Комунікативно значущий центр можуть формувати не тільки члени речення, але й морфеми, слова і словосполучення, позбавлені статусу членів речення: вставні слова і словосполуки, вставлені одиниці, звертання, вигуки, парцеляти, службові частини мови, приєднувальні конструкції.

Література

1. ран Дейк 1978: **Ван Дейк** Т. Вопросы прагматики текста // Лингвистика текста: Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 8. - М.: Прогресс, 1978. - С. 259 - 311.
2. Вахек 1964: **Вахек** Й. Лингвистический словарь Пражской школы. - М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1964. - 364 с.
3. Гак 2004: **Гак** В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. - М.: Добросвет, 2004. - 862 с.
4. Гумилев 1990: **Гумилев** Н. Стихи. Письма о русской поэзии. - М.: Художественная литература, 1990. - 635 с.
5. Караулов 2002: **Караулов** К. П. Русский язык и языковая личность. - М.: Едиториал УРСС, 2002. - 311 с.
6. Ковтунова 2002: **Ковтунова** И. И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения. - Изд. 2-е, стереотип. - М.: УРСС, 2002. - 240 с.
7. Лингвистический 1990: **Лингвистический** энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 695 с.
8. Марузо 1969: **Марузо** Ж. Словарь лингвистических терминов. - М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1969. - 436 с.
9. Миронова 1997: **Миронова** И. Н. Оценочный дискурс: проблема семантического анализа // Изв. РАН. - Серия литературы и языка. - 1997. - Т. 56. - № 4. - С. 234-245.
10. Мукаржовский 1967: **Мукаржовский** Я. Литературный язык и поэтический язык // Пражский лингвистический кружок. - М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1967. - С. 401-421.

11. Николаева 1978: **Николаева Т. М.** Краткий словарь терминов теории текста // Новое в зарубежной лингвистике: Вып VIII. Лингвистика текста: - М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1978. - С. 3 - 27.

12. Радзиевская 1990: **Радзиевская Т. В.** Прагматические противоречия при текстообразовании // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. - М.: Наука, 1990. - С. 111 - 156.

13. Селиверстова 1990: Селиверстова О. Н. Контрастивная синтаксическая семантика. - М.: Наука, 1990. - С. 345 с.

14. Теньер 1988: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. - М.: Прогресс, 1988. - 654 с.

Оубл.: *Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник. - Донецьк: ДонНУ, 2006. - С. 46-61.*

А. П. Загнітко

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТЕМА-РЕМАТИЧНОГО ЧЛЕНУВАННЯ ТЕКСТУ

IV.1. Актуальне членування висловлення в тексті. Особливо значущим у теорії актуального членування тексту є простеження специфіки актуального членування висловлення. Аналіз комунікативної будови висловлення-речення передбачає членування речення на вихідну частину повідомлення - тему (Т) і на те, що стверджується - рему (Р). Ідея про таке членування змісту актуального мовлення на дві частини існувала і в прихильників логічного напрямку (Я. Головацький, М. Осадца, Ф. І. Буслаєв), психологічного (О. О. Потебня, В. Вундт), формального (Є. К. Тимченко, Л. А. Булаховський, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов та ін.). Основоположниками концепції актуального членування речення є вчені Празької лінгвістичної школи: В. Матезіус, Я. Фірбас, Ф. Данеш та ін.

В. Матезіус виділив тему ("основу") висловлення, яка не містить нової інформації, тому що вона або пов'язана з попереднім текстом, або може бути зрозумілою із контексту. Рема ("ядро") повідомляє щось нове про тему висловлення. В. Матезіус стверджував, що "... основні елементи актуального членування речення - це: а) вихідна точка (основа) висловлення, тобто те, що є в певній ситуації відомим або в крайньому разі може бути легко зрозумілим, що й має на увазі мовець, і ядро висловлення, тобто те, що мовець повідомляє про основу висловлення" (цит. за [Вахек 1964, с. 256]).

Термін "актуальне членування" В. Матезіус тлумачив як членування в момент спілкування, в момент актуального мовлення. Учені-пражани враховували семантичний план актуального членування (АЧ), вважаючи, що тема + рема повідомляють про *відоме + невідоме*. При цьому наголошувалося особливе ставлення мовця до *невідомого*. Г. Пауль, О. Есперсен, О. О. Шахматов наголошували, що основна увага мовця зосереджена на темі (у формальній структурі речення О. О. Шахматов вважав вершинним статус підмета). Ряд дослідників (Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, С. І. Бернштейн та ін.) співвідносили актуальне членування із суб'єктно-предикатним членуванням, наголошуючи, що повна інформація речення передається комплексно, тобто поєднанням змісту теми і реми: *Автомобіль проїхав швидко* [ЛЗС 1990, с. 23].

Останні дослідження дозволяють стверджувати, що Т і Р можуть розвиватися в тексті на основі місця їхнього розташування в реченні, оскільки Т здебільшого

випереджає Р, були виділені зони початку речення (тематична сфера) і другої частини речення (рематична сфера). Кожна з цих зон, крім головних членів речення, включає і другорядні члени речення, що називаються поширювачами або розширювачами, тому що їхнім завданням є розширення інформації про тему або рему, її уточнення тощо, наприклад: *На стежку / цівочка прозора // Тече /з високого відра* (Л. Талалай) - *На стежку* - обставина місця (поширювач теми), *прозора* (перехідний поширювач: тема + рема) - означення, *з високого відра* - обставина місця (поширювач реми).

Г. Пауль, Я. Фірбас, крім Т і Р, вирізняли третій "зв'язковий елемент", що уміщує модальні і часові показники [ЛЗС 1990, с. 23]. Це дозволило виділити третю зону, що кваліфікується як "приядерна" (за Т. М. Николаєвою) або "дифузна". Ця зона може розташовуватися перед Т, між Т і Р, і після Р, у силу чого вона може бути складником теми, складником реми, може бути "перехідною зоною", характеризується подвійними зв'язками: *Повернулася //мати після відвідин родичів / уся зболена* (А. Яна). У цьому висловленні виділяється тематична зона "*повернулася*" з прилеглою дифузною зоною "*уся зболена*". Цей компонент подвійного зв'язку ("дуплексив", з одного боку, характеризує матір, а з іншого боку, дифузна зона прилягає до реми (перебуває в контактній позиції) і кваліфікує нове повідомлення, тобто "*мати була зболена*".

Висловлення, які виленовують дві основних зони (Т + Р), називаються диремними. Межі між зонами можуть варіюватися залежно від настанови мовця, від місця логічного наголосу у висловленні: *Вони // повернулися / додому*. За такого членування в цьому висловленні підмет "*вони*" виконує *дейктичну, референтну* функції, постаючи темою. Рема "*повернулися + додому*" виражає функції повідомлення, емотивності (почуття радості, або розчарування, або суму). Це висловлення може бути диремним, але в такому разі межі між темою і ремою будуть іншими, пор.: *Вони приїхали //додому*, де додається інформація про емоційні реакції адресанта: "нарощується" відтінок несподіваності, подиву, або захоплення, або заспокоєння.

Особові займенники в диремних висловленнях можуть виконувати роль теми: 1) якщо на них падає *логічний наголос*: *Він // тобі допоможе*; 2) при *зіставленні*: *Горів в мені огонь любові, та він не міг зігріти нікого* (П. Карманський); 3) при позначенні *сумісності*: *Про це ми з тобою //ніколи не забудемо* (А. Яна); 4) при інклюзивності: *Я, як усі, // не уник недобрих пліток* (А. Яна); 5) при протиставленні: *Ти прийшов вчасно, але я не знав куди* (А. Яна).

Досить часто особові займенники втрачають словесний наголос і тільки разом з предикатом можуть виконувати функцію теми (або реми): в такому разі вони стають клітиком: *Я пам'ятаю // про нашу зустріч під осінніми кленами* (А. Яна). Функцію реми в подібних структурах виконують поширювачі.

У нерозчленованому власне-прислівному складнопідрядному реченні з підрядною з'ясувальною предикативною частиною підрядна частина може виконувати роль реми, а головна частина з особовим займенником-клітиком виконує роль теми: *Ти тільки знаєш, що каштани восени втрачають свою красу* (А. Яна).

Визначаючи тему слід пам'ятати, що 1) тема найчастіше є препозитивною щодо реми в диремних структурах; 2) адресант використовує можливість виділення теми за допомогою *інтонації, наголосу (емфазі), особливої паузації*, що позначається на письмі цілим рядом розділових знаків; 3) адресант з метою виділення теми вводить *лексико-семантичні, морфологічні, синтаксичні засоби*. До морфологічних засобів належать: а) означений займенник "*сам*"; б) частка - *таки*: *Сам Ігнат // був ще молодий козак...* (П. Куліш); *Розповідає він таки //мало*.

Тема диремної структури може бути названа препозитивно, поза межами базового речення, тобто бути позначеною називним теми (уявлення) і відокремлена від базового речення за допомогою багатокрапки, знака оклику; базове речення в цьому разі повідомляє про нове і виконує функцію реми: *Один... Стоїть біля села. Зустрічає нові ранки* (А. Яна). *Ліс! Ця прохолода, наче спогад душі, Занурений в неї* (А. Яна).

Тема диремної структури може бути виражена номінативним реченням або ланцюжком номінативних речень, що входять до складу висловлення і розташовані препозитивно, перед базовим реченням. Номінативні речення відокремлюються від базового речення крапкою: *Світанок. Сонце. Терикони. І Росою світиться садок* (Л. Талалай). *Теплінь. Садок. /На груші стиха шелестить, Неначе металічним шумом, листя. Глянсоване, темно-зелене з соняшного боку* (В. Поліщук).

Номінативні речення заглиблюють читача в час і простір об'єктивного світу, де перебуває, діє, живе ліричний герой, що і складає суть нового. *Зовнішній світ* - це тема висловлення, *внутрішній світ* героя — *Ного рема*.

Окрім членованих, диремних висловлень, наявні також і моноремні висловлення, які складаються із кількох слів, але не членуються на тему і рему. До них належать:

1) загальноінформативні повноскладні моноремні висловлення, що усім складом дають відповідь на питання: *Що відбулося? Що трапилося?*, пор.: *Було темно. Зрозумів я. Сівали ми;* 2) неповноскладні частковоінформативні висловлення з опущеною або непередбачуваною темою: *Не палити! Домовились! Допрацювались!* [Гак 2004, с. 798]; 3) короткі неповні речення, що використовуються в розмовному, художньому мовленні: *"Чи не наше село там видніється?" - "Наше?" - "А чи чекають на нас там і хто?" - "Батьки мої там"* (А. Яна).

Особливої уваги вимагає "вторинна рематизація" у складі висловлення, суть якої полягає у винесенні за межі базового речення - в постпозицію певних сегментів висловлення, які дорівнюють за метою висловлення, за функцією другій ремі, що розвиває значення *нового* першої реми. До таких сегментів належать однорідні присудки, обов'язкові другорядні члени речення, що відіграють роль поширювачів, уточнювачів смислу реми базового речення. Такий прийом кваліфікують як парцеляцію, а самі елементи — парцелятами (див. праці Ю. В. Ванникова, Є. О. Сковородникова, Є. С. Зверева та ін.): *Переможці. Піонери. Казка. Близько. Йде...* (В. Чумак). *Про що розмова, я не знаю, /Десятилітній чоловік. І Лише дивлюсь. І відчуваю І Холодну шибу на чолі* (Л. Талалай). Непоодинокими постають кваліфікації таких похідних як різновидів неповних речень (М. У. Каранська та ін.).

"Вторинна рематизація" може оформлятися також за допомогою оцінних окличних (односкладних) речень, які стоять після базового речення і характеризують зміст нового в базовому реченні. Такі оцінні речення здебільшого відокремлюються від стрижневого речення крапкою і тире: *Ми з друзями вчора дивилися новий спектакль. Чудова гра!* Оцінні речення з "вторинною рематизацією" можуть: а) розташовуватися після риторичного питання: *А що для мене рідна хата? Усе...;* б) поступово додаватися невеликими долями нове: *Краплю крові. Кожну хвилю краплю крові І місту; І скло вітрин і тротуари сповнить ярим змістом. І На плакатах не атрамент. І не фарби. Кров. І Пензлі-пучки умочайте в колектив-цебро* (В. Чумак); в) поставати опосередковано мотивованими внаслідок подвійної / потрібної тощо питальності: *Хто вона? Сестра? Небога? Чи прото перехожа?* (А. Яна).

Особлива роль наголосу (словесного, тактового, фразового), інтонації були помічені представниками психологічного напрямку в лінгвістиці, які звернули увагу на розбіжність граматичного підмета і присудка і "психологічних підмета і присудка"

(так вони кваліфікували тему і рему). Так, Г. Пауль наголошував, що "кожний член речення, в якій би граматичній формі він не виступав, з психологічного погляду може бути або підметом, або присудком, або зв'язкою, або частиною одного з цих членів" [Пауль 1960, с. 340]. Праці ж звертали увагу на особливості мовної, мовленнєвої, текстової, соціальної ситуації, з якими корелює висловлення, спостерігаючи за порядком слів у реченні і специфікою актуального членування в конкретній ситуації.

Учення про актуальне членування сьогодні ніким не заперечується, хоча поряд з терміном "актуальне членування" стали активно використовувати й аналогічні типу "комунікативне членування", "темо-рематичне членування", "функціональна перспектива речення (висловлення)", "комунікативна перспектива" Особливо значущим в останні роки постало концептуальне обґрунтування статусу і якості актуалізації мовних засобів

ІУ.2. Типологічні вияви актуального членування висловлення. Нормальним, нейтральним, фіксованим, об'єктивним (пор також інші терміни: прямий, неемфатичний, прогресивний) порядком слів праці вважали такий, коли тема і рема розташовані лінійно - спочатку тема, потім рема, а зміст відповідно розгортається у визначеному порядку слів. При цьому тема (тобто "дане", "відоме", "психологічний підмет", "основа") окреслює "смісловий суб'єкт" і розташовується на початку висловлення або речення, а рема ("предикована частина", "нове", "ядро") розташована після теми й уміщує "смісловий предикат". У силу цього такий порядок слів може збігатися / не збігатися з граматичним (синтаксичним) членуванням. І.І. Ковтунова констатує, що "речення, взяте поза мовленням і контекстом з належним граматичним членуванням, у контексті може додатково набувати суттєвого ядра для відповідного контексту або відповідної мовленнєвої ситуації", що зумовлює "членування іншого порядку — на тему висловлення і те, що про цю тему говориться" [Ковтунова 1969, с. 11].

При прямому порядку слів тема здебільшого збігається з підметом (групою підмета), а рема - з присудком (групою присудка). Основною моделлю такого збігу слід вважати заповнення синтаксичної позиції підмета словами предметної семантики (непредикатними знаками), а позиції присудка - дієслівними лексемами (предикатними знаками). На рему падає фразовий наголос, і вона може посилюватися за рахунок підсилювально-видільних часток типу *тільки, лише, і*. Прямий порядок актуального членування пов'язаний з логічною послідовністю розгортання в комунікативній перспективі думки мовця від даного до невідомого, нового: *Поїзд Іу сторону столиці ІІ відїхав Іперед п'ятьма хвилинами...* (Б.-І. Антонич).

Виражена предметним іменником тема збігається з підметом, розташована на початку речення, і їй притаманний *тактовий наголос*. Рема корелює з групою присудка, до якої прилягає дифузна зона *"перед п'ятьма хвилинами"* з *тактовим* наголосом. Ядро реми - дієслово *"відїхав"* виділене *фразовим* наголосом і *вершиною підвищення тону*. Уся рематична зона знаходиться в другій частині речення і завершується зниженням тону.

Тема при прямому порядку слів може бути оформлена займенником *1-ої* або *2-ої* особи, позначаючи мовця або його адресата. Такого типу тема є основою для розгортання комунікативної перспективи в поетичному мовленні. Займенник у цьому разі може мати тактовий наголос: *А я ІІ вже віддиха зловити більш не можу...* (Б.-І. Антонич).

Особовий займенник часто втрачає словесний наголос і набуває статусу клітика, пор.: *Я витесав І/ поему з срібла, /поема, І мов ялиця* (Б.-І. Антонич).

У розмовному мовленні при використанні "плеонастичних займенників" займенники належать не до теми, а до реми: *Техніка - // вона завжди справна. Щастя - // воно справді невлотима пташка*. Такого типу утворення О. Б. Сиротініна кваліфікує як "сегментовані конструкції" ("особливий граматизований тип актуального членування"), відрізняючи їх від інших конструкцій усного мовлення, що порушують норму [Сиротініна 1974, с. 218].

Тема-дане може являти собою ускладнений зворот, а ремою в цьому разі постають уточнювальні однорідні члени - квантифікатори реми.

IV.3. Основні текстові категорії і закономірності актуального членування тексту. З проблемою актуального членування тексту пов'язане питання кількості, статусу та ієрархії глобальних категорій складного синтаксичного цілого, тексту. До визначальних категорій тексту належить категорія учасників комунікативного акту (суб'єкти тексту). Суб'єктом тексту постає адресант (образ автора, сам письменник, ліричний герой, оповідач, повіствователь, персонажі). До учасників комунікативного акту належить і об'єкт тексту (адресат, читач, слухач).

До складу учасників подій, процесів, ситуацій, але неучасників комунікативного акту входять об'єкти ситуацій (назви істот і назви неістот як компоненти художнього простору), формальною ознакою яких є форма 3-ої особи, пор.: а) ліричний герой та адресат (учасники комунікативного акту): *Коли нас ніч розділить сонних, І серця заб'ються в нас окремо...* (Б.-І. Антонич); б) неучасники комунікативного акту: *Він був закоханий в мистецтво і мистець в коханні, / тесав церкви стрільчасті й чарував жінок., І тесав слова натхненні і на скрипці грав квітчастій* (Б.-І. Антонич); в) учасники ситуації, об'єкти: *У жедальні третьої класи спав на лавці якийсь волоцюга неозначеного віку й професії* (Б.-І. Антонич).

Визначальною категорією складного синтаксичного цілого, тексту постає також категорія подій, процесів, фактів. Способом вираження категорії подій є присудок (простий (особово-дієслівний, інфінітивний, вигуківий, нульовий), складений (дієслівний, іменний), складний), дієприкметник (дієприкметниковий зворот), дієприслівник (дієприслівниковий зворот). Предикати у складному синтаксичному цілому, тексті являють собою ланцюжок послідовності або одночасності зображуваних подій, що репрезентують граматичний або змістовий конекторний ряд. Предикати в конекторному ряду можуть супроводжуватися інтенсифікаторами-прислівниками. Останні оцінюють, вимірюють, розподіляють дію на часовій шкалі, пор.: *спочатку, тепер, згодом, знову, довго, протягом дня, усю ніч* тощо: *Розжарений пісок на пероні став помалу холонути* (Б.-І. Антонич). *З комірки спочатку чується смачне зітхання, старечий скрип ліжка, а далі знову - рівне дихання* (М. Стельмах).

Для категорії події притаманне віднесення кожної дії до певного часу, співвіднесення з моментом мовлення. Події завжди відповідають насамперед на питання: *коли? як довго? протягом якого часу?* Відповідь на ці питання реалізується комплексно: предикат + інтенсифікатор.

Родовим поняттям для зображення комплексу дії в художньому тексті (або в іншому дискурсі) є подія. Категорія подій охоплює: а) *власне-події*; б) *процеси*; в) *станци*; г) *факти* і виражає в комунікативній перспективі основне повідомлення - рему тексту. Категорія події окреслює те, що трапилося з кимось або з чимось, називає дію, що відбувалася в минулому, чинну на теперішній момент або очікувану в майбутньому. Дії подійного типу пов'язані з поняттям "ситуація", "процес", "випадак", "епізод" тощо.

Подійні предикати охоплюють такі групи: 1) інхоативні дієслова, які позначають початок дії (пор. семантику префіксів *за-, пі-, по-, роз-* та ін.); 2) фінитивні предикати (за іншою термінологією "термінативні"), що позначають кінець дії або останньої її фази (префікси: *при-, об-* тощо); предикати досягнення, що фіксують повне припинення чинності процесу, неможливість його розгортання: *Театр закрили. Доц минув*; предикати завершеності неповноти дії: (префікси *при-, по-* і под): *привідкрити, порозмовляли*; 5) предикати поступового здійснення, що репрезентують значення тривалості дії: *Хлопчина мовчав, мовчав і заговорив*; 6) предикати перфективності на позначення результату минулої дії, наслідки якої пізнаються в сучасному: *Урожай зібрали*.

Актуальне членування речення (висловлення), є, як правило, директивним. Тема і рема висловлення доповнюються дифузною зоною, тобто детермінантами, дуплексивами, різного плану відокремленими зворотами, що ускладнюють речення.

Актуальне членування тексту має складний вияв. На думку багатьох дослідників (Т. А. ван Дейк, І. Р. Гальперін, З. Я. Тураєва та ін.), текст може мати кілька типів моделей (схем) їхньої організації. З. Я. Тураєва наголошує: "Уява про глибинну і поверхневу структури пов'язана з так званою *вертикальною* моделлю породження тексту. Вертикальна модель породження тексту передбачає існування певної вихідної абстрактної (семантичної) моделі. Цю модель називають глибинною структурою. Їй притаманні цілий ряд перетворень до конкретної реалізації, до втілення в поверхневу структуру. В цьому разі текст розглядається як глобальна структура, що включає глибинну і поверхневу структури" [Тураєва 1986, с. 56].

Т. А. ван Дейк виділяє *глобальні структури* тексту (макроструктури або суперструктурні схеми). Сюди він зараховує насамперед семантичні макротемати, тобто топіки, теми усього тексту. Вони здебільшого являють собою *суб'єкти* або *об'єкти*, що наявні у всіх частинах тексту і складають один конекторний ряд макротемати. Конекторний ряд оформляється засобами когезії, зв'язності. Це можуть бути різного гатунку *повтори, скрипи-синоніми, антоніми, пароніми* і под., *морфологічні засоби, пов'язані з їхньою синтаксичною функцією*.

У тексті може бути наявна одна макротема. Вона здебільшого заявлена в Заголовку: *"Заповіт"* Т. Шевченка, *"Дим"* Лесі Українки, *"Конвалії"* В. Чумака, *"Колодязь"* Л. Талалая. Потім у зачині, розгортанні, кінцівці макротема може *рекурсивно* (тобто з поверненням до початку) повторюватися безмежну кількість разів. У тексті *одна* макротема може квантифікуватися, тобто виділяються її складники. Такий текст постає монотематичним, або моносуб'єктивним.

З-поміж текстів досить поширеними є і політематичні (полісуб'єктивні). Їх відрізняє уведення *кількох тем-снівівонімів*, названих одночасно: *"Земля й залізо"* Є. Малапука, *"Весна і вітер"* Є. Маланюка, *"Убогий цвинтар і ворота"* М. Драй-Хмари та ін. У політематичних текстах часто можуть з'являтися додатково *третьі, четверті* макротемати. Крім того, в цьому разі використовуються мікротемати, підпорядковані макротемі, або такі, що репрезентують її частину. У монотематичному тексті, паралельно до конекторного ряду макротемати, формується конекторний ряд макроремати. Функцію макроремати, що вводить основну ідею повідомлення, найчастіше виражає дієслово-предикат, що формує ряд повторів різного типу; макрорема включає перифрази, віддієслівні іменники або прикметники, дієприслівники або дієприкметники. Макрорема в монотематичному тексті, разом з макротемою, може з'явитися в заголовку. Прикладом монотематичного тексту з макротемою і макроремою, винесеними в заголовок, може бути поезія П. Тичини "Україно моя", написана в 1909 році. Вона відтворює складну гаму переживань митця в той час,

коли навіть мріяти про самостійну Українську Державу було заборонено: *Україно моя, моя люба Україно, чим я втішу тебе, чим тебе заспокою? - чи про то розкажу, як тебе я люблю, а чи пісню горе твоє я присплю, чи слізьми розіллось, мов сирітська дитина, чим тебе заспокою я - бідна людина, - скажи, моя люба Україно, Україно моя.*

Увесь текст вірша являє собою складне синтаксичне ціле (ССЦ), що має заголовок, який тотожний фрагменту першого рядка. Смысловий концепт усього тексту ґрунтується на двох конекторних рядах: макротемі і макроремі, що виконують роль опорних, ключових слів. Домінантні слова, антецеденти, тобто - вперше названі слова, постають заголовком. Ключове слово "Україна" (варіант "Вкраїна") називає рідну для поета землю, батьківщину і Батьківщину. У структурному плані - "Україна" є об'єктом тексту, визначаючи учасника події (ситуації) і художній простір тексту. Конекторний ряд макротемі охоплює: *Україно - Вкраїно - тебе - тебе - тебе - тебе - Вкраїно - Вкраїно*. Усі ці слова можна позначити знаком Т,

Цей ланцюжок конекторів репрезентує ряд повторів: *Україно — Вкраїно —* точний повтор і знову *"Вкраїно - Вкраїно"* - точний повтор; *"Україно - тебе"* і *"тебе - горе твоє"* - анафоричний займенниковий повтор і в останньому випадку наявна квантифікація теми.

У цьому конекторному ряду мікротемі автор, називаючи об'єкт, варіює його назву, обираючи то власне ім'я, то замінюючи займенником. Уся ця динаміка вибудована в інтересах читача.

У тексті наявна також *мікротема* -учасник комунікативного акту - 1-а особа мовця, спостерігача, позначеного займенником "я". Йому також належить оцінка тексту й оптимістичний підсумок, що завершує поезію: Тг— суб'єкт тексту.

Конекторний ряд макроремі цього тексту відображає основні *факти, події*, що відбуваються в момент розповіді про них. Цей конекторний ряд можна позначити знаком: Р₁ Р₂. Ланцюжок конекторного ряду макроремі являє собою таку площину: Р|: *"втішу - заспокою - розкажу - люблю - присплю - розіллось - заспокою"*. Автор з метою створення зв'язності подій, поєднання їх у єдине ціле, застосовує повтор дієслівного предиката *"заспокою"* з інтервалом у чотири предикати. Цій меті підпорядкована метафора *"слізьми розіллось"*, що парадигматично пов'язана із синтагматично контактним порівняльним зворотом *"мов сирітська дитина"* й опосередкованою відокремленою прикладкою *"бідна людина"*.

Рема Р₂ уміщує прямо риторичне питання *"скажи"*, що разом зі звертанням-темою *"моя люба Україно, Україно моя"* створює обертони співпереживання. Кінцівка поезії якраз уміщує цей головний акорд. І навіть сьогодні *"скажи, моя люба Україно, Україно моя"* не втратило актуальності.

ІУ.3.1. Квантифікація макротемі. У наведеному тексті макротема є основною. Можливе також збереження однієї мікротемі і поділ її автором на складники. Водночас такий текст є не менш монотематичним. Макротема при цьому найчастіше позначена заголовком. Л. С. Виготський у "Психології мистецтва" (1968, 204) основним призначенням заголовка вважає "компресованість, нерозкритість змісту тексту". Прикладом може бути поезія Є. Маланюка *"Осіній Макротема* визначена заголовком. Текст виглядає так: *Знов в сурми вітру осінь кличе Справлять останній похорон, І в ніч, ховаючи обличчя, Керує човен свій Харон.*

Вже жовтень вилиняв до кості, -Рида простором листопад, Стриба і в зливах потопа Під дикий реліт високості.

*Заплющивши повіки хмар,
Забуло небо землю знову,*

В яку весну незнано-нову

Везе Харон чергу примар? У процесі опису *події-стану осіннього стікса* континуум, лінійна проспектива зберігається. Водночас відбувається своєрідна модифікація макротемі, тобто автор показує динаміку *поклику вітром осінь в сурми з чітко визначеним наслідком-метою "Справлять останній похорон"* і в цій динаміці *жовтень вилиняв до кості рида простором листопад забуло небо землю*. З'являються мікротемі, кожній з яких притаманна власна рема: *жовтень вилиняв, рида листопад, забуло небо* тощо. Отже, макрорема при цьому також членується.

ІУ.3.2. Включення асоціативних макротем і макрорем. Монотематичний твір із заголовком-монотемою може полікратно *повторювати* її в тексті, надаючи макротемі різні синтаксичні функції. *Макротема* може бути *підметом, звертанням, називним теми*, може *заступатися займенником* і под. Такого типу конекторний ряд макротемі спостерігається в поезії І. Світличного *"Глина"*:

*Вруках творця всі люди - глина, А він із глини, мов гончар,
Шедеври ліпить. Бог і цар. Залізна воля! Міць левина!*

І глини й суглинку владар! Ти ж - глина, маса сіра й плинна, Йому віддайся до краплини, До решти, хай він Божий дар.

Шедевр із тебе, з глини, зліпиться. Коли ж тебе шедевр засліпить, Блискуче сяєво віця

Чи грім овацій, в ту ж хвилину Тобі загадують міф про глину В руках Всевишнього Творця. Поява в поетичному мовленні несподіваних макрорем пов'язана з особливостями бачення автором співвідношення *глини і Всевишнього Творця*, що замкнено на загальновідомі християнські істини. Це оформлено складною системою образів, порівнянь, зіставлень, уособлень. Тому автор "розповідає" про глину в руках Творця від її самого початку - аморфної маси і найвищої досконалості - *"Шедевр із тебе, із глини, зліпиться"*. Макротема пронизує увесь текст і зводить усі складні образи в певну цілісну єдність - *"міф про глину В руках Всевишнього Творця"*.

Особливістю монотематичного твору виступає *єдність макротемі* з можливими *повторами* різного типу, з *квантифікацією макротемі* (і макроремі), з появою *асоціативних тем* (і рем).

ІУ.3.3. Заголовок у тексті. Заголовок у тексті може репрезентувати як тему, так і рему ("Україно моя"), може позначати тільки рему, пор.: *"Геть сумніви!.."* (В. Чумак), *"Зоставайся"* (П. Тичина), пор.:

І Плазують чорні сумніви, Розбийся ж, хмаро навісна!

Нехай цвіте весна, нехай гуркочуть зливи, нехай напружені тятиви влучають в морок стріли-єпіві!

*Сумніви геть - сумніви ночі! Блукайте в нетрах лісових,
ви сотворені для них -*

вони до вас охочі. А тут вогні жбурляють очі, І грім розбуркано гуркоче.

П Більше надії, брати! Місяця сумніву нема - сміло і прямо іти, ширше ступать до мети з міццю, що скелі лама.

*Щиро гартуйте мечі,
друзі-коханці звитяг!*

Геть же з дороги, сичі:

дзвінко кайдани рвучи,

ми підняли уже стяг! (В. Чумак. Геть сумніви!..)

Рема (як у цьому заголовку) маркує нову інформацію тексту: *заклик автора*, звернений до читача: *"дзвінко кайдани рвучи, ми підняли уже стяг"*. Структурно цей заклик використаний автором як *рефрен*, що завершує поезію і перекликається з

першим рядком другої частини *"Більше надії, брати!"*. Він характеризує настрої митця, його уміння відтворити рвйні настрої молодого покоління - *"друзів-коханців звитяг"*, він закликає не сумувати, не піддаватися зневірі, бо *"Місія сумніву нема"*, настирливо апелює до читача у двох іпостасях, закликаючи першого: *"Широ гартуйте мечі..."* і застерігаючи другого: *"Геть же з дороги, сичі..."*.

Отже, імпліцитна макротема *"боротьба"* і макрорема всього тексту *"єдині"* від заголовку до окремих частин розгортання, до кінцівки - загальнорезультативного, філософського висновку: *"ми підняли уже стяг"*.

Заголовок тексту (за умови його наявності; так, у В. Стуса домінують поезії без заголовка) часто зосереджує увагу співрозмовника, читача на *структурних частинах суперсхеми тексту*, що належать до сигналів обстановки зображеної події, ситуації. Наприклад, може позначатися цикловий час. Останній стає макротемою тексту: *"Вересень"* (Є. Маланюк), *"Березіль"* (Є. Маланюк), *"Травень"* (В. Чумак), *"Святий вечір"* (В. Стефаник) та ін. Макротема, названа в заголовку, вказує місце перебігу події: *"Санаторійна зона"* М. Хвильового, *"На другому березі"* Б.-І. Антонича, *"Таврія"* О. Гочара, *"Волинь"* У. Самчука, *"На шляху"* Б.-І. Антонича, *"Під брамою собору"* Григорія Косинки, *"У корчмі"* В. Стефаніка, *"В хаті Штурми"* Г. Косинки, *"В літаку"* Л. Талалая та ін.

За допомогою заголовка автор досить часто підкреслює емоційно-оцінний характер макротемати або макрореми, пор.: *"Відчай"* І. Світличного, *"Злочин"* М. Хвильового, *"Амбіції"* В. Стефаніка, *"Утома"*, *"Сум"* Т. Осьмачки, *"Ожидання"* Б.-І. Антонича, *"Сподівання"*, *"Страждання"* І. Калинця тощо.

Макротема або макрорема інколи позначають початок або кінець події: *"Новина"* В. Стефаніка, *"Після зливи"* А. Яни, *"Знайомлення"* І. Калинця і под.; може бути означений результат, підсумок події: *"Реакція"* Т. Осьмачки, *"Назавжди"* Б.-І. Антонича, *"Прощання"* І. Калинця та ін.

За функціональною специфікою і статусом в актуальному членуванні тексту статус мікротомати і макрореми різний. Вони пов'язані з усіма глобальними текстовими категоріями. Найбільш показово в цьому вимірі постає актуалізація однієї з категорій (або всієї події загалом) у заголовку, де розпочинається конекторний ряд макротемати або макрореми і де названий антецедент.

ІУ.3А Політематичні тексти. У тексті твору, в заголовку (або в Зачині) інколи вводяться не одна, а дві теми одночасно. Такий текст називається політематичним, пор.: *"Гомер і Шекспір"* П. Куліша, *"Петро да Катерина"* П. Куліша, *"Баба Параска та баба Палажка"* І. Нечуя-Левицького тощо.

Використання не однієї, а двох або більше тем тексту зумовлює певне порушення лінійності, послідовності викладу (континууму). Поява двох тем одночасно прогнозує їхнє чергування, чергування їхніх рем, що ускладнює їхню перспекцію, оскільки постає прагнення кожної з тем випередити розвиток подій, максимально просунути вперед, випередити другу тему. Так само є ускладненою ретроспекція, тобто необхідність повернення обох тем до уже повідомленого. Таке введення двох макротем тексту створює перервність, дисконтинуум тексту [Гальперин 1980, с. 44]. Дисконтинуум членує цілісну зв'язану картину світу, що наче складається з двох або більше світів: світу сучасного, минулого і майбутнього (або тільки сучасного і минулого), світу зовнішнього і внутрішнього для кожного з персонажів. Ці світи часто пов'язані зі світом мовця - ліричного героя або самого поета (позначеного знаком Я), що здебільшого формує свій, третій світ, який може поставати основним для ідеї, макрореми відповідного тексту. У цьому руслі варто зупинитися на поезії П. Куліша *"Гомер і Шекспір"* (у скороченому варіанті):

Т₁ Т₂
 Гомер і Шекспір
 Т₂ Т₂
 Тоді Кромвель між: ангелами з явився,
 Т₂
 В завзятті рівня козакам-сіпакам;
 Т₂
 З Шекспіра глумом він гірким глумився,
 Т₁ Т₁
 А в нас Гомер з Бонном гайдамакам
 Т₁ Т₁
 В шинок на запалку люльок...
 Т₁ Т₁
 Бувало справді се, що і Гомера
 Т₁ Т₂
 Унівець повертали, і Шекспіра.
 Т₂
 Як з пекла вирвавшись, ревла Мегера,
 Т₁ Т₁-Р₁
 Тоді мовчала тихострунна ліра.

Позначимо макротему "Гомер" знаком - Т₁, "Шекспір" - Т₂. Очевидними постають конекторні ряди з чергуванням трьох тем. При цьому показовим є використання поетом різноманіття лексичних, семантичних, граматичних засобів, на включення в три конекторних ряди різних частин мови, на квантифікацію макротем і под.: Т₁ - Гомер - Мегера Боя до порога надписав по бібліотеках знає блищить. Дієслово "знає", "блищить" макрорема; Т₂ - Шекспір - ліра

Кромвель ангелами козакам-сіпакам; Т₃ - нас - підобгати лягу в підданство народ вельможний.

Макрореми характеризують негативне ставлення Т₃ "нас = народу вельможного" до "панських" цінностей, бо *"кожен з нас Гомера ввічі знає: / Бо надписю блищить він золотою / В розкішних дуків по бібліотеках..."*

Макрорема Т₃ репрезентує позицію автора: *"О! Лучче б сніг на голову їм випав / Посеред літа спекою палкого, / Аніж: з гістьми такими розмовляти / І розум свій обом їм (Гомер і Шекспір - А.З.) показати"*. Автор прямо звертається до "народу вельможного": *"Опрігсь Хміль злющий, вмер Кромвель побожний, / Підняв голову народ вельможний"*.

У такого типу текстах спостерігається використання в одному тексті кількох макротем і макрорем, що створюють дисконтинуум, тобто поєднання *кількох світів в одну цілісну, але складну картину*. Важливим постає при цьому можливість ремінісценцій, звернення до творчості інших поетів, пресупозицій і фонових знань, що уводять додаткове коло лінгвокраїнознавчої інформації (*Мегера // Кромвель; англи /Ліра*).

Способом створення дисконтинууму тексту виступає введення за допомогою вставлених структур різноманітних додаткових інформаційних блоків у складі емоційної діалогічної єдності - дискурсу, пор.: *А вчора у своїй поемі я спіткнув Англійський текст "Погеуоу, Іоуе" Йанглійку покохав. Оуї!*

(Й англійську вивчив мову.) А завтра покохаю знов.

(Англійку покохаю знову.) (С. Либонь. Трагедія народу). Подібний прийом досить часто використовується в науковому, публіцистичному мовленні. В художній

прозі цей прийом є актуалізованим О. Забужко [Загнітко 2001], подібне спостерігається і в її науковому мовленні, пор.: *З раннього дитинства я зростала в добрій вірі, що писання віршів то найважливіше з усіх земних занять. Завдячую цією солодкою злудою наелектризованій атмосфері українських шістдесятих хоча, ясна річ, коли маєш шість років, а дорослі круг тебе, цойно зійшовшись до гурту, починають екстатично декламувати рядки, котрі "в усіх на слуху", часом пошепки, але з тим палкіше слячими очима, то це не може не вбитися в тямю на всьєнке . *життя. Одначе мою віру живили й поважніші підстави. По-перше, я народилася (і майже до тридцяти років прожила без права виїзду) в країні, де час, здавалося, зупинився назавжди. (Вельми прикметно, що перша українська драма, проголошена "класикою соціалістичного реалізму" і нагороджена, 1930-го року, Сталінською премією, називалася - "Майстри часу")* (О. Забужко).

Ліричний герой поезії діє в зовнішньому світі. Ця частина тексту являє собою даність, макротему. Його внутрішній світ, думки, що коментують даність, є результатом - наслідком того, що відбувається у світі і водночас із самим героєм, - й уміщені в дужки. Тому вставлені структури виконують роль другої теми і додають те важливе, що хоче сказати автор, тобто рему.

3. Я. Тураєва, аналізуючи темо-ремаітичне членування тексту, констатує, що "текст відображає зв'язки, наявні поза нашою свідомістю в реальному світі. Якщо в тексті домінує принцип лінійної зв'язності (тобто уява про явища предметного світу як послідовний ланцюг дій і подій), членування тексту можна визнати об'єктивним. Якщо ж письменник, згідно з власним баченням світу, виділяє якісь, на його погляд, особливо важливі факти, сегментацію тексту варто вважати суб'єктивною" [Тураєва 1986:120]. Відштовхуючись від цього, І. І. Ковтунова наголошує: "Наскільки просто перетворюється текст у лінійний ланцюжок "дане -нове", "дане - нове" тощо, настільки менш очевидною постає його належність до ліричного жанру, до чистої лірики" [Ковтунова 1986:153]. У поетичному мовленні, що завжди виносить актуальне на початок висловлення, досить часто можна спостерігати конекторний рядок: "нове -дане", "нове дане", що сприяє формуванню "схвильованості" ліричного мовлення. Т. М. Николаєва констатує, що: "теорія актуального членування, яка складає основу лінгвістики тексту і яка наче випереджає вияв комунікативно-текстових категорій, сама по собі, у своєму прагненні уберегти себе від природного розпаду на нові субкатегорії, виявилась не спроможною забезпечити стійкі і фундовані смислові інтерпретації і вийти за межі позитивного фіксування незаперечного факту" [Николаєва 1972, с. 39].

Особливо важливим під час розгляду темо-ремаітичного членування тексту є аналіз глобальних категорій, що властиві тексту будь-якого функціонального стилю і жанру і, природно, художнього мовлення (прозі і поезії). Глобальні категорії входять у схему тексту, тому більш ґрунтовно, формально і змістово, за допомогою конекторних рядів зв'язують увесь текст. Актуальне членування, темо-ремаітичне, лише структурує континуум (або дисконтинуум) тексту.

ІУ.3.5. Проблема формування конекторних рядів тексту (типи і різновиди повторів). Проблема опису формування макротематичної єдності тексту є одним з найскладніших і найважливіших завдань теорії тексту.

Суттєвими ознаками виділення (делімітації) ССЦ є наявність 3-х (або 2-х) частин структури з відповідними межовими сигналами: (заголовки) зачин, розгортання, кінцівка.

Вертикальна лінійна зв'язність частин ССЦ зумовлена наявністю в кожній з частин 5-ї глобальних категорій, що розгортаються в тексті як ланцюжки конекторних (референтних) рядів з виникненням між їхніми компонентами граматичних і смислових

відношень, що пов'язують їх від зачину до кінцівки. В художньому тексті найбільш показово можуть бути репрезентовані, крім вертикальних рядів, щільні сітки горизонтальних переплетень, перетинів усіх глобальних категорій та їхніх семантичних полів.

У вітчизняній лінгвістиці компоненти, що зв'язують текст, називають "скріпами" (за Л. А. Булаховським), а в зарубіжній лінгвістиці Е. Байзікова (чеський мовознавець) "засоби взаємозв'язку і нав'язування" називає "конекторами". Вона виділяє "змістові конектори", до яких зараховує тему, мотив автора (настанову), "різні смислові відношення між текстовими одиницями". До мовних конекторів вона відносить засоби різних рівнів мови: заміну займенником, чинники категорій особи, роду, часу, виду дієслова та ін.

До "позамовних" засобів Е. Байзікова зараховує звукові явища, графічні, ситуацій, жести і под. Вона наголошує, що вертикальний зв'язок у тексті реалізується "в зворотному напрямі (анафорично), вперед (катафорично) і позатекстуально (екзофорично)" [Байзікова 1981, с. 141-142].

Доцільним постає використання терміна "конектор". Термін "скріпа" варто застосовувати на позначення одиничних засобів зв'язку: сполучників, часток або використовувати його як синонім.

Найважливішим способом формування конекторних рядів усіх п'яти глобальних категорій тексту виступає використання прийому повторів. Е. Байзікова виділяє лексичні заміни повторюваних конекторів (дослівний повтор, диференційний, зворотний); граматичні засоби - повторювані і приєднані конектори [Там само, с. 144], тобто "мовні конектори".

Дослідження повторів легко знайти в працях О. С. Ахманової і С. Є. Нікітіна [1965], Г. Я. Солганика [1973], І. П. Севбо [1966], О. В. Бондарка [1971], Ю. М. Лотмана [1970], О. В. Падучевої [1979], Л. В. Сухої [1982], Л. Пришляк [2002] та ін.

Повторам приписувались різні функції. За твердженням американського вченого Дж. Лакоффа, повтори - це "гонитва за антецедентом"; а за Л. І. Зільберман, повтори - це "чергування первинної і вторинної номінації", використання "засобів заміщення". О. С. Ахманова і С. Є. Нікітіна бачать у повторах "номенклатурні дескриптори", тобто ключові слова інвентаря і "модальні дескриптори", що реалізують зв'язок і передачу змістової інформації, які виконують роль скріп тексту.

Особливістю повтору є: 1) ототожнення, збереження семантики антецедента словом-замісником; 2) ускладнення, зміна лексико-семантичного значення слова-повтору; 3) позначення роду, виду щодо антецедента, введення його синонімів; 4) перифрастичність, антонімічність, семантичність тощо. Крім лексико-семантичних повторів, є також граматичні. Систему типів і різновидів повторів у художніх текстах слід аналізувати за відповідним навантаженням.

Повтори спільнокореневих слів з найменшими змінами семантики, але з можливістю позиційних змін є досить частотними. До цього типу належать: 1) точні, або повні повтори (*Над кушми гудуть бджоли, сонні, сонні, с'янілі від меду й шастя, як с'яніле й сонне моє серце* (В. Домонтович)); 2) парадигматичні повтори (*А сонце горить, палає, світоточить навколо, спопеляючи усе живе* (М. Вінграновський)); 3) дериваційні (змінюють спосіб утворення слів) (*Та й син, синочок, синопько знову так біжить* (В. Симоненко)).

Повтори з різновидами лексико-семантичного і позиційного характеру: 1) синонімічні (*Сонце відбіжить, відпливе та й знову поволі брєде до нас* (П. Филипович)); 2) антонімічні (*Прийшов, пішов, повернувся і зник так сон мій зі*

мною жартує (В. Домонтович)); 3) перифрастичні (Ялюблю комбайну жнива, коли цей господар ланів веде на рівних розмову з урожаєм (А. Яна)); 4) гіпонімічні (Дерево наче відштовхувало вітер, бо цей дуб вже не одне століття стоїть на сторожі маленької хатини (Т. Прохасько)); 5) омонімічні і неонімічні (А цей Орел і не був орлом у повному сенсі слова (В. Малик)); 6) паронімічні (Для адресата було б, мабуть, байдужим таке прохання, адресант же чітко вловив необхідність щось змінити (Україна молода. - 2004. - 12 жовтня)); 7) семантичні (Та й був у цьому певний сенс, раціональне зерно (Україна молода. - 2004. - 16 січня)).

Повтори граматичні в тексті з ланцюговим і паралельним зв'язком: 1) анафоричні займенникові повтори (То що мені навкиль вітер, І То що навів Полонез?./Хмарки мов ноти на пюпітрі /Весняних плес, весняних плес. ІІ Тремтливі відсвіти бузкові, І Любове, з-під твоїх небес... І То що мені весна намоє, І То чим уразити Полонез?.. (А. Мойсієнко)); 2) граматичні повтори засобів вираження кожної з п'яти категорій: учасників комунікативного акту, учасників подій, часу (і різновиди), простору та оцінки (раціональної й ірраціональної, аксіологічної). Ірраціональна (аксіологічна) оцінка користується також і звуковими повторами (звуковим символізмом).

Для простеження функціонального навантаження повторів загалом та окремих з його різновидів зокрема слід зупинитися на окремих деталях.

Точний повтор часто використовується в художньому мовленні. При цьому повторюваними можуть бути суб'єктні синтаксеми з тотожним або семантично близьким вираженням суб'єкта в усіх ланках повтору з однотипною позицією в реченні або зі зміною позиції: Ніч підходила з гуркотіннями. І Ніч несла божевілля й жах, І ... Ніч кричала мені, розтерзана, І Оперезана громом навхрест. І (В. Симоненко). Дорога мене піднімала, І мов ранішню віть свою беззахисну І підносить над світом весняним І стовбур розквітлий. І/ Дорога сільська моя, І тмином солодким проросла І і пилом (здасться, єдині парфуми, /що знала мама), І Мене піднімала над світом весняним, І щоб жити зеленому, синій волощі Грівнею бути. ІІ Дорога крута, І що і ноги, і руки обдерто не раз, І Не кинула пріч І і не відсторонилась каминно І від мене у місті великім. І Де стільки доріг крутих, і не вельми - І знано... /І Дорога моя І світання, І Дорога моя неспинна І (скільки посохів збито!), І Дорога моя, І будь єдиною правдою світу І для нових поколінь і новітніх, І для нових поколінь і новітніх (А. Мойсієнко). Такі повтори можуть ґрунтуватися на почерговому повторенні суб'єктів з різним лексичним наповненням й однаковою їхньою позицією щодо інших елементів синтаксичної структури речення або зі зміною препозиції на постпозицію: Двори стоять у хуртовині айстр. І Яка рожєва й синя хуртовина! І то музика нагадує про Вас, І то раптом ця осіння хуртовина! І Двори стоять у хуртовині айстр. І Яка сумна й красива хуртовина! (Л. Костенко), або побудовані на повторенні логічно наголошеного суб'єкта з різним лексичним вираженням: Усмішка твоя - єдина. І Мука твоя - єдина. І Очі твої — одні (В. Симоненко).

Повтореними, виділеними можуть бути слова, що стоять у тій самій формі і які входять у конекторний ряд тієї самої глобальної категорії (або теми і реми). Такий повтор не створює тавтології. За дотримання почуття міри автор настирливо "нав'язує", фіксує в пам'яті читача той самий образ, зорову, слухову оцінку тощо.

Шляхом повторення суб'єкта в межах однієї комунікативної одиниці в поетичному тексті досягається підвищення концентрації семантики певного виду, зосереджуючи увагу адресата мовлення на темі, ідеї поетичного твору, на ключових семантичних елементах висловлення, які відповідають світоглядним особливостям

автора твору: Світ який - мереживо казкове...! Світ який - ні краю ні кінця (В. Симоненко).

Засобом інтенсифікації семантики, пов'язаною з темою та ідейним змістом поезії, виступають синтаксичні повтори, утворені повторенням суб'єктів - найменувань основних світоглядних понять, почуттів, соціально-історичних категорій тощо: Народ - це всі. Це місто і село./ Це людина, який мізкує й форму носить. Народ - це сонцем випнуте чоло, / Це цвіт і плід. Хай розум каже — досить. / Народ — дядьки, що йдуть життя орати, / Народ - тітки, що стали за верстати, / Народ - баби в хустках наперехрест (Л. Костенко).

Важливим засобом вираження характеру мовної особистості є синтаксичний повтор, утворений шляхом повторення суб'єкта, вираженого особовими займенниками я, ти, ми, ви, він, вона, які виступають засобом передачі узагальненості, інтимізації, декларованості, емотивності досліджуваної поезії: Ми - це не безліч стандартних „я“, /А безліч всесвітів різних. Ми - це народу одвічне лоно, / Ми океанна вселюдська сім'я (В. Симоненко), а також неозначеними займенниками: ось хто, хтось, що беруть участь у побудові алюзії, багатозначності висловлення: Дехто щастям своїм платив./ Дехто платив сумлінням./ Дехто - золотом золотим./ А дехто - вельми сумнівним (Л. Костенко). Інтелектуальність та емоційність як визначальні риси розумово-інтелектуальної поезії виявляються в її насиченості синтаксичними повторами з основою - суб'єктом розумової та мовленнєвої діяльності й суб'єктом - носієм емоцій або почуттів: Я спокійна. Я щаслива з другим.. Я тебе нітрохи не люблю (Л. Костенко).

Синтаксичний повтор на основі логічно наголошеного суб'єкта досить часто ускладнюється повтором, базованим на повторенні інших синтаксис: Сестри білять яблуні в саду. Мати білять хату та у хаті. Біля хати білий батько на канані Вигріває війни та журбу. Мати білять яблуні в саду. Мати білять хату та у хаті Біля хати білий батько на канані.. Мати білять яблуні в саду. Мати білять хату. Білять хату (М. Вінграновський). Усічення ланки повтору тут є засобом створення алюзії. Посилюють вказівку на натяк також зміна ритму та повторення суб'єктної синтаксеми, яка у третій ланці останнього рядка опускається.

Повторення предикатів здійснюється різними шляхами. Повторюваними можуть бути монопредикативні й поліпредикативні речення. У монопредикативних реченнях, чий предикат повторюється, досить часто наявні випадки повтору предикатів-дієслів на позначення дії вираження почуттів: любити, скучати, страждати, сумувати, горювати, ненавидіти та ін. У такому разі експресія синтаксичного повтору посилюється через повторення дієслів, які у своїй семантиці містять сему "почуття": Люблю тебе, глибокий саде мій! Люблю плодів нестигливе гоїдання. Легку печальність і ясне чекання Твоїх думок зелених в вітровій./ Люблю сердечну землю під тобою, Лопати, схилені на стовбури твої, І сизий гній люблю під лободою, і білих сіл замислені гаї (М. Вінграновський).

Поширеними постають повтори, побудовані на основі повторення предикатів, виражених дієсловами на позначення ментальних дій та мовлення, а також на позначення фізичної дії: Не дивись у сніги на дорогу оту, Не дивися на заячий слід у сльоту./ Не дивись на крило, не дивись на стебло./ Не дивися на те, що було і цвіло (М. Вінграновський). Досить часто предикати повторюваних конструкцій виражені дієсловами на позначення велевлявлення. Вираження бажання, прохання, щоб дія відбулася, може бути представленим як власне формами наказового способу (відкладена форма), так і неозначеною формою дієслова в поєднанні з модальним словом: Хай буде все небачене побачено./ Хай буде все пробачене пробачено./ Хай буде вік прожито як належить./...А треба жити. Якось треба жити (Л. Костенко).

Повторення предикатів, виражених дієсловами на позначення руху, створює відчуття плинності життя, часу: *Пролітають над нами віки, лихоліття і ммарки./ Я там теж: пролітаю, я теж: пролітаю там* (Л. Костенко). Шляхом повтору конструкцій з однаковим предикатом створюється не тільки відчуття просторового переміщення, але й передається драматизм зображуваних подій. Поети віддають перевагу дієсловом із виразним стилістичним забарвленням та семантичними відтінками, які передають емоційний супровід основної дії: *Бредуть, бредуть вигнанці в дорогу неблизьку./ Бредуть, бредуть вигнанці... бредуть бездомні люди.../ Бредуть, бредуть вигнанці в дорогу неблизьку* (Л. Костенко). Предикати, виражені дієсловами на позначення руху, сполучаються із підметами різного морфологічного вираження. Зміна лексичного наповнення суб'єкта при повторюваних предикатах такої семантики підкреслює відчуття плинності, змінності, нестійкості.

Емоційно напруженими є повтори, утворені на основі повторення предикативної пари, із предикатами, вираженими дієсловами на позначення слухових образів. Відповідно створюється не тільки чуттєво-наочна картина зображуваних подій, але й передається стан ліричного героя: відчай, відчуття задущливої атмосфери в суспільстві: *Колеса глухо стукотять./ мов хвиля об паром./ стрічай, товаришу Хароне./ з лухом і з добром./ Колеса б'ють, колеса б'ють./ кудись торують путь./ Уже додому не вернуть./ додому не вернуть./ Колеса глухо стукотять./ колеса стукотять* (В. Стус). Звуковий образ, створений повтором звуконаслідувальних дієслів-предикатів, може породжувати як негативні, так і позитивні емоції — відчуття спокою, легкості, безпеки тощо: */ вже по-птичому невпинно/ Телята підняли хвости./ І квочуть кури попідтинно./ І квочче сонце і хати* (М. Вінграновський). Тут повторюване дієслово *квочати* асоціюється з картиною літнього дня по обіді, коли квочуть кури, пече сонце, дає прохолоду і спочинок хата.

Часто внаслідок повтору наявне розширення семантики дієслова, що дозволяє досягти укрупнення зображуваної картини, надати їй рис монументальності, величності. Почерговий зв'язок у різних ланках синтаксичного повтору повторюваного предиката із суб'єктами дії або носіями ознаки, стану, вираженими іменниками-найменуваннями неосіб й особовим займенником, створює відчуття причетності ліричного героя до зображуваних подій, його невід'ємності від природи: *Стояла груша, зеленів лісочок./ Стояло небо, дивне і сумне./ ...Стояли ми одна супроти одної. Ні з чим не крились, не хотіли йти./ Вона боялась осені холодної./ а я боялась шуму й сусти* (Л. Костенко). Зміна лексичного вираження суб'єкта при повторюваному предикаті тотожної семантики дозволяє досягати високого рівня узагальнення. У кожній наступній ланці повтору відбувається прирощення змісту пропозиції, що створює відчуття невичерпності, безмежності простору і часу: *Незарабно ворон кружеля./ Незарабно кружеляють сосни./ І кружеляє безолоса/ осіння крижана земля* (В. Стус). Зміна синтаксичних конструкцій з повторюваним предикатом у межах однієї строфи чи поезії може відображати складні стосунки героя із зовнішнім світом - конфліктність, суперечливість, пошук вічних цінностей: *Світ мене ловить, ловить... доганя /.. І...А я лечу, лечу, лечу, лечу./ ...Минає день, минає день, минає день, /А де ж мій сад божестветих пісень?* (Л. Костенко).

Нерідко посилення експресивності відбувається за рахунок редукції займенника - виразника суб'єкта, що впливає на ритмічний малюнок поезії, а також виводить предикат на початок віршового рядка, що є початком окремого простого речення: *Скучив за степом, скучив за лугом, / скучив за ставом, скучив за гаєм./ скучив за сином, скучив за другом, /скучив за матір'ю, за рідним краєм* (В. Стус).

Симетричний синтаксичний повтор інфінітивів - предикативної пари носить риторично піднесений, підкреслено експресивний характер, а також постає засобом організації строфи, побудованої на підхваті: *Любити вас - любити знадність./ Любити вас - любити для вас./ Любити вас - любити радість* (М. Вінграновський).

Повтор синтагм, у яких на першому місці знаходиться логічно наголошений предикат, підкреслює його значущість у тексті, результативність дії. Ланцюжок, утворений чергуванням елементів кількох повторів, передає взаємопов'язаність елементів дійсності, дій та їхніх емоційних впливів. Незначна поширеність однорідних предикатів підкреслює швидкість зміни почуттів, динамічність емоцій. Швидко зміну чергованих дій читач сприймає як сплески сильних емоцій: *Прилетіли коні ударили в скроні/ Прилетіли в серні ударили в серце./ Ударили в долю, захмеліли з болю./ Захмеліли з болю, наіржались вволю* (М. Вінграновський).

Одним із найпоширеніших у поезії синтаксичних повторів є конструкція з повторюваним предикатом спонукальної або бажальної модальності, зокрема зі зміною ствердження і заперечення дії, стану, ознаки водночас: *Мій друже, плач! Вона любила./ Не плач, мій друже. Ти щасливий* (М. Вінграновський). Адресатом спонукування емотивного впливу поезії може виступати: 1) сам ліричний герой, який намагається мобілізувати внутрішні сили для протистояння життєвим труднощам: *О, не взискуй гіркого меду слави./ Той мед недобрий, від кусючих бджіл./ Взискуй сказать поблідлими вустами/ хоч кілька людям необхідних слів./ Взискуй прожить несуетно і дзвінко./ Взискуй терпіння витримати все* (Л. Костенко); 2) абстрактна чи конкретна особа, до якої звернене прохання, спонукування: *Ярій, душе. Ярій, а не ридай./ У білій стужі сонце України./ А ти шукай червону тіль калини І на чорних водах тіль її шукай* (В. Стус). Імперативний предикат, повторюючись, передає бажання ліричного героя змінити навколишній світ, засвідчує активну, творчу енергію мовця: *Криши, /ламай, /трощи стереотипи! /Вони кричать, пручаються, ламай!* (Л. Костенко), виражає палке бажання ліричного героя прислужитися своїй Батьківщині: *Бери мене! У материнські руки І Бери мого маленьке гнівно І Візьми всього! І мозок мій, і вроду /І мрій дитинних плеса голубі* (В. Симоненко).

Значне місце з-поміж експресивних синтаксичних повторів у поетичному мовленні посідають конструкції з анафоричним повтором предиката в наказовому способі із заперечною часткою *не*, що передбачає значення категоричної вимоги виконання дії. Кількість ланок синтаксичного повтору із предикатом спонукальної семантики може коливатись від двох до дев'ятнадцяти: *Не люби свого батька ту руку стару, І Не люби його саду вишневу кору, І Не люби свого матір в печалі й жалі, І Не люби її кроки м як і малі. / Не люби свого сина від колиски його, / Не люби товариства від порога його, / Не люби всього світу, себе не люби, / Не люби свого духу -І домовину роби!* (М. Вінграновський).

Значна експресія досягається повторенням дієслова - предиката та адресата дії: *Вечірне сонце, дякую за день!/ Вечірне сонце, дякую за втому. ...Вечірне сонце, дякую за всіх, /котрі нічим не осквернили душу* (Л. Костенко).

Основними семантичними варіантами об'єктних синтаксем у поетичному мовленні виступають синтаксеми об'єкта дії, об'єкта процесу, об'єкта локативної дії. Поширеним є повтор об'єктної синтаксеми, вираженої особовим займенником, який набуває різного значення, зокрема поглиблює ліричний характер висловлення, надає йому більшої інтимності: *Я б тебе заховав за коня чи могилу./ Та могили й коню де сховатись самим?/ Я б тебе заховав за Дніпра тиху спину./ Та Дніпрові самому сховатись за ким?* (М. Вінграновський). Функціонально значущими є повтори конструкцій з об'єктною синтаксемою - звертанням. Так, препозиційний повтор

одного з основних концептів української поезії *Україна* у формі звертання згущує на собі експресію, виявляючи виразну адресатність твору: *Україно! Тебе я терпіти не можу, / Я тебе ненавиджу чуттями всіма, / Коли ти примітивна й на дубок похожа, / Коли думки на лобі у тебе нема. / ... Україно, мовчи! Україно, затихни! / Не така ти багата, щоб тратить слова* (В. Симоненко).

Обставинні детермінанти з просторовим та темпоральним значенням, повторюючись, створюють широку панораму подій, наголошуючи на важливості місця і часу певних подій і явищ для ліричного героя: *За роком рік росте твоя тюрма, / за роком рік підмур'я в землю грузне, / і за твоїм жалінням заскорузлимо, / за безголів'ям - просвітку нема* (В. Стус). Згущення семантики відбувається шляхом повторення локативних і темпоральних синтаксем, виражених історично значимими найменуваннями, які відбивають філософсько-світоглядні елементи мовної картини світу: */ Засміялась провесінь: — Пора! — / За Чорним Шляхом, за Великим Лугом — / дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра-Гусі ідуть за часом, як за плугом, / і за ланом лан, за ланом лан і лан, / і за Чорним Шляхом, за Великим Лугом* (Л. Костенко).

Експресивний синтаксичний повтор може поставати на основі простих речень із модальним значенням розповідності, питальності, спонукальності. Повтор речень розповідної модальності, відображаючи дійсність, допомагає розширити діапазон уяви, є виразником прагнення до всеохопності явища, космізму: *Сплять вже ракети і кулі, / Сплять генерали і я... / ...Сплять і могили забулі* (М. Вінграновський). Основою синтаксичного повтору також виступають емоційно-питальні та питально-спонукальні речення: *Як жме би ти і що робиш? Що б ти робиш? Як би ти жме? Отак би й жив.* (М. Вінграновський); власне-питальні: *- Чого ж ти там, діду, стоїш над Дніпром? / Чого ж ти там, діду, махаси веслом?* (І. Драч), питально-стверджувальні, які входять до повтору з чергуванням розповідної і питальної модальності: *Я вранці голос горлиці люблю?!* (Л. Костенко).

Одним із засобів нарощування експресії у повторюваних структурах є питальна інтонація структурно однотипних простих речень у монологічному мовленні: *Чи набрунькується гілля? / Чи встигне вгрітися земля? / Чи запарують косогори? / Чи іван-чай ще зацвіте? / Чи знову хуга замете по сіро-чорних коридорах? / Чи вздрію ще, коли струмки - / тугі, напористі, шумні - / згори прорвуться на долину? / ... Чи ще кульбаби вздрію цвіт? Чи може кілька чорних Брам / склеплять уста мені?* (В. Стус).

Чітку ритмічну організацію вірша створює повтор непоширених простих речень, чим досягається сконцентрованість змісту, виникає експресія нетерпіння, заклинання, прокляття, молитви тощо: *Ти пропадеш. / Ти зникнеш. / Ти щезнеш! Розтанеш. / Розмисися* (В. Стус).

Повторювані двоскладні речення передають розбурханість почуттів ліричного героя, душевний неспокій, сум'яття, замисленість над проблемами буття: *Ми виїхали в ніч. / І це було шаленство. / Збиралось на грозу. Ми виїхали в ніч... / Ми виїхали в ніч. Пороги не видать. Було моє життя - як ночі горобині. Нічого у житті не вміла переждать* (Л. Костенко).

Повтор односкладних речень, зокрема безособових, на позначення стану людини, який набуває узагальнювального значення, активізує актуальне членування тексту: *Страшно зустріти смерть. / Страшно - не будьмо лукаві, / В славі там чи в неславі - / Страшно зустріти смерть. / Страшно безсило-малим / Чути себе перед смертю. / Але страшніше, коли / Ні за що вмерти* (Б. Олійник).

Побудова синтаксичного повтору на основі повторення простого речення дає змогу максимального згущення семантики, значного посилення експресивності вислову, оптимального вираження емоцій.

Нерідко основу посилювального анафоричного повтору складає просте поширене семантично неелементарне речення, де посилення відбувається за рахунок зростання емоційного навантаження поширювачів, які виступають семантико-стилістичними або контекстуальними синонімами, напр.: *Наш Василь іде по найдовшій у світі дорозі / З розплющеними 28-літніми очима / Наш Василь іде по останній у світі дорозі / З зупиненим серцем з опущеними руками / ... Наш Василь стартував на немислиму в світі орбіту* (М. Вінграновський), - де *найдовша у світі дорога, остання у світі дорога* - "дорога до могили". Експресивне насичення фігури досягається шляхом підвищення ступеня метафоричності атрибутивного, об'єктного або обставинного поширювача: *Дерева мене чекають. / І падає листя на стежку, / І падають зорі в долині, / І падає еону траву* (І. Драч).

Посилення якісної характеристики предмета чи особи, розкриття внутрішнього світу ліричного героя має на меті уведення кільцевого повтору: *Не люблю я вас, дурнів приручених, / Ваш елейний холопський тон. / Часто в грудях моїх намучених / Вибухає сто мегатонн. / Жаль залізаних вас і приручених, / З мозком куплених за капрон... / Тому в грудях моїх намучених / Вибухає аж сто мегатонн* (В. Симоненко). Синтаксична конструкція з посилюваним повтором є засобом створення цілісної картини зображуваного, порушення логіки розгортання думки, несподіваного висновку чи результату дії: *Одягни мене в ніч, одягни мене в хмари сині / І дихни наді мною легким лебединим крилом, / Хай навіються сни, теплі сни лебедині, / І сполюха їх місяць тугим ясенним веслом. / ...Одягни мене в ніч, одягни мене в хмари сині / І дихни наді мною легким лебединим крилом. / Пахнуть роси і руки. Пахнуть думи твої дитинні. / В серці плавають лебеді. / Сонно пахне весло* (І. Драч).

Повтор може ґрунтуватися на поєднанні в одному творі кількох стилістичних фігур різної семантики, які можуть служити засобом зображення широкого спектру почуттів, напр., на поєднанні кільцевого повтору з анафоричним повтором асоціативного суб'єкта: *Дружньою мені приснились ви. / Ми з вами ідемо, побравивши за руки, / Ми з вами вдвох, любове моя вічна, / Ми з вами ідемо дорогою старою, / Дружньою мені приснились ви...* (М. Вінграновський).

Емоційно виразнішим й експресивнішим стає вірш, в якому поєднано кільцевий повтор з ампліфікацією, зокрема нагромадженням обставинних підрядних речень часу: *Народжуйте себе. Допоки світу / Плисти на галактичному крилі, / Допоки сонце землю обігріту / У назустрі тримає і землі. Експерименти чухають орбіту, / Допоки є ще в пізнання шаблі, / Допоки музам не доволі квіту, / Народжуйте себе, допоки світу* (І. Драч).

У поетичному мовленні, крім експресивної і прагматичної функції, точний повтор створює певний ритмомелодійний й інтонаційний контур тексту.

У.3.6. Особливості функціонального навантаження теми і реми. Тема при прямому порядку слів може бути оформлена займенниками *1-ої* або *2-ої особи*, які позначають мовця або його адресата. Така тема є основою для розгортання комунікативної перспективи в поетичному мовленні. Займенник при цьому може мати тактовий наголос, який сприяє виділенню тематичної площини. Остання здебільшого відділена від рематичної (часто разом з дифузною) значною паузою:

// Ви // стояли і сміялись мені / при даху,
через лутку схилившись вікна, /
// і я, // маючи в серці самотність глуху, /
вам повірив / до самого дна // (Т. Осьмачка).

Досить часто займенник може виявитися клітиком, втрапивши при цьому навіть словесний наголос:

*Я знаю / це... хвостаті і стожалі думи / I
Гарячий мозок I підняли в логві I із дна, II
Із його I кров 'ю ринуть I безнастанно II струми II
На розрух I і грядущі времена! II (Т. Осьмачка).*

Інколи займенник належить не до тематичної, а до рематичної площини. Це простежується переважно в розмовному мовленні при використанні так званих "плеонастичних займенників" типу:

Хлопці - // вони народ веселий;
Діти - // вони завжди кмітливі;
Весна - // вона така.

О. Б. Сиротиніна подібні утворення називає "сегментованими конструкціями", "особливим граматизованим типом актуального членування", відрізняючи їх від "невідшліфованих" конструкцій усного мовлення, що порушують норму мовлення [Сиротиніна 1974, с. 218].

Тема, позначаючи дане, може репрезентуватися повтором з постійним градаційним ускладненням. При цьому повтор теми не тягне за собою повтор реми. Ремою в цьому разі можуть виступати різні номінативні одиниці, що утворюють ряд однорідних компонентів за умови перетворення кількох речень в одне:

*Ми - тіні... Ми - тіні меткі.
Ми -рушення влучні руки...
Ми - жах. Ми - караючий гнів. ...
Ми - тіні. Ми криця... (В. Чумак).*

Однорідний ряд може виконувати роль теми, а узагальнювальне слово із залежними словами - роль реми: Т *Віса, пшениці, ячмені* Р *все се зілялось в одну могутну хвилю; вона все топить, все забирає в полон* (М. Коцюбинський).

Узагальнювальне слово, квантор "все", що знаходиться на початку речення, є темою, а однорідний ряд - ремою: *Все змішалось в одну мить і залилось докупі: і земля, й море* (І. Нечуй-Левицький).

Неособові займенники можуть оформляти як тему, так і рему: *Хто-небудь I в розпуці де-небудь на світі, I Хто-небудь I в розпуці без причини на світі IВ розпуці I ради мене* (Б.-І. Антонич). *А якщо зайде до нас I хто-небудь, то завжди з приязню зустрінемо* (А. Яна).

Актуалізовані тема і рема можуть бути виражені повним або синонімічним повтором: *Це просто, це ясно. Це усім доступно. Це усім зрозуміло* (А. Яна).

• У рематичній площині знаходиться займенник, якщо тема виражена звертанням. Тема і рема в такому разі відокремлюються комплексом розділових знаків, що охоплюють тире та ін. (пор. семантичне навантаження тире в поезії В. Чумака): *Друже, I/ тебе сьогодні не розуміють люди* (А. Яна). Тема тут оформлена звертанням "Друже". Основне речення із займенником "ти" у знахідному відмінку є ремою. Рема, відокремлена тире і комою, при Т - звертанні, виражена часто формою 2-ої особи наказового способу: *О патріоте - II пильнуй свою справу* (Ю. Липа).

Форма наказового способу 2-ої особи дієслова, винесена на початок означено-особового речення, за відсутності звертання і займенника ТИ, стає темою. П. Тичина *ментальне* дієслово "дай" ставить на початок строфи:

*/ дай, я зрозумію,
Твій зміст і твою мисль* (П. Тичина).

Функцію реми в цьому разі виконує *дифузна зона* "твій зміст і твою мисль", яка уміщує основне, невідоме повідомлення.

• Ментальне дієслово, що виконує роль теми в односкладному реченні і характеризує стан мовця, "психологічного суб'єкта", може відокремлюватися за допомогою тире від рематичної зони, що уміщує нове:

Чекаю твою розмову зрозуміти. Чекаю - нового... (А. Яна).

• Функцію теми може виконувати дифузна зона, а предикативна основа (підмет і присудок), за настановою автора, стає ремою речення. В ряді випадків рема може відокремлюватися за допомогою тире:

*Вранці - променю весінній,
Вранці - зважно-молодий -
На шпиль, на височині
З льоху темних приведи (В. Чумак).
або
На площі - в юрми - на мітинг
вінки несуть - вінки й гірлянди
з тремтіль-мигтіль
революційних прядив (В. Чумак).*

• Тема може бути оформлена формами непрямих відмінків іменника, займенника або іншого еквівалента:

Краплю крові. Кожну хвилю краплю крові місту (В. Чумак).

• Ремою при прямому порядку актуального членування може бути неузгоджене означення, виражене за допомогою незалежного інфінітива, відокремленого автором від тематичної зони двокрапкою:

Діти мали велике щастя: мріяти! (А. Яна).

Актуалізація теми і реми може оформлятися шляхом підрядковості: тобто прийомом винесення актуалізованої зони в наступний рядок; а також - за допомогою повторів (точних, анафоричних); шляхом прямого і зворотного порядку актуального членування (*хізму*):

*Кіптява свічка й ніж: цербатий,
червінна королева з карт (Б.-І. Антонич).
або
Хитнувся гвалт розбуджених церков,
I, кинувшись об ватри стрімголов,*

Упав на степ бунтарських тіней кетяг (М. Бажан).

Особливо важлива роль в організації художнього тексту загалом, а поетичного зокрема належить зворотному, інверсійному порядку актуального членування.

ГУ.3.7. Зворотний порядок актуального членування висловлення.

Художнє мовлення (в тому числі й поетичне) використовує можливості зворотного, суб'єктивного (В. Матезіус) або інверсійного порядку актуального членування висловлення, в якому В. Матезіус бачив спосіб надання оповіді "схвильованого забарвлення".

І, І. Ковгунова наголошує, що "Зміна стилістично нейтрального ритмоінтонаційного ладу фрази пов'язана з інверсією (перестановкою) синтаксичних компонентів речення", оскільки при інверсії наявна зміна місць теми і реми, а "Всередині реми вибудовуються у зворотному порядку два компоненти дієслівного словосполучення - дієслово і залежна від нього група:

Синими переливами играл утрений свет.

Фразовий наголос виявляється в кінці першого мовленнєвого такту, а не останнього, як у нейтральному варіанті" [Ковтунова 1986, с. 103].

Зворотний порядок актуального членування зумовлений цілим рядом чинників:

1. Висловлення членується на дві площини: площину реми і площину теми. На відміну від прямого порядку членування, простежується зміна місць між площинами зі збереженням функції нового, невідомого (рема) і відомого, даного (тема). Рематична площина набуває *фразового* наголосу:

Біжать /алеїзвуків, //мчать /алеїзвуків. //(А. Яна).

Тематична площина - *тактовий*:

Збіга /за крапелькою крапля, //

Прошитий променями І сад, І/

Де непомітно і некавно І

Вже розпочався /листопад (Л. Талапай).

2. Зворотний порядок слів дає можливість автору посилити враження від створеного ним поетичного образу:

зі значенням зорової оцінки, винесеної на початок висловлення: *Чиста, світла й глибока //Душа моя нині. ІІ* (В. Сосюра); *Наливаються соком //Яблука сонні. //*(Л. Талалай);

зі значенням зорової оцінки і метафоричного переносу значення: *Білим весняним руном //Послався сніг під ноги* (В. Поліщук);

зі значенням зорової й емоційної оцінки: *Важким каменем ІІ Над нами І ніч. ІІ* (В. Поліщук);

зі значенням сенсорної слухової оцінки (позитивної або негативної); слухова оцінка може поєднуватися із засобами звукового символізму:

Заспівають //золоті кларнети. //(П. Тичина);

Нестись би /плачу, //летіти б І крику, //Серця вогняні І на частки рвать (О. Олесь) таїн.

3. Досить часто в ролі "психологічного присудка", реми використовуються локативні дієслова, що позначають *заходження об'єктів у просторі*. Ці дієслова кількісно складають досить суттєвий синонімічний ряд. Виконуючи роль реми, вони мовцем часто виносяться на початок висловлення, створюючи *зворотний порядок актуального членування*.

Ініційовані на початок речення, реми сприяють створенню статичної ситуації із уповільненим темпом руху або дивільним - зі сірімким розгортанням дії, пор., наприклад, уповільнений темп: *Заходить / сонце в золотих лісах, // На стовбурах палахкотить І живиця, /І Красчок хмари, І наче блискавиця, // Горить /у надвечірніх небесах* (Ц. Павличко) -уповільнений темп; *Вертаюсь. /Блудний сип! / Та не твори для // Високих почестей. /Ізмого вороття //Бенкету нероби* (Ц. Павличко).

Динамічну ситуацію руху виражають локативні дієслова, вжиті на початку речення, посилені своїм станом реми і лексичним значенням. Такі локативні дієслова набувають фразового наголосу: */// Летів Пя в чужі простори / Над рідною низовиною* (Д. Павличко); *ІІЛетять, /наче сині птаці, /Закривши небесні далі, /На крилах стоги, копиці, /Будинки, дахи з черепиці І Червоні, /немов коралі* (Д. Павличко).

Література

1. Байзикова 1981: Байзикова Е. Внутритекстовые связи // Об интерпретации художественного текста. - Братислава, 1981. — С. 105 ~ 172.

2. Вахек 1964: Вахек И. Лингвистический словарь Пражской школы. - М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1964. - 364 с.

3. Гак 2004: Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. - М.: Добросвет, 2004.-862 с.

4. Гальперин 1980: Гальперин И. Ретроспекция и проспекция в тексте // Филологические науки. -1980. - № 5.

5. Загнітко 2001: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. -Донецьк: Вид-во Донецьк, ун-ту, 2001. - 662 с.

6. Ковтунова 1969: Ковтунова И. И. Порядок слов в русском литературном языке XVIII-первой трети XIX вв.-М.: Наука, 1969.- 156с.

7. Ковтунова 1986: Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис. - М.: Наука, 1986. - 216с.

8. ЛЗС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 685 с.

9. Николаева 1972: Николаева Т. Ю. Актуальное членение - категория грамматики текста // Вопросы языкознания. - 1972. - № 2. - С. 27 - 35.

10. Пауль 1960: Пауль Г. Принципы истории языка. - М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960.-355 с.

11. Сиротинина 1974: Сиротинина О. Б. Конструкции с плеонастическим местоимением в разговорной речи // Синтаксис и норма. - М.: Наука, 1974. - С. 201 - 226.

12. Тураева 1986: Тураева З. Я. Лингвистика текста. - М.: Просвещение, 1986. - 321с.

Опубл.: *Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник* - Донецьк: ДонНУ, 2006. - С. 64-86.

Навчальне видання

Загнітко Анатолій Панасович
Вінтонів Михайло Олексійович
Сегін Любомир Васильович

**Український синтаксис:
навчально-практичний комплекс**

ІВВІЧ 978-966-639-466-1

Дизайн обкладинки: Катерина Рибалко
Підписано до друку 16.02.2011 р.
Формат 60x84^{1/16}. Папір офсетний
Гарнітура «Тітез». Друк лазерний
Умови, друк. арк. 37.90
Наклад 500 прим. Зам. № 0778

Адреса редакції: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24,
кафедра української мови та прикладної лінгвістики ДонНУ,
тел. (+38062)381-70-06

Видавництво Донецького національного університету,
83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24,
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1854 від 24.06.2004 р

Віддруковано в друкарні «Норд Комп'ютер»
на цифрових лазерних видавничих комплексах
Капк Хегах БосиТесь 135 і ПосиСоїог 2060
83003, Україна, м. Донецьк, вул. Разенкова, 6
Тел.: (062) 389-73-82, 389-73-86